

BARANYI BÉLA

COMPENDIUM

Válogatott tanulmányok
a regionális tudomány köréből

BARANYI BÉLA

COMPENDIUM

Válogatott tanulmányok
a regionális tudomány köréből

DUPress szabadon letölthető

DUPress szabadon letölthető

BARANYI BÉLA

COMPENDIUM

Válogatott tanulmányok
a regionális tudomány köréből

DUPress szabadon letölthető

Debreceeni Egyetemi Kiadó
Debreceen University Press
2017

A kötet megjelenését az NKA támogatta.

Lektorok:

Tamás János egyetemi tanár
Sallai János egyetemi tanár

Borítóterv:

M. Szabó Monika

Technikai szerkesztő:

Madarász György

Adatbázis-kezelő operátor:

Rajhóczki László

© Baranyi Béla

© Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

ISBN 978 963 318 655 8

Kiadta: a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
www.dupress.hu

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi
Készült a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzemében, 2017-ben

TARTALOM

Ajánlás (<i>Pálné Kovács Ilona</i>)	7
---	---

Előszó (<i>Baranyi Béla</i>)	9
--------------------------------------	---

I. ALFÖLD – TÁJ, RÉGIÓ, IDENTITÁS

Az Észak-alföldi régió múltja és fejlődési pályája	15
A Tiszántúl	95
Gondolatok a paraszti polgárosodás sajátosságairól és lehetséges területi típusairól az Alföldön.....	108
Új folyamatok és várható tendenciák az Alföld társadalmában	122
A vállalkozásélénkítés szerepe az Alföld mezőgazdaságában – felzárkózás vagy leszakadás?	132

II. PERIFÉRIÁK MAGYARORSZÁGON

Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről és következményeiről	141
Alföld – perifériák és a „periféria perifériái”	162
A „periféria perifériáján” – a határmentiség kérdőjelei egy vizsgálat tükrében az Északkelet-Alföldön.....	172
A Tisza-térség fejlesztésének új kihívásai.....	200

III. JELEN LÉVŐ MÚLT – TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI-KISTÉRSÉGI ÍRÁSOK

Debreceni újjászületés.....	217
A földreform és társadalmi hatásai	221
A polgárosodás lehetőségei és esélyei egy alföldi nagyváros társadalmában (debreceni példa)	230
Az ipar Debrecen városföldrajzában.....	246
Fejezetek a debreceni tömegközlekedés történetéből.....	269
„Maradék Biharország”	279
Város a határon.....	295

IV. A HATÁRMENTISÉG DIMENZIÓI

Határok, határmentiség és határrégiók	311
Euroregionális szervezetek és új interregionális szerveződések	
Magyarország keleti államhatárai mentén	333
Magyarország és keleti szomszédjai	349
Adalékok a határmentiség újraértelmezéséhez Magyarországon	411
A határok nélküli együttműködés dilemmái a Kárpát-medencében	
Magyarország szemszögéből	424
Területi kohézió a Kárpát-medencében a regionális tudomány	
szemszögéből	436

MELLÉKLETEK

Prof. Baranyi Béla 70 éves (<i>Tamás János, Popp József</i>)	447
A tanulmányok és közlemények korábbi megjelenésének helye	457

AJÁNLÁS

Megszokott dolog már, hogy a társadalomtudományok rendszerébe sorolható, az MTA IX. osztálya keretei között nyilvántartott, viszonylag fiatal, immár itthon is általánosan elfogadott önálló tudományág, a regionális (területi) tudomány jó ideje jelen van a tudományos élet mindennapjaiban, mi több, időről időre jelentős teljesítménnyel hívja fel magára az érdeklődő szakmai körök figyelmét. A tudományterület művelői számára azonban az sem szokatlan, amikor szakmai közösségük egy megbecsült tagja, jelen esetben az egykori kolléga, az MTA Regionális Kutatások Központja (RKK) – ma Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete (KRTK RKI) – nyugalmazott tudományos tanácsadója, az MTA RTB tagja, az iskolateremtő tudós, a Debreceni Egyetem professor emeritusa ad közre tanulmánygyűjteményt egy tartalmában kivételesen gazdag életmű „terméséből”.

A kötet szokványosnak éppen nem mondható címe eleve azt hangsúlyozza, hogy a „tematikus válogatás” a magyar regionális tudomány kis tükraként egy több évtizedes életpálya szemszögéből mutatja be az egyszer már publikált, de új kontextusba ágyazott kutatási témákat. A szerző által művelt kutatási területek, az új- és jelenkori magyar gazdaság-, társadalom- és köztörténet; a terület-, a vidék- és településfejlesztés; az Alföld-kutatás; a perifériakutatás; a határtudomány; az államhatárokon átfelülő kapcsolatok Kárpát-medencei dimenzióinak a vizsgálata alkotják a könyv fő tartalmi csomópontjait, egyben szerkezeti vázát, ha tetszik fejezetstruktúráját. Mindeközben a választott műfaj szabályai szerint, a fölöttébb szűkre szabott terjedelmi keretek között a könyv – az előzetes szerzői-szerkesztői szándékokkal összhangban – következetesen igyekszik tekintettel lenni a különböző részdiszciplínákat ötvöző regionális tudomány normatív elvárásaira, sajátos szemléletére és módszertanára, annak a térbeliséget előtérbe helyező, átfogó társadalmi tudomány kritériumaira.

A kettős szakmai identitás, illetőleg a kettős intézményi kötődés, azaz a történet- és a regionális tudomány, valamint az MTA RKI és a Debreceni Egyetem iránti elkötelezettség jegyében összeállított tanulmánykötet, a deklarált szerkesztői koncepciót követve, kísérlet egy termékeny, tematikailag sokszínű tudományos pálya elméleti és gyakorlati eredményeinek egyetlen munkában történő összegzésére. Hogy ez a „tömörítés” mennyiben lesz sikeres és meggyőző, azt a szakmai fogadtatás később minden bizonnyal megítéli. Ám a kézirat ismeretében annyi máris igazolódott, hogy az újraközlésre kiválasztott tanulmányok és írások tematikus rendezőelvek szerinti válogatása és csoportosítása, megfelelő szerkezeti struktú-

rába sorolása nemcsak újszerű összefüggések megjelenítését tette lehetővé, hanem kvázi monográfiává formálta a válogatott tanulmányok gyűjteményét. Olyan valószínű könyvvé, amely összességében eredményesen segítheti majd a mindenkori területi politika és tervezés megalapozását, az Európai Unió regionális politikájának alkalmazását, a határon átvélő együttműködésben a területi kohézió erősítését és a szomszédsági kapcsolatok elmélyítését, korábban kialakult integrációs kapcsolatok modern formában történő újjászerveződését itthon és a Kárpát-medencében egyaránt. Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy a tanulmánykötet kézikönyvként segítséget nyújthat a regionális tudomány iránti érdeklődés felkelteséhez és kielégítéséhez, szöveggyűjteményként pedig eredményesen hasznosítható a tudományterülethez kötődő stúdiumok oktatása során a felsőoktatásban és a doktorképzésben egyaránt.

A fentiek előrebocsátása mellett, Baranyi Béla professzor úr legújabb könyvét az érdeklődők szíves figyelmébe ajánlom.

Pécs, 2016. szeptember

Pálné Kovács Ilona
akadémikus

az MTA KRTK RKI igazgatója

ELŐSZÓ

A bevezető írásom végén szereplő dátum nemcsak a munka befejezését jelzi, hanem véletlen egybeesés folytán egy olyan kerek évfordulót is jelent, amikor aktív életét a tudomány és felsőoktatás világában töltő kutató kénytelen tudomásul venni, hogy szakmai pályafutása „hivatalosan” véget ért. Ezen a tényen az sem változtat lényegesen, hogy kutatóprofesszorként vagy professor emeritusként a jövőben is számolnak vele. Amikor egy ideje szembesültem ezzel a megmászhatatlan helyzettel, már megfogant bennem a szándék, hogy készítsek valamiféle áttekinthető összegzést tudományos munkásságom eredményeiről. Eddig azonban az ötlet megvalósítása sok okból halasztódott, mígnem mértékadó szakmai környezetem ösztökélésére újfent megbarátkoztam a voltaképpen régtől fogva dédelgetett gondolattal. Így készült el a kiadásra szánt könyvem kézírata COMPENDIUM címmel.

A szokatlan címválasztás már eleve a feladatvállalás dilemmáit és nehézségeit vetíti előre a hazai társadalomtudományban kevésbé elterjedt, ám a nemzetközi tudományos szóhasználatban széles jelentéstartalommal ismert és elfogadott „terminus technicus” miatt. A fogalom a latin nyelvből terjedt el az egész világon, tulajdonképpen változatlan formában, a magyar tudományos nyelvben például „kompendium” alakban. Sokfajta lehetséges értelmezése közül a szó számomra ezúttal némi leegyszerűsítéssel az „összefoglaló kézikönyv”, a „gyűjtemény”, a „tematikus válogatás” vagy egyszerűen csak a „kézikönyv” kifejezések mögöttes jelentéstartalmát hordozza. Ám a címválasztás legkevésbé filológiai szempontból bírt jelentőséggel, sokkal inkább műfaji és módszertani megfontolásokból. Szinte megoldhatatlan gondok forrása volt ugyanis mintegy fél évszázad tudományos terméséből, közel négyszáz könyvből, tanulmányból és egyéb közleményből, valamint sok ezer oldalnyi dokumentumból álló életmű eredményeinek „tömörítése” egyetlen munkában. Az igazi nehézséget és kihívást éppen ennek a helyzetnek a feloldása jelentette számomra a válogatás és szerkesztés során.

A megoldás kulcsát, egyszersmind a szerkesztés fő rendezőelvét – ahogy ezt az alcím külön is nyomatékosítja – a hazai nevezéktanban gyakran területi vagy ritkán tértudományként is emlegetett, a társadalomtudományok rendszerébe sorolható, viszonylag fiatal tudományág, a regionális tudomány kínálta. A Magyarországon alig négy évtizede meghonosodott regionális (területi) tudomány a társadalomtudományi tudományterületen belül olyan új, általánosan elfogadott, önálló tudományággá vált, amely ma már rendelkezik saját karakteres elméleti, módszertani és intézményi bázissal. A különböző részdiszciplínákat ötvöző új tudomány egyik fő jellemzője, hogy a térben zajló társadalmi és gazdasági folyamatok vizsgálata

közben választ keres arra is, hogy maga a térbeliség milyen hatást gyakorol a gazdasági-társadalmi folyamatok alakulására.

A regionális tudomány másik meghatározó sajátossága az interdiszciplináris, több tudományterület és tudományág eredményeire épülő, szintézissteremtő jellege. Az utóbbi normatív elvárás pedig a könyv módszertana szempontjából azért említendő hangsúlyozottan, mert az általam művelt kutatási témákhoz, a jelenkori magyar gazdaság- és társadalomtörténethez, köztörténethez, település- és helytörténethez, valamint az eleve interdiszciplináris érdeklődésű kutatói habitusomat régtől fogva megérintette a regionális tudomány. A különböző társadalomtudományi ágak, egyebek mellett a közgazdaságtan, a földrajz, a szociológia, a történet-, a politika-, a jogtudomány, a terület- és vidékfejlesztés kérdéseit értelmező urbanisztika és településtudomány, illetve számos élettelen, sőt olykor élő természet-tudományi szakterület metszéspontjában létrejött regionális tudomány elmélete és módszertana ugyanis kezdetektől fogva eleve közel állt hozzám. Így talán már az is érthető, hogy ez a viszonyulás határozta meg részemről leginkább a jelenlegi könyvbe került tanulmányok kiválasztásának és tematikai csoportosításának szempontjait és elveit.

A kettős szakmai identitás, a történet- és a regionális tudomány iránti elkötelezettség jegyében készült könyv az előzetes szerzői-szerkesztési szándékoknak megfelelően tehát tekintettel kíván lenni a különböző részdiszciplínákat ötvöző regionális tudomány legfontosabb normatív elvárásaira, amely szemléletében, témamegközelítésében és módszertanában kitüntetett szerepet szán a térbeliségnek, egy átfogó társadalmi tudomány kritériumainak. Ezt a koncepciót érvényesíti a gyűjteményes kötet, amikor közel fél évszázad tematikailag változatos és sokszínű tudományos „terméséből”, kutatási eredményeiből ad közre válogatást, új kontextusba ágyazva a már publikált szakmai elemzéseket.

A válogatás mintegy a magyar regionális tudomány kis tükréként, egy kutatói életpálya szemszögéből kívánja bemutatni a hazai regionális fejlődés néhány fontosabb jellemzőjét, Magyarország történeti, földrajzi, tervezési-statisztikai és fejlesztési régióit, köztük mindenekelőtt a keleti országrész, illetőleg felvillantani az Alföld egészét érintő terület-, vidék- és településfejlesztési sajátosságokat. Számos tanulmány foglalkozik többek között a gazdasági és társadalmi szempontból hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű térségek és települések kérdéseivel, a belső és külső (határ menti) perifériák, sőt az úgynevezett „perifériák perifériái” helyzet sajátosságaival, országos és regionális összefüggésben egyaránt. Fontosságának megfelelő kiemelt terjedelemben szerepelnek a válogatásban azok az írások, amelyek a hazai és nemzetközi elismertségre szert tett debreceni határtudományi műhely eredményeit reprezentálják. Ezek az írások jellemzően a határmentiség dimenzióit és az államhatárokon átnyúló kapcsolatok alakulását elemzik Kárpát-medencei összefüggésekben, fokozott figyelemmel követve az európai közösség regionális és integrációs politikáját, közelebbről az úgynevezett Schengen-folyamat eredményeit és az Európai Unió támogatáspolitikájának éppen aktuális elméleti és gyakorlati megvalósítását.

Bízom benne, hogy a könyv komoly tudományos alapvetést, szakmai támogatást és közvetlen gyakorlati segítséget nyújt majd a hazai területi politika megalapozásához, a területi tervezés megújításához, az EU regionális politikájának hazai alkalmazásához. Túl ezen, értékes tanulságokkal és javaslatokkal szolgálja az államhatárokon átívelő együttműködések elmélyítését, a szomszédsági, közelebről a magyar-magyar és az interetnikus kapcsolatok javítását, a regionális versenyképesség, a területi és térségi kohézió erősítését, a hátrányos helyzetű térségek és perifériák felzárkóztatását. A határtudományi témájú írások pedig távlatosan egy Kárpát-medencei transznacionális makro regionális gazdasági tér létrejöttének lehetőségét is előrevetítik a geopolitikailag sajátos helyzetű térségben, elősegítve ezáltal a történelmi okok miatt korábban széttöredezett térszerkezetű közép-európai nagyrégióban az évszázadok hosszú során át kialakult integrációs kapcsolatok modern formában történő újjászerveződését.

A közlésre szánt publikációk – mindenekelőtt a történelmi jellegű írások – továbbgondolásra és a lehetőségek keresésére ösztönöznek, jó esetben pedig megoldási javaslatokat és esélyeket kínálnak a Trianon okozta dilemmák és hátrányok kölcsönösen előnyös kezelésére, ami Magyarország eminens nemzetpolitikai, mi több, nemzetstratégiai érdeke is. Szeretném hinni, hogy az elkészült munka megfelelő tartalmi struktúra kialakításával, az egyszer már publikált tudományos közlemények tematikus rendezőelvek szerinti válogatásával és csoportosításával, a szükséges szerzői-szerkesztői beavatkozásokkal újszerű összefüggések és következtetések megjelenítésére is alkalmat adott, valóságos könyvvé, kvázi monográfiává transzformálva a válogatott tanulmányok gyűjteményét, amely oktatási kézikönyvként is hasznosan szolgálhatja a graduális, a posztgraduális és doktorképzés ügyét a felsőoktatásban.

Végül, de nem utolsósorban köszönettel tartozom a könyv megjelenését segítő szakmai, erkölcsi és anyagi támogatásért, többek között a kiadás ügyét felkaroló Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárnak, a Debreceni Egyetemi Kiadónak, a DE Víz- és Környezetgazdálkodási Intézetnek, a kötet lektorainak, az elismerő sorokért egykori munkahelyem, az MTA Regionális Kutatások Központja (ma Regionális Kutatások Intézete) szakmai közösségét képviselő akadémikus asszonynak, valamint a Nemzeti Kulturális Alapnak.

Debrecen, 2016. július 19.

Baranyi Béla
Professor Emeritus, az MTA doktora

DUPress szabadon letölthető

I. Alföld – táj, régió, identitás

DUPress szabadon letölthető

A regionális tudomány, mindenekelőtt a gazdaságtörténet, a történettudomány és a társadalomtörténet művelői régtől fogva megkülönböztetett érdeklődést tanúsítanak az Alföld iránt. Az Alföld-problematika bármely természetföldrajzi, történeti, gazdasági és társadalmi összefüggésének a vizsgálata ugyanis önmagán túlmutató jelentőséggel bír, miután Magyarország legnagyobb összefüggő és viszonylag homogén régiójáról van szó, jóllehet a jellegzetesen síksági nagytájon belül számottevő különbségek is mutatkoznak. A földrajzi táj kivételes természeti adottságait, gazdasági, társadalmi és történeti fejlődésének egyediségét tekintve ma is az ország sajátos természeti (földrajzi, ökológiai), gazdasági és történeti régiója, amely a közigazgatásilag idetartozó hat megyén túl, a környező megyékből földrajzilag ugyancsak idesorolható síksági „töredék”-területekkel együtt, az úgynevezett Nagyalföld, az ország területének csaknem felén, az össznépesség több mint egyharmadának biztosít otthont. Ám a természeti-gazdasági és legalább ennyire történelmi képződmény iránt megnyilvánuló sokirányú figyelmet mégsem csupán a nagy kiterjedés és a természetföldrajzi sajátosságok keltik fel. Az Alföld régióval kapcsolatos tudományos érdeklődést a regionális szakma részéről sokkal inkább az tartja életben, hogy a keleti országrész gazdaságában és társadalmában lejátszódott, illetőleg a jelenben zajló folyamatok kevésbé segítik a térség felzárkóztatását a fejlettebb területekhez és régiókhoz. Számos jel utal arra, hogy az öröklött fejlettségbeli különbségek erősödnek, gazdasági-társadalmi értelemben az ország keleti és nyugati fele közötti szakadék tovább mélyül, miközben az Alföld nagyrégiót alkotó megyék külön-külön és együttesen is olyan kivételes kulturális értékeket képviselnek, amelyek optimális esetben hozzájárulhatnak a regionális funkciók és gondolkodásmód erősítéséhez. A regionális identitástudat alakulása szempontjából fontos tény, hogy az Európai Unió regionális politikai elvrendszérében kitüntetett szerep jut a táji-területi identitás tényezőinek (kohézió, szolidaritás, kulturális örökség, hagyományörzés stb.). Meglehet tehát, hogy az európai integrációval és modernizációval együtt járó kihívások optimális esetben újfajta regionális azonosságtudat kialakulásához vezethetnek el az Alföldön. Miképpen és hogyan? – az még a jövő nagy kérdése.

AZ ÉSZAK-ALFÖLDI RÉGIÓ MÚLTJA ÉS FEJLŐDÉSI PÁLYÁJA

A kezdetektől a polgárosodás hajnaláig, 1848/49-ig

A MEGTELEPEDÉST SEGÍTŐ TÉNYEZŐK

Az Észak-alföldi régió, kedvező természeti adottságai és fekvése révén már a régmúlt történelmi korokban, jóval a honfoglalás előtti évezredekben jelentős népességvonzó és a megtelepedést szolgáló adottságokkal rendelkezett, nemcsak a mai államhatárok között, hanem a tágabb földrajzi környezetében is. Következésképpen az Észak-Alföld már az őskor végétől folyamatosan lakott hely volt.

A régió különböző adottságú területekből épül fel. A ma jellemző különbségek kialakulásában alapvető szerepet játszott az egyes térségek eltérő, esetenként egészen sajátos (a Jászság, a Kunság, a Hajdúság stb.) *történeti fejlődése*. Maga az ezredéves történelem is ellentmondásokkal terhelt. A régió területe nagyhatalmak sokat szenvedő ütközőzónája, az elmaradottság színtere, egyszersmind új eszmék terjesztője, szabadságküzdelmek (Thököly-, Rákóczi- és a Bocskai-szabadságharc) kiindulópontja, forradalmi események helyszíne is volt.

A térség mindenkori helyzetét elsősorban mégis területének különleges *földrajzi helyzete* határozta meg, ami kezdetektől fogva az egyik legfontosabb telepítési tényezőnek számított. A kedvező fekvés észak-déli, főként pedig nyugat-keleti irányokban biztosított forgalmi-kereskedelmi útvonalakat, vásárvonalak kialakítását segítve elő. Sajátos elhelyezkedése miatt a korábbi évszázadokban kétségtelenül a mai Szolnok megye és központja mondhatta magáénak a legelőnyösebb forgalmi szerepkört, többek között az észak-erdélyi sószállító útvonal részét képező szolnoki átkelő révén is. Itt az Alföld centrumán keresztül kapcsolódott ugyanis a Balkán a Felvidékhez, illetve Erdély a Dunántúlhoz. E vidék stratégiai szerepét, jelentőségét a Tisza nagy távolságokat átívelő folyása még hangsúlyosabbá tette, a folyó természetes közvetítő útvonalként is szolgált (*Balcsók 2004; Novák főszerk. 1998*).

A régió életében – más történeti sajátosságok mellett – különösen fontos szerepet játszott az Erdély felé irányuló kapcsolatokban, ebből a szempontból igen figyelemre méltó *Debrecennek*, a Tiszántúl régtől fogva nagy, centrális szerepkörű városának a helyzete. Az alföldi nagyváros létrejöttét és fejlődését elsősorban ugyanis nem a jól ismert és egy ilyen nagyságrendű település formálásában nélkülözhetetlen hagyományos „várostelepítő” tényezők határozták meg. A „jellegzetes pusztai várost” látva aligha véletlenül írta naplójába 1793-ban az erre felé járt híres

angol utazó, *Robert Townson*, hogy „[m]iféle körülményeknek köszönheti létrejöttét Debrecen, nem tudom. Megfejtethetlen, mi bírhatott rá harmincezer embert, hogy olyan vidéket válasszon lakóhelyéül, ahol sem forrás, sem folyó, sem tüzelő, sem építőanyag nincs.” (*Papp* 1965)

A pillanatnyi benyomások alapján ítélő derék angolnak részben igaza volt, miután nem számolt a távolsági forgalom, a kereskedelmi útvonalak miatti, Erdélybe irányuló vásárvonal-jellegű földrajzi fekvéssel, a reformáció terjedése során kialakult kivételes jelentőségű regionális oktatási-kulturális szerepkörrel, a viszonylag jó talajadottságokkal, illetőleg az állattartást segítő környékbeli kiterjedt legelőkkel. Túl ezen, felületes tájékozódás alapján azonban nem érthette meg a lényegét, az igazi fenntartó erőt, a mélyen megélt kálvinizmusból erőt merítő debreceni ember és a debreceni civitas szívós küzdelmét és szorgalmát a megélhetésért, harcát a pusztító elemi erőkkal, s helyzetét a hosszú török hódoltság idején három oldalról is fenyegető, a várost állandóan sanyargató, meg-megsarcoló és zsaroló hatalmakkal, hatalmasságokkal szemben (*Baranyi* 1985a; 1994a).

Végül a kedvező természetföldrajzi adottságok mellett meghatározó jelentőségű a régió *jelenlegi területföldrajzi pozíciója, erősödő tranzitszerepe*, amely a globalizáció, az európai integrációs folyamatok eredményeként, különösen Magyarország és Románia közelmúltbeli EU-csatlakozása nyomán, illetőleg a schengeni határőrizeti rend bevezetésével Kelet felé – beleértve Ukrajnát is – várhatóan felértékelődik. Ebben a nyugat-keleti irányú határon átvelő kapcsolatrendszerben kiemelkedő jelentőséggel bírnak a 4. számú főútvonalra, valamint az M3-as útra, részben Ukrajnába irányuló Budapest–Szolnok–(Miskolc)–Palgár–Debrecen–Nyíregyháza–Záhony, illetőleg Románia felé a 42. számú főútra (Püspökladány–Biharkeresztes–Nagyvárad) alapozott országok – az egyéb regionális –, térszerkezeti vonalak, valamint a kapuváros (gateway) funkciókkal rendelkező határ menti városok (Debrecen, Nyíregyháza, Biharkeresztes, Záhony stb.).

A HONFOGLALÁS, A FEUDALIZMUS KIALAKULÁSA, VIRÁGKORA ÉS HANYATLÁSA (1526-IG)

A szakirodalmi források és régészeti leletek tanúsága szerint a mai Észak-Alföld régió területe már az őskor vége felétől, a mezolitikumtól (vagyis a középső kőkorszaktól) lakott hely volt, miután ebből az időszakból tártak fel településnyomokat például Jásztelek határában. Ettől kezdve folyamatosan számolni lehet a térség lakott jellegével, jóllehet a régió régészeti korokban, illetőleg az időszámítást követő évszázadok során kialakult, valamint a honfoglalás utáni és a jelenlegi települések között nincs egyértelmű bizonyítható kapcsolat.

A területre már a 860-as évektől kalandozó hadjáratokat vezető, majd a 895–96-ban Árpád vezetésével érkező magyarok a Nagy Károly csapásai alatt összeomló avar birodalomnak már csak a romjait találták meg. A besenyő támadás előtt a Kárpátok hágóin át Erdélybe és az Alföldre beöznlő magyarság – a hunokkal és az

avarokkal ellentétben – azonban nemcsak a déli sztyeppeövezetet, hanem az egész Kárpát-medencét megszállta. Mivel az Észak-Alföld – mindenekelőtt az elsőként tömegesen elfoglalt szabolcsi és bihari szálláshelyek révén – természetszerűleg a fő felvonulási útvonalak, illetőleg a leghamarabb birtokba vett területek közé tartozott, az egyik leggazdagabb Árpád-kori leletanyag éppen az egykori *Borsova és Szabolcs vármegyék* vidékéről került elő (*Filepné főszerk.* 1998).

A megtelepülés hasonlóan gazdag leletanyagai találhatók az egykori *Bihar vármegyében*, ahol a magyarság eddigi legkorábbi településrétegét azok a régészeti lelőhelyek mutatják leginkább, amelyek azt bizonyítják, hogy a lelőhelyként található honfoglalás kori telepek lehetséges eredete a IX. századra nyúlik vissza. A régészek X–XI. századi telepeket tártak fel Bihar számos területén, többek között *Ártánd, Berettyóújfalun, Herpály, Berekböszörmény, Ebes, Hajdúbagos, Hosszúpályi, Monostorpályi, Magyarhomorog, Pocsaj–Esztár* stb. határában. A Biharban található két település, *Ártánd és Szoboszlóvására (Hajdúszoboszló)* neve például az egyik legkorábbi magyar írott forrásban, az 1055. évi tihanyi apátság alapítólevele után időrendben a második fennmaradt magyar nyelvemlékben, I. Géza király adománylevelében, az 1075. évi garamszentbenedeki apátság alapító oklevelében szerepel. Ugyanez az oklevél említi meg a mai *Szolnok* nevét is, amikor Szolnok polgáraival (*civitas Zounuk*) és Szolnok városbeliekről (*villa urbanorum Zounuk*) tesz említést, ami annyit jelent, hogy a XI. század második felében már megindult a település korai városi, mezővárosi fejlődése, s a település már rév-, vámhely s természetesen vármegyeközpont volt (*Baranyi* 2006).

Minden jel szerint a honfoglalás idején, a rétekkel és mocsarakkal tagolt hatalmas tölgyerdők borította régió területén a magyarság nem pusztá helyekre települt, hanem sok esetben egy már létező, viszonylag fejlett településhálózatra talált, s nem egy „megült” település a honfoglaló magyarság fejedelmi szálláshelyei közé tartozott a X. században. Mindebből következik, hogy számos – a korabeli viszonyokhoz mérve – nagyobb lélekszámú település létezhetett már az államszervezés időszakában is, még a királyi vármegyerendszer kialakítása előtt. Közülük például Szabolcs vármegye Árpád-kori székhelyének, Szabolcsnak már az államalapítás előtt, a X. században is központi szerepe volt. *Szabolcs település földvára* a 895. évi honfoglalást követő évtizedekben épült, de legkésőbb a X. század 20-as éveiben már állt, s a honfoglalást követően itt alakult ki az egyik első hatalmi centrum. A királyi vármegyék megszervezése a régiót alkotó másik két megye esetében is egy-egy centrális fekvésű földvár környékén kezdődött el. A kora Árpád-kori királyi várispánság kezdetben a *Bihar nevű földvár* körül szerveződött 1020 és 1050 között. Erről első okleveles említés az 1075. évi garamszentbenedeki apátság alapítólevelében fordult elő. Később, 1080-tól lett a formálódó vármegye központja *Várad (Nagyvárad)*, amely egyben a püspökségi székhely szerepét is betöltötte igen nagy, mondhatni országnyi térségben. *Szolnok vármegye* ugyancsak a magyar feudális állam megszervezésének folyamatában alakult ki. Központja a *Szolnok néven ismert földvár* volt, amely a honfoglalás és az államalapítás időszakában a Tisza–Zagyva torkolatánál, a két folyó jobb partján feküdt, s szerepet játszott a királyi várme-

gye kialakulásában (*Baranyi szerk.* 2002; *Filepné főszerk.* 1998; Mesterházy 1972; Módy 1972; *Novák főszerk.* 1988).

I. István királlyá koronázását követően, majd a királyi hatalom megszilárdításával elhárult az akadálya a nyugodt államszervező tevékenység kibontakozása elől, amelynek fundamentuma a királyi vármegyerendszer kiépítése és szerepének megerősítése volt. Az így létrejött vármegyerendszer igen tartós volt, kisebb vagy nagyobb változásokkal, de lényegét tekintve túlélte az elkövetkező évszázadokat, egészen az 1920. évi trianoni döntésig, illetve az 1876. évi, jóval később az 1949/1950. évi közigazgatási átszervezésig.

A vármegyerendszerben már a XII–XIII. században komoly területi-tulajdoni változások következtek be. Főként a királyi birtoktestek nagyobbik részének az eladományozása miatt, a XIII. század végére kialakultak és egyre nagyobb jelentőségre, gazdasági-társadalmi szerepre tettek szert a világi feudális magánbirtokok. A folyamatot felgyorsította a tragikus következményekkel járó 1241–42. évi tatárjárás, amely borzalmas pusztítás nyomait hagyta maga mögött a térségben, miután a Vereckei-hágón át beözönlő ellenséges seregek ezt a vidéket dúlták fel elsőként. A legszerényebb becslések szerint is a települések mintegy 25–30%-a egészen bizonyosan megsemmisült, s köztük az ősi királyi birtoknak számító, Kisvárdai központú Borsova vármegye is megszűnt létezni, s egy része Szabolcsba olvadt be, míg nagyobb részéből 1299-ben megalakult Bereg vármegye (*Filepné főszerk.* 1998).

A tatárjárás azonban nemcsak rombolást, hanem évszázadokra ható komoly változásokat hozott magával. Jelentősen módosult többek között a településszerkezet. A tatárjárás után a települések új koncentrációja indult meg, sokkal kevesebb településsel, mint korábban. De ennél sokkal fontosabb következmény volt a népességstruktúra megváltozása, miután a király a lakatlanná vált területekre nagy számban telepített be „idegeneket”, különösen a leginkább lakatlanná vált Szolnok vármegyébe. Az elpusztult Árpád-kori falvak helyére történt Olás nemzetségbeli kunok és az alán kötelekekből kiszakadt, iráni nyelvet beszélő jászok betelepítése a mai Nagykunság és Jászság területére, a tatár veszedelem hírére tulajdonképpen már 1239-ben megkezdődött. Tömeges megtelepedésükre azonban csak a mongol pusztítás után került sor. A kun és a jász telepítés után elnyert territoriális önállóság a két népcsoport jogállását tekintve később hosszú időre kiváltságos helyzetet eredményezett, amely Szolnok vármegye közigazgatási egységét is sajátosan érintette (*Novák főszerk.* 1998).

A tatárjárás okozta károkat relatíve gyorsan kiheverte az ország. Több régi nemzetség tűnt el az idők folyamán, helyükbe új, gazdag és hatalomvágyó birtokos családok léptek. Az új helyzet, a birtokviszonyok megváltozása, a nagybirtokok kialakulása átrajzolta a településhálózatot is. A korábbi sűrű szövetű településszerkezetben jelentős koncentrálódás következett be. Két egymással párhuzamos folyamat eredményeként egyfelől lecsökkent a kis lélekszámú aprófalvak száma, másfelől kezdtek kialakulni a nagy uradalmi központok, amelyek többsége később mezővárossá vált, miközben új valódi térségi központok jöttek létre a mai régió északkeleti területein is. A legnagyobb horderejű változásként pedig a XIII–XIV.

század fordulóján a királyi vármegyeszervezet helyébe a feudális viszonyok elterjedését hatékonyabban szolgáló és kifejező *nemesi vármegye* lépett.

A régió fejlődése szoros szálakkal kötődött az Alföld meghatározó jelentőségű városa, *Debrecen* történetéhez, amelynek felemelkedése ezekben az időkben kezdődött. Az írott forrásban elsőként 1235-ben, a Várad Regestrumnak nevezett ítéletgyűjteményben említett település kiemelkedése a környezetéből a tatárok pusztítása után mintegy két évtizeddel vette kezdetét. A hatalmas debreceni uradalom létrehozója, az 1291–94 között feltűnt, családjából kiemelkedő *Debreceni Dózsa* tette uradalmi központtá a települést, maguk a család tagjai is tulajdonképpen birtokuk után nyerték el a Debreceni nevet. A feudalizmus fellendülő szakaszában az árutermelésbe-kereskedelembé mindinkább bekapcsolódó település földesurának közbenjárására, *1361-ben* I. Lajostól megkapta a *mezővárosi jogállás* feltételét jelentő szabad birtokválasztás jogát. A Debreceni család fiúágának kihalása után tovább bővültek az egyre gyarapodó mezőváros kiváltságai, miután a hatalmas uradalom a királyra szállt, s így Zsigmond Debrecennek mint királyi városnak adta Buda szabadságait és évenkénti kétszeri országos vásártartásának jogát, amely néhány évtizeddel később már nyolc alkalomra bővült. A város *1477-ben árumegállítási jogot* szerzett, amely csak a legjelentősebb települések kiváltsága volt azokban az időkben. Debrecen így már Mátyás király idejében a vidék gazdasági és kereskedelmi központja volt. A város ekkoriban a mezővárosok állattartó-földművelő típusához tartozott. Kiterjedt birtokai és legelői révén jókora állatállományt tarthatott fenn, és a vele folytatott távolsági kereskedelem gazdasági fellendülést biztosított a városnak. Különböző irányú vásárvonalak találkozási fókuszában való fekvése révén a város egyszersmind nagy területek és kézműipari szükségleteit is kielégítette (*Baranyi 1998; Dancs 2001; Módy 1972*).

Debrecen felemelkedése is azt példázza, hogy a királyi magánbirtokok megcsappanása, a feudális nagybirtokrendszer általánossá válása a XIV–XV. században elősegítette a feudális viszonyok elterjedését, megnyitva az utat egy lendületes gazdasági-társadalmi fejlődés előtt. A mezővárossá váló települések pedig dinamikusan növelték népességszámukat a környező települések, illetve földesúri birtokok rovására. A jobb életfeltételeket biztosító mezővárosokba tömegesen költöztek be a jobbágyok, és ezt a folyamatot földesuraik a röghöz kötés erősítésével kívánták fékezni. A súlyos társadalmi és szociális feszültségek (az 1437. évi Budai Nagy Antal-féle parasztfelkelés, az 1514. évi Dózsa György vezette parasztháború), illetőleg egyéb baljós előjelek (a török veszély közeledése) ellenére a tatárjárás után beköszöntő békés időszak a magyarországi feudalizmus virágkorának a kezdetét jelentette a régióban is. Ez pedig együtt járt a gazdasági viszonyok stabilizálódásával, a *mezővárosi fejlődés* kibontakozásával, a céhes kézműipar és az árukereskedelem megerősödésével, újfajta társadalmi és strukturális folyamatok, rétegződési tendenciák megjelenésével. A pozitív irányú gazdasági-társadalmi tendenciák további kibontakozásának a Török Birodalom támadása, az 1526. évi mohácsi csatavesztés, majd pedig a török megszállás 1540-től történő állandósulása, illetőleg az ország három részre szakadása támasztott hosszú időre leküzdhetetlen akadályt, állította kényszerpályára az ország – benne a régió – fejlődését.

MEGREKEDÉS – „A MAGYAR ROMLÁS SZÁZADAI”

A török hódoltság gazdasági-társadalmi következményei

A független középkori magyar állam bukását okozó 1526-os mohácsi csatavesztés következményei ugyan még hosszú évekig nem voltak érzékelhetőek a mai régió területén, ám a török hadak ismételt megjelenésével és előrenyomulásával, Buda 1540-ben történt elfoglalásával az *ország három részre szakadása* szimbolikusan is befejezett ténnyé vált. A régió helyzete a hagyományos kereskedelmi útvonalak elfoglalása miatt az Oszmán Birodalom terjeszkedésének időszakában nagyon kedvezőtlenre vált a debreceni kereskedők, főként a tőzsérek, vagyis marhakereskedők számára, akik békésebb időkben egészen Nyugat-Európáig – Bécs, München, Nürnberg vásárait – hajtották az állataikat, vitték terményeiket (búzát, bort), cserébe iparcikkeket és gyarmati árukat hoztak magukkal. A XVI. század közepére hadszínterré változtak a királyi Magyarország (vagyis a Felvidék), az Erdélyi Fejedelemség, illetve a hódoltsági területek ütközőzónájában fekvő térségek, és a harcban álló felek csapatai, zsoldosai felváltva pusztították a vidéket. Ritka kivétel volt Debrecen, amely képes volt továbbra is megőrizni függetlenségét. Miközben a város a királyi Magyarország, a Török Birodalom és Erdély érintkezési pontjában helyezkedett el, s ha kellett, háromfelé adózott, remekül ki tudta használni a forgalmi helyzetéből adódó előnyöket, elkerülve ezáltal a gazdasági visszaesést, sőt a nemzetközi kereskedelembe való bekapcsolódása révén lakosságának száma és gazdasági ereje tovább nőtt. A hosszú ideig „három ország” határán szigethelyzetbe került város minden oldalról ostromolt szigetté vált, ami „sündisznóállásba” kényszerítette, befelé fordulásra késztette, másfelől viszont oltalmat biztosított mindazok számára, akiket veszély fenyegetett, lett légyen az a földesúr és török által egyszerre nyomorgatott jobbágypusztulás vagy éppen földtelenné vált nemes úr (Baranyi 1985a).

A régió egészét tekintve azonban a több mint 150 éves török uralom erőteljesen rányomta bélyegét az Alföld és ezen belül a Tiszántúl későbbi fejlődésére. A csak ritkán szünetelő harcok, a gyakori háborúk, a harácsolásból élő szabadcsapatok tevékenysége következtében a felvonulási területül szolgáló *Alföld a XVI–XVII. században csaknem teljesen elpusztult*. A középkori Magyarország területének egyharmad része vált ilyen módon néptelen pusztasággá. A pusztítás méreteire jellemző, hogy egy 1669-ből származó forrás szerint a magyar Alföldön 900 lakott helység semmisült meg, s csupán az Alföld egyes északkeleti részein, a Nyírségben, a Szamosközben és a Tiszaháton maradtak meg apró községek, amelyeket a járhatatlan mocsár- és lápvilág oltalmazott meg a pusztulástól (Baranyi 1985b; Féja é. n.; Kerék 1939; Weisz 1931).

Az állandó harcok és pusztítás elől a kis alföldi, tiszántúli falvak népessége néhány védettebb és nagyobb biztonságot nyújtó községbe és mezővárosba menekült. Így nőtt az érintett települések lakosságszáma, illetőleg területe óriásivá, és így jöttek létre a hatalmas *alföldi nagyvárosi-mezővárosi határok* (Debrecen, Szeged, Hódmezővásárhely, a „Háromváros”-nak nevezett Kecskemét, Nagykovács, Cegléd stb.),

amelyek nagysága gyakran elérte az 1000 km²-t is. A török hódoltság idején a szultáni hűbéri védettségben részesülő úgynevezett *khász városok* hasonló módon szintén terjedelmes és nagy lélekszámú mezővárosokká fejlődtek az évek során (pl. *Mezőtúr, Túrkeve, Kisújszállás, Karcag* stb.), jóllehet funkcióikat, lakosságuk foglalkozását tekintve semmiben sem különböztek a falvaktól (*Bernát* 1968). A mezővárosok kialakulásáról írta *Féja Géza*, hogy a sajátságos, a magyar településfejlődésben egyedülálló „nagy alföldi parasztváros a török korszak jellemző teremtménye” (*Féja* é. n., 14). Erre utalt *Erdei Ferencnek* az a megjegyzése is, hogy „[n]em keletkeztek volna mezővárosok, ha nem lett volna török veszedelem” (*Erdei* é. n., 67).

A politikai és birtokviszonyok ugyan gyorsan változtak, de a hódoltsági területeken bekövetkezett pusztítás máig érzékelhető nyomokat hagyott a *település-szerkezetben*. Ott, ahol az oszmán katonaság megjelenése nyomán harcterré változott a terület, elpusztultak a sokszor több évszázados múltra visszatekintő falvak. Emiatt egyfelől hatalmas pusztaságok alakultak ki, másrészt viszont a megmaradt településeknek jóval nagyobbá vált a határa. A hódoltság határain túl ugyanakkor megmaradtak az aprófalvak, vagyis a településhálózat tovább őrizte a kora középkorban kialakult sajátosságokat, ám jellemző módon a kisebb-nagyobb falvak és városok helyét néhány hatalmas területű és népességű, sajátságos arculatú és profilú mezőváros és város foglalta el (*Kerék* 1939).

A megduzzadt *mezővárosok és városok* nemcsak népességüket és területi állományukat tekintve gyarapodtak a török pusztítás árán, hanem *jogi helyzetük* is relatíve előnyösen alakult. A vármegyei nemesség a királyi Magyarország végváraiba menekült, s ezzel a földesúri hatalom névlegessé vált, a török uralom alá került polgár-paraszt mezővárosok pedig önrendelkezésre kényszerültek. Gyakran három irányba is fizették az adót, de ezen az áron a valóságban szabadsághoz jutottak, a maguk urai lettek, és megszabadultak a jobbágyi „státustól”. Több mezőváros lakossága pedig sommásan megváltotta a földesúri jogokat, nem egy esetben további pusztákat bérelve a földesuraiktól vagy a kincstártól. Ennek következtében a mezővárosok társadalmi struktúrájának történeti elemei egészen mások, mint akár a jobbágyi falvaké, akár a városoké. A nemesség nem volt döntően irányító és vezető rétege a mezővárosnak. A földesúri uralomtól lényegében megszabadult és szabadabban lélegző városok egy részében „a közösségi élet, a gazdasági törekvések és a társadalom egész tendenciája polgári-parashti volt” (*Beluszky* 1988; *Erdei* é. n., 71–73).

A török hódoltság azonban nem mindenütt járt ugyanazokkal a következményekkel, mint a Duna-Tisza közí mezővárosok esetében. A Tiszántúl északkeleti részén, a mai Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében például a rövidebb ideig tartó, s csak kisebb területekre terjedő török uralom kevésbé zavarta meg az uradalmi, allodiális, vagyis a *majorsági gazdálkodás* kibontakozását. Az alföldi, illetőleg a tiszántúli települések között külön típust képviseltek a Közép-Tiszántúl városai, a nem paraszti-jobbágyi, az adófizetés alól mentesített nemesi jogú, szabad népességű *hajdúvárosok* (Hajdúnánás és Hajdúszoboszló városok, Hajdúhadház, Hajdúdorog és Vámspércs községek, valamint a korábbi telepítésű, de utóbb hajdúvárossá lett Hajdúböszörmény), amelyeket „[n]em csupán keletkezésük sajátosságai,

hanem későbbi fejlődésük vonásai is megkülönböztetik... a jáász, nagykun és dél-tiszántúli városoktól. Míg emezek többnyire a török világban váltak központokká és vettek fel védelmi funkciókat – azaz kialakulásuk bizonyos természeti-földrajzi és hosszú történeti fejlődés alapján kibontakozott társadalmi fejlődés eredménye –, a hajdúvárosok egyszeri tömeges telepítés eredményei, lényegében a XVII. század elején keletkeztek, mint települési és védelmi góccok.” (Markos 1962, 133–134)

A Tiszántúl középső, nagy kiterjedésű vidékének centruma Debrecen volt, amely sajátos *paraszti-polgári (cívís) fejlődésével*, funkciójával és hatalmas területeivel az Alföld legnagyobb városaihoz, elsősorban Szegedhez és Kecskeméthez hasonlítható. A várost körülvevő falvak a török megszállás alatt elpusztultak és elnéptelenedtek, megmaradt lakói Debrecenbe költöztek, az elhagyott puszták, egykori falvak területei pedig a városhoz kerültek, és így lett a legnagyobb területű és népességű magyar város Debrecen – országrésznyi határa a hozzá tartozó Hortobággal 166 284 kh-at, 957 km²-t tett ki, egészen az 1950-es évek elejéig. Maga Debrecen viszont közvetlenül sohasem került török uralom alá, és jelentősebb háborús rombolást sem szenvedett el, mivel hatalmas hadisarcok és adók révén sikerült megőriznie függetlenségét nemcsak a törökkel, de az erdélyi fejedelmekkel és a királyi zsoldos csapatokkal szemben is. A török idők következményei a tiszántúli nagyváros sorsára jórészt hasonló befolyást gyakoroltak, mint a legnagyobb alföldi mezővárosokéra, következésképpen a múlt halvány nyomaiban hosszú ideig hatással volt még Debrecen gazdasági-társadalmi életére is. A későbbi *polgári fejlődés* feltételrendszerének alakulását tekintve máig sem hagyható figyelmen kívül az a történeti összefüggés, amely következtében a „*cívís*” jelzővel illetett városfejlődés sajátos „*alföldi útja*” a régió egykori városai-mezővárosai közül éppen a „legcívisebb” városban teljesedett ki a legerőteljesebben és a legkarakterisztikusabban. Debrecen az alföldi városfejlődésnek ugyanis azt az útját járta, amelyet a szakirodalom az „Alföld-szindróma” gyűjtőfogalommal jelöl (Balogh 1973; Baranyi 1985b; 1999; Beluszky 1988; 1994; Csatári 1993).

A hosszú *török hódoltság további sajátos következménye* volt a szabadon maradt területekre való tömeges kirajzás, a *tanyavilág kialakulása*. A tanyarendszer abban a jellegzetes formában és kivételes elterjedésben, ahogyan az Alföldön kialakult, elsősorban nem természeti tényezők, hanem a történeti fejlődés sajátos menetének szülötte. Mai, eltűnőben levő, de még mindig számottevő formája, amikor a népesség már jórészt elszakadt az eredetét jelentő mezővárostól, csak a XIX. század derekától, a tanyáknak a korábbinál nagyobb arányú, főleg a szántóföldi művelés előretörésével összefüggő „második kirajzása” nyomán terjedt el. Az alföldi tanyás-mezővárosi fejlődés késő feudális, majd kapitalista útjának egyik fő jellemzője maradt, hogy az alföldi tanyákat mindvégig szoros szálak fűzték az őket szülő városokhoz vagy községekhez. A nagyobb falvakat és mezővárosokat hatalmas karéjjal körülvevő tanyavilág igazgatásilag és gazdaságilag erősen kötődött az „anyatelepülésekhez”. Györffy István szavaival ez „a tanya főleg abban különbözik minden más európai magános településtől, hogy nem önálló telep, hanem függeléke egy népes csoportos helynek, a parasztvárosnak” (Györffy 1937).

A tanyarendszer egyfelől szinte szükségszerű velejárója volt, és az adott körülmények között több szempontból kedvező feltételeit biztosította a régió társadalmi-gazdasági fejlődésének, másfelől viszont a továbbfejlődés útjában álló akadályokat is jelentett. A két világháború közötti Alföld mezőgazdasági népességének is még mindig mintegy 40%-a – jóval több, mint egymillió ember – élt a nagy területeken szétszóródott, az ipari piacgazdálkodás kibontakozását is akadályozó, infrastrukturálisan fölöttébb elmaradott tanyákon. Legalább ennyire súlyos probléma volt a tanyai lakosság szociális és kulturális elmaradottsága is (Orbán 1975; Pölöskei-Szabad szerk. 1980; Tímár 1973).

Gazdasági-társadalmi fejlődés kényszerpályán

Kelet-Európa más térségeihez hasonlóan Magyarország, közelebbről pedig az Alföld nagyrégió esetében a XV–XVI. század fordulójáig, a török időkre nyúlnak vissza a *centrum-periféria viszonyrendszer* kialakulásának történeti gyökerei. A késő középkorban az amerikai *Immanuel Wallerstein* jó néhány éve ismertté és divattossá vált, sokszor idézett elmélete szerint a XVI. század elején, jórészt a nagy földrajzi felfedezések következményeként létrejött az úgynevezett „európai világgazdaság”, az új „Világrend”. Ekkortól figyelhető meg ugyanis az európai világgazdaság centrum- és perifériaterületei közötti megosztottság, az idők folyamán pedig egyre élesebben kirajzolódó ellentét, amely szorosan összefügg az Európa nyugati fele és keleti fele, némi leegyszerűsítéssel az Elbán inneni és Elbán túli területek közötti fejlődési irányvonal és sajátosságok elkülönülésével, az európai munkamegosztásban betöltött szerep megváltozásával. Mindez természetesen évszázadokra kiható következményekkel Magyarország sorsát is gyökeresen befolyásolta (Wallerstein 1983).

Az utóbbi hatás elsősorban azzal függött össze, hogy amíg a globális változások Nyugat-Európában a feudalizmus fokozatos leépülését és egy új, fejlettebb társadalmi-gazdasági alakulat, a tőkés rendszer kiépülését, nem utolsósorban pedig a gazdasági modernizáció kezdeteit jelentette, addig Kelet-Európában megrekedt az általános modernizáció folyamata. Az úgynevezett Elbán inneni keleti területek kikerültek a korábbi viszonylag egységes és töretlen gazdasági-társadalmi folyamatok fő áramából, a sok tekintetben Nyugat-Európához hasonlítható korábbi fejlődés megakadt, a feudalizmus újfent megerősödött. Kelet-Európa kiterjedt területei, az új európai munkamegosztás által ráhárított szerep miatt, az iparosodó nyugat nyersanyagszállítójává, mezőgazdasági termékek, mindenekelőtt gabonaexportőr-rév – Európán belül gazdaságilag kvázi gyarmati szerepkört játszó tényezőjévé – vált. Eközben keleten, többek között Magyarországon, az egyéb történelmi körülmények hatására is, a török hódoltság, a városfejlődés nyugat- és kelet-európai különbözőségei miatt, sor került a *feudális rendszer „újrakiadására”,* a majorsági gazdálkodás ismételt megerősödésére, az ezzel járó „*zweite Leibeigenschaft*”, azaz a „*második jobbágyság*” *újbolí intézményesülésére.* Ez viszont a nyugat- és kelet-európai fejlődés hosszú távú szétválását, végső soron Kelet-Európának a fejlettebb centrumterületté váló Nyugathoz viszonyított perifériára szorulását

eredményezte, ami egyszersmind az országon belül centrum–periféria viszony kialakulásával is együtt járt, különösen Magyarország hódoltsági területein (Baranyi 2004b; Berend–Ránki 1972; Pach 1961; 1968; Szűcs 1983; Wallerstein 1983).

A nyugat- és kelet-európai fejlődés irányának „*elkanyarodása*” folyamatában Magyarország is a periferizálódó kelet-európai térség részévé vált. A török hódoltság által súlyosbított helyzetben pedig a XVI. század első felétől egyre inkább nyilvánvalóvá vált Magyarország leszakadása a nyugat-európai fejlődéshez képest, holott a XV. század végéig a magyarországi rurális, vidéki fejlődés irányvonala a nyugat-európaival alapvetően megegyezett (Pach 1966). Magyarország a XVI. századtól a centrum–periféria kontinentális viszonyrendszerében évszázadokra az európai fejlődés fő áramának a perifériájára szorult, magában hordozva a „kelet-európai-ságot” jellemző hátrányos, sőt halmozottan hátrányos helyzet sajátosságait. Ezzel Magyarország önmaga is Nyugat-Európa perifériájává vagy jobbik esetben fél-perifériájává vált Közép-Kelet-Európa Nyugattal alig érintkező részében, miközben a három részre szakított országon belül is kiterjedt perifériák, halmozottan hátrányos helyzetű területek kialakulása vette kezdetét, mindenekeelőtt a török által megszállt országrészekben, köztük a mai régiót magában foglaló Északkelet-Alföldön (Baranyi 2004a; 2004b; Enyedi 2005).

A kontinentálisan zajló, Magyarországot amúgy is hátrányosan érintő anorganikus gazdasági-társadalmi folyamatok, a centrum–periféria kettősség következményeit elmélyítette az országnak a másfél évszázados török hódoltság miatti megosztottsága, a szilárd nemzetállami keretek létrejöttének elhúzóódása. Ennek függvényében teljesen más megítélés alá esik a Habsburg-fennhatóság alatt álló királyi Magyarország (Nyugat- és Észak-Magyarország és időnként a Partium), az Erdélyi Fejedelemség, illetőleg a török hódoltság alatti kiterjedt középső országrész. Az utóbbi, főként alföldi területeken a pusztulás és népességvesztés meglehetősen általános jelenségén túl, inkább csak a khász birtokokon és egyik-másik, a függetlenségét megőrizni képes, a későbbi alföldi parasztpolgári-mezővárosi, illetve a fejlődés sajátos „alföldi útját” járó alföldi város (például Debrecen) játszott jelentékeny centrumszerepet egy-egy térségben (Erdei é. n.; Féja é. n.). Ilyen körülmények között tehát az 1526-os mohácsi vész nem pusztán egy esemény volt a vesztett csaták sorában, hanem mintegy szimbolikus kifejeződése annak, hogy Magyarország fejlődése hosszú időre mellékvágányra siklott. Mohács ugyanis „...kihátásában korszakot zár be: vele a középkor Magyarországnak államegysége és függetlensége bukott el. Az 1514-ben elnyomott, a magyar urak és hódító törökök csapásaitól vérző népre a 'második jobbágyság' súlyos korszakának sötét fellege borult.” (Molnár főszerk. 1967, 158)

A feudalizmus alkonya (1790–1848)

Várad (Nagyvárad) visszavételével, egyszersmind a török Kelet-Magyarországról történt kiűzésével a hódoltság hosszú időszaka ért véget 1692-ben, s ezzel a mai Észak-Alföld régió teljes területe felszabadult az oszmán uralom alól. Az új helyzet

egyszerre ébresztett új reményeket és támasztott új nehézségeket a régió gazdasági-társadalmi életében. A török kiűzését követő egy évszázad az egykori hódoltsági területek benépesítésének, a gazdasági élet újjászervezésének az időszaka volt. Jóllehet a törökök ellen vívott háborút lezáró karlócai béke (1699) végérvényesen megszüntette Magyarország korábban megszállt területein a török fennhatóságot, ám a hódoltság után megmaradt települések népessége csak rövid időre lélegezhetett fel. A török kiűzéséért, valamint a XVII. század végi Habsburg-ellenes függetlenségi harcok, a Thököly-felkelés, majd a XVIII. század első évtizedében zajló II. Rákóczi Ferenc-féle szabadságháború támogatásáért súlyos árat fizetett az ország, leginkább Északkelet-Magyarország és a Tiszántúl népe, amely fontos szerepet játszott az eseményekben.

A török hódoltság, a földesúri függés alól teljesen vagy részben felszabadult alföldi területek településeinek és népességének újfent szembesülni kellett a földesúri hatalom, illetve a *feudális viszonyok*, a földesúri és egyházi birtokok *restaurációjával*, egyszersmind a szabadabb mezővárosi, paraszti és/vagy parasztpolgári fejlődés lehetőségeinek a beszűkülésével, a *feudalizmus „újra kiadásának”*, a „második jobbágyság” megszilárdulásának a *hátrányos következményeivel*. A török idők elmúltával országrésznyi latifundiumok keletkeztek. A töröktől visszaszerzett területek egy része ugyanis – mint kamarai birtok – a bécsi királyi udvar rendelkezése alá került, másik jelentős részéből pedig udvari főemberek, Habsburg-hű főurak kaptak hatalmas donációkat, adományokat. Az uralkodóház kedvezményezettjeként kapta vissza az 1552. évi adóösszeírás szerinti állapotnak megfelelően birtokait a katolikus egyház, jellemző módon az újrászerveződő váradi püspökség. A régió mai területén mindenekelőtt a Károlyiak, a Desseffwyek és az Esterházyak erősödtek meg jelentős mértékben (Balcsók 2004; Baranyi 1985b; Baranyi szerk. 2002; Krajkó főszerk. 1974).

A XVIII. század folyamán lassan-lassan újjáéledt a régió. A népesség száma jó részt a visszatelepüléseknek és a betelepítéseknek köszönhetően mindenhol rohamosan emelkedett az egykori hódoltsági területeken, annak ellenére, hogy a folyamatban néha komolyabb törést okozott egy-egy pusztító pestis (1738–1740) vagy kolerajárvány (1831). Az újjáépítés egyben a gazdaság felpozíciójával járt együtt, mivel a Habsburg Birodalom keretein belül, főként a napóleoni háborús konjunktúra nyomán a XIX. század első évtizedében újra számottevő kereslet jelentkezett a terület mezőgazdasági termékei iránt. Noha a helyi ipart szintén megpróbálták fejleszteni – nagyon sok településen épültek malmok –, a domináns mégis az agrárium és a céhes ipari tevékenység maradt. Ráadásul a megélénkülő gazdasági fejlődés mellett az általános gazdasági-társadalmi elmaradottság legalább ekkora erővel mutatkozott meg, mert egyszerre volt jelen igen nagy számban az örökös és a szabad költözésű jobbágyság, illetőleg az ugyancsak jelentős, az országos átlagot meghaladó számú, elszegényedett vagy kevésbé tehető nemesség, akárcsak a nagyfokú szegénység, amely állandó társadalmi elégedetlenségek forrása maradt.

Az újfent *felderősödő feudális abszolutizmus*, az *allodiális földbirtokviszonyok*, a *majorsági gazdálkodás* ismételt megszilárdulásának hátrányos gazdasági-társ-

dalmi következményein csak keveset enyhített *Mária Terézia* (1740–1780) 1772. évi *úrbéri rendelete*, amely többek között szabályozta és egységesítette a jobbágyi teherviselést (pl. a robot mértékét). De *II. Józsefnek* (1780–1790) a *felvilágosult abszolutizmus* szellemében született intézkedései sem korlátozták jelentős mértékben a feudális rendszer szélsőséges hatásait. A feudális gazdasági-társadalmi viszonyokra igazán jelentős csapást majd csak a jobbágyság felszabadítását eredményező, az úrbéri viszonyokat felszámoló, a jobbágyság örökváltságát és birtokszerzését lehetővé tevő nemesi földbirtokok kivételezett helyzetét korlátozó, a közteherviselést bevezető, végső soron hosszabb távon a polgári átalakulás előfeltételeit megteremtő 1848. évi áprilisi törvények és rendelkezések mérték.

A refeudalizációs törekvések ellenére a török időköt követő évtizedekben a gazdasági-társadalmi fejlődés mérsékelt, ám egyre élenkülő jelei mutatkoztak meg a Tiszántúlon, amelyek a XVIII–XIX. század fordulójára távlatosan már a polgári átalakulás halvány reményével kecsegtettek. Az 1825/27-es országgyűléssel kezdődő *reformkorban* a „haza és haladás” jelszavát zászlójukra tűző liberális nemesi reformnemzedék képviselői elszánt küzdelmet folytattak a magyar nyelv és kultúra, illetőleg a feudalizmust korlátozó reformok, voltaképpen a polgári nemzetté válás ügyéért. A reformeszmék legradikálisabb képviselői a szabolcsi, a szatmári és részben a bihari táj köznemességéből kerültek ki. A reformkori ellenzék kiemelkedő egyénisége volt *Kölcsey Ferenc*, az országos tekintélyű író, aki Szatmár megye képviselőjeként az 1832/36-os országgyűlésen képviselt radikális álláspontot a reformok, a jobbágyok örökváltsága és birtokszerzési lehetősége képviseletében. Neve, következetes politikai meggyőződése joggal helyezte személyét Széchenyi István, Deák Ferenc és Wesselényi Miklós mellé. Jelentős tettet hajtott végre Szabolcs vármegye küldötteként *Bónis Sámuel* is, aki az utolsó 1847. évi rendi országgyűlésen vármegyeje képviseletében az úrbéri viszony végleges felszámolása, minden földesúri, úri viszony eltörlése mellett foglalt állást. Innen már csak egy rövid évnek kellett eltelnie az 1848-as polgári forradalom kitöréséig (*Filepné főszerk.* 1998).

A *polgári átalakulás* előfeltételei nemcsak politikai síkon, hanem a gazdasági-társadalmi élet különböző területein is megteremtődtek már a XIX. század első felében. A török kiűzésével szárazföldön és vízen egyaránt újjászerveződött a sószállítás útvonala, amelynek Szolnok egyik fontos állomáshelye volt a Madaras–Fegyvernek–Törökszentmiklós–Szolnok „sóúton”. A XIX. századra bővültek a tiszai átkelés lehetőségei is. Megnőtt a révek száma és forgalma, majd régi és jogos igényeket kielégítve Szolnok mellett felépült *Cibakháza* (1834) és *Tiszafüred* (1844) hídja. Új helyzetet teremtett a közlekedésben 1847-ben a *Pest–Szolnok vasútvonal* átadása, amelynek segítségével tette meg az utat Szolnokig 1849 januárjában Pestről az új ideiglenes fővárosba, Debrecenbe költöző kormány. Nagy jelentőséggel bírt a régió életében a Tisza megzabolázása, az átfogó folyam szabályozások megindítása. A *Tisza és mellékfolyóinak szabályozása* ugyancsak a forradalom előtti időszakban kezdődött el Széchenyi István koncepciója és *Vásárhelyi Pál* tervei alapján 1846-ban. A nagyszabású természetátalakító munkálatok teljesen átformálták az évezredek tájképet, és a korábbi vadregényes vízi világ helyét a mezőgazdasági „kultúrtáj”

foglalta el. Virágzott a helyi – ekkor még döntően – céhes ipar is, bár megjelentek az első nagyobb ipari létesítmények, fűrésztelepek, fafeldolgozók, malmok, az utóbbiak többek között az országos jelentőséggel bíró debreceni István gőzmalom 1848-ban történt üzembe helyezésével (*Dunka–Fejér–Vágás* 1996; *Novák főszerk.* 1998).

Meglehet Debrecen viszonylag későn, az 1847. évi országgyűlésen csatlakozott Magyarországon kibontakozó reformmozgalomhoz, mégis jelentős szerephez jutott az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején, különösen, hogy 1849 januárjában az ország fővárosát fenyegető osztrák csapatok előrenyomulása miatt a kormány és az országgyűlés székhelyét ideiglenesen a „cívisvárosba” helyezték át. Így Debrecen mondhatta magát az ország fővárosának, amely 1849 tavaszán – Kossuth szavaival – „a magyar szabadság őrvárosa” lett, és ahol 1849. április 14-én *Kossuth Lajos* a Nagytemplomban kinyilvánította a Habsburg-ház trónfosztását. Ezzel jelentős fejlődés vette kezdetét, amely a dualizmus időszakában kapott nagyobb lendületet, s vált Debrecen kétségbevonhatatlanul a Tiszántúl gazdasági, társadalmi, kulturális centrumává. Ami ennél is fontosabb, a későbbi gyökeres gazdasági-társadalmi átalakulás és modernizáció előtt utat nyitó 1848/49-es polgári forradalom és szabadságharc, hosszabb távon megalapozta a dualizmus kori polgári átalakulás lehetőségét a régió egészében.

A régió fejlődési pályája a XIX–XX. században

A POLGÁRI ÁTALAKULÁS ÉS A KAPITALISTA FEJLŐDÉS ÉVSZÁZADA (1849–1948)

A polgári átalakulás és a kapitalista fejlődés időszaka Magyarországon mindent együttvéve is mindössze egy évszázadot ölelt fel. Ebből is az első két évtized az átalakulás általános politikai, gazdasági és jogi feltételrendszerének a megteremtésével telt el. A rendi (feudális) társadalom nagyjából 1848-tól kezdődő összeomlása, illetve a nemzetállami keretek megszilárdulása a XIX. század közepe és második fele, de leginkább a magyar gazdasági modernizáció – *W. W. Rostow* híres növekedésméleteire is tekintettel –, a „nagy nekilendülés” (*take-off*), ha mégoly felemásan és ellentmondásoktól terhelt is, az 1867. évi kiegyezést követően, a *dualizmus* korában az Osztrák–Magyar Monarchia történetének közel fél évszázada során bontakozott ki, amely egyben a polgári gazdaság és társadalom kiépülésének lendületes és virágzó időszaka volt. A dualizmus időszakában zajlott le az a modernizációs folyamat, amelynek eredményeként kiépült a kapitalista gazdasági-társadalmi rend, és megvalósult az élet minden területét átható polgári átalakulás, miközben beköszöntöttek a „boldog békeidők”, az „inga” Nyugat felé lendült, az ország pedig kezdett felzárkózni a modern Nyugat-Európához (*Beluszky* 2002; *Enyedi* 2005; *Rostow* 1963).

A történeti nagyrégiók (például az Alföld, a Dunántúl, a Felvidék, Erdély, a Délvidék) viszonylatában és az egyes régiókon belül természetesen számos összefüggé-

seiben értelmezhető a centrum–periféria viszony. Voltak eleve hátrányos helyzetű térségek, mint például az Alföld, a Délvidék kiterjedtebb területei, Dél-Erdély egyes térségei, miközben a gazdasági-társadalmi innovációkat magukban foglaló és magukhoz vonzó igen fejlett centrumvárosok tevékenykedtek hatalmas vonzásterülettel (Kassa, Debrecen, Kolozsvár, Arad, Temesvár, Szeged stb.). Számottevő súlyuk és szerepük volt a gazdasági kohézió valamifajta erősítésében, továbbá az elsődleges nagy vásárvárosvonalak mentén húzódó területeknek és településeknek. Ám minden pozitív megnyilvánulás ellenére „[a] *társadalmi-gazdasági fejlettség területi színvonala* nagy vonásokban *a természeti-földrajzi nagytájak* szerint alakult: a mezőgazdasági termelésnek – mindenekelőtt a hazánkban ekkor konjunktúralis helyzetben lévő gabonatermelésnek – szűkös feltételeket biztosító hegykeret (a Kárpátok), mind a gazdasági színvonala, mind az infrastruktúra (település fejlettség, közlekedési feltártság stb.), mind pedig a lakosság kultúr színvonala alapján hátrányos helyzetű volt” (Beluszky 2002, 73).

A nemzeti keretek között a XX. század fordulójára jelentős mértékben előrehaladt kohéziós tendenciákat, az országon belüli perifériák és az európai félperiférián elhelyezkedő Magyarország figyelemre méltó felzárkózási folyamatát részben az első világháború, az azt követő forradalmak, majd pedig Trianon és tragikus következményei törték meg újfent. A Horthy-korszak mérsékelt fejlődést felmutató évtizedei, majd az újabb nagy világégés, a második világháborús pusztítás, később az újjáépítés, a tőkés gazdaság átmeneti restaurációja, a politikai és gazdasági útkeresés fölöttébb ellentmondásos évei után a kapitalista fejlődés évszázadát az 1948/49-es fordulat zárta le, megnyitva az utat a szocialista korszak négy évtizede számára.

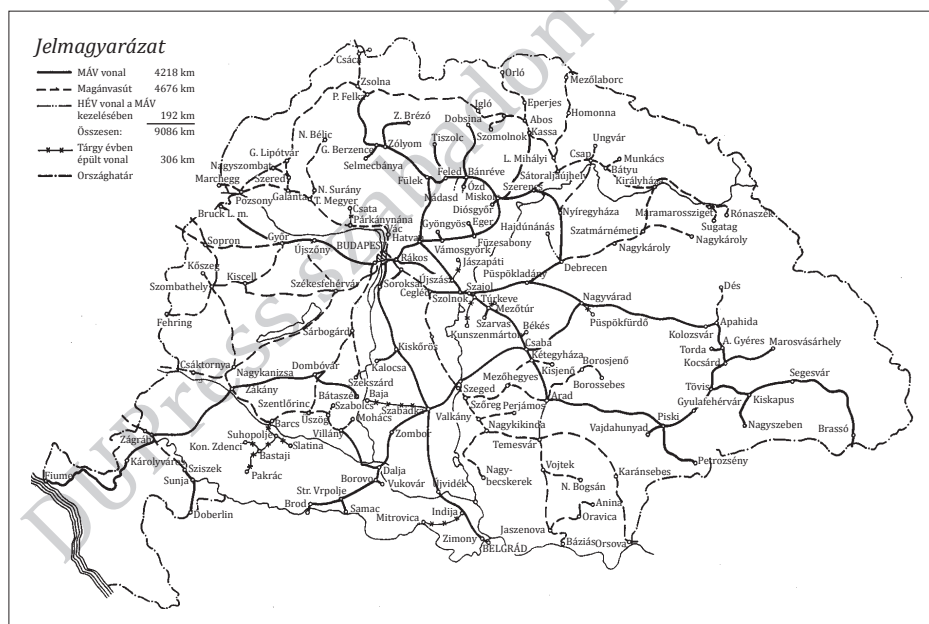
Az abszolutizmustól a modern tőkés gazdaság kialakulásáig

A *polgári fejlődés és a kapitalizálódás előfeltételei* Magyarországon és a régióban egyaránt az 1848–49-es forradalom és szabadságharc, valamint az 1867. évi kiegyezés során teremtdtek meg. A kiegyezés az 1848–49-es forradalomnak és szabadságharcnak felülről történő lezárásával felemásan, ellentmondásoktól terhelten ugyan, de biztosította a modern kapitalista fejlődés és kibontakozás, a polgári átalakulás lehetőségeit. A kiegyezést követően a régió nagyvárosaiba – mindenekelőtt Debrecenbe – is behatolt az új irányba tartó gazdasági és társadalmi fejlődés friss levegője. Az új kihívásokhoz alkalmazkodva a városok külső képe is sokat változott, és különösen a századfordulótól kezdve öltöttek magukra nagyvárosi jelleget a megyeszékhelyek. Ezzel párhuzamosan a modern városiasodás társadalmi elemeinek elszaporodása kísérelhető nyomon, élénk társadalmi átrétegződés vette kezdetét, főként a régió városaiban, ahol megnőtt az iparos és kereskedő népesség aránya, és a lakosság foglalkoztatottsági struktúrájában jelentős arányeltolódás játszódott le (Baranyi 1994a).

A *régió centrumvárosa Debrecen*, amely korábban elszigetelt gazdasági egység, elsősorban a regionális funkciókat kielégítő ipari, kereskedelmi, adminisztratív,

kulturális, oktatási stb. központ volt, egyre nyitottabb és bővülő térségi kapcsolatrendszerre tett szert. A gazdasági fejlődés általános lendülete az 1867 előtti fél évszázadban a többi várost is mind jobban bekapcsolta a nemzetgazdaság egyre erősödő vérkeringésébe. Az infrastruktúra bővülése, a piaci kapcsolatok gyors szaporodása, az idegen tőke behatolása stb. az eddig eléggé izolált gazdasági egységeket a makrogazdaság szerves részeivé tette. Ezt a folyamatot meggyorsította, hogy helyben is megteremtődtek az előfeltételei egy nagyobb arányú kapitalista fejlődés kibontakozásának.

Jóllehet az alföldi területek társadalmi-gazdasági lemaradása a XVIII. századtól egyre erőteljesebb volt, s a XIX. században meginduló iparosítás nagy hullámai kevésbé érintették a régiót, a kiegyezés után kibontakozó urbanizáció is jórészt a fővárosra és a nagyobb városokra korlátozódott, a század második felében mégis elindult két olyan folyamat, amely jelentősen emelte a Tiszántúl középső részének gazdasági potenciálját. Az egyik igen lényeges változás, hogy az országban *kiépült az egységes vasúthálózat*, amely korábban elzárt tiszántúli tájakat kapcsolt be az ország, sőt az európai gazdasági élet vérkeringésébe, miközben a vasút gyökeresen átformálta a települési kapcsolatokat is (1. ábra).

1. ÁBRA. Magyarország vasúthálózata 1885-ben

Forrás: <http://gtk.wigner.bme.hu>.

A Pest–Szolnok vasútvonal 1847-ben történt átadása után, a vasút 1857-ben elérte Debrecen, 1858-ban pedig megindult a közlekedés a Debrecen–Nyíregyháza, illetve a Szolnok–Arad, 1873-ban a Szolnok–Hatvan vonalakon, s sorra megkezdő-

dött a *regionális jelentőségű vasútvonalak* (Debrecen–Nagyvárad, Debrecen–Nyíregyháza–Mátészalka, Nyíregyháza–Kisvárd stb.) kiépítése is, amelyek a megyeszékhelyek és a nagyobb városok közötti kapcsolatokat biztosították. Szolnok és Debrecen időközben a Tiszántúl közlekedési csomópontjává, s Debrecen egyben a régió legfejlettebb városává vált. A tiszántúli nagy- és középvárosok elsősorban a gyorsan bővülő vasúti fővonalak és szárnyvonalak – pl. *Debrecen–Büdszentmihály* (1886), *Nyíregyháza–Polgár* (1896), *Szatmárnémeti–Fehérgyarmat* (1898), *Nyíregyháza–Vásárosnamény* (1904), *Mátészalka–Csap* (1905) stb. – révén kapcsolódhattak be az ország gazdasági vérkeringésébe. A régió a vasútnak köszönhetette a kereskedelmi forgalom és a közlekedés felgyorsulását, valamint két nagy ipari üzemet, a *Szolnoki Járműjavító Műhelyt* (1856-ban), valamint a Debrecenben 1898-ban üzembe helyezett *Debreceni MÁV Járműjavító Műhelyt*, amely a város és a régió legnagyobb ipari üzeme lett (1. táblázat).

1. TÁBLÁZAT. A Magyarországon megnyitott vasútvonalak hossza, 1846–1900

Év	Évenként megnyitott vonalhossz, km	Év végén üzemben, km	Év	Évenként megnyitott vonalhossz, km	Év végén üzemben, km
1846–1875	6411	6 411	1888	291	10 452
1876	277	6 688	1889	473	10 925
1877	73	6 761	1890	376	11 301
1878	240	7 001	1891	704	12 005
1879	76	7 077	1892	233	12 238
1880	20	7 097	1893	437	12 675
1881	107	7 204	1894	552	13 227
1882	605	7 809	1895	788	14 015
1883	594	8 403	1896	953	14 968
1884	343	8 746	1897	888	15 856
1885	306	9 052	1898	620	16 476
1886	330	9 382	1899	583	17 059
1887	779	10 161	1900	186	17 245

Forrás: <http://gtk.wigner.bme.hu>.

A gazdasági életet átformáló második nagy jelentőségű folyamatot – mindenekelőtt a Tiszántúl középső részén – az *árvízmentesítések és a lecsapolási munkálatok* indították el. Folytatódtak az 1846-ban megkezdett nagy természetátalakító munkálatok, amelyeknek elsődleges célja a Tisza és mellékfolyóinak szabályozása révén a Tiszántúl ármentesítése, újabb területek mezőgazdasági művelés alá vonása és a Tisza hajózhatóvá tétele volt. A Közép-Tiszán 1846 és 1865 között folyó

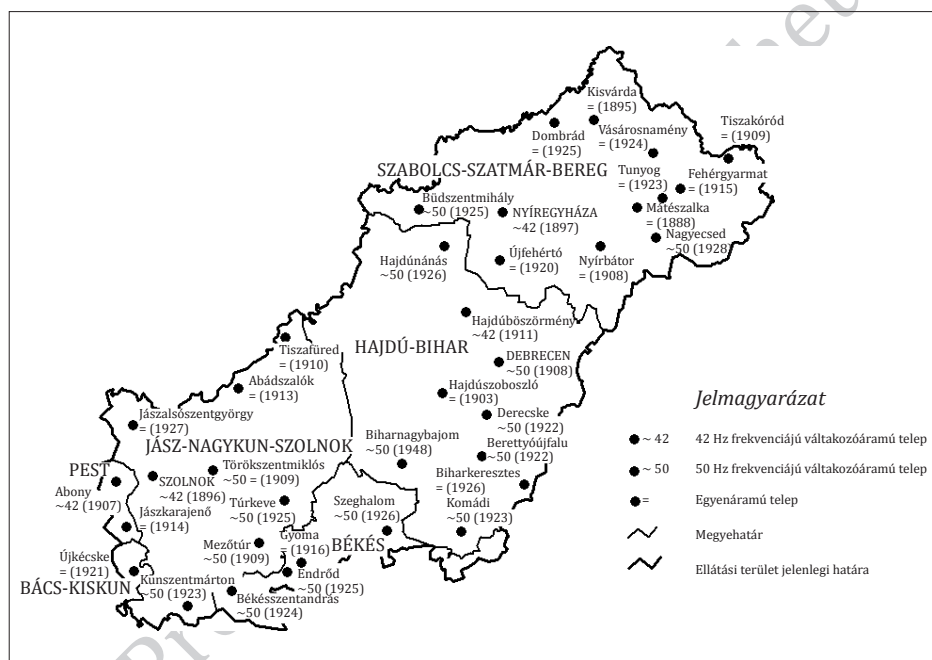
átfogó folyamszabályozások végeredményeként mintegy 20 ezer km² területen, tulajdonképpen a Tiszántúl egészét védte gátrendszer. Az új medrek kialakítása, a gátak megépítése mellett gőzerővel folyt a belvízmentesítés, a belvízelvezető és öntözőcsatornák kialakítása, illetve a mocsarak és a lápok lecsapolása. Ez utóbbi munkálatok közül volumenét tekintve kiemelkedett az Ecsedi-láp, illetve a Sárrétek, a Kis- és Nagy-Sárrét összefüggő mocsárvidékeinek lecsapolása jelentős területet tett mezőgazdaságilag hasznosíthatóvá. A szabályozások kezdetben látványos eredményeket, mezőgazdasági konjunktúrát hoztak magukkal, hiszen jelentősen nőttek a termőterületek, az útépitések hatására javultak a szállítási feltételek – 1911-ben például új Tisza-hidat adtak át Szolnokon. Az új szántók azonban hamar kimerültek, jelentős részükön másodlagos szikesedés indult meg, különösen a Hortobágyon (*Dunka-Fejér-Vágás* 1996).

Az Alföld vízrendszerének átalakítása nemcsak a természeti viszonyokban hozott gyökeres változást, hanem a gazdasági adottságokat és a társadalmi struktúrát is mélyrehatóan átformálta. A vízrendezési, illetve út- és vasútépitési munkálatok hatalmas *munkaerőigénye* átmenetileg sokat segített a foglalkoztatási gondok enyhítésében, ám a munkálatok befejeztével a nagy fokú elszegényedés válságtüneteiként a tömegmegmozdulások, illetve a nagymértékű, több tízezer főt érintő kivándorlási hullám jelentkeztek. Az ár- és belvízmentesítés természetesen a mezőgazdasági feltételeket változtatta meg leglátványosabban, és még inkább kedvezett a *nagybirtokrendszer* terjeszkedésének, illetve annak velejárójaként megindult a *tanyás fejlődés* folyamata is. Noha a mai régió területének eltartóképessége jelentősen nőtt, ám a *gazdasági szerkezet* néhány kivételtől eltekintve egyoldalúan mezőgazdasági jellegű maradt, ami eleve lehetetlenné tette az iparosodottabb területekhez való tartós felzárkózást. Ráadásul a termés mennyiségének növekedése kizárólag extenzív módon valósult meg, a hatékonyság egyáltalán nem javult. Ez javarészt az elmaradott technológia számlájára írható, mivel még 1913-ban is nagy területen alkalmaztak nyomásos gazdálkodást a vetésforgó helyett, és a gépesítést késleltette a nagy tömegben rendelkezésre álló olcsó munkaerő (*Balcsók* 2004).

A sok esetben korszerűtlen művelési módszerek ellenére pozitívként fogható fel, hogy a *mezőgazdaság* a korábbi termelési feltételekhez képest relatíve dinamikusán fejlődött. A hagyományos állattartás (juh, sertés, szarvasmarha) és szemtermelő mezőgazdaság (búza, kukorica) mellett egyes térségekben országosan is jelentőssé vált a cukorrépa, a cseresznye vagy a dohány termesztése. Mivel ezeken a területeken nem pusztított a filoxéravész, ezért a szőlőtermesztés is egyre hangsúlyosabb szerepet kapott, és keresetté váltak a homoki borok.

A területileg néhány nagyobb városba koncentrálódott, és a mai régió egészét tekintve a legtöbb településen minimális *ipar* javarészt a mezőgazdasági termények feldolgozására épült. A nagyobb jelentőséggel bíró malom- és szeszipar mellett a cukor- és növényolajipar, valamint a kender- és keményítőgyártás alapjait szintén ekkor rakták le. Az élelmiszeripar mellett az iparosodás jó részét a vasútépitésekkel és a vasúti járműjavító tevékenységgel, illetve a megnövekedett igények miatt fel-felépítőiparral (fűrészüzemek, téglagyárak) fűgött össze.

A *céhek megszüntetése* (1872) után egyre nagyobb szerepe lett a polgárosodás szükségleteihez jobban igazodó *kisiparnak*, amely minden településen megpróbálta kielégíteni a helyi igényeket. Ugyancsak a lakosság életkörülményeinek javítását szolgálták az *infrastrukturális beruházások*, amelyek közül külön kiemelhető többek között, hogy 1888-ban *Mátészalkán* valósult meg a mai országhatárokon belül elsőként a közcélú *villamosenergia-szolgáltatás*, a villany-közüvilágítás, amelyet néhány év múltán *Kisvárdá* (1895), *Szolnok* (1896) és *Nyíregyháza* (1897) követte. A felgyorsult fejlődést jelzi, hogy a századforduló első évtizedében már 17 villanytelep üzemelt a régióban, s az első világháború előtt a Tiszántúl számos helységében megjelent a villanyvilágítás (Nagy szerk. 1997) (2. ábra).

2. ÁBRA. Az 1945 előtt létesített villamosenergia-termelő telepek alapítása, elhelyezkedése és kapacitása a Tiszántúli Áramszolgáltató Vállalat működési területén

Forrás: Nagy szerk. 1997.

A településszerkezeti változásokra is nagy hatást gyakorolt a *vasútépítés*, mivel több régi, nagy hagyományokkal rendelkező mezőváros lesüllyedt, de a vasútvonalak mentén fekvő településeken dinamikus fejlődés indult meg, amelynek csatlakozóként régiószerte gyorsan változott, urbanizálódott a városhálózat. Új, fontos és patinás középületekkel gyarapodtak a városok, különösen a megyeszékhelyek (megyeházák, bíróságok, színházak, múzeumok, gimnáziumok stb.), a kisebb településeken is eklektikus polgárházak és község-házak jelentek meg nagy számban, stílusukban utánozva a nagyobb városok arculatát. A rétegvízincset

és a *hévízforrásokat* ugyancsak a dualizmus időszakában kezdték hasznosítani. Az ezekre épülő közfürdők mellett, hogy a településkép meghatározó elemeivé váltak, a lakosság életminőségére és egészségi állapotára szintén pozitív hatást gyakoroltak. Az *egészségügyi feltételek* egyébként is jelentősen javultak a számos betegség melegágyát jelentő mocsarak lecsapolása, az artézi kutak használata, a kórházak, a mind nagyobb számban praktizáló orvosok és a sorra nyíló gyógyszerárak és az életkörülményeket javító egyéb civilizációs feltételek (lakhatás, csatornázás, folyóvíz- és áramszolgáltatás) révén. Az *1868-as iskolatörvény* hatására jelentősen javult a népesség iskolázottsága, élénkebbé vált a *köz- és kulturális élet*.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni azonban, hogy a régió viszonylag számottevő fejlődését az infrastrukturális fejlesztések részeként a *bank- és hitelintézet kiépülése* és fellendülése is jelentős mértékben megalapozta. Főként a kereskedelmi tőke befektetései révén egyre-másra új hitelintézetek születtek régiószerte. A XIX. század második fele a „bankalakulások” korszakának tekinthető, s a folyamat eredményeként az Észak-alföldi régió korabeli városainak-megyeszékhelyeinek nagy pénzintézetei, ha nem főszereplőként, de jelentős súllyal voltak jelen az ország bank- és hitelintézetében, miközben a regionális és lokális pénz- és tőkepiac meghatározó intézményeként tevékenykedtek (2. táblázat).

A dualizmus korában felerősödött fejlődés nyomán alapvető változások következtek be a *közigazgatás területi rendszerében* is, miután a kusza – alapvetően feudális jellegű – közigazgatási beosztás helyébe egy szervezettebb és hatékonyabb polgári karakterű államigazgatás lépett. Az 1876. évi nagyszabású reform jelentette a fordulópontot az ország közigazgatási struktúrájában. Ebben az évben szűnt meg a *Hajdúkerület*, illetve a *Jászság* és a *Kunság* kvázi autonóm közigazgatási státusza, és jelentősen átszerveződött a megyerendszer. Hajdú vármegye 1876-ban történt megszervezéséig a *Hajdúkerület* különleges kiváltságot élvező része volt az országnak. A hét történeti, úgynevezett „öreg”, azaz *nagy hajdúvárost* (*Böszörmény, Dorog, Hadház, Nánás, Polgár, Szoboszló és Vámospercs*) összefogó hajdúkerületi közigazgatási szervezetnek 1630–1876 között Hajdúböszörmény volt a székhelye – időközben Polgár 1715-ben elveszítette kiváltságos hajdújogállását.

Az 1876. évi 33. törvénycikk alapján Hajdú vármegye területét az 1877. 1. törvénycikk állapította meg oly módon, hogy a hajdúvárosokat, amelyek korábban a Hajdúkerület részeként Szabolcs vármegyéhez tartoztak – Polgár kivételével –, elcsatolta onnan, de az új megyéhez került Debrecen is, amely 1693-tól szabad királyi város, 1790-től pedig önálló törvényhatósági joggal felruházott város volt. Az újonnan életre hívott Hajdú vármegye székhelye Debrecen lett, Böszörmény pedig megszűnt hajdúkerületi központ lenni. A korábban Szabolcs vármegyéhez tartozó Hajdúkerület egy része ugyan továbbra is a Nyíregyháza központtal újjászervezett Szabolcs vármegye része maradt, de a nagy hajdúvárost – Hajdúböszörményt, a korábbi központ tiltakozása ellenére – Debrecen központtal Hajdú vármegyévé szervezték át. Az új megye megszervezése abból a realitásból indult ki, hogy a közigazgatásnak a kapitalista fejlődés igényeihez igazodó átalakításakor Debrecen, a korábbi kivívott gazdasági-kereskedelmi és kulturális központi sze-

2. TÁBLÁZAT. Az észak-alföldi városi funkciójú települések rangsora pénzintézetek rangsor alapján, 1909

A rangsor alapja									
Pénzüntézeteti vagyon			Pénzüntézeteti összbetétállomány			Pénzüntézeteti váltótárcák			
Országos rangsor	Település	Millió K.	Országos rangsor	Település	Millió K.	Országos rangsor	Település	Millió K.	
1.	Budapest	5262,00	1.	Budapest	1175,00	1.	Budapest	733,794	
5.	Debrecen	111,00	7.	Debrecen	42,76	5.	Debrecen	25,834	
18.	Nyíregyháza	37,17	21.	Nyíregyháza	21,00	15.	Szolnok	13,000	
19.	Szolnok	36,68	25.	Szolnok	18,75	21.	Nyíregyháza	10,472	
26.	Kisvárd	26,90	59.	Kisvárd	10,29	23.	Kisvárd	9,923	
89.	Karcag	9,66	90.	Karcag	6,73	46.	Mezőtúr	6,172	
94.	Jászberény	9,00	91.	Mezőtúr	6,60	49.	Jászberény	5,892	
96.	Hajdúböszörmény	8,93	98.	Hajdúböszörmény	6,37	51.	Karcag	5,777	
98.	Mezőtúr	8,90	99.	Jászberény	6,36	89.	Hajdúböszörmény	3,907	
129.	Polgár	6,53	139.	Kisújszállás	4,15	108.	Mátészalka	3,265	
136.	Hajdúszoboszló	6,06	162.	Újfehértó	3,48	115.	Hajdúszoboszló	3,152	
138.	Újfehértó	6,00	172.	Jászkisér	3,26	117.	Berettyóújfal	3,093	
149.	Kisújszállás	5,34	175.	Hajdúszoboszló	3,18	126.	Polgár	2,877	
167.	Mátészalka	4,60	177.	Kunszentmárton	3,15	140.	Kisújszállás	2,599	
181.	Kunszentmárton	4,11	>200	Berettyóújfal		159.	Törökszentmiklós	2,261	
183.	Berettyóújfal	3,96	>200	Mátészalka		169.	Jászkisér	2,089	
>200	Jászkisér		>200	Polgár		>200	Kunszentmiklós		
>200	Törökszentmiklós		>200	Törökszentmiklós		>200	Újfehértó		

Forrás: Gál 2003.

repköréhez közigazgatási beleszólást is kapjon. Ezt az aspirációt segítette, hogy a polgári átalakulás során Debrecen és az árutermelés viszonyai közé került hajdúvárosi polgárság voltaképpen már korábban közös – szoros területi kapcsolatokban megnyilvánuló – érdekszövetségre lépett (Baranyi 1998).

Jóval nagyobb vitákat és indulatokat váltott ki, hogy ugyanekkor a Jászság, a Nagykunság, a volt kettős – Heves–Külső-Szolnok – vármegye tiszántúli részeinek, valamint néhány Pest megyei község egyesítéséből 1876-ban létrehozták *Jász-Nagykun-Szolnok vármegyét*. A gondokat a jász és nagykun autonómia megszűnése mellett az váltotta ki, hogy az új megye nagyon eltérő történelmi fejlődésű társadalmi és gazdasági szerkezetű területeket kapcsolt egybe, sok esetben nyilvánvalóan ellentétes érdekek által vezérelve. Nem véletlen tehát, hogy a kortársak ezt a laza konglomerátumot kezdetben csak „muszáj-vármegye” névvel illették, és az 1880-as évek végéig rendszeresen előfordultak a személyeskedésig fajuló viták, illetve az elszakadási törekvések a megye egyesítését ellenző jász és nagykun, valamint a volt külső-szolnoki törvényhatósági bizottsági tagok között. Az észszerűsített, egységes közigazgatás azonban jobban igazodott a modern polgári fejlődés követelményeihez, s végső soron megteremtette az egyes megyerészek közötti hatékonyabb együttműködés lehetőségét (Novák főszerk. 1998).

Ez volt tehát az az időszak, amikor a mai régió központjai megyeszékhelyekké, tényleges közigazgatási centrumokká váltak. Az egyre szélesebb körű feladatok ellátása érdekében főleg a relatíve később „startoló” *Nyíregyházán* és *Szolnokon* volt gyors az *urbanizáció*. Az országos jelentőségű közlekedésföldrajzi szerep nyújtotta előnyöket kihasználva utóbbiban szecessziós paloták sora épült, és a középületek, bankok stb. teljesen átformálták a városképet. Az átalakulás természetesen nem pusztán a külsőségekben nyilvánult meg, a lakosság életkörülményei is érezhetően javultak az infrastrukturális beruházások által. Noha hasonlóan látványos fejlődést csak *Jászberény* tudott felmutatni, a régi-új megyeszékhely azonban mégsem tudott minden tekintetben centrummá válni, mert megmaradtak a korábbi jász és kun alközpontok is. A közlekedési feltételek javulása és a vidéki térségekhez képest sok új munkalehetőség együttes hatására kialakult egy új jelenség: kezdetét vette a jelentősebb mértékű ingázás Szolnokra, esetleg még tovább.

Nyíregyháza gyors fejlődésének alapjait az 1824-ben elnyert örökváltság teremtette meg, amely igen komoly terheket rótt a településre. A jelentős áldozatvállalás ellenére Nyíregyháza nem lett szabad királyi város, vagyis a vármegyétől való függősége továbbra is megmaradt, de 1837-től önkormányzattal rendelkező, a város lakosságának összességét megillető nemesi joggal felruházott szabadalmas mezőváros címet kapott. A város térségi szerepének erősödését jelzi, hogy bár 1871-ben még (Nagy-) *Kálló* volt a megyeszékhely, de ekkor már Nyíregyházán állították fel az országos hatáskörű törvényszéket. A folyamat végét az jelentette, amikor *Nyíregyháza* 1876-ban a Hajdúkerülettel és a nádudvari járással megrövidített Szabolcs megye székhelyévé vált, a rendezett tanácsú város címet pedig 1886-ban nyerte el. Ekkortól vett igazi lendületet az urbanizáció folyamata. Többek között 1891-ben felépült a Törvényház, átadták a Monarchia egyik legnagyobb huszárlaktanyáját,

egy évvel később a Megyeháza, 1894-ben a kőszínház avatására került sor, majd 1899-ben új kórház és múzeum kezdte meg a működését, *Nyírvidek* (1880–1944) címmel megjelent a város és megye egyetlen hetilapja. A szellemi-kulturális élet további fellendülését segítette elő, hogy az 1806-ban alapított gimnáziumot 1880-ban főgimnáziummá minősítették, ami a megye egyetlen ilyen jellegű intézménye lett. A közigazgatási szerepkör mellett a város gazdasági téren is erősítette pozícióit, mert a folyószabályozások, az út- és vasútépítések lehetővé tették az alföldi-hegyvidéki árucserébe való bekapcsolódást. Nem véletlen tehát, hogy 1862-ben megnyílt a Terménycsarnok – tulajdonképpen árutőzsde –, és ez magával hozta a pénzügyi élet fellendülését, amelynek központja a *Nyíregyházi Takarékpénztár Egyesület* (az úgynevezett „Nagytakaré”) lett.

A megyeszékhely azonban Szabolcs vármegyében szinte kizárólagos hegemon szerepet töltött be, mivel csak három kisvárosban voltak kimutathatók a dualizmus korában valamilyen szinten az urbanizáció jegyei: *Kisvárdán*, *Nyírbátorban* és *Mátészalkán*. A vidéki térségek fejlődésére igen kedvezőtlen hatást gyakorolt, hogy az 1876-os közigazgatási reform során elvonták a mezővárosi jogokat, és sokszor a funkció betöltésére egyébként alkalmatlan járási székhelyeket jelöltek ki (*Filepné főszerk.* 1998).

Debrecen fejlődése szintén messze meghaladta a környezetében tapasztalható ütemet, azonban az előrehaladás nem volt mentes az ellentmondásoktól sem. A településkép – főleg a belvárosé – ugyancsak jelentősen átalakult, rohamléptekkel épült a vasúti és közúthálózat, és komolyabb szintre lépett a pénzügyi élet. Az infrastruktúrális beruházások színvonalát jelzi, hogy a kisebb helyi hőerőművek segítségével megoldották a városi és lakossági villanyvilágítást, sőt még villamosvasutat is tudtak üzemeltetni. Az eredményeket azonban beárnyékolja az a tény, hogy még a századfordulón is csak néhány jelentősebb iparvállalat (MÁV Járműjavító, Dohánygyár stb.) működött a városban, és az elmaradt, ráadásul igen egyoldalú gazdasági szerkezetben a helyi igényeket kielégítő kisipar volt a domináns. A XIX. század közepétől folyamatosan átalakult Debrecen elavult agrárközpontú gazdasági szerkezete. A mezőgazdasági népesség a XIX. század végén az össznépesség egyharmadát tette ki, ezt követően azonban állandóan csökkent (*3. táblázat*). Ennek megfelelően megnövekedett az *ipari népesség aránya*. Mindamelllett nagy léptekkel haladt előre az ipar, ezen belül főleg a modern *gyáripár* fejlődése. A XIX. század első felében Debrecen iparát a céhes kézművesség csaknem töretlen uralma jellemezte, de a század végére az egykori hírneves debreceni céhek elvesztették korábbi jelentőségüket. Tovább gyorsította ezt a folyamatot, a céhek agonizálását, az 1872-es ipartörvény. A XX. század elejére ugyan alapvetően kedvező változások történtek Debrecen gazdaságában és társadalmában, de a város még mindig inkább oktatási és kulturális potenciáljának köszönhetette hírnevét.

A *kisipar* fölöttébb ellentmondásos helyzete – visszaszorításának szándéka, egyszersmind további kivételes szerepe – önmagában is jelzi az iparfejlődés előretörését a dualizmus korában, elsősorban a régió városaiban, megyeszékhelyein, különösképpen pedig a térség centrumvárosában. Természetesen hiba lenne

azt állítani Debrecenről, hogy egy csapásra modern ipari nagyvárossá vált volna. A kisipari szektor súlya továbbra is számottevő maradt. Jelentékeny fejlődésről, az ipar nagyobb jelenlétéről mindenekelőtt a középüzemek esetében lehet beszélni a „klasszikus kapitalizmus” évtizedeiben. Debrecen iparát is elsősorban a *közepes nagyságú üzemek* térhódítása jellemezte, miután ezek 1910-ben már az ipari munkások 40,4%-át foglalkoztatták. A középüzemek és a kiemelkedő nagyságrendű, többségükben jóval ezer fő fölötti munkáslétszámmal dolgozó *gyáripari jellegű üzemek* (a MÁV Járműjavító Műhely, a Debreceni Dohánygyár, a különböző téglagyárak, az István gőzmalom és egyéb jelentős cégek stb.) együttesen már a régió ipari termelésének nagyobbik felét tartották a kezükben, jóllehet a *kis- és kézműipar* továbbra is komoly gazdasági pozíciókkal bírt a XIX–XX. század fordulója után is (Baranyi 1994a).

Debrecen dualizmus kori iparfejlődésére igen jellemző, hogy miközben magas volt az ipari népesség száma és aránya, a *gyáripari munkások száma igen alacsony szinten mozgott*, Hajdú vármegyével együtt számítva is éppen csak meghaladta az 5000 főt. A századforduló körül Debrecen az összes ipari munkást tekintve a nagyvárosok között a negyedik helyen állt (csak Pest, Pozsony, Arad előzte meg), a gyári munkások tekintetében viszont már csak nyolcadik volt a rangsorban, 1910-re a helyzet annyiban módosult, hogy az összes ipari munkás létszámát illetően a negyedik, a gyáripari munkáslétszámot tekintve viszont a hetedik helyre került. Az 1000 lakosra jutó gyáripari munkásokat nézve a századforduló körül a 11., 1910-ben a 10. helyen állt (1000 lakosra 54 gyári munkás jutott).

3. TÁBLÁZAT. A népesség foglalkozási főcsoportonkénti megoszlása Debrecenben, 1890–1930, %

Év	Mezőgazdaság	Ipar	Kereskedelem	Egyéb
1890	34,7	26,3	7,0	32,0
1910	26,6	32,2	8,1	33,1
1920	25,0	29,5	8,1	35,4
1930	22,0	30,0	9,2	38,8

Forrás: KSH-népszámlálások adatai.

Az előzőekből is következően a *dualizmus időszakában Debrecen gazdasági háttérét éppen az ország amúgy is kevésbé fejlett keleti fele képezte*, amely lényegesen kevesebb ösztönzést nyújthatott a város ipari fejlődésének, mint más kedvezőbb helyzetben lévő városok külső körzetei. Így a kapitalizmus magyarországi kibontakozásának, a városiasodásnak első meghatározó szakaszában a debreceni iparfejlődés mértéke és üteme, olykor a jelentős eredmények ellenére is csak az országos átlag szintje körül alakult. A történelmi fejlődés ellentmondásai nyomán jellegében Debrecen egy *gazdaságilag és társadalmilag egyaránt igen vegyes profilú város* maradt, amelyben a viszonylag jelentős iparfejlődés jól megfért a sajátos, sok vonatkozásban egyedülálló agrárjelleggel. Eközben az élénk, jóllehet inkább helyi

szintű kereskedelem mellett már akkor is a kiemelt igazgatási, adminisztratív, kulturális, tudományos oktatási és szolgáltatásiközpont-jelleg biztosított a városnak régióméretű szerepkört, regionális centrumfunkciót (Ránki szerk. 1976).

Az ellentmondásoktól sem mentes gazdasági modernizáció a legmélyrehatóbb változásokat – részben a régió nagyvárosait is jellemző módon – a nagyváros társadalmában, a debreceniség sajátosságainak és a hagyományos cívisjelleg átértékelődését eredményezte. A századforduló és az első világháború közötti másfél évtizedben a hagyományaihoz makacsul ragaszkodó, ám egyre zsugorodó debreceni cívisközösség – hasonlóan a cívisfejlődés sajátos útját járó tiszántúli városokhoz, Szegedhez, Nagykőröshöz, Ceglédhez, Kecskeméthez stb. – jellegét ugyanis ekkor már egyértelműen az *agrárkötődés* határozta meg. A korábban pozitív tartalmakat hordozó, a polgári fejlődés elemeivel erősebben átszőtt debreceni cívishagyomány, életforma és felfogás a századfordulóra fokozatosan egy paraszti foglalkozású kisebbség sajátja lett. Ámbár a debreceni cívis egyre erőteljesebben foglalkozott földműveléssel, *mindig is polgárnak érezte és nevezte magát*, jóllehet a paraszti létforma előretörése miatt a debreceni cívispolgár sohasem tette magáévá az újkori polgári mentalitást; *egyre konzervatívabbá válva, gondolkodásában és felfogásában a XIX. századi polgári formákat őrizte meg*. A debreceni cívisfejlődés ellentmondásosságát jól tükrözi annak a kettős esélynek a sorsa, amelyet a történelem mintegy reális alternatívaként kínált fel egykoron. A XIX. század első évtizedeiben úgy látszott ugyanis, hogy a debreceni cívis példája a „magyar társadalom és a nemzeti kultúra mintaképe lesz. Nem vált azzá – maga sem vállalta ezt a szerepet, de az idő is túlhaladott rajta. Ekkorra már második természetévé vált a bizalmatlanság, a passzív ellenállás és a meglévőhöz való ragaszkodás. Ezért nem lett polgár újkori értelemben, ezért vált parasztpolgárrá, cívisse.” (Balogh 1973, 297)

Az „alföldi út” sajátosságai

A régió dualizmus kori fejlődési pályája jól illusztrálja azt a sajátos utat, amelyet a természet földrajzilag és történelmileg determinált nagyrégió, az Alföld megtett, és amely egyedi vonásai révén kivételes jellegzetességeket mutatott fel a magyarországi történeti, gazdasági és társadalmi fejlődési folyamatok összefüggésrendszerében. Az Alföld nagyrégió, benne a mai tervezési-statisztikai régiót magában foglaló északkelet-alföldi térség fejlődését egykor hátrányosan befolyásoló kontinentális folyamatok, illetőleg a török hódoltság kedvezőtlen következményein túl számos olyan sajátos társadalmi-gazdasági körülmény is jelentkezett az idők folyamán, amelyek a pozitív irányú kitörés esélyeit kínálták a fejlődési kényszerpályára szorult régió számára a dualizmus idején. Közismert, hogy a földrajzi térség, az Alföld, mint *természeti-gazdasági*, de legalább ennyire *történelmi képződmény* iránt jelenleg megnyilvánuló sokirányú érdeklődést nem csupán a tekintélyes kiterjedés, sokkal inkább a földrajzi nagytáj sajátos, a többitől gyökeresen eltérő fejlődési útja, „*mássága*” keltette fel. Ezt a sajátosságot újabban a regionális tudomány művelői körében gyakorta szokás „*Alföld-jelenség*”, „*Alföld-szindróma*”, „*Alföld-tünetcsoport*”

vagy egyszerűen csak „alföldi út” kifejezésekkel illetni (Baranyi 2004b; Beluszky 1992; Csatári 1993).

Az Alföld-jelenség legjellemzőbb megnyilvánulásai többek között a sokszínű másság, a fejlettség elemeit is magában hordozó elmaradottság, a természeti táj és a társadalom szoros kölcsönhatásaként kialakult jellegzetes „lelki kapcsolat”, „táji mentalitás”; az Alföld sajátos társadalmi struktúrárt formáló *pusztai, frontierjellege*, (amely elsősorban társadalmi képlet, s csak azután területfejlődési típus), az *Alföld perifériajellege* (egyes település és kistérség esetében a még súlyosabb *periféria perifériája jelleg*). Ezekhez társul a gazdaság és társadalom változásainak diszharmoniójában testet öltő sajátos társadalomfejlődési út: a paraszti polgárosodás, illetőleg a parasztpolgári-mezővárosi fejlődés; az egyedülálló alföldi település- és városfejlődés, s egyáltalán az „alföldi út” megannyi más egyedi vonása. A felsorolt tényezők közül a társadalmi folyamatok alakulása szempontjából az az évszázadokon át megőrződött *sajátos kettősség* volt a legjellemzőbb, amely a „társadalmi és gazdasági fejlettség meg nem felelésében”, azaz a *mindenkori társadalmi szerkezetnek a gazdasághoz viszonyított relatív fejlettségében* nyilvánult meg. Ez pedig azt jelentette, hogy az „Alföldön az államalapítástól kezdődően felületesen feudalizált, a feudalizmuson hamar túljutó parasztpolgári fejlődés zajlott, szinte mindvégig perifériakörülmények közepette; ez hívta létre a sajátos kettősséget, a gazdaság mindenkori lemaradását a társadalmi fejlődés mögött” (Beluszky 1992, 54).

A társadalmi fejlődés történelmileg kialakult sajátos „alföldi útja” közel fél évezred történelmi-gazdasági-társadalmi változásai során megrekedt. Az egykori kettős fejlődés, az alföldi társadalom „mátságának” korábbi alapjai, mindenekelőtt az Alföld „történelmi szindrómái” közül is a legértékesebb tényezők a parasztpolgári-mezővárosi fejlődés finomszerkezetű működése; a relatíve fejlett mezővárosi intézményhálózat; a szabad menetelű jobbágyság öröksége; a reformált egyház; a nagy fokú társadalmi mobilitás; a paraszti „innovatív” mentalitás pozitív hatásai az elmúlt évszázadok során megszűntek. A *tájszerető mentalitáson és identitáson* kívül jobbadán ma már egyetlen olyan tényező sincs, amely a korábbiakhoz hasonló kedvező társadalmi hatást tudna kiváltani az Alföldön (Baranyi 2000; Beluszky 1992; Csatári 1993).

A török hódoltságnak és az azt követő viharos évtizedeknek a tájegység későbbi sorsára gyakorolt hatását tekintve egyik legfontosabb következménynek a *ti-szántúli parasztság szabadabb, önállóbb, a földesúri függés által kevésbé érintett paraszti életformáját* és ezzel összefüggésben a paraszti-polgári fejlődés bizonyos elemeinek a megjelenése tekinthető. Az alföldi parasztság fejlődésének sajátos körülményeit és mentális jellegzetességeit, a lényegyet érintően igen plasztikusan rajzolta meg Veres Péter: „Egyszóval az alföldi parasztság – írta –, amennyiben különbözik más paraszt népektől, az azért van, mert a szó tiszta értelmében sohasem volt rabszolga, és ha jobbágy volt is egy része, de nem *szolgajobbágy*. Csak olyan formán, mint a szabadban élő hortobágyi rideg marha, amely felett ugyan uralkodnak, akolban tartják néha, de olyan távolról, kívülről és messziről, hogy az életükre nincs alakító befolyással.” (Veres 1944, 20)

A jól ismert történelmi tényezők miatt hasonlóan a szabadabb, önállóbb életforma jellemezte például a régió területein élő *jászokat, kunokat, hajdúkat* és a különböző, zömmel idegen eredetű, főleg szlovák és német telepeseket is. Részben az Alföld és a Tiszántúl vázolt fejlődésbeli sajátosságainak egyik további „utóhatása”, hogy az országban csak kevés helyütt rendelkezett a parasztság azzal az elemértáris erejű, „nagy demokratikus élménnyel” és szervezettséggel, mint éppen a Tiszántúlon. Míg ugyanis a Dunántúl és az északi területek parasztsága nagyszámú, elszórt falvakban élt, a tiszántúli néhány nagy kiterjedésű és nagy lélekszámú mezővárosban vagy főként mezőgazdasági profilú városban és községben tömörült (Donáth 1969).

Az alföldi, tiszántúli területeknek a történelmi múltban újabb gyökerező sajátossága abból fakadt, hogy a természeti-földrajzi adottságok, de még inkább a társadalmi-történelmi fejlődés következtében kialakult *jellegzetes alföldi tanyás mezővárosok funkciójukban, szerkezetükben és településrendszerükben is különböztek* – és különböznek sok esetben még ma is – *a városfejlődés általános típusának megtestesítőitől*, sőt még a nyugat-európai városfejlődés felé átmenetet alkotó dunántúli városoktól is. Az alföldi mezővárosok tevékenységében döntően nem az ipar vagy a kereskedelem, hanem a mezőgazdaság dominált, s mindez a városok elhelyezkedésében és külső képében is kifejeződött. A hatalmas sík területeken, vízszintes irányban, szélesen elterpeszkedő városoknak többnyire csupán a legfelsőbb központja volt városi jellegű. Ezt a kicsiny magot alacsony, földszintes házakkal szegélyezett, széles utcákkal átszelt, terebélyes, falusias jellegű övezet vette körül, amely fokozatosan ment át a tanyavilágba. Ilyen típusú városok voltak a mai Észak-Alföld régió területén többek között *Debrecen, Hajdúböszörmény, Hajdúnánás, Nyíregyháza* és a jellegzetesen nagykun városok, *Törökszentmiklós, Túrkeve, Mezőtúr, Karcag, Kísújszállás*. Jellemző, hogy a tiszántúli városokban a külterületi népesség aránya mind az átlagosnál magasabb volt, a hetvenes években például – kevés kivételtől eltekintve – még jóval meghaladta az érintett városok népességének 10%-át (Baranyi 1985b; Kulcsár–Lackó szerk. 1975; Markos 1962).

Nem csupán a mezőgazdaság meghatározó szerepe és az agrárfoglalkozásúak aránytalanul magas aránya, hanem maga a *mezőgazdasági termelés* is számos sajátossággal rendelkezett az Alföldön, benne a mai Észak-Alföld régió területén. Ezek közül, mint az „*alföldi út*” sajátossága, az „*amerikai utas fejlődés*” lehetséges előfordulása is figyelmet érdemel. Az alföldi, tiszántúli agrárfejlődés gazdasági-üzemi feltételeit és egyéb sajátosságait vizsgáló elemzések szerint az *amerikai utas fejlődés speciális magyar, alföldi típusa, ahogyan az a XIX. század végére kialakult, lokális, elszórt szigetek formájában létező területi típusnak* nevezhető. A termelés rendkívül fejletlen termelési-technikai szinten, „hagyományos” módszerekkel folyt, szegényes termékstruktúra (gabona, kukorica, itt-ott zöldség stb.) kialakulása és extenzív terjeszkedése mellett. A paraszti életformából kifelé tartó, új utakat kereső, de tőkés vállalkozássá csak a legkritikább esetben átalakuló gazdagparaszti birtonkon a felhalmozott többletjövedelem is a gazdaság és a *gazdálkodás extenzív úton történő terjeszkedését*, nem pedig a tőkés jellegű bővített újratermelést szolgálta.

Az Alföld hagyományos tömegárut termelő vidékein elszórtan kialakultak olyan, viszonylag *polgárosodottabb paraszti kultúrák*, mint a Makó és Debrecen környéki *hagyma*-, Monostorpályi és Hosszúpályi határában meghonosodott *zeller- és torma*-, valamint a Tisza völgyében folytatott *zöldségtermesztés*, a Békés megyével határos bihari *cirok- és kendertermelő szigetek*, illetőleg a növekvő jelentőségű, nagy méretű paraszti *baromfitenyésztés*, valamint a tiszántúli mezővárosok és nagyvárosok határában elterjedt, a városok ellátását szolgáló *kertkultúrák*. A fenntartásokat, a sok bizonytalan és tisztázatlan körülményt is figyelembe véve, a porosz utas fejlődés fő vonalába ékelődő – csak jobb szó híján nevezve így – „*amerikai utas*” szigetek, Szabolcs-Szatmár megye kivételével, elszórtan a Tiszántúlon is kimutathatók, elsősorban a Tiszántúl középső (Hajdúság) és déli része (Békés és itt-ott Csongrád) mezővárosainak tanyarendszerében. A Tisza völgyében, a nagy ár- és belvízmentesítési munkálatok eredményeként nyert területeken ugyancsak fellelhetők az amerikai utas fejlődés egyes vonásai (Baranyi 1985b; Bernát szerk. 1968; Révai 1955; Tímár 1973).

Hiba lenne azonban a kvázi „amerikai utas” fejlődés fellelhető elemeit a Nyugat-Európában, még kevésbé az USA-ban kialakult formában értelmezni és eltúlozni a kérdés jelentőségét. Egy ilyen fejlődés feltételei ugyanis tömegméretekben nem alakultak ki sem Magyarországon, sem az Alföldön. Az idézőjelbe kívánczoló fogalom olyan viszonylagos és lokális vonásokat takar csupán, amelyek, ha szerény keretek között is, de a történelmi múlt sajátos következményeiként mutatkoztak meg a régióban. Mint ahogy az egyik jellegzetes hajdúváros, *Hajdúnánás* témaspecifikus agrártörténeti elemzése is csupán az új utakat kereső, kísérletező, de tőkés vállalkozássá átalakulni képtelen paraszti birtokok fejlődésének a megrekedését bizonyítja (Orosz 1973).

A feudális nagybirtokok által viszonylag kevésbé befolyásolt *egyes alföldi, tiszántúli mezővárosok és parasztpolgári birtokok jelenlétének* azonban mégsem a gazdasági, hanem a *társadalmi-politikai szerepe* tartható igazán *fontosnak és jellemzőnek*. Mindenekelőtt azért, mert a *paraszti polgárosodás* szegényes megnyilvánulásai is nagyban meggyorsították az amúgy is erősen differenciálódott parasztság polarizálódását, tovább kuszálva az alföldi települések társadalmának bonyolult viszonyait. Ez a valóság egyik oldala, a másik pedig az, hogy a Tiszántúl egyes területeinek „szabadabb”, polgárosodottabb fejlődése, amely együtt járt a parasztság nagy fokú polarizáltságával és megosztottságával, a főként a Viharsarokban és a Közép-Tiszántúlon jelentkező paraszti radikalizmus, társadalmi aktivitás, az élénk agrármozgalmak és a fel-fellángoló társadalmi elégedetlenség egyik fontos – ha nem is a legfontosabb – tényezője volt. Részben ebből a társadalmi talajból fakadt a tiszántúli lakosság nagy-nagy politikai aktivitása a sorsformáló történelmi időkben (Baranyi 1985b).

A gazdasági-társadalmi fejlődés „alföldi útjáról” a régió egészére vonatkozóan végső soron tehát elmondható, hogy *a társadalmi átrétegződést döntően meghatározó gazdasági fejlettség adott foka, a parasztpolgári fejlődés biztató jelei ellenére ellentmondásoktól terhelt, mérsékelt szintet tükrözött*. A régió régtől fogva az or-

szág legelmaradottabb, iparilag fejletlen, erősen mezőgazdasági jellegű tájegységei közé tartozott, ahol – ha lehet mondani – az átlagosnál is erőteljesebben működtek a társadalmi-gazdasági fejlődés ütemét fékező tendenciák. Ezzel együtt azonban – a dualizmus korában – *mindvégig jelen volt egy másik markáns tendencia, a parasztpolgári fejlődés lehetősége és esélye is*, amely az agrárjelleg dominanciája következtében a XIX. században a *paraszti polgárosodás* – annak jellegzetes formáival együtt – a társadalmi megújulás reális lehetőségeit kínálta. A többnyire városban vagy nagyközségben lakó, de tanyai birtokain gazdálkodó alföldi paraszt ily módon vált a hazai polgárosodás, sőt ezen belül a városfejlődés sajátos szereplőjévé. Döntően ebből származott az a jellemző különbség, amely alapján a hazai városok között határozottan elkülönültek egymástól a „nyugatias típusú” dunántúli, valamint az alföldi, tiszántúli „magyar” városok.

Az alföldi paraszti polgárosodás és a vele együtt járó társadalmi sajátosságok megtorpanásának, sőt torz fejlődésének több oka is volt. A retardált *cívissztpolgári fejlődés* minden ellentmondásossága mellett az úgynevezett „alföldi út” sajátosságai és pozitív vonásai leginkább *Debrecen* esetében mutatkoztak meg. Az egyikre éppen a „*legcívisebb*” alföldi városban, *Debrecenben* lejátszódott tendenciák adnak általános érvényű magyarázatot. Ami a XVIII. század végétől kialakult, majd a XX. század első évtizedeiben felbomlott debreceni *cívissztpolgári* közösséget illeti, hosszú és ellentmondásos folyamatok eredményeként a XIX–XX. század fordulójára lassan megváltozott a „cívissz” szó értelme, s ezalatt már szinte kizárólagosan a földművelővé vált egykori polgárok közösségét értették. A *cívissz gyűjtőfogalomnak fontos anyagi tartalma mellett sajátos szellemi tartalma is volt*: a polgári életfelfogás közössége, a tradíciók, a hagyományos gazdálkodás és társadalmi szemlélet, a patriarchális érintkezési forma, a szokásrendszerek zárt közösséggé kovácsolták ezt a társadalmat. Polgáraik „(debreceni) cívissz” öntudata gyakran összeütközésbe került a hajdúvárosok lakóinak „szabad hajdú” kiváltságaival és aspirációival (Balogh 1973).

Az előbbi politikai, társadalmi közegben gyökerezve a város kisiparos és kereskedő, másrészt hatalmas területei által indokolt mezőgazdasági jellegéből fakadt az a sajátos polgárparaszti (cívissz-) fejlődés, amely miatt később oly gyakran illeték a „maradandóság”, a „debreceniség” jelzőjével. A város sajátos körülményei ismeretében azóta ma már nyilvánvaló, hogy a régen inkább elmarasztalásként használt jelzők legalább annyi pozitív tartalmat hordoztak, mint negatívát. Akárhogy is történt, a puritán város iszonytató ellenérők szorításában, a történelem sodrában mindig meg tudott maradni, sőt gyarapodni tudott, a nagy történelmi sorsfordulóknál pedig mindig képes volt megújulásra. A viszonylag demokratikusan kormányzott debreceni közösség mindent elbírt, mindent kihevert, mindig talpra állt és gyarapodott, miközben megteremtette az egyik legszebb és legkultúraltabb magyar városi civilizáció alapjait.

A XVI. században éppen itt honosodott meg leggyorsabban és legbujábban, itt virágzott ki Magyarországon a katolicizmussal szembeforduló *reformáció*, amely szellemében annyira azonos a gyorsan fejlődő, nyílt szellemű és rugalmas ész-

járású kereskedőváros alapvető gondolkodásmódjával és törekvéseivel. A város a legmostohább körülmények között, jelentős mértékben az agrárium által érintett gazdasági szerkezet révén is képes volt szilárd alapokon nyugvó, életképes gazdasági-társadalmi viszonyokat teremteni, amelyekre építve sajátos életformát, nem utolsósorban a reformációban gyökerező kulturális-szellemi arculatot alakítva ki. Debrecen a protestantizmus legjelentősebb hazai és egyik számottevő nemzetközi központja lett. Egyidejűleg pedig mind kiemelkedőbb kulturális centrummá, egyre fejlődő és bővülő kollégiuma révén messze földön híres iskolavárossá vált (Baranyi 1985a).

Debrecen a XVI. századtól a magyar reformáció központjává vált, kiérdemelve a „kálvinista Róma” jelzőt. A város egyidejűleg az 1538-ban alapított *Református Nagykollégium* révén pedig a Tiszántúl, sőt egész Kelet-Magyarország messze földön ismert és híres köz- és felsőoktatási centruma lett. A város az őt megillető méltó helyét a magyar történelemben az oktatás, a tudomány és a kultúra, illetőleg a Református Kollégium fél országra kiterjedő befolyása révén biztosította. A szellemi irányítás az egyház kezében volt, a „kálvinista Róma” a magyarországi reformátusság központja, kollégiuma színvonalas, nagy hírű oktatási intézmény és tudományos műhely. Debrecen a művelődés és a kultúra területén kimagasló eredményeket mutatott fel. Kiváló, európai hírű természettudósok – Maróthy György, Hatvani István, Veszprémi István és mások – dolgoztak itt. Elevenen hatottak a felvilágosodás eszméi. A XVIII–XIX. század fordulóján a két nagy költő, Csokonai Vitéz Mihály és Fazekas Mihály révén Debrecen a magyar irodalmi élet egyik centruma is lett (Baranyi 1985a; 1998).

Az ország három részre szakadásakor Debrecen el tudta kerülni a feudalizmus „újrakiadásával” együtt járó visszaesést, sőt a nemzetközi kereskedelembe való bekapcsolódása révén gazdasági ereje tovább nőtt, lakóinak száma emelkedett, autonómiája szinte teljessé vált. Végso soron Debrecen sorsa azt is jól példázza, hogy a történelmi múlt öröksége és sajátosságai ugyan hosszú ideig komoly befolyást gyakorolhatnak egy adott térség életére, ám tekintettel a gazdasági-társadalmi modernizációs, valamint a globalizációs folyamatok várható hatásaira, számolni kell a történelmi hagyományok megújító képességének a háttérbe szorulásával. Az egykor annyira erős identitástudat, táji mentalitás és egyéb közösségformáló tradíciók (cívisjelleg, parasztpolgári mentalitás, hajdú, jáász, nagykun, szatmári és beregi táji életérzés) halványulása egyre nyilvánvalóbb, jöllehet a tradíciók még hosszú ideig hatni fognak az „alföldiek tudatalattijában” (Baranyi 2002).

A centrum-periféria viszonyrendszerben gondolkodva viszont a jelenkor krónikása szembesülni kényszerül Enyedi Györgynek kontinentális összefüggésekben tett általános érvényű, de regionálisan is kiterjeszthető megállapításának igazságtartalmával és következményeivel, amely az Alföldre vonatkozóan fájóan érvényes és aktuális. E szerint az *Alföld története tulajdonképpen megkésetttség egy megkésett országban, a „félperiféria félperifériáján” helyezkedve el, fejlettségi szintjét tekintve a természetföldrajzi és történeti nagytáj továbbra is félperiférikus jellegű térség, valahol az Európai Unió peremvidékén* (Enyedi 2005).

Új feltételek között – a mérsékelt fejlődés negyedszázada (1918–1944)

A dualizmus évtizedei – ahogyan egykor előszeretettel és jogosan emlegették –, a „boldog békeidők” tehát látványos eredményeket hoztak a mai régió területén, a XX. század első nagy világhége azonban megakasztotta a fejlődést. Noha az első világháború folyamán területe nem vált hadszínterré, a hátszág azonban ugyancsak megszenvedte a hosszú hadviselést. A háború megpróbáltatásait és a vereség hátrányos következményeit csak súlyosbították az őszirózsás forradalom, az 1919-es Tanácsköztársaság, majd az ezeket követő megtorlás eseményei, nem utolsósorban pedig a román intervenció, amely a Tiszántúlon egészen 1920. március közepéig tartott. A gazdasági-társadalmi stabilizáció további éveket vett igénybe.

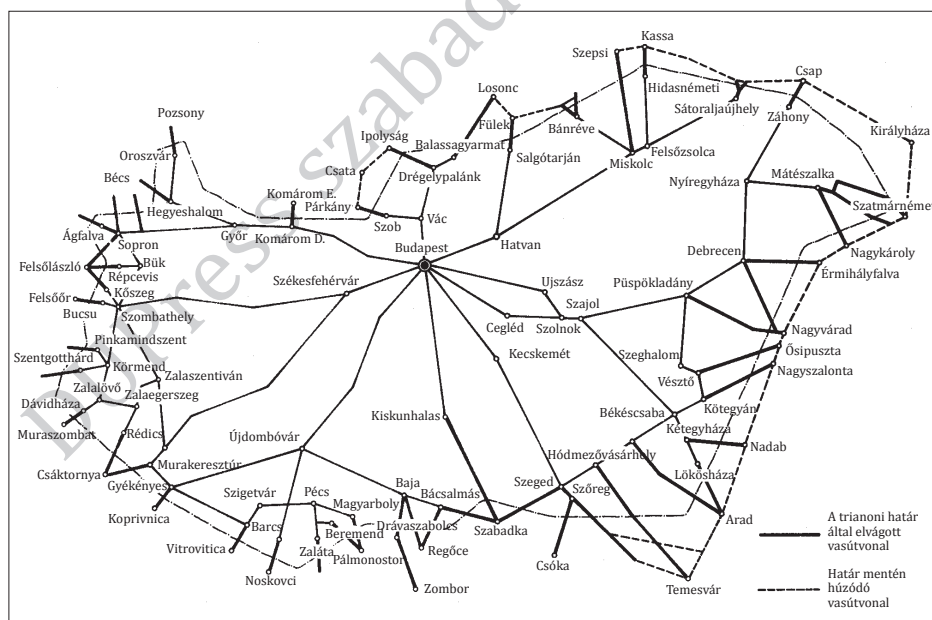
A nemzeti keretek között a XX. század fordulójára jelentős mértékben előrehaladt kohéziós tendenciákat, az országon belüli perifériák és az európai félperiférián elhelyezkedő dualizmus kori Magyarország figyelemre méltó felzárkózási folyamatát az előbbiekhez hasonlóan súlyos következményekkel járó 1920. június 4-én aláírt *trianoni békeszerződés* tragikus következményei törték meg hosszú távra szólóan. A Kárpát-medence térképét drasztikusan átrajzoló Trianon egyik legsúlyosabb következménye – túl a hatalmas terület- és népességveszteségen – a régiót érintően is az volt, hogy az újonnan formálódott kelet-magyarországi államhatárok már szervesen összetartozó és egymásra épült gazdasági egységeket, infrastrukturális kapcsolatrendszereket bomlasztott fel. A Kárpát-medencét keresztül-kasul átszelő új politikai határok szétدارolták a XIX. század végére, a XX. század elejére körvonalazódó régiókezdeményeket. Ennek egyik látványos, a határon átvélő kapcsolatokat is mindmáig nehezítő következménye a gazdasági-társadalmi viszonyrendszerek szinte minden összetevőjét hátráltató, a korábban *szervesen összetartozó térszerkezet széttöredezése, a határ menti kettős periféria helyzet kialakulása*, valamint az államhatárok *elválasztó és/vagy összekötő szerepének diszfunkciója* volt (Baranyi 2004a; Ruttkay 1995; Tóth 1996).

Az ország, különösképpen pedig Kelet-Magyarország gyökeresen más, a korábbiakhoz képest kedvezőtlenebb helyet volt kénytelen elfoglalni az új kelet-közép-európai gazdasági térben. Az ország helyzetét katasztrofálisan súlyosbította a trianoni békediktátum (1920), amely különösen hátrányosan érintette az Alföld nagyrégiót. Magyarország új államhatárainak kialakításában meghatározó szerepet játszott ugyanis a Kárpátok ívén belül húzódó, nagyrészt az Alföld szélén, a felvidéki *Losonctól* egészen a délvidéki *Zomborig futó* félkör alakú *vasútvonal*, eleve kijelölve a trianoni, úgynevezett „*vasút szabta határok nyomvonalát*” (Erdősi 1996; Majdán 2002; Palotás é. n.; 1990; Romsics 2001; Rónai é. n.; 1989) (3. ábra).

Az Alföld peremi vásárvárosok és az azokat összekötő transzverzális közút- és vasútvonalak, valamint az egykori vonzásközpontok fejlett ellátó és szolgáltató, valamint közigazgatási funkciókkal együtt történt elvesztése következtében a trianoni Magyarország államhatárai mentén jelentős *városhiányos területek keletkeztek*. Magyarország trianoni államhatárai mentén – köztük az ország északkeleti szegletében – váltakozó szélességben egy olyan *elmaradott, periférikus helyzetű*

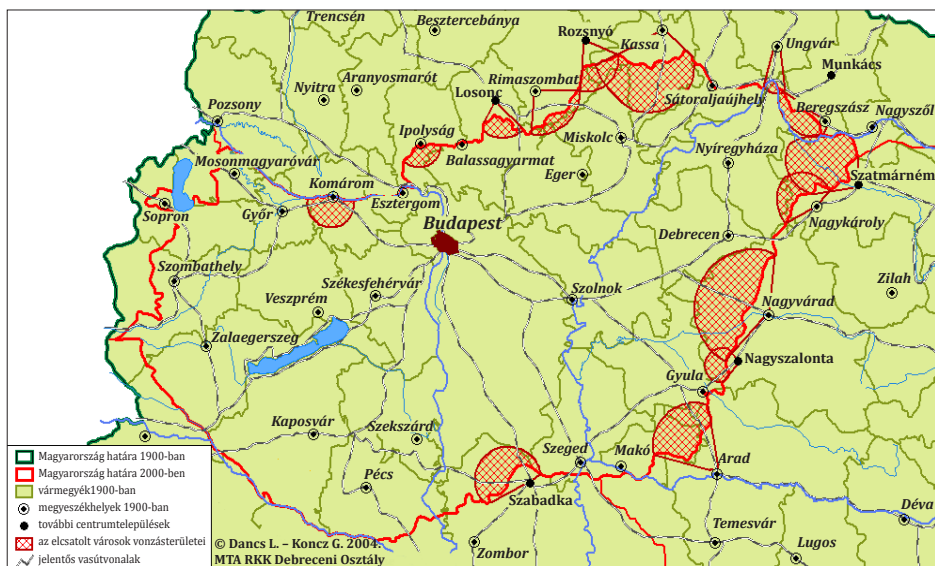
ráurális övezet kialakulása kezdődött meg, amely jórészt a megmaradt megyecsonkokból képződött (4. ábra).

A centrum–periféria viszonyrendszerben Magyarországon a területi egyenlőtlenségeknek két nagyobb előfordulása, az úgynevezett *belső* és a *külső* (határ menti) *perifériák* jelenléte jellemző a jelenlegi viszonyok közepette. A *belső perifériák* leggyakoribb és legkiterjedtebb előfordulása a mai Észak-Alföld régiót (Közép-Tisza-vidék, Bihar, Sárrett, Szatmár, Bereg stb.) is magában foglaló Északkelet-Magyarországon nagyon gyakran érintkeznek, sőt egybeolvadnak a *határ menti*, úgynevezett *külső perifériákkal*. Az utóbbiak túlnyomó többségükben – mintegy a Trianon máig nyúló következményeként – jellemző módon ugyancsak Magyarország északkeleti-keleti államhatárai mentén helyezkedtek el. Ezeken az egykori természetes vonzáscentrumukat elveszített határ menti területeken – az *elzárt és megrekedt fejlődés terheivel súlyosbítva* – a *periféria helyzet akkumulációja* következett be az államhatárok mindkét oldalán, korlátozva a túloldali területek és települések életét is. Elfogadva a nyilvánvaló tény, hogy Magyarország egészén belül az Alföld helyzete periferikusnak minősül, akkor a keleti, de különösképpen az északkelet-alföldi határszél halmozottan hátrányos helyzete miatt joggal érdekelte ki a „*periféria perifériája*” minősítést. Aligha véletlen, hogy a magyar–román, a magyar–ukrán határ mente összességében ma is Magyarország legkiterjedtebb válságövezeteinek egyike (Erdősi–Tóth szerk. 1988; Tóth 1988; Tóth–Csatári 1983).

3. ÁBRA. A trianoni határ megvonásának következményei a magyar vasúti fővonalhálózat helyzetére sematikus ábrázolásban, 1920

Forrás: <http://gtk.wigner.bme.hu>.

4. ÁBRA. A trianoni békeszerződés következtében vonzásközpontjukat veszített területek Magyarországon

A határ menti települések a trianoni döntést követően, akaratukon kívül egyik pillanatról a másikra *kettős értelemben is perifériákká* váltak. Ez egyfelől annyit jelentett, hogy a korábbi országon belüli, úgymond „mélységi” elhelyezkedésből egy eleve – elválasztó szerepet betöltő – új politikai államhatár „szélére” szorultak, másfelől pedig elveszítették egykori, a határ túloldalára szakadt természetes vonzáscentrumukat. Az új határ menti csonkult térszerkezeti közigazgatási egységek és települések a Trianon utáni új helyzetben kevésbé voltak képesek integrálódni az ország gazdasági életébe, alig tudtak – és tudnak – bekapcsolódni a területi munkamegosztásba, s a keleti határ mentének pedig ma is alig van kapcsolata a szomszédos országokkal, a határon túl fekvő jelentősebb városokkal. A két világháború között szinte törvényszerű és intenzív folyamattá vált a határ menti térségekben zajló *sokirányú perifériaképződés*. Ez mindenekelőtt az Észak-alföldi régió Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar megyét érintő magyar-ukrán és részben magyar-román határ menti térségeiben nyilvánult meg a legerősebben. Ez pedig az államhatárok túloldalára került városokkal (Ungvár, Munkács, Beregszász, Szatmárnémeti, Nagykároly és Nagyvárada) a vonzásokapcsolatok megszűnését, infrastrukturális hálózati rendszerek, általában pedig a gazdasági térszerkezet szétesését eredményezte (Baranyi 2004a).

A háborús vereség és az azt követő forradalmak okozta megrázkódtatások, a Trianon okozta iszonyatos területi és emberveszteségek nagyon nehézzé tették az újrakezdést, és a nyersanyagforrásaitól, piacaitól megfosztott, tudatosan elszigetelt, gazdaságilag teljesen ellehetetlenített ország egyre súlyosabb gazdasági, társadalmi és szociális problémákkal került szembe, amelyeken a „Nagyatádi Sza-

bó István-féle földreform” (1920: 36. tc.) sem tudott lényegesen enyhíteni. Az ország 16,6 millió kh területéből a reform évekig tartó lebonyolítása során összesen 948 ezer kh-t vettek csupán igénybe – elsősorban a nagybirtokosok által felajánlott területeket –, amelyek a nagybirtokok leggyengébb, legrosszabb fekvésű földjeiből kerültek ki. A 411 ezer földhöz juttatottból csupán 301 ezer fő volt mezőgazdasággal foglalkozó szegény- vagy földtelen paraszt, akik magas megváltási díj fejében mindössze 305 ezer kh földhöz, a kisajátított területek 32,2%-ához jutottak hozzá, átlagosan 1–1,5 holdas élettelen parcelláskákhoz. A kiosztásra került alacsony termőképességű és elaprózott parcellák azonban nem biztosították egy-egy család megélhetését, a gyenge lábakon álló ipar pedig nem volt képes munkahelyeket teremteni, ezért 1920 után újabb tízezreket érintő kivándorlási hullám indult meg az Észak-Alföldről (Molnár főszerk. 1967).

Minden gond ellenére, néhány év múltán a gazdasági fejlődés szerény jelei is megmutatkoztak, jóllehet számos kedvezőtlen tényező miatt a régió mégis egyre inkább lemaradt az ország fejlettebb térségei mögött. A máshol húzóágazatnak számító ipar itt ezer sebből vérzett. A *gyáripar* a múlt terhes örökségeként továbbra is csak elvétve, pontszerűen jelent meg, míg a legnagyobb súlyt képviselő *kisipar* – a háborús veszteségek miatt is – igen erősen megsínylette a háborút. Kedvező volt ugyanakkor, hogy a vállalkezési szerkezet a szolgáltatások felé mozdult el, és egyre több borbély, fényképész és egyéb mester szolgálta ki a lakosság átalakuló igényeit. Újabb kitörési lehetőséget jelentett, hogy az 1920–30-as években az eredetileg szénhidrogén-mezőket kutató fúrások jelentős gyógyhatású *hévízkezelő* tartak fel, új alapokat teremtve a turizmus számára Debrecenben, Szolnokon, Hajdúszoboszlón és másutt.

A kedvező feltételek megteremtéséhez jelentősen hozzájárult, hogy 1933-ra hajózhatóvá vált a Tisza felső szakasza, illetve 1934-ben átadták a szolnoki kikötőt és a hozzá kapcsolódó gabonaraktárakat, megnyílt a katonai repülőtér és az új gyógyfürdő, elkészült a Tisza Szálló, a rizstermelést szolgáló öntözőrendszer stb. További számottevő infrastrukturális fejlesztések is történtek a régió más területein is. Az eredményekre ugyanakkor árnyékot vet az a tény, hogy tovább nőttek a területi különbségek, mivel a fejlesztések zöme a többi központ gyengülését egyébként is előnyére fordító megyeszékhelyre koncentrálódtak, és a mai régió egészét tekintve jellemző módon néhány kivételtől eltekintve a vidéki térségek leginkább csak a közútfejlesztési program áldásait élvezhették.

A pozitív kivételek egyikét jelentette a Klebelsberg-féle külterületi *iskolaépítési program*, amely nevéből és célkitűzéseiből adódóan különösen a tanyavilágban hozott jelentős eredményeket. Az újonnan épített iskolák ugyanis a nagyon fontos oktatási tevékenységükön túl tulajdonképpen helyi kulturális központokká váltak, és aktivizálták a közösségi életet. Gomba módra szaporodtak a különféle egyesületek, kulturális és sportkörök, és ezek mind a falvakban, mind a városokban jelentős taglétszámmal működtek. Az alapszintű oktatás fejlesztése mellett a felsőfokú képzés háttere is ebben az időszakban teremtdött meg a régióban. A *Debreceni Egyetem* hatalmas, a régió egészének ellátására is alkalmas klinikai telepének át-

adása 1927-ben történt meg, s így az 1918-ban megnyílt, az orvosképzést szolgáló elméleti tömb kiegészült a teljes klinikai vertikummal. Új, impozáns központi épületet kapott az akkoriban már Tisza István nevét viselő Debreceni Egyetem, amelynek ünnepélyes átadására 1932 májusában került sor. Ez idő tájt, 1930-ban kezdte meg működését a *Jászberényi Tanítóképző Intézet*, amelynek az oktatói gárda kiképzése révén jelentős szerepe volt a fent említett tanyai iskolaprogram sikerében (Balsók 2004).

A gazdasági-társadalmi fejlődés két világháború közötti feltételrendszerének áttekintő elemzése azonban az eredmények ellenére sem tekinthet el attól, hogy Magyarország a második világháború előtt viszonylag fejletlen társadalmi-gazdasági szerkezetű agrár-ipari ország volt. A *megkésett fejlődés* következményei még szembetűnőbb formában jelentkeztek az ország északkeleti felében, ahol a tőkés fejlődés csírái lassabban és ellentmondásosabban bontottak hajtást, mint az ország fejlettebb megyéiben. A kapitalista átalakulás feltételei többnyire ugyan megteremtődtek, de annak mértéke és minősége jelentéktlenebb volt, mint a szerencsésebb sorsú nyugat-európai országokban, illetőleg Budapesten vagy Közép- és Nyugat-Dunántúl egyes területein. Számottevő fejlődés elsősorban csak a nagyobb városokban, mindenekelőtt a megyeszékhelyeken – de ott sem mindenütt – mutatkozott. Ezek az egykor elszigetelt gazdasági egységek azonban továbbra is csak szűk regionális funkciókat kielégítő ipari, kereskedelmi, kulturális stb. centrumok maradtak, jóllehet a gazdasági fejlődés általános üteme, az infrastrukturális ellátottság észrevehető javulása, a belső piaci kapcsolatok szélesedése, az országos munkamegosztásban játszott szerep erősödése a jelentősebb tiszántúli városokat is mindjobban bekapcsolta a nemzetgazdaság vérkeringésébe.

A két világháború közötti időszak fölöttébb hátrányos társadalmi-gazdasági és szociális helyzetéről igen sokat árulnak el a kialakult rendkívül antidemokratikus és szélsőséges *birtokviszonyok*, amelyek leghitelesebb leírását az 1935-ös *birtokstatisztikai összefrás* tartalmazza. Az úgynevezett Horthy-korszak ilyen jellegű átfogó statisztikai adatbázisa szerint – a másik hasonló jellegű összeírás jóval korábban, 1895-ben készült –, a mai Észak-Alföld régió egykori közigazgatási egységeiben – mint általában Magyarországon – nagyon magas volt az összes földbirtokok számához és területéhez viszonyított életképtelen, *0–5 holdas törpebirtokok* számaránya, illetőleg kirívóan alacsony a területi részesedése (4. táblázat). Különösen magas, a régiós és az országos átlagot jóval meghaladó mértékű volt a törpebirtokok számaránya Szabolcs és Ung vármegyékben, ami egyben azt is jelentette, hogy ezeken a területeken lényegesen kevesebb, a régiós átlagnál is közel háromszor kisebb területű földet mondhatott magáénak a parasztság legszegényebb rétege (5. táblázat).

Az *5–10 holdas gazdaságok* jobbára ugyan már a *kis- és középparaszti kategóriába* tartoztak, de a gazdálkodás színvonalát, a jövedelmezőséget és az eltartóképességet tekintve – ha formálisan nem is – közelebb álltak a törpebirtokosok nagyszámú seregéhez, mint a nagyobb földterülettel rendelkező középbirtokos és gazdagparaszti kategóriákhoz. Összevonva a törpebirtokosság és a kisparasztság

4. TÁBLÁZAT. Földbirtokviszonyok birtoknagyságcsoportok szerint az Észak-alföldi régióban, 1935

Birtoknagyság	Észak-Alföld				Alföld				Magyarország			
	Földbirtokok száma		Földbirtokok területe		Földbirtokok száma		Földbirtokok területe		Földbirtokok száma		Földbirtokok területe	
	darab	Az összes %-a	kh	Az összes %-a	darab	Az összes %-a	kh	Az összes %-a	darab	Az összes %-a	kh	Az összes %-a
1 kh alatt	56 039	23,3	26 177	0,8	137 316	23,5	63 623	0,1	292 548	23,0	150 234	0,9
1-5 kh	101 092	42,3	255 289	8,2	240 939	41,3	611 518	1,3	529 079	41,6	1 343 450	8,4
5-10 kh	34 988	14,6	252 842	8,1	87 169	14,9	628 984	1,3	204 471	16,0	1 477 376	9,2
10-50 kh	41 214	17,2	814 074	26,1	102 975	17,7	42 948 578	89,2	217 849	17,2	4 198 246	26,3
50-100 kh	3 796	1,5	263 065	8,4	9 257	1,5	743 821	1,6	15 240	1,2	1 036 162	6,5
100-500 kh	2 396	0,9	489 435	15,7	5 168	0,9	1 029 297	2,1	9 632	0,7	1 985 715	12,4
500-1000 kh	342	0,1	236 929	7,7	667	0,1	463 146	0,9	1 362	0,2	944 250	5,9
1000 kh fölött	252	0,1	782 758	25,0	488	0,1	1 716 312	3,5	1 070	0,1	4 808 849	30,4
Összesen	240 119	100,0	3 120 569	100,0	583 979	100,0	48 205 279	100,0	1 271 251	100,0	15 944 282	100,0

Forrás: Magyar statisztikai közlemények. Új sorozat 102. kötet. Budapest, 1937.

5. TÁBLÁZAT. Földbirtokviszonyok birtoknagyságcsoportok szerint az Észak-alföldi régió vármegyéiben, 1935

		1 kh alatt	1-5 kh	5-10 kh	10-50 kh	50-100 kh	100-500 kh	500-1000 kh	1000 kh fölött	Összesen
Bihar vármegye	A földbirtokok száma	5 808	16 543	5 694	6 347	469	304	63	47	35 275
	birtoknagyság- csoportok szerint	16,5	46,9	16,1	18,0	1,3	0,9	0,2	0,1	100,0
	A földbirtokok területe	3 141	43 210	41 935	123 403	31 754	63 731	43 893	123 553	474 620
	birtoknagyság- csoportok szerint	0,7	9,1	8,8	26,0	6,7	13,4	9,2	26,1	100,0
Hajdú vármegye	A földbirtokok száma	5 569	13 818	4 325	5 462	499	239	38	36	29 986
	birtoknagyság- csoportok szerint	18,6	46,1	14,4	18,2	1,7	0,8	0,1	0,1	100,0
	A földbirtokok területe	2 812	34 353	31 276	111 021	32 903	43 764	25 813	129 790	411 732
	birtoknagyság- csoportok szerint	0,7	8,3	7,6	27,0	8,0	10,6	6,2	31,6	100,0
Debrecen tjv.	A földbirtokok száma	1 006	1 743	742	1 293	231	104	7	3	5 129
	birtoknagyság- csoportok szerint	19,6	34,0	14,5	25,2	4,5	2,0	0,15	0,05	100,0
	A földbirtokok területe	558	4 013	5 369	30 486	15 432	19 075	4 780	84 319	164 032
	birtoknagyság- csoportok szerint	0,3	2,4	3,2	18,5	9,4	11,6	2,9	51,7	100,0
Jász- Nagykun- Szolnok vármegye	A földbirtokok száma	13 687	28 824	10 569	14 219	1 441	753	86	56	69 635
	birtoknagyság- csoportok szerint	19,7	41,4	15,1	20,4	2,0	1,1	0,12	0,08	100,0
	A földbirtokok területe	6202	74 014	76 073	293 675	96 580	152 870	60 898	141 472	901 784
	birtoknagyság- csoportok szerint	0,7	8,2	8,4	32,6	10,7	17,0	6,7	15,7	100,0

5. TÁBLÁZAT FOLYTATÁSA

			1 kh	1-5 kh	5-10 kh	10-50 kh	50-100 kh	100-500 kh	500-1000 kh	1000 kh fölött	Összesen
			alatt	kh	kh	kh	kh	kh	kh	kh	kh
Szabolcs és Ung vármegye	A földbirtokok száma birtoknagyság-csoportok szerint	darab	21 243	27 778	8 904	8 601	757	632	106	81	68 102
		az összes %-ában	31,2	40,9	13,1	12,6	1,1	0,9	0,1	0,1	100,0
	A földbirtokok területe birtoknagyság-csoportok szerint	darab	9 383	68 659	64 212	161 896	52 426	138 343	73 107	236 812	2 049 838
		az összes %-ában	0,5	3,3	3,2	7,9	2,6	67,4	3,6	11,5	100,0
Szatmár, Ugocsa és Bereg vármegye	A földbirtokok száma birtoknagyság-csoportok szerint	darab	8 726	12 386	4 754	5 292	399	364	42	29	31 992
		az összes %-ában	27,4	38,7	14,8	16,6	1,2	1,1	0,11	0,09	100,0
	A földbirtokok területe birtoknagyság-csoportok szerint	darab	4 081	31 040	33 977	93 593	33 970	71 652	28 438	66 812	363 563
		az összes %-ában	1,1	8,5	9,3	25,7	9,3	19,7	7,8	18,6	100,0
Észak-Alföld	A földbirtokok száma birtoknagyság-csoportok szerint	darab	56 039	101 092	34 988	41 214	3796	2 396	342	252	240 119
		az összes %-ában	23,3	42,3	14,6	17,2	1,5	0,9	0,1	0,1	100,0
	A földbirtokok területe birtoknagyság-csoportok szerint	darab	26 177	255 289	252 842	814 074	263 065	489 435	236 929	782 758	3 120 569
		az összes %-ában	0,8	8,2	8,1	26,1	8,4	15,7	7,7	25,0	100,0
Magyarország	A földbirtokok száma birtoknagyság-csoportok szerint	darab	292 548	529 079	204 471	217 849	15 240	9 632	1 362	1 070	1 271 251
		az összes %-ában	23	41,6	16	17,2	1,2	0,7	0,2	0,1	100
	A földbirtokok területe birtoknagyság-csoportok szerint	darab	150 234	1 343 450	1 477 376	4 198 246	1 036 162	1 985 715	944 250	4 808 849	15 944 282
		az összes %-ában	0,9	8,4	9,2	26,3	6,5	12,4	5,9	30,4	100

Forrás: Magyar statisztikai közlemények. Új sorozat 102. kötet. Budapest, 1937.

alsó csoportjába tartozó, olykor félproletár sorsú birtokosokat, akkor még szembetűnőbb formában nyilvánult meg a két világháború közötti földbirtokviszonyok mélyen antidemokratikus és antiszociális jellege. Az Észak-alföldi régió átlagát tekintve a 0–10 holdas gazdaságok 80,2%-ára a terület csupán 17,1%-a esett. A 0–5 és 5–10 holdas birtokkategóriák száma és területi aránya főként a szatmári-be-regi részeken volt különösen magas. A rendelkezésre álló adatok szerint tehát a régióban – akárcsak országosan – a feudalizmus örökségeitől terhelt, feltűnően aránytalan földbirtokmegosztás alakult ki, amely abban is megnyilvánult, hogy a törpebirtokosok, illetőleg a kisparasztság legszegényebb tömegeit tömörítő alsó csoportjában a gazdaságok 80%-ára a földterület kevesebb mint 18%-a jutott (4. és 5. táblázat).

A földbirtokmegosztás másik *szélsőséges pólusát az 1000 hold fölötti nagybirtokok* jelentették. Az összesítő adatok szerint az ezer holdnál nagyobb birtokok számaránya nagyjából az országos átlag körül mozgott, míg a területi aránya elmaradt attól. A régióban a nagybirtokok 0,1%-ának a kezén volt a földterület – még így is tekintélyes része – 25% százaléka. Magyarországon ez a két mutató 0,1%, illetve 30,4%, északon 0,09%, illetve 29,1%, a nagybirtok által leginkább uralt Dunántúlon pedig 0,08%, illetve 34,7%. Elsősorban *Szabolcs, Hajdú és Bihar vármegye* egyes összefüggő területein alakult ki a nagybirtoknak a Dunántúl jelentős részére jellemző túlsúlya.

Funkcióját és társadalmi-gazdasági szerepét tekintve joggal sorolható a nagybirtokok kategóriájához a *200–1000 holdas úri és egyéb középbirtokok*, amelyek már természetesen bőven magukban foglalnak gazdagparaszti és különböző közösségi birtokokat is. Ezek területi részesedése *Szabolcs és Ung vármegyében* volt a legnagyobb (20,2%). Ez a szám jóval meghaladta a régió, az ország, a Dunántúl és az északi megyék hasonló adatait. Szabolcsban *az úri középbirtokok és a legjelentősebb gazdagparaszti birtokok, illetőleg a nagybirtokok* együttesen a gazdaságoknak csupán a 0,63%-át tették ki, miközben az összes földterület közel fele (49,5%-a) tartozott hozzájuk.

Hajdú vármegyében az összterület 31,3%-a esett az 1000 hold feletti birtokcsoportra. A középbirtokkal együtt viszont ez az arány megközelítette a 43%-ot. A nagybirtok erőteljesen jelen volt még Bihar vármegyében. Sok helyen az úri közép- és nagybirtok szerepe kirívóan aránytalanul alakult (pl. a cséffa-nagyszalontai és a berettyóújfalui járásban), de elszórtan kiterjedt szigeteket alkotva olyan vármegyékben is (pl. Jász-Nagykun-Szolnok, Szatmár, Ugocsa és Bereg), ahol a nagybirtok aránya a terület egészét tekintve jóval elmaradt a tiszántúli átlagtól, nem is beszélve az ország és a többi országrész átlagától (*Baranyi 1985b; MSK 1937*).

Egészében tehát a *közép- és nagybirtokok* a régióban is a földterület jelentős részét foglalták el, jóllehet együttesen számított területi arányuk is (39,1%) jóval elmaradt az észak (48,3%), a Dunántúl (46,2%) és Magyarország (43,1%) mutatóitól. Ez önmagában is jelzi, hogy a feudális jellegű latifundiumok olyan nagy összefüggő, országrésznyi hálózata alakult ki, mint például a Dunántúlon. Annak ellenére, hogy az úri birtokok túlsúlya és „klasszikus” szerepe a Tiszántúl egé-

szét illetően kevésbé érvényesült, a közép- és nagybirtok szétszórtabban, itt-ott hatalmas szigeteket alkotva azonban jelentős pozíciókat mondhatott magáénak. Más vidékeken pedig hozzávetőleg azonos arányban oszlott meg a paraszti birtok, illetve a közép- és nagybirtok. Messze nem azt jelenti ez azonban, hogy a feudális eredetű gazdaságok szerepe elhanyagolható lett volna az Észak-Alföldön. A földbirtokmegosztás antidemokratikus és antiszociális jellege, a közép- és nagybirtok túlsúlya a régióban is érvényesült, csak legfeljebb itt relatíve valamelyest kisebb súllyal, több vidékenkénti eltéréssel, nagyobb fokú kategóriacsoportok szerinti keveredéssel, mint az ország más tájain.

A mai Észak-Alföld régióra jellemző egyik fontos sajátosság a kisgazdaságok, különösen pedig a *gazdagparaszti* birtokok erőteljesebb jelenlétéből fakadt, mivel a régióban tekintélyes gazdagparaszti réteg alakult ki. A *gazdagparaszti birtokkategória* szélső határait, némileg önkényesen, *50 és 200 holdban* jelölve meg, különösen nagy volt az 50–200 holdas birtokkategóriába tartozó terület Debrecen környékén és Hajdú megye más körzeteiben, Jász-Nagykun-Szolnok, Szatmár, Ugocsa és Bereg megyében. De az országos átlag fölött foglalt helyet az északkeleti országrész csaknem minden más területe is. Éppen a gazdagparaszti birtokok kapcsán szokott a szakirodalom az „*amerikai utas fejlődés*” tendenciáira utalni, amelynek korábban bizonyos vonásai észlelhetők voltak a *Jászság és Kunság*, a *Hajdúság*, valamint a nagy kiterjedésű városi határok egyes körzeteiben. Ennek hiányában és felemás jellege ellenére is az Észak-alföldi régió – mindenekelőtt Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében – társadalmi-gazdasági fejlődésének egyik lényeges mozzanata, megkülönböztető jegye – eltekintve a belső területi eltérésektől – éppen a tehetősebb paraszti-gazdagparaszti birtokok viszonylag számottevő jelenlétében rejlett. A mai Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék területén viszont a birtokviszonyok szélső pólusainak, a szegényparaszti, illetve az úri birtokkategóriáknak a súlya játszott meghatározó szerepet a térség gazdasági-társadalmi életében (Baranyi 1985b; Tímár 1973).

A birtokmegosztáson túl a Tiszántúl két világháború közötti *mezőgazdaságának* jellemző vonása volt továbbá a *viszonylag fejletlen termelési és technikai színvonal*, a szűk, monokultúrák termékstruktúra dominanciája, ami azzal járt, hogy a nagy kiterjedésű szántóföldek jelentős részét néhány növényfélése, a kenyérgabona (főleg búza és rozs), a takarmánynövények (főleg kukorica és árpa), valamint a burgonya és a cukorrépa foglalta el, s a mezőgazdaság egy-két növényfélésegre épült. A helyi kedvező adottságokat figyelembe véve a *búza és a kukorica uralma* jellemezte a termékszerkezetet, miután a földhasználatot tekintve a szántóterületek aránya 60% – jóval az országos átlag – fölött mozgott, akárcsak a rét- és legelőterületeké. A két nagy művelési ág együttes aránya ily módon a két világháború között a mai Észak-Alföld régióban megközelítette a 90%-ot (6. táblázat).

Az 1938–1939-es évekre vonatkozó adatok szerint, a nyírségi és az északkeleti részekről eltekintve, a *búza* (illetve a kenyérgabona) és a *kukorica* együttesen a vetésterület 67–77%-ára terjedt ki a Tiszántúlon, de ez az arány jobbára mindenütt 70% fölé emelkedett. A Tiszántúl északkeleti megyéiben a két meghatározó

6. TÁBLÁZAT. Az Észak-alföldi régió területének művelési ágak szerinti megoszlása
1895–1980 között, %

		Hajdú- Bihar	Szabolcs- Szatmár	Szolnok	Észak- Alföld	Magyar- ország
1895	Szántó	56,2	63,6	65,4	61,6	55,4
	Rét-legelő	32,8	19,2	26,0	26,1	22,5
	Erdő	4,2	5,4	0,7	3,5	12,9
	Kivont	4,5	9,3	5,6	6,4	5,7
	Egyéb	2,3	2,5	2,3	2,4	3,5
1935	Szántó	62,2	75,2	74,8	70,9	60,7
	Rét-legelő	26,6	13,0	16,0	20,9	17,5
	Erdő	3,9	4,1	0,7	3,0	12,0
	Kivont	5,0	5,2	6,0	5,2	6,0
	Egyéb	2,3	3,5	2,5	–	3,8
1950	Szántó	62,0	72,0	74,0	69,1	59,3
	Rét-legelő	23,4	12,4	14,5	16,9	15,9
	Erdő	4,9	4,9	0,7	3,6	12,6
	Kivont	6,1	7,2	8,3	7,1	7,8
	Egyéb	3,6	3,5	2,5	3,3	4,4
1980	Szántó	57,2	51,1	65,6	57,8	50,9
	Rét-legelő	23,3	12,6	10,8	15,5	13,9
	Erdő	3,6	15,4	8,5	9,1	17,3
	Kivont	9,8	9,5	11,3	10,2	10,8
	Egyéb	6,1	11,4	3,8	7,4	7,1

Forrás: KSH Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény II. 1870–1970; Mezőgazdasági statisztikai zsebkönyv 1980.

növényfajta aránya 53,0 és 56,6%-os szélső értékek között mozgott, s ezt itt a táji sajátosságoknak jobban megfelelő *burgonya*, *dohány* és a különböző *gyümölcs- és zöldségfélék* magas részesedése egészítette ki, többszörösen meghaladva a tiszántúli megyék átlagát. Míg a burgonya vetésterülete az országrész nagyobb felében átlagosan jóval alatta maradt a 3%-nak, és sok esetben még az 1%-ot sem érte el, addig Szabolcsban és Ungban megközelítette a 14%-ot. Szatmár, Bereg és Ugo-csa vármegyében pedig a 9%-ot. De a gyümölcs-, zöldség- és dohánytelepítések is három-négyszeresét, illetőleg hat-nyolcszorosát – esetenként ennél is többszörösét – tették ki a többi megye átlagának, a cukorrépa pedig az ország 0,79%-os vetésterület-átlagát a legtöbb megyében túlszárnyalta. A korszerűbb termelési kul-

túrák (zöldség-, gyümölcstermesztés és kertgazdálkodás, a hüvelyesek és a különböző ipari növények termesztése) azonban csak elszórtan, egyes részterületeken jelentkeztek erőteljesebben. A korszak végére már előretörték a szálas- és egyéb tömegtakarmányok (lucerna, lóhere, árpa, zab, csalamádé, takarmányrépa stb.), főleg a Nyírségtől délre eső területeken, együttesen itt-ott túlhaladva a 15%-ot, sok esetben az országos átlagot is.

A növénytermesztés szerkezete meghatározta az *állattenyésztés* jellegét és színvonalát is. Az állattartásnak szintén erős hagyománya volt, s döntően néhány haszonállatra, főleg sertésre, szarvasmarhára, baromfira terjedt ki. A modern, iparszerű istállózó állattartás azonban még távolról sem vált általánossá, főleg a kukoricára és más takarmánynövényekre, nem utolsósorban pedig a kiterjedt, hatalmas rétekre, legelőkre alapozott extenzív jellegű állattenyésztés folyt a régióban. A rétek és legelők aránya ugyanis a harmincas évek derekán csak kevés helyen maradt el az ország hozzávetőleg 17,5%-os átlagától. A rét és a legelő együttes területe például Biharban és Hajdúban az összterület több mint 20%-át adta. A Hortobágy és a Kunság a legeltető állattartás hazája, többek között ezért lehetett az ország juhtenyésztésének és gyapjútermelésének legfőbb bázisa (A *Tiszántúl fontosabb mezőgazdasági statisztikai adatai...*, é. n.).

Az Észak-alföldi régió erősen mezőgazdasági jellege egyben már azt is jelzi – noha ez általában véve korántsem törvényszerű –, hogy a tájegység *ipara és az egyéb nem mezőgazdasági szektor* igen fejletlen és elmaradott volt a két világháború között. Az ipar szerkezetét elsősorban a mezőgazdasági alapanyag-termelés, illetve az ásványi nyersanyagok hiánya határozta meg. A keresőnépeség ágazatok szerinti megoszlásában is mindenekelőtt a mezőgazdasági termelést folytató *őstermelők* népességaránya dominált, arányuk mindegyik megyében lényegesen meghaladta az ország amúgy sem alacsony, 50,8%-os mutatóját, sőt Bihar, Hajdú, valamint Szatmár, Ugocsa és Bereg megyékben megközelítette a 80%-ot, de még az urbanizáltság magas fokát képviselő Debrecenben is a népesség közel 20%-át tette ki. Ezzel szemben mintegy fordított arányban csökkent az ipari keresők gazdasági-társadalmi jelenléte, és meglehetősen alacsony szinten mozgott a kereskedelem és hitelélet, illetve az egyéb tercier ágakban foglalkoztattak aránya. Tény, hogy a foglalkoztatási szerkezet tekintetében a régió minden fontosabb mutató tekintetében lényegesen kedvezőtlenebb arányszámot produkált az országos átlagnál (7. táblázat).

Az elmondottakból is következik, hogy a terület iparát alapjában véve csak a *megyeszékhelyek* (Debrecen, Nyíregyháza, Szolnok), illetve elvétve periferikus jelentőséggel *néhány kisváros* (Mátészalka, Karcag, Martfű) képviselték. Fejlett gyáriparról alig lehet beszélni. Elsősorban csak a korszerűtlen kis- és kézműipar, illetve a magánkisipar jellemezte az országrészt. A jelentősebb ipari üzemek többnyire a helyi mezőgazdasági termékek feldolgozását végezték. Az *ipari foglalkoztatottak ágazati szerkezetében* a foglalkoztatottak megoszlását tekintve is elsősorban a mezőgazdasághoz szorosabb szálakkal kötődő fonó-, szövő- és ruházati ipar, valamint a kis- és kézműipari tevékenységeket magukban foglaló egyéb iparágak szerepe

volt a legjelentősebb, míg az így számított rangsorban a vas- és fémipar, valamint a gépgyártás a harmadik helyre szorult az országos átlag körül mozgó élelmiszer- és építőipar mellett 1930-ban (8. táblázat).

7. TÁBLÁZAT. Keresők ágazatok szerinti megoszlása, 1930, %

Megnevezés	Bihar	Hajdú	Debrecen	Jász-Nagykun-Szolnok	Szabolcs és Ung	Szatmár, Ugocsa és Bereg	Ország
Őstermelés	78,11	74,51	20,09	65,81	70,93	76,42	50,80
Bányászat és kohászat	–	–	0,02	0,01	0,01	0,00	0,88
Ipar	9,41	10,46	31,32	15,47	12,06	11,05	22,17
Kereskedelem, hitel	2,44	3,24	9,52	3,39	3,78	3,02	5,65
Közlekedés	1,11	1,44	5,02	2,00	1,67	0,98	2,83
Polgári és egyházi közszolgálat	2,55	2,76	8,63	3,30	3,65	2,80	4,90
Véderő	0,80	0,31	3,31	0,39	1,07	0,70	1,03
Napszámos	0,75	1,67	2,53	1,69	1,02	0,68	1,53
Nyugdíjas, tőkepénzes	1,83	2,14	9,01	3,12	2,00	1,38	4,24
Egyéb	0,55	0,58	3,04	1,02	0,76	0,43	1,55
Házicseléd	2,45	2,89	7,51	3,81	3,05	2,54	4,42
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Forrás: KSH 1930. évi népszámlálás, 3. rész.

A *kisipar* meghatározó szerepét jelzi, hogy Debrecen iparának egyes ágazataiban döntő jelentőségű volt a kisiparban foglalkoztatottak számaránya. Az 1930-as népszámlálás szerint Debrecen ruházati iparában például 99,4%, az építőiparban 93,4%, a bőr- és cipőiparban 89,3% volt a kisiparban dolgozók aránya. A csaknem teljesen kisipari jellegű ruházati iparban pedig az összes ipari keresők 28%-a dolgozott. A három erőteljesen kisipari jellegű ágazatban, a ruházati, az építő-, valamint a bőr- és cipőiparban együttesen az ipari keresők 52,7%-a dolgozott. A kisipar magas aránya tehát Debrecenben is nyilvánvalóan összefüggött az ipar szerkezetének korszerűtlenségével, a gyáriparnak a kisiparhoz viszonyított alacsony arányával. A helyzet az 1929–33-as gazdasági válság időszakában átmenetileg még romlott is, amikor a gyáripari keresők száma országosan a válság előtti csúcspont és a válság alatti mélypont – 1929 és 1932 – között 30%-kal, Debrecenben pedig 1930–34 között mintegy 55%-kal csökkent (Baranyi-Tímár 1977).

8. TÁBLÁZAT. Az ipari foglalkoztatottak megoszlása, 1930

Iparágak	Bihar		Hajdú		Debrecen		Jász-Nagykun-Szolnok		Szabolcs és Ung		Szatmár, Ugocsa és Bereg		Ország	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Összesen	7339	100,0	8079	100,0	17 079	100,0	28 390	100,0	19 692	100,0	6986	100,0	886 676	100,0
Vas- és fémipar, gépgyártás	1517	20,7	1494	18,5	3 311	19,4	5 878	20,7	3 707	18,8	1327	19,0	201 275	22,7
Fonó-, szövő- és ruházati ipar	2393	32,6	2865	35,5	5 233	30,6	8 676	30,6	5 958	30,3	1824	26,1	259 796	29,3
Élelmiszeripar	985	13,4	871	10,8	2 186	12,8	3 255	11,5	2 320	11,8	674	9,6	96 648	10,9
Építőipar	902	12,3	1259	15,6	2 426	14,2	5 714	20,1	2 932	14,9	1026	14,7	112 608	12,7
Egyéb	1542	21,0	1590	19,6	3 923	23,0	4 867	17,1	4 775	24,2	2135	30,6	216 349	24,4

Forrás: KSH 1930. évi népszámlálás, 3. rész.

Az első világháborút követő új helyzet inkább kedvezőtlen, mint kedvező változásokat idézett elő Debrecen ipari fejlődésének általános feltételeiben. Egyfelől az a *súlyos strukturális válság*, amellyel a magyar gazdasági élet a két világháború közötti kedvezőtlen tőkés konjunktúra keretei között küszködött, s amely általában az ország ipari fejlődését a korábbihoz képest lényegesen (átlagosan évi 4%-ról 1–1,5%-ra) csökkentette, teremtett kedvezőtlen kereteket. Másfelől viszont az ország új határai sem javították Debrecen helyzetét az ipartelepülés földrajzi tényezői szempontjából. A XIX. század végén ugyan már csökkenő szereppel, de mégis a helyi kereskedelmen túlmenően az Erdély felé irányuló kereskedelem egyik átmenő helyévé vált, s így bizonyos kulcspozíciója volt az ország egyes gazdasági régióinak összekapcsolásában.

A trianoni békét követően – alig 30 km-re a román határtól – nemcsak gazdasági összekötő funkcióját veszítette jórészt el, de helyi kereskedelmének piackörzete is erősen leszűkült. Ha a kedvezőtlen fekvés és a változatlan nyersanyagproblémák az országos jellegű iparvállalatok telepítését nem vonzották, úgy a kereskedelmi forgalom élénkségének csökkenése a helyi szükségletek kielégítésére szolgáló iparfejlesztésnek nem nyújtott elég ösztönzést. Ha korábban sem volt elég magas az ország ipari fejlettségi szintje ahhoz, hogy Budapesthez hasonló szintű ipari központok kialakulását igényelje és előmozdítsa, úgy, miután az országon belül a távolságok rendkívül lecsökkentek és a legtávolabb fekvő vidéki város is legfeljebb 200–250 km-re található a fővárostól, Budapest szerepe még inkább uralkodóvá vált. A nyersanyaglelőhelyek ipartelepítő hatása elhalványult, hiszen a rövid távolságok és a könnyű vasúti közlekedés a fővárost minden nyersanyagforráshoz közel hozta (Ránki szerk. 1976, 9).

A mégoly mérsékelt gazdasági modernizáció követelményeihez igazodva relatíve gyors fejlődés mutatkozott a régió *hiteléletében*. Ha váltakozó jelentőséggel és súllyal is a *bank- és takarékhálózat* régiószerte kiépült, pozíciói a régió legtöbb városában megerősödtek. Érthető módon a legszilárdabb bázissal a megyeszékhelyek (Debrecen, Nyíregyháza, Szolnok) rendelkeztek, s a különböző mutatók alapján az országos sorrendben is előkelő helyet foglaltak el (9. táblázat).

A két világháború közötti negyedszázadban a mai *Hajdú-Bihar megye* területén számottevő *ipari-gyáripari fejlődés* szintén csak a vidék gazdasági-társadalmi és kulturális központjában, Debrecenben játszódott le. A Közép-Tiszántúlon is erőteljesen érvényesült a nagyváros centrális jellege, mivel az egykori Bihar és Hajdú vármegye a nagyipari fejlődés kezdetleges fokán tartott. Az 1930. évi népszámlálás adatai szerint Hajdú és Bihar megyében az összes keresőnépesség 76,2%-a a mezőgazdaságban dolgozott, s mindössze 9,4%-a talált munkaalkalmat az ipar különböző ágazataiban.

Kedvezőbb képet mutatott érthető módon Debrecen, ahol a keresők csupán 19,2%-a élt a mezőgazdaságból, s az ipar foglalkoztatottsági aránya elérte a 31,2%-ot. A nagyvárosi funkciókból eredően – Szegedhez hasonlóan – igen magas volt Debrecenben a tercier ágak, a közlekedés, a kereskedelem, a szállítás, valamint a közgazdaság, az oktatás stb. területén dolgozók száma is.

9. TÁBLÁZAT. Az észak-alföldi városok rangsora banki és takarékpénztári vagyonmutatók alapján, 1930

Aggregát vagyonmutatók			Jelentőség-többlet-mutatók		
Országos sorrend	Város	Millió pengő	Országos sorrend	Város	Millió pengő
2.	Debrecen	51,9	4.	Szolnok	23,7
6.	Szolnok	34,7	7.	Debrecen	18,6
8.	Nyíregyháza	30,1	9.	Nyíregyháza	15,5
28.	Mezőtúr	6,9	33.	Mezőtúr	-1,0
32.	Jászberény	5,0	36.	Hajdúszoboszló	-1,8
39.	Hajdúszoboszló	3,1	38.	Hajdúhadház	-2,4
44.	Hajdúnánás	2,2	39.	Kisújszállás	-2,5
46.	Kisújszállás	1,6	41.	Hajdúnánás	-2,9
47.	Hajdúböszörmény	1,5	42.	Túrkeve	-3,0
48.	Karcag	1,3	43.	Jászberény	-3,5
50.	Hajdúhadház	0,9	48.	Karcag	-5,6
			51.	Hajdúböszörmény	-6,7
1.	Budapest	1572,1	1.	Budapest	1286,3

Forrás: Gál 2002.

Hajdú és Bihar vármegyékben az iparvállalatok 67,9%-a, Debrecenben pedig 61,3%-a volt segéd nélküli kisműhely. A 20 főnél nagyobb létszámú, gyáripari jellegű üzemek száma Biharban 5 (0,1%), Hajdúban 3 (0,1%), az iparosodottság magasabb fokán álló Debrecenben 39 (1%) volt. Valóban jelentős, legalább 100 dolgozót foglalkoztató gyár Biharban és Hajdúban csupán egy-egy akadt. A terület ipari centrumában országos jelentőségű üzemnek lehetett tekinteni az 1000 főt foglalkoztató MÁV Járműjavító Műhelyt, a 612 fős Dohánygyárat, a Hajlított Bútorgyárat (328 fő) és a kisebb létszámmal dolgozó, de fontosságát tekintve kiemelkedő Egyesült Kefegyárat, az István malmot, a nagy múltú Városi Nyomdát – a mai Alföldi Nyomdát –, a Textilgyárat, a Vidoni Szalámigyárat, a Rex Gyógyszergyárat, a Vas- és Rézbútorgyárat, a különböző húsfeldolgozó üzemeket, téglagyárakat, bőrgyárakat, cipőgyárakat stb. (Baranyi 1985b; Szani-Tímár 1976).

Hiába volt azonban Debrecen és Szeged – az ipar mutatói alapján – a Tiszántúl két legfejlettebb városa – mint alapjában véve az egycentrumú iparosodási folyamat példája –, mégis mindkettő jóval elmaradt a lélekszám, a közigazgatási funkció stb. alapján joggal elvárható lehetőségektől és az iparilag fejlettebb nagyvárosoktól. A *gyáripari fejlődés* mérsékelt voltára utal, hogy a debreceni gyáripari munkásság létszáma 1939-ben is csak öt-hatezer fő körül mozgott. Debrecen, a XVIII. század végén rohamos gyarapodásnak indult főváros, de más, iparilag jelentéke-

nyebbé váló vidéki városok mögött is egyre inkább elmaradt gazdasági erejét, jelentőségét tekintve. A magyarországi kapitalizmus korszakában – az Észak-alföldi régióra joggal általánosítható módon – a térség centrumvárosa, *Debrecen is sokkal inkább a gazdasági fejlődés ellentmondásainak, egyoldalúságának, viszonylag alacsony színvonalának volt tükrözője, semmint az előrehaladás, az eredmények jelzője.* A tiszántúli nagyváros szerepe ekkoriban az ország gazdasági fejlődése szempontjából kevésbé volt meghatározó, önálló egységként való kezelését nem a gazdasági életben elfoglalt helye, sokkal inkább adminisztratív keretei indokolhatták (Ránki szerk. 1976).

A háború előtt Debrecen például az ország 3 milliárd pengőre rúgó gyáripari termelésének 1,1%-át (34 millió pengő) – Szeged 1,7%-át (51 millió pengő) – állította elő. Az ipari termelés nagyságát tekintve a nagyvárosok közül Budapest, Szeged, Pécs és Győr előzte meg. Az egy főre eső gyáripari termelés az országos szinten mozgott, ami, városról lévén szó, rendkívül alacsony hányad, hiszen a debreceni átlag például mindössze egynegyede volt az 1938. évi budapestinek. Arra, hogy az alföldi, tiszántúli városok a két világháború között egyáltalán nem voltak ipari jellegűek, mi sem jellemzőbb, hogy a két iparilag legfejlettebb város közül Debrecen túlnyomóan élelmiszeripari jelleggel bírt (dohány, malom, konzervipar), mint ahogy Szegeden az ipari termelés 40%-át ugyancsak az élelmiszeripar tette ki, amely mellett a textilipar volt még jelentősebb, elsősorban a kendertermelésre alapozva.

Debrecen és vele együtt Szeged gyáriparának regionális jelentőségét bizonyítja viszont, hogy a második világháború előtt a Tiszántúl összes termelési értékének 26,3%-a ebből a két városból származott. A megyeszékhelyen kívül Hajdú-Biharban *Sarkad, Komádi, Berettyóújfalu, Hajdúböszörmény és Hajdúszoboszló* említhető meg a cukor-, a kender- és a malomipar, illetőleg a gáz- és hővízvagyon révén (Berend–Ránki 1958).

A gazdasági-társadalmi fejlődésben a legelmaradottabb tiszántúli és magyarországi terület kétségtelenül a mai *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye* volt, ahol 1930-ban az összes keresőnépesség 73,6%-a a mezőgazdaságban talált megélhetést. Ezzel szemben az ipari keresők aránya alig érte el a 10%-ot. Ezek a mutatók jóval alatta maradtak minden más magyarországi terület hasonló arányszámainak, s a XX. század első harmadában minden jó szándék mellett is egy évszázaddal korábbi fejlettségi szintet tükröztek. Az ipar koncentrációja terén a megye szintén a legkedvezőtlenebb helyzetben volt a korabeli Magyarországon.

Az ipari keresők 63,1%-a segédszemélyzet nélküli kisipari műhelyekben dolgozott. Ha csupán az egy segédet alkalmazó kis műhelyeket az előbbi kategóriához soroljuk – arányuk 20,5% –, akkor Szabolcs és Ung, illetőleg Szatmár, Ugocsa és Bereg vármegyékben az ipari keresők 83,6%-át foglalkoztatták az egyedül vagy egy segéddel dolgozó kisipari műhelyek. Mindent összevetve pedig, a mai Szabolcs-Szatmár területén az ipari keresők több mint 98%-a a kisiparban talált munkát. A 10 017 „ipari vállalatból” csupán 27 tartozott a 10–20, tizenhét pedig a 20-nál több foglalkoztatottat alkalmazó nagyobb üzemek közé, de a megyében egyetlen

vállalat létszáma sem érte el vagy haladta meg a 100 főt. Alighanem ez negatív „rekord” volt Magyarországon, kifejezve egyben, hogy a második világháború előtt az Észak-Tiszántúl nagy kiterjedésű területei jóformán a gyáripari fejlődés legkezdetlegesebb fokáig sem jutottak el. Még a második világháború idején is, amikor a háborús konjunktúra nyomán az ipari termelés általában megélnékült, csak 1801 főt tett ki a megyében az üzemi munkások évi átlagos száma. Tízezer lakosra hozzávetőleg mindössze 33 ipari foglalkoztatott jutott. Az ipari termelés, néhány kivételtől eltekintve, csaknem kizárólag a helybeli mezőgazdasági termékek feldolgozására épült. Számos kis- és középüzem foglalkozott olajütéssel, őrléssel és szeszgyártással. Sok közülük csupán idényjelleggel biztosított 5–15 embernek munkát. A felszabadulás előtt a megyében volt például az ország szeszgyárainak egyharmada, szeszgyári munkásainak 82%-a (Baranyi 1985b; Cservényák-Margócsy szerk. 1970).

A második világháború előtti Jász-Nagykun-Szolnok vármegye ugyancsak az iparilag elmaradott területek közé tartozott. A megye és Szolnok város centrális elhelyezkedése, valamint a tiszai vízi út elsősorban a kereskedelmi forgalom kialakulásához és fellendüléséhez teremtett kedvező lehetőséget. Szolnokot már a vasútépítés első nagy hullámai fontos vasúti gócponttá tették. Az 1930. évi állapotok szerint az összes kereső népesség 65,7%-a a mezőgazdaságban dolgozott, s csupán 15,24%-át foglalkoztatta az ipar Szolnok megyében. A megyeszékhelyen azonban a mezőgazdasági keresők 14,4%-os részesedésével szemben az ipari keresők 31,8%-os részvétele alakult ki, miközben igen magas volt a kereskedelem (8,3%), a közlekedésben (9,3%), a közszolgáltat terén és a szabadfoglalkozású pályákon dolgozók (9,3%) aránya is. A Szolnok városra vonatkozó „előnyös” foglalkoztatottsági adatok azonban csak relatíve tükröztek magasabb fejlettségi szintet, hiszen egy alacsony lélekszámú városról volt szó. A vármegye ipari vállalatainak 99,7%-a 20 főnél kevesebb létszámmal dolgozott 1930-ban. A 9632 „vállalat” 63,9%-át segéd nélküli, 28,5%-át pedig 1-2 segéddel dolgozó kis műhelyek adták. A 20 fősnél nagyobb vállalatok közül csak a két 100 főn felüli ipari létesítmény, a Szolnoki Cukorgyár és a Papírgyár, valamint a csaknem 1000 főt foglalkoztató MÁV Járműjavító Műhely volt igazán kiemelkedő jelentőségű ipari üzem. A megyeszékhelyen 17 olyan gyáripari jellegű üzem működött, amely 20-nál több munkást és alkalmazottat foglalkoztatott, összesen mintegy 1874 főt, s ez Szolnoknak 1930-ban a vidéki városok sorrendjében csak a szerény 12. helyet biztosította. A megyeszékhelyen kívül elsősorban a faipari és fűrésztelepek, a téglagyárak, s mindenekelőtt a táj híres termékét, a búzát őrlő gőzmalmok (a törökszentmiklósi, karcagi, kisújszállási, mezőtúri, szolnoki nagy malmok) tettek szert nagyobb jelentőségre. Említésre méltó még Törökszentmiklós két nagyobb ipari üzeme, a Mezőgazdasági Gépgyár és a Baromfifeldolgozó üzem, valamint a Martfői Cipőgyár (Balázs-Barna-Kaposvár szerk. 1969; Baranyi 1985b; Kulcsár-Lackó szerk. 1975; Zádor szerk. é. n.).

A régió gyáriparának hátrányos és rendkívül kedvezőtlen helyzetéről megállapítható, hogy területi nagyságához, a megyék és a népesség számához képest

az ország gyáripari kapacitásának csak aránytalanul kis része koncentráldott a régióban. Az iparteleknek mindössze 9,0%-a, a gépi lóerőnek csak 3,6%-a, az összes termelési értéknek pedig csupán 5,4%-a esett a mai Észak-Alföld régió területére, holott a régió az ország területének 1938-ban is közel 20%-át, népességének pedig ugyancsak mintegy egyötödét tette ki. Tény és való, hogy az ipar Budapestre való koncentráldásának folyamata az 1930-as években megállt, ám általában a vidék iparosodása – az ipari fejlődés igen lassú menete és egyéb okok miatt – ezzel együtt sem lehetett igazán jelentős, s ezért a harmincas évek végére mit sem változott az ipar korábban kialakult aránytalan területi elhelyezkedése, a vidék ipari elmaradottsága – illetőleg a főváros ipari túlsúlya – változatlanul fennmaradt a 30-as évek végére is. Az elmaradottság hatványozottan érvényesült az Észak-alföldi régióban (10. táblázat).

A nagyvárosok iparosodottságának ellentmondásosságát mutatja, hogy a magyarországi városok közül csupán Budapesten és Győrött volt jelentősebb ipari népesség, míg a többi nagyvárosban a nagyipari munkásság a lakosságnak csak a töredékét képezte. Míg ugyanis az ezer lakosra eső nagyipari munkások száma 1938-ban Budapesten 112 fő, Győrött pedig 155 fő volt, addig Sopronban 95, Pécsen 51, Szegeden 38, Debrecenben és Miskolcon 21-21, Kecskeméten pedig mindössze 17 fő volt. Magyarország legfőbb ipari központja – ezáltal a legnagyobb munkáscentrum – Budapest és környéke volt, ahol 1938-ban kerekén 180 ezer fő, az ország gyáripari munkásságának 61,9%-a (!) dolgozott. Emellett csupán még egyetlen terület, Győr megye – azon belül elsősorban Győr város – volt olyan nagyipari központ, ahol tízezernél több munkás összpontosult. A többi, meglehetősen fontos központokban (Csanád, Nógrád, Veszprém, Komárom megyében) már csak hétezer fő körül volt a számuk, míg a többi – köztük az Észak-alföldi régiót alkotó – megyékben a gyári munkások száma átlagosan nem érte el az ötezer főt (Berend-Ránki 1958).

Különösen kedvezőtlen volt a helyzet az Észak-alföldi régió területén a mai Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, ahol az iparban foglalkoztatottak aránya 1940-ben Szabolcs vármegyében az összes kereső 11,4%-át, Szatmárban pedig az 1930-as állapotok szerint 11,05%-át adták. Jellemző, hogy Szabolcsban 15, Szatmárban pedig két olyan ipari vállalat működött ez idő tájt, amely húsznál több embert foglalkoztatott, míg a kereskedelem területén csak egy nagykereskedésben (Nyírbátor) dolgozott húsznál több alkalmazott, illetve a Nyíregyházi Takarékpénztárban dolgozott 30 fős személyzet (Filepné főszerek. 1998).

Nem kedvezett Debrecennek az a strukturális átalakulás sem, amely a két világháború között a magyar iparban lejátszódott. A hagyományos vas- és gépipar visszaesése is érintette – jóllehet Debrecen nehézipara jelentéktelen volt –, mivel idetartozott a város legnagyobb, nem annyira termelő, mint javító üzeme, a vasúti járműjavító. A debreceni vasúti igazgatóság területének csökkenése, a vasúti átmenő forgalom visszaesése, a vasúti beruházások hiánya egyaránt éreztették hatásukat ennél a vállalatnál. A másik nagy iparág, amely a két világháború között strukturális válsággal küzdött, az élelmiszeripar volt, jóllehet ezen a terü-

10. TÁBLÁZAT. A gyáripár területi elhelyezkedése az ország legfontosabb vidékei szerint, 1938

Terület	Ipartelepek		Gépi lóerő		Termelési érték	
	száma db	az ország %-ában	száma	az ország %-ában	ezer P-ben	az ország %-ában
Bács megye	24	0,6	1 994	0,1	8 952	0,3
Baja	18	0,4	2 349	0,1	10 132	0,3
Kecskemét	31	0,8	5 348	0,3	13 202	0,4
Békés megye	123	3,0	18 435	1,1	61 214	2,0
Csanád megye	46	1,1	9 902	0,6	22 733	0,8
Csongrád megye	41	1,0	4 275	0,3	13 351	0,4
Hódmezővásárhely	22	0,6	5 151	0,3	14 805	0,5
Szeged	70	1,7	23 960	1,5	51 072	1,7
Dél-Alföld	375	9,2	71 414	4,3	195 461	6,4
Bihar megye	32	0,8	6 939	0,4	16 745	0,6
Hajdú megye	38	0,9	4 779	0,3	16 534	0,6
Debrecen	71	1,7	13 971	0,8	34 883	1,1
Szolnok megye	108	2,6	17 467	1,1	54 686	1,8
Szabolcs megye	92	2,3	13 487	0,8	34 026	1,1
Szatmár megye	28	0,7	2 898	0,2	6 727	0,2
Észak-Alföld	369	9,0	59 541	3,6	163 601	5,4
Pest megye (Budapest környékkel együtt)	539	13,2	183 982	11,1	611 403	20,0
Alföld összesen (Budapest nélkül)	1283	31,4	314 937	19,0	970 468	31,9
Dunántúl összesen	960	23,5	412 276	25,0	504 412	16,6
Észak összesen	268	6,6	274 034	16,6	297 561	9,8
Budapest	1569	38,5	650 964	39,4	1 272 029	41,8
Magyarország összesen	4080	100,0	1 652 211	100,0	3 044 470	100,0

Forrás: Berend-Ránki 1958, 241 alapján részben átszerkesztve.

leten korábban országos jelentőségű, sőt még nagyobb méretekben exportra is termelő üzemek működtek (Dohánygyár, István gőzmalom). Egyik esetben sem nyílt lehetőség új terjeszkedésre, csupán csak két szalámigyárával tudott Debrecen az élelmiszeripar területén a fejlődés fővonalához kapcsolódni. A fellendülő gyógyszeripar Debrecenben is csak egy kisebb gyárat hívott életre, mégis, ez az időszak – még súlyosabban, mint az ország egészében – a gazdasági válság és az azt követő pangás időszaka. A mezőgazdasági válság még súlyosabbnak bizonyult,

mint az ipari. A vidék tőkeszegénysége egyenesen nyomasztóvá vált. A mezőgazdasági árak katasztrofálisan csökkentek, új hitelekhez nem lehetett jutni, súlyos agrárrólló alakult ki, és a bankokban és takarékpénztárakban felhalmozott betétek nagysága nem érte el a válság előtti szintet. Hajdú, Szabolcs megye az ország legínségesebb vidékei közé tartozott, s ezt a helyzetet a harmincas évek néhány katasztrofális termése még inkább súlyosbította. Nem véletlen, hogy a második világháború előtt Debrecen ipari fejlődése visszaesett vagy stagnált. Még a helyi szükségletek kielégítésére szolgáló iparágak sem tudtak fejlődni, hiszen az 1920-as évek néhány – a külföldi kölcsönöktől ösztönzött – beruházásától is elestek (Ránki szerk. 1976, 9–10).

Mindent összevetve a két világháború közötti Észak-alföldi régió egészében a társadalom állapotát döntően meghatározó gazdasági fejlettség adott foka, nem is szólva a mélyen konzervatív Horthy-rendszer egyéb teherterheléseiről, ellentmondásokról terhelt, mérsékelt fejlettségi szintet tükrözött. A régió kétségtelenül az ország legelmaradottabb, iparilag fejletlen, erősen agrárjellegű tájegységei közé tartozott. Ha lehet mondani, az Észak-Alföldön az átlagosnál is erőteljesebben hatottak a társadalmi-gazdasági fejlődés ütemét fékező tendenciák. Ebből a helyzetből csak a második világháború után kezdődő gyökeres politikai, társadalmi és gazdasági változások biztosítottak kiutat.

Az újjáépítés és az átmenet évei (1944–1948)

A második világháború után Magyarország teljesen új fejlődési pályára kényszerült. Nem sokkal a harci cselekmények befejeződésével ugyanis az ország fokozatosan a szovjet érdekszféra része lett, és – jórészt kényszerből – hamarosan a kapitalista gazdasági-társadalmi rendszer, valamint a megszilárdulni kezdő polgári demokratikus viszonyok gyökeres átalakításának útjára lépett. A Moszkvából hazatért magyar kommunista vezetők már kezdetben is számos radikális követeléssel álltak elő. Jóllehet az 1944. december 21–22-ei *Ideiglenes Nemzetgyűlés* összehívását és az *Ideiglenes Nemzeti Kormány* megalakulását megelőzően a már felszabadult országrészekben lezajlottak az első szabad választások. Később az 1945. november 4-ei nemzetgyűlési, illetve az 1947. évi augusztus 31-ei országgyűlési választásokon a formális hatalmat ugyan még nem sikerült megszereznie a baloldalnak, ám abban egyetértés alakult ki a különböző politikai erők között, hogy az ország előtt álló legfontosabb kérdés a háborús pusztítás nyomainak eltüntetése, az újjáépítés, a termelés újraindítása, a gazdasági stabilitás megteremtése.

A második világháború befejeződésével kezdődő mélyreható gazdasági-társadalmi általános feltételeit és közegét többek között maga a *felszabadulás* – ahogy azt a szakirodalom a Magyarországon folyó hadműveletek végéig értelmezi –, a demokratikus irányú politikai fejlődés kibontakozása, a politikai hatalom és a társadalmi rend jellegének megváltozása, a tulajdonviszonyok radikális átalakítása *teremtette meg*. A felszabadulást követő sorsdöntő hetekben és hónapokban a Tiszántúl, mint a legkorábban felszabadult magyarországi terület, rendkívül fontos

szerepet játszott a történelmének új fejezete elé tekintő ország életében. A nemzeti újjászületésben 1944 őszén és 1945 tavaszán nagy jelentősége volt azoknak az eseményeknek, amelyek a régió központjában, Debrecenben, az ország ideiglenes fővárosában zajlottak le. A Debrecenben történt események az ország későbbi fejlődésére sorsformáló hatást gyakoroltak, hiszen az ország nagy része még hadszíntér volt, amikor a Tiszántúlon kedvező feltételek jöttek létre a demokratikus politikai erők tevékenysége számára. Az erős – mindenekelőtt a viharsarki és a közép-tiszántúli – mozgalmi hagyományok alapján kibontakozott politikai aktivitás eredményeként, az ország ideiglenes fővárosából, Debrecenből irányítva, a háborús események befejeződése után nyomban megindult az új, demokratikus rend kiépítése. Kezdetét vette a „második Köztársaság” életre hívását szolgáló, egyszersmind egy mélyreható baloldali fordulatot előkészítő – ahogyan a szakirodalom meglehetősen általános érvénnyel később nevezte –, a *népi demokratikus átalakulás* és/vagy forradalmi folyamat, mindenekelőtt pedig a helyreállítás és a termelés megszervezése. Az ország teljes – akkori időkre vonatkozóan még jogos szóhasználat szerint – felszabadulásáig a mai Észak-Alföld régió szerepe jóval túlnőtt tehát az országgrész határain. Itt teremtdőött meg az új magyar államiség, és 1945. április 7-ig Debrecen volt – ha ideiglenesen is – immár másodszor az ország fővárosa, a nemzet szíve, ahol számos történelmi jelentőségű rendelet és törvény jelent meg (Balázs 1955; 1958; Balogh–Jakab szerk. 1978; Baranyi 1976; 1985a; Korom 1981a; 1981b; Paál–Radó 1947).

Másfelől viszont a háború okozta, az államigazgatás széthullása nyomán keletkezett vákuumhelyzetben a termelés megindítása, a közéletmegszervezése, az új közigazgatási apparátus létrehozása, az utak, a közlekedési hálózat rendezése, a napirenden levő földosztás, a közélet demokratizálódása, a fasiszta maradványok elleni harc stb. mind-mind olyan feladatok voltak, amelyek gyors cselekvésre ösztönöztek, megoldásuk csak széles tömegek tevékeny, kezdeményező részvételével valósulhatott meg (Balázs 1955).

A demokratikus megújulás tömegbázisát ebben a helyzetben jórészt a spontán népi kezdeményezés, a kommunista vezetés alatt tevékenykedő és a szovjet hadsereg támogatását élvező, különféle elnevezésű helyi népi-hatalmi szervek biztosították. Irányításukkal kezdődött meg az ország társadalmi, politikai és gazdasági életének radikális átalakítása. Évtizedek óta elodázódott demokratikus reformok kerültek napirendre, de ezekkel úgyszólván egy időben jelentkeztek azok az új törekvések is, „amelyek a tőkés viszonyok korlátozását, a szocialista átalakulás megvalósítását célozták” (Berend–Ránki 1972, 227). A nehézségek ellenére a régió városai és falvai a háborút követő években – az országos folyamatokkal összhangban – sikereket mutattak fel a helyreállításban, a termelés megindításában és az újjáépítésben, a gazdaság helyreállításában és stabilizációjában, különösen az *első hároméves terv* (1947–1949) megvalósítása idején (Ránki 1963).

A békés építkezést azonban egyre sötétebb politikai felhők árnyékolták be, és a mind nagyobb hatalmat követelő és szerző kommunista erők a Szovjetunió támogatásával, 1948-ban, a „fordulat évében” saját kezükbe ragadták az irányítást. A po-

litikai élet és a gazdaságirányítási mechanizmus szovjet mintára való átállítását követően a *közigazgatási rendszer megreformálására*, szovjet mintára kialakított tanácsi rendszerhez igazodó új közigazgatási területbeosztás kialakítására került sor 1949/50-ben. Ennek leglátványosabb eleme a megyerendszer átalakítása volt. A trianoni békediktátum után a „soha bele nem törődés” jeleként szándékosan meghagyott, javarészt működésképtelen megyecsonkok integrálására mindenképpen szükség volt, ám a több évszázados hagyományokat figyelmen kívül hagyó, felülről vezérelt, önkényes végrehajtás visszatetszést keltett.

Az 1949. évi *közigazgatási reform* a régió egész területét és közigazgatási rendszerét igen komolyan érintette. Az ország északkeleti csücskében megmaradt vármegyecsonkokat a két legnagyobb „megyemaradvány” nevét meghagyva *Szabolcs-Szatmár megye* néven egyesítették és központjává *Nyíregyházát* tették meg. Az átalakítások a többi (mező-) város – elsősorban a trianoni határmegvonást követően három évtizedre Szatmár-Bereg-Ugocsa vármegye székhelyévé váló Mátészalka – jelentős funkcióvesztését, viszonylagos központi szerepének megszűnését vonták maguk után, és csak az új közös megyeszékhely, Nyíregyháza őrizte meg városi rangját. Ez a sok szempontból kivételes helyzet – vagyis a városhálózat nélkül való működés – egészen 1969-ig fennmaradt, mert csak ekkor nyilvánították újfent várossá *Mátészalkát*, majd egy évvel később *Kisvárdát*. Jelentősen változott a megye közigazgatási területe is, mivel kilenc bódrogközi és rétközi község az ugyancsak ekkor megszervezett Borsod-Abaúj-Zemplénhez került, míg a Dél-Nyírség két, valamint az egykori Dadai alsójárás, a Tisza mente – Polgárral együtt – öt települését Hajdú-Biharhoz csatolták.

Hajdú-Bihar megye létrejöttét tekintve a 60 településből álló, Trianon után Berettyóújfalu révén ideiglenes megyeszékhelyű „Csonka-Bihart” – a korszak nagy hatású geográfusának, *Mendöl Tibornak* a kifejezését használva – a déli részén fekvő 12 település (Sarkad és környéke) Békés megyéhez csatolásával tovább darabolták. „Maradék Bihar” maradékát egyesítették a Dél-Nyírség településeivel, *Polgárral és környékével*, illetve az egykori szabolcsi Ligetaljai járásból *Nyíradonnyal és Nyíraczáddal* megnövelt területű Hajdú megyével, hogy azután a Bihar földrajzi és történeti név megőrzése érdekében is, Debrecen székhellyel jöjjön létre az új Hajdú-Bihar megye (*Baranyi* 1998; *Mendöl* 1938).

Szolnok megye esetében a határmegvonás nem játszott a közigazgatási területet érintő szerepet, így a megyecsonkok integrálásával sem kellett számolni, a történelmi hagyományokkal való szakítással viszont igen. Végérvényesen megszűnt ugyanis a Jászság és a Kunság évszázados autonómiája, és ezt a Jász-Nagykun-Szolnok vármegye elnevezést felváltó új, tömör Szolnok megyenév is érzékeltetni kívánta. Kisebbfajta „ellentételezéseként” jelentősen gyarapodott a megye területe és településeinek száma: egyfelől Békés, Heves és Pest, Pilis, Solt és Kiskun megyékből összesen tíz települést csatoltak ide (miközben csak egyetlen helység, Dévaványa került át Békésbe), másfelől az egykori tanyaközpontok községgé szervezése révén 17 új település jött létre. Ekkor csatolták át Békés megyéből *Öcsöd*, Hevesből *Tiszafüred*, *Tiszaigar*, *Tiszaörs*, *Tiszaörvény*, *Tiszaszőlős* és *Nagyiván* községeket, illetve

véglegesült a Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyéből korábban átkerült *Tószeg*, *Újszász* és *Zagyvarékas* helyzete, miközben *Törökszentmiklós* városi rangot kapott. Végül Szabolcs-Szatmárhoz hasonlóan Szolnok megye is csak az 1980-as években nyerte el mai teljes – Szabolcs-Szatmár-Bereg, illetve Jász-Nagykun-Szolnok megye – név alakját (*Novák főszerk.* 1998).

A közigazgatási beosztást érintő újabb változásokat majd a járások 1984. január 1-jével történt megszüntetése, s ezzel egyidejűleg a város-, illetve nagyközség környéki településeggyüttesek közös irányítású, kétszintű igazgatásra való átállása hozott, amelyet az 1990. évi önkormányzati törvény nyomán született teljes és széles jogkörű települési önállóság váltott fel a rendszerváltás kezdetén (*11. táblázat, 5. ábra*).

11. TÁBLÁZAT. A települések népességszámának megoszlása központi szerepkör szerint az Észak-alföldi régióban, 1975

Megnevezés	Hajdú-Bihar	Jász-Nagykun-Szolnok	Szabolcs-Szatmár-Bereg	Ország összesen
Kiemelt felsőfokú	33,9	–	–	7,8
Felsőfokú	–	15,9	15,5	5,2
Részleges felsőfokú	–	–	–	5,1
Középfokú	8,9	20,0	7,2	11,6
Részleges középfokú	13,2	18,9	5,9	4,7
Kiemelt alsófokú	19,5	11,3	17,4	8,2
Alsófokú	13,5	17,9	21,1	13,9
Részleges alsófokú	1,0	5,1	3,1	4,0
Egyéb	10,0	10,9	29,8	16,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	...

Forrás: KSH Területi statisztikai évkönyv, 1975.

A gyökeres politikai változások kibontakozásával párhuzamosan már 1945 tavaszán megkezdődött a *gazdasági élet radikális átalakítása*, amelyhez a legfőbb kiindulópontot a *tulajdonviszonyokba való radikális beavatkozás* teremtette meg. A folyamat első, valóban jelentős mérföldköve a *földreform* volt. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. március 17-én még Debrecenben napvilágot látott „A nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról” szóló híres 600/1945. M.E. sz. törvényerejű rendelete radikális földreformot valósított meg, miután sor került a száz holdnál nagyobb úri birtokok teljes, illetve a parasztbirtokok kétszáz hold fölötti részének a részleges kisajátítására. A földreform értelmében 1945 és 1947 között összesen 75,5 ezer földbirtok s mintegy 5,6 millió holdnyi földterület, a 16,1 millió kat. holdnyi összes földterület 34,8%-ának igénybevételére került sor. A 642 ezer egyéni igénylő 3,3 millió kh földhöz jutott,

12. TÁBLÁZAT. Az 1945. évi földbirtokreform összesítő adatai, kh

Országgrész, megye	Természetes személyeknek juttatott terület	Egyéb (egyházi, javadalmi, állami, köz- ségi) terület	Kijelölt (telepítés, házhely, közcéltű) terület	Tartalék és terméketlen terület	Juttatott terület összesen	Átlagos juttatás
Bács megye	78 596	27 849	12 447	578	119 470	6,4
Békés megye	120 923	40 210	8 568	2 402	172 103	7,0
Csanád megye	78 649	10 511	2 995	2 695	94 850	4,7
Csongrád megye	117 892	45 471	4 175	7 741	175 279	4,5
Dél-Alföld	396 060	124 041	28 185	13 416	561 702	5,6
Bihar megye	104 864	27 061	5 261	1 884	139 070	4,3
Hajdú megye	92 831	41 491	1 670	1 877	137 869	4,9
Jász-Nagykun- Szolnok megye	207 609	43 186	5 374	3 547	259 716	7,5
Szabolcs megye	261 947	82 182	8 107	1 698	353 934	5,0
Szatmár megye	79 641	25 915	5 069	1 819	112 444	3,0
Észak-Alföld	746 892	219 835	25 481	10 825	1 003 033	4,9
Pest-Pilis-Solt- Kiskun megye	335 847	196 195	40 140	11 697	583 879	5,1
Alföld összesen	1 478 799	540 071	93 806	35 938	2 148 614	5,2
Dunántúl összesen	1 365 594	1 040 774	116 323	58 834	2 581 525	5,4
Észak összesen	414 345	419 178	18 219	17 764	869 506	3,7
Magyarország	3 258 738	2 000 023	228 348	112 536	5 599 645	5,1

Forrás: Donáth (1969) adatai alapján részben a szerző számítása.

A hatalmas művelhető területekkel, szántóföldekkel rendelkező, kevés erdővel borított alföldi síksági táj esetében a régió 74,5%-os (az Alföldön 68,8%-os) aránya természetesnek, egyszersmind viszonylag magasnak tűnik. Ennek ellenére a tiszántúli megyékben az egy főre jutó átlagos juttatások nagysága nem volt különösebben magas (az Észak-alföldi régióban 4,9; a Dunántúlon 5,4; északon 3,7; országosan pedig 5,1 kh). A rendelet szerint rendelkezésre álló és felosztható föld mennyisége és a jogos igények között ugyanis igen erős disszonancia alakult ki, nem utolsósorban a relatív túlnépesedés, illetőleg a kifejezetten mezőgazdasági jellegű alföldi területeken a nagy mezőgazdasági népsűrűség, az agrárproletárok, illetőleg a földigénylők magas száma miatt. Ez pedig az alföldi, tiszántúli, valamint a hegyvidéki adottságok miatt hasonló helyzetbe került északi területeken komoly feszültségforrást jelentett, s az átlagosnál is nagyobb méretű rendeletellenes igénybevételekhez, vagyis a 100 holdnál kisebb ingatlanok tömeges felosztásához,

a reform korrekciójához vezetett. Aligha véletlen, hogy a nagytájanként megvonható mérleg szerint az Alföldön és az északi megyékben jóval később következett be nyugalmi állapot, mint a Dunától nyugatra fekvő országrészen (Baranyi 2005; Donáth 1969).

A gazdasági folyamatok és a társadalmi átrétegződés későbbi lehetőségeire tekintettel a földosztás bizonyos fogyatékoságai abból a szempontból is figyelmet érdemlőek, hogy az alföldi, tiszántúli, közelebbről az *Észak-alföldi régióban igen magas maradt a nincstelen és félproletár paraszti népesség száma, arányuk az átlagosnál kisebb mértékben csökkent. Az agrárszegénység magas száma ugyanakkor olyan jellegű következtetésre is alkalmat nyújt, hogy az Alföldön és ezen belül a Tiszántúlon az úgynevezett népi demokratikus átalakulás időszakában (1944–1948) is nagy tömegben állott rendelkezésre szabad munkaerőforrás, amely az erőteljesebben csak később kibontakozó mobilitási folyamatoknak is komoly tartalékát jelentette.*

Az 1945. évi földreform gazdasági-társadalmi hatásait értékelve az Észak-alföldi régió esetében is az kíván erőteljesebb hangsúlyt, hogy az elmaradott feudális viszonyokat konzerváló közép- és nagybirtok gazdasági és politikai uralmára mért csapással *gyökeresen megváltozott a parasztság társadalmi-gazdasági szerepe és az összetétele.* Megszűnt a földbirtokos osztály. Nagymértékben csökkent az agrárproletariátus, és jelentősen megnőtt a kistulajdonosok, valamint a törpe- és közép-birtokosok száma és aránya, s valamelyest ismét emelkedett a paraszti népesség száma. A földreformot követően az önálló kis- és középparasztság vált a mezőgazdasági népesség fő rétegévé. A két világháború közötti állapotnál összehasonlíthatatlanul demokratikusabb földbirtokmegosztással létrehozta – legalábbis átmenetileg – a *kisgazdaságok* új, a réginél *fejlődőképesebb típusát.* Nem utolsósorban pedig fölborította a tekintélynek a falvakban uralkodó régi rendjét, amely szerint társadalmi rangot és presztízst főleg csak a föld – vagy a középosztályhoz tartozás jelentett (Lackó 1964; Orbán 1972).

A tulajdonviszonyok radikális átalakításának további jelentős lépéseit az 1945 és 1949 között egyre erősödő *állami beavatkozás, illetőleg az ipar, a kereskedelem, a közlekedés, a szállítás államosításának a folyamata* jelentették, amelyek már tulajdonképpen a szénbányák 1946 februárjában, valamint a négy legnagyobb nehézipari üzem decemberben történő állami kezelésbevitelével megkezdődött. Majd a nagybankok és az azok érdekkörébe tartozó ipari és egyéb vállalatok következő évi államosításával, valamint az 1948. évi márciusi XXV. törvénycikk által rögzített, 100 főnél több munkást foglalkoztató 500 – és még 31 név szerint felsorolt kisebb, de gazdaságilag rendkívül fontos – ipari és egyéb nem mezőgazdasági vállalat kisajátításával folytatódott, gyakorlatilag pedig a tíz főn fölüli üzemek birtokbavételével fejeződött be 1949 végén. Erről a folyamatról csupán annyit, mintegy jelezve a kisajátítások méreteit, hogy az 1948. évi március 25-i minisztertanácsi határozat a régióban mintegy 30 vállalatot érintett. Ezek együtt az országosan kisajátított közel öt és félszáz nagyüzemnek – nagyvonalú számítások szerint is – hozzávetőleg csak valamivel több mint 5%-át jelentették, ami a régió területi és

népességarányához képest egyáltalán nem tekinthető magas hányadnak. Ám ha az iparilag gyengén fejlett térségben szerényebbek is voltak az 1948. évi államosítások számszerű mennyiségi mutatói, mint az iparosodottabb vidékeken, hatásuk mégsem lebecsülendő, főként hogy az államosítások kvázi lezárásaként 1949 végére, az egyébként nagyszámú tíz fő fölötti kis- és középüzemek kisajátításával nemcsak a régió iparában, hanem a kereskedelemben, a szállításban és az egyéb nem mezőgazdasági ágazatokban szintén az *állami tulajdon vált uralkodóvá*. Ez azt eredményezte, hogy immár – korabeli politikai értelmezés szerint – a másik egykori uralkodó osztály, a tőkésosztály létének is végérvényesen megszűnt a gazdasági alapja (Baranyi 1976).

A SZOCIALISTA ÁTALAKÍTÁSI KÍSÉRLETEK NÉGY ÉVTIZEDE (1949–1989)

A tulajdonviszonyok átalakításának újabb jelentős fordulópontja volt a *mezőgazdaság szocialista átszervezése*, amely folytatását jelentette az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején megkezdődött *kényszerkollektivizálásnak*, azaz a *szövetkezeti tulajdoni* – és gazdálkodási – *viszonyok* kiépítésének. Az alföldi területek jó része, de különösen a korábban látványosan gépesített Szolnok megye a téjeszesítés mintaterületévé vált, és a hatalmas állami támogatás, a nagyon kedvező hitelek, illetve a gyors gépesítés következtében látványos eredményeket tudtak felmutatni. A saját tulajdon, végső soron az érdekeltség hiánya azonban odavezetett, hogy például a szabolcsi gazdák közel kétharmada már egy év elteltével elhagyta a szövetkezeteket, és 1952-re már komoly válság jelei mutatkoztak a régióban, mert a sok kilépés miatt a földek jelentős része maradt vetetlen.

Az új tulajdonviszonyok és üzemstruktúra elterjedésének egyik első lépését többek között az *állami gazdaságok* létrehozása jelentette, nyomban az 1945. évi földreform után. Több súlyos megrázkódtatás és visszaesés után csak az MSZMP 1957-ben kialakított új agrárpolitikája eredményeként, 1958 és 1962 között fejeződött be a mezőgazdaság teljes és tömeges átszervezése. Az 1960-as évek derekára pedig már a mezőgazdasági területek – néhány százalék híján – az állami és a szövetkezeti szektorba tartoztak. A parasztságon belüli, egykor igen erős differenciáltság tulajdonjogi-birtokmegosztási alapja azzal lényegében felszámolódott.

A társadalom szociális szerkezetének további változásai a termelési feltételek fejlődésével, a technikai színvonal emelkedésével, a hatvanas évek derekától erőteljesebben kibontakozó gazdasági modernizációjával, különösen az *ipar és a mezőgazdaság dinamikus fejlődésével* függtek össze. Közhely ma már, hogy a társadalmi-gazdasági fejlettség adott szintje igen jelentős mértékben az *ipar, az ipari termelőerők és termelés* fejlettségén mérhető le. A mindent átszövő politikai fordulatot követő évtizedekben, ha az ország sok más területéhez viszonyítva számottevő fáziskéséssel is, a *szocialista iparosítási politika* erőfeszítései nyomán az iparilag korábban elmaradott területeken, közöttük a régió egészében egyre nagyobb szerephez jutott az ipar. Az olykor látványos eredmények ellenére termé-

szetesen a területfejlesztésben, az ipari termelőerők területi elhelyezkedésében máig megőrződtek jelentős aránytalanságok. Különösen feltűnőek a gazdasági, infrastrukturális, jövedelmi, kulturális stb. színvonalkülönbségek a főváros és az iparilag fejlettebb megyék, illetőleg a kevésbé iparosodott, főként a mezőgazdasági jellegű megyék között.

Az Alföld – benne az Észak-alföldi régió – második világháború utáni *iparfejlődését* illetően valóban igaz, hogy a régió a hatvanas évek derekáig háttérbe szorult, s jelentősen elmaradt a lehetőségektől és az adottságoktól, főként pedig a főváros és az iparilag nagyobb hagyományokkal rendelkező városok és sok más megye, illetőleg körzet fejlődési ütemétől. A régió iparának számottevő átalakulása – mindenekelőtt a nagyobb városokban – az *első ötéves terv (1950–1954)* időszakára esett. Minden ellentmondása ellenére az ország és a régió gazdasági fejlődésének hatásában máig érvényesülő állomása volt ez a néhány év. Az *első hároméves terv (1947–1949)* sikeres megvalósításával és túlteljesítésével befejeződött a gazdaság helyreállítása. Ezzel egy időben lezárultak azok a mélyreható társadalmi-politikai változások, amelyek 1945-ben kezdődtek. Ennek az új fejlődési szakasznak két igen fontos mozzanata volt: a *gazdaságirányítás és vezetés rendszerének szocialista átszervezése*, valamint a *gazdaság* minden addigit meghaladó, *gyors ütemű fejlesztése*. Mindkét mozzanat az 1950 januárjától életbe lépő *első ötéves tervben (1950–1954)* teljesedett ki a leghatározottabban.

Az első ötéves terv idején az *általánosan érvényesülő gazdaságpolitikai hibák* (a gazdaságfejlesztést a beruházások függvényének tekintő gazdaságpolitika; a feszített tervek és állandó tervmódosítások; a beruházások és a növekedés mennyiségi ütemének hajszolása; a lehetőségekkel és az adottságokkal nem számoló beruházáspolitikai; „irreális sietség”; a nehézipari fejlesztések túlzott előtérbe állítása; az építkezési és a gépi beruházások összhangjának megbomlása; szűk keresztmetszetek; befejezetlen beruházások) *ellenére* számos jelentős beruházás és rekonstrukció valósult meg a régióban (Baranyi 1977; Berend 1964).

A valóságtól elrugaszkodó, a helyi adottságokat szinte teljes egészében figyelmen kívül hagyó gazdaságpolitika még inkább tetten érhető volt az ipari üzemek telepítésének gyakorlatában. A nehézipar erőltetett fejlesztése hazai nyersanyagok hiányában eleve megkérdőjelezhető irányvonal volt, és az egész Alföldet nagyon hátrányos helyzetbe hozta, hogy az itt hagyományokkal rendelkező könnyű- és élelmiszeripar szinte teljesen háttérbe szorult. A forráselosztás anomáliái miatt az ország fejlettebb területeitől való – a XIX. század végén meginduló – újabb leszakadási folyamatot annak a néhány nagyvállalatnak (a debreceni *Gördülőcsapágygyár*, a *Biogal Gyógyszergyár*, a *Medicor Orvosi Műszergyár*, a *Baromfifeldolgozó Vállalat*, a *Konzervgyár*, a *Mezőgazdasági Gépgyár*; a szolnoki *Tiszamenti Vegyiművek*; a jászberényi *Aprítógépgyár* stb.) létrehozása sem tudta lassítani, amelyek kétségkívül jelentősek voltak, de csak szigetszerűen jelentek meg a régióban. A gondokat tovább növelte, hogy az infrastrukturális beruházásokra szintén nem fordítottak kellő figyelmet, bár jelentős előrelépésként ekkor fejezték be a háború előtt kezdett *tiszalöki duzzasztóművet*. Az országos szinten is komoly ellentmondásokat és prob-

lémákat híven tükrözi a tény, hogy a grandiózus terveket felvonultató első öt éves terv két esztendő elteltével teljesen kifulladt, és az eredeti elképzeléseknek csak egy része valósult meg. Az ipar területi elhelyezkedésének az első öt éves tervben előirányzott célkitűzései a jelentős eredmények mellett sem valósultak meg teljes mértékben, de nyilvánvaló, hogy a folyamatban az Észak-alföldi régió – a tiszántúli térség részeként – önmagához viszonyítottan relatíve számottevő teljesítményt mondhat magáénak (13. táblázat).

Az 1950-es évek első felében, sőt a hatvanas évek derekáig érvényesülő iparosítási politika szinte kivétel nélkül mindegyik tiszántúli megyét hátrányosan érintette, s az iparosítás elsősorban az *extenzív lehetőségekre* alapozódott. Eközben néhány kisebb területi egységtől és mikrokörzettől eltekintve a régió ipari fejlődésének üteme elmaradt az országos átlagtól. A rendelkezésre álló források megerősítik a Békés megyei tapasztalatokból leszűrt, de a régió egészére is általános érvényű következtetéseket: „A megye ipari fejlődésének üteme az országos átlagot sem érte el, a különbség – az egyes területeket összehasonlítva – nem csökkent, hanem még kirívóbb lett. Így a megyéből fokozott erővel folytatódott a munkaerő elvándorlása, és ez olyan folyamat elindítójává vált, amelynek hatása főleg a népesség újratermelődésében, a városok fejlődésében, a kommunális beruházások lemaradásában és egyéb területen ma is érződik.” (Berend 1964, 135)

13. TÁBLÁZAT. Az új vállalatok területi elhelyezkedése az első öt éves terv alatt, 1950–54

Terület	Új vállalatok száma	Üzembe helyezett beruházási érték megoszlása, %	Munkáslétszám megoszlása, %
Budapest	16	8,2	23,0
Dunántúl	27	56,2	39,0
Duna-Tisza köze	5	2,5	8,4
Tiszántúl	21	10,5	20,8
Észak-Magyarország	6	22,4	8,8
Összesen	75	100,0	100,0

Forrás: Fáth 1958. Idézi Tatai 1984, 17.

Az ipar- és területfejlesztési politika az 1956-os forradalmat követő években változott meg gyökeresen. Először a korabeli Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) 1959 végén tartott VII. kongresszusa tűzte ki célul Budapest túlsúlyoltságának és rendkívül aránytalan ipari túlsúlyának a csökkentését, előirányozva az iparilag elmaradott Alföld fejlődésének a meggyorsítását, különös tekintettel a nagyobb lélekszámú városokra. A program kiemelte, hogy az Alföldre elsősorban a munkaigényes gép- és könnyűipari, építőanyag-ipari és élelmiszeripari üzemeket kell telepíteni, növelve a helyi munkaerő ipari foglalkoztatásának a lehetőségeit. A kongresszusi határozatot követően az MSZMP Központi Bizottsága 1960. június

29-ei ülésén, *Az ipartelepülés helyzetéről* hozott határozatában, majd a kormány ezen alapuló rendeletében, illetve intézkedési tervében a területi aránytalanságok megszüntetését, az Alföld, mindenekelőtt a nagyobb lélekszámú városok tervszerű iparosításának a meggyorsítását, s általában az öt vidéki nagyváros (Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs, Szeged), az úgynevezett „ellenpólusok” kiemelt, és az iparosításra kijelölt további 22 város fokozott fejlesztése érdekében. A vonatkozó határozatok az iparilag elmaradott egyéb településeken csak kisebb jelentőségű üzemek létrehozását, illetve a meglévő üzemek bővítését tartotta célszerűnek. A későbbiekben is számos párt- és kormányhatározat szorgalmazta az *iparnak* a földrajzi-természeti és egyéb adottságokra jobban figyelő *ésszerű decentralizációját*. A meghozott intézkedések nyomán 1958 és 1965 között valamelyest évről évre csökkent a főváros iparának fejlődési üteme és az ott foglalkoztatottak létszáma, miközben számottevően nőtt a vidéki, elsősorban az iparilag elmaradott területek iparának szerepe (Barta 2002; Kóródi-Márton 1968; Tatai 1984).

Az 1958–1968 közötti időszak az *ipar decentralizált fejlesztésében* kezdetben lassú, de később egyre látványosabb eredményeket hozott, mindenekelőtt az Észak-alföldi régióban, ahol a *szocialista iparban* – ahogyan az ipar állami tulajdonrészét akkoriban nevezték – *foglalkoztatottak száma* tíz év alatt több mint megkétszereződött, 69,2 ezer fővel és 222%-kal nőtt a létszám. Jóllehet megyénként és országrészenként nagy különbségek mutatkoztak, de a régiók versenyében az Észak-alföldi régió magasan az első helyen végzett (14. táblázat).

A nagyüzemi mezőgazdaság csökkenő munkaerő-szükséglete, következképpen a falvak népességmegtartó erejének csökkenése, az urbanizáció és az iparosítási politika hiánya tíz- és százazreket kényszerített az elkövetkező években az agrárium elhagyására. A folyamatot erősítette az is, hogy a táblás nagyüzemi gazdálkodás és a városok népességvonzó szerepe miatt rohamosan csökkent a tanyák száma. A helyi foglalkoztatási problémákat tetézte, hogy a *második öt éves tervben* (1961–1965) útjára indított újabb iparosítási hullám legalább annyira átgondolatlan volt, mint az ezt megelőző időszak iparpolitikája, 1961-től kezdve ugyanis nem a régión keresztül szállított nyersanyagokra alapozva építették ki a különböző üzemeket (bár a tiszavasvári *Alkaloida*, illetve a nyíregyházi *Taurus* ebből a szempontból kikívánczolt a sorból), holott a Szovjetunióból érkező alapanyagok mintegy 40%-a itt haladt keresztül. Ráadásul a régió adottságaihoz igazodó könnyűipari beruházások ismét háttérbe szorultak, néhány kivételtől eltekintve (pl. a *Nyíregyházi Konzervgyár*) csak a meglévő üzemeket fejlesztették. A második öt éves tervidőszakban Budapest ellenpólusaként kiemelten fejlesztendő nagyvárosok közül azonban a régió területén mindössze Debrecen, illetve a további fejlesztendő városok és településegységek közül csak Nyíregyháza, Szolnok esett a mai Észak-Alföld régió területére, ami miatt a kétségtelen eredmények mellett a régió alapvetően továbbra is iparilag meglehetősen hátrányos helyzetű elmaradott térség maradt. Ezen a helyzeten csak kismértékben változtatott az, hogy a hatvanas és hetvenes évek fordulójára, azaz a *harmadik öt éves terv* (1966–1970) alatt a régió területén is megnőtt a támogatásra kijelölt területek száma, miután a kiemelten

támogatott megyeszékhelyeken túl olyan települések fokozottabb támogatása is megtörtént, mint *Kisvárdá, Mátészalka, Nyírbátor, Hajdúböszörmény, Berettyóújfalu, Karcag* és *Mezőtúr* városoké vagy városi szerepkörű településeké (Tatai 1984).

14. TÁBLÁZAT. A szocialista iparban foglalkoztatottak számának és arányának alakulása országgrészenként 1958–1968 között

Országrészek	A foglalkoztatottak						A növekedés megoszlása, %
	száma, 1000 fő		megoszlása, %		növekedése		
	1958	1968	1958	1968	1958–1968 között, ezer fő	%	
Észak-Magyarország	151,3	218,1	13,5	12,9	66,8	144	11,7
Észak-Dunántúl	191,7	309,0	17,0	18,2	117,3	161	20,6
Dél-Dunántúl	79,6	148,5	7,1	8,8	68,9	187	12,1
Észak-Alföld	56,7	125,9	5,0	7,4	69,2	222	12,2
Dél-Alföld	82,1	168,4	7,3	10,0	86,3	205	15,2
Központi körzet	563,5	724,2	50,1	42,7	160,7	129	28,2
Ebből: Budapest	510,1	627,3	45,4	37,0	117,2	123	20,6
Ország összesen	1124,9	1694,1	100,0	100,0	569,2	136	100,0

Forrás: Tatai 1985, 251.

Az elhibázott koncepció révén az egyébként is igen erős *területi egyenlőtlenségek* tovább erősödtek, mivel az üzemek legnagyobb részét a megyeközpontokba telepítették, az összes ipari kapacitás közel felét ez a három város tömörítette. Ezen a helyzeten az 1960-as évek második felében meginduló, immár a falvakat is érintő decentralizált ipartelepítés sem tudott érdemben módosítani, de a foglalkoztatási szerkezet dinamikus átstrukturálódását, a mezőgazdasági keresők arányának nagyságrendekkel történő csökkenését sikerült elérni. A korábbiakhoz képest ugyanakkor előnyös változást jelentett, hogy az új üzemek többsége az élelmiszer- és könnyűipar, illetve a mezőgazdasági gépgyártás területén tevékenykedett.

A munkahelyek száma azonban összességében mégsem volt elegendő a vidéki térségekben, ezért nagyon sok embernek kellett más településen állást keresnie. Mindennaposná vált az *ingázás*, és Szabolcs-Szatmárban országos szinten is ki-magasló volt a megye határain túl, főként Budapesten munkát vállalók száma (az 1980-as években csaknem 120 ezer ember kényszerült felvállalni ezt az életformát). Ez rendkívül negatív hatást gyakorolt nemcsak az érintett családok mindennapjaira, hanem a helyi társadalom szerkezetére is. A kevés munkaalkalom és az alacsonyabb életszínvonal (az átlagbérek 10–20%-kal maradtak el tartósan az országos átlagtól) ugyanis regionális szinten százezres nagyságrendű végleges elvándorlást generált, és az elköltözők nagy része a fiatalabb, képzetesebb rétegek-

ből került ki. Az ingázás nagyságrendjét érzékelteti, hogy a hetvenes években az országos naponta egymillió és a további mintegy 300 ezer hetente vagy ritkábban el- és bejáró úgynevezett ingázóból – többnyire segéd- és betanított munkásból – hozzávetőleg mintegy 550 ezer fő volt az, akik parasztból munkássá csupán napi nyolc órára, jobbik esetben heti öt napra rétegeződtek át, s munkaidejüket otthon zömmel a mezőgazdaságban megduplázták, vagy pedig a hétvégét és szabadságukat töltötték el „külön munkával”. Az 1970. évi népszámláláskor 993,5 ezer fő olyan aktív keresőt (az összes aktív keresőnek mintegy egyötödét) írtak össze, akik naponta utaztak lakhelyük és munkahelyük között. A régióból naponta el- és/vagy bejáró mintegy százezernyi keresőfoglalkozású közül legtöbben Szabolcs-Szatmár megyéből ingáztak lakóhelyükön kívüli munkahelyekre (43,3 ezer fő), s a naponta bejáró keresők száma (39,8 ezer fő) ugyancsak itt volt a legmagasabb. A hetente vagy ritkábban ingázók tekintetében a szabolcsi térség szintén – aligha véletlenül – az első helyet foglalta el a megyék rangsorában. Az ingázás következtében nagyon felduzzadt tehát a kettős foglalkozású, az ipar és a mezőgazdaság között naponta ingázó, falusi életformájukat lényegében megtartó munkások száma, akik ipari jövedelmeiket rendszeresen kisárutermeléssel egészítették ki (*Balcsók* 2004; *Kárpáti* 1972).

Ilyen körülmények között került fokozottan előtérbe, különösen a hatvanas évek derekától az Alföld, a Tiszántúl – s benne a mai Észak-Alföld régió – fokozottabb ütemű iparfejlesztése, s különösen a *negyedik ötéves terv (1971–1975)* időszakától, majd pedig az *ötödik ötéves terv (1976–1980)* idején a fejlesztés extenzív jellegét már egyre inkább az intenzív iparosítási törekvések kezdték felváltani. Ez fejeződött ki abban is, hogy a beruházások volumene erőteljesebben nőtt, mint a létszámé, korszerűbb technikai-technológiai eljárásokat alkalmazó üzemek létesültek, nem utolsósorban pedig javultak a dolgozók munkakörülményei. Az iparfejlődés forrása azonban még mindig inkább a létszámnövekedésből származott, különösen az Alföldön és az Észak-alföldi régióban, ahol a szocialista iparban foglalkoztatottak számának gyarapodási üteme 1958 és 1980 között minden más országos, regionális és megyei átlagot fölülmúlt a megfelelő összehasonlítások alapján (15. táblázat).

A kedvező változások előfeltételét a *beruházási tevékenység fokozódása* biztosította. A *negyedik ötéves terv* során kiemelt támogatásban részesült négy tiszántúli megye, Békés, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár és Szolnok megye kapta például a tervciklus iparfejlesztési támogatásainak jelentős hányadát, a mintegy 1,4 milliárd Ft-os alapból 980 millió Ft-ot, amelyhez a főváros ipartelepítési költségeiből további 200 millió Ft járult. A hatalmas összeg a térség 32 településében megkezdett 90 beruházás finanszírozását szolgálta. Ezek együttes költség-előirányzata meghaladta a 2,5 milliárd Ft-ot. A tervidőszak során teljesített beruházások hányada a központi iparvidéken – Budapesten és Pest megyében – realizálódott összegekhez képest a „vidék” átlagában valamelyest csökkent, a négy preferált tiszántúli megye részaránya azonban az 1966–1970. évi 13,2%-ról 1971 és 1975 között 13,6%-ra emelkedett. Míg az egy lakosra jutó beruházások átlagos 72%-nyi növe-

15. TÁBLÁZAT. A szocialista iparban foglalkoztatottak megoszlásának és növekedésének alakulása megyék és országrészek szerint, %

Megyék, körzetek	1958	1960	1965	1970	1975	1980	1983	1983/ 1958
Borsod-Abaúj-Zemplén	8,6	8,3	8,2	8,1	8,6	9,1	9,4	146
Heves	2,3	2,4	2,5	2,9	3,1	3,2	3,2	186
Nógrád	2,6	2,5	2,2	2,3	2,4	2,5	2,6	132
Észak-Magyarország	13,5	13,2	12,9	13,3	14,1	14,8	15,2	149
Fejér	2,7	2,8	3,1	3,4	3,8	4,2	4,6	227
Győr-Sopron	4,2	4,3	4,5	5,6	4,7	4,5	4,7	146
Komárom	4,8	4,6	4,4	4,2	4,1	4,0	4,1	114
Vas	1,6	1,7	2,0	2,3	2,6	2,7	2,6	218
Veszprém	3,7	3,9	3,9	4,1	4,2	4,2	4,3	150
Észak-Dunántúl	17,0	17,3	17,9	18,6	19,4	19,6	20,3	157
Baranya	3,5	3,6	3,7	3,8	4,0	4,2	4,4	163
Somogy	1,1	1,2	1,5	1,9	2,0	2,2	2,1	249
Tolna	1,1	1,1	1,3	1,7	1,8	2,0	2,2	271
Zala	1,4	1,3	1,4	2,0	2,5	2,8	2,9	284
Dél-Dunántúl	7,1	7,3	7,9	9,4	10,3	11,2	11,6	218
Hajdú-Bihar	2,0	2,1	2,3	3,0	3,4	3,9	4,1	267
Szabolcs-Szatmár	0,9	1,0	1,3	2,0	2,6	3,5	3,7	538
Szolnok	2,1	2,2	2,5	3,0	3,6	3,8	3,9	248
Észak-Alföld	5,0	5,3	6,1	8,0	9,6	11,2	11,7	306
Bács-Kiskun	2,1	2,2	2,9	3,6	3,9	4,1	4,2	268
Békés	2,1	2,0	2,4	3,1	3,3	3,5	3,5	225
Csongrád	3,1	3,2	3,6	3,9	3,9	3,9	3,9	166
Dél-Alföld	7,3	7,4	8,9	10,6	11,1	11,5	11,6	212
Pest	4,7	4,9	5,4	5,7	5,9	6,0	5,9	164
Budapest	45,4	44,6	40,9	34,4	29,6	25,6	23,5	68
Központi körzet	50,1	49,5	46,3	40,1	35,5	31,6	29,4	78
Ország összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	132

Forrás: Tatai 1985, 285.

kedési összegét a központi tervezési-gazdasági körzet és a kevésbé iparosodott megyék aránya csak csekély mértékben haladta meg, az iparosodott megyékben pedig az országos átlag alatt maradt, addig Békés, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár és Szolnok megyékben a növekedés átlagosan mintegy 10%-kal volt magasabb az országosnál, tehát elérte a 82%-ot. Mindez azt eredményezte, hogy a négy megye 37 ezer főnyi létszámnövekedéséből kerekén 14 ezer fő a támogatott beruházások révén talált munkaalkalmat, s a 32 település közül 17-ben teljesen vagy jórészt az új beruházásokból származott az ipari foglalkoztatottak növekedése, érezhetően csökkentve a népesség elvándorlását is (Deák 1977).

Az elmondottak ellenére a teljesített összes beruházások alakulása a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján sem tekinthető igazán kedvezőnek, hiszen 1978-ban például az ország 40,7%-os ipari beruházási átlagát csak Szolnok és Hajdú-Bihar múlta felül (45,8, illetve 45,1%). Jelentősen elmaradt ettől azonban Szabolcs-Szatmár 33,4%-os arányszáma. A vidék (Budapest nélkül számított) 45%-os átlagától Hajdú-Bihar és Szolnok megye kevéssel, Szabolcs-Szatmár megye viszont jelentősen, több mint 10%-kal elmaradt. A megelőző néhány év viszonyszámai alapján nagyjából-egészéből hasonló kép rajzolódik ki, mint 1978-ban. Egyedüli kivétel Hajdú-Bihar megye, ahol kiugróan magas volt a teljesített ipari beruházások aránya (Baranyi 1985). Az ipari beruházások alakulása tekintetében a helyzet többek között az iparosítási politika nyomán jelentősen javult a régióban mind az ipari beruházások megyék és országrészek szerinti alakulását, mind pedig az alföldi megyéknek országos ipari beruházásból való részesedését tekintve (16. táblázat).

16. TÁBLÁZAT. Az ipari beruházások részarányának megoszlása az ország ipari beruházásaiból, %

Megyék, körzetek	1956–1960	1961–1965	1966–1970	1971–1975	1976–1980	1981–1983
Észak-Magyarország	17,7	19,7	20,8	21,0	18,8	12,8
Észak-Dunántúl	25,6	22,9	24,8	23,6	21,9	23,5
Dél-Dunántúl	14,8	10,4	8,1	9,4	15,4	21,0
Hajdú-Bihar	1,8	2,7	2,1	2,4	4,9	2,6
Szabolcs-Szatmár	0,7	1,3	1,8	2,1	2,3	1,7
Szolnok	1,7	3,0	3,2	2,8	3,5	5,0
Észak-Alföld	4,2	7,0	7,1	7,3	10,7	9,3
Dél-Alföld	3,3	7,2	9,6	9,1	9,0	9,1
Központi körzet	34,4	31,8	29,6	29,6	24,2	24,3
Ország összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Tatai 1985, 259.

A második világháborút követő évtizedekben, a kétségtelenül megélénkülő beruházási tevékenység ellenére, a szocialista *iparban foglalkoztatottak* 1000 lakosra jutó száma alapján a régió megyéi a hetvenes években is csak a kevésbé iparosodott megyék közé tartoztak. Ez a besorolás minőségileg persze már alapvetően más fejlettségi szintet takart, mint az 1949-re vonatkozó értékelés. Eszerint az 1000 lakosra jutó ipari keresők alapján Szabolcs-Szatmárt (48 fő), Hajdú-Bihart (61 fő) és Szolnok megyét (69 fő) érthető módon a gyengén fejlett megyék közé sorolta, és messze elmaradt a négy, iparilag fejlett megye megközelítően 115 fős, illetőleg az erősen fejlett Komárom és Budapest 180 és 253 fős átlagától. Ám 1980-ig az Alföld nagyrégió megyéiben, az Észak-alföldi régióban is az 1000 lakosra jutó foglalkoztatottainak száma már átlagosan közel megháromszorozódott (*Baranyi 1985b; Bartke 1971; Hajdú-Bihar megyei statisztikai évkönyv, 1978*) (17. táblázat).

17. TÁBLÁZAT. Az Alföld szocialista iparában foglalkoztatottak számának és arányának alakulása 1958-ban és 1980-ban

Terület	1958		1980		Az 1980. év az 1958. évi %-ában
	szám, 1000 fő	%-a az országosból	szám, 1000 fő	%-a az országosból	
Bács	23,4	2,1	66,8	4,1	285
Békés	23,4	2,1	56,1	3,5	240
Csongrád	35,2	3,1	63,2	3,9	179
Dél-Alföld	82,0	7,3	186,1	11,5	227
Hajdú-Bihar	23,0	2,0	63,2	3,9	275
Szolnok	10,4	0,9	56,0	3,5	538
Szabolcs-Szatmár	23,4	2,1	61,6	3,8	263
Észak-Alföld	56,8	5,0	180,8	11,2	318
Alföld	138,8	12,3	366,9	22,7	264
Ország összesen	1124,9	100,0	1614,5	100,0	144

Forrás: Tatai 1983, 17 alapján részben átszerkesztve.

A hetvenes években igen jelentős volt a *mezőgazdaságba irányuló beruházás*. A teljesített mezőgazdasági beruházások arányát tekintve a tiszántúli megyék 1978-ban például magasan felülmúlták az ország és a vidék átlagát. A többi termelőágazat, a szállítás és hírközlés, a kereskedelem, a vízgazdálkodás, az építőipar, illetőleg a nem anyagi ágak beruházásai a Tiszántúlon kisebb-nagyobb eltéréssel az ország vagy a vidék átlagai körül mozogtak. Részben ezzel magyarázható, hogy az anyagi jellegű népgazdasági ágakat tekintve Hajdú-Bihar és Szolnok megyében az ipari foglalkoztatottak száma és aránya az 1970-es évek végére már az építőipar nélkül is meghaladta, az építőiparral együtt számítva pedig magasan felülmulta a mezőgazdaságban dolgozókéét. Szabolcs-Szatmárban viszont még az építőiparral

együtt is az ipar foglalkoztatottsági szintje néhány tizedszázalékkal alatta maradt a mezőgazdaságénak.

Az ipari foglalkoztatottak országosan számított átlagát azonban egyik tiszántúli megye sem érte el, sőt a többi tizennégy megye átlagához viszonyítva sem a legkedvezőbb helyzet alakult ki, nem is beszélve a legfejlettebb megyékről. Mindenesetre a hetvenes évek végére már egyetlen olyan tiszántúli megye sem akadt, amelyben a foglalkoztatottak abszolút többsége a mezőgazdaságban dolgozott volna, holott az utóbbiak aránya 1960-ban még csak Szolnok megyében volt kevesebb 50%-nál (48%). A kedvező változások ellenére a régió iparosodottságának a szintje még messze elmaradt a lehetőségektől, különösen pedig az ország fejlettebb megyéitől és tájegységeitől. A mezőgazdaság továbbra is a társadalmi-gazdasági élet jelentős tényezője és meghatározó faktora maradt (*Területi statisztikai évkönyv*, 1979, 110–111).

Az Észak-alföldi régió iparának viszonylagos elmaradottságát bizonyítja továbbá, hogy 1978-ban a szocialista szektorban az 1000 lakosra jutó ipari foglalkoztatottság alapján a 19 megye, valamint Budapest „rangsorában” Szolnok a 13., Hajdú-Bihar a szerény 17., Szabolcs-Szatmár viszont csak az utolsó, a 20. helyet foglalta el (Baranyai 1985b). A szocialista ipar jellemzői (a termelési, foglalkoztatottsági adatai, az egy foglalkoztatottra jutó termelés és állóeszközérték, a felhasznált villamos energia) alapján az Észak-alföldi régió megyéi a fejlődés határozottan megmutatkozó jelei ellenére is sokkal inkább a mezőny utolsó harmadában foglaltak helyet a megyék rangsorában. Különösen igaz ez a bruttó állóeszközök értékének megoszlását és növekedését illetően, hiszen a termelés növekedése igen jelentős mértékben ma is növekvő foglalkoztatottsági létszám mellett valósulhat csak meg (18. táblázat).

Hiába volt ugyanis imponálónan dinamikus az állóeszközök bruttó értékének növekedése, 1963 és 1982 között mondhatni regionális szinten csak a Dél-Alföld előzte meg a több mint 700%-os ütemmel az Észak-alföldi régió 620%-os növekedését. Az Észak-alföldi régió 8,9%-os részesedése az ország összes eszközállományából 1982-ben alatta maradt más régiók hasonló mutatószámának. Nem véletlen, hogy ez nagyjából azonos a Dél-alföldi régióval, ahol a növekedés üteme hasonló módon kiugróan magas volt húsz év átlagában, de a relatív növekedés az alacsony viszonyítási pont miatt lényegesen kedvezőbb dinamikát takar, mint amit valójában a tényleges abszolút értéken elfoglalt részarány mutat (19. táblázat).

A rendelkezésre álló statisztikák és egyéb viszonyszámok alapján azonban helytelen lenne azt a sommás következtetést levonni, hogy a régió 1945 utáni iparfejlődése mérsékelt és jelentéktelen ütemű lett volna. Ellenkezőleg. Az elmúlt három és fél évtized alatt korábbi önmagához viszonyítva, de abszolút számokban is, hatalmas előrelépést tett a tájegység ipara a társadalmi-gazdasági elmaradottság és az öröklött hátrányok felszámolása érdekében. A régió csaknem minden részében az országos átlagnál gyorsabban nőtt az iparban foglalkoztatottak, és nagyobb mértékben csökkent a mezőgazdaságban dolgozók száma és aránya. Kedvező változások következtek be az ipar ágazati szerkezetében, az ipari főcsoportok arányában is, miután a hetvenes évek végére a területi sajátosságokat jobban figyelembe vevő,

18. TÁBLÁZAT. A szocialista ipar néhány területi jellemzője országrészenként és az Észak-alföldi régióban az ötödik ötéves terv időszakában, 1976–1980, %

Megyék, körzetek	Termelés	Összes foglalkoztatottak száma	Egy foglalkoztatottra jutó termelés	Bruttó állóeszköz-érték	Felhasznált villamos energia
	1975 = 100				
Észak-Magyarország	–	99,2	–	158,3	133,9
Észak-Dunántúl	–	96,3	–	136,2	113,6
Dél-Dunántúl	–	102,9	–	153,7	119,9
Hajdú-Bihar	137,4	109,1	125,9	241,0	153,1
Szabolcs-Szatmár	153,2	125,6	122,0	179,3	153,2
Szolnok	117,8	100,5	117,2	175,2	119,5
Észak-Alföld	–	110,3	–	198,5	139,1
Dél-Alföld	–	98,1	–	159,5	134,6
Központ	–	84,2	–	140,8	103,6
Ország összesen	116,9	94,6	123,6	150,6	119,2

Forrás: Tatai 1984, 228.

egészségesebb ágazati struktúra alakult ki. Az élelmiszeripar – sokat megőrizve ugyan egykori jelentőségéből – a régió mindegyik megyéjében a harmadik helyre került, miközben kialakult a régióra és az országra jellemző „klasszikus” sorrend, a nehéz-, a könnyű-, az élelmiszer- és az egyéb ipar tekintetében (20. táblázat).

19. TÁBLÁZAT. Az állóeszközök bruttó értékének megoszlása és növekedése a szocialista iparban, 1963–1982, %

Megyék, körzetek	1963	1965	1970	1975	1980	1982	1982/ 1963
Észak-Magyarország	18,8	19,1	18,5	19,6	20,7	19,8	402
Észak-Dunántúl	24,3	24,0	24,5	24,9	22,4	23,7	373
Dél-Dunántúl	10,6	10,8	8,8	8,8	9,5	9,8	354
Hajdú-Bihar	1,9	1,9	2,6	2,3	3,7	3,7	741
Szabolcs-Szatmár	1,1	1,2	1,6	2,0	2,3	2,3	774
Szolnok	2,5	2,5	2,7	2,6	3,0	2,9	456
Észak-Alföld	5,5	5,6	6,9	6,9	9,0	8,9	620
Dél-Alföld	4,5	5,0	7,3	7,9	8,4	8,5	724
Központ	36,3	35,5	34,0	31,9	30,0	29,3	309
Ország összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	382

Forrás: Tatai 1984, 223.

20. TÁBLÁZAT: *A szocialista iparban foglalkoztatottak iparfőcsoportonkénti megoszlása az Észak-alföldi régióban, 1978, %*

Terület	Nehézipar	Könnyűipar	Élelmiszeripar	Egyéb
Hajdú-Bihar megye	51,1	28,8	17,4	2,7
Szabolcs-Szatmár megye	41,2	33,7	21,3	3,8
Szolnok megye	47,9	33,5	13,3	5,3
Vidék (19 megye) összesen	56,7	26,1	13,6	3,6
Magyarország összesen	58,7	25,7	11,9	3,7

Forrás: KSH Hajdú-Bihar megyei statisztikai évkönyv, 1978.

Az ipari foglalkoztatottak iparfőcsoportok szerinti ágazati szerkezete a rendszerváltásig már lényegét tekintve nem módosult, legfeljebb csak a belső arányok változtak valamelyest. Tény, hogy az Észak-alföldi régióban kialakult az a helyzet, amellyel a szocialista korszak négy évtizedes fejlődési folyamata lezárult. Az Észak-alföldi régió az országos arányszámokhoz viszonyítva az iparfőcsoportonkénti megoszlás tekintetében még 1990-ben is jelentősen elmaradt attól a lehetséges szerepkörtől, amelyet a megyék és a régiók területi nagysága alapján egyébként betöltenek az ország térszerkezetében (21. táblázat).

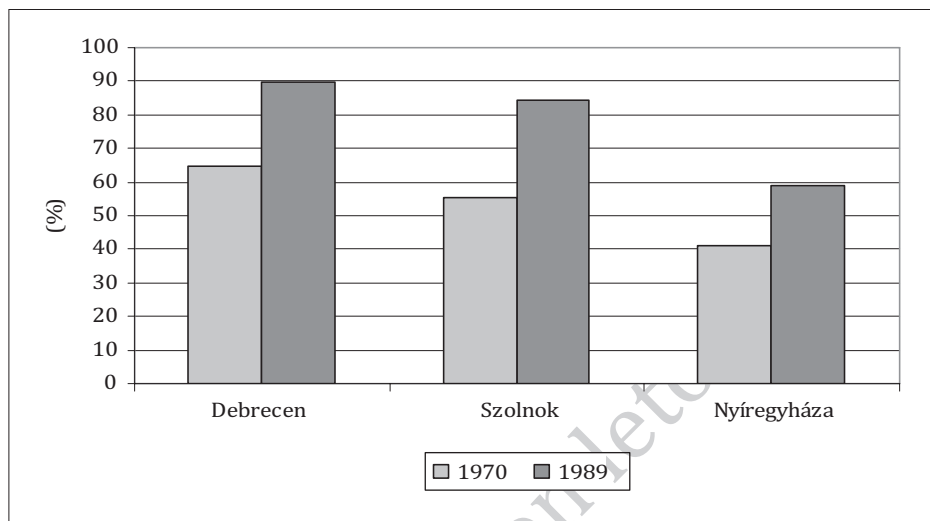
21. TÁBLÁZAT: *Az ipari foglalkoztatottak ágazati szerkezete az Észak-alföldi régióban, 1990*

Megnevezés	Hajdú-Bihar		Jász-Nagykun-Szolnok		Szabolcs-Szatmár-Bereg		Észak-alföld összesen		Régió az ország %-ában
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	
Nehézipar	30 185	51,6	27 195	51,7	21 634	43,1	79 014	49,0	10,2
Könnyűipar	14 688	25,1	14 622	27,8	14 476	28,8	43 786	27,2	15,5
Élelmiszeripar	12 864	22,0	9 584	18,3	12 934	25,8	35 382	21,9	17,8
Egyéb ipar	756	1,3	1 133	2,2	1 171	2,3	3 060	1,9	12,7
Összesen	58 493	100,0	52 534	100,0	50 215	100,0	161 242	100,0	12,6

Forrás: KSH megyei statisztikai évkönyvek, 1990.

Mérleget vonva elmondható, hogy a hatvanas évektől a régióban kétségtelenül meghatározó jelentőséghez jutottak az ipari és az egyéb nem mezőgazdasági ágazatok. Az elmúlt évtizedekben az országos átlagnál gyorsabban nőtt az iparral foglalkozók és a nem mezőgazdasági népesség száma és aránya, nagyobb mértékben csökkent a mezőgazdaságban dolgozóké. A mezőgazdaság bőséges munkaerőforrásaira támaszkodva rohamosan szaporodott az új ipari munkahelyek száma. Az új munkahelyek túlnyomó többsége a városokba települt. Az ipar nagymérvű területi, városi koncentrációját (amelynek ellensúlyozására az utóbbi években a nagyobb lélekszámú, városiasodás jeleit mutató községek fejlesztése révén hathatós intéz-

kedések történtek) bizonyítja, hogy a régióban az ipari foglalkoztatottak 70–80%-a már a megyeszékhelyeken, illetve a néhány városi rangú településen dolgozott (6. ábra).

6. ÁBRA. A megyeszékhelyek részesedése megyéjük ipari foglalkoztatottaiból, 1970, 1989

Forrás: KSH megyei statisztikai évkönyvek alapján a szerző szerkesztése.

A kedvező változások jellemzője viszont, hogy a hetvenes évek végére a megelőző időszakhoz képest jelentősen csökkent az *egy főre eső termelés*, illetőleg az *összes termelés* növekedési indexe közötti korábbi számottevő különbség, de ebben még mindig inkább az új munkaerő nagyszámú alkalmazása játszott szerepet regionálisan. Erre utal az, hogy míg az egy foglalkoztatottra jutó termelés ugyanis 1975 és 1978 között országosan azonos mértékben, 17-18%-kal nőtt, addig az *össztermelés* növekedési indexe a régióban 10%-kal meghaladta az ország 116,1%-os mutatóját. A regionális átlagot mindenekelőtt Szabolcs-Szatmár megye arányszámai befolyásolták kedvezőtlenül. A nyírségi területen ugyanis az egy főre jutó ipari termelés 18%-os emelkedésével szemben az ipari termelés növekedési indexe három év alatt mindegyik magyarországi megyéhez képest kiugróan a legmagasabb volt, elérte a 43,4%-ot, miáltal a termelékenység és a termelés mutatója közötti 25,4%-os különbség hazai összehasonlításban is páratlanul magasnak számított. Ez pedig csak a hatalmas tömegű újabb élől munka-ráfordítással magyarázható. Az új munkaerők fokozott bevonása jellemezte, ha nem is „szabolcsi” méretekben, a többi megyét is, miközben Hajdú-Bihar és Szolnok megye mutatói is valamelyest kiegyenlítettebbé váltak. Az igazán jelentős előrelépést az jelentette volna, ha az ipar termelőtevékenységében egyértelműen az egy főre eső termelés emelkedése dominált volna, ám ezen a téren az 1989. évi rendszerváltásig már igazi áttörés nem történt (Baranyi 1985).

A második világháborút követően végbement az ágazat nagy megrázkódtatásai ellenére a gazdasági-társadalmi fejlődés pozitív eredményei is leginkább a *mezőgazdaságban* mutatkoztak meg. A területi statisztikai ismérvek szerint az iparilag fejlettebb megyék nem szükségszerűen fejlettek mezőgazdaságilag is – bár többnyire azok –, mint ahogy az iparilag fejletlenebb területek is rendelkezhetnek fejlett mezőgazdasággal. A régió megyéi közül *Szolnok* mezőgazdaságilag fejlett, míg *Hajdú-Bihar* és *Szabolcs-Szatmár* mezőgazdaságilag számottevő, de relatíve kevésbé fejlett területnek számított. Bárhogyan is minősül azonban a régió mezőgazdasága, nem kétséges, hogy jelentős szerepet játszott – és tölt be ma is – a térség és az egész ország életében (Cukor 1971; Erdei 1959).

A mezőgazdaság kiemelkedő jelentőségére utal, hogy a régió nagyságához viszonyítva a főbb *növények vetésterületének* részaránya az ország összes vetésterületéből rendkívül magas. Az 1970-es és 1980-as évtized fordulóján itt helyezkedett el az összes gabonafélék és a burgonya vetésterületének 25–30%-a, a cukorrépavetések pedig közel fele, miközben a régióban termelték meg a fenti, fontosabb növényfélések jelentős hányadát, az ország búza- és kukoricatermésének több mint 30%-át, illetve a cukorrépa mintegy felét. Nem kevésbé jelentős azonban a burgonya, a dohány és a különböző gyümölcsfélések, illetve ipari növények termelése sem. Az 1970-es években a megtermett búza mennyiségét illetően a megyék sorrendjében Szolnok a második, Hajdú-Bihar a negyedik, a kukoricatermelésben Hajdú-Bihar megye a harmadik, a cukorrépa-termelésben Hajdú-Bihar, Szolnok az első, illetve harmadik helyet foglalta el, miközben az iparilag legelmaradottabb, de a mezőgazdaság anyagi-műszaki és technikai bázisát tekintve is kevésbé fejlett Szabolcs-Szatmár megye több termék esetében szintén élen járt. A hetvenes években például itt termelték a dohány felét, a burgonya és a rozs több mint egyötödét, a csillagfűrt 60%-át, a magkendert csaknem egészében, s innen került ki a gyümölcsstermelés több mint egyötöde. Itt található a jonatánalmafa-állomány mintegy kétharmada, és ez a megye adta a téli alma-export 70–75%-át.

A növénytermesztés mellett az *állattenyésztés* is nagy gazdasági jelentőséget biztosított a régiónak. A tájegység jellemző állata a sertés, a szarvasmarha és a baromfi volt, amelyekből az országos állomány 25–30%-a került ki a régióból. Az 1970-es évtized végén itt tenyésztették a magyarországi juhállomány mintegy felét, egyedül Hajdú-Biharban 17,1%-át. A 100 hektár mezőgazdasági területre jutó sertésszám Szabolcs-Szatmár megye kivételével mindegyik megyében meghaladta az ország 119,6 db-os átlagát. A szarvasmarha hektáronkénti sűrűsége az Észak-alföldi régióban már alacsonyabb szinten mozgott, egyedül Szabolcs-Szatmár 30,7 db/hektáros átlaga múlta felül az ország 29,4 db-os arányszámát (Baranyi 1985b).

Az *agrárágazat eredményeiben*, amelyek az 1945 utáni korszakot tekintve éppen a hetvenes évek második felére érték el az ágazat teljesítményének csúcspontját, feltétlenül szerepet játszott az, hogy a mezőgazdaság kiheverve az úgynevezett szocialista átszervezés megrázkódtatásait, valamint a nagyüzemi és háztáji gazdálkodás előnyeit ötvöző új fejlesztési stratégia alkalmazásán túl, a korábbi évek szerény és méltánytalan összegű beruházásaival szemben a mező- és erdőgazdaságba,

valamint a vízgazdálkodásba jelentős fejlesztési összegek irányultak. A beruházási tevékenység a hetvenes évek elejétől élénkült meg számottevően. A hetvenes években többek között az ország összes öntözött területének mintegy fele a Tiszántúlra esett, s a beruházások pedig lehetővé tették a régióban is az élőmunka-ráfordítás csökkentését, a mezőgazdasági keresők tömeges felszabadítását, a nehéz fizikai munkák jó részének gépesítését, miközben állandóan emelkedhetett a termelés üteme. A beruházások volumene akkor is igen jelentős volt, ha összecszerűen igen magas beruházások arányukat tekintve még mindig nem igazán feleltek meg az ország mezőgazdasági termeléséhez való tényleges hozzájárulásnak.

Az agrárium nyolcvanas évekig tartó gyors fejlődése nyomán jelentősen *átalakult a mezőgazdasági munka jellege, a falusi társadalom hagyományos és korábbi homogenitása pedig jórészt felbomlott*. A nagyüzemi termelésben a gépesítés, a kemizálás, az iparszerű termelési rendszerek és a szakmunka térhódítása következtében ma már kitapinthatók a mezőgazdasági munka iparivá válásának a jelei, ami azt jelenti, hogy a mezőgazdasági tevékenység előrehaladt a specializálódás útján, miközben megnőtt a termelést kiszolgáló, elkülönült ipari, építőipari, szállítási és kereskedelmi tevékenység aránya. A szocializmus általában érvényesülő rendszerválása kevésbé mutatkozott meg a mezőgazdaságban, s kétségtelenül a fejlődés nyomán a régióban is csak halványuló emlék maradt az az időszak, amikor a paraszti munka egyszerű, de nagy fizikai igénybevétellel járó (kaszálás, kapálás, cséplés stb.) feladat volt, és a tevékenységek differenciálatlansága miatt a növénytermesztéstől az állattenyésztésig, az ipari jellegű szerszámjavítástól a szállítási-értékesítési feladatokig mindent magában foglalt (Andorka 1974).

A mezőgazdaság fejlődése és az alkalmazott technika korszerűsödése a társadalmi átstrukturálódás szempontjából – a mindig is nagy mezőgazdasági népességű Tiszántúlon – azzal járt együtt, hogy hatalmas munkaerőtömeg szabadult fel, és keresett megélhetést a nemzetgazdaság más ágaiban. A korábban közölt adatok ellenére, amelyek szerint az Észak-alföldi régió megyéiben a hetvenes-nyolcvanas években is még relatíve mindig igen magas volt a mezőgazdasági foglalkozásúak száma és aránya, annak ellenére, hogy az iparba és a tercier szektorba történő átáramlás mindig is nagyon jelentős volt. Mindazonáltal a mezőgazdaságból elirányuló mobilitás intenzitását országos összehasonlításban is a legerőteljesebbnek, méreteit és arányait pedig a legnagyobbak lehet tekinteni a keleti országrészben.

Egészében a gazdasági fejlődésnek a *társadalmi átrétegződésre és a mobilitásra* gyakorolt hatásairól szólva különösen két szempontot fontos erőteljesebben hangsúlyozni. Egyfelől azt, hogy az ipari és az egyéb nem mezőgazdasági üzemek, valamint a városok az elvándorlás, az ingázás és a „kétlakiság” sokszor igen göröngyös útjain a mezőgazdasági népesség hatalmas tömegeit szívták fel és gyúrták munkássá. Ez a kettős folyamat, a mezőgazdaság „elbocsátó”, valamint az ipar és a többi nem mezőgazdasági ágazat „felszívó”-képessége, egymást felerősítve ma is jelentős tényezője a mezőgazdaságból az iparba és más népgazdasági ágakba irányuló mobilitásnak. Másfelől viszont a gazdasági-társadalmi, kulturális viszonyok kétségbevonhatatlanul jelentős fejlődésével, valamint az egyre bonyolultabbá váló

társadalmi folyamatok irányításának új szükségleteivel és a tudományos-technikai modernizációval együtt járt, az Észak-alföldi régióban is, az értelmiségi és egyéb szellemi foglalkozásuk számának és szerepének a növekedése, valamint szociális összetételének mélyreható átalakulása. Ez volt egyben az átrétegződés másik nagy útja, amely egyaránt nyitva állt a nem szellemi foglalkozású falusi és városi népesség előtt. Aligha véletlen, hogy a nagyobb városi települések népességszáma a rendszerváltás előtti évtizedekben jelentős mértékben nőtt (22. táblázat).

Fél évszázad során különösen jelentős volt a falusi és városi népesség egymáshoz viszonyított arányának változása a régióban. A városok számának az 1980-as évtizeddel kezdődően, majd az 1990. évi rendszerváltás utáni rohamosan felgyorsuló emelkedése nyomán soha nem látott ütemben gyarapodott a városi népesség száma, s ezzel fordított arányban pedig visszaesett a falusi lakosság száma és aránya. Miközben a régióban 1949 és 2000 között a városok száma ötszörösére nőtt, a városi lakónépesség aránya több mint két és félszeres ütemben emelkedett, ami azt jelenti, hogy az Észak-Alföld régió népességének közel kétharmada már város-lakó volt 2001-ben (23. táblázat).

22. TÁBLÁZAT. A fontosabb észak-alföldi városok népességnövekedése 1949–1990 között

Megnevezés	Népességszám, fő					Növekedés, 1949–1990, %
	1949	1960	1970	1980	1990	
Debrecen	115 399	134 930	162 280	198 195	212 235	83,9
Hajdúböszörmény	31 452	33 685	31 439	32 177	30 823	–2,0
Szolnok	37 520	48 822	61 698	75 362	78 328	108,8
Jászberény	27 528	30 324	29 794	31 402	29 461	7,0
Nyíregyháza	56 334	65 607	79 815	108 235	114 152	102,6

Forrás: KSH T-Star adatbázis.

23. TÁBLÁZAT. A városok száma, a városi népesség száma és aránya az Észak-alföldi régióban, 1949–2001

Terület	1949			2001			Városi népesség az 1949. évi %-ában
	Városok száma	Városi népesség		Városok száma	Városi népesség		
		ezer fő	%		ezer fő	%	
Hajdú-Bihar	4	183,4	39,5	17	412,7	74,5	225,0
Jász-Nagykun-Szolnok	6	141,2	38,7	16	278,0	66,1	197,0
Szabolcs-Szatmár-Bereg	1	56,3	11,2	19	278,2	47,1	493,8
Észak-Alföld	10	380,9	28,7	52	968,9	61,9	254,4
Ország	53	3360,0	40,9	237	6562,8	64,1	195,3

Forrás: KSH T-Star adatbázis és a 2001. évi népszámlálás alapján a szerző számítása.

A városi népességszám növekedése ugyan jelentős mértékben azzal függött össze, hogy az első öt éves tervvel induló négy évtized urbanizációjának motorja jelentős mértékben az úgynevezett *szocialista iparosítás* volt, ám ezzel együtt számolni kell egy ezzel kapcsolatos hátrányos következménnyel is, különösen az ország keleti felét, közelebbről pedig az Észak-alföldi régió területét érintően. Miután ugyanis a redisztribúciós pénzügyi politikára építve hirdették meg Budapest gazdasági túlsúlyának csökkenését és a vidéki iparosítást, e politikának végső soron a mezőgazdasági jellegű térségek mégiscsak kárát látták, különösen a Tiszántúlon. A jelentős elvonásokat korántsem ellensúlyozta az, hogy Budapest „ellenpólusainak” kiépítése kapcsán Debrecen jelentős ipari központtá fejlődött, s a vidéki ipartelepítési program révén néhány egyéb város (*Nyíregyháza, Szolnok, Mátészalka, Nyírbátor, Berettyóújfalu, Jászberény* stb.) is új üzemekkel gazdagodott. A fejlesztési források döntő hányada ugyanis az energiatengely mentén fekvő úgynevezett szocialista iparvárosoknak jutott. Ebben az összefüggésben a régió egyenlege mindenképpen erősen negatív jellegű. Ennek kifejezője az évtizedeken át megmutatkozó vándorlási veszteség, a gazdaságilag elmaradott térségek jelentős kiterjedése s az életkörülmények tartósan alacsony színvonala.

A Magyarország történelme során mindvégig kitapintható *területi fejlettségbeli különbség* a nyugati és a keleti országrészek között, a rendszerváltást megelőző negyven év alatt az Alföld, s ezen belül a régió tekintetében sem csökkent. A földrajzi elemzések a Tiszántúl jelentős részét a periféria (= Alföld) perifériájaként írják le. Kelet-Magyarország, s ezen belül Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Jász-Nagykun-Szolnok megye társadalmi-gazdasági lemaradása tehát nem mai keletű, de a „leszakadás” felgyorsulása s általános érvényűvé válása az elmúlt évtizedekben, sőt egyéb okokból a rendszerváltást követően is egyre érezhetőbb. Az országrész társadalmi-gazdasági perifériaként való funkcionálása különösen az első világháborút lezáró, a történelmi Magyarországot feldaraboló trianoni békét követően vált egyértelművé. A *külső (határ menti) perifériákon* (Bereg, Szatmár, Bihar), illetve a *belső perifériákon* (Közép-Tisza-vidék, Bihar, Sárrét) elhelyezkedő falusi térségek mind a mai napig megőrizték erősen agrárjellegüket és halmozottan hátrányos helyzetüket. Ezt a helyzetet csak súlyosbította az a körülmény, hogy 1948 után egészen a rendszerváltásig olyan gazdaságirányítási és pénzügyi gyakorlat uralkodott, amely időről időre jelentős fejlesztési forrásoktól fosztotta meg az agrárvidégeket (*Baranyi 2004a; 2004b*).

Az elmúlt évtizedek *településfejlesztési gyakorlata* a tőke és a munkaerő centralizálását segítette elő. Ez a fejlesztés a kiemelt központok (elsősorban a megyeszékhelyek) gyorsított fejlesztését tette lehetővé, ugyanakkor – koncepcionális okokból és a pénzelosztás mechanizmusának sajátosságaiból eredően – erősen korlátozta a kisebb jelentőségű központok fejlődését, s az „alapfokú” településeket pedig gyakorlatilag hanyatlásra kárhoztatta. Ez a gazdaságpolitika az ország keleti részén is gyorsította a koncentrációt, s a centralizált fejlesztés hatására fokozódtak a megyéken belüli különbségek. Az éppen aktuális területi politika a marginális fekvésű területek fejlesztésével kevésbé törődött, mert figyelmüket, s így természetesen

a rendelkezésre álló javakat is egy-két város fejlesztésére fordították. A koncentrált fejlesztés eredményeként jelentős falusi térségek kerültek igen válságos helyzetbe (pl. a Közép-Tisza-vidék), másrészt a még ma is alapvetően élelmiszer-gazdasággal jellemezhető hajdúvárosok sem voltak képesek túljutni strukturális gondjaikon. A tartós periféria-helyzetet bizonyítja, hogy Kelet-Magyarország, különösen régtől fogva az Alföld, benne az Észak-Alföld régió is első számú munkaerő-kibocsátó térsége az országnak, s nemcsak a képzetlen (vagy gyengén képzett) munkaerő, hanem a kvalifikált emberek elvándorlása tekintetében is.

Mint ismeretes, a keleti országrész „iparosítása” döntően adaptált technikán nyugodott, így más térségekben túlélt, a fővárosból kitelepített ágazatok telephelyeinek betelepítése révén valósult meg. Természetesen, hogy a centrumrégió igényeinek megfelelően a keleti országrész gazdasági bázisát a nyersanyag-kitermelés, a nyersanyag elsődleges feldolgozása, a kohászat, a nehézipar, valamint az élelmiszer- és könnyűipar jelentette. Csak mutatóban találni itt-ott magas színvonalú technikát és technológiát igénylő dinamikus iparágakat. Így jelenleg már igen nagy technikai-technológiai szakadék tátong az ország nyugati és keleti fele között (Baranyi 1998).

Elmondható tehát, hogy amennyiben a régió – még legjelentősebb városa, Debrecen is – a magyarországi kapitalizmus korszakában a gazdasági átalakulás nagy ívű sodrásának mindvégig a szélén haladt, semmint annak fókuszában, mégsem kérdéses azonban, hogy a fölöttébb ellentmondásos szocialista gazdaság (1949–89) viszonyai között lényegesen megváltozott az Észak-alföldi régió szerepe és helye az ország fejlődésében. Négy évtized változásai az ellentmondásokkal együtt is lehetővé tették, hogy a régió az ország meggyorsult gazdasági-társadalmi fejlődésével lépést tartson, legalábbis a városi gazdaságok tekintetében mérsékelje azok agrárjellegét, esélyt adva egy majdani határozottabb gazdasági-társadalmi felzárkózási folyamatnak, amelynek legalábbis elvi esélyeit az 1990. évi rendszer-váltás biztosította.

* * *

A második világháború utáni több mint négy évtized – benne a szocialista korszak negyven éve, illetőleg a Kádár-korszak bő három évtizede – igen nagy ellentmondásokat, politikai fordulatokat és feszültségeket, súlyos negatív vonásokat, de kétségtelenül pozitív tartalmat is hordozott magában. A rendszer megítélése ma is vitákat gerjeszt, indulatokat kelt. Összességében a mérleg nyelve mégis inkább a negatívumok felé billen, jóllehet a teljes foglalkoztatottság, a születéstől a halálig nyugodt életet biztosító kiterjedt szociális védőháló, az életszínvonal folyamatos emelésének igénye és kényszere a többi szocialista országhoz mérten jóval nagyobb személyi szabadság valóban a szovjet érdekszféra „legvidámabb barakkjává” tették is Magyarországot. A társadalmi egyenlőség hamis látszatának a fenntartása, vagy éppen a házigyári elemekből épített óriási lakótelepek és egyéb „uniformizált” településfejlesztési programok meglehet jelentősen javították a lakosság életkörülményeit, egyszersmind radikálisan megváltoztatták azonban a nagyobb városok

és a megyeszékhelyek településszerkezetét és településképét, a jellegzetes alföldi városok kertségi jellegét, valamint a városok – például a Debrecen belvárosa – körül igen jellemző módon kialakult kertségek jelentős részét, teljesen átformálva ezzel a városok külső képét és hangulatát. Ráadásul a régió történelmi hátrányát sem sikerült ledolgozni, továbbra is megmaradt az északkelet-magyarországi térségek távolsága és hátrányos helyzete, sőt periferikus jellege az ország központi és dunántúli térségéhez képest.

Az ország teljesítőképességét jelentősen meghaladó életszínvonal-politika mindenáron való fenntartása, illetve a külső körülmények kedvezőtlen alakulása (elsősorban a kőolaj árának robbanásszerű emelkedései) az 1980-as évek közepére már igen súlyos problémákat idézett elő. A nyolcvanas évek második felére a kádári konszolidált szocializmus felélte önnön gazdasági tartalékait, s társadalmi mértékben megszűnt a rendszer támogatottsága. Az egyre növekvő eladósodottság, a gazdasági teljesítőképesség romlása érezhetően kihatott az életnivóra is, és ez fokozatosan növelte a társadalmi elégedetlenséget, a korábbi gazdasági-társadalmi gyakorlattól való nagymértékű elfordulást. A reformokat követelő ellenzék mindinkább megerősödött, és 1989/90-ben a belső erőviszonyok, illetve a világpolitikai események kedvező alakulása lehetővé tette egy békésen lezajló fordulat után a gazdasági és politikai rendszerváltás végrehajtását.

Irodalom

1930. évi népszámlálás, 3. rész – A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika. Budapest, 1935.
- ANDORKA RUDOLF (1974): A községi népesség társadalmi jellemzői. *Társadalmi Szemle*, 8–9. 70–71.
- A Tiszántúli fontosabb mezőgazdasági statisztikai adatai (1935-től 1939-ig). Debrecen, Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara. é. n.
- BALÁZS ANDRÁSNÉ – BARNA GÁBOR – KAPOSVÁRI GYULA (1969): *Szolnok 35 éve*. I. kötet. Szolnok.
- BALÁZS BÉLA (1955): A nemzeti bizottságok szerepe népi demokráciánk létrejöttében. In LACKÓ MIKLÓS (szerk.): *Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 155–236.
- BALÁZS BÉLA (1958): *A középrétegek szerepe társadalmunk fejlődésében*. Budapest, Kosuth Kiadó.
- BALCSÓK ISTVÁN (2004): Történelmi, természeti, gazdasági-társadalmi környezet és adottságok. In CSISZÉR ZOLTÁN – GYALUS MÁRTA (főszerk.): *Észak-alföldi régió*. Debrecen, Csiszér Kiadó. 81–119. (Magyarország régiói, 6.)
- BALOGH ISTVÁN (1973): *A civisek világa*. Budapest, Gondolat.
- BALOGH SÁNDOR – JAKAB SÁNDOR (szerk.) (1978): *A magyar népi demokrácia története 1944–1962*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- BARANYI BÉLA – TÍMÁR LAJOS (1977): Debrecen iparfejlődésének néhány sajátossága a tőkés korszak utolsó negyedszázadában és a szocializmus építésének időszakában. *Századok*, 5. 899–940.

- BARANYI BÉLA 1976: A szocialista termelési viszonyok kialakulása és a szocialista építés Debrecen iparában. In RÁNKI GYÖRGY (szerk.): *Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig*. Debrecen, Debrecen Városi Tanács VB. Műv. Oszt. 243–341.
- BARANYI BÉLA 1977: Az iparosítási politika megvalósulása Debrecenben az első öt éves terv idején (1950–1954). In GAZDAG ISTVÁN (szerk.): *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve IV*. Debrecen. 123–142.
- BARANYI BÉLA 1985a: Debreceni újjászűletés. In OLÁH LAJOS (szerk.): *Debreceni újjászűletés*. Debrecen, 5–9.
- BARANYI BÉLA 1985b: *A Tiszántúl átalakuló társadalma (1945–1978)*. A társadalmi átrétegződés fő folyamatai és történeti összefüggései a Tiszántúlon. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BARANYI BÉLA 1994a: Az ipar Debrecen városföldrajzában. In SÜLI-ZAKAR ISTVÁN (szerk.): *Tanulmányok Debrecen városföldrajzából*. Debrecen, KLTE Társadalomföldrajzi Tan-szék. 103–132.
- BARANYI BÉLA 1998: Hajdú-Bihar megye története. In SÜLI-ZAKAR ISTVÁN (főszerk.): *Hajdú-Bihar megye kézikönyve*. Debrecen–[Kaposvár], Csiszér Bt., CEBA Kiadó, 21–130. (Magyarország megyei kézikönyvei 8.).
- BARANYI BÉLA 1999: A polgárosodás lehetőségei egy alföldi nagyváros társadalmában (debreceni példa). In RAKONCZAI JÁNOS – TIMÁR JUDIT (szerk.): *Alföldi Tanulmányok 1998–1999*. (17.) Békéscsaba, Nagyalföld Alapítvány, 162–178.
- BARANYI BÉLA 2000: Gondolatok a paraszti polgárosodás sajátosságairól és lehetséges területi típusairól az Alföldön. In HORVÁTH GYULA – RECHNITZER JÁNOS (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 509–523.
- BARANYI BÉLA 2002: Új folyamatok az Alföld társadalmában. In CSATÁRI BÁLINT – TIMÁR JUDIT (szerk.): *Területfejlesztés, rendszerváltás és az Alföld*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 29–58. (Magyarország az ezredfordulón. IV. A területfejlesztési program tudományos megalapozása.)
- BARANYI BÉLA (szerk.) 2002: *Hajdú-Bihar megye. Bihari térség*. [Hatvan], CEBA Kiadó (Magyarország kistérségei, 8/1.).
- BARANYI BÉLA 2004a: *A határmentiség dimenziói. Magyarország és keleti államhatárai*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó (Studia Regionum) (Dialóg Campus Szakkönyvek) (Területi és települési kutatások, 22.).
- BARANYI BÉLA 2004b: Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről és következményeiről. – *Tér és Társadalom*. 2. 1–21.
- BARANYI BÉLA 2005: A földreform társadalmi hatásai. In FÜRJ ZOLTÁN – JÁVOR ANDRÁS (szerk.): *„...a birtokolt föld... a szabadság maga”. Tudományos ünnepi konferencia az 1945. évi földreform 60. évfordulója alkalmából*. Debrecen, Debreceni Egyetem Agrártudományi Centrum, 107–114.
- BARANYI BÉLA 2006: Berekbőszörmény évszázadai. In BARANYI BÉLA (szerk.): *Berekbőszörmény*. Berekbőszörmény, Berekbőszörmény Község Önkormányzata, 53–74.
- BARTA GYÖRGY 2002: *A magyar ipar területi folyamatai 1945–2000*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó (Studia Regionum) (Dialóg Campus Szakkönyvek).
- BARTKE ISTVÁN 1971: *Az iparilag elmaradott területek ipari fejlesztésének főbb közgazdasági kérdései Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó (Közgazdasági Értekezések).

- BELUSZKY PÁL (1988): Az „Alföld-szindróma” eredete (vázlat). *Tér és Társadalom*, 4. 3–28.
- BELUSZKY PÁL (1992): Az „Alföld-szindróma” eredete (vázlat). In BELUSZKY PÁL: *Vég kiárúsítás I. Társadalomföldrajzi tanulmányok (1959–1992)*. Budapest, MTA Regionális Kutatások Központja, 39–59.
- BELUSZKY PÁL (1994): *Alföldi út? Alföldi ösvények!* In TIMÁR JUDIT (szerk.): *Az „alföldi út” kérdőjelei. Alföld-kongresszus, 1993*. Békéscsaba, MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, 212–216.
- BELUSZKY PÁL (2002): Területi hátrányok és „kezelésük” Magyarországon (1900)–1948–1991. In BELUSZKY PÁL: *Vég kiárúsítás II. Társadalomföldrajzi tanulmányok*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 71–94.
- BEREND T. IVÁN (1964): *Gazdaságpolitika az első öt éves terv megindításakor 1948–1950*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- BEREND T. IVÁN – RÁNKI GYÖRGY (1958): *Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában (1933–1944)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BEREND T. IVÁN – RÁNKI GYÖRGY (1972): *A magyar gazdaság száz éve*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó és Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- BERNÁT TIVADAR (szerk.) (1968): *Magyarország gazdasági földrajza*. Budapest, Tankönyvkiadó, 477–510.
- CUKOR GYÖRGY (1971): Regionális fejlődés és regionális statisztika. *Statisztikai Szemle*, 8–9. 829.
- CSATÁRI BÁLINT (1993): Az Alföld-tünetcsoport újraéledése 1990–1994. *Tér és Társadalom*, 3–4. 1–12.
- CSERVENYÁK LÁSZLÓ – MARGÓCSY JÓZSEF (szerk.) (1970): *Szabolcs-Szatmár megye huszonöt éve*. Nyíregyháza.
- DANCS LÁSZLÓ (2001): Debrecen és térsége általános bemutatása. In BARANYI BÉLA (főszerk.): *Hajdú-Bihar megye. Debrecen és térsége*. [Hatvan], CEBA Kiadó (Magyarország kistérségei, 8/2.), 17–18.
- DEÁK JÓZSEFNÉ (1977): Az Alföld iparosítási programjának eredményei a negyedik öt éves terv időszakában. *Statisztikai Szemle*, 1. 87–90.
- DONÁTH FERENC (1969): *Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- DUNKA SÁNDOR – FEJÉR LÁSZLÓ – VÁGÁS ISTVÁN (1996): *A veritékes honfoglalás. A Tisza-szabályozás története*. Budapest, Vízügyi Múzeum, Levéltár és Közgyűjtemény.
- ENYEDI GYÖRGY (2005): Európa peremén? In NAGY ERIKA – NAGY GÁBOR (szerk.): *Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periferián. III. Alföld-kongresszus 2003. november 28–29., Békéscsaba*. Békéscsaba, Nagyalföld Alapítvány.
- ERDEI FERENC é. n.: *Futóhomok*. Budapest, Athenaeum, 11–73.
- ERDEI FERENC (1959): A népsűrűség egyes kérdései és az agrárnépsűrűség alakulása. *Demográfia*, 1. 27.
- ERDŐSI FERENC (1996): A Kárpát-medence közlekedési hálózatának alakulása és nemzetközi kapcsolódásai. In FRISNYÁK SÁNDOR (szerk.): *A Kárpát-medence történeti földrajza*. Nyíregyháza, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete és a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszék, 225–238.
- ERDŐSI FERENC – TÓTH JÓZSEF (szerk.) (1988): *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái*. Az 1986. november 4–5-én Szombathelyen tartott tudományos tanácskozás anyaga. OKKFT Ts-2/2 „A terület- és településfejlesztés társadalmi

- gazdasági folyamatai Magyarországon" c. program. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, Ts-2/2 Program Iroda.
- FÉJA GÉZA é. n.: *Viharsarok*. Budapest, Atheneum, 1–37.
- FILEPNÉ NAGY ÉVA (főszerk.) (1998): *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye kézikönyve*. Miskolc, CEBA Kiadó, 26–42. (Magyarország megyei kézikönyvei 15.)
- GÁL ZOLTÁN (2002): A pécsi bankok aranykora: Pécs bankrendszerének története a XIX. század végén és a XX. század első felében. In SZIRTES GÁBOR – VARGHA DEZSŐ (szerk.): *Iparosok és bányászok a Mecsek-alján – gazdaságtörténeti tanulmányok*. Pécs, Pannónia Könyvek, Pro Pannonia Kiadó, 7–60.
- GYÖRFFY ISTVÁN (1937): A magyar tanya. *Földrajzi Közlemények*, 4–5. 70–93.
- Hajdú-Bihar megye statisztikai évkönyvei 1970, 1978, 1989, 1990, 2004, 2005.*
- Jász-Nagykun-Szolnok megye statisztikai évkönyvei, 1970, 1989, 1990, 2002, 2004, 2005.*
- KÁRPÁTI ZOLTÁN (1972): Területi hátrányok és az életforma urbanizációja (Békés megyei példa). *Szociológia*, 4. 521–524.
- KERÉK MIHÁLY (1939): *A magyar földkérdés*. Budapest, MEFHOSZ, 10–16.
- KÓRÓDI JÓZSEF – MÁRTON GÉZA: *A magyar ipar területi kérdései*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- KOROM MIHÁLY (1981a): *Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányja és a fegyverszünet (1944–1945)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOROM MIHÁLY (1981b): *Népi demokráciánk születése. Népi bizottságok és nemzeti összefogás Kelet-Magyarországon 1944 őszén*. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Tanács.
- KRAJKÓ GYULA (főszerk.) (1974): *Békés megye gazdasági földrajza*. Békéscsaba.
- KULCSÁR VIKTOR – LACKÓ LÁSZLÓ (szerk.) (1975): *Magyarország megyéi és városai*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- LACKÓ MIKLÓS (1964): Szerkezeti változások a magyar munkásosztály összetételében 1945–1962. In LACKÓ MIKLÓS – SZABÓ BÁLINT (szerk.): *Húsz év, (Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből)*. Budapest, Kossuth Kiadó, 77–78.
- MAJDÁN JÁNOS (2002): A vasút szerepe a határok kialakulásában. In PÁSZTOR CECÍLIA (szerk.): „... ahol a határ elválaszt” – Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Balassagyarmat-Várpalota, Nógrád Megyei Levéltár, 100–115 (Nagy Iván Könyvek) (Kárpátia Könyvek).
- MARKOS GYÖRGY (1962): *Magyarország gazdasági földrajza*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó. 133–134.
- MENDÖL TIBOR (1938): *Bihar-vármegye földrajza – Bihar vármegye*. Budapest (Magyar városok és vármegyék monográfiája, 25.).
- MESTERHÁZY KÁROLY (1972): A mai Hajdú-Bihar megye településtörténeti vázlata a tatárjárásig. In KOMORÓCZY GYÖRGY (szerk.): *Hajdú-bihari kéziratok térképek*. Debrecen, 159–170.
- MÓDY GYÖRGY (1972): Hajdú-Bihar megye településtörténeti vázlata a tatárjárástól a hódoltság megszűnéséig. In KOMORÓCZY GYÖRGY (szerk.): *Hajdú-bihari kéziratok térképek*. Debrecen, 171–190.
- MOLNÁR ERIK (főszerk.) (1967): *Magyarország története I–II*. 2. kiad. Budapest, Gondolat.
- MSK 1937: Magyar statisztikai közlemények. Új sorozat 102. kötet. Budapest, 1937.
- NAGY GÉZA (szerk.) (1997): *A tiszántúli áramszolgáltatás története 1888–1996*. Debrecen, Titász Rt.
- Népszámlálás 2001*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- NOVÁK LÁSZLÓ (főszerk.) (1998): *Jász-Nagykun-Szolnok megye kézikönyve*. CEBA Kiadó (Magyarország megyei kézikönyvei, 10.).

- ORBÁN SÁNDOR (1972): *Két agrárforradalom Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 11–64.
- ORBÁN SÁNDOR (1975): *A tanyarendszer néhány problémája a felszabadulás után. Történelmi Szemle*, 1. 88–95.
- OROSZ ISTVÁN (1973): *Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom*. In RÁCZ ISTVÁN (szerk.): *Hajdúnánás története*. Hajdúnánás, 202–203.
- PAÁL JÓB – RADÓ ANTAL (1947): *A debreceni feltámadás*. Debrecen.
- PACH ZSIGMOND PÁL (1961): *A magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugattól (A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet magyarországi sajátosságainak kérdéséhez)*. Agrártörténeti Szemle, 1–9.
- PACH ZSIGMOND PÁL (1966): The Development of Feudal Rent in Hungary in the Fifteenth Century. *Economic History Review*, 1. 13.
- PACH ZSIGMOND PÁL (1968): A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XVI–XVII. századi áthelyeződésének kérdésében. *Századok*, 5–6. 863–897.
- PALOTÁS ZOLTÁN (é. n.): *A békeszerződések katasztrofális következményei*. Szenci Molnár Társaság.
- PAPP ANTAL (1965): *Debrecen [Debrecen rövid leírása]*. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Idegenforgalmi Hivatal, 5.
- PÖLÖSKEI FERENC – SZABAD GYÖRGY (1980): *A tanyarendszer múltja*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- RÁNKI GYÖRGY (szerk.) (1976): *Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig* (Előszó). Debrecen, 5–13.
- RÁNKI GYÖRGY (szerk.) (1976): *Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig* (Előszó). Debrecen, 5–13.
- RÁNKI GYÖRGY (1963): *Magyarország gazdasága az első 3 éves terv időszakában (1947–1949)*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- RÉVAI JÓZSEF (1955): *Marxizmus, népesség, magyarság*. Budapest, Szikra, 297–466.
- ROMSICS IGNÁC (2001): *A trianoni békeszerződés*. Budapest, Osiris.
- RÓNAI ANDRÁS (é. n.): *Fejezetek a politikai földrajzból*. Budapest, Püski nyomda.
- ROSTOW, WALT WHITMAN (1963): *The Economics of Take-off into Sustained Growth*. London.
- RUTTKAY ÉVA (1995): Határok, határmentiség, regionális politika. *Comitatus*, 12. 23–35. *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye statisztikai évkönyvei, 1970, 1989, 1990, 2004, 2005*.
- SZANI FERENC – TÍMÁR LAJOS (1976): Debrecen ipara az ellenforradalmi rendszer korában. In RÁNKI GYÖRGY (szerk.): *Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig*. Debrecen, Debrecen Városi Tanács VB. Műv. Osz., 147–242.
- SZŰCS JENŐ (1983): *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest, Gondolat.
- TATAI ZOLTÁN (1983): Az ipar szerkezetének területi alakulása. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1. 13–23.
- TATAI ZOLTÁN (1984): *Iparunk területi szerkezetének átalakítása*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- TATAI ZOLTÁN (1985): Az ipar területi fejlődésének négy évtizede. *Szociológia*, 3. 245–266.
- Területi statisztikai évkönyv, 1979, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1980, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006.

- TÍMÁR LAJOS (1973): *Az Alföld mezőgazdasága a két világháború között* (Egyetemi doktori értekezés kézirata). Debrecen.
- TÓTH JÓZSEF (1988): *Urbanizáció az Alföldön*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TÓTH JÓZSEF (1996): A Kárpát-medence és a nemzetközi regionális együttműködés. In PÁL ÁGNES – SZÓNOKYNÉ ANCSIN GABRIELLA (szerk.): *Határon innen – határon túl*. Szeged, JATE Gazdasági Földrajzi Tanszék, JGYFT Földrajzi Tanszék, 27–43.
- TÓTH JÓZSEF – CSATÁRI BÁLINT (1983): Az Alföld határ menti területeinek vizsgálata. *Területi Kutatások*, 6. 78–92.
- VERES PÉTER (1944): *Az Alföld parasztsága*. Budapest (4. kiad.), 20.
- WALLERSTEIN, IMMANUEL (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása (A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században)*. Budapest, Gondolat.
- WEISZ ISTVÁN (1931): *A magyar falu*. Budapest, 12.
- ZÁDOR BÉLA (szerk.) (é. n.): *Szolnok megye*. Szolnok, Damjanich Múzeum.

A TISZÁNTÚL

A Tiszántúl régióként történő értelmezése sok szempontból vitatható. Nemcsak azért, mert a Tiszántúl – legalábbis a jelenlegi formájában – történetileg és földrajzilag egyaránt a legújabb kor terméke, hanem azért is, mert a megszokott regionális feldolgozásokhoz képest sajátos közbülső helyet foglal el, hiszen vizsgálódásunk „kerete”, azaz földrajzi nagyságrendje az országosénál jóval kisebb, a szokásos értelemben vett régióénál viszont feltétlenül nagyobb. Részben emiatt is, a későbbiekben nem annyira egy konkrét régió, mint inkább egy olyan országrész társadalomtörténeti elemzésére kerül sor, amely sok tekintetben eltérő jellegzetességeket mutat fel az országgal, illetőleg a többi országrésszel való összehasonlításban.

A fentiekkel függ össze továbbá, hogy a régtől fogva relatíve fejlettebb Csongrád kivételével alighanem csak négy keleti megyét, Békést, Hajdú-Bihart, Szabolcs-Szatmárt és Szolnokot sorolhatnánk nagyobb nyugalommal a Tiszántúl fogalmába. Teljes biztonsággal pedig csak az Alföld egészét értelmezhetnénk viszonylag egységes régiónak. Ilyen körülmények között a vizsgálódás tárgyát képező öt tiszántúli megye – jobb híján, de mégsem alap nélkül – egy kisebb, Alföldön belüli „alrégiónak” tekinthető, amely a fejlődésbeli rokon jegyek miatt egyszersmind kedvező kutatási terület abból a szempontból is, hogy nagyjából-egészéből tükrözze az egész Alföldre általánosítható társadalomtörténeti összefüggéseket.

Nem kevésbé nehezíti a regionális jellegű elemzéseket a regionális politikai képviselő, a centralizált állam és a régió politikai értelmű viszonyának a megfelelő értelmezése és megragadása. A történeti, természeti feltételektől determinált közgazdasági és más adottságok miatt a korábban még többé-kevésbé a „maga útján” haladó sajátos régióként értelmezett országrész vagy terület fejlődésének öntörvényűsége mellett ugyanis legalább ennyire fontos, legújabb kori történelmünkben pedig egyre fontosabb jelentőséggel bír a centralizált állam és a régió közötti kapcsolatrendszer alakulása. Az utóbbi alatt jelen esetben mindenekelőtt az erősen központilag indukált, az anyagi eszközök elosztását (és elvonását) centrálisán meghatározó gazdaság- és területfejlesztési politika helyi, regionális érvényesülését, „lecsapódását” értjük. Igen nehéz azonban elkülöníteni az „öntörvényű” fejlődés, illetőleg a központi fejlesztési koncepció regionálisan érvényesülő hatásait. Ezek jelentkezhetnek úgy is, hogy a központi fejlesztési koncepció – jobb esetben – valaminő helyi képviselő jelzésére tudomásul veszi és közvetíti a régió adott sajátosságaiból következő különböző igényeket, vagy pedig – kedvezőtlen esetben – azok figyelmen kívül hagyásával ugyanazt az „uniformizált” fejlesztési

politikát alkalmazza a régióra, mint amelyet az ország bármely vidékén megfigyelhetünk. A helyzetet csak bonyolítja, hogy a központi szándékok ritkábban vesznek figyelembe regionális szempontokat, sokkal gyakrabban igazodnak az ország köz-igazgatási (megyei) tagozódásához. A régió keretei viszont különböző jellemzők miatt nem feltétlenül esnek, sőt többnyire nem esnek egybe az amúgy is esetleges közigazgatási egységekkel. A nehézségek ellenére a szerves, öntörvényű, illetőleg a központilag befolyásolt és irányított fejlődés hatásait és következményeit vizsgálódásaink során a Tiszántúl esetében sem mellőzhetjük.

Az előbbi kettős folyamat egymásmellettségére és jelenlétére utalt Kárpáti Zoltán is, amikor a területi egyenlőtlenségek, az úgynevezett „területi hátrányok” kérdését vizsgáló tanulmányában, Békés megye példájából kiindulva, helyesen emelte ki, hogy az alföldi megyék különböző mértékű, de egyformán jelentős elmaradása az ország fejlettebb területeihez képest nem egyszerűen csak spontán folyamatok eredménye, hanem történeti és gazdasági tényezők együttes következménye. E folyamatokban egyaránt szerepet játszott a történelmi múlt, amely csak ritkán volt kegyes ehhez a tájhoz, leggyakrabban téve ki a keleti országrészeket a pusztulásnak, nemegyszer a gyökeres pusztulásnak. Ugyanakkor a területi elmaradás irányába hatottak az országos munkamegosztásból a tájegységre háruló gazdasági funkciók is, amelyek időközben, legalábbis hosszú ideig, a fejlődés szempontjából kedvezőtlenül alakultak. Végül a területi hátrányok növekedését idézte elő az is, hogy „az 50-es években a gazdaság- és területfejlesztési politika figyelmét elsősorban új ipari bázisok létesítésére fordította (Komló, Dunaújváros, Tatabánya, Kazincbarcika stb.), ami megfeleltethetett ugyan az országos érdekeknek, de e terület szempontjából a hátrányok akkumulációjához vezetett. Az Alföldön a gyenge iparosítást gyenge infrastrukturális és kommunális fejlesztés követte, s ezért van az, hogy az agrárterülethez még mindig önkéntelenül is hozzágondoljuk az elmaradottságot.”¹

Mindent egyítve, a Tiszántúl régióként való értelmezésének esetlegességei, hozzátéve, hogy a szóban forgó területen élő lakosság közös társadalomként való kezelésének korlátai és viszonylagossága ellenére sem kétséges az öt tiszántúli megye régiójellege. Ezt sok tekintetben alátámasztják a regionális, a gazdasági és agrárföldrajzban elterjedt szakzsargonban a rajonírozási és/vagy körzetesítési kísérletek, amelyekben a tiszántúli megyékből különböző – de a közös jellemzőkre koncentráló – szempontok alapján kialakított gazdasági-termelési területi típusok

¹ Kárpáti Zoltán: Területi hátrányok és az életforma urbanizációja (Békés megyei példa). Szociológia, 1972. 4. 506–527. – A szerző bőségesen illusztrálja példákkal is, hogy az infrastrukturális és kommunális ellátottság tekintetében a tiszántúli megyék még a hetvenes évek legelején is a magyarországi megyék rangsorának a végén foglaltak helyet. Nem sokkal kedvezőbb kép rajzolódik ki az ország más területeihez viszonyítva, a mezőgazdasági és ipari beruházásokra vonatkozó adatokból sem.

(régiók) között, az ország más gazdasági-termelési területeihez képest is, erőteljesebbek a rokon vonások, mint az eltérések.²

Különösen így van ez abban az esetben, ha a Tiszántúlt elsősorban nem földrajzi, hanem főként történeti régióként, hasonló vagy részben hasonló fejlődési utat megjárt országrészként vesszük szemügyre, miközben a témát illetően a regionalitás gazdasági, gazdaság- és területfejlesztési összefüggéseinek is megkülönböztetett figyelmet szentelünk.

Összességében tehát a szorosabban vett természetföldrajzi, társadalmi-gazdasági, a történeti és területfejlesztési adottságokat tekintve jóllehet számos eltérő, de még több közös vonás jellemezte és jellemzi az általunk a Tiszántúl fogalmába sorolt területeket. Nem kétséges, hogy a többségben levő rokon jegyek ellenére a Tiszántúl is csak megfelelő óvatossággal kezelhető egységes történeti fogalomként és régióként. Az ilyen jellegű megkülönböztetés, mint más hasonló esetekben is történni szokott, bizonyos mértékig önkényes elhatározás és elhatárolás kérdése. A Tiszántúl önálló területi egységként, mintegy az Alföldön belüli „alrégióként” való kezelése mellett szól azonban, hogy ez a terület korábban sok olyan történeti, földrajzi, természeti, gazdasági, társadalmi és fejlődésbeli sajátossággal rendelkezett – és rendelkezik jelenleg is –, amelyek máig gyűrűző hatásukban számos ponton megkülönböztetik a tájegység gazdasági-társadalmi fejlődését az országban lejátszódó folyamatoktól. Ezek az ország egészéhez és más országrészekhez képest, de még az Alföld vonatkozásában is, viszonylag önálló arculatot kölcsönöztek a keleti országrésznek, beleértve a „tiszántúli” megyék sorából ma már sok szempontból kikíváncozó Csongrád megyét is. Mint ahogy az sem mellékes, hogy az öt kelet-magyarországi megyére vonatkozó vizsgálatok során a társadalomtörténeti elemzések számára is sok olyan lényeges közös vonást, sajátosságot lehet feltárni, amelyek a tudományos kutatás és a gyakorlat szempontjából egyaránt vá-

² A rajonírozással, az ország termelési-gazdasági körzetek szerinti felosztásával foglalkozó irodalomból itt csak néhányat említünk meg. Ezek bőséges adalékkal szolgálnak, és részletesen foglalkoznak a tiszántúli megyék mezőgazdasági, ipari, területi, tervezési stb. körzetek szerinti csoportosításával is. – Lásd Erdei Ferenc – Csete László – Márton János: A termelési körzetek és a specializáció a mezőgazdaságban. Bp., 1959, Közgazdasági és Jogi K., 410; Erdei Ferenc: A mezőgazdasági termelés területi elhelyezése és üzemi szakosítása. *Társadalmi Szemle*, 1962, 1. 55–56; Erdei Ferenc: A szakosítás a szocialista mezőgazdaságban. Bp., 1965, Kossuth K.; Dr. Krajkó Gyula – Dr. Péntes István – Dr. Tóth József – Abonyi Gyuláné: Magyarország gazdasági körzetbeosztásának néhány elvi és gyakorlati kérdése. *Földrajzi Értesítő*, 1969. I. füzet, 95–115; Markos György: Magyarország gazdasági földrajza. Bp., 1962. Közgazdasági és Jogi K., 533–561; Radó Sándor (szerk.): Magyarország gazdasági földrajza. Bp., 1963, Gondolat, 305–359; Udvarhelyi Károly (szerk.): Magyarország természeti és gazdasági földrajza. Bp., 1968, Tankönyvkiadó, 445–493; Bernát Tivadar (szerk.): Magyarország gazdasági földrajza. Bp., 1969, Tankönyvkiadó, 477–510; Enyedi György: A mezőgazdaság földrajzi típusai Magyarországon. *Földrajzi Tanulmányok*, 4. Bp., 1965. Akadémiai K., 58–71; Abonyi Gyuláné – Krajkó Gyula – Móricz Ferenc: Az ipar területi specializációjának mérése. *Statisztikai Szemle*, 1976, 10. 1003–1012.

laszt adnak a társadalmi átrétegződés menetében felvetődött általános, specifikus és regionális kérdésekre.

A területi eltérések és sajátosságok megragadása és megértése viszont megköveteli a szűkebb természetföldrajzi, társadalmi-gazdasági és történeti környezet ismeretét. Ezek a tényezők ugyanis jelentősen közreműködtek az országrész fejlődésében, arculatának formálásában. Ezért a társadalmi folyamatok konkrét elemzése előtt, azzal szoros összhangban ugyan, röviden és vázlatosan, mégis szükségesnek tartjuk bemutatni a Tiszántúlt, mint olyan országrészt vagy tájegységet – ha tetszik régiót –, amely hazánk területének közel 30%-án az össznépesség több mint 23%-ának ad otthont.

A „Tiszántúl” közkeletű elnevezés, a természetföldrajzban és a történeti szakirodalomban is jól ismert fogalom. Mint meghatározott földrajzi egység a Tisza bal parti részén elterülő, a folyó keleti partja és az országhatárok által körbezárt alföldi területeket öleli fel. A Tiszántúl a Duna-Tisza köze és az északi peremvidék mellett az Alföld harmadik nagy tájegysége. A Tisza menti, illetőleg a tiszántúli területek további részterületei a Felső-Tisza-vidék, a Közép-Tisza-vidék, az Alsó-Tisza-vidék, az Észak-alföldi-hordalékkúpsíkság, a Nyírség, a Hajdúság, a Körös-vidék és a Körös-Maros közti síkság.³

Az 1950. évi területi átrendezés óta, miután több megye a trianoni határvonás következményeként kialakult „töredékmegyéket” is magába olvasztotta, a Tiszántúl közigazgatásilag Békés, Csongrád, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár és Szolnok megyéket foglalja magában. Közülük kettő, Csongrád és Szolnok földrajzilag részben átnyúlik a Duna-Tisza közére (1. térkép). A felsorolt öt megye összterülete az 1979. december 31-i közigazgatási beosztás szerint 27 652 km², az ország területének 29,7%-a. Az itt élő lakosság együttes száma – immár az 1980. január 1-jei népszámlálás előzetes adatai szerint – elérte a 2 millió 486 ezer főt, az ország népességének a 23,2%-át.⁴

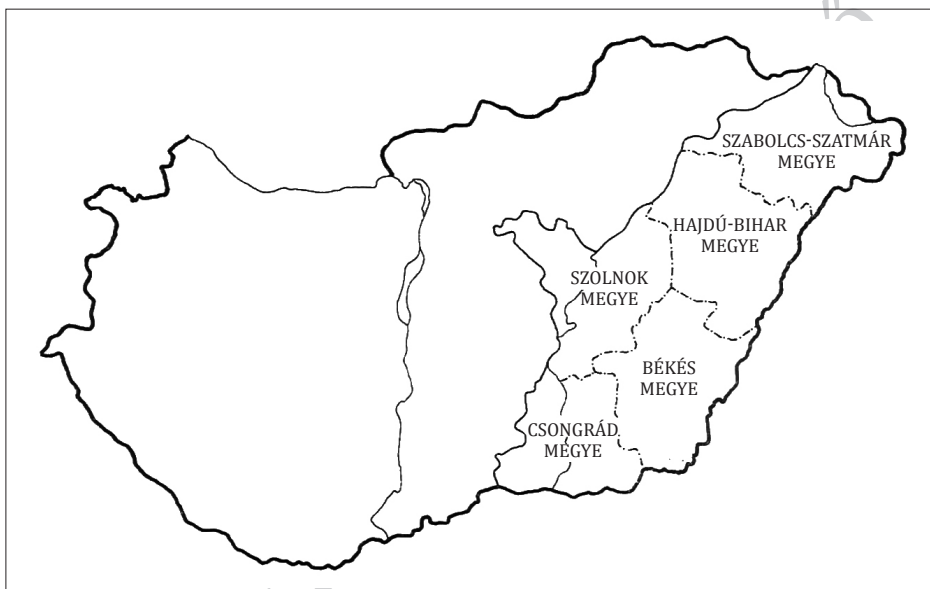
A Tiszántúl, mint az Alföld keleti része, nagy kiterjedésű, sík terület. A magassági különbségek is igen csekélyek. A tájegység, s egyben az egész Alföld legmagasabb pontja a Szabolcs-Szatmárban emelkedő Koportyok (182 m), a legalacsonyabb tengerszint fölötti magasság pedig tőle 250 km-re, Csongrád megyében található (77 m). A Tiszántúl jellegzetes síksági tája a Közép-Tisza-vidéken elterülő *Hortobágy* és a vele határos *Nagykunság*. Mindkét terület a délorosz pusztákhoz hasonlatos, „asztal-egyenes”, végeláthatatlan sík vidék. A Nagykunság, különösen pedig a 2300 km² kiterjedésű Hortobágy elszikeseedett, kopár felszínével gyökeresen elüt

³ Udvarhelyi (szerk.): i. m., 143; Marosi Sándor – Szilárd Jenő (szerk.): A tiszai Alföld. Magyarország tájföldrajza. 2. köt. Bp., 1969, Akadémiai K., 301. – Az utóbbi monográfia abból a közös adottságból indul ki, hogy a tiszántúli területek magukon viselik az ország második legnagyobb folyója által rájuk nyomott bélyegeket, illetőleg a Tisza vízrendszerének a következményeit. Ily módon a táj geomorfológiai, éghajlati, vízrajzi adottságai, valamint növény- és állatvilága a megkülönböztető jegyek ellenére sok közös vonással rendelkezik.

⁴ KSH Stat. évk. 1979, 485.

az ország egyéb vidékeitől. A fátlan, rendkívül szegény pusztá csaknem teljesen terméketlen, szikfoltokból (összesen 50 ezer kh) és ritka, sőt kedvelő növényekkel borított részekből áll. A nyáron kiégett pusztá megsárgult legelőit csak itt-ott szakítják meg kisebb erdőfoltok, árnyékot alig vető akácfa. A táj romantikus egyhangúságát az öntözéses réti gazdálkodás, a szántóföldi művelés mérsékeltebb elterjedése, a halastavak, a rizsültetvények és a korszerű nagyüzemi állattenyésztés, újabban pedig a pusztá hangulatához igazodó Nemzeti Park létesítményei teszik élénkebbé.

1. TÉRKÉP. A Tiszántúl

A Tiszántúl egyéb vidékeitől jelentősen eltérő, sajátos természetföldrajzi táj még a Nyírség, ahol már megtörik az Alföld lapálya, véget ér a fűben és fában szegény síkság. Dimbes-dombos részek, összefüggő negyedkori futóhomok, szél vájta mélyedések, dűlőutak menti sűrű akácosok, dombokra kúszó szőlők és gyümölcsösök, ligetes erdőfoltok formálják a táj arculatát. A homokbuckás vidéket a Tisza, a Szamos, a Kraszna és a Bodrog vízrendszeréhez tartozó és korábban ezen a területen kanyargó folyók alakították ki, és ehhez járult a szél munkája, amely a laza kötésű, futóhomokos talajt buckákká, dombokká hordta, mélyedésekkel, szélbarázdákkal szabdalta. Jórészt a Nyírséghez hasonló természeti erők alakították ki a Csongrád megye nyugati felébe és Szolnok megye déli csücskébe átnyúló *Duna-Tisza közti homokos hátság*ot is.

A Tiszántúl felszínét túlnyomórészt folyami és „aeolikus” (széltől szállított, a levegőből lehullott) üledék töltötte fel. A legfiatalabb szerkezeti elemek a folyami árterek, amelyek a Felső-Tisza és mellékfolyói által szabdalta, a Körös-Tisza-Maros által körülölelt vidéken és a Tisza mentén fordulnak elő különösen nagy kiterjedés-

ben. A régiót általában jól termő, de nem egységes, helyenként folyóvizek és a szél járása által széttagolt és feldarabolt lösztalaj, illetőleg löszön alakult termékeny mezősegi talaj borítja.

A táj jellegzetes talajtani adottsága, hogy nemcsak a felszín, hanem az alatta húzódó vízelzáró rétegek is majdnem teljesen vízszintesek, vagy egészen enyhe lejtéssel húzódnak a folyók felé. A vízelzáró rétegek párhuzamos elhelyezkedése kedvező hatást gyakorol a talaj vízháztartására, amely a mezőgazdasági termelés számára rendkívül lényeges körülmény. A majdnem tökéletesen sík felszínnek, valamint a felszín közeiben húzódó vízszintes fekvésű vízelzáró rétegeknek ugyanakkor – különösen a múltban – voltak súlyos következményei, mivel a nagy esőzések és árvizek idején a víz nem tudott visszahúzódní a folyórendszerekbe. Ezért is alakulhattak ki összefüggő mocsarak, belvizek, mély, tömör és nehéz talajok.

Az Alföld tiszántúli területeit nagy kiterjedésben borító löszfelszíneken teremtődtek meg a mezőgazdaság legkedvezőbb feltételei (pl. Békés–Csongrádi-löszhát, a nagykunsági, a debreceni és a Szolnoki-löszhát). A nyírségi, a napfényt és a meleget fokozottabban visszasugárzó laza talaj pedig különösen alkalmas – többek között – a gumós és gyökérnövények, illetve a különböző hőigényes növények és gyümölcsfélések, köztük a külföldön is jó hírű szabolcsi almának a termesztésére. A Szolnok megye déli és Csongrád megye nyugati részén található homokos talaj szintén kedvező feltételeket biztosít a szőlő- és gyümölcskultúrák számára.

Klimatikus viszonyait tekintve a Tiszántúl szerves része az Alföld kontinentális éghajlatú területének, mivel az éghajlat ebben a hegységkerettel övezett tágas medencében nem mutat nagyobb területi különbségeket. Az Alföld, mint külön és önálló éghajlati körzete Magyarországnak, a kontinentális éghajlat minden szélsőségét magán viseli. Itt észlelték eddig hazánkban a legnagyobb meleget és a legnagyobb hideget. A nyarak forróak, s a júniusi csapadékmáximumot gyakran követik aszályos időszakok. Az aszály termésveszélyeztető hatását csak fokozza a hőségnapok nagy száma.

A mezőgazdaság számára igen fontos természetföldrajzi tényező a csapadék. A Tiszántúlra hulló csapadék évi mennyisége azonban alacsony, eloszlása pedig szeszélyes. A különösen vízigényes hónapokban nem ritka a szárazság és az aszály. Az évi átlagos csapadékmennyiség a Tiszántúl nagy részén mindössze az 500–600 mm-es szélső értékek között váltakozik, s ebből a tenyészidőszakra átlagosan kb. 350 mm eső jut. A legszárazabb terület a Hortobágy és a szomszédos Nagykovács, ahol a csapadék 500 mm alatt van, s ez az országban a legalacsonyabb érték. A legtöbb csapadék viszont Szabolcs-Szatmár megye észak-északkeleti részére hull, évente mintegy 700 mm. A nedves éghajlat hatását tükrözi ezen a tájon a vonzóbb és változatosabb tájkép, a dúsabb vegetáció. A mesterségesen telepített mező- és homokvédő erdősavakkal együtt az Alföld 4-5%-os átlagával szemben Szabolcs-Szatmárban az erdők aránya eléri a 12%-ot.

A csapadékszegény Tiszántúlon a tartós napsugárzás és nyári meleg, valamint a jó talajviszonyok által nyújtott kedvező adottságok csak tervszerű vízgazdálkodás mellett segíthetik elő a mezőgazdasági termelés fokozását.

Az országrész vízrajzi adottságai jók. A peremhegységek vize itt gyűlik össze. A felszíni vízkészlet fő forrása pedig a Tisza, a Zagyva, a Körösök, a Maros, a Berettyó, a Keleti- és a Nyugati-főcsatorna. Újabban a Tisza II. (Kiskörei-) vízlépcső, a hozzácsatlakozó öntözőcsatornák és fűrtők megépítésével 300 ezer hektár újabb mezőgazdasági terület öntözését teszi lehetővé. Jó víznyerési lehetőséget nyújtanak továbbá a gazdag rétegvízkészletek is. Nem véletlen, hogy a Tiszántúl jár élen az öntözésben. Az ország összes öntözött területének több mint 50%-a esik e tájegységre.

Egészében a Tiszántúl természeti adottságai kedvező feltételeket biztosítanak az intenzív és területenként specializált mezőgazdasági művelés számára. Részben a változatos talajtani és természeti adottságok tették lehetővé, hogy az acélos szolnoki és a szintén jó minőségű békési búza, illetőleg a mindenütt elterjedt kukorica, a gabonafélék és a cukorrépa mellett a rizs, gyümölcs, burgonya, dohány, rozs, napraforgó, zöldség, kender, cirok, takarmányfélések termelése is egyre nagyobb szerepet játsszon a régió és az egész népgazdaság életében. Mindez együtt természetesen az állattenyésztés, különösen a sertés-, baromfi-, szarvasmarha- és a juhtenyésztés jelentőségét is meghatározza. A mezőgazdaság előnyös természetföldrajzi alapjai ilyen módon a Tiszántúl mezőgazdaságának napjainkban is kivételes helyet biztosítanak az ország gazdasági életében.

A Tiszántúl ásványkincsekben szegény terület. Legjelentősebb a kőolaj- és földgázkészlet, amely számottevő mennyiségben a Csongrád megyei Szeged–Algyő, Orosháza, Ferencszállás és Üllés határában fordul elő. Az utóbbi években a déltiszántúli megye hazánk energiagazdálkodásának és vegyiparának egyik fő tényezője lett. Kisebb, de népgazdaságilag szintén jelentős kőolaj- és földgázmezők találhatók még Békésben, Pusztaföldvár, Battonya, Tótkomlós (Pusztaszőlős) környékén, a Szolnok megyei szolnok-szandai körzetben, valamint Hajdúszoboszló és Nagyhegyes térségében. A Tiszántúl igen gazdag még gyógy- és termálvízkészletekben, amelyet főleg a fürdőhelyek hasznosítanak gyógyászati és üdülési célokra (Gyopáros, Gyula, Békés, Debrecen, Hajdúszoboszló, Nyíregyháza–Sóstó, Karcag és Szolnok környéke stb.). A gazdag hévízkincset újabban fűtőenergiaként – elsősorban a mezőgazdasági nagyüzemek – is egyre elterjedtebben alkalmazzák. A hőforrások kihasználtsági foka azonban még mindig jelentősen elmarad a lehetőségektől. Említést érdemel továbbá a Békés, Csongrád, Hajdú-Bihar és Szolnok megyében előforduló, jó minőségű téglanyag, az építési homok, valamint az ugyancsak építési alapanyagul szolgáló kavics és lösz.

Végül számos egyéb gazdaságföldrajzi tényező között említendő, hogy a tájegység, kedvező földrajzi fekvése révén (ennek évszázados hagyományai vannak), fontos szerepet játszik az ország közlekedési forgalmában, kereskedelmében, a vasúti, közúti szállításban és a folyami hajózásban. A régiót ugyanis több jelentős közlekedési és vasúti főútvonal szeli át, és itt folyik végig az ország második legnagyobb folyója, a Tisza. Debrecen, Szolnok és Szeged régóta fontos vasúti és közlekedési csomópont. Földrajzi fekvése révén újabban Szabolcs-Szatmár megye is kiemelkedő közlekedési és kereskedelmi gócponttá vált. Az ország keleti kapujában 1960

óta hatalmas összegű beruházással folyik a záhonyi átrakókörszék (Záhony, Tuzsér, Komoró, Fényeslitke, Eperjeske, Mándok, Tornyospálca) kialakítása, az áruforgalmi (fogadási és átrakási) kapacitás bővítése. Ma már Záhony az ország legnagyobb áruforgalmi „kikötője”.⁵

Sok szempontból figyelmet érdemel, ahogy a gazdaságföldrajz és az agrár földrajz a tiszántúli területeket az ország gazdasági körzetei, illetőleg mezőgazdasági termelési típusok és körzetei szerinti felosztásában elhelyezi. Anélkül, hogy a gazdasági körzetcsoport, az úgynevezett rajonizáció bonyolult, nagyon nehéz és még korántsem lezárt kérdéskörének részletes elemzésébe bocsátkoznánk, ezúttal csak két felosztási kísérletre hivatkozunk, röviden utalva a két regionális besorolásra a Tiszántúlt érintő főbb szempontjaira.

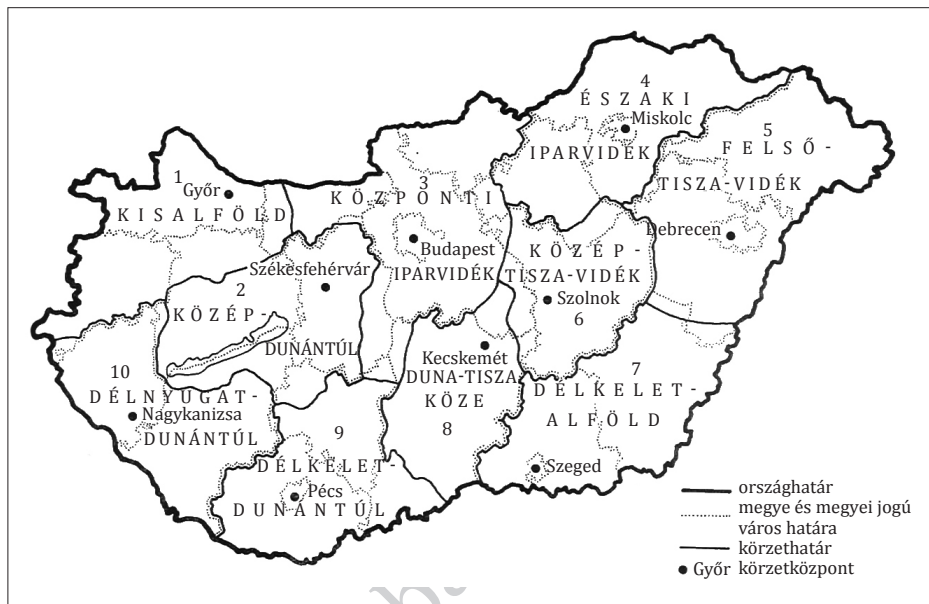
Az országot 10 hipotetikus regionális egységre tagoló körzetcsoportok szerint a Tiszántúli területén három körzet helyezkedik el: az 5. számú Felső-Tisza-vidék, a 6. számú Közép-Tisza-vidék és végül a 7. számú Délkelet-Alföld. Figyelmesebben tanulmányozva a 2. térképet, szembeötlő, hogy a három keleti gazdasági körzet lényegében az öt tiszántúli megyére épül.⁶ Még a közigazgatási egységek és a körzetcsoportok határai sem térnek el számottevően. A Szabolcs-Szatmár és Hajdú-Bihar megyéket egyesítő felső-Tisza-vidéki, illetőleg a Békés és Csongrád megyéket magába olvasztó délkelet-alföldi körzetcsoport beosztása csaknem teljesen azonos az érintett két-két megye közigazgatási határaitól. A túlnyomórészt Szolnok megyén alapuló közép-Tisza-vidéki körzetcsoport nyugati és északi határai nyúlnak át valamelyest a szomszéd megyék területeire. Mindez azért is különösen figyelemre méltó, mert a „rajonizáció” kérdéssel foglalkozó szakirodalom álláspontja egységes abban a tekintetben, hogy perspektivikus célnak és megvalósítandó feladatnak azt kell tekinteni, hogy a közigazgatási egységek és a gazdasági körzetcsoportok fedjék egymást, jóllehet ez jelenleg inkább csak rokonszenves elvárás, mintsem megvalósult törekvés. A Tiszántúli esetben tapasztalható nagy fokú egybeesést minden bizonnyal a tájegység természetföldrajzi adottságainak, a földrajzi munkamegosztás történelmileg kialakult rendjének, a társadalmi-gazdasági fejlődésnek és fejlettségnek a hasonlóságai magyarázzák. Éppen ezért a Tiszántúli egyes gazdasági körzetcsoportjai

⁵ A természeti földrajzi környezetről és adottságokról részletesebben lásd Markos: i. m., 15–16; Kulcsár Viktor – Lackó László (szerk.): Magyarország megyéi és városai. Bp., 1975, Kossuth K., 141, 205–208, 259–299, 469–480, 499–510; Marosi – Szilárd (szerk.): i. m., 27–66, 107–165, 219–249, 270–325; Udvarhelyi (szerk.): i. m., 142–143, 154–178; Dallos Ferenc – Szabady Egon (szerk.): Magyar városok. Bp., 1966, Közgazdasági és Jogi K., 404–411; A megye társadalmi-gazdasági helyzete és fejlődésének főbb tendenciái (a KSH Békés, Csongrád, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár és Szolnok megyei igazgatóságai által 1970-ben, a megyeszékhelyeken kiadott önálló kötetek), 3–6; Krajkó Gyula (főszerk.): Békés megye gazdasági földrajza. Békéscsaba, 1974, Békés m. Tan. VB, 13–14; Csongrád megye. Bp., 1971, Csongrád m. Tan. VB, Corvina, 5; Balogh István (szerk.): Szabolcs-Szatmári útikönyv. Nyíregyháza, 1905, Szabolcs-Szatmár m. Tan. VB, 3–12, 61–63; Balázs Andrásné – Barna Gábor – Kaposvár Gyula (szerk.): Szolnok 25 éve. I. Szolnok, 1909, 69–91, 167–175; Zádor Béla (szerk.): Szolnok megye. [é. n.] Damjanich Múzeum, 7–8.

⁶ Radó (szerk.): i. m., 311; lásd még Bernát (szerk.): i. m., 393.

között, az ország más körzeteihez képest, jellemzőbbek az összefűző, mint az elválasztó vonások. Ezt támasztják alá a három tiszántúli körzetre vonatkozó gazdaságföldrajzi elemzések is.⁷

2. TÉRKÉP. Magyarország hipotetikus körzetbeosztása

A témával foglalkozó elemzések sorrendjét követve első helyre kívánczik a *Felső-Tisza-vidék* bemutatása. Az ország legnagyobb kiterjedésű gazdasági körzete, mintegy 12 100 km²-nyi területével az ország 13%-át teszi ki. Természetföldrajzilag a Szatmár–Beregi-síkság, az Ecsedi-láp, a Nyírség, a Rétköz, a Hortobágy és a Hajdúság résztájjait, déli határai mentén pedig a Körös-vidék peremterületeit foglalja magában. Közigazgatásilag Szabolcs-Szatmár megye teljes területe és Hajdú-Bihar megye területe tartozik ide néhány nyugati és déli település nélkül, valamint Békés megye néhány északi települése. A körzet gazdasági és kulturális központja az ország harmadik legnagyobb népességű és területű városa, Debrecen.

A Felső-Tisza-vidék profilját a természetföldrajzi körülményekhez és a területileg igen eltérő talajtani adottságokhoz jól alkalmazkodó, sokrétű mezőgazdasági termelés határozza meg. A Nyírség az ország első burgonyatermesztő területe, de nagyon jelentős Szabolcs-Szatmárban a rozs, az ipari növények (olajos növények, dohány) és a gyümölcs (különösen a világszerte híres, az ország télialma-exportjá-

⁷ A három tiszántúli gazdasági régióra vonatkozó részletesebb elemzést lásd: Bernát (szerk.): i. m., 477–510; Markos: i. m., 533–561; Radó (szerk.): i. m., 330–330.

nak több mint háromnegyedét kitevő alma, valamint a szilva és a dió) termesztése is. A Hajdúság a gabonatermelés (búza, kukorica), az ipari növények közül a cukorrépa-termelés, a Hortobágy pedig a rizstermelés, valamint az állattenyésztés révén foglal el előkelő helyet az ország gazdaságában. Az állatsűrűség Szabolcs-Szatmár megyében magas, Hajdú-Biharban alacsony, de a feltételek kedvezőek. Legelterjedtebb a sertés-, a szarvasmarha- és a Hortobágyon a juhtenyésztés.

A körzet ipara, eltekintve néhány nyíregyházi és debreceni üzemtől, korábban fejletlen volt. A tervgazdálkodás előtt csupán az élelmiszer- és a könnyűipar egyes ágazatai tettek szert nagyobb jelentőségre. Iparát tekintve a körzet még ma is az ország gyengébben fejlett területei közé tartozik, noha a szocialista iparosítási politika eredményei nyomán az első öt éves tervtől kezdődően számos új ipari létesítmény – gépipari és vegyipari üzem – született, amelyek sok tekintetben megváltoztatták a körzet profilját. A Felső-Tisza-vidék kedvező földrajzi fekvése és nagy munkaerő-tartaléka nyomán (pl. Szabolcs-Szatmár) az ipartelepítés számára kedvező adottságokkal rendelkezik. Az Északi Iparvidékkel kiépült jó vasúti összeköttetése (Nyíregyháza–Szerencs–Miskolc) és az ország legfontosabb és legnagyobb áruátrakó körzete (Záhony) révén különösen alkalmas a terület arra, hogy a Sajó-völgy nehéziparának kiegészítője, valamint a Szovjetunióból importált nyersanyagok elsődleges feldolgozója legyen.

A Tiszántúl következő hipotetikus gazdaságkörzete a *Közép-Tisza-vidék*, amelyhez közigazgatásilag döntően Szolnok megye területe tartozik, s csupán néhány kisebb ponton nyúlik át a szomszédos északi és déli megyék határterületeire. Ily módon a mindössze 7,1 ezer km² kiterjedésű Közép-Tisza-vidék az ország legkisebb körzete, az ország területének kb. 6%-át adja. Természetföldrajzilag az egyik legegységesebb régió, a Tisza középső folyásának két oldalán elterülő tájakat, a Jászságot, a Nagykunságot és a Tiszazugot foglalja magában. A terület központja és legfejlettebb ipari városa Szolnok.

A körzet gazdasági profilját, az Alföld többi területeihez hasonlóan, a változatos természet- és gazdaságföldrajzi körülményekhez jól alkalmazkodó, sokrétű mezőgazdasági termelés határozza meg. Ez a vidék az ország egyik legjelentősebb árugabonát (búza, kukorica) termelő területe, de – különösen az utóbbi időszakban – nagy jelentőségre tett szert az állattenyésztés is (sertés és szarvasmarha). Résztájak szerint a következő helyzet alakult ki a földrajzi munkamegosztásban. Az északnyugati részekben, a Zagyva völgyében a gabona- és takarmánygabonatermelés, illetőleg annál valamelyest kisebb súllyal a burgonya-, a zöldség- és a rizstermelés a meghatározó. Ugyanakkor jelentős az ipari növények (cukorrépa, dohány, napraforgó, rostkender) termelése is, és természetesen fontos helyet foglal el az állattenyésztés. A körzet déli részén, a Tiszazugban – különösen a hatvanas évek elejétől – a szőlő- és a bortermelés került előtérbe, mellette a gabonatermelés és az állattenyésztés a kiegészítő termelési ág szerepét tölti be.

A körzet jellegadó gazdasági ága, a mezőgazdaság mellett egyre nő az ipar jelentősége is. A felszabadulás előtt a Közép-Tisza-vidék ipari arculatát alapvetően a mezőgazdasági termékek feldolgozására épült könnyű- és élelmiszeripari üze-

mek határozták meg, s csupán néhány ágazat (cipő-, papír-, cukor- és malomipar), illetőleg a vasúti járműgyártás bírt országos jelentőséggel. A felszabadulást követően, főleg az első öt éves tervvel kezdődő szocialista iparosítási politika nyomán a körzet iparának ágazati szerkezetében lényeges változás következett be. Új ipari létesítmények települtek Szolnok megyébe, és fokozatosan a nehézipari ágazatok (vegyipar és gépgyártás) kerültek az első helyre, miközben – a könnyűipar továbbra is megtartva jelentőségét – az élelmiszeripar ágazati aránya jelentősen csökkent. Központi fekvése, kedvező forgalmi helyzete és vízrajzi adottságai, az újabban feltárt nagy mennyiségű és jó minőségű földgázkészletei, valamint a könnyű- és élelmiszeripar alapanyagául szolgáló termékek gazdagsága miatt a Közép-Tisza-vidék kedvező körülményeket biztosít az ipartelepítés számára.

Végül a Tiszántúl harmadik nagy gazdasági körzete a gyakran „Viharsarok”-ként emlegetett, az ország délkeleti szögletében fekvő *Délkelet-Alföld*. A mintegy 9,8 ezer km² területű körzet hazánk területének közel 10,5%-át foglalja el. A régió legjelentősebb városa és központja Szeged. Mellette azonban egész sor fontos, nagy lélekszámú és nagy határú, fejlődő alföldi város helyezkedik el (Hódmezővásárhely, Békéscsaba, Gyula, Makó, Szentes, Csongrád, Orosháza). Közigazgatásilag két megyét egyesít a körzet. Idetartozik Csongrád megye teljes és Békés megye csaknem egész területe. Csupán az északi körzethatárok megállapítása okoz gondot, ezért Békés megye néhány északi települése a Felső-Tisza-vidékhez, Hajdú-Bihar déli területeinek egészen kis része pedig a Délkelet-Alföldhöz csatlakozik. A közigazgatási és körzethatároknak ez az átfedése azonban nem számottevő. Természetföldrajzi adottságaikat tekintve is nagy fokú azonosságot mutatnak az említett területek a Délkelet-Alfölddel. Lényeges eltérések sem a klimatikus viszonyok, sem pedig a felszíni képződmények tekintetében nincsenek.

A természetföldrajzi tényezők ezen a területen is a mezőgazdaságnak biztosítanak vezető helyet a körzet gazdasági életében. A Délkelet-Alföld az ország egyik legfontosabb búza-, kukorica- és cukorrépatermő területe. Emellett igen jelentős a világhírű fűszerpaprika és a vöröshagyma, mint speciális kultúrák termelése, de itt helyezkedik el az ország egyik legnagyobb kender- és rizstermő területe, és intenzíven fejlődik a körzet gyümölcstermelése (őszibarack, kajszibarack, szőlő), valamint az öntözéses szántóföldi zöldségtermesztés is. A Délkelet-Alföldön fejlett az állattenyésztés. A biztos takarmánybázist jelentő kukoricatermelésen alapszik a sertésitenyésztés, ami mennyiségét tekintve a körzet legjelentősebb állattenyésztési ágazata. Ez egyben az ország legfontosabb és legnagyobb sertésitenyésztő területévé teszi a tájat. A sertésitenyésztés mellett csaknem azonos súllyal bír a baromfitenyésztés, de a Hajdúsághoz hasonlóan jelentős és elterjedt a juhtenyésztés is.

A Délkelet-Alföld iparának jellegét hosszú évtizedek óta a hagyományos mezőgazdasági nyersanyagbőségére támaszkodó, a helyi mezőgazdasági termékek feldolgozására specializálódó iparágak, a változatos élelmiszer- és textilipar különböző ágazatai határozzák meg. Az élelmiszeripar kiemelkedő ágazatai a cukorgyártás, a baromfi-feldolgozó ipar, a húsipar (melyet a gyulai, a csabai kolbász és a szegedi szalámi is fémjelez), a paprikafeldolgozó és a malomipar, a növény-

olaj- és a konzervgyártás. A szintén helyi adottságokra települő textilipar bázisát mindenekelőtt a jelentős len- és kenderfeldolgozás, valamint a nagyszámú fonó- és kötszövőüzemek adják. Az említett két alapvető iparág mellett megtalálható és egyre nagyobb jelentőségre tesz szert a bőr-, a gépgyártó, az építő-, az üveg-, a fa- és a nyomdaipar is. A felszabadulást követő évtizedekben több új nehézipari üzem létesült a körzetben, amelyek élénk jelei a fejlődésnek. A lendületesen fejlődő ipar napjainkig sem változtatta meg azonban a körzet alapvető gazdasági profilját, amely a mezőgazdaság kiemelkedő szerepét, illetőleg az iparban az élelmiszer- és a könnyűipar túlsúlyát jelenti. A döntő változást ezen a téren a Szeged és Orosháza környékén feltárt, országos viszonylatban is rendkívül értékes kőolaj- és földgáz-vagyon hozhatja meg, módosítva a körzet hagyományos profilját. Az eddig energiában legszegényebb terület ugyanis az utóbbi években az élre került, és hazánk energiagazdálkodásának egyik fő tényezője lett, fokozatosan átvéve a dél-zalai szénhidrogén-medence szerepét.

Megközelítően a gazdaságföldrajzhoz hasonló eredményre jutnak az agrárföldrajzban végzett „körzetesítési”, avagy tipizálási kísérletek is, jóllehet az agrárföldrajz „csupán” az egyik gazdasági ág, a mezőgazdaság szempontjából keresi a területi sajátosságokat. A tájegység nagyjából azonos természetföldrajzi adottságaival, a mezőgazdaság hagyományosan jelentős és meghatározó szerepével, valamint a termelési szerkezet és a különböző közgazdasági tényezők rokon vonásaival függ össze, hogy a Tiszántúlon a mezőgazdaságot illetően is erősebb és jellemzőbb az egyes termelési körzetek között a hasonlóság, mint a különbözőség.

A mezőgazdasági termelés területi egységeit, termelési körzeteit kialakító tényezők sorában az agrárföldrajzi kutatásokban nagy jelentőséget tulajdonítanak a természetföldrajzi környezet adottságainak, de mindjárt hozzá is fűzve ehhez, hogy a természeti környezet vizsgálata a körzetelhatárolás szempontjából nem lehet alapvető, főleg azért nem, mert „a természeti környezet az emberi történelem idejével mérve lényegében változatlan, de a termelés területi formái a társadalmi fejlődés során gyorsan változnak. A természeti adottságok elsősorban a fejlesztési perspektívák érdekében jönnek számításba.” Döntő tényezőknek mindenekelőtt tehát a közgazdasági tényezőket kell tartani (a termelés szerkezetét, színvonalát, az árutermelést, a munkaerőkérdést stb.).⁸

Az előbbi nagyon lényeges elméleti alapvetésnek a szellemében rajzolta meg Enyedi György a magyar mezőgazdaság főbb földrajzi típusait. Az általa készített felosztás az agrárföldrajzban végzett rajonírozási kísérletek mindmáig megbízható iránytűjének tekinthető. Enyedi György az ország területét 14 gazdálkodási típusra (körzetre) osztotta fel. Ebből a 11. körzet, a „Közép-Tisza-vidék”, a 13., a „Nyírség” és a 14., a „Délkelet-Alföld” foglalja el a Tiszántúl területét. A körzethatárok egészen kis eltéréssel a vizsgálódásunk tárgyát képező öt tiszántúli megyét fogják közre.

⁸ Bernát Tivadar – Enyedi György: A magyar mezőgazdaság termelési körzete. I. Szántóföldi növénytermelési körzetei. Bp., 1961, Mezőgazdasági Kiadó, 9.

Csupán a „Közép-Tisza-vidék” nyúlik át valamelyest Borsod és Szolnok megye irányában más tájegységekre. Sokkal jellemzőbb azonban az a hasonlóság, amely a mezőgazdaság kiemelkedő szerepe, néhány speciális mezőgazdasági kultúrától eltekintve a termelés szerkezete, színvonala, az árutermelés jellegzetességei stb. tekintetében egymással rokonítja a három „tiszántúli” gazdálkodási körzetet.⁹

DUPress szabadon letölthető

⁹ Vö. Enyedi: i. m., 71.

GONDOLATOK A PARASZTI POLGÁROSODÁS SAJÁTOSÁGAIRÓL ÉS LEHETSÉGES TERÜLETI TÍPUSAIRÓL AZ ALFÖLDÖN

Az Alföld-problematika néhány összefüggése

A regionális folyamatok kutatói régtől fogva nagy érdeklődést tanúsítanak az Alföld iránt, amely mind természeti adottságait, mind történelmi fejlődésének egyediségét, mind pedig mai társadalmi-gazdasági struktúráját tekintve az ország sajátos régiója, amelynek fejlődési útja is más, mint a többié. Az Alföld-problematika bármely összefüggésének a vizsgálata önmagában is nagy jelentőséggel bír, hiszen térbeli kiterjedését tekintve hazánk legnagyobb összefüggő természeti (földrajzi, ökológiai) tájáról van szó. Ám e *természeti-gazdasági*, de legalább ennyire *történelmi képződmény* iránt a jelenleg megnyilvánuló sokirányú érdeklődést mégsem csupán a tekintélyes kiterjedés, sokkal inkább a régió sajátos, a többitől gyökeresen eltérő és csöppet sem szokványos fejlődési útja, sokszínű „*mássága*” kelti fel. A fejlődésnek ezt az egyediségét a területi tudományok művelői körében gyakran szokás „*Alföld-jelenség*”, „*Alföld-szindróma*”, „*Alföld-tünetcsoport*” vagy egyszerűen csak „*alföldi út*” kifejezésekkel illetni (Beluszky 1988; 1992; 1994; Csatári 1993; 1994).

A társadalmi fejlődésnek, az előzőkben hivatkozott szerzők által részletesen leírt sajátos „*alföldi útja*” az elmúlt fél évszázad radikális történelmi, gazdasági és társadalmi változásai miatt az Alföldön megrekedt. Az *egykori kettős fejlődés, az alföldi társadalom „másságának”* korábbi alapjai, mindenekelőtt az Alföld „*történelmi szindrómái*” közül is a legértékesebb tényezők a *parasztpolgári-mezővárosi fejlődés finomszerkezetű működése*, a relatíve fejlett mezővárosi intézményhálózat, a szabadmenetelű jobbágyság lehetősége a reformált egyház haladó-polgári irányzatainak a jelenléte, a nagy fokú társadalmi mobilitás, az „*innovatív*” paraszti magatartás hatásai mára megszűntek. A *tájszerető mentalitáson és identitáson* kívül jobbadán ma már egyetlen olyan társadalmi tényező sincs, amely a korábbiakhoz hasonló kedvező társadalmi hatást tudna kiváltani az Alföldön (Beluszky 1992; Csatári 1993).

Az Alföld-problematika megítélésében természetesen akadnak nézetkülönbségek, hangsúlyeltolódások és vitatható álláspontok is. Meglehet, hogy az Alföld „*másságáról*” a fejlődés „*alföldi útjáról*”, sajátosságairól, a regionális tudományt művelő, ám eredendően történésznek merőben szokatlan dolgok előfordulásáról beszélni történelmi térben és időben jóval könnyebb, mint manapság. Ám az „*alföldi út*” kérdőjelei a jelenben is szép számmal megfogalmazhatók. Ilyen kérdéshalmaz gyűjthető össze a társadalmi folyamatok alakulásának esélyeit latol-

gatva is.¹ Magától kínálkozik ugyanis a kérdés, hogy beszélhetünk-e még napjainkban is „alföldi társadalomról”, következésképp alföldi identitásról, az Alföld másságáról, „Alföld-tűnetcsoportról”, egyáltalán a társadalomfejlődés sajátos alföldi útjáról? Úgy, ahogy ezt történelmi korokra vonatkozóan a falukutatók írók és szociográfusok (*Darvas J., Féja G., Veres P.*), történészek (*Balogh I., Kerék M., Orosz I.*), a területi tudományok mai művelői (*Beluszky P., Csatári B.*) és mások (*Becsei J., Bőhm A., Harcsa I.*) tették, teszik. Nem volna-e helyesebb „alföldi társadalom” helyett az Alföld társadalmáról beszélni? Az utóbbi kérdésfelvetés egyben feltételezi azt is, hogy az elmúlt évtizedek gazdasági-társadalmi folyamatai nyomán az Alföld társadalma – hasonlva az ország más vidékeihez – „uniformizálódásnak” indult, s ha – mint várható – ez a tendencia felerősödik, megmaradnak-e a jövőben is a régió társadalmának a megkülönböztető jegyei? Végül, de nem utolsósorban *megvannak-e a paraszti polgárosodás lehetőségei, s milyen térségi különbségek jellemzik az újra kibontakozó folyamatot?* Jogos és nehéz kérdések ezek, legalábbis a jelent és a jövőt illetően. Ezért is jelent igazi kihívást a regionális tudományok művelői számára az Alföldön zajló és a jövőben várható társadalmi folyamatok és azok térségi különbözőségeinek a vizsgálata. Annál is inkább, mert az Alföld régió esetében a centrum-periféria hatásai által formált jellegzetes történeti, gazdasági, területi, települési, táji, s nem utolsósorban társadalmi fejlődés regionális különbözőségei sajátosan új megvilágításba kerültek a rendszerváltás nyomán. Aligha véletlen, hogy az „Alföld-tűnetcsoport” néhány elemének az újjáéledése következtében ismét a tudományos érdeklődés homlokterébe került az Alföld-problematika, ezzel összefüggésben a társadalmi folyamatok térségi jellemzőinek tanulmányozása is.²

¹ Erősen vitatható álláspontok többek között azok, amelyek a *nagyregió* jelenlegi *elmaradottságából*, relatív fejletlenségéből kiindulva az „Alföld-tűnetcsoportot” teljesen vagy részben az elmaradottságra korlátozzák (pl. Tóth J. és mások), figyelmen kívül hagyva, hogy az elmaradottság nem az „Alföld-jelenség” egyik tünete, következménye, hanem éppen az oka, előidézője, s önmagában nem magyarázza meg a másságot, az alföldi sajátosságokat (*Beluszky 1992, 41–42*). Az elmaradottság amúgy sem egy örökre adott állapot, amelyből nincs kiút, „új regionális építkezés” (*Enyedi 1994, 13–16*). Mint ahogy az is vitatható nézet, hogy „[a]z Alföld nemcsak az ország egy régiója a négy közül, hanem a másik hárommal szemben egy minőségileg más fejlődési utat, a nyugat-európai típusal szemben a kelet-európainak mondható típust képviseli” (*sic!*) (*Tóth 1996*). Ez ügyben is helytálló Beluszky Pál álláspontja, aki szerint az „[a]lföld sajátos társadalmi fejlődési utat járó régió, ám... nem kelet-európai képlet közép- vagy nyugat-európai környezetben” (*Beluszky 1994, 264*).

² Az MTA RKK Alföldi Tudományos Intézetében nem egészen egy évtized alatt két nagyszabású *Alföld Kutatási Program*, az utóbb adott közkeletű elnevezéssel *Alföld I.* (1991–1993) és *Alföld II.* (1997–1999) tudományos vizsgálat zajlott le (*Timár 1994*). Tanulmánykötetben jelent meg az első Alföld Kutatási Program (1991–1993) zárásaként 1993. december 1-jén és 2-án tartott Alföld-kongresszus előadásainak anyaga. A második Alföld Kutatási Program befejezéseként ugyancsak Békéscsabán 1998. november 12–13-án került sor a II. Alföld Kongresszusra. Az Alföld I. Kutatási Program felhalmozott tudományos eredményeit pedig 14 kötetes tudományos jelentés foglalta össze (*Csatári 1995*).

Társadalmi folyamatok és térségi jellemzők

Hogy melyek az újjáéledt, az ország területi fejlődésének „szétszakadásával”,³ vagy legalábbis a területi egyenlőtlenségek növekedésével és a hátrányos helyzet további elmélyülésével fenyegető „Alföld-tünetcsoport” főbb jellemzői, s melyek azok a társadalmi-gazdasági sajátosságok, amelyek a társadalmi struktúraváltozások és mozgásfolyamatok tartalmát és minőségét döntően meghatározzák napjainkban – az nagymértékben függ a térségi jellemzők és különbségek értelmezésétől. Közhely ugyanis, hogy a társadalmi-gazdasági folyamatok térbeli keretek között zajlanak. Az adott térség, jelen esetben az Alföld táji-történeti adottságai kezdetektől fogva meghatározták a lehetséges fejlődés jellegét és keretét, különösen egy olyan kiterjedt síksági nagytáj esetében, amelyen belül – bármennyire összefüggő régióról van is szó – számottevőek a térségi különbségek. A történeti fejlődés eltérő sajátosságaiból következő differenciák ezért az Alföld régióin belül „...az újonnan induló polgárosodás viszonyai között a térségi különbségek jövőbeni alakulásával, növekedésével kapcsolatos kérdésfelvetés továbbra is fontos” (Harcza 1993, 65).

A történelmi gyökerek és előzmények, a paraszti polgárosodás alföldi történeti sajátosságainak, területi eltéréseinek és megnyilvánulásainak a részletes leírását mellőzve⁴ ezúttal csak két, a közelmúltban újrainduló paraszti polgárosodás térségi különbségeinek okaira is rávilágító álláspontot szeretnék bemutatni. Az egyik, *Enyedi György* régebbi munkája, amely különös módon megjelenése után három évtizeddel, a rendszerváltás nyomán, a tulajdonviszonyok radikális, a gazdaság gyökeres szerkezeti és szervezeti átalakulása során nyert újabb aktualitást (*Enyedi* 1963). A tanulmány újraolvasása és értelmezése azért is izgalmas, mert a magyar mezőgazdaság területileg összefüggő, térben meghatározott termelési típussal egyenlő földrajzi típusai, körzetei lényegében a kisparaszti gazdálkodás keretében, még a tömeges kollektivizálás előtt kialakult specializációt jelzik, jóllehet a tanulmány megjelenésének évében már túl volt az ország a tsz-rendszer teljes körű kiépítésén. A paraszti polgárosodás szempontjai érvényesültek tulajdonképpen a termelési típus (körzet) kialakításának a kritériumait tekintve is, miután csak az minősült jellemző (specializációt jelentő) ágazatnak, amely a termelési érték legalább 20%-át adta, az árutermelés értékéből legalább 20%-kal részesedett,

³ Az ország két vagy három részre „szakadásával”, különösen pedig az Alföld, azon belül a keleti megyék (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar és részben Békés megye), valamint az északi-északkeleti országrész (Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád megye) „már-már drasztikus mértékű leszakadásával” (Harcza 1993, 65) számos elemzés foglalkozott. Ezekkel a nézetekkel már jó ideje heves vitát folytat *Enyedi György*, mint az Alföld régió kapcsán is tette az 1993. évi első Alföld-kongresszuson (*Enyedi* 1994, 13–16). Álláspontját és érvelését természetesen el lehet fogadni, szó sincs „leszakadásról” (a szó önmagában is képzavar), ám a jelentős területi differenciák és távolságok meglelte nyilvánvaló.

⁴ A történelmi előzmények és a paraszti polgárosodás területi eltéréseinek a részletes bemutatására vonatkozóan lásd a kérdéskörrel részletesen foglalkozó monográfiát (*Baranyi* 1985).

s a 100 hektár mezőgazdasági területre kivetített termékmennyisége az országos átlagot meghaladta. Hogy az újonnan induló és egyre inkább kibontakozó paraszti polgárosodás térségi különbségeinek vizsgálatára miért éppen Enyedi Györgynek ez, a magyar mezőgazdaság fő földrajzi típusait megrajzoló, kutatásaink során sokszor hivatkozott (*Baranyi* 1985, 42–43) korai tanulmánya inspirált, annak egyik legfőbb oka, hogy az általa készített felosztás a lényegét illetően az agrárföldrajzban végzett „rajonírozási” kísérletek megbízható iránytűjének tekinthető ma is. Enyedi professzor, a különböző sajátosságok és adottságok függvényében, az ország területét 14 gazdálkodási típusra (körzetre) osztotta fel, amelyből a 11. körzet a *Tisza-vidék*, a 12. a *Duna-Tisza köze*, a 13. a *Nyírség* és a *Szatmár-Beregi-síkság* és a 14. a *Délkelet-Alföld*, s részben a 7. a *Duna-völgy* alkották a mai Alföld régióra jellemző területeket (*Enyedi* 1963, 314–315).

Társadalomtörténeti kutatásaink során figyeltünk fel arra, hogy az egyes körzetek nemcsak a gazdálkodás, illetve mezőgazdasági árutermelés szerkezetének, kultúrájának, színvonalának a jellemzőit sűrítik magukba, hanem a társadalmi mozgásfolyamatokat, rétegződési viszonyokat stb. jelentős mértékben befolyásoló tényezőket is, s tulajdonképpen a paraszti polgárosodás folyamatait tartják szem előtt, amelyet a kollektivizálás hamarosan kerékbe tört. Miért ne lehetne igaz ez a megközelítés a rendszerváltással kezdődő, a tőkés átalakulást, a piaci viszonyok térnyerését kísérő paraszti vállalkozások fejlődésében testet öltő paraszti polgárosodás folyamatára? Egy olyan, dominánsan mezőgazdasági jellegű régió esetében, mint az Alföld, ahol a fejlődés hajtóereje történelme során mindvégig döntően a mezőgazdaság maradt, más-más természetföldrajzi és termelési alapról indulva, más-más esélyt kapnak a polgárosodási folyamatok is, jellegében eltérő (pl. egy kenyérgabona, egy zöldségtermesztő, egy gyümölcstermesztő, baromfi- vagy sertéstenyésztő jellegű) területen, térségben. Az Alföld nagyrégióon belüli térségi differenciálódást vizsgálva, miért ne lehetne az eltérő mezőgazdasági termelési típusoknak megfelelő súlya az újonnan szerveződő *családi gazdaságok* szerepének az alakulásában, különös tekintettel azokra a térségi jellemzőkre, amelyek a mezőgazdasági árutermelés és a részben ezen alapuló paraszti polgárosodás lehetőségeit és esélyeit határozzák meg.

A társadalomfejlődés térségi eltéréseit tipizáló *másik*, inkább „*historizáló*” álláspont *Beluszky Pálé*, aki a társadalmi-gazdasági fejlődésnek azt a sajátos, részben már leírt „alföldi útját” tekinti meghatározónak, amely szerint az Alföldön az államalapítástól egészen a XIX. század derekáig-végéig felületesen „feudalizált”, a feudalizmuson hamar túljutó, „nyugatiasabb” elemeket is magában foglaló *parasztpolgári társadalomfejlődés* zajlott, szinte mindvégig periferikus körülmények közepette. Ez az álláspont tehát az „*alföldi út*” érvényessége, tipikus volta, egyedi jellemvonásai alapján kíséri meg településtörténeti tájegységek kijelölését, s három területtypust különböztet meg az Alföldön: I. azok a (természeti földrajzi értelemben vett alföldi) *térségek, amelyek nem léptek az „alföldi útra”*; II. *területek, ahol az „alföldi út” több eleme fellelhető*; III. „*alföldi utat*” járó *területegységek* (*Beluszky* 1994, 268–271).

A parasztpolgári fejlődés szempontjából különösen a III. területtípus szerepe a fontos, amely többek között „lefedi” a *Jászságot, a Kiskunságot, a Nagyunságot, a Hajdúságot, Debrecen és Szegedet, Nyíregyházát és Nagykállót* a környező településekkel együtt. Idesorolható a „*Háromváros*” (Cegléd, Kecskemét, Nagykőrös, hozzá Abony) mint az „alföldi út” ideáltípusai, valamint *Kiskőrös, Kecel, Soltvadkert, Izsák* és környékük, további mintegy húsz, zömükben *tiszántúli mezőváros*, közöttük *Déaványa, Hódmezővásárhely, Szentes, Makó és Kalocsa*. Hogy ezek, s részben a II. területtípust alkotó területek és települések mennyiben hordozzák magukon manapság a régmúlt jegyeit, s hogy milyen lehetőségek adódnak a korábbi időszak adottságainak az új viszonyok közötti mozgósítására, az ma már nagyon nehezen állapítható meg. Bizonyos viszont, hogy a történelmi korok nem múltak el nyomtalanul (pl. a paraszti gazdálkodás hagyományozódó elemei, cívismentalitás stb.), s a megfelelő feltételek esetén a paraszti polgárosodás kilátásai is biztatóbbak. Ezt támasztották alá azok a vizsgálatok is, amelyek az egykori, a fejlődés tipikusan „alföldi útján” járó, sajátos polgárparaszti fejlődést képviselő alföldi cívissváros, Debrecen példáján keresztül próbálták igazolni a történelmi gyökerek, a cívishagyományok, illetőleg a mai polgárosodási folyamatok kölcsönhatásait (Balogh 1973). A kelet-magyarországi nagyváros ugyanis számos hajdani alföldi mezővároshoz (Cegléd, Kecskemét, Nagykőrös, Szeged, Hódmezővásárhely stb.) hasonlóan az úgynevezett cívissfejlődés útját járva, annak a jellegzetes társadalmi-gazdasági létformának az örökségét hagyományozta az utókorra, amely történelmi gyökereit a török hódoltság utáni időkből eredezteti. Ezekben az alföldi mezővárosokban – Erdei Ferenc szavaival – „a közösségi élet, a gazdasági törekvések és a társadalom egész tendenciája polgári-paraszti volt” (Erdei é. n., 67).

A két világháború közötti Alföld egészéről elmondható, hogy a társadalom struktúráját döntően meghatározó gazdasági fejlettség adott foka, a parasztpolgári fejlődés biztató jelei ellenére, ellentmondásoktól terhelt, mérsékelt szintet tükrözött. Ezzel együtt azonban mindvégig jelen volt egy másik markáns tendencia, a parasztpolgári fejlődés lehetősége és esélye is. Az agrárjelleg túltengése miatt különösen a XIX. század utolsó harmadától az 1940-es évek második feléig a paraszti polgárosodás és annak jellegzetes formái a társadalmi megújulás reális lehetőségeit kínálták, amint ezt az alföldi mezővárosok, illetve az ott meghonosodott mezőgazdasági üzemszervezési és birtokviszonyokhoz kötődő sajátos fejlődési út példáján a falukutatók és mások tényszerűen kimutatták. A többnyire városban vagy nagyközségben lakó, és tanyai birtokain gazdálkodó alföldi paraszttal a hazai polgárosodás, sőt ezen belül a városfejlődés sajátos szereplője volt. Ám az 1940-es évek végén bekövetkezett politikai fordulat után a történelmi örökségek többnyire térségi hátrányokban rögzültek (Baranyi 1985, 43–62; Harcsa 1993, 66–67).

A *paraszti polgárosodásra vonatkozó térségi jellemzőkben és különbségekben* ma még inkább csak nagyobb, olykor makroszintű térségi eltérések érzékelhetők. Az Alföldön legreménytelenebb helyzetben azok a keleti *határok mentén elterülő kiterjedt falusias térségek* vannak, amelyek döntően a Trianonban Magyarországnak hagyott megyecsonkokból (Bihar, Arad, Szatmár, Bereg, Zemplén stb.) képződtek.

Az itt elhelyezkedő fejletlen vidéki térségek a történelmi Magyarország földrajzi munkamegosztásában, igaz, váltakozó súllyal, aktívan részt vettek, ám a trianoni határkijelölés szétszakította a gazdasági élet integráns területi egységeit. Így e fejletlen, falusias térségek nagyvárosi központok, fogyasztópiacok nélkül maradtak.

A második világháború után Magyarországon évtizedekig olyan gazdaságirányítási és pénzügyi gyakorlat uralkodott, amely időről időre jelentős fejlesztési forrásoktól fosztotta meg az agrárterületeket. A *redisztribúciós rendszer igazi kárvallottjai az agrártérségek, jellemző módon pedig az alföldi területek voltak*. A regionális szakirodalomban a területi elmaradottság felismerése és az azt mérsékelni kívánó kísérletek nem új keletűek, a „*területi aránytalanságok*” ennek ellenére *nem csökkentek, sőt esetenként éppen növekedtek*.

A gazdasági rendszerváltással együtt járó *gyökeres* tulajdoni, szerkezeti és *szervezeti átalakulás* sem javított a kialakult helyzeten. Nem csoda tehát, hogy a kiterjedt alföldi agrárterületek, rurális, azaz falusi jellegű térségek halmozottan hátrányos helyzete nem enyhült. Az Alföld számottevő része perifériává vált. A rendszerváltás során újraindult viszonylagos gazdasági-társadalmi dekoncentrációs folyamat igazi vesztesei mindenekelőtt az Alföld keleti-északkeleti részének ország- és megyehatár mentén fekvő elzárt és elmaradott falusi térségei lettek. Budapesthez és az ország úgynevezett ipari tengelyére épült centrumokhoz képest az Alföld továbbra is periféria maradt. Kiterjedt határ menti területei és „sziget-helyzetbe” szorult belső térségei pedig egyenesen a „*periféria perifériáivá*” váltak (többek között a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei és a bihari határszélek, a Közép-Tisza-vidék, a Tiszazug, a Sárrétek vidéke). Az Alföld gazdasági életében meghatározó szerepet játszó *mezőgazdaságra és élelmiszeriparra* a csökkenő termelés, a csökkenő mértékű foglalkoztatottság és a bizonytalan jövőkép jellemző (Csatári 1993; Tóth 1988).

Fölköttébb ellentmondásosak ugyanis azok a változások, amelyek az elmúlt években leginkább a privatizáció kapcsán, a vállalkozók és vállalkozások sorsának alakulásában mutatkoztak meg az *Alföld mezőgazdaságában*. A *tulajdonviszonyok radikális átrendeződése*, a városokból a földhöz jutás csábító lehetősége és/vagy a munkanélküliség előli menekülés miatti *tömeges visszatelepülés*, az általános *gazdasági recesszió* hatása, valamint a mezőgazdasági *termelőszövetkezetek* és melléküzemági tevékenységük *leépülése* nyomán a magángazdálkodók, a *mezőgazdasági kisvállalkozók száma* rohamosan *megnőtt* a falvakban. Önszántából vagy új keletű kényszerek hatására az immár „kisvállalkozóvá előlépett” – többnyire csak kis földterületet tulajdonló – *kényszervállalkozó paraszti népesség* még szorultabb helyzetbe került, mint a hatvanas és hetvenes években, amikor tömegesen vált az ingázás „foglyává”. A mindmáig erőteljes agrárjelleg és a kisvállalkozások gyors terjedése ellenére ugyanis az Alföld falvaiban ma még nincs elegendő felhalmozott, mobilizálható lakossági tőke és nincs megfelelő piacépes kereslet sem a mezőgazdasági termékek iránt.

Mindenesetre az Alföld periferikus térségeiben is a *mezőgazdasági tevékenység bővülése* a kilencvenes években jelentős mértékben enyhítette a rohamosan nö-

vekvő munkanélküliség kedvezőtlen társadalmi-gazdasági hatásait, hiszen az új családi gazdaságok döntően (csaknem kizárólag) a *munkanélküliség kényszerítő hatására*, valamint az elszegényedés miatti *önellátási kényszer* nyomására alakultak ki. A hagyományosan paraszti közösségek „újraszerveződése” jelentős tömegek visszaáramlását és az *agrártársadalomba való beépülését* eredményezte. Az új alföldi agrárvállalkozók számát az is gyarapította, hogy az *elmúlt évtizedek gyors foglalkoztatási átrétegződése nem volt teljes körű és tökéletes*. A falusi lakosság megtartása, a rokoni kapcsolatok ápolása, a szerény és nem elégséges ipari fizetések miatt mindvégig jelentős keresetkiegészítést biztosító „második (agrár) gazdaság” megléte egy *félparaszti állapotot tartott életben*, amelyből viszonylag könnyen „viszszarétegződött” az *ipari munkahelyén feleslegessé vált* (többnyire távolsági vagy napi ingázó) *egyén*, felélesztve olykor a régi tradíciókat is.

A polgárosodás esélyei

A hazai polgárosodás esélyeinek és irányainak a latolgatása újabban a szakmai és közéleti érdeklődés homlokterébe került, miután a rendszerváltás, a *piacgazdaságra való áttérés újra napirendre tűzte a polgárosodás ügyét*, egy olyan sokrétű folyamatot indítva el, amely a tőkés átalakulás velejárójaként, szerencsés esetben áthatja a *gazdasági, a társadalmi, a kulturális s nem kevésbé a közösségi és az egyéni lét egészét*. Jóllehet a gazdaság és a társadalom polgári típusú átalakulásának *esélyei részben már adottak*, ám annak a hogyanja, intenzitása és időtartama bizonytalan még. A kérdéskör aktualitását nem különösebben befolyásolja, hogy a polgárosodás fogalmát igen sokféleképpen értelmezik. Elkerülve a vitákban való elmélyülést, s mellőzve a fogalmi kérdések részletes tisztázását, a *polgárosodásnak* ezúttal csak a *tőkés átalakulást és modernizációt legáltalánosabban kísérő társadalmi folyamatokkal*, közelebből pedig a piaci viszonyok, illetőleg a vállalkozói magatartás térnyerésének társadalmi hatásaival kapcsolatos kérdéseiről esik szó, különös tekintettel a mezőgazdasági kistermelésre, az árutermelés irányába mozduló *családi gazdaságokra és vállalkozásokra*, tágabb értelemben pedig az *egyéni vállalkozások egészére*.

A társadalmi folyamatok alakulásának perdöntő kérdése az eleve *agrárjellegű Alföldön* az, hogy milyen irányú változások történnek a mezőgazdasági foglalkozásúak soraiban, a falvak életében, illetve milyenek az esélyei a fejlettebb *árutermelő mezőgazdaság, a paraszti polgárosodás* erőteljesebb kibontakozásának. A piaci viszonyokhoz közelítő *modernizációs folyamatnak* ugyan már a rendszerváltás előtt is voltak előzményei, hiszen az úgynevezett *második gazdaság keretei között* sok család vett részt a mezőgazdasági kisárutermelésben. A magángazdálkodás fokozatosan beépült a nagyüzemi gazdálkodásba, mintegy megőrizve a paraszti polgárosodás bizonyos elemeit és hagyományait. Az 1980-as évek fordulóján a mezőgazdaság bruttó termelési értékének csaknem egyharmada már ezekből a kis (mágán) kisegítő gazdaságokból került ki (Enyedi 1994, 13).

A piaci viszonyokhoz közelítő, bár fölöttébb ellentmondásos és sajátos *modernizációs jelenségek* azonban csak a rendszerváltást követően erősödtek fel. Ez a folyamat mindeneke előtt abban öltött testet, hogy az ország más térségeihez, vidékeihez képest a régió megyéiben lényegesen több lett az intenzív vonásokat is magán viselő *árutermelő mezőgazdasági magángazdaság*, amely számos esetben mint árutermelésre is alkalmas *családi vállalkozás* jelenik meg. A polgárosodási folyamatok soktényezős feltételrendszerében már ma is fontos szerep jut a minden bizonnyal legtöbb *polgári tartalmat magában hordozó egyéni vállalkozásoknak*. Az országban fellelhető 27 832 működő mezőgazdasági vállalkozás 43,7%-a, mintegy 12 168 egyéni gazdaság a hat alföldi megyére esett, míg az országosan 458,4 ezer összes egyéni vállalkozásnak csak 26,5%-a (121,4 ezer vállalkozás) jutott a régióra. A mezőgazdasági egyéni vállalkozások száma megyei összevetésben is az alföldi megyékben a legmagasabb (1. táblázat).

A paraszti polgárosodásnak persze csak egyik jelzőszáma az egyéni gazdaságok száma, legalább ennyire fontos azok működőképessége, hatékonysága is. Ebben a megközelítésben már korántsem olyan kedvező a helyzet, hiszen az agráriumot érintő hátrányos következmények abból fakadnak, hogy az ipari válságfolyamatok is jelentős mértékben éppen az agrárjellegű Alföldön fejtik ki hatásukat. Miután a rendszerváltást kísérő elbocsátások elsősorban a zömmel falvakból naponta vagy ritkábban *el- és bejáró* mintegy 450–500 ezer *ingázót* – többnyire segéd- és betanított munkást – érintették az Alföldön. A *kényszerű népesség-visszaáramlás* eredményeként az alföldi társadalomszerkezetnek megjelentek olyan „karakterisztikus” elemei, amelyek már évtizedek óta hiányoztak. Faluhelyen – mondhatni új keletű társadalmi anakronizmusként – a tömeges elszegényedés és elnyomorodás miatt újra kialakultak a *napszámosok, a cselédek és a nincstelenek rétegei*, egyre többen sodródnak a társadalmi lét periferiájára. Magától adódik tehát a kérdés, hogy napjaink olykor áttekinthetetlenül bonyolult folyamatai közepette „...kikből lesznek polgárok, kikből proletárok” (Bóhm 1996, 27).

A kérdésre tehát, hogy a magángazdaságok és a kisvállalkozások számának a tömeges gyarapodását, a falvakban történő megtelepedést lehet-e egyértelműen pozitív és biztató perspektívának, a vállalkozószellem diadalának tekinteni, a dolgok jelenlegi állapotában csak felemlés, sőt meglehetősen *kétkedő válasz* adható. A rendelkezésre álló adatok ugyanis azt támasztják alá, hogy a *mezőgazdasági vállalkozások számának* – önmagában öröndetes – *növekedése nem jelenti* egyszerűen a *falu reális eltartóképességének az erősödését*, az új vállalkozói mentalitás szellemében tevékenykedő *árutermelő gazdaságok előtérbe kerülését*, különösen nem a már többször említett, halmozottan hátrányos helyzetű országhatár menti területeken és a belső periferiákon.

Az Alföld mezőgazdasága ma még azzal jellemezhető leginkább, hogy *világos magyar agrárkoncepció, egyértelmű és hatékony központi agrártámogatás hiányában* a felaprózódott néhány hektáros kis gazdaságok többségét relatíve alacsony színvonalú „*paraszti önellátó*”, *jövedelempótló, illetve kiegészítő tevékenység* jellemzi. Jobbik esetben is csak az agrártevékenységet végzők nem egészen egyharmada

1. TÁBLÁZAT. A működő egyéni vállalkozások száma gazdasági ágak szerint 1998-ban

Terület	Mező-, erdőgazdálkodás, halászat		Ipar, építőipar		Kereskedelem, javítás		Egyéb anyagi és nem anyagi szolgáltatás		Összesen	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Közép-Magyarország	2 869	2,0	26 159	18,0	33 570	23,1	82 586	56,9	145 184	100,0
Közép-Dunántúl	2 781	5,5	11 012	21,5	13 077	25,5	24 336	47,5	51 206	100,0
Nyugat-Dunántúl	3 935	7,9	9 909	19,9	12 749	25,6	23 225	46,6	49 818	100,0
Dél-Dunántúl	3 593	7,7	7 900	17,0	12 287	26,5	22 600	48,8	46 380	100,0
Észak-Magyarország	2 484	5,6	7 918	17,8	13 157	29,7	20 804	46,9	44 363	100,0
Észak-Alföld	5 494	9,3	10 031	17,1	17 275	29,4	25 962	44,2	58 762	100,0
Hajdú-Bihar	2 160	9,7	3 777	17,0	5 978	27,0	10 249	46,3	22 164	100,0
Jász-Nagykun-Szolnok	1 280	8,3	2 971	19,2	4 247	27,5	6 940	45,0	15 438	100,0
Szabolcs-Szatmár-Bereg	2 054	9,7	3 283	15,5	7 050	33,3	8 773	41,5	21 160	100,0
Dél-Alföld	6 674	10,7	11 187	17,9	17 176	27,4	27 552	44,0	62 589	100,0
Bács-Kiskun	2 520	10,5	4 605	19,0	7 024	29,0	10 035	41,5	24 184	100,0
Békés	2 002	12,0	2 862	17,2	4 769	28,6	7 035	42,2	16 668	100,0
Csongrád	2 152	9,9	3 720	17,1	5 383	24,8	10 482	48,2	21 737	100,0
Alföld	12 168	10,0	21 218	17,5	34 451	28,4	53 514	44,1	121 351	100,0
Magyarország	27 832	6,1	84 116	18,3	119 291	26,0	227 116	49,6	458 355	100,0

Forrás: Területi statisztikai évkönyv 1998, KSH.

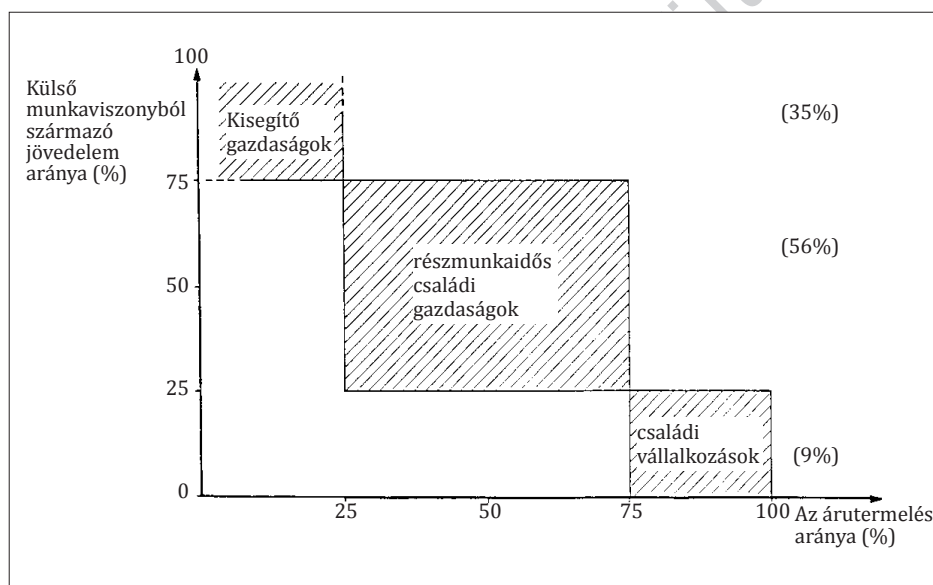
foglalkozik a piaci igények szerinti *árutermeléssel* is, s mindössze 9%-ra tehető azoknak a családi vállalkozásoknak az aránya, amelyek megújult szellemben igyekeznek megfelelni a modern piacgazdaság magasabb követelményeket támasztó kihívásainak. A családi gazdaságok mintegy 35%-át azok a *kisegítő gazdaságok* alkotják, ahol a családi jövedelem túlnyomó hányada, legalább 75%-a „külső” munkaviszonyból származik, 56%-át pedig azok a *részmunkaidős családi gazdaságok* teszik ki, amelyekben a munkaviszonyból vagy más külső forrásból és a családi gazdaságból származó jövedelem megközelítően egyforma súlyt képvisel. Túlás nélkül állítható azonban, hogy az összes *paraszti gazdaság túlnyomó többsége, közel 70%-a hagyományos mentalitáson alapuló önellátó, itt-ott szinte a természetes gazdálkodás szintjén mozgó mezőgazdasági tevékenységet folytat, különösen a hátrányos helyzetű alföldi térségekben*. Önként kínálkozik a kérdés, hogy az újonnan született *paraszti önellátó kisvállalkozások többsége egyáltalán vállalkozásnak tekinthető-e*. A tudományos és tapasztalati tények, s nem utolsósorban a kilencvenes évek derekán Kelet-Magyarországon, döntően az Alföld falvaiban végzett, mintegy 2500 kérdőív adatain alapuló, később kontrollvizsgálatokkal is alátámasztott úgynevezett *szociálgeográfiai felméréseink eredményei* azt igazolják, hogy – különösen a hátrányos helyzetű térségekben – az új magángazdaságok a kedvezőtlen körülmények hatására többnyire „*kényszervállalkozások*”, afféle „*kvázi vállalkozások*”, amelyek távolról sem *tekinthetők* ma még modern, úgynevezett *polgárparaszti árutermelő gazdaságoknak*.

Az ipari és egyéb kereseti lehetőségek beszűkülésével párhuzamosan ugyan növekszik a *családi gazdaságok önellátó szerepe*, így sokágúsága is, ám ezek a kisvállalkozások nem képesek jelentős tőkefelhalmozásra, eltartóképességük nagyon alacsony, s az itt folyó munka valójában *önkiszákmányoló* tevékenység, annak minden súlyos gazdasági-társadalmi következményével együtt. Fennáll a veszélye tehát annak, hogy az *ország keleti felében* tovább folytatódik a területi egyenlőtlenségek, a *halmozottan hátrányos helyzet akkumulációja*. Számos jel mutat arra, hogy a régtől fogva megmutatkozó fejlettségbeli távolságok tovább nőnek vagy legalábbis konzerválódnak, s a területi periferizálódás veszélye fenyeget kiterjedt alföldi területeket, nagy- és kistérségeket egyaránt (Süli-Zakar-Baranyi 1997).

Tekintettel az egyéni mezőgazdasági vállalkozások „kezdetleges”, úgynevezett kvázi jellegére, elaprózott voltára, megállapítható tehát, hogy a piaci viszonyokon alapuló modernizációban, a paraszti polgárosodásban érdekelt rétegek ma még csak egy meglehetősen vékony szeletét képviselik a helyi társadalomnak. Megfelelő feltételek hiányában (pl. jelentősebb vállalkozói tőkebevonás híján) rövid távon aligha számolhatunk azzal, hogy a mezőgazdasági vállalkozások modernizációja, a parasztpolgári fejlődés elérne olyan szintet, amely képes lenne az agrárjellegű alföldi térség felzárkóztatását jelentős mértékben felgyorsítani. A (paraszt)polgári történelmi hagyományok újjászületése és modernizációja révén a paraszti polgárosodás jótékony hatásai legfeljebb csak hosszabb távon érvényesülhetnek igazán az Alföldön, mindenekelőtt az intenzív jellegű gazdálkodásra, illetve árutermelésre máris alkalmas, részben régtől hagyományozódott paraszti művelésre, táji kultú-

rák meghonosítására alkalmas területeken, különösen a hungaricumokat (málna, szőlő, hagyma, torma, paprika stb.) illetően.

A már korábban kialakult megélhetési (túlélési) stratégia folytatásaként, részben pedig a rendszerváltással együtt járó átmenet viszonyaihoz való kényszerű alkalmazkodás következményeként várható, hogy a mezőgazdasági kistermeléssel döntően csak *részidőben* foglalkozó alföldi családi gazdaságok számottevő része továbbra is a „két lábon állás” stratégiája mellett döntve „főfoglalkozású munkahelye mellett hosszú távon fejleszti az árutermelésre szakosodott kis- és középgazdaságát. Ezek a társadalmi csoportok – a polgárosodás szemszögéből nézve – sajátos »köztes polgári« alakulatot képeznek majd a paraszti, valamint a nem paraszti polgárosodásban érintett rétegek között. Feltételezhető, hogy Magyarországon és különösen az alföldi térségben viszonylag jelentős tömegarányt fognak képviselni ezek a köztes helyzetű polgári rétegekhez tartozók.” (Harcsa 1993, 79–80)

1. ÁBRA. A családi gazdaságok típusai az Alföldön

Forrás: Kérdőíves felmérés alapján (Süli-Zakar-Baranyi 1997, 200).

Hosszabb távon megvan tehát az esélye annak, hogy az „Alföld-tünetcsoport” egyik korábbi történelmi jellemzője, a *parasztpolgári fejlődés „alföldi útja”,* a tradicionális mezőgazdasági társadalomból örökölt jellegzetességgént újraéledjen, s megváltozott körülmények között újszerű tartalommal az Alföldön zajló társadalmi-demográfiai folyamatok táplálója lehessen. Úgy tűnik azonban, hogy a *társadalmi szerkezet* – az európai szociológiában legtöbbször használt társadalmi-foglalkozási kategóriákban kifejezve – igen lassan, hosszú folyamat eredményeként fog csak a fejlett piacgazdasággal rendelkező demokratikus társadalmak szerke-

zetéhez hasonlítani. Még inkább igaz ez az Alföld társadalmának a fejlődési esélyeire vonatkozóan, hiszen itt az átlagosnál is erősebben „retardált polgárosodás”, a „diszkontinuus [nem folyamatos – B. B.] fejlődés” következtében a társadalom polgári átalakulásának és modernizációjának programja a történelem során többször is napirendre került, ám újra meg újra megrekedt. A közeljövőt illetően ma még igen nehéz lenne pontos és határozott válaszokat adni. Annyi bizonyos azonban, hogy az *egyetemes polgári társadalomszerkezet* gyors kiépülését eredményező áttöréshez országosan, különösen pedig az Alföld régióit tekintve jelenleg még számos társadalmi-gazdasági, objektív és szubjektív feltétel hiányzik. Ám biztató jel, hogy a rendszerváltás következtében a modernizációs folyamatok és a polgári átalakulás előtt egyaránt nyitva áll az út (Andorka 1996, 15–55; Bóhm 1996, 29).

Összefoglalás

A dolgok jelenlegi állása szerint – nem számolva a ma még szigetszerű, elszórt, jobbára csak sajátos területi típusként való előfordulással – a társadalmi-gazdasági élet minden területét átható, tömeges méretű valódi paraszti *polgárosodás az Alföldön is valóban messze van még*, különösen a *polgári identitástudat* kialakulását, a helyi társadalom morális értékeinek a változásait illetően. Tekintettel a *gazdasági-társadalmi modernizációs*, valamint a *globalizációs folyamatok* várható hatásaira, egyáltalán nem biztos, hogy a sajátos alföldi elemek dominanciája megmarad. Mindenképpen számolni kell a *történelmi hagyományok* megújító képességének a háttérbe szorulásával, az egykor annyira erős *identitástudat*, táji mentalitás és egyéb közösségformáló *tradíciók* (cívisjelleg, parasztpolgári mentalitás, hajdú, jász, nagykun, szatmári-beregi táji életérzés) halványulásával, jóllehet ezek még hosszú ideig hatni fognak az „alföldiek tudatalattijában”.

Számolni kell azzal is, hogy a magyar mezőgazdaság szereplői – köztük a jobb sorsra számító és érdemes alföldi családi vállalkozások – a jövőben nagyon nehezen, s *csak jelentős külső segítséggel lesznek képesek kikeveredni a régóta tartó válságfolyamathól*. Enélkül azonban az élelmiszer-gazdaság jövője, s vele együtt a *paraszti polgárosodás ügye* meglehetősen kilátástalan marad, rövid és hosszú távon egyaránt.

A jövőbe való minden kitekintésnek feltétlenül abból kell kiindulnia, hogy a *területi sajátosságok és különbségek* figyelembevételével a családi vállalkozásoknak az átalakuló magyar mezőgazdaságban játszott szerepét erősíthetné, egyszersmind a falusi gazdaság diverzifikált fejlesztését is szolgálhatná a családi gazdaságok többségét, mintegy 60%-át kitevő *részmunkaidős családi gazdaságok vállalkozói jellegének a kiteljesedése*. Ők jelenthetnék azt az utánpótlást, amelyből kifejlődhetne az igazi parasztpolgári társadalmi réteg, amelyből sokan a családi vállalkozók leggazdagabb, a paraszti „vállalkozói hierarchia” csúcsán álló, legszűkebb, ám legtehetősebb csoportját gyarapíthatnák. Ehhez a kormányzati gazdaságstratégiát a hatékony *mezőgazdasági vállalkozásélénkítésnek* kell mielőbb

alárendelni az ország keleti felében. *Az Alföld lakossága – különösen a falvak népe – ugyanis a gazdasági rendszerváltással együtt járó előnyök és hátrányok újfajta megosztását várja nemcsak egyes társadalmi csoportok és rétegek, hanem a különböző régiók és kistérségek között is.* Ám a paraszti polgárosodás, a térségi jellemzők és különbségek kutatása további hosszas empirikus vizsgálatokat igényel a regionális tudományok művelői részéről is.

Irodalom

- ANDORKA RUDOLF (1996): *Merre tart a magyar társadalom?* Lakitelek, Antológia Kiadó.
- BALOGH ISTVÁN (1973): *A civisek világa.* Budapest, Gondolat.
- BARANYI BÉLA (1985): *A Tiszántúl átalakuló társadalma 1945–1978* (A társadalmi átrétegződés fő folyamatai és történeti összefüggései). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BECSEI JÓZSEF (1994): A foglalkozási szerkezet jellemzői és területi összefüggései az Alföldön. In TIMÁR JUDIT (szerk.): *Az „alföldi út” kérdőjelei.* Békéscsaba, MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály, 212–216.
- BELUSZKY PÁL (1988): Az „Alföld-szindróma” eredete (vázlat). *Tér és Társadalom*, 3–28.
- BELUSZKY PÁL (1992): Az „Alföld-szindróma” eredete (vázlat). In *Vég kiadásítás I. Társadalomföldrajzi Tanulmányok (1959–1992).* Budapest, MTA RKK, 39–59.
- BELUSZKY PÁL (1994): Alföldi út? Alföldi ösvények! In TIMÁR JUDIT (szerk.): *Az „alföldi út” kérdőjelei.* Békéscsaba, MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály, 263–271.
- BÓHM ANTAL (1994): Az Alföld társadalma. Bevezető a Népeség-társadalom szekció előadásaihoz. In TIMÁR JUDIT (szerk.): *Az „alföldi út” kérdőjelei.* Békéscsaba, MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály, 209–211.
- BÓHM ANTAL (1996): A társadalomszerkezet változásai a rendszerváltás után. *Comitatus*, 3. 27.
- CSATÁRI BÁLINT (1993): Az Alföld tünetcsoport újraéledése 1990–1994. *Tér és Társadalom*, 3–4. 1–12.
- CSATÁRI BÁLINT (1994): Az alföld-problematika fő kérdései, a regionális fejlődés esélyei és korlátai. In TIMÁR JUDIT (szerk.): *Az „alföldi út” kérdőjelei.* Békéscsaba, MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály, 79–83.
- CSATÁRI BÁLINT (1995): Az Alföld helyzete és perspektívái. Rakonczai János (szerk.): *Alföldi kutatási program 1991–1994. Nagyalföld Alapítvány Kötetei 4.* Békéscsaba, MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, 99.
- ENYEDI GYÖRGY (1963): A mezőgazdaság földrajzi típusai Magyarországon. *Földrajzi Közlemények*, 4. 313–331.
- ENYEDI GYÖRGY (1994): Az Alföld fejlődésének perspektívái. In TIMÁR JUDIT (szerk.): *Az „alföldi út” kérdőjelei.* Békéscsaba, MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály, 13–16.
- ERDEI FERENC (é. n.): *Futóhomok.* Budapest, Athenaeum.
- HARCSA ISTVÁN (1993): A paraszti polgárosodás lehetőségei az Alföldön. *Alföldi Társadalom*, IV. köt. Békéscsaba, MTA RKK ATI, 65–80.
- SÜLI-ZAKAR ISTVÁN – BARANYI BÉLA (1997): Kisvállalkozások és vállalkozók helye és szerepe az Alföld mezőgazdaságában. *Debreceni Szemle*, 2. 196–211.

- TIMÁR JUDIT (szerk.) (1994): *Az „alföldi út” kérdőjelei*. Békéscsaba, MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály.
- TÓTH JÓZSEF (1988): *Urbanizáció az Alföldön*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TÓTH JÓZSEF (1996): Az Alföld. In PERCZEL GYÖRGY (szerk.): *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 630.

DUPress szabadon letölthető

ÚJ FOLYAMATOK ÉS VÁRHATÓ TENDENCIÁK AZ ALFÖLD TÁRSADALMÁBAN

Aligha kétséges ma már, hogy az Alföld-problematika bármely történeti, gazdasági és társadalmi összefüggésének a vizsgálata önmagában is megkülönböztetett jelentőséggel bír, hiszen az ország legnagyobb és egyben leghomogénebb régiójáról van szó, jóllehet e jellegzetesen síksági nagytájon belül számottevő különbségek is előfordulnak. Az Alföld régió jelenét és jövőjét érintő tét súlyát eleve meghatározza tehát az a körülmény, hogy a természeti-gazdasági és történelmi képződmény az ország területének közel 40%-án mintegy hárommillió embernek ad otthont. A régióval kapcsolatos tudományos érdeklődést indokolja az is, hogy a keleti országrész gazdaságában és társadalmában lejátszódott, s még inkább a napjainkban zajló folyamatok távolról sem kedvezőek a térségnek a fejlettebb régiókhoz történő felzárkóztatása számára.

Melyek tehát a szakmai körökben sokszor emlegetett úgynevezett „alföldi út” főbb sajátosságai a jelenkori Alföld társadalmában? A feltételrendszer oldaláról vizsgálva a kérdést mindenképpen a gazdaságot a közelmúltban ért megrázkódtatás a legfontosabb.

Gazdasági feltételrendszer

A napjainkban újfent *elmélyült területi válság igen erősen érinti az alföldi megyéket, különösen Békés, Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéket*. Ennek egyik legnyilvánvalóbb jele, hogy az említett megyékben a gazdaság átalakulását *súlyos munkanélküliség* kíséri. A munkanélküliség zöme a Budapest–Kecskemét–Szeged vonaltól északra-keletre elterülő országrészen él. Itt alig található olyan települést, ahol a munkanélküliségi ráta ne haladná meg jelentős mértékben az országos átlagot. A viszonylag kedvezőbb gazdasági feltételrendszert teremtő Bács-Kiskun és Csongrád megyékben a munkanélküliségi ráta tartósan az országos mutató körül mozog, sőt a délkeleti megyében alatta is marad (1. táblázat).

A *munkanélküliséget* a közgondolkodás manapság inkább városi jelenségnek gondolja, holott *kiterjedt falusi térségekben nyomasztóbb*, mint a városokban, sőt a városi munkanélküliségi ráta minden alföldi megyében magasan meghaladja a 8–10% között mozgó országos arányt, a falusi térségek és települések jó részében pedig a 30, nemritkán az 50%-ot, anélkül hogy a latens munkanélküliségről szó esett volna. A munkanélküliség jó része a mezőgazdaságban zajló szerkezet- és szervezetátalakulással szoros összefüggésben itt is természetesen *strukturális*

jellegű, tehát a munkaerő képzettsége és az új munkahelyek igénye között jelentős a különbség. Ugyanakkor nagy a veszély, hogy a képzetlen, alacsony kulturális szinten álló kelet-magyarországi munkanélküliek (akik itt a munkanélküliek igen nagy hányadát jelentik) nagy számban szorulnak ki a munkaerőpiacról, s végérvényesen a társadalom periferiájára kényszerülnek. Különösen súlyos a helyzet a volt távol-sági ingázók (főleg cigány férfiak) esetében (2. táblázat).

1. TÁBLÁZAT. A nyilvántartott munkanélküliek száma, 1997. december

Régió	Regisztrált munkanélküli	Ebből				
		fizikai foglalkozású	szellemi foglalkozású	férfi	nő	pályakezdő
Közép-Magyarország	70 425	50 728	19 697	32 973	37 452	5 052
Közép-Dunántúl	48 602	39 833	8 769	25 670	22 932	4 190
Nyugat-Dunántúl	32 093	25 927	6 166	18 426	13 667	2 171
Dél-Dunántúl	54 748	46 624	8 124	31 359	23 389	5 136
Észak-Magyarország	88 632	75 700	12 932	53 349	35 283	7 930
Észak-Alföld	102 744	88 437	14 307	62 403	40 341	11 425
Dél-Alföld	66 718	54 395	12 323	37 225	29 493	6 048
Összesen	463 962	381 644	82 318	261 405	202 557	41 952

Forrás: Magyarország régiói, Bp., 1998.

2. TÁBLÁZAT. Az egyes foglalkoztatási ráták átlagtól való eltérése, 1997

Régió	A gazdasági aktivitás rátája	A munkanélküliség rátája	A foglalkoztatottság rátája
Közép-Magyarország	3,1	1,8	4,9
Közép-Dunántúl	1,2	0,7	1,9
Nyugat-Dunántúl	5,2	2,7	7,9
Dél-Dunántúl	-2,1	-1,2	-3,3
Észak-Magyarország	-4,2	-5,2	-9,4
Észak-Alföld	-5,3	-3,2	-8,5
Dél-Alföld	-0,1	1,4	1,3

Forrás: Magyarország régiói, Bp., 1998.

Az agráriumban zajló gazdasági rendszerváltás legintenzívebb időszakában, az 1990–1993 közötti három-négy év során csak az Alföld hat megyéjében a mezőgazdasági nagyüzemeket több mint 300 ezer fő teljes munkaidőben foglalkoztatott ember hagyta el, részben a kiváló (leépülő) nem mezőgazdasági (kiegészítő) te-

vékenységet végzőkkel együtt. Önálló vállalkozást kezdve vagy nyugdíjba vonulva ezek az emberek jelentős mértékben munkanélküliek lettek, s ma az Alföldön csak a mezőgazdasági munkanélküliek száma 160–170 ezer főre tehető. A szövetkezeti csődeljárások és a felszámolási hullám áthúzódó hatásaként a mezőgazdaság kényszerű munkaerő-csábító szerepe 1993 után az ország keleti részén egy ideig még fel is erősödött.

Az elmondottakon túl fölöttébb ellentmondásosak azok a változások, amelyek az elmúlt években leginkább a *privatizáció kapcsán*, a vállalkozók és a vállalkozások sorsának alakulásában mutatkoztak meg az Alföld mezőgazdaságában. Egyfelől a tulajdonviszonyok radikális átrendeződése, másfelől a városokból a földhöz jutás csábító lehetősége vagy/és a munkanélküliség előli menekülés miatti tömeges visszatelepedés, harmadszor pedig az általános gazdasági recesszió hatása nyomán a magángazdálkodók, a mezőgazdasági kisvállalkozók száma rohamosan megnőtt a falvakban. Az alföldi falu akarva-akaratlanul *népesség-visszafogadó település* lett.

Amíg a kibontakozás és fellendülés olyannyira várt jelei számottevő mértékben megmutatkoznak, addig is szembe kell nézni a ma még lehangoló valósággal: *az alföldi megyék-régiók jelenleg is az ország leghátrányosabb tájegységei-régiói közé tartoznak*. Kényszerűen megszabadulva a rendszeres jövedelmet biztosító városi vagy falusi (tsz) állandó munkahelyektől, az immár „kisvállalkozóvá előlépett” paraszti népesség még szorultabb helyzetbe került, mint az 1960–70-es években, amikor tömegesen vált az ingázás „foglyává”. Tőkehiánnyal és értékesítési gondokkal küszködve, megfelelő agrártámogatás és piac hiányában a kis földterülettel rendelkező mezőgazdasági vállalkozó eleve vert helyzetben van az Alföld nagy részén. Az igazi „kitörés” várhatóan csak keveseknek adatik majd meg. Egyre többen kerülhetnek közülük rövid időn belül a társadalmi-gazdasági élet periferiájára. Mindez pedig *a keleti országrész kiterjedt területeinek a társadalmi, egyszersmind a területi léptékű leszakadásához vezethet*.

Az Alföld társadalma

A társadalmi fejlődés történelmileg kialakult sajátos „alföldi útja”, mindenekelőtt az Alföld „történelmi szindrómái” közül is a legértékesebb tényezők: *a parasztpolgári-mezővárosi fejlődés* finomszerkezetű működése, a relatíve fejlett mezővárosi intézményhálózat, a szabadmenetelű jobbágyság lehetősége, a reformált egyház haladó-polgári irányzatainak a jelenléte, a nagy fokú társadalmi mobilitás, az „innovatív” paraszti mentalitás *hatásai az elmúlt fél évszázad során mára megszűntek*. *A tájszerető mentalitáson és identitáson kívül* jobbadán ma már egyetlen olyan társadalmi tényező sincs, amely a korábbiakhoz hasonló, kedvező társadalmi hatást tudna kiváltani az Alföldön.

A régióban jelenleg zajló társadalmi folyamatok részletes bemutatása helyett csupán néhány fontosabb összefüggésre hívjuk fel a figyelmet. Az egyik új jelenség,

hogy a már említett úgynevezett *viSSzatelepülési kényszer* és egyéb gazdasági kényszerűségek hatására az állandó és ideiglenes oda- és elvándorlásokból számított *vándorlási különbözet* több év átlagában *jelentősen csökkent az Alföldön*. Az ország más megyéihez, régióihoz és a korábbi időszakokhoz viszonyított, Hajdú-Bihar kivételével lényegesen kedvezőbb *vándorlási mutatók* az Alföldön valamelyest ellensúlyozták a természetes népmozgalomban jelentkező kedvezőtlen tendenciákat. Ily módon a *régió népességszáma* az 1990-es években „*stabilizálódott*”, ami fölöttébb képlékeny és időleges állapotnak tűnik csupán. A közeljövőben a tényleges *népességfogyás felerősödésével* kell számolni az Alföld egészén, különösen pedig a dél-alföldi tervezési-statisztikai régió megyéiben (3. táblázat).

A rendszerváltás előtti foglalkozáspolitikai közismert alapelve a *teljes foglalkoztatottság* volt, amely az Alföldön érvényesült a legkevésbé. Ezzel függ össze az a sajátosság, hogy az elmúlt évek foglalkoztatást csökkentő hatása az országos átlagnál is érzékenyebben érintette az Alföldet, ahol már 1990-ben az 1930. évi szintre, sőt Bács-Kiskun és Jász-Nagykun-Szolnok megyét leszámítva a hatvan évvel korábbi szint alá süllyedt a *gazdasági aktivitás értéke*. A helyzet az 1990-es évek elejére csak tovább romlott.

A rendszerváltást követő évek változásai megnövelték a *tradicionális* hátrányokat az Alföldön, ahol az országos átlagnál *magasabb a fizikai foglalkozásúak és alacsonyabb a közép- és felsőfokú végzettségűek aránya*. Az egyetlen pozitívum az országos átlagnál *kedvezőbb korstruktúra* lenne, amennyiben az örvendetesen nagy létszámú fiatal és pályakezdő korosztályok nem válnának tömegesen munkanélkülivé. Ez akkor is súlyos diagnózis, ha figyelembe vesszük, hogy az így kialakult helyzetben az agrártermelés és a mezőgazdasági tulajdonviszonyok változásai játszottak meghatározó szerepet, de jelentősen hozzájárultak ehhez az iparból és az ingázásból kiszorulók is. A foglalkoztatottság radikális csökkenése az alföldi megyék közül különösen súlyosan érintette Hajdú-Bihart és Szabolcs-Szatmár-Bereget, s mindkét megye az átlagosnál kedvezőtlenebb helyzetbe került.

A társadalmi-gazdasági modernizáció, egy korszerűbb társadalmi szerkezet formálódásának s általában a magasabb piacgazdasági elvárásokat kielégítő *társadalmi mobilitás komoly fékje* lehet az is, hogy a munkaerő átlagos *képzettségi szintje, iskolázottsága* elmarad a hazai átlagtól, jóllehet az utóbbi is a fejlett gazdasággal rendelkező országokhoz viszonyítva eleve alacsonyabb szintet tükröz. Jellemző adat, hogy a *szakmunkásképzőt, illetve szakiskolát végzett aktív keresők* aránya az Alföld átlagát tekintve alacsonyabb az országos átlagnál, sőt a magasabb iskolai végzettség tekintetében lényegesen elmarad attól. Igen szembeűnő sajátosság a *felsőfokú végzettségű keresők* 10%-os alföldi átlagának a 12%-os országos szinttől való elmaradása.

3. TÁBLÁZAT. Az Alföld demográfiai jellemzői, 1998. január 1.

Megye, régió, ország	Terület		Népesség		Az 1990. év az 1980. év %-ában	Az 1998. év az 1990. év %-ában	Nép-sűrűség fő/km ²	Természetes szaporodás (+), ill. fogyás (-) 1997-ben 1000 lakos/fő	Tényleges szaporodás, illetve fogyás 1997-ben	
	km ²	az ország %-ában	fő	az ország %-ában					fő	%
Bács-Kiskun	8 420	9,1	537 084	5,3	95,7	98,4	64,0	-4,7	-2 104	-0,4
Békés	5 631	6,1	398 526	3,9	94,3	96,8	71,0	-5,6	-2 099	-0,5
Csongrád	4 263	4,6	422 276	4,2	96,2	96,2	99,0	-5,3	-2 338	-0,6
Hajdú-Bihar	6 211	6,7	545 670	5,4	99,5	99,4	88,0	-1,1	-2 042	-0,4
Jász-Nagykun-Szolnok	5 607	6,0	416 916	4,1	95,5	97,8	74,0	-4,2	-2 136	-0,5
Szabolcs-Szatmár-Bereg	5 937	6,4	572 475	5,6	96,4	100,0	100,0	+1,0	+52	+0,01
Alföld	36 069	38,8	2 892 947	28,5	96,4	98,3	80,2	-3,0	-10 667	-0,4
Magyarország	93 030	100,0	10 135 358	100,0	96,9	97,7	109,0	-3,8	-39 084	-0,4

Forrás: KSH Területi statisztikai évkönyv 1995, 1996, 1997.

A polgárosodás esélyei

A rendszerváltás, a piaccgazdaságra való áttérés újra napirendre tűzte a polgárosodás ügyét. Tény, hogy a gazdaság és a társadalom polgári típusú átalakulásának az esélyei részben már adottak, csak annak a hogyanja, intenzitása és időtartama bizonytalan még.

Elkerülve a vitákban való elmélyülést, s mellőzve a fogalmi kérdések részletes tisztázását, a polgárosodásnak ezúttal csak a tőkés átalakulást legáltalánosabban kísérő társadalmi folyamatokkal, közelebbről pedig a piaci viszonyok, illetőleg vállalkozási magatartás térnyerésének a társadalmi hatásaival kapcsolatos kérdésekről esik szó, különös tekintettel a mezőgazdasági kistermelésre, az árutermelés irányába mozduló családi gazdaságokra és vállalkozásokra, tágabb értelemben pedig az egyéni vállalkozások egészére (4–5. táblázat).

4. TÁBLÁZAT. A vállalkozások területi megoszlása, 1997

Régió	Működő vállalkozások		Külföldi érdekeltségű vállalkozások	
	megoszlása %	1000 lakosra jutó száma	megoszlása %	jegyzett tőkéjének megoszlása %
Közép-Magyarország	39,3	101	56,6	64,0
Közép-Dunántúl	9,9	65	7,2	6,8
Nyugat-Dunántúl	9,5	70	11,3	8,9
Dél-Dunántúl	9,2	69	7,2	3,3
Észak-Magyarország	8,5	49	3,0	7,7
Észak-Alföld	11,3	54	4,7	4,7
Dél-Alföld	12,3	66	10,1	4,6
Összesen	100,0	72	100,0	100,0

Forrás: Magyarország régiói, Bp., 1998.

A piaci viszonyokhoz közelítő, bár fölöttébb ellentmondásos és sajátos modernizációs jelenségek a rendszerváltozást követően erősödtek fel, s kaptak a korábbiakhoz képest merőben új jelleget az Alföldön. Ez a folyamat mindenekelőtt abban öltött testet, hogy az ország más térségeihez, vidékeihez képest a régió megyéiben lényegesen erőteljesebb lett az intenzív vonásokat is magán viselő árutermelő mezőgazdasági magángazdaságok, számos esetben az árutermelésre is alkalmas családi vállalkozások megjelenése, a többi gazdasági ágról nem is szólva. Ennek egyik legfőbb jellegzetessége, hogy 1997-ben az országban 27 427 mezőgazdasági vállalkozás 41,5%-a, mintegy 11 384 egyéni gazdaság a hat alföldi megyére esett, miközben a 465 ezres összes egyéni vállalkozásnak csak 26,6%-a (122,5 ezer

vállalkozás) jutott a régióra. A paraszti polgárosodásnak persze csak egyik fontos jelzőszáma az egyéni gazdagok számszerű súlya, legalább ennyire fontos azok *működőképessége, hatékonysága*.

A kérdésre tehát, hogy a magángazdaságok és a kisvállalkozások számának tömeges gyarapodását, a falvakba történő visszatelepedést lehet-e egyértelműen pozitív és biztató perspektívának, a vállalkozószellem diadalának tekinteni, a dolgok jelenlegi állapotában csak felemás, sőt meglehetősen kételkedő válasz adható. A rendelkezésre álló adatok azt támasztják alá, hogy a mezőgazdasági vállalkozások számának *növekedése nem jelenti egyszersmind a falu reális eltartóképességének az erősödését, az új vállalkozói mentalitás szellemében tevékenykedő árutermelő gazdaságok előtérbe kerülését*. Semmiképpen nem tekinthető hosszú távon tarthatónak a mára kialakult helyzet.

5. TÁBLÁZAT. A működő egyéni vállalkozások száma a gazdasági ág szerint, 1997

Terület	Mező-, erdő-gazdálkodás, halászat		Ipar-építőipar		Kereskedelem, javítás		Egyéb anyagi és nem anyagi szolgáltatások		Összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Közép-Magyarország	3 144	2,1	28 598	18,9	38 622	25,5	80 842	53,5	151 206	100,0
Közép-Dunántúl	2 622	5,1	11 770	23,2	13 894	27,4	22 467	44,3	50 753	100,0
Nyugat-Dunántúl	4 568	9,2	10 767	21,7	13 413	27,0	20 853	42,1	49 601	100,0
Dél-Dunántúl	3 502	7,5	8 802	18,7	13 930	29,7	20 673	44,1	46 907	100,0
Észak-Magyarország	2 207	5,0	8 670	19,7	14 007	31,8	19 118	43,5	44 002	100,0
Észak-Alföld	5 138	8,7	10 811	18,4	17 857	30,3	25 080	42,6	58 886	100,0
Dél-Alföld	6 245	9,8	12 179	19,1	18 407	28,9	26 863	42,2	63 694	100,0
Alföld	11 384	9,3	22 990	18,7	36 264	29,6	51 942	42,4	122 580	100,0
Összesen	27 427	5,9	91 597	19,7	130 130	28,0	215 895	46,4	465 049	100,0

Forrás: KSH Területi statisztikai évkönyv 1997.

Az új alföldi agrárvállalkozók jelentős száma azzal magyarázható, hogy az elmúlt évtizedek gyors foglalkoztatási átrétegződése nem volt teljes és tökéletes. A falusi lakások megtartása, a rokoni kapcsolatok ápolása, a szerény és nem elégséges ipari fizetések miatt mindvégig jelentős keresetkiegészítést biztosító „második (agrár-)

gazdaság” megléte egy félpaszti állapotot tartott életben, amelyből viszonylag könnyen „visszarétegződött” az ipari munkahelyén feleslegessé vált (többnyire távolsági vagy napi ingázó) egyén.

Az Alföld mezőgazdasága ma [az 1990-es évek derekán – B. B.] még azzal jellemezhető leginkább, hogy *világos agrárkonceptió, egyértelmű és hatékony központi agrártámogatás hiányában*, a felaprózódott néhány hektáros kis gazdaságok többségét relatíve alacsony színvonalú „*paraszi önellátó*”, *jövedelempótló, illetve kiegészítő tevékenység jellemzi*. Jobbik esetben is csak az agrártevékenységet végzők nem egészen egyharmada foglalkozik a piaci igények szerinti *árutermeléssel is*, s mindössze kilenc-tíz százalékra tehető azoknak a családi vállalkozásoknak az aránya, amelyek megújult szellemben igyekeznek megfelelni a modern piacgazdaság magasabb követelményeket támaztó kihívásainak. A családi gazdaságok mintegy harmadát azok a *kisegítő gazdaságok* alkotják, ahol a családi jövedelem nagyobb hányada, legalább háromnegyede „külső” munkaviszonyból származik, több mint felét pedig azok a *rész munkaidős családi gazdaságok* teszik ki, amelyekben a munkaviszonyból és a családi gazdaságból származó jövedelem megközelítően egyforma súlyt képvisel. Túlzás nélkül állítható azonban, hogy az összes *paraszi gazdaság túlnyomó többsége, közel 70%-a hagyományos mentalitáson alapuló önellátó*, itt-ott szinte a természetes gazdálkodás szintjén mozgó mezőgazdasági tevékenységet folytat, *különösen a hátrányos helyzetű alföldi térségekben*.

Magától kínálkozik a kérdés, hogy az újonnan született paraszi önellátó kisvállalkozások többsége egyáltalán vállalkozásnak tekinthető-e vagy sem? Társadalomföldrajzi felmérések eredményei azt igazolják, hogy általában véve is, különösen pedig a hátrányos helyzetű térségekben az új magángazdaságok, a kedvezőtlen körülmények hatására többnyire „*kényszervállalkozások*”, afféle „*kvázi vállalkozások*”, amelyek távolról sem *tekinthetők* ma még modern *polgári-paraszi árutermelő gazdaságoknak*.

Az ipari keresetek csökkenésével (megszüntetésével) párhuzamosan ugyan növekszik a *családi gazdaságok önellátó szerepe*, így sokágúsága is, ám ezek a kisvállalkozások nem képesek jelentős tőkefelhalmozásra, eltartóképességük nagyon alacsony, s az itt folyó munka tulajdonképpen önkiszákmányoló tevékenységet takar. Fennáll a veszélye tehát annak, hogy az ország keleti felében tovább folytatódik a területi egyenlőtlenségek, a halmozottan hátrányos helyzet akkumulációja, s a mostani átalakulás, a gazdasági rendszerváltás árát ismét az agrárrégiók és a falvak fizetik meg.

A piaci viszonyokon alapuló modernizációban, a paraszi polgárosodásban érdekelt rétegek ma még csak egy meglehetősen vékony szeletét képviselik a helyi társadalomnak.

Megfelelő feltételek hiányában (pl. jelentősebb vállalkozói tőkebevonás híján) a közeljövőben még aligha számolhatunk azzal, hogy a mezőgazdasági vállalkozások modernizációja, a parasztpolgári fejlődés elérne olyan szintet, amely képes lenne az agrárjellegű alföldi térség felzárkóztatását jelentős mértékben felgyorsítani. A (paraszt)polgári történelmi hagyományok újjászületése és modernizációja

révén a paraszti polgárosodás jótékony hatásai legfeljebb csak hosszabb távon érvényesülhetnek igazán az Alföldön.

Az átalakulási folyamatok tendenciái

A helyi társadalom egyes szintjein fölöttébb változatos formákban zajló folyamatokat vizsgálva egyértelmű ma már, hogy a rendszerváltás nyomán megkezdődött, s egyre gyorsuló ütemben folytatódik a régi tradicionális társadalmi szerkezet bomlása és az új kiépülése.

A rendszerváltás nyomán *jellegében és összetételében merőben új társadalmi-strukturális viszonyok formálódnak* az Alföld társadalmában is. A magyar társadalom állapotáról nemrég közreadott jelzőszámok, amelyek a folyamatok jellegét tekintve az Alföldre is vonatkoztathatók, arra utalnak, hogy a társadalmi szerkezet változásában *a hosszú távú tendenciák érvényesülése mellett folytatódtak a rendszerváltás után megindult új tendenciák*. Nőtt a vezetők és az értelmiségiek, valamint az önálló iparosok, kereskedők és vállalkozók aránya, csökkent a mezőgazdasági munkásoké és parasztoké az aktív keresők között. Tovább csökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya és kismértékben az iparban és építőiparban foglalkoztatottak aránya. Tény, hogy az önálló iparos, kereskedő, valamint a vállalkozói réteg számbeli gyarapodása a polgárosodási folyamatok szempontjából meghatározó jelentőségű. Ám az e rétegben tapasztalható nagymértékű fluktuáció arra utal, hogy az átmeneti időszakban még meglehetősen törékenyek azok a folyamatok, amelyek e réteg megalapozott stabilitását eredményezhetik.

A napjainkban zajló társadalmi mozgásfolyamatok jellegének és mennyiségének a meghatározásában kitüntetett szerephez jutott *a gazdaság mélyreható szerkezeti és szervezeti átalakulása*, mindenekelőtt a tulajdonviszonyok gyökeres átrendeződése, az új vállalkozási formák megjelenése. Emelkedik a *magánszektorban foglalkoztatottak, valamint az önálló iparosok, kereskedők, az egyéni vállalkozók* száma és aránya is. Ez máris jelentős átrétegződési folyamatokat indított el az Alföld társadalmában is. A társadalom szélső pólusain egyre nagyobb távolságokat felmutató rétegződés kezdődött, *új típusú polgári középosztály* formálódása indult meg, *a munkanélküliség* széles körűvé vált, s igen vékony „*elitcsoportok*” mellett egyre tekintélyesebb számú társadalmi csoportok *marginalizálódnak*, süllyednek a társadalmi hierarchia alsóbb szintjeire.

Az utóbbival összefüggő következmény többek között, hogy a *munkavállalókat* az átalakulás folyamatában hosszabb távon is nagy fokú *munkanélküliség* fenyegeti. De ha ez nem is következik be, mindenképpen számolniuk kell a munkahely instabilitásával, kedvezőtlen beosztásba kerüléssel, keresetcsökkenéssel, nem utolsósorban *a társadalmi helyváltoztatás*, a mobilitás lehetőségeinek a *beszűkülésével*. Mindez együtt járhat széles társadalmi rétegeknek a *társadalmi hierarchia* alsóbb szintjeire történő lesüllyedésével, következésképpen a *társadalmi szerkezet* megmerevedésével, illetőleg a „lefelé” irányuló mozgásfolyamatok tömegessé válásával,

s az ebből származó *társadalmi feszültségek* – remélhetőleg csak átmeneti – *akkumulációjával*. Az alföldi falvakba tömegesen visszakényszerült egykori ingázók részben a falusi munkanélküliek számát gyarapítják, részben pedig soraikból kerülnek ki faluhelyen – mintegy társadalmi anakronizmusként – *a napszámosok, a cselédek, a nincstelenek* nagyszámú csoportjai.

Úgy tűnik, hogy a társadalmi szerkezet igen lassan, hosszú folyamat eredményeként fog csak a fejlett piacgazdaságú és demokratikus társadalmak szerkezetéhez hasonulni. A megállapítás még inkább igaz lehet az Alföld társadalmának a fejlődési esélyeit tekintve, hiszen itt az átlagosnál is erősebben „retardált polgárosodás”, a nem folyamatos, megszakított fejlődés következtében a társadalom polgári átalakulása és modernizációja történelmileg immár többször is napirendre került, ám újra meg újra megrekedt. A közeljövőt illetően ma még igen nehéz lenne pontos és határozott válaszokat adni. Annyi bizonyos azonban, hogy az *egyetemes polgári társadalomszerkezet* gyors kiépülését eredményező áttöréshez országosan, különösen pedig az Alföld régióit tekintve jelenleg még számos társadalmi-gazdasági, objektív és szubjektív feltétel *hiányzik*.

A dolgok jelenlegi állása szerint ma már bizonyosra vehető, hogy a társadalmi-gazdasági élet minden területét átható valódi *polgárosodás az Alföldön is messze van még*, különösen ami a *polgári identitástudat* kialakulását, a helyi társadalom morális érdekeinek a változásait illeti. Visszatérve a kiindulási kérdéshez, hogy *képes lesz-e megújulni az alföldi társadalom, avagy az Alföld társadalma?* – a válasz mégis egyértelmű igen. Ám tekintettel a *gazdasági-társadalmi modernizációs*, valamint a *globalizációs folyamatok* várható hatásaira, egyáltalán nem biztos, hogy a sajátos alföldi elemek dominanciája megmarad. Mindenképpen számolni kell a *történelmi hagyományok* megújító képességének a háttérbe szorulásával, az egykor annyira erős *identitástudat*, táji mentalitás és egyéb közösségformáló *tradíciók* (cívissjelleg, parasztpolgári mentalitás, táji és lokális életérzés) halványulásával, háttérbe szorulásával, jöllehet ezek még hosszú ideig hatni fognak az alföldiek „tudatalattijában”. Ám bárhogyan alakul a régió sorsa, attól még az Alföld társadalma kutatóandó valóság marad.

A VÁLLALKOZÁSÉLÉNKÍTÉS SZEREPE AZ ALFÖLD MEZŐGAZDASÁGÁBAN – FELZÁRKÓZÁS VAGY LESZAKADÁS?

Közhely ma már a kérdéskörrel foglalkozók számára, hogy a gazdasági rendszerváltás sikere az Alföld térségeiben is elsősorban a gazdaság egészének a gyökeres szerkezeti és szervezeti átalakulásától és megújulásától, az új vállalkozási formák elterjedésétől, s az előbbiekkal szoros összefüggésben – mintegy azok előfeltételeként – a privatizációs folyamatok eredményességétől függ. A ma is erősen agrárjellegű Alföld hátrányos helyzetű térségeiben, mindenekelőtt Északkelet-Magyarország, illetőleg Jász-Nagykun-Szolnok és Békés megye kiterjedt körzeteiben vagy éppen Bács-Kiskun és Csongrád megyék egyes kistérségeiben természetesen az agrárszektorban zajló folyamatok határozzák meg döntően a társadalmi-gazdasági rendszerváltás minőségét, jellegét és jellegzetességeit. A tét igen nagy, hiszen az ország területének közel 40%-án az össznépesség mintegy harmada él. Ezért is annyira fontos minden olyan tudományos fórum, amely a vállalkozásélénkítés agrárökonómiai, szociológiai és szociálgeográfiai, illetőleg társadalomföldrajzi problémáival foglalkozik, különös tekintettel a hátrányos helyzetű alföldi térségekre. Nehéz lenne ugyanis elhallgatni, hogy a keleti országrész mezőgazdaságában és agrártársadalmában lejátszódott folyamatok távolról sem kedvezőek a térségnek a fejlettebb régiókhoz történő felzárkóztatása számára.

A legjobb szándékot feltételezve is fölöttébb ellentmondásosak azok a változások, amelyek a rendszerváltást követő első néhány évben, leginkább a privatizáció kapcsán, a vállalkozók és a vállalkozások sorsának alakulásában mutatkoztak meg az Alföld mezőgazdaságában. A tulajdonviszonyok radikális átrendeződése egyfelől, a városokból a földhöz jutás csábító lehetősége vagy/és a munkanélküliség előli menekülés miatti tömeges visszatelepedés másfelől, harmadszor pedig az általános gazdasági recesszió hatása nyomán a magángazdálkodók, a mezőgazdasági kisvállalkozók száma rohamosan megnőtt a falvakban. Az alföldi falu akarva-akaratlanul népesség-visszafogadó település lett. A korábban önszántukból vagy éppen gazdasági kényszerűségből városba özonlók egy része most megváltoztatva a mobilitás irányát, újfent önszántából vagy új keletű gazdasági kényszer hatására ismét útra kelt, ezúttal a falut választva lakóhelyéül, s a mezőgazdasági tevékenységet megélhetése forrásául.

A kérdésre, hogy a magángazdaságok és a kisvállalkozások számának tömeges gyarapodását, a falvakba történő visszatelepedést lehet-e egyértelműen pozitív és biztató perspektívának, a vállalkozó szellem diadalának tekinteni, a dolgok jelenlegi állapotában csak felemás, sőt meglehetősen kételkedő válasz adható. A rendelkezésre álló adatok és tudományos információk ugyanis azt támasztják alá, hogy

a mezőgazdasági vállalkozások számának – önmagában örvendetes – növekedése nem jelenti egyszersmind a falu reális eltartóképességének az erősödését, az új vállalkozói mentalitás szellemében tevékenykedő árutermelő gazdaságok előtérbe kerülését. Semmiképpen nem tekinthető hosszú távon tarthatónak a mára kialakult helyzet.

A helyzet ma még azzal jellemezhető leginkább, hogy világos magyar agrár-konceptió, egyértelmű és hatékony központi agrártámogatás hiányában, a felaprózódott néhány hektáros kis gazdaságok többségét relatíve alacsony színvonalú „paraszti önellátó”, jövedelempótló, illetve kiegészítő tevékenység jellemzi. Jobbik esetben is csak az agrártevékenységet végzők nem egészen egyharmada foglalkozik a piaci igények szerinti árutermeléssel is, s mindössze 10%-ra tehető azoknak a családi vállalkozásoknak az aránya, amelyek megújult szellemben igyekeznek megfelelni a modern piacgazdaság magasabb követelményeket támasztó kihívásainak. A paraszti gazdaságok túlnyomó többsége, közel 70%-a hagyományos mentalitáson alapuló önellátó, itt-ott szinte a természetes, az önellátó természeti gazdálkodás szintjén folytat mezőgazdasági tevékenységet a hátrányos helyzetű alföldi térségekben.

Az elmondottak alapján jogos tehát, a tagadó választ szinte önmagában hordozó kérdés, hogy az újonnan született „paraszti önellátó” kisvállalkozások többsége egyáltalán vállalkozásnak tekinthető-e vagy sem. A tudományos és tapasztalati tények, s a témával foglalkozó írások és előadások inkább azt igazolják, hogy általában véve is, különösen pedig a hátrányos helyzetű térségekben az új magángazdaságok, a kedvezőtlen körülmények hatására többnyire „kényszervállalkozásoknak”, afféle „kvázi vállalkozásoknak” tekinthetők ma még. Ezek a kisvállalkozások ugyanis nem képesek jelentős tőkefelhalmozásra, eltartóképességük nagyon alacsony, s az itt folyó munka tulajdonképpen önkiszákmányoló tevékenységet takar, annak minden súlyos gazdasági-társadalmi következményével együtt. Fennáll a veszélye tehát annak, hogy az ország keleti felében tovább folytatódik a területi egyenlőtlenségek, a halmozottan hátrányos helyzet akkumulációja, s a mostani átalakulás, a gazdasági rendszerváltás árát – mint már annyiszor – ismét az agrár régiók és a falvak fizetik meg.

Nem is olyan régen, az 50-es, 60-as és a 70-es években zajló más előjelű gazdasági-társadalmi (és politikai) átalakulás során már egyszer súlyos megrázkódtatással járó árat fizettek az alföldi falvak. Az 1950 és 1963 között, a mezőgazdaság és a falvak fejlesztésének a rovására végbement feszített ütemű és erőltetett, mennyiségi szemléletű, extenzív, egyszersmind aszimmetrikus, Budapestre és a vidéki nagyvárosokra orientált iparosítás, a mezőgazdaság kollektivizálásának a következményei, a lakáskérdés és az egyéb infrastrukturális ellátottság hiányosságából származó közismert ellentmondások és aszociális jelenségek hátrányos következményei jól ismertek. A „késleltetett” – mások szerint „megkésett” – városfejlődés problémái pedig különösen azt, az 1970-es években egymilliónyi naponta és mintegy 300 ezer hetente vagy ritkábban el- és bejáró úgynevezett ingázó, többnyire segéd- és betanított munkást érintették az országban (az Alföldön hozzávetőleg

500–550 ezer főt), akik parasztból munkássá csupán napi 8 órára, jobbik esetben heti öt napra rétegeződtek át. Munkaidejüket otthon, zömmel a mezőgazdaságban csak megduplázták, vagy pedig a hét végét és szabadságukat töltötték el „külön-munkával”. Miközben ez a nagy tömegű „új munkásosztály”, az úgynevezett ingázó munkásság tetemes hányadot vállalt az ipar- és a városfejlesztés költségeiből, ennek részarányos előnyeit nem élvezhette.

A faluról vagy a város közvetlen vonzási körzetéből bejáró munkás tehát nemcsak pluszterheket vállalt és szabad idejének nagy részét áldozta fel, hanem jó-részt meg volt fosztva a városi infrastruktúra előnyeitől is, amelynek létrehozásához az ő munkája is hozzájárult. Alig részesülhetett a városi lakásellátás, a közmű-, a bolt- és a vendéglátó-hálózat, a kulturális szolgáltatások, a magasabb színvonalú iskolák stb. által nyújtott kedvezményekből. Mint ahogyan a városokra is fokozottabb terheket rótt a túlszűfolttság, az infrastrukturális létesítmények fejlesztése, valamint az urbanizációs feltételek hiányai miatt meglévő munkaerőgondok megoldása.

Az alföldi falvak gazdasági-társadalmi átalakulásának kétségtelenül legdinamikusabb – igaz döntően extenzív jellegű – időszakában a 60-as és a 70-es években is bebizonyosodott, hogy a települési tényezőknek mennyire meghatározó szerepe van a falusi létfeltételek és életforma alakításában. A kétségtelenül jelentős fejlődés ellenére ez a faktor erősen befolyásolta – nincs ez másképp ma sem – egyes tájegységek, kiterjedt területek, sőt egész országrészek életét. Az a gazdasági tér, amelyben nagy tömegek élnek, az a földrajzi adottság, amelyhez százezrek kötöttek, a lakóhelyek gazdasági, társadalmi és kulturális központoktól való távolsága, a települések fejlettségi foka, mind-mind korlátozóan vagy ösztönzően hathatnak az életmódra, az életkörülményekre, a fogyasztói magatartásokra. Ám „[e]zek a területi adottságok – fogalmazta meg ezzel kapcsolatban Kenéz Győzőné – városban–falun–tanyán élő, társadalmilag, gazdaságilag és kulturális tekintetben azonos szinten álló háztartásokat is alapvetően elkülöníthetik egymástól, emellett teljesen azonos problémákat és jelenségeket váltanak ki a társadalmilag-gazdaságilag és kulturális tekintetben eltérő típusú háztartásoknál. A központoktól távolodva ugyanis növekvő terhek jelennek meg a háztartások életében elemi szükségleteik kielégítése során, s e terhek helyzetüket és magatartásukat egyaránt differenciálják.”¹

Nyilvánvaló, hogy hátrányosabb helyzetbe kerülnek azok a területek, ahol a lakosság nagyobb tömegei élnek távol a központoktól. Míg a hetvenes évek Dunántúlján például a lakosok 16,4%-a élt a központoktól 3 km-nél távolabb, az észak-magyarországi területen 12,8%-uk, addig az Alföldön a népesség 30,7%-a, ami rendkívül magas arányszám volt. Könnyen belátható és statisztikailag bizonyított is, hogy a távolságokból, az infrastrukturális ellátottság hiányaiból, például a vil-

¹ Kenéz Győzőné: A települési tényezők szerepe a családok életformájának alakulásában. Szociológia, 1977, 4. 537.

lany- és vízvezeték-ellátottság hiányaiból, a szórakozási, egészségügyi, sportolási, oktatási, szolgáltatási lehetőségek és elérhetőségek korlátozott voltából, a munkahelyekre és a szórakozási, vásárlási célokból történő utazgatásokból eredő költség-, idő- és fáradságráfordítások összehasonlíthatatlanul magasabbak a községek társadalmi csoportjai és rétegei számára, mint a városokban vagy az ahhoz közelebb fekvő településeken. Mindez azonos, sőt nagyobb jövedelmi és kereseti viszonyok mellett is olyan többletköltséget és egyéb ráfordítást igényelt, illetve vont el a községi-tanyai-külterületi háztartások nagy részétől, amely életszínvonal, életmód és életforma tekintetében hátrányosabb helyzetbe hozta az itt élőket, sőt esetenként a hátrányos helyzet akkumulációjához vezetett.

Vizsgálatok és sokrétű statisztikai adatok bizonyítják a területi hátrányok meglétét és következményeit. Többek között azt is, hogy az alföldi megyék jelenleg is az ország leghátrányosabb tájegységei-régiói közé tartoznak. Elég itt csak a községi és a külterületi-tanyai népesség magas arányára, vagy a vízvezeték-, a villany-, a csatornahálózat és a gázvezeték nélküli háztartások rendkívül magas számára utalni, nem beszélve a falusi-tanyai életforma egyéb hátrányairól és kényelmetlenségeiről. Ilyen módon a fejletlenebb mezőgazdasági területeken az urbanizációs feltételek ma is rendkívül hiányosak. A központoktól való távolság életformát differenciáló hatása részben azokon a városoktól tanyáig (belterülettől külterületig) erősen szűkülő átmérőjű csatornákon múlik, amelyek egyre csökkenő mértékű információt, kultúrát, szolgáltatást, árut és választékot engednek eljutni a központoktól távol lakókhoz. Másrészt viszont azon a távolságon, egyben úton, időn, költségen és energián, amivel a központoktól távol élők elérik az igényeik kielégítését. Olyan információknak, termékeknek, szolgáltatásoknak vagy választékfelelések megszerzéséről van tehát szó, amelyek a külterületekre, a szórványtelepülésekre vagy egyes nehezen megközelíthető falvakba nemcsak az 1970-es évek végén, de sok tekintetben mára is kiterjeszthető érvénnyel, nehezen jutnak el.²

Az úgynevezett „területi hátrányok” kérdések kapcsán *Kárpáti Zoltán* által készített, egy Békés megyei széles körű életmódvizsgálat eredményeit és tapasztalatait összegző tanulmányának következtetései alapvonásokban – saját szavai szerint is – az összes alföldi megyére érvényesek. Joggal állapítja meg a szerző, hogy a nagyüzemi gazdálkodás és az ipar intenzív fejlesztéséhez szükséges megfelelő anyagi eszközök hiányában, legalábbis a hetvenes évek elejéig olyan gazdaságpolitikai stratégia alakult ki a Dél-Tiszántúlon, amely a felszínen az érdekek időleges egyensúlyán alapult. Véleménye szerint ez annyit jelent, hogy egyik oldalon tehát a háztáji gazdálkodás támogatása és az extenzív, túlnyomórészt manufaktúrális ipar telepítése megnöveli a falu – és a tanya – gazdaságpolitikai jelentőségét. A másik oldalon viszont kényszerűen csökkenteni kell az infrastrukturális és a kommunális beruházásokat, ami komoly feszültséget eredményez a falu növekvő gazdasági szerepe és a falusi életforma civilizációs feltételei között. „Az ott élő emberek szá-

² Uo., 537.

mára – folytatja okfejtését a szerző – a falu lehetőséget nyújt a jobb életlehetőségek, az urbanizáltabb életforma anyagi alapjának megteremtésére, de az ezen kívül semmilyen más feltételeket nem biztosít (rosszak az útviszonyok, a víz-, a csatornahálózat, a kulturális és szórakozási lehetőségek stb.)... A biztonság és a bizonytalanság kettőssége kiváltképp azoknál érződik, akik már elindultak a foglalkozási átrétegződés, a társadalmi mobilitás útján, a falun élő ipari munkások körében. Helyzetükre az a jellemző, hogy igényeik túlnőttek a falusi életforma keretein, de kénytelenek ezek között a keretek között élni.”³

A problémákat gyarapítja továbbá, hogy a túlnyomórészt agrárjellegű kelet-magyarországi, alföldi régióban a mezőgazdaság korábbi fejlesztése „erőltetett” iparosítása eddig főként az urbanizálás alapját képező infrastrukturális és kommunális fejlesztések rovására volt fenntartható. A mezőgazdasági és az ipari beruházások összege nem volt arányban az érintett megyék által a nemzeti jövedelemből megtermelt értékek nagyságával. A vidéki ipartelepítés mindenekelőtt a nagy élők munkát és kis beruházást igénylő élelmiszeripar, illetőleg a nehézipar élők munkája-igényes ágazatainak fejlesztését tartotta szem előtt, megnövelve a falvakba települt szakképzetlen munkára és olcsó munkaerőre támaszkodó, kevésbé jelentős üzemek számát, az úgynevezett „falusi ipar” arányát. Ezért a foglalkozási átrétegződés elsősorban nem a városok irányába hatott, hanem igen ellentmondásos formák között, a falvakban ment végbe, oly módon, hogy nagyon felduzzadt a kettős foglalkozású, az ipar és mezőgazdaság között naponta ingázó, falusi életformáikat lényegében megtartó munkások száma, akik ipari jövedelmeiket rendszeresen kisárutermeléssel egészítették ki.

A mezőgazdaságban és az iparban zajló extenzív fejlesztések újabb hulláma idején, a 60-as és a 70-es évek fordulóján, amikor az alföldi falvak „taszító ereje”, illetve a városok „elszívó hatása” a legerősebben érvényesült, az ingázásokban tetten érhető, többnyire kényszerű mozgások is rendkívüli módon felerősödtek. Az 1970. évi népszámláláskor pl. Magyarországon közel egymillió (993,5 ezer) fő (az aktív keresők egyötöde) volt azoknak az aktív keresőknek a száma, akik naponta utaztak a lakhelyük és a munkahelyük között. További 300 ezer személy pedig hetente vagy ritkábban ingázott. A naponta eljáró aktív keresők közül mintegy 200 ezer fő, az összes ilyen eljárók valamivel több mint 20%-a esett a hat alföldi megyére. A legtöbben Szabolcs-Szatmárból (43,3 ezer fő), a legkevesebben pedig Békésből (29,4 ezer fő) jártak (vagy menekültek) el a lakóhelyükön kívül eső munkahelyekre. A naponta bejáró keresők száma mintegy 173 ezer fő, az összes bejárók 17-18%-a volt. A két szélső pólust ezúttal is Szabolcs-Szatmár (39,8 ezer fő), illetve Békés megye (27,7 ezer fő) jelentette.⁴

³ Kárpáti Zoltán: Területi hátrányok és az életforma urbanizációja (Békés megyei példa). Szociológia, 1972, 4. 522. – Lásd részletesebben Baranyi Béla: A Tiszántúl átalakuló társadalmá (1945–1978). A társadalmi átrétegződés fő folyamatai és történeti összefüggései a Tiszántúlon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985.

⁴ 1970. évi népszámlálás. 30. köt., 13, 20.

Az elmondottak és a rendelkezésre álló jövedelemstatisztikák alapján is könnyű belátni, hogy a jelenleg a mezőgazdaságot érintő változások és az általános recesszió miatt az ingázások – fent leírt – irányának a kellően meg nem tervezett, hirtelen és fölöttébb gyors megfordulása (megfordítása) milyen súlyos következményekkel járhat az egyes alföldi térségek számára. A megrázkódtatás súlya hasonló lehet ahhoz, mint amikor más okból a 60-as és a 70-es évek folyamatai a rendszeres napi tevékenységen, a „hivatalos” elfoglaltságon felül rengeteg pluszmunkát és energiát igényeltek a parasztságtól és részben a kettős jövedelmű háztartásoktól az évi összes jövedelem biztosítása során. Más szóval: míg a munkásság és a szellemi dolgozók túlnyomó többsége a munkahelyen végzett tevékenysége alapján élvezett rendszeres és biztos jövedelmet, addig a paraszti és a kettős jövedelmű háztartásokban élők nagyjából ugyanezt a jövedelmi szintet a tsz-ekben, vagy éppen az ipari és egyéb üzemekben végzett napi elfoglaltság után vagy mellett érték el. Ez nemcsak jelentős pluszmunkát és tényleges munkaidőtöbbletet jelentett, hanem sok időt és energiát emésztett fel, egyebek mellett a pihenési, a kulturálódási és az egyéb szórakozási lehetőségek rovására.

Az Alföld esetében amúgy is egy olyan területről volt szó, amelyen a népesség számottevő része falvakban és községekben, illetve a városok külterületein és agglomerációs övezetében élt, a keresők jelentős részét pedig a mezőgazdaság foglalkoztatta, miközben igen magas volt a vegyes háztartások, az ingázók, a naponta eljáró dolgozók, az úgynevezett kétlakiak aránya. Az 1972. évi Általános Mezőgazdasági Összeírás szerint az országosan nyilvántartott mintegy 1 millió 700 ezer kisüzemi (háztáji vagy kisegítő) gazdaság 46%-a volt a termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdasága, 48%-a a lakosság kisegítő gazdasága, s csupán 4%-a szakszövetkezet, 2%-a pedig egyéni gazdaság. Ebből következtetve a legszerényebb számítások szerint is az erősen mezőgazdasági jellegű Alföldön működhetett az összes háztáji és kisegítő gazdaságok mintegy fele a hetvenes évtizedben.

A Békés megyére vonatkozó adatok szerint például az 1970 körüli időszakban a falusi lakosok 72,4%-a rendelkezett kisebb vagy nagyobb telekkel, sőt a városba költöző nem mezőgazdasági népesség 37,4%-a is megtartotta telkét, a gazdálkodás és állattartás racionálisabb típusait alakítva ki, és megőrizve a paraszti gazdálkodás számos fontos elemét. A városba költözőknek is, amellet, hogy fő tevékenységük az iparhoz vagy a szolgáltatáshoz kötötte őket, még mindig jelentős része (43,5%-a) foglalkozott állattartással, zömmel önellátási, nem pedig eladási, illetőleg ebből származó közvetlen jövedelemszerzési megfontolásokból.

További sokrétű vizsgálatokkal és statisztikai adatok tömegével lehetne bizonyítani, hogy az alföldi megyék-régiók jelenleg is az ország leghátrányosabb tájegységei-régiói közé tartoznak. Kényszerűen megszabadulva a rendszeres jövedelmet biztosító városi vagy falusi (tsz) állandó munkahelyektől, az immár „csak” kisvállalkozóvá vált paraszti népesség még szorultabb helyzetbe került, mint a vázolt 60-as és 70-es években. Tőkehiánnyal és értékesítési gondokkal küszködve, megfelelő agrártámogatás és piac hiányában, a földterülettel rendelkező mezőgazdasági vállalkozó eleve vert helyzetben van az Alföldön. Az igazi „kitörés” várhatóan csak

keveseknek adatik majd meg. Egyre többen kerülhetnek rövid időn belül a társadalmi-gazdasági élet periferiájára. Mindez pedig a keleti országrész kiterjedt területeinek a társadalmi, egyszersmind a területi léptékű leszakadásához vezethet, és egy később már nem, vagy csak óriási nehézségek árán visszafordítható folyamat felgyorsítója lehet.

Összességében a vállalkozásélénkítés sokrétű témakörét a hátrányos helyzetű alföldi térségekre kivetítő eszmefuttatás és visszatekintés azt igyekezett bizonygatni, hogy a mezőgazdasági vállalkozói szellem és magatartás korábban, mi több mindig is jelen volt a régió mezőgazdaságában. A rendszerváltás természetesen merőben új helyzetet teremtett az ágazatban, ám négy év elteltével éppen az ad okot némi optimizmusra, hogy vannak olyan hagyományok, amelyekre lehet építkezni. A további kibontakozás előfeltétele mindenekelőtt egy újragondolt világos kormányzati agrárkoncepció, egyértelmű, célirányos és differenciált agrártámogatási rendszer kidolgozása. Aligha kétséges, hogy az ország minél több sikeres mezőgazdasági vállalkozás létrejöttében érdekelt, különösen a hátrányos helyzetű térségekben.

Az alföldi régiók fejlesztése, a területi hátrányok felszámolása irányába megtett minden – közeli és távoli – lépés végső soron a primer szektor erősítése révén, az egész ország boldogulását szolgálja. Ezért, s az ország területi szétszakadozásának a megakadályozása érdekében a kormányzati gazdaságstratégiát a hatékony mezőgazdasági vállalkozásélénkítésnek kell mielőbb alárendelni az ország keleti felében. Az Alföld lakossága – különösen a falvak népe – ugyanis a gazdasági rendszerváltással együtt járó előnyök és hátrányok újfajta megosztását várja nemcsak egyes társadalmi csoportok és rétegek, hanem a különböző régiók között is.

Perifériák Magyarországon

DUPress szabadon letölthető

A centrum–periféria viszonyrendszerben, az átlagosnál jóval kedvezőtlenebb, hátrányos vagy halmozottan hátrányos helyzetű területek, kistérségek és települések – más kelet-közép-európai nemzetekhez hasonlóan – Magyarországon is nagy számban fordulnak elő. A területi egyenlőtlenségek két jellegzetes típusa, a belső és külső (határ menti) perifériák az ország keleti felében, jellemzően az Alföldön, leginkább az északkeleti „három határ szegletben”, valamint a dél-dunántúli részekben lelhetők fel nagy számban és kiterjedésben. Ezek a sajátos helyzetű, az élet minden területén tradicionális és strukturális hátrányokkal küszködő térségek a sokirányú perifériaképződés rendszerváltás utáni sajátosságait is megjelenítik, kifejezve, hogy a magyar gazdaság gyökeres átalakulása újfent egy elmélyült területi válság és differenciálódás közepette ment végbe. A közelmúlt súlyos tapasztalata éppen az, hogy a gazdasági rendszerváltással együtt járó mélyreható változások sem javítottak a perifériákon élők hátrányos helyzetén, életkörülményein, kiterjedt térségek és települések továbbra is periferikus jelleget mutatnak. A kilencvenes évek elejétől felerősödött gazdasági és társadalmi dekoncentrációs folyamat igazi vesztesei az ország- és megyehatárok mentén fekvő amúgy is elmaradott rurális, azaz falusi kistérségek és települések lettek. A halmozottan hátrányos helyzetű határszéli települések, illetve a Trianon (1920) után az államhatárok túlsó oldalára kényszerült és centrumaiktól, korábbi szomszédsági kapcsolataiktól távol került, jórészt önmagukba zárt kistérségek és települések túlnyomó része joggal szolgál tehát rá a szakirodalomban már polgárjogot nyert rendkívül kifejező „periféria perifériája” megnevezésre. Kiutat ebből a helyzetből elsősorban az úgynevezett harmonikus vidékfejlesztés jelenthet.

GONDOLATOK A PERIFÉRIAKÉPZŐDÉS TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEIRŐL ÉS KÖVETKEZMÉNYEIRŐL

A centrum–periféria viszonyrendszer történeti dimenziói

KÖZÉPKORI „ELŐJÁTÉK”¹ – AZ ÚJ EURÓPAI MUNKAMEGOSZTÁS
ÉS MAGYARORSZÁG

Eltekintve a centrum–periféria viszonyrendszer, illetőleg a területi konfliktusok és a perifériaproblémák általános értelmezésétől, a figyelmet ezúttal erőteljesebben, a fogalompár második felére, mindenekelőtt a perifériaképződés történelmi előzményeire, következményeire és sajátosságaira irányítjuk. A történeti gyökereket illetően Magyarország esetében is a régmúltba, egészen a XV–XVI. század fordulójáig kell visszanyúlni. A késő középkorban az amerikai *Immanuel Wallerstein* jó néhány éve ismertté és divatosá vált, sokszor idézett elmélete szerint a XVI. század elején létrejött az úgynevezett „európai világ gazdaság”. Az új világ gazdaság Wallerstein álláspontja szerint már nem egy nagy birodalom jegyeit viselte magán, hanem egy olyan hatalmas kiterjedésű térség sajátosságait, amelyek a különféle társadalmi rendszereknek a világ előtt addig nem ismert fajtáját képviselték.

Az új, formálódó „világ gazdaság” legfontosabb megkülönböztető jegye, mintegy differenciaspecifikája volt immár, hogy elsősorban már gazdasági, nem pedig politikai entitást képviselt a korabeli birodalmakkal, városállamokkal és a születő félben lévő kvázi nemzetállamokkal szemben. Az új „Világrend” legfőbb sajátossága már nem a területiségében, méreteiben mutatkozik meg, tehát nem abban, hogy szinte az egész világra kiterjedően, voltaképp saját keretein belül birodalmakat, városállamokat és kialakulóban lévő „nemzetállamokat” ölel fel, hanem abban, hogy „nagyobb, mint bármely jogilag meghatározott politikai egység”, és az új „világ gazdaságon” belül „...a rendszer részei között az alapvető kapcsolat gazdasági...”, kiegészülve az azt erősítő politikai, kulturális és egyéb szövetségi kapcsolatokkal (*Wallerstein* 1983, 27).

A modern világ gazdasági rendszer kiindulópontjaként, s mintegy előképeként, a tőkés termelési mód alapján létrejött „európai világ gazdaság” merőben új helyzetet teremtett az európai munkamegosztás korábban kialakult rendjében, s következőképpen más módon érintette Európa különböző részeit, mindenekelőtt a kontinens nyugati és keleti felét, köztük az egykori Magyar Királyság területét.

¹ Wallerstein, I. kifejezése. I. m, 27.

A XVI. században lejátszódott folyamatok szinte máig ható következménnyel jártak Magyarország számára, főleg ami a *kontinensen belüli centrum–periféria viszony* kialakulásának a feltételeit illeti. A centrum–periféria elméletek főként a tőkés viszonyokat elemzik, és többnyire a nemzetközi méretű gazdaságra vonatkoznak. A legkülönbébb centrum–periféria elméletek képviselői között egyetértés mutatkozik a tekintetben, hogy a centrum és a perifériák viszonyrendszerében hosszú távon természetesen elmozdulás következhet be, az egykori centrumterületek válhatnak perifériákká és fordítva.² Ez az ellentétes irányú mozgás természetesen a világgazdasági folyamatokat és – különösen a nemzetállamok létrejötte után – az egyes nemzetgazdaságok keretei között zajló folyamatokat is egyaránt jellemezhetik (Barta 1990; Berend T.–Ránki 1979; Enyedi 2003; Horváth 1998; Linge 1988; Nemes Nagy 1990; 1996; Szűcs 1983; Wallerstein 1983).

A fentiek előrebocsátása után joggal tehető fel viszont a kérdés, hogy történelmi előzményeit és következményeit tekintve hogyan érintette Magyarországot a XVI. században kialakuló új világgazdasági rend? Nyilvánvaló, hogy a kezdetek Magyarország esetében is a XVI. század elejére nyúlnak vissza. Ekkortól figyelhető meg ugyanis az *európai világgazdaság centrum- és perifériaterületei közötti megosztottság*, az idők folyamán pedig egyre élesebben kirajzolódó ellentét, amely szorosan összefügg az *Európa nyugati fele és keleti fele*, némi leegyszerűsítéssel az *Elbán inneni és Elbán túli területek közötti* fejlődési irányvonal és sajátosságok *elkülönülésével*, az európai munkamegosztásban betöltött szerep megváltozásával. Mindez természetesen évszázadokra kiható következményekkel Magyarország sorsát is gyökeresen befolyásolta. A nagy földrajzi felfedezéseket követően ugyanis gyökeres változások következtek be a kontinens két fele között. Az Elbától keletre fekvő területek (általánosabban Kelet-Európa), közöttük Magyarország kimaradtak a földrajzi felfedezések előnyeiből, miközben ennek következményeként elszenvedte azokat a hátrányokat, amelyek az Európát Elő-Ázsiával és Ázsiával összekötő szárazföldi kereskedelmi útvonalak megszűnésével, a tengeri hajózási forgalom egykori európai centrumaiból (Hanza-városok, Földközi-tenger) a transzatlanti irányokba történő áthelyeződésével, valamint az árforradalom, illetve árrobbanás és a vele járó gabonakonjunktúra következtében az európai munkamegosztásban betöltött újfajta szereppel járt együtt.

² A centrum–periféria elméletekről részletes áttekintést nyújt Barta Györgyi tanulmánya (Barta 1990), amelyben igen helyesen állapítja meg többek között – a már idézett Wallerstein álláspontját erősítve –, hogy a centrum–periféria viszony a világban függőségi láncolatot alkot, amely egyrészt azt jelenti, hogy ugyanaz a térség (település) egy időben lehet periféria és centrum is, másrészt azt, hogy az egyik térség fejlődése másutt az elmaradottság fokozódásával jár. Mint ahogy a szerző által ugyancsak megidézett (Linge 1988) másik tanulmányra hivatkozva, a szerző a centrum–periféria lassan változó viszonyrendszerében helyesen világít rá, hogy egy-egy periferikus térség is centrummá válhat (Kanada, Japán), illetve a korábban inkább centrumhoz tartozó térségek is perifériára csúszhatnak, mint pl. egyes kelet-európai országok. A jelenkori európai regionális politika, a regionalizmus és a regionalizáció kérdéseit, a centrum–periféria viszonyrendszer európai és hazai összefüggéseit is érintve részletekbe menően elemzi Horváth Gyula kitűnő monográfiája (Horváth 1998).

Az említett tényezők teljessé tették azt a folyamatot, amely a XIV. és a XV. századi recesszióval kezdődött meg Európában, s amely azonban ellenkező eredményekre vezetett Kelet-Európában és Nyugat-Európában. Míg a változások Nyugat-Európában a feudalizmus fokozatos leépülését és egy új, fejlettebb társadalmi-gazdasági alakulat, a tőkés rendszer kiépülését, s nem utolsósorban a gazdasági modernizáció kezdeteit jelentette, addig Kelet-Európában megrekedtek az addigi modernizációs folyamatok, az Elbán inneni területek kikerültek a korábbi viszonylag egységes és töretlen gazdasági-társadalmi folyamatok fő áramából, a sok tekintetben Nyugat-Európához hasonlítható korábbi fejlődés megakadt, a feudalizmus újfent megerősödött. Kelet-Európa kiterjedt területei, részben az új európai munkamegosztás által ráhárított szerep miatt, az iparosodó Nyugat nyersanyagszállítójává, mezőgazdasági termékek, mindenekelőtt gabonaexportőrévé – Európán belül gazdaságilag kvázi gyarmati szerepkört játszó tényezőjévé – vált, miközben az egyéb történelmi körülmények (pl. Magyarország és a tőle délre és délkeletre fekvő területek esetében a török hódoltság; a városfejlődés nyugat- és kelet-európai különbözőségei stb.) miatt sor került a refeudalizációra, a *feudális rendszer „újra kiadására”*, a majorsági gazdálkodás ismételt megerősödésére, az ezzel járó „zweite Leibeigenschaft”, azaz a „második jobbágyság” újbóli intézményesülésére, a nyugat- és kelet-európai fejlődés hosszú távú szétválására, végső soron Kelet-Európának a fejlettebb centrumterületté váló Nyugathoz viszonyított perifériára szorulására (Berend-Ránki 1972; Pach 1961; 1968; Wallerstein 1983).

A nyugat- és kelet-európai fejlődési irány elkanyarodásának folyamatában Magyarország is a periférialódó kelet-európai térség részévé vált. A török invázió által súlyosbított helyzetben pedig a XVI. század első felétől egyre inkább nyilvánvalóvá vált Magyarország leszakadása Nyugat-Európához képest, holott a XV. század végéig a magyarországi rurális, falusias vidékfejlődés irányvonala a nyugat-európaival alapvetően megegyezett (Pach 1966).

A kérdéskör magyar vonatkozásait tárgyaló szakirodalom³ túlnyomórészt meggyező álláspontja szerint, Magyarország a XVI. század első felétől a centrum-periféria viszonyrendszerében évszázadokra Európa perifériájára szorult, magában hordozva a „kelet-európaiságból” származó hátrányos, sőt halmozottan hátrányos helyzet számos jellemzőjét. Az 1526-os mohácsi vész nem pusztán egy esemény volt a vesztett csaták sorában, hanem mintegy szimbolikus kifejeződése annak, hogy Magyarország fejlődése hosszú időre mellékvágányra siklott. Mohács ugyanis „...kihatásában korszakot zár be: vele a középkor Magyarországnak államegysége és függetlensége bukott el. Az 1514-ben elnyomott, a magyar urak és hódító törökök csapásaitól vérző népre a 'második jobbágyság' súlyos korszakának sötét fellege borult.” (Molnár 1967, 158)

³ A refeudalizáció és a második jobbágyság európai és magyarországi sajátosságaival foglalkozó gazdag szakirodalomból ld. többek között: Maksay (1958), Pach (1963), Szabó (1940, 1976), Szűcs (1983), Varga (1969).

CENTRUM–PERIFÉRIA VISZONYRENDSZER NEMZETI KERETEK KÖZÖTT

Kifejezetten Magyarországról szólva a *centrum–periféria fogalompár* hosszú ideig *meglehetősen relativizálódott*. Magyarország önmaga is periféria vagy jobbik esetben félperiféria volt Közép-Kelet-Európa nyugattal éppen hogy érintkező részében. Maga az egész ország – ha lehet egyáltalán egyazon országnak tekinteni a mintegy 150 évig három részre szakadt Magyarországot –, tulajdonképpen évszázadokon át az európai fejlődés fő áramának perifériájára szorult, Nyugat-Európa félperifériájának tekinthető. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a történeti Magyarország területén belül ne jöttek volna létre a centrum–periféria viszonyrendszer valamilyen formái, s ne történt volna perifériaképződés. A folyamat azonban a nyugat- és kelet-európai fejlődés ellentmondásaitól és dichotómiájától eltekintve jelentős mértékben a történeti múlt sajátosságaival, az ország helyzetét befolyásoló nemzetközi körülményekkel, s leginkább az ország török megszállás miatti hosszú időre szóló, három részre szakadásával függött össze.

Az amúgy is anorganikus gazdasági-társadalmi folyamatok következményeit súlyosbította az ország megosztottsága, a szilárd nemzetállami keretek létrejöttének elhúzódása. Ennek függvényében teljesen más megítélés alá esik a Habsburg-fennhatóság alá eső királyi Magyarország (Nyugat- és Észak-Magyarország, olykor a Partium), az Erdélyi Fejedelemség és a török hódoltság alá eső, főleg az alföldi területeket magában foglaló kiterjedt középső országrész. Nyilvánvalóan más-más gazdasági hatások érvényesültek a királyi Magyarországon, ahol számos terület és város került a fejlettebb osztrák birodalmi területek és városok vonzáskörébe, vagy éppen az Erdélyi Fejedelemségben, ahol átmeneti időkből a relatív függetlenség előnyeit élvezve a gazdasági fellendülés jelei mutatkoztak, s gazdaságilag is meglehetősen erős nagyvárosi decentrumok tevékenykedtek. De kevésbé mondható mindez el a török hódoltság alá eső területekről, ahol a pusztulás és népességvesztés meglehetősen általános jelenségén túl inkább csak a khász birtokokon és egyik-másik, a függetlenségét megőrizni képes, a későbbi alföldi parasztpolgári-mezővárosi, illetve a fejlődés sajátos „alföldi útját” járó alföldi város játszott jelentékeny centrumszerepet egy-egy térségben (*Erdei é. n.*, 66–67; *Féja é. n.*).

Enyedi György új keletű, definitív megfogalmazását⁴ irányadónak tekintve a centrum–periféria viszonyrendszer komplex és egységes formában Magyarországon nagyjából a rendi (feudális) társadalom 1848-tól kezdődő összeomlása, illetve a nemzetállami keretek megszilárdulása a XIX. század közepe és második fele, de

⁴ *Enyedi György* akadémikus felfogásában: „A centrum az a térség, amelyben a gazdasági-társadalmi innovációk (a technológiától az intézményi-szervezeti újításokig) megszületnek; melynek következtében a térség gazdasága új, versenyelőnnyel rendelkező fejlődési szakaszra lép, s ennek eredményeként a térség társadalmi is átalakul, jóléte növekszik. Az újítások azután megkésve, gyakran módosulva, előnyeikből veszítve megjelennek a félperiférián; a perifériáig pedig el sem jutnak, vagy csak akkor, amikor már elavultak; a centrumban addigra új fejlődési modell formálódik.” (*Enyedi* 2003, 1)

leginkább a magyar gazdasági modernizáció – W. W. Rostow híres növekedésselméletére is tekintettel – a „nagy nekilendülés” (*take-off*)⁵, ha mégoly felemásan és ellentmondásoktól terhelt is, az 1867. évi kiegyezést követően, a *dualizmus* korában az Osztrák–Magyar Monarchia történetének közel fél évszázada során bontakozott ki, amely egyben a polgári gazdaság és társadalom kiépülésének a lendületes időszaka volt. Míg ugyanis ezt megelőzően a Habsburg-ház ellen folytatott függetlenségi küzdelmek, köztük a legjelentősebb és legutolsó, az 1848–49-es szabadságharc, és a politikai függetlenség hiánya lassította a polgári intézmények kialakulását és a gazdaság fellendülését, a dualizmus idején az „inga” Nyugat felé lendült, s az ország kezdett felzárkózni Nyugat-Európához (Beluszky 2002; Rostow 1963).

A dualizmus korában nyilvánvalóan más volt a szerepe a centrumot „koncentráltan”, egyszersmind legkiteljesültebb formában megtestesítő *fővárosnak* (Budapest), az egyes nagy, mintegy „szigetszerűen” elhelyezkedő *centrumvárosoknak* (Pozsony, Kassa, Debrecen, Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely, Arad, Temesvár, Brassó, Szabadka stb.), illetve a *nagy történeti régióknak* (pl. Alföld, Dunántúl, Felvidék, Erdély, Délvidék). A nagyrégiók viszonylatában és az egyes régiókon belül természetesen számos összefüggéseiben értelmezhető a centrum–periféria viszony. Voltak eleve hátrányos helyzetű térségek, mint pl. az Alföld, a Délvidék kiterjedtebb területei, Dél-Erdély egyes térségei, miközben különböző nagyvárosi központok körül a gazdasági-társadalmi innovációkat magukban foglaló és magukhoz vonzó igen fejlett centrumvárosok tevékenykedtek hatalmas vonzásterülettel (Kassa, Brassó, Temesvár, Kolozsvár, Marosvásárhely). Számottevő súlyuk és szerepük volt a gazdasági kohézió valamifajta erősítésében az elsődleges nagy vásárvárosvonalak mentén húzódó területeknek. Ám minden pozitív megnyilvánulás ellenére „[a] társadalmi-gazdasági fejlettség területi színvonala nagy vonásokban a természeti-földrajzi nagytájak szerint alakult: a mezőgazdasági termelésnek, különösen a konjunkturális helyzetű gabonatermelésnek szűkös feltételeket biztosító hegykeret (a Kárpátok), mind a gazdasági színvonala, mind az infrastruktúra (településfejlettség, közlekedési feltártság stb.), mind pedig a lakosság kulturális színvonala alapján hátrányos helyzetű terület volt” (Beluszky 2002, 73).

A nemzeti keretek között a XX. század fordulójára jelentős mértékben előrehaladt kohéziós tendenciákat, az országon belüli perifériák és az európai félperiférián elhelyezkedő Magyarország figyelemre méltó felzárkózási folyamatát Trianon és tragikus következményei törték meg újfent.

⁵ Ld. erről részletesebben Rostow (1963), illetve Ripp (1967). A magyarországi nagy fellendülés, a gazdasági növekedés és modernizáció folyamatában sajátos elem volt Beluszky Pál álláspontja szerint „az állam nagyfokú aktivitása, protekcionizmusa; ez a területi fejlődést is nagymértékben befolyásolta (állami kamatgaranciák a vasútépítéshez, a vasutak állami kézbe vétele, központi tarifapolitika kialakítása, az állami tulajdon magas aránya a gazdaságban, regionális adókedvezmények stb.)” (Beluszky 2002, 73).

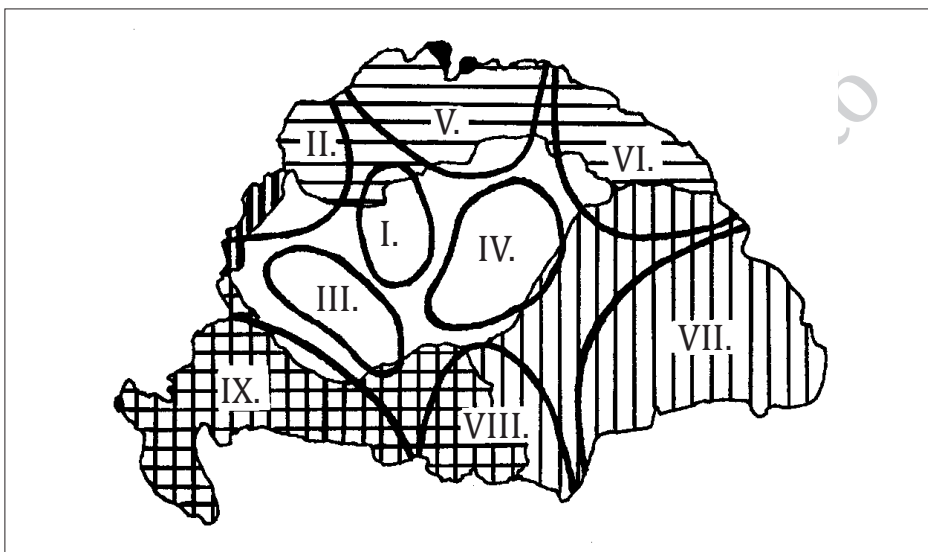
TRIANON ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

A ma már csak 93 ezer négyzetkilométer területű Magyarország létrejötté közismerten az I. világháborút lezáró trianoni békeszerződés következménye. Az 1920. június 4-én a trianoni békeszerződés által kikényszerített új államhatárok hosszú távra szólóan az egyik legnagyobb traumát váltották ki a magyarság évezredes történelmében. A Magyarország területét és népességét ért súlyos veszteségekre vonatkozó rideg tények széles körben ismertek. A szakirodalom kellő mélységgel foglalkozik azzal a tragikus szituációval, amely során Magyarország keleti, jórészt pedig az északi és déli határainak kialakításában meghatározó szerepet játszott a Kárpátok ívén belül elhelyezkedő, nagyrészt az Alföld szélén, a felvidéki Losonc-tól egészen a délvidéki Zomborig futó, félkör alakú vasúthálózat, mintegy eleve elrendelve a trianoni határvonást. A stratégiailag rendkívül módon fölértékelte kérdés közvetlen okként és ürügyül szolgált a mind nagyobb területekre pályázó utódállamoknak ahhoz, hogy a kiemelkedő jelentőségű vásárvonal mentén húzódó vasút legyen a trianoni határ kijelölésének a közvetlen meghatározója. Miután pedig a vasútvonal teljes hosszában magyarul lakta területeken húzódott, szinte törvényszerű volt színmagyar területek elcsatolása is. Az úgynevezett *vasút szabta határok*, a vasúti gyűrű határ menti tisztán magyar nyelvterületein közvetlenül mintegy 1,6 millió magyar elszakítását jelentették (Erdősi 1996; Majdán 2002; L. Nagy 1965; Palotás é. n.; Romsics 2001; Rónai é. n.).

A trianoni határok soha nem tapasztalt nehézségek elé állították a megcsonkult országot és a magyarságot. A Kárpát-medence politikai térképét átrajzoló Trianon egyik legsúlyosabb következménye mégis az volt, hogy az újonnan formálódott keleti határok már szervesen összetartozó, összekapcsolódott és egymásra épült gazdasági egységeket bomlasztott fel. Ennek egyik látványos, és a határon átnyúló kapcsolatokat mindmáig hátráltató következménye, a gazdasági-társadalmi viszonyrendszerek szinte minden összetevőjét meghatározó *térszerkezet széttörédezése*, a *határ menti kettős periféria helyzet*, a határmentiség és a halmozottan hátrányos helyzet együttes, egymást erősítő „hatásmechanizmusának” a kialakulása volt. A kapitalizálódó Magyarországon a századforduló környékére kezdtek elkülönülni a regionális fejlődés magterületei, amelyek zavartalan fejlődés esetén idővel valódi régiókká válhattak volna. A Kárpát-medencét keresztül-kasul átszelő, új politikai határok azonban szétdarabolták a XIX. század végére, a XX. század elejére körvonalazódó régiókezdeményeket (1. ábra). Az új határok amellet, hogy szervesen formálódó régiókat érintettek, az interregionális és a magyar-magyar kapcsolatokat lehetetlenné tették, s magát a határforgalmat is rendkívüli módon megnehezítették (Golobics-Tóth 1999; Rechnitzer 1999; Ruttkay 1995; Tóth 1996; Tóth-Golobics 1996).

A Kárpát-medencében azonban a két világháború között az egymással szemben álló államok ellenséges légköre sem kedvezett az államhatárokon átnyúló regionális együttműködéseknek sem. Az ellenséges szomszédi viszony lehetetlenné tette a gazdasági jellegű kapcsolatokat a határokon „kívül rekedt” nagyvárosok és

a Magyarországon maradt, központjukat veszített egykori vonzáskörzeteik között. A trianoni határváltozások miatt az Alföldön jóval nagyobb területek veszítették el korábbi vonzásközpontjukat, mint az ország északi vagy nyugati részén. Ez abból adódott, hogy az alföldi jelleg következtében itt kevesebb, viszont jóval nagyobb népességű és kiterjedésű – tehát nagyobb vonzáskörzetű – város helyezkedett el, mint az ország más területein.

1. ÁBRA. A Kárpát-medence formálódó régiói

Forrás: Tóth–Golobics (1996) ábrája nyomán részben átszerkesztve.

Jelmagyarázat: I–IX.: régiókezdemények.

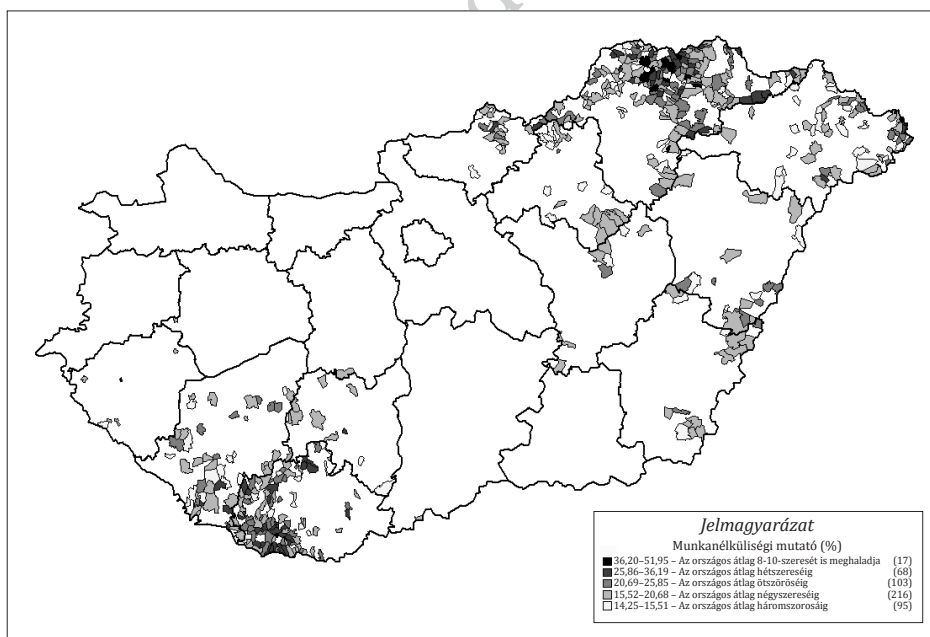
Következésképpen a központjaikat veszített alföldi területeknek az új közigazgatási keretekbe történő integrációja igen nehézkes volt. A politikai államhatárok természeti tájakat és gazdaságföldrajzi egységeket szelve keresztül szétvágták a korábbi regionális kapcsolatokat. Az Alföld peremi vásárvárosok és az azokat összekötő transzverzális közút- és vasútvonalak, valamint az egykori vonzásközpontok fejlett ellátó- és szolgáltatófunkciókkal együtt történt elvesztése következtében a trianoni Magyarország államhatárai mentén jelentős *városhiányos területek* keletkeztek. Az új államterületeken belül demográfiai, gazdasági, igazgatási és településhálózati értelemben föltöbbi túlsúlyossá vált Budapestnek nem maradt versenytársa, miután a perifériákon nem funkcionáltak a történetileg kialakult regionális központok, kvázi „versenytársak”. A Kárpát-medencén belül létrejött új politikai államhatárok keretei között az egyes államok térszerkezete csak szerves folyamatokat fékező politikai korlátok között fejlődhetett, a belső kapcsolatrendszer intenzitása és textúrája sokkal erősebb és sűrűbb lett, mint a határ menti térségeké. A határokon átívelő regionális együttműködés fejlődésének a korlátai

szintén bővültek. Eközben szinte törvényszerű és *intenzív folyamattá vált a határ menti sávban zajló sokirányú perifériaképződés* (Hajdú 2001; Tóth 1996; Tóth-Golobics 1996).

Perifériák Magyarországon

BELSŐ PERIFÉRIÁK

A centrum–periféria viszonyrendszerben Magyarországon is a periférikus, hátrányos vagy a még rosszabb helyzetben lévő halmozottan hátrányos területek-térségek, azaz a területi egyenlőtlenségeknek két nagyobb előfordulása jellemző napjainkban: az úgynevezett *belső* és a *külső (határ menti) periféria*. A *belső perifériák* azok a jelentékenyebb kiterjedésű térségek, amelyek az ország belső területein elhelyezkedve az átlagosnál koncentráltabban viselik magukon a hátrányos helyzet következményeit. Ezeket a „szigetszerűen” elhelyezkedő válságterületeket általában tartós gazdasági recesszió, akut foglalkoztatási válság, magas, az országos átlagot jóval meghaladó nagyságrendű munkanélküliség, rossz infrastrukturális ellátottság, a centrumtelepülésektől és az egyéb decentrumoktól való nagy távolság, nehéz megközelíthetőség, elvándorlás, elnéptelenedés, sze-

2. ÁBRA. Magyarország 500 leghátrányosabb helyzetben lévő települése a regisztrált munkanélküliség szintje alapján, 2002. augusztus

Forrás: A Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján szerk.: Balcsók I. MTA RKK ATI Debreceni Osztály.

génység, a roma népesség koncentrációja stb. jellemzi. Ilyen belső perifériák nagy számban találhatók az ország különböző területein, többek között a Dunántúl déli felében a Tabi, Tamási és Lengyeltóti kistérség, illetve Nyugat-Dunántúlon a Vasvári kistérség, a Dél-Alföld régió néhány kistérségében (Kunszentmiklós, Kunszentmárton, Kistelek stb.), de leggyakoribb és legkiterjedtebb előfordulásuk általában az Alföld nagyrégióban, főként az Észak-Alföld és Észak-Magyarország régió összesen hat megyét magában foglaló, északkelet-magyarországi térségben tapasztalható.

Az utóbbiakkal kapcsolatban úgy is lehetne fogalmazni, hogy Magyarországon belül tulajdonképpen az egész kelet-magyarországi térség, különösen pedig Északkelet-Magyarország gazdasági-társadalmi helyzete ma is periférikusnak minősül, s területén nagy számban fordulnak elő halmozottan hátrányos helyzetű belső (Bodrogek, Taktaköz, Közép-Tisza-vidék, Bihar, Sárrét, Szatmár, Bereg, Cserehát stb.), illetve – részben az előbbiekből kikerülő – külső (határ menti) perifériák. Leegyszerűsítve azt lehetne mondani, hogy a Szeged–Szolnok–Balassagyarmat képzületbeli vonaltól északra elhelyezkedő területek jelentős része az ország egyik legkiterjedtebb válságövezeteit foglalják magukban. De ilyen belső perifériák találhatók Tolna és Somogy találkozásánál, valamint Baranya északi felében. A belső perifériák nagyon gyakran érintkeznek, sőt egybeolvadnak a határ menti, úgynevezett külső perifériákkal (2. ábra).

KÜLSŐ PERIFÉRIÁK: HATÁRMENTISÉG ÉS PERIFÉRIAHELYZET

A történettudomány, a gazdaságtörténet és a területi tudományok művelői számára régtől fogva bizonyított, s az érdeklődők szélesebb körében is nyilvánvaló tény ma már, hogy a határ menti periférikus területek kialakulása a trianoni békekötéssel vette kezdetét. A történelmi Magyarország drasztikus területi feldarabolásával együtt járó határok meghúzását követően az ország új határai mentén, váltakozó szélességben, egy olyan *elmaradott rurális övezet* kialakulása kezdődött meg, amely jórészt a megmaradt megyecsonkokból képződött. Az országot övező határszakaszok túlnyomó többségében a *perifériahelyzettel*, azaz a halmozottan hátrányos helyzettel illusztrálható. A határ menti települések a trianoni döntést követően, akaratukon kívül egyik pillanatról a másikra *kettős értelemben is perifériákká* váltak. Ez egyfelől azt jelentette, hogy a korábbi országon belüli, úgymond „mélységi” elhelyezkedésből egy – elválasztó szerepet betöltő – új politikai államhatár „szélére” szorultak, másfelől pedig elveszítették egykori, a határ túloldalára szakadt természetes vonzáscentrumukat, ami újfent a perifériahelyzet akkumulációját idézte elő. Ezek a határ menti területek Trianon után kevésbé voltak képesek integrálódni az ország gazdasági életébe, alig tudtak – és tudnak – bekapcsolódni a területi munkamegosztásba, s a keleti határ mentének pedig ma is alig van kapcsolata a szomszédos országokkal, a határon túl fekvő jelentősebb városokkal, hiszen a határrégiók között nagy különbségek alakulhatnak ki. Az alapvető

okok sorában említhető a centrum–periféria viszony alakulása, amely a nagyobb és kisebb térszerkezeti mozgásokra, valamint a határok két oldalán érintkező térségek gazdasági és társadalmi jellegében rejlő különbségekre vezethetők vissza (Rechnitzer 1997; Ruttkay 1995).

A határmentiség és a perifériahelyzet összefüggéseinek felismerése és az ezzel kapcsolatos kutatások nem új keletűek. A trianoni békeszerződés értékelése kapcsán politikai-etnikai szempontból már sokan és sokoldalúan vizsgálták a perifériaképződés kérdését, de gazdasági-társadalmi szempontból elsősorban csak a nyolcvanas évek elejétől-derekától figyelt jobban oda a hazai szakmai közösség, főleg a formálódó regionális tudomány képviselői. A határmentiség kapcsán a hazai szakirodalomban több mint két évtizede találni már utalást a nemzetközi integráció lehetőségére (Enyedi 1976), mint a határ menti halmozottan hátrányos helyzet sajátosságaira (Varga 1982). Egy újabb korai, a centrum–periféria fogalompár összefüggéseit alaposan és sokoldalúan tárgyaló tanulmány az Alföld régió határ menti területeinek vizsgálatakor pedig nemcsak a nagyrégió periféria-jellege, hanem határ menti területein a határmentiség és perifériajelleg között is rendkívül szoros összefüggéseket lát, amelyet adatokkal és empirikus vizsgálatokkal is sikerült alátámasztania (Tóth–Csatári 1983).

A határkutatás – benne a kiemelten szereplő határmentiség és perifériahelyzet – vizsgálatának korszakos állomása volt az 1986 novemberében Szombathelyen, az MTA RKK szervezésében tartott tudományos tanácskozás, amelynek számos előadója a határmentiség és döntően a periferikus helyzet összefüggéseit vizsgálta a kötetbe szerkesztett előadásaikban (Erdősi–Tóth 1988). Nem egy közülük (Erdősi F., Tóth J., Frisnyák S.) a centrum–periféria ellentét- és fogalompár kapcsán a határ menti területek, főként az alföldi nagyrégió esetében a nagyon szemléletes „periféria perifériái” kifejezést használta. A kifejezés elsősorban az Alföld és a határ mente, értelemszerűen mindenekelőtt a Magyarország keleti határaitra vonatkoztatva született meg, abban az összefüggésben, hogy ha az alföldi nagytáj periféria, akkor e régió gazdaságilag elmaradott kiterjedt térségei és mikrokörzetei egyenest a „periféria perifériái” lettek. A korábbi, a határmentiséget speciális (demográfiai, szociológiai, rurális) összefüggésekben tárgyaló tanulmányok (Kocsis 1988; Kovács 1993; Rechnitzer 1990) után – mind a mai napig – egyre több munka elemzi a határmentiség és a centrum–periféria ellentét- és fogalompár sajátosságait.

Ma főként azok a határzónák számítanak perifériának, amelyek az ország elmaradott területeinek, régióinak a „szélén” helyezkednek el, s ahol gazdaságilag-társadalmilag elmaradott, hátrányos, nemegyszer halmozottan hátrányos helyzetű térségek, települések és településcsoportok érintkeznek egymással, voltaképpen perifériák találkoznak perifériákkal (Hardi 2000). Így váltak tulajdonképpen kettős perifériává a kelet-szlovák, az ukrán és részben a román határ menti térségek. De a horizontot kitágítva a keletről szomszédos hatalmas kiterjedésű térség egészében is könnyen felismerhetők egy összefüggő, öt kelet-európai országot (Lengyelország, Szlovákia, Magyarország, Románia, Ukrajna) átfogó tartós, azonos jeleket mutató periferikus helyzetű nagyrégió jegyei (Gorzelak 1998). Tovább bonyolítja

a helyzetet és hozzájárul a perifériaképződéshez az is, hogy a térség államhatárai mentén jelentős nemzetiségi problémák is mutatkoznak (Illés 2002).

Az előbbiekkal összhangban megfogalmazható tehát a következtetés, hogy ha Magyarország egészen belül az Alföld helyzete periferikusnak minősül, akkor a keleti, de különösképpen az északkelet-alföldi határszél halmozottan hátrányos helyzete miatt joggal érdemelte ki a „periféria perifériája” megnevezést. Ezt a 10–20 km széles sávot a megyeközpontok gyenge vonzása, a fejletlen infrastrukturális állapotok, a rossz elérhetőség, a nagy volumenű munkanélküliség, a roma népesség magas aránya és a kedvezőtlen természeti adottságok (gyenge termőképességű talajok, ár- és belvízveszély) jellemzik. Aligha véletlen, hogy a magyar–román és a magyar–ukrán határ mente kialakulása – tulajdonképpen Trianon – óta összességében hátrányos helyzetű térségnek számított, s ma Magyarország egyik legkiterjedtebb válságövezeteinek egyike (Enyedi 1996).

Nem kétséges tehát, hogy a kelet-magyarországi államhatárok két oldalát alkotó határrégiók számottevő része ma is elmaradott terület. A részben történeti, részben pedig az ugyancsak korábbi kedvezőtlen makro- és mikrogazdasági tényezők és hatások következményei, az életképes gazdasági programok hiánya, az elavult infrastrukturális és közlekedési rendszerek, s főként pedig a minden területen fölöttébb vontatottan fejlődő határon átvelő kapcsolatok miatt Magyarország és szomszédjai számára egyaránt létfontosságú kérdés a határmentiség és a határon átnyúló együttműködés ügye. A ma még inkább csak hátrányokat magában foglaló határ menti fekvés a marginális helyzetű térségek, települések fejlesztését és felzárkóztatását sürgetik, felkészülve az EU-integráció kihívásaira, a schengeni „határvonással” együtt járó helyzet kezelésére (Baranyi 1999; 2002).

A Magyarország jelenlegi északkeleti és keleti államhatárai mellett húzódó, az *északi és keleti stratégiai kapcsolódási irányokhoz tartozó magyar–szlovák–ukrán–román*, valamint a *déli stratégiai kapcsolódási pontoknál elhelyezkedő magyar–szerb–horvát határrégiók* közös jellemzője a periférijelleg dominanciája, annak minden gazdasági-társadalmi-kulturális hátrányával együtt. A felsorolt határrégiók közül különösen az északkelet-magyarországi és a dél-magyarországi határok mentén találhatóak az öröklött történeti-etnikai problémákon túl, nem utolsósorban Trianon következményeként, a gazdasági térszerkezet szétesése miatt ma is azok a túlnyomórészt peremterületek, amelyek jelentős mértékben periferikus, elmaradott térségeket foglalnak magukban a határok mindkét oldalán. Ez az elmúlt évtizedekben inkább erősödő, mintsem gyengülő halmozottan hátrányos helyzet az északkelet-magyarországi magyar–szlovák–ukrán–román, valamint magyar–szerb–horvát viszonylatban súlyosabb, a délkelet-alföldi magyar–román és az északnyugati magyar–szlovák térségben kevésbé súlyos gond, míg a magyar–osztrák határ mentén egyre kevesebb területi egyenlőtlenség mutatkozik. A perifériahelyzet szempontjából legproblematisabb területek Magyarország északkeleti, részben a dél-baranyai határtérségei, amelyek egészében véve magukban hordozzák a peremvidéki, elzárt térség tragikus elmaradottságát, míg a román határszakasz lényegében annak a nagyrégióknak, az Alföldnek a sajátossá-

gait tükrözi, amelyet határol, de a kevésbé domináns periférijelleg létrejöttében az Alföld gazdasági problémáin túl mégiscsak fontos szerephez jutott a határmentiség (Rechnitzer 1999; Ruttkay 1995).

Igaz ugyanakkor az is, hogy amennyiben egy adott terület az államhatár mentén fekszik, az önmagában még nem jelent feltétlenül hátrányt, sőt bizonyos esetekben (pl. Nyugat-Európában) kifejezetten előnyös is lehet. Egyet lehet azonban érteni az-
zal az állásponttal, amely szerint „[k]étségtelen, hogy valamely terület határ menti fekvése nem jelent szükségszerűen periféria-jelleget, bár a két minősítés közötti egybeesés több mint véletlen” (Tóth–Csatári 1983). Mindazonáltal aligha vitatható, hogy Kelet-Magyarország esetében a határmentiség Trianon óta – részben a perifériaképződés miatt – mind a mai napig általában elmaradottságot jelent. Ezen a tájon a határok elválasztó szerepe még ma is erőteljesebben érvényesül, mint a valós nemzeti érdekeket hatékonyan szolgáló összekötő (híd-) szerep. A határok annyira áhított spiritualizálódása jelenleg is inkább csak kívánt cél, semmint valóság.

Perifériaképződés az Alföldön

Jóllehet belső és külső perifériák számos helyen találhatók az országban, legjellemzőbb módon, legnagyobb számban és legkiterjedtebb formában azonban az Alföldön fordulnak elő. Az elmondottakon túl a perifériaképződés szempontjából az Alföld nemcsak a történelmi előzményeket, hanem a történelmi folyamatok következményeit és a perifériaképződés, ha tetszik rendszerváltozás utáni és jelenlegi sajátosságait is talán a legtipusosabban jeleníti meg. Mindezt azért is fontos előrebocsátani, mert Magyarország keleti felében a rendszerváltást követő évtizedben a tulajdoni, a képzettségi-kulturális, foglalkoztatottsági, demográfiai, egészségügyi, szociális viszonyokban a társadalmi és a területi különbségek nem csökkentek, sőt számottevően növekedtek. A strukturális és tradicionális hátrányokkal küzdő térségekben jelentős társadalmi, gazdasági és területi belső differenciálódás ment végbe, valamint a fejlettebb régiókhoz, kistérségekhez és településekhez képest számos (gazdasági, infrastrukturális, szociális) területen leszakadás következett be, miközben újratерemtődtek különféle új egyenlőtlenségek, közöttük az akut foglalkoztatottsági válságot illetően.

A társadalmi-gazdasági fejlődés sajátosságainak a megítélését illetően ma már meglehetősen nagy a kutatók között a nézetazonosság, különösen a társadalmi folyamatok feltételrendszerének és jellegének az alakulását illetően, hiszen az „Alföld-szindróma” már jól ismert történelmi tünetei az Alföld társadalmában zajló változásokat befolyásolták a legkarakterisztikusabban. A társadalmi fejlődés történelmileg kialakult sajátos „alföldi útja”, amely egyszerre viselte magán az elmaradottság és a viszonylagos fejlettség jegyeit, az elmúlt fél évszázad történelmi, gazdasági, társadalmi átalakulás folyamatában megrekedt. Az *egykori kettős fejlődés, az alföldi társadalom „másságának”* korábbi alapjai, mára jobbadán megszűntek. Azt lehet mondani, hogy a gazdasági és a társadalmi fejlődés korábbi összhangját,

harmóniáját a későbbiekben a korszerűtlen gazdasági szerkezethez igazodó korszerűtlen társadalmi struktúra egymásnak megfelelése, esetenként a korábbiakkal ellentétes előjelű, ezúttal már a *társadalmi mozgásfolyamatok számára hátrányos diszharmonia váltotta fel* (Beluszky 1992; 1994; Csatári 1993; 1994).

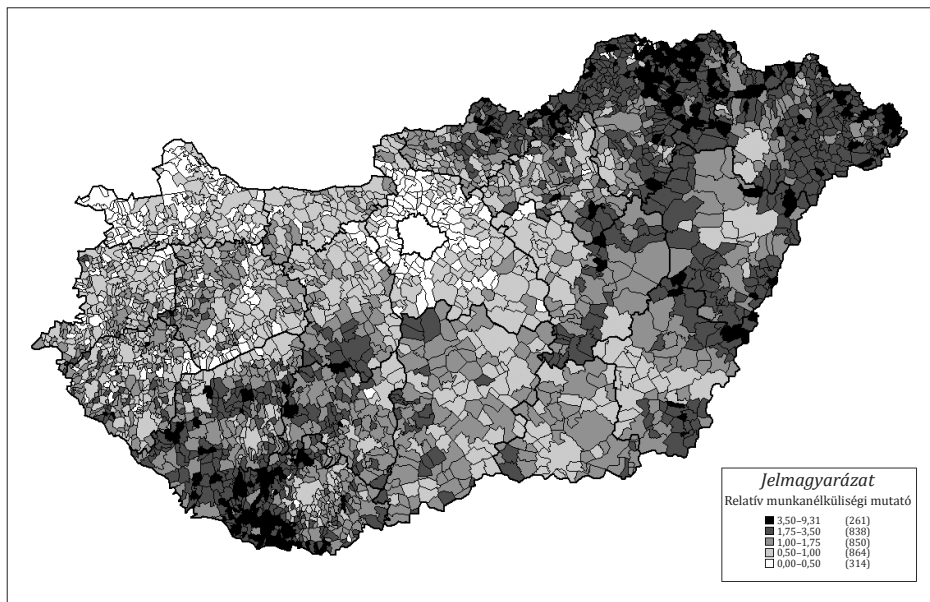
Az Alföld-problematika megítélésében természetesen akadnak nézetkülbségek, hangsúlyeltolódások és vitatható álláspontok is. Meglehet, hogy az Alföld „másságáról”, a fejlődés „alföldi útjáról”, sajátosságairól, a „regionalista” kutató számára merőben szokatlan dolgok előfordulásáról beszélni történelmi időkben, de legalábbis egy évszázaddal korábbról jóval könnyebb, mint manapság. Ám az „alföldi út” kérdőjelei a jelenben is szép számmal megfogalmazhatók. Annál is inkább, mert az Alföld régió esetében a centrum-periféria hatásai által formált jellegzetes történeti, gazdasági, területi, települési és táji, illetőleg a társadalom átalakulásának regionális különbözőségei, sajátosan új megvilágításba kerültek a rendszerváltás nyomán, mindenekelőtt a perifériaképződés kérdésének megítélésében (Baranyi 2000a; 2000b).

Melyek az újjáéledt, *az ország területi fejlődésének „szétszakadásával”*⁶, de legalábbis *a területi egyenlőtlenségek növekedésével és a hátrányos helyzet további elmélyülésével* fenyegető „Alföld-tünetcsoport” főbb jellemzői, s melyek azok a társadalmi-gazdasági sajátosságok, amelyek a gazdasági és társadalmi struktúraváltozások és mozgásfolyamatok tartalmát és minőségét döntően meghatározzák napjainkban? A feltételrendszer oldaláról vizsgálva a kérdést, könnyű belátni, hogy a társadalmi folyamatok alakulását befolyásoló régi és új keletű tényezők sokaságából (pl. a hátrányos történelmi örökség következményei, a tradicionális mezőgazdasági társadalomból öröklött jellegzetességek, a tanyarendszer, az ingázás, a szelektív vándorlás, a periféria-helyzet erősödése stb.) mindenképpen a *gazdaság közelmúltbeli súlyos válsága* a legfontosabb. Mindezek külön-külön és együtt is szerepet játszottak a specifikumok és területi differenciák létrejöttében.

Napjainkban a magyar gazdaság átalakulása újfent egy *elmélyült területi válság* körülményei között megy végbe. A területi válság alapvető jellemvonása az *ország keleti részének „leszakadása”*. Ennek egyik legnyilvánvalóbb jele, hogy Kelet-Magyarország megyéiben a gazdaság átalakulását súlyos munkanélküliség kíséri. A munkanélküliek zöme a Budapest–Szolnok–Szeged vonaltól északra és keletre elterülő országrészben él, hiszen Kelet-Magyarországon alig találunk néhány

⁶ Az ország két vagy három részre „szakadásával”, különösen pedig az Alföld, azon belül a keleti megyék (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar és részben Békés megye), valamint az északi-északkeleti országrész (Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád megye) már-már drasztikus mértékű „leszakadásával” kapcsolatos nézetekkel már jóideje heves vitát folytat Enyedi György, mint az Alföld régió kapcsán is tette az 1993. évi első Alföld-kongresszuson (Enyedi 1994, 13–16). – Álláspontját és érvelését természetesen el lehet fogadni, szó sincs „leszakadásról” (a szó önmagában is képzavar), ám a jelentős területi differenciák és távolságok megléte nyilvánvaló. Ezzel kapcsolatban ld. még részletesebben Baranyi (2000a).

olyan települést, ahol a munkanélküliségi ráta ne érné el az országos átlag legalább kétszeresét. Az itt lévő megyék (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád, Békés, Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú-Bihar) évek óta élen járnak a munkanélküliségi rangsorban. A munkanélküliségre vonatkozó adatok alapján is jól kirajzolódnak a területi egyenlőtlenségek, a külső és belső periferikus területek nemcsak az Alföldre, hanem az egész országra vonatkozóan is (3. ábra).

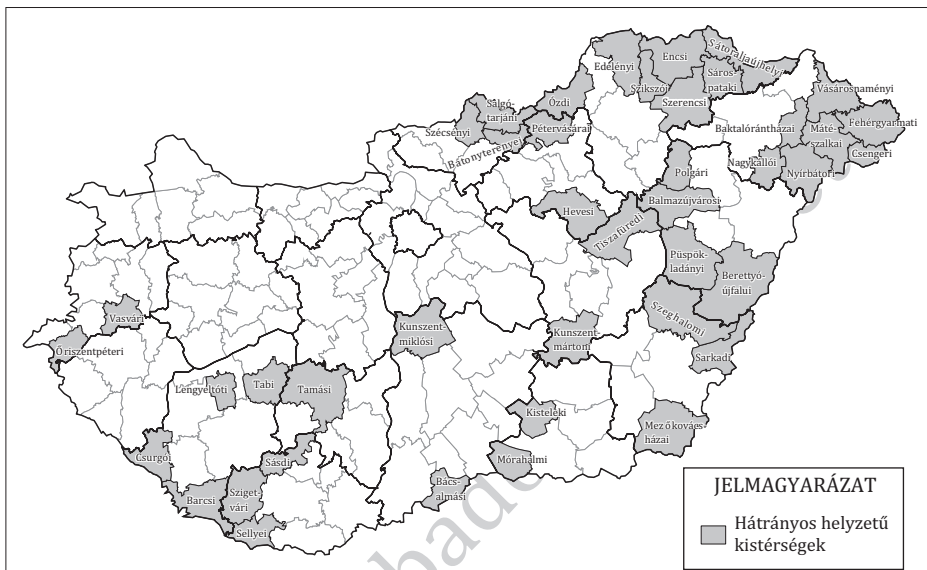
3. ÁBRA. A relatív munkanélküliségi mutató alakulása Magyarországon településenként, 2002. augusztus

Forrás: A Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján szerk.: Balcsók I. MTA RKK ATI Debreceni Osztály.

A gazdasági rendszerváltással együtt járó gyökeres *tulajdoni, szerkezeti és szervezeti átalakulás* sem javított a nagyrégióban elfoglalt helyzetén. A kiterjedt alföldi agrárterületek, rurális, falusias térségek halmazottan hátrányos helyzete nem enyhült. Az Alföld kiterjedt térségei tovább periferizálódtak. A rendszerváltás során újraindult viszonylagos gazdasági-társadalmi dekoncentrációs folyamat igazi vesztesei mindenekelőtt az alföldi és keleti-északkeleti ország- és megyehatár mentén fekvő, elzárt és elmaradott falusi térségek lettek. A Budapestre és az ország úgynevezett ipari tengelyére épült centrumokhoz képest az Alföld továbbra is periféria maradt, kiterjedt határ menti területek és „szigethelyzetbe” szorult belső térségek pedig egyenesen a „periféria perifériájává” váltak (Baranyi 1999; 2000a; Tóth 1988).

A területi egyenlőtlenségek és a perifériaképződés jelenkori, az államszocializmusban, illetve a rendszerváltás utáni alakulásának máris igen gazdag a szak-

irodalma.⁷ Az idetartozó munkák ok-okozati összefüggésrendszerbe ágyazva tulajdonképpen alátámasztják azt a kormány szintű, „hivatalosnak” is tekinthető állásfoglalást, amely a leghátrányosabb helyzetű hatályos KSH-kistérségekre vonatkozóan született, s amely plasztikusan ábrázolja a jelenlegi belső és külső perifériákat (4. ábra).

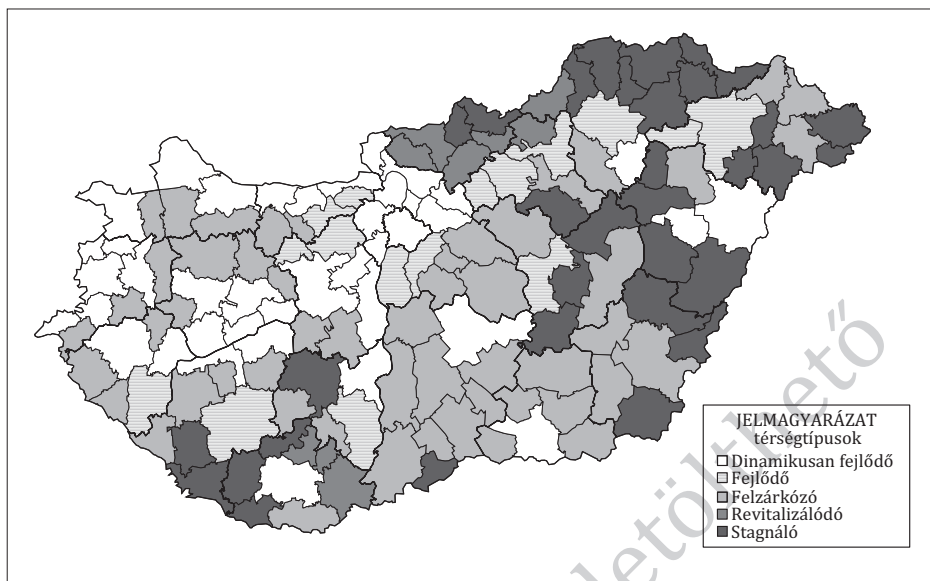

4. ÁBRA. A leghátrányosabb helyzetű 42 kistérség, 2003

Forrás: Saját szerkesztés a MEH Nemzeti Területfejlesztési Hivatal alapján.

Megközelítően hasonló kép rajzolódik ki a regionális tudomány szempontjai szerint, a különböző térségtípusokról készült térképi ábrázolás alapján. Jóllehet a jelenleg hatályos 150 KSH-kistérség besorolása ez esetben más szempontok, főként a gazdasági-társadalmi fejlődés iránya, illetve dinamikája – nem pedig az adott helyzet statikus leírása – szerint történt, mégis a periférikusnak tekinthető stagnáló kistérségek területi elhelyezkedése nagyjából megegyezik a kormány-szintű értékeléssel (5. ábra).

⁷ Ld. többek között *Beluszky* (1990, 2002), *Barta* (1990), *Enyedi* (1993, 1994, 1996, 2003), *Miklóssy* (1990), *Nemes Nagy* (1990, 1996), *Szűcs* (1983).

5. ÁBRA. A magyar kistérségek fejlettsége, 2003

Forrás: Horváth-Szaló 2003.

Összegzés

Általánosabb érvénnyel, az ország más periferikus területeire vonatkozóan is elfogadható *Enyedi Györgynek* az a megállapítása, amely különösképpen az Alföldre vonatkozóan igaz, nevezetesen, hogy az *Alföld története tulajdonképpen megkésett-ség egy megkésett országban, a félperiféria félperifériáján helyezkedve el*, fejlettségi szintjét tekintve a térség ma is félperiferikus jellegű, valahol az Európai Unió peremvidékén (*Enyedi* 2003).

Mi várható tehát a jövőben? Amíg a kibontakozás és fellendülés olyannyira várt jelei számottevő mértékben megmutatkoznak, addig is szembe kell nézni a ma még lehangoló valósággal: az *alföldi megyék-régiók jelenleg is az ország leghátrányosabb tájegységei-régiói közé tartoznak*. Kényszerűen megszabadulva a rendszeres jövedelmet biztosító városi vagy falusi (tsz) állandó munkahelyektől, az immár „kisvállalkozóvá előlépett” paraszti népesség még szorultabb helyzetbe került, mint az 1960-as és az 1970-es években, amikor tömegesen vált az ingázás „foglyává”. Tőkehiánnyal és értékesítési gondokkal küszködve, megfelelő agrártámogatás és piac hiányában, a kis földterülettel rendelkező mezőgazdasági „kényszervállalkozó” eleve vert helyzetben van az Alföldön. Az igazi „kitörés” várhatóan csak keveseknek adatik majd meg. Egyre többen kerülhetnek közülük rövid időn belül a társadalmi-gazdasági élet periferiájára. Az elmondottak pedig a keleti országrész

kiterjedt területeinek további társadalmi, egyszersmind területi léptékű leszakadásához vezethetnek, és egy később már nem, vagy csak óriási nehézségek árán visszafordítható folyamat felgyorsítói lehetnek, holott a kedvezőtlen folyamatok ellenében az Alföld lakossága – különösen a falvak népe – a gazdasági rendszerváltással együtt járó előnyök és hátrányok újfajta megosztását várja nemcsak egyes társadalmi csoportok és rétegek, hanem a különböző régiók között is.

Van-e esély a megmaradásra és a felzárkózásra? A kérdés és a megoldásokat kereső válasz elsősorban a munkanélküliség és foglalkoztatási viszonyok javítására, illetve a munkahelyteremtésnek a lehetőségeire vonatkozik, különösen az aprófalvas térségekben, ahol a munkaerőpiac problémái, annak ellenére, hogy ezekben a térségekben egyöntetűen magas munkanélküliség a jellemző, eltérnek a más vidéki térségek foglalkoztatási gondjaitól. A legnagyobb különbségek a munkanélküliség és az elnéptelenedés, az előregedés és az újranepezülés együttes jelenlétéből, valamint a munkaerő rendkívül alacsony koncentrációjából, földrajzi szórtságából adódnak. Gondot jelent azonban a különféle értékek értékékként való tudatosulásának és a hasznosításban használható innovációk terjedésének a hiánya. Kérdés, hogy ezek a hiányok milyen mélyek, kívülről hogyan lehet a folyamatokat kedvezően befolyásolni?

A hátrányos és periférikus helyzetű, erősen agrárjellegű térségek kapcsán a fenntartható fejlődés esélyei főként azzal kecsegtetnek, hogy Magyarország uniós csatlakozása összességében hathatósan csökkentheti a meglévő területi egyenlőtlenségeket, enyhítheti a hátrányos-periférikus helyzetből fakadó válságfolyamatokat, elősegítheti a periférikus térségek felzárkóztatását. Bizonyosnak látszik ma még, hogy a belső és külső perifériákat érintően hosszabb ideig a fenntartható fejlődés és a hanyatlás kombinációja fog érvényesülni, bár a válság egyre kisebb léptékű lesz, kistérségi szintű marad, s a mezőgazdasági termelés hagyományos és modern elemeinek az ötvözése, a természet- és környezetvédelem, a falusi és ökoturizmus révén is a fenntartható fejlődés sikeresen megvalósulhat. Ma még nyitott kérdés azonban, hogy mekkora részt foglalnak el a modern szerkezetű, de kicsiny eltartóképességű térségek, s mekkora hányadot tesznek ki a hanyatló és alacsony életszínvonalat biztosító, fejlődésükben megrekedt falusi térségek.

Továbbra is kérdéses, hogy a centrum–periféria viszonyrendszer gyökeres megváltoztatásához mennyiben tudnak majd hozzájárulni az ország EU-csatlakozásától remélt előnyök, más szóval támogatások, amelyekre a magyar perifériák fölzárkóztatásának, a kohéziós politika eredményességének az elősegítéséhez föltöbb szükség lesz, mert a periférikus térségek önerőből nehezen vagy egyáltalán nem lesznek képesek kilábalni a tartós válságból.

Irodalom

- BARANYI BÉLA (1999): A „periféria perifériáján” – a határmentiség kérdőjelei egy vizsgálat tükrében az Északkelet-Alföldön. *Tér és Társadalom*, 4. 17–44.
- BARANYI BÉLA (2000a): Gondolatok a paraszti polgárosodás sajátosságairól és lehetséges területi típusairól az Alföldön. In HORVÁTH GYULA – RECHNITZER JÁNOS (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 509–523.
- BARANYI BÉLA (2000b): A társadalmi szerkezet változásainak jellemző vonásai napjainkban az Alföldön. In PÜSKI LEVENTE – TÍMÁR LAJOS – VALUCH TIBOR (szerk.): *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben II.* Debrecen, KLTE Történelmi Intézet, 265–275.
- BARANYI, BÉLA (2002): *Before Schengen – Ready for Schengen. Euroregional Organisations and New Interregional Formations at the Eastern Borders of Hungary*. Pécs, Centre for Regional Studies, (Discussion Papers, 38).
- BARTA GYÖRGYI (1990): Centrum–periféria folyamatok a magyar gazdaság területi fejlődésében? In TÓTH JÓZSEF (szerk.): *Tér-idő-társadalom*. Pécs, MTA RKK, 170–188.
- BELUSZKY PÁL (1990): „Tradicionális” területi hátrányok és terápiájuk Magyarországon (1948–1992). In TÓTH JÓZSEF (szerk.): *Tér-idő-társadalom*. Pécs, MTA RKK, 49–63.
- BELUSZKY PÁL (1992): Az „Alföld-szindróma” eredete (vázlat). In *Vég kiárúsítás I. Társadalomföldrajzi Tanulmányok (1959–1992)*. Bp. MTA RKK, 39–59.
- BELUSZKY PÁL (1994): Alföldi út? Alföldi ösvények! In TÍMÁR JUDIT (szerk.): *Az „alföldi út” kérdőjelei. Alföld-kongresszus, 1993*. Békéscsaba, MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály, 263–271.
- BELUSZKY PÁL (2002): Területi hátrányok és „kezelésük” Magyarországon (1900)–1948–1991. In *Vég kiárúsítás II. Társadalomföldrajzi tanulmányok*. Pécs, MTA RKK, 71–94.
- BEREND T. IVÁN – RÁNKI GYÖRGY (1972): A magyar gazdaság száz éve. Budapest, Kossuth Könyvkiadó és Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- BEREND T. IVÁN – RÁNKI GYÖRGY (1979): Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a 19. századi Európában: az európai periféria az ipari forradalom korában. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- CSATÁRI BÁLINT (1993): Az Alföld tünetcsoporthoz újraéledése 1990–1994. *Tér és Társadalom*, 3–4. 1–12.
- CSATÁRI BÁLINT (1994): Az Alföld-problematika fő kérdései, a regionális fejlődés esélyei és korlátai. In TÍMÁR JUDIT (szerk.): *Az „alföldi út” kérdőjelei. Alföld-kongresszus, 1993*. Békéscsaba, MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály, 79–83.
- ENYEDI GYÖRGY (1976): Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- ENYEDI GYÖRGY (1993): Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon. Bp., Közgazdasági és Jogi Kiadó
- ENYEDI GYÖRGY (1994): Az Alföld fejlődésének perspektívái. In *Az „alföldi út” kérdőjelei*. In TÍMÁR JUDIT (szerk.): *Az „alföldi út” kérdőjelei. Alföld-kongresszus, 1993*. Békéscsaba, MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály, 13–16.
- ENYEDI GYÖRGY (1996): Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában. Bp., Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, (Ember, település, régió).
- ENYEDI GYÖRGY (2003): Európa peremén? – A III. Alföld Kongresszuson (2003. november 28–29., Békéscsaba) elhangzott bevezető előadás kézirat, 8.

- ERDEI FERENC (é. n.): Futóhomok. Athenaeum, Budapest.
- ERDŐSI FERENC (1996): A Kárpát-medence közlekedési hálózatának alakulása és nemzetközi kapcsolódásai. – A Kárpát-medence történeti földrajza. Szerk.: Frisnyák S. Nyíregyháza, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete és a Besenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszék, 225–238.
- ERDŐSI FERENC – TÓTH JÓZSEF (szerk.) (1988): *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái*, (Az 1986. november 4–5-én Szombathelyen tartott tudományos tanácskozás anyaga). Pécs, MTA RKK; Ts-2/2 Program Iroda.
- FÉJA GÉZA (é. n.): Viharsarok. Athenaeum, Budapest.
- GOLOBICS PÁL – TÓTH JÓZSEF (1999): A nemzetközi regionális együttműködés és Magyarország térszerkezete. In TÓTH JÓZSEF – WILHELM ZOLTÁN (szerk.): *Változó környezetünk*. Tiszteletkötet Fodor István professzor úr 60. születésnapjára. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem TTK Földrajzi Intézet, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, 7–22.
- GORZELAK, GRZEGORZ (1998): Regional and Local Potential for Transformation In Poland. In *Regional and Local Studies 14*. Warsaw, European Institute for Regional and Local Development.
- HAJDÚ ZOLTÁN (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Budapest–Pécs, Dialóg Campus (Studia Regionum) (Területi és Települési Kutatások, 17.).
- HARDI TAMÁS (2000): Államhatárok és regionális együttműködések. In HORVÁTH GYULA – RECHNITZER JÁNOS (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 595–615.
- HORVÁTH GYULA (1998): Európai regionális politika. Budapest–Pécs, Dialóg Campus (Dialóg Campus Szakkönyvek).
- HORVÁTH GYULA – SZALÓ PÉTER (2003): Területfejlesztés és régiók. Regionális politika, strukturális eszközök koordinációja. Európai Füzetek 11. A Miniszterelnöki Hivatal Kormányzati Stratégiai Elemző Központ és a Külügyminisztérium közös kiadványa, Budapest.
- ILLÉS IVÁN (2002): Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók. Budapest–Pécs, Dialóg Campus (Területi Kutatások, 19.).
- KOCSIS KÁROLY (1988): A határ menti fekvés hatása egy régió népesedési viszonyaira. A magyar-szlovák határvidék keleti részének népesedési folyamatai (1910–1980). Földrajzi Értesítő, 1–4. 137–158.
- KOVÁCS, TERÉZ (1993): Borderland Situations It Is Seen by a Sociologist. Pécs, Centre for Regional Studies (Discussion Papers, 18.).
- LINGE, G. J. R. (1988): Peripheralization and Industrial Change. In LINGE, G. J. R. (ed.): *Peripheralization and Industrial Change*. Croom Helm, London, New York, Sydney, 1–22. Periferizálódás és az ipari változás. *Tér és Társadalom*, 1988, 4. 82–89.
- MAJDÁN JÁNOS (2002): A vasút szerepe a határok kialakulásában. In PÁSZTOR CECÍLIA (szerk.): „... ahol a határ elválaszt – Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Balassagyarmat–Várpalota, Nógrád Megyei Levéltár, 100–115. (Nagy Iván Könyvek) (Kárpátia Könyvek).
- MAKSAY FERENC (1958): Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Budapest, Akadémiai K. (Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat 7.)
- MIKLÓSSY ENDRE (1990): Magyarország belső gyarmatosítása. *Tér és Társadalom*, 2. 1–13.
- MOLNÁR ERIK (főszerk.) (1967): Magyarország története I. köt. 2. kiad. Budapest, Gondolat.

- L. NAGY ZSUZSA (1965): A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918–1919. Budapest, Kossuth Kiadó.
- NEMES NAGY JÓZSEF (1990): Területi egyenlőtlenségek dimenziói. Adalékok egy „kvázi-elmélethez”. *Tér és Társadalom*, 2. 15–30.
- NEMES NAGY JÓZSEF (1996): Centrumok és perifériák a piacgazdasági átmenetben. Földrajzi Közlemények CXX. (XLIV.) kötet, 1. 31–48.
- PACH Zs. P. (1961): A magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugattól (A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet magyarországi sajátosságainak kérdéséhez). *Agrártörténeti Szemle*, 1–9.
- PACH ZSIGMOND PÁL (1963): Nyugat-európai és magyar agrárfejlődés a XV–XVII. században. Budapest.
- PACH ZSIGMOND PÁL (1966): The Development of Feudal Rent in Hungary in the Fifteenth Century – Economic History Review, 2. sorozat XIX. 1. sz. 13.
- PACH ZSIGMOND PÁL (1968): A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XVI–XVII. századi áthelyeződésének kérdésében. *Századok*, 5–6.
- PALOTÁS ZOLTÁN (é. n.): A békeszerződések katasztrofális következményei. Szenci Molnár Társaság.
- RECHNITZER JÁNOS (szerk.) (1990): A nyitott határ. A gazdasági és szellemi erőforrások innovációorientált fejlesztése az osztrák–magyar határ menti régiókban. Győr, MTA RKK Nyugat-dunántúli Tudományos Intézet.
- RECHNITZER JÁNOS (1997): Eurorégió-vázlatok a magyar–osztrák–szlovák határ menti térségekben. *Tér és Társadalom*, 2. 29–58.
- RECHNITZER JÁNOS (1999): Határ menti együttműködések Európában és Magyarországon. In NÁRAI MÁRTA – RECHNITZER JÁNOS (szerk.): *Elvált és összeköt – a határ*. Társadalmi-gazdasági változások az osztrák–magyar határ menti térségekben. Pécs–Győr, MTA Regionális Kutatások Központja, 9–72.
- RIPP GÉZA (1967): A gazdasági növekedés szakaszai és az ipari társadalom elmélete. Budapest, Kossuth Kiadó
- ROMSICS IGNÁC (2001): A trianoni békeszerződés. Budapest, Osiris.
- RÓNAI ANDRÁS (é. n.): Fejezetek a politikai földrajzból. Budapest, Püski nyomda.
- ROSTOW, WALT WITHMAN (1963): The Economics of Take-off into Sustained Growth. London.
- RUTTKAY ÉVA (1995): Határok, határmentiség, regionális politika. *Comitatus*, 12. 23–35.
- SZABÓ ISTVÁN (1940): A magyar parasztság története. Budapest.
- SZABÓ ISTVÁN (1976): Jobbágysok – Parasztok. In FÜR Lajos (szerk.): *Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZÚCS JENŐ (1983): Vázlat Európa három történeti régiójáról. Budapest, Gondolat.
- TÓTH JÓZSEF (1988): Urbanizáció az Alföldön. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TÓTH JÓZSEF (1996): A Kárpát-medence és a nemzetközi regionális együttműködés. In PÁL ÁGNES – SZÓNOKYÉ ANCSIN GABRIELLA (szerk.): *Határon innen – határon túl*. Szeged, JATE Gazdasági Földrajzi Tanszék, JGYFT Földrajzi Tanszék, 27–43.
- TÓTH JÓZSEF – CSATÁRI BÁLINT (1983): Az Alföld határ menti területeinek vizsgálata. *Területi Kutatások*, 6. 78–92.
- TÓTH JÓZSEF – GOLOBICS PÁL (1996): Régiók és interregionális kapcsolatok a Kárpát-medencében. In FRISNYÁK SÁNDOR (szerk.): *A Kárpát-medence történeti földrajza*. Nyíregyháza, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszék, 107–119.

VARGA DÁVID (1982): Az ország peremén. Budapest, Magvető Kiadó (Gyorsuló idő)

VARGA JÁNOS (1969): Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban. Budapest.

WALLERSTEIN, IMMANUEL (1983): A modern világgazdasági rendszer kialakulása (A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században). Budapest, Gondolat.

DUPress szabadon letölthető

ALFÖLD – PERIFÉRIÁK ÉS A „PERIFÉRIA PERIFÉRIÁI”

Bevezetés

A tanulmány Tóth József, a kiváló geográfus és regionalista kivételesen gazdag, sajnálatos módon immár lezárt tudományos életműve előtti tisztelgés. Túl ezen, hangsúlyozni kívánja, hogy a szerteágazó és fölöttébb bonyolult Alföld-problematika bármely eleme, többek között a centrumterületekhez képest a földrajzi nagytáj egészének régtől fogva érvényesülő perifériajellege, sőt egyes kiterjedt térségeinek a „*periféria perifériája*” helyzete sem értelmezhető megfelelően Tóth József tárgykörben készült munkáinak ismerete nélkül. Különösen gondolhatja ezt így az Alföld-, a periféria- és a határkutatások művelésében mélyen érintett kutató, aki témaspecifikus elemzései során sokszor szembesülhetett azzal a nyilvánvaló ténnyel, hogy a *centrum–periféria viszonyrendszerben* a periferikus, hátrányos vagy halmozottan hátrányos helyzetű területek-térségek, jelesen a területi egyenlőtlenségek két jellegzetes típusa, az úgynevezett *belső és a külső (határ menti) perifériák* legszámosabb és legkiterjedtebb formában éppen az Alföldön fordulnak elő. Ezek az *úgynevezett sajátos helyzetű térségek* (Erdősi–Tóth szerk. 1988).

A strukturális és tradicionális hátrányokkal küszködő térségek a *sokirányú perifériaképződés* rendszerváltás utáni sajátosságait is a legtipusosabban jelenítik meg. A folyamat az Alföldön, akárcsak a magyar gazdaság és társadalom egészében újfent egy *elmélyült területi válság és differenciálódás* körülményei közepette ment végbe. Ennek egyik nyilvánvaló tünete volt az ország keleti felének tartós „*leszakadása*”, a *gazdasági-társadalmi fejlődés ütemének a lelassulása*, valamint a gazdaság átalakulását kísérő *akut munkanélküliség* és a vele járó mély szociális válság.

A közelmúlt súlyos következménye többek között, hogy a gazdasági rendszerváltással együtt járó mélyreható változások sem javítottak sokat a perifériák hátrányos helyzetén, sőt még nőtt is a relatív távolság a fejlettebb térségekhez képest. Az Alföld kiterjedt térségei továbbra is perifériajelleget mutatnak. A rendszerváltás során újraindult viszonylagos gazdasági-társadalmi és szociális dekoncentrációs folyamat igazi vesztesei, főként a keleti-északkeleti ország- és megyehatárok mentén fekvő elmaradott falusias térségek és települések lettek. A halmozottan hátrányos helyzetű alföldi belső és határszéli területek, illetve Trianon után a centrumoktól távol került és a határ túlsó oldalára kényszerült települések túlnyomó része joggal szolgált rá a rendkívül kifejező „*periféria perifériája*” megnevezésre. A kifejezést elsők között az 1980-as évek elejétől éppen Tóth József használta munkáiban a legkövetkezetesebben, miközben az Alföld államhatárok menti terüle-

teinek vizsgálata során nemcsak a nagyrégió hátrányos és/vagy halmozottan hátrányos helyzetére mutatott rá, hanem a *határmentiség és a periférijelleg közötti szoros viszonyrendszert* igazolta empirikus kutatásaival. Az 1980-as években írt tanulmányaiban mindenekelőtt az Alföld, valamint a kelet-magyarországi határ menti térségekre vonatkoztatva a fölöttébb találó és szemléletes kifejezést már abban az összefüggésben alkalmazta, hogy amennyiben a centrumterületekhez képest az Alföld periféria maradt, akkor a nagytájon belüli elmaradott térségek és mikrokörzetek a „periféria perifériái” lettek (Tóth–Csatári 1983; Tóth 1985; 1988).

Perifériák Magyarországon

A *centrum–periféria viszonyrendszerben* Magyarországon is a hátrányos vagy a még rosszabb, halmozottan hátrányos helyzetű területek-térségek, azaz a területi egyenlőtlenségeknek két nagyobb előfordulása jellemző a jelenlegi viszonyok közepette, az úgynevezett *belső és a külső (határ menti) perifériák* jelenléte (1. ábra). A *belső perifériák* azok a jelentékenyebb kiterjedésű térségek, amelyek az ország belső, „mélységi” területein elhelyezkedve az átlagosnál koncentráltabban viselik magukon a hátrányos helyzet összes következményeit. Ezeket a „szigetszerűen” elhelyezkedő válságterületeket jellemzően tartós gazdasági recesszió, akut foglalkoztatási válság, magas, az országos átlagot jóval meghaladó nagyságrendű munkanélküliség, rossz infrastrukturális ellátottság, a centrumtelepülésektől és az egyéb decentrumoktól való nagy távolság, nehéz megközelíthetőség, elvándorlás, elnéptelenedés, szegénység, a roma népesség koncentrációja jellemzi. Ilyen belső perifériák szép számban fordulnak elő az ország különböző területein, többek között a Dunántúl déli felében a *Tabi, Tamási és Lengyeltóti kistérség*, illetve Nyugat-Dunántúlon a *Vasvári kistérség*, a Dél-alföldi régió néhány kistérségében (*Kunszentmiklós, Kunszentmárton, Kistelek* stb.), de leggyakoribb és legkiterjedtebb előfordulásuk általában az Alföld nagyrégióban, főként az *Észak-Alföld és Észak-Magyarország régió* összesen hat megyét magában foglaló, északkelet-magyarországi térségben tapasztalható. Belső perifériák találhatók Tolna és Somogy találkozásánál, valamint Baranya északi és déli felében. A belső perifériák nagyon gyakran érintkeznek, átmenetet képeznek, sőt egybeolvadnak a határ menti, úgynevezett külső perifériákkal (pl. *Cserehát, Szatmár, Bereg, Ormánság, Sellyei, Szigetvári* stb. kistérség) (Baranyi 1999; 2004; 2007).

Ami a *külső (határ menti) perifériákat* illeti, azok túlnyomó többségükben – mintegy a Trianon távolra nyúló következményeként – jellemző módon Magyarország északi, keleti és déli-délnyugati államhatárai mentén helyezkednek el. Az új államhatárok túloldalán maradt egykori természetes vonzáscentrumukat (*Komárom, Ipolyság, Losonc, Rimaszombat, Rozsnyó, Kassa, Ungvár, Beregszász, Nagykároly, Szatmárnémeti, Nagyvárád, Arad, Szabadka* stb.) elveszített határ menti területeken a *periféria helyzet akkumulációját* eredményezte az államhatárok mindkét oldalán, egyaránt korlátozva a túloldali területek és települések életét, nem utolsó-

sorban a vonzáskörzetük egy részét elveszítő decentrumok gazdasági-társadalmi helyzetét (Baranyi 2010).

A Magyarország jelenlegi államhatárai mentén húzódó, az *északkeleti-keleti és a déli nemzetközi regionális stratégiai kapcsolódási irányhoz* tartozó határregiók közös jellemzője a *perifériajelleg dominanciája*, annak minden gazdasági-társadalmi-kulturális hátrányával együtt. A keleti irányú együttműködés szempontjából a jövőben olyannyira fontos *magyar-román, magyar-ukrán, magyar-szerb, magyar-horvát határvidék*, az öröklött történeti-etnikai problémákon túl, nem utolsósorban Trianon következményeként, a gazdasági térszerkezet szétesése miatt *ma is túlnyomórészt elmaradott peremterületeket* foglal magában a határok mindkét oldalán. A határmentiség problematikája Magyarországon legjellemzőbb módon az országot övező határszakaszok túlnyomó többségében a *periféria helyzettel*, azaz a *halmozottan hátrányos helyzettel* illusztrálható, különösen ami az Alföld természetföldrajzi nagytáj határ menti peremvidékeit illeti. Ezek a gazdasági-társadalmi szempontból régtől fogva hanyatló térségek és települések az Alföld nagyrégiótól is messze elmaradó periféria jellegzetességeit viselik magukon (Ruttkay 1995).

A határmentiség és a periféria helyzet összefüggéseinek felismerése és az ezzel kapcsolatos kutatások nem új keletűek. A trianoni békeszerződés értékelése kapcsán politikai-etnikai szempontból már sokan és sokoldalúan vizsgálták a *perifériaképződés* kérdését, de gazdasági-társadalmi szempontból elsősorban csak a nyolcvanas évek elejétől-derekától figyelt jobban oda a hazai szakmai közösség, főleg a formálódó regionális tudomány képviselői. A határmentiség kapcsán a hazai szakirodalomban több mint három évtizede találni már határozott utalásokat a nemzetközi integráció lehetőségére (Enyedi 1976) mint a határ menti halmozottan hátrányos helyzet sajátosságaira (Varga 1982). Más korai, a centrum-periféria fogalom pár összefüggéseit alaposan és sokoldalúan tárgyaló elemzések, például a *sajátos helyzetű térségek* terület- és településfejlesztési kérdéseivel foglalkozó előadások az 1986 novemberében, Szombathelyen tartott tudományos tanácskozás résztvevői. A formálódó regionális (területi) tudomány első nagy seregszemléjének számos előadója (többek között Berényi I., Erdősi F., Hajdú Z., Kovács T., Krajkó Gy., Lackó L., Rechnitzer J., Zala Gy.) a határmentiség és döntően a periférius helyzet összefüggéseit vizsgálták később köteté szerkesztett előadásaikban (Erdősi-Tóth szerk. 1988). Nem egy közülük (Erdősi F., Tóth J., Frisnyák S.) a centrum-periféria ellentét- és fogalom pár kapcsán a határ menti területek, főként az alföldi nagyrégió esetében a nagyon szemléletes „*periféria perifériái*” kifejezést használja. A kifejezés elsősorban az Alföld és a határ mente, értelemszerűen mindenekelőtt a Magyarország keleti határaitra vonatkoztatva született meg, abban az összefüggésben, hogy az Alföld régió határ menti területeinek vizsgálatakor nemcsak a nagyrégió perifériajellege, hanem határ menti területein a *határmentiség és perifériajelleg* között rendkívül szoros összefüggéseket láttak (Erdősi-Tóth szerk. 1988).

Perifériák az Alföldön

A perifériaképződés okait keresve az elmaradott, hátrányos helyzetű és/vagy hanyatló kistérségek és települések főbb jellemzőiként többek között az alábbiak említhetők meg:

- ♦ jelentős fejlettségbeli különbségek, területi egyenlőtlenségek;
- ♦ általános gazdasági-társadalmi elmaradottság;
- ♦ hátrányos és halmozottan hátrányos helyzet;
- ♦ akut, folyamatosan kiemelkedően magas munkanélküliség;
- ♦ elmélyült strukturális válság, az ipar általános leépülése („rozsdaovezetek”, iparihiányos térségek, a feldolgozóipar visszaszorulása stb.);
- ♦ a mezőgazdaság hanyatlása (értékesítési válság);
- ♦ a szolgáltató szektor gyengesége;
- ♦ rossz infrastrukturális ellátottság, nehéz megközelíthetőség és elszigeteltség;
- ♦ tartós szociális válság, az életminőség és életkörülmények hanyatlása (szegregáció, mélyszegénység);
- ♦ romló közbiztonság (Baranyi 2014).

A hátrányos helyzet általában véve és jellemző esetben a felsorolt kedvezőtlen, hatásaiban egymást felerősítő okok és tényezők sokasága alapján alakul ki. Amennyiben pedig a gazdasági-társadalmi fejlettséget meghatározó tényezők túlnyomó része vagy egésze kedvezőtlen, akkor lehet szó halmozottan hátrányos helyzetűről regionális és/vagy kistérségi összefüggésekben egyaránt. A hátrányos vagy kedvezőtlen mutatók komplexitása miatt halmozottan hátrányos helyzetű régiók lehetnek nagy *tájföldrajzi térségek*, illetve *nagy régiók* (pl. Alföld, Tisza-vidék), *tervezési-statisztikai fejlesztési régiók* (pl. Észak-Alföld régió), *kistérségek* (Taktaköz, Közép-Tisza-vidék, Bihar), amelyek ugyancsak lehetnek homogén *természeti, tájföldrajzi térségek* (pl. Bodroghköz, Sárrét, Bereg, Cserehát), vagy éppen úgynevezett *KSH-kistérségek*, újabban pedig *járások*. A periférikus, hanyatló területek, úgynevezett depressziós térségek leggyakoribb és legkiterjedtebb előfordulása manapság általában a Dunántúl déli, délnyugati szegletében, jellemzően pedig az Alföld nagyrégióban, főként az Észak-alföldi és Észak-magyarországi régióban, valamint a Tisza menti területeken, mindenekelőtt az Észak- és Közép-Tisza-vidéken tapasztalható (Baranyi 2004).

A korábban kifejtettekkel összhangban megfogalmazható tehát a következtetés, hogy ha Magyarország egészén belül az Alföld helyzete periférikusnak minősül, akkor a keleti, de különösképpen az északkelet-alföldi határszél halmozottan hátrányos helyzete miatt joggal érdemelte ki a „periféria perifériája” megnevezést. Ezt a 10–20 km széles sávot a megyeközpontok gyenge vonzása, a fejletlen infrastrukturális állapotok, a rossz elérhetőség, a nagy volumenű munkanélküliség, a roma népesség magas aránya és a kedvezőtlen természeti adottságok (gyenge termőképességű talajok, ár- és belvízveszély) jellemzik. Aligha véletlen, hogy a magyar–román és a magyar–ukrán határ mente kialakulása – tulajdonképpen Trianon – óta

összességében hátrányos helyzetű térségnek számított, s ma Magyarország egyik legkiterjedtebb válságövezeteinek egyike (Enyedi 1996; Baranyi 1999).

Leegyszerűsítve azt lehetne mondani, hogy a Gyula–Szolnok–Balassagyarmat képzeletbeli vonaltól északra elhelyezkedő területek jelentős része az ország legkiterjedtebb válságövezeteit foglalják magukban. Amennyiben például az Alföld nagyrégió – azon belül Északkelet-Magyarország – az ország térszerkezetében hátrányos helyzetű periferikus térség, annak kiterjedt határ menti területei és települései ahhoz képest is további hátrányokkal küszködő területeknek, a „periféria perifériáinak” (Baranyi 1999) minősülnek (1. ábra).

A kistérségek és települések hátrányos helyzetének megállapítására régtől fogva sokfajta számítás és eljárás szolgál. A legismertebb és leggyakrabban használt hivatalos eljárás a kistérségek és települések társadalmi-gazdasági és infrastrukturális elmaradottságát és/vagy fejlettségét mérő komplex mutató kiszámításánál a gazdasági, az infrastrukturális, a társadalmi, a szociális, valamint a foglalkoztatási adatok nagy csoportjait és azok alrendszeréhez tartozó statisztikai adatok széles körét veszik számításba. Jelenleg a 67/2007. (VI. 28.) OGY határozat alapján készült kormányrendelet szabályozza évről évre a hátrányos helyzetű kistérségek besorolását (1. ábra), amelyek közös jellemzője, hogy fenntartható fejlődésük, esetleg felzárkóztatásuk jelentős külső és belső fejlesztési forrásokat igényel (Baranyi 2010; 2011a).

A hátrányos helyzet akkumulációja a történelmi, illetve a szocialista fejlődés okán is egyaránt az Alföld nagyrégió esetében mutatkozott meg, minden egymást erősítő hátrányos következményével együtt. Ami az 1989/90. évi rendszerváltás utáni folyamatokat illeti, annyiban módosította – inkább súlyosbította – a korábbi állapotokat, hogy a szocialista fejlődés időszakában, minden ellentmondás ellenére is jelentős előnyhelyzetet hozó iparágak, mindenekelőtt a nehézipar, s részben a mezőgazdasági feldolgozóipar épültek le elsőként, s alakultak ki az akut munkanélküliséggel járó úgynevezett rozsdáövezetek. A bekövetkezett dezindusztrializáció, a korábban előnyhelyzetet élvező észak-magyarországi, alföldi, Tisza menti és dél-dunántúli területeket és településeket egyaránt sújtották. Sorsukban gazdasági-társadalmi következményeit tekintve így kapcsolható össze a történelmi múlt és jelen (Enyedi 1996; Baranyi 2014).

A perifériaképződés sajátosságai mindenekelőtt az Alföld példájával illusztrálható, ahol a legjellemzőbb módon, legnagyobb számban és legkiterjedtebb formában, főként Északkelet-Magyarországon fordulnak elő. A perifériák kialakulása szempontjából az Alföld nemcsak a történelmi előzményeket, hanem a történelmi folyamatok következményeit és a perifériaképződés, ha tetszik rendszerváltozás utáni és jelenlegi sajátosságait is talán a legtípusosabban jeleníti meg. Mindezt azért is fontos hangsúlyozni, mert Magyarország keleti felében a rendszerváltást követő évtizedben a tulajdoni, a képzettségi-kulturális, foglalkoztatottsági, demográfiai, egészségügyi, szociális viszonyokban a társadalmi és a területi különbségek nem csökkentek, sőt számottevően növekedtek. A strukturális és tradicionális hátrányokkal küzdő térségekben jelentős társadalmi, gazdasági és területi belső

differenciálódás ment végbe, valamint a fejlettebb régiókhoz, kistérségekhez és településekhez képest számos (gazdasági, infrastrukturális, szociális) területen leszakadás következett be, miközben problémák is keletkeztek, újratерemтődtek különféle új egyenlőtlenségek, különösen az akut foglalkoztatottsági válság tekintetében (Baranyi 2002).

1. ÁBRA. Kistérségek fejlettsége a 67/2007. (VI. 28.) OGY határozat alapján

Forrás: KSH Területi statisztikai évkönyv (2008) alapján saját szerkesztés.

A gazdasági-társadalmi fejlődés sajátosságainak a megítélésében ma már nagy a kutatók közötti nézetazonosság. Domináns álláspontok szerint a társadalmi folyamatok feltételrendszerének, előzményeinek és jellegének az alakulását illetően az „Alföld-szindróma” jól ismert történelmi tünetei idézték elő legkarakterisztikusan az Alföld társadalmában zajló változásokat. Az *Alföld-jelenség* jellemző megnyilvánulásai többek között a sokszínű másság, a fejlettség elemeit is magában hordozó elmaradottság; a természeti táj és a társadalomfejlődés szoros kölcsönhatásaként kialakult jellegzetes „lelki kapcsolat” és „táji mentalitás” az Alföld sajátos társadalmi struktúráját formáló pusztai, frontierjellege (amely elsősorban társadalmi képlet, s csak azután területfejlődési típus); az *Alföld perifériajellege*, sőt egyes kiterjedt térségeinek a „periféria perifériája” helyzete. Másképpen fogalmazva az alföldi perifériák keletkezésében, a gazdaság és társadalom változásainak diszharmoniójában, a társadalmi és gazdasági fejlettség meg nem felelésében testet öltő sajátos társadalomfejlődési út: a paraszti polgárosodás, illetőleg a parasztpolgárimezővárosi fejlődés; az egyedülálló alföldi település- és városfejlődés, s egyáltalán az „alföldi út” megannyi más, egyedi vonása jutott determináns szerephez (Baranyi 2011b; Beluszky 1992; Csatári 1993).

A társadalmi fejlődés előbb leírt, történelmileg kialakult sajátos „alföldi útja”, amely egyszerre viselte magán az elmaradottság és a viszonylagos fejlettség jegeit, az elmúlt több mint fél évszázad történelmi, gazdasági, társadalmi változásai során megrekedt. A feltételrendszer oldaláról vizsgálva a kérdést, könnyű belátni, hogy a társadalmi folyamatok alakulását befolyásoló régi és új keletű tényezők sokaságából (pl. a hátrányos történelmi örökség következményei, a tradicionális mezőgazdasági társadalomból öröklött jellegzetességek, a tanyarendszer, az ingázás, a szelektív vándorlás, gyenge és leépülő ipar stb.) mindenképpen a *gazdaság* közelmúltbeli *súlyos válsága* a legfontosabb. Mindezek külön-külön és együtt is meghatározó szerepet játszottak a társadalmi specifikumok és területi differenciák létrejöttében (Baranyi 1985).

Szakmai körökben ismert és elfogadott álláspont szerint a rendszerváltást követően a magyar gazdaság átalakulása újfent egy *elmélyült területi válság* körülményei között megy végbe. A területi válság alapvető jellemvonása az *ország keleti részének „leszakadása”*. Ennek egyik legnyilvánvalóbb jele, hogy Kelet-Magyarország megyéiben a gazdaság átalakulását *súlyos és tartós munkanélküliség* kíséri. Az 1989/90-es gazdasági rendszerváltással együtt járó gyökeres *tulajdoni, szerkezeti és szervezeti átalakulás* sem javított a perifériák nagyrégióban elfoglalt helyzetén. A kiterjedt alföldi agrárterületek halmozottan hátrányos helyzete nem enyhült jelentősen. A rendszerváltás során újraindult viszonylagos gazdasági-társadalmi dekoncentrációs folyamat igazi veszteségeinek mindenekelőtt az alföldi és a keleti-északkeleti *ország- és megyehatár mentén* fekvő, elzárt és elmaradott falusi térségei tekinthetők.

Mi várható tehát a jövőben? *Van-e esély a felzárkózásra?* A kérdés és a megoldásokat kereső válasz elsősorban a munkanélküliség és foglalkoztatási viszonyok javítására, illetve a munkahelyteremtésnek a lehetőségeire vonatkozik, különösen az aprófalvas térségekben, ahol a munkaerőpiac problémái – annak ellenére, hogy ezekben a térségekben egyöntetűen magas munkanélküliség a jellemző – eltérnek a más vidéki térségek foglalkoztatási gondjaitól. A legnagyobb különbségek a munkanélküliség és az elnéptelenedés, az elöregedés és az újránépesülés együttes jelenlétéből, valamint a munkaerő rendkívül alacsony koncentrálódásából, földrajzi szórtságából adódnak. Gondot jelent azonban a különféle értékek értéként való tudatosulásának és a hasznosításban használható *gazdasági-társadalmi innovációk terjedésének hiánya*. Kérdés, hogy ezek a hiányok milyen mélyek, kívülről hogyan lehet a folyamatokat kedvezően befolyásolni?

A hátrányos és periférikus helyzetű térségek és települések kapcsán a fenntartható fejlődés esélyei főként azzal kecsegtetnek, hogy Magyarország uniós tagsága összességében hathatósan csökkentheti a meglévő területi egyenlőtlenségeket, enyhítheti a hátrányos-periférikus helyzetből fakadó válságfolyamatokat, elősegítheti a periférikus térségek felzárkóztatását. Bizonyosnak látszik ma még, hogy a belső és külső perifériákat érintően hosszabb ideig a fenntartható fejlődés és a stagnálás kombinációja fog érvényesülni, bár a válság egyre kisebb léptékű lesz, kistérségi szintű marad. A mezőgazdasági termelés hagyományos és modern ele-

meinek az ötvözése, a természet- és környezetvédelem, a falusi és ökoturizmus, leginkább az agrárgazdaság diverzifikált fejlesztése, az erőteljes újraiparosítás, közelebről a mezőgazdasági feldolgozóipar feltámasztása révén a fenntartható fejlődés végső soron biztosítható. Ma még nyitott kérdés azonban, hogy mekkora részt foglalnak el a modern szerkezetű, de kicsiny eltartóképességű térségek, s mekkora hányadot tesznek ki a hanyatló és alacsony életszínvonalat biztosító, fejlődésükben megrekedt falusi térségek (Baranyi 2007).

Összegzés helyett

Pusztán Tóth József kutatásaira hagyatkozva sem kétséges, hogy tágabb értelemben – hosszabb történelmi folyamat eredményeként – Kelet-Magyarország szűkebb regionális megközelítésben az Alföld egésze, azon belül pedig az államhatárok két oldalát alkotó határregiók számottevő része ma is elmaradott terület. A részben történeti, részben pedig az ugyancsak korábbi kedvezőtlen makro- és mikrogazdasági tényezők és hatások következményei, az életképes gazdasági programok hiánya, az elavult infrastrukturális és közlekedési rendszerek, s főként pedig a minden területen föltöbbséget jelentő fejlődő határon átvelő kapcsolatok miatt Magyarország és szomszédjai számára egyaránt létfontosságú kérdés a határmentiség és a határon átnyúló együttműködés ügye. A ma még inkább csak hátrányokat magában foglaló határ menti fekvés a marginális helyzetű térségek és településeik fejlesztését sürgetik. Az államhatárok merev elválasztó szerepének oldódása, a kelet-közép-európai határok spiritualizálódása a rendszerváltó országok, köztük Magyarország és a szomszéd országok alapvető nemzeti érdeke.

Az Alföld periférijellegének, a határmentiség és a periféria-helyzet összefüggéseinek felismerése és az ezzel kapcsolatos kutatások természetesen mások tudományos tevékenységében is fontos szerepet játszottak, ám ezeket ugyancsak szoros kapcsolatok fűzik azokhoz az eredményekhez, amelyeket a *centrum-periféria fogalompár sajátosságainak vizsgálata* során Tóth professzor első között tárt fel az Alföld vonatkozásában. Elemzéseinek eredetiségével, aktualitásaival, jövőbe mutató, figyelemfelhívó következtetéseivel ma sem lehet vitatkozni: az alföldi perifériák felzárkóztatása, a centrum-periféria viszonyrendszer gyökeres átalakítása mindenekelőtt a gazdaság erőteljes ütemű, diverzifikált fejlődésétől, az európai uniós és hazai támogatási és kohéziós politika eredményességétől, valamint a Schengen-folyamat kiteljesedésétől függ, mert a perifériák önerőből nehezen vagy egyáltalán nem lesznek képesek kilábalni tartós válságukból. Maga is tisztában volt vele, hogy továbbra sem lehet figyelmen kívül hagyni a súlyos történelmi örökséget: az Alföld története tulajdonképpen megkésetttség egy megkésett országban, a félperiféria félperifériáján elhelyezkedő régió jó része fejlettségét tekintve pedig ma is félperiférikus helyzetű, valahol az Európai Unió peremvidékén (Enyedi 2005). A jövőben csökkenhetnek ugyan a meglévő területi egyenlőtlenségek, enyhülhetnek a hátrányos-periférikus helyzetből fakadó válságfolyamatok,

következésképpen sikerrel járhat a perifériák felzárkóztatása és valós eredményekkel járhat a kohéziós politika az Alföldön is. Bizonyosnak látszik azonban, hogy a belső és a külső perifériákat érintően még hosszabb ideig a fenntartható fejlődés és a hátrányos helyzet kölcsönhatása fog érvényesülni, tartósan konserválva a területi egyenlőtlenségeket (Enyedi 1996).

Irodalom

- BARANYI BÉLA (1985): *A Tiszántúl átalakuló társadalma (1945–1978)*. A társadalmi ártétegződés fő folyamatai és történeti összefüggései a Tiszántúlon. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BARANYI BÉLA (1999): A „periféria perifériáján” – a határmentiség kérdőjelei egy vizsgálat tükrében az Északkelet-Alföldön. *Tér és Társadalom*, 4. 17–44.
- BARANYI BÉLA (2002): Új folyamatok az Alföld társadalmában. In CSATÁRI BÁLINT – TIMÁRJUDIT (szerk.): *Területfejlesztés, rendszerváltás és az Alföld*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 29–58. (Magyarország az ezredfordulón. IV. A területfejlesztési program tudományos megalapozása).
- BARANYI BÉLA (2004): Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről és következményeiről. *Tér és Társadalom*, 2. 1–21.
- BARANYI BÉLA (2007): *A határmentiség dimenziói*. 2. jav., bőv. kiad. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó. (Dialóg Campus Szakkönyvek, Studia Regionum, Területi és Települési Kutatások, 24.).
- BARANYI BÉLA (2009): Paradigmaváltás a határon átnyúló kapcsolatokban. *Tér és Társadalom*, 2. 25–43.
- Baranyi Béla (2010): Külső (határ menti) perifériák Magyarországon. In FÁBIÁN ATTILA – LUKÁCS AMARILLA (szerk.): *Párbeszéd és együttműködés – Területfejlesztési Szabadegyetem 2006–2010*. Sopron, Nyugat-magyarországi Egyetem, 113–136.
- BARANYI BÉLA (2011a): Határmentiség és periféria helyzet. In FERENCZ ÁRPÁD (szerk.): *Erdei Ferenc VI. tudományos konferencia II. kötet* (Kecskemét, 2011. augusztus 25–26.). Kecskemét, Kecskeméti Főiskola Kertészeti Főiskolai Kar, 481–486.
- BARANYI BÉLA (2011b): Alföld – táj, régió, identitás. In GECSÉNYI LAJOS – IZSÁK LAJOS (szerk.): *Magyar Történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, MTA Társadalomkutató Központ, 809–827.
- BARANYI BÉLA (2014): A Tisza-térség fejlesztésének új kihívásai. In BERKI MÁRTON – HALÁSZ LEVENTE (szerk.): *A társadalom terei, a tér társadalma – Megújulás és fenntarthatóság a város- és térségfejlesztésben*. Budapest, Art Webber Studio Kft., 133–152.
- BELUSZKY PÁL (1992): Az „Alföld-szindróma” eredete (vázlat). In Vég kiadásítás I. Társadalomföldrajzi Tanulmányok (1959–1992). Budapest, MTA Regionális Kutatások Központja, 39–59.
- CSATÁRI BÁLINT (1993): Az Alföld tünetcsoport újraéledése 1990–1994. *Tér és Társadalom*, 3–4. 1–12.
- ENYEDI GYÖRGY (1996): *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület (Ember, település, régió).
- ENYEDI GYÖRGY (2005): Európa peremén? In NAGY ERIKA – NAGY GÁBOR (szerk.): *Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periférián. III. Alföld Kongresszus* (2003. november 28–29., Békéscsaba). Békéscsaba, Nagyalföld Alapítvány, 7–11.

- ERDŐSI FERENC – TÓTH JÓZSEF (szerk.) (1988): *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái*. In Az 1986. november 4–5-én Szombathelyen tartott tudományos tanácskozás anyaga. OKKFT Ts-2/2 „A terület- és településfejlődés társadalmi-gazdasági folyamatai Magyarországon” c. program. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, Ts-2/2 Program Iroda.
- RUTTKAY ÉVA (1995): Határok, határmentiség, regionális politika. *Comitatus*, 12. 23–35.
- TÓTH JÓZSEF (1985): Az urbanizációs folyamat néhány elméleti kérdése – különös tekintettel az Alföld helyzetére. *Alföldi Tanulmányok*, 9. 123–138.
- TÓTH JÓZSEF (1988): *Urbanizáció az Alföldön*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TÓTH JÓZSEF – CSATÁRI BÁLINT (1983): Az Alföld határ menti területeinek vizsgálata. In BERÉNYI ISTVÁN (szerk.): *Területi Kutatások* 6. Budapest: MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, 79–92.
- VARGA DÁNIEL (1982): *Az ország peremén*. Budapest, Magvető Kiadó (Gyorsuló idő).

A „PERIFÉRIA PERIFÉRIÁJÁN” – A HATÁRMENTISÉG KÉRDŐJELEI EGY VIZSGÁLAT TÜKRÉBEN AZ ÉSZAKKELET-ALFÖLDÖN

A határ menti kutatás időszerűsége

A határok és a *határmentiség* kérdéseinek, a *politikai államhatárok elválasztó és összekapcsoló szerepének* a kutatása napjainkban megkülönböztetett jelentőséggel bír, különös tekintettel a jelenben zajló *európai integrációs folyamatokra*. Az európai együttműködést és egyesülést a múltból öröklött területi-etnikai problémák nehezítik Kelet-Közép-Európa politikai államhatárai mentén. A *globalizációs és integrációs tendenciák jelentős akadályai* azok a *határszakaszok*, amelyek mentén rendezetlen gazdasági, társadalmi, etnikai kérdések halmozódtak fel, s maradtak fenn mind a mai napig. Ilyen problematikus területnek tekinthetők Északkelet-Magyarországon a „periféria perifériáira” szorult határ menti térségek és települések is. Ezek a kiterjedt országhatár menti peremvidékeken húzódó területek tömörítik magukba talán legtipusosabban a halmozottan hátrányos periféria-helyzetet, a „határmentiség” sajátosságait, jellegzetességeit.

Az *államhatárok merev elválasztó szerepének* oldódása, a közép-európai határok spiritualizálódása Magyarország számára alapvető *nemzeti érdek*, különösen Északkelet-Magyarország három (magyar-szlovák, magyar-ukrán, magyar-román), problémákkal terhelt határtérségében. Ezért is igen fontos a halmozottan hátrányos helyzet jellemzőinek a feltérképezése, az érintett *határ menti területek gazdasági-társadalmi fejlődésének előmozdítása*. Az *euroatlanti folyamatok* függvényében ugyanis, a közeljövőben várhatóan *felértékelődik az Alföld nemzetközi tranzitszerepe*, s perdöntő jelentősége lesz a kelet-magyarországi, túlnyomórészt periferikus helyzetű, határszáron húzódó területek, kistérségek, település-együttesek és települések, közöttük az *északkelet-alföldi határ mente megújuló képességének*.

Számos jel mutat még ma is arra, hogy a régtől fogva meglévő regionális különbségek tovább nőnek, vagy legalábbis konzerválódnak, s a *területi periferizálódás veszélye fenyeget kiterjedt alföldi, nem utolsósorban határ menti területeket, kistérségeket és településeket egyaránt*. Ez a körülmény is szerepet játszott abban, hogy az Alföld nagyrégióra irányuló vizsgálatok helyet kaptak az *MTA hároméves (1997–1999) nagyszabású Stratégiai Kutatások Programjában*. A közkeletű elnevezéssel *Alföld II. Kutatási Programnak* keresztelt tudományos projekt keretei között szerveződött meg 1998-ban, az MTA RKK ATI Debreceni Csoportja irányításával egy népes tudományos team, azzal a céllal, hogy az Alföld II. Program részeként, a kérdéskör jelentőségére való tekintettel *komplex vizsgálatokat végezzen az Észak-*

kelet-Alföld (Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék) 119 települését magában foglaló határ menti sávjára, területeire és településeire vonatkozóan. Az úgynevezett *határ mente program* első szakasza 1999-ben zárult. A kutatások főbb eredményei részben már hozzáférhetőek (Baranyi 1999; Baranyi–Balcsók–Dancs–Mező 1999).

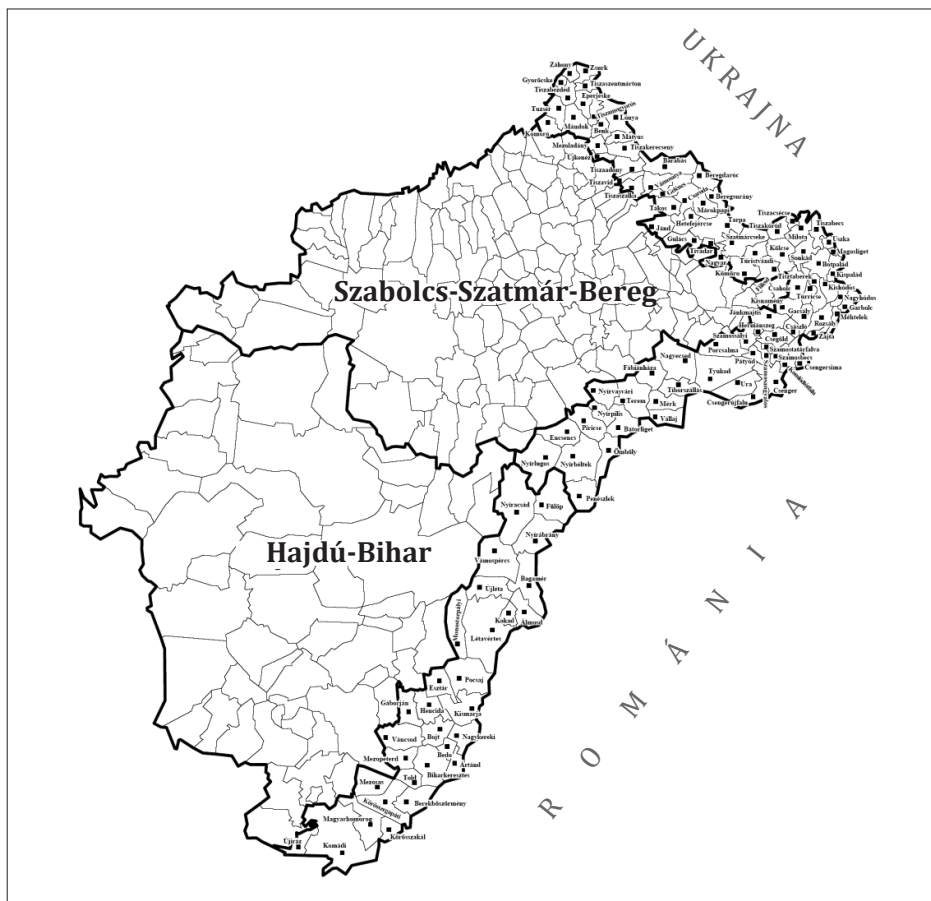
A tudományos vizsgálatok mindenekelőtt abból indultak ki, hogy a rendszer-váltást követően felerősödött viszonylagos *gazdasági-társadalmi dekoncentrációs folyamatok nyomán az Alföld nagy része továbbra is periferiahelyzetben maradt*, egyes nagyrégió belüli térségek, közülük is elsősorban a kiterjedt *határ menti területek Tóth József – és részben Erdősi Ferenc – találó kifejezésével élve, egyenesen a „periféria periferiáivá”* váltak. Jóllehet már korábban voltak tudományos előzményei a határmentiség vizsgálatának, de azok a feladatokat körvonalazó és a téma fontosságát hangsúlyozó, az MTA RKK által 1986 novemberében, Szombathelyen rendezett országos tudományos tanácskozást követően is meglehetősen esetlegesek maradtak (Erdősi 1988; Erdősi–Tóth 1988; Tóth 1988). Ám a téma iránti érdeklődés a közelmúltban örvendetesen megélnékvült (Baranyi 1999; Nárai–Rechnitzer 1999).

Reményeink szerint a jelenlegi *komplex helyzetértékelés*, a maga szerény eszközeivel is hozzájárulhat a „periféria periferiájára” szorult települések és területek felzárkóztatását szolgáló törekvések eredményességéhez, a határon átnyúló kapcsolatok fejlődéséhez s nem utolsósorban az uniós csatlakozási folyamatok sikeréhez. Átfogó vizsgálatok hiányában ugyanis a területi egyenlőtlenség, *a halmozottan hátrányos helyzet állandósulhat, s a határ mente települései nem lesznek képesek gyorsan és hatékonyan kimozdulni a jelenlegi állapotból, s a kistérség leszakadása, elnéptelenedése folytatódhat.*

A vizsgálat módszere

Első lépésként a vizsgálat tárgyát képező *északkelet-alföldi határ menti területsáv földrajzi lehatárolására került sor*. Ebben történeti, geográfiai – természet-, gazdaság-, társadalom- és közlekedésföldrajzi, térszerkezeti stb. – szempontok figyelembevétele mellett a közeli államhatároknak a települések életére gyakorolt valaminő hatása játszott kitüntetett szerepet (Erdősi 1988).

A határsávba sorolandó települések kiválasztását követte a települések népesedési, gazdasági-társadalmi, foglalkoztatottsági, infrastrukturális, környezeti, turisztikai, oktatási viszonyait, helyzetét illetve állapotát komplex módon felmérni képes kérdőív összeállítása. A 61 kérdésből és kérdéscsoportból álló részletes, úgynevezett *önkitöltős kérdőívet* 119 határ menti település polgármestere kapta meg. A mintába bekerült települések közül 30 Hajdú-Bihar megyében, 89 pedig Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében található. A mintavétel a 82 hajdú-bihari település 36,6%-át, a 228 szabolcs-szatmár-beregi településnek pedig a 39,0%-át érintette.

1. ÁBRA. A határ menti települések elhelyezkedése Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében

Forrás: Csordás L. – Dancs L. 1999.

Adva volt a választás lehetősége, hogy a településeken élőkét kérdezzük-e meg vagy a települések irányítóit (polgármestert, jegyzőt, testületet). Végül számos fontos szempont inkább a települési polgármesteri hivatalok vezető tisztségviselőinek vagy szakértőinek a megkérdezése mellett szólt. A döntést megkönnyítette továbbá az is, hogy az északkelet-alföldi határ menti térség vizsgálatát végző tudományos team sokirányú kutatómunkájának csak egyik szegmensét jelentette a kérdőívvezés és a kapcsolódó interjúk elkészítése, valamint feldolgozása. A kutatási feladat és az általunk választott *módszer komplex jellege* eleve azzal számolt, hogy a kérdőívek és interjúk mellett más források, adatok és módszerek (pl. faktoranalízis) eredményei is beépülnek az elemzésekbe. A 119 település önkormányzatának lekérdezése inkább csak az önkitöltős kérdőívvel történő kutatás lebonyolításához, egyfajta forrásbázis megteremtéséhez szolgált alapul, amelynek ugyanakkor megvolt az a nagy előnye,

hogy az önkormányzatok által megadott válaszok – a kért módon – nem egyszerűen egyéni, hanem lakossági véleményt tükröztek, azaz a településeken élők többségi álláspontját rögzítették, a hiteles információkat igénylő kérdések esetében pedig a legfrissebb, hivatalos önkormányzati adatok kerültek így napvilágra (1. ábra).

A kérdőív megalkotása során egyidejűleg több módszertani elvárásnak is eleget kellett tenni. Egyrészt a feldolgozhatóság érdekében korlátozni kellett a nyitott kérdések használatát, másfelől viszont olyan újszerű információk megszerzésének az igénye merült fel, többek között a települések *határon átnyúló kapcsolatainak a jellegére, az interetnikus (magyar–román, magyar–ukrán) kapcsolatok meglétére és erősségére, a külföldi tulajdonú cégek jelenlétére, tevékenységére vonatkozóan*, amelyeket eddig ilyen összefüggésekben és komplexitással még nem vizsgáltak az adott térségben. A kérdések *egy részét tehát csak nyitott kérdésként lehetett megfogalmazni.*

A szétküldött 119 települési kérdőívből 95 érkezett vissza időben, amelyből 29 kérdőív reprezentálta Hajdú-Bihar, 66 pedig Szabolcs-Szatmár-Bereg megyét. A 95 kitöltött kérdőív 79,8%-os beérkezési arányt jelent, ami igen magasnak mondható önköltöltős kérdőív esetén (a feldolgozás lezárása után még további kettő érkezett be, melyek adatait már nem tudtuk figyelembe venni). A *kérdőíves felmérést kiegészítette a határ menti terület három városának (Létavértes, Csenger és Záhony), egy „majdnem város” (Komádi) és egy nagy fejlesztés előtt álló, nemzetközi határátkelő-helyé formálódó település (Csengersima) polgármesterével, továbbá a hazánkban elsőként életre hívott különleges gazdasági övezet, a Záhony és Térsége Vállalkozási Övezet vezetőjével, valamint Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék agrár-, kereskedelmi és iparkamarájának vezető szakembereivel készült interjúsorozat.* Ezek fontos kiegészítő forrásai voltak a kutatásnak és a kérdőíves felmérésnek, egyszersmind a jelen tanulmány elkészítésének, akárcsak a kérdőívek értelmezését segítő, a hiányos vagy téves közléseket korrigáló különféle adatbázisok.

A vizsgálat eredményei

NÉPESSÉG- ÉS TELEPÜLÉSFÖLDRAJZI JELLEMZŐK

Az északkelet-alföldi határ menti térség 119 településén a *lakónépesség együttes száma* 1999 elején *156 714 fő volt*, ami az érintett két megye össznépességének 14,0%-át adta. A hajdú-bihari mintába bekerült 30 településen 58 239 fő, a megye népességének 10,7%-a (a települési átlag 1941 fő), míg a szabolcs-szatmár-beregi mintához tartozó 89 településen 98 475 fő, a megye népességének 17,2%-a (a települési átlag 1106 fő) él. A mintába bevont települések közül tehát *Hajdú-Bihar megyében az átlagos települési népességszám közel kétszer magasabb, mint Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében.* Ez egyben azt is érzékelteti, hogy Hajdú-Biharban nagyobb határú és népesebb, a szatmár-beregi tájon kisebb határú és népességű települések előfordulása a jellemzőbb a határ mentén.

A kérdőívet kitöltő 95 határ menti településen az 1000 lakosra jutó élve születések számának átlaga 11,1 fő, a halálozásoké pedig 13,8 fő volt 1999 elején. A születési arányszám a hajdú-bihari 30 település átlagában 12,2‰, míg Szabolcs-Szatmár-Bereg megye 89 határ menti településén 10,4‰. Ezzel szemben a halálozások aránya Hajdú-Biharban 14,8, míg Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 13,2%. A vizsgált határszél mintában szereplő településein az élve születések és a halálozások összesített arányát tekintve egyik megye határsávjában sem mutatkozott jelentős eltérés, ám a *természetes népmozgalom* mutatói mind a 95 település, mind pedig a 119 településből álló határ menti sáv egészében lényegesen kedvezőtlenebb a két megye összesített átlagainál. Míg Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében is pozitív a születések és halálozások különbözete (1,2, illetve 1,0‰), addig mind a hajdú-bihari, mind a szabolcs-szatmár-beregi határszálon a természetes fogyás a jellemző (–2,6, illetve –2,8‰).

A közismerten előregedő népességű határ menti területek számottevő természetes fogyása ellenére a *vándorlási különbözet* pozitívuma révén *tényleges fogyás alig-alig mutatkozik*. Az 1998-as esztendő folyamán keletkezett –422 fős népességvesztést például ellensúlyozta a vándorlási különbözet 700 fős többlete. Ez egyszersmind annyit jelent, hogy az elvándorlás lehetőségeinek szűkülése, a főleg szociális és egyéb okokból történő vissza- vagy betelepülések miatt a lakónépesség száma a települések többségében folyamatosan és jellemző módon inkább növekszik, mintsem csökken. A folyamat a *vándorlási különbözet pozitív mértékével magyarázható*, ami egy halmozottan hátrányos helyzetű térség esetében fölöttébb ellentmondásos jelenség. A különös tendenciát alighanem a városi munkahelyeiket elveszítő „kényszer-visszaköltözése”, az államhatár túloldaláról érkezők letelepedése, illetve a cigány népesség erősödő bevándorlása táplálja. Így történhetett, hogy az önkormányzatok kimutatása szerint a határ menti 95 települést elhagyó 3473 fővel szemben a beköltözők száma 4183 főt tett ki, s a mérleg 710 fős pozitívumot mutatott 1998-ban.

Az utóbbiak miatt is megkülönböztetett figyelmet érdemel tehát a *népességmozgalom alakulása*. A visszaküldött 95 kérdőív alapján a *határ menti településeken* 4183 fő (26,7 fő/ezer lakos) volt az összes *beköltöző száma*, vagyis az össznépesség közel 3%-át tették ki a határ mentén új lakóhelyet választók. A beköltözési mutató megyék szerinti elemzése alapján megállapítható, hogy a hajdú-bihari határszél 29 településén 2158 fő (ezer lakosra vetítve 37,2 fő) volt a beköltöző, azaz a települések lakosainak 3,7%-át adták az újonnan betelepülők. Ezzel szemben Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 2025 fő költözött be a mintában szereplő 66 településre, ami ezer lakosra számítva 20,6 főt jelentett. Ez esetben csak a népesség 2,1%-a sorolható a bevándoroltak közé. *Hajdú-Biharban tehát jóval magasabb a bevándorlás mértéke, mint a szomszédos megyében*. A határsáv hajdú-bihari részén a *nagyobb népességszámmal* szinte törvényszerűen együtt járó magasabb települési funkciók vonzóbbá teszik az érintett településeket az ide költözők számára, mint a jellemzőbben *aprófalvas* Szabolcs-Szatmár-Beregben. További magyarázó tényezők lehetnek még a térszerkezeti és a közlekedési infrastruktúra eltérései, a szabolcs-

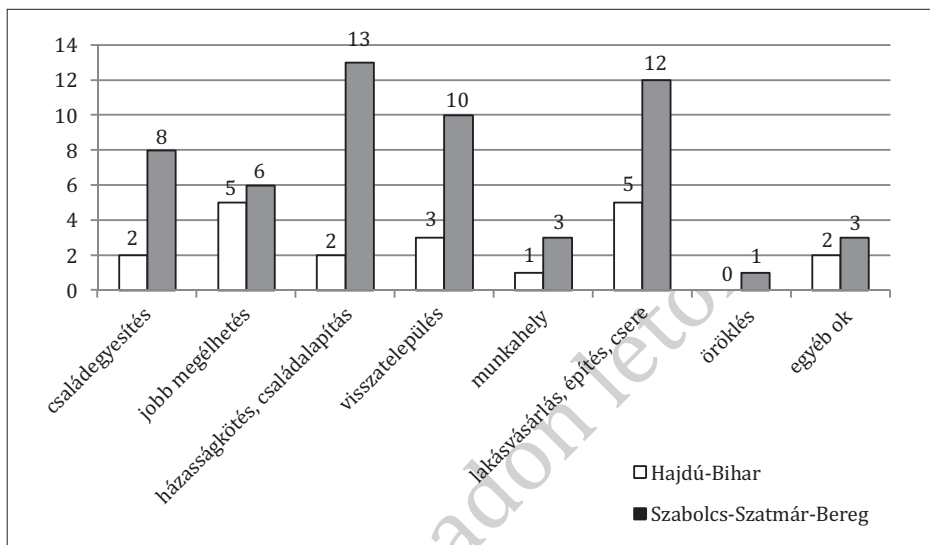
szatmár-beregi határszélen elhelyezkedő települések és a megyeszékhely, vagyis a centrum közötti nagy távolság és a rossz elérhetőségi viszonyok.

Ami a beköltözők *nemzeti hovatartozását* illeti, a válaszoló településeken (N = 95) a 4183 fő összes beköltözőből *belföldiként* 4030 főt, *külföldiként* pedig mindösszesen 153 főt jelöltek meg 1998 folyamán. Az utóbbiak az összes beköltöző 3,7%-át adták. Tény, hogy az államhatárok túloldaláról áttelepülők összes beköltözőkhöz viszonyított aránya nem túl magas, ám az évi 153 fős szám a dolog természeténél fogva, önmagában véve, közel tíz évvel a rendszerváltás után mégsem lebecsülendő. Az északkelet-alföldi határsávban lakhelyet találó magyar állampolgárságú beköltözők 53,0%-a (2134 fő) Hajdú-Bihar, 47,0%-a (1896 fő) pedig Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében talált új otthonra. A 153 külföldiből Hajdú-Biharban 24 fő (15,7%), Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében pedig 129 fő (84,3%) telepedett le.

A *nemzetiség szerinti megoszlást* vizsgálva a határ menti övezetbe települő 153 külföldi állampolgárságú személy 55,6%-a (85 fő) volt magyar, illetőleg 44,4% (68 fő) a nem magyar nemzetiségűek aránya. Az utóbbiak közül legmagasabb volt az ukránok (44 fő) száma, sorrendben őket a román (22 fő), valamint a szerb és a szlovák nemzetiségűek (1-1 fő) követték. A Hajdú-Bihar megyében letelepedett 24 külföldi állampolgárból 1 fő volt ukrán nemzetiségű, 6 fő román és 1 fő szerb, míg 16-an magyar nemzetiségűek. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében az észak-alföldi határsávba beköltöző 153 fő külföldiből a kérdőívet visszaküldő határ menti településeken 129 fő, az összes külföldi beköltöző 84,3%-a talált új otthonra. Közülük 43 fő volt ukrán, 16 román és 1 fő szlovák nemzetiségű, míg a magyar nemzetiségűek száma 69 fő. Összehasonlítva a két megye adatait, szembetűnik, hogy Szabolcs-Szatmár-Bereg megye határ menti településeire számát és arányát tekintve jóval több külföldi állampolgárságú személy költözött be 1998-ban, mint déli szomszédjába. Közös vonás viszont, hogy mindkét megyében többségben vannak a külföldi állampolgárságúak között a magyar nemzetiségű beköltözők.

Az értékelhető válaszok függvényében vizsgálat tárgyát képezte a *külföldi állampolgárok beköltözési okának, motivációjának keresése is*. Ez esetben a megyék szerinti bontást helyeztük előtérbe, miután az okok között jelentősek a *területi eltérések*. Hajdú-Biharban a beköltöző külföldi állampolgárok közül a legtöbben a *jobb megélhetés és lakásszerzés lehetősége* miatt települtek át, és kevésbé az *öröklés, a családalapítás és a munkahely* miatt. Az adatokból az következik, hogy a beköltözők elégedetlenek voltak korábbi életkörülményeikkel, környezetük állapotával, nagyobb perspektívát láttak hazánkban, ahol relatíve olcsón tudnak lakáshoz jutni, és közel vannak a korábbi hazai vagy külföldi lakhelyükhöz. A külföldi beköltözők többségükben már családosak, és korábban nem kötődtek rokoni szálakkal a területhez, jövőjüket nem a határ mentén képzelik el, hanem inkább az ország belsejében, centrumterületeken akarnak végleg gyökeret eresztetni. Eleve azzal a szándékkal érkeznek, hogy honosításuk után anyagilag és önbizalomban megerősödve majd továbbköltöznek. A Szabolcs-Szatmár-Bereg megye határ menti településeire beköltöző külföldi állampolgárságúak motivációjában ezzel szemben kiemelt fontosságú a *házasságkötés, családalapítás szerepe*, majd nagy szerephez

jut a *lakásvásárlás* és a *visszatelepülés* is, miközben nincs különösebb jelentősége az *öröklésnek* és a *munkahelynek*. Érdekes módon itt a *jobb megélhetés* nem játszik akkora szerepet, mint Hajdú-Biharban. A *családegyesítés* viszont igen erős motivációként jelentkezik, amely erősebb rokoni kötelékre utal a szabolcs-szatmár-beregi határszélen élőkénél, mint Hajdú-Bihar megye esetében (2. ábra).

2. ÁBRA. A külföldiek bevándorlásának oka a határ mentén, 1998

Forrás: Kérdőíves vizsgálat adatai. MTA RKK ATI Debreceni Csoport, 1999.

A településekről *elköltözők* száma a két megye határ menti településein (N = 95) összesen 3473 fő volt 1998-ban. Ebből Hajdú-Bihar megyére 1870 fő, az összes elköltöző 53,8%-a, míg Szabolcs-Szatmár-Bereg megyére 1603 fő, az összes elköltöző 46,2%-a jutott. Igen érdekes összefüggésre világít rá a *beköltözők és elköltözők egymáshoz viszonyított alakulásának* a vizsgálata. Hajdú-Bihar vizsgált határtérségében a beköltözők száma ezer lakosra vetítve 1998-ban 37,2 fő, az elköltözőké viszont csak 32,2 fő, a vizsgált terület összlakosságának 3,7, illetve 3,2%-a volt. Amennyiben eltekintünk attól a feltételezéstől, hogy ugyanaz a populáció megy el, majd költözik vissza a településekre – ennek a valószínűsége alacsony –, a be- és elköltözési arányok összeadásával megállapítható, hogy durván a népesség 6,9%-a cserélődött ki a hajdú-bihari határ mente vizsgált és kérdőívet visszaküldő településein. Szabolcs-Szatmár-Beregben viszont a *beköltözők* ezer lakosra vetített aránya 20,6 fő volt, míg az *elváándorlók* száma 16,3 fő, amely az érintett határ menti területek összlakosságának 2,1, illetőleg 1,6%-át tette ki. Ez pedig annyit jelent, hogy a lakosságnak 3,7%-a cserélődött ki folyamatosan. Az így számított arányszám durván feleakkora, mint Hajdú-Bihar esetében, ami a Szabolcs-Szatmár-Bereg megye határszélén lévő településeken élők nagy fokú inmobilitását, ha tetszik „rög-

höz kötöttségét” mutatja, még ha mindezt természetesen az adott térségekben és helyzetben lévők nem mindig így, ebben a tudatos formában, sokkal inkább a kényszerektől vezetve, s jórészt érzelmi alapon élük is meg.

Az északkelet-alföldi határmellékről *elköltözők* között 1998-ban 50 fő volt a *külföldi állampolgárságú* lakos. Területi megoszlásban az 50 már korábban áttelepült külföldi állampolgár közül 5 fő a hajdú-bihari, míg 45 fő a szomszédos megye határ menti településeiről költözött tovább. Igazolódni látszik a korábbi állítás, amely szerint a külföldről beköltözők a határ menti letelepedést csak átmeneti állomásnak tekintik. A végső cél valamelyik centrumváros, a megyeszékhely vagy más nagyobb, prosperáló város, mindenekelőtt Budapest. A mostoha társadalmi-gazdasági helyzetű határszél csak a megüresedett, olcsó lakásokhoz való hozzájutás révén vonzerő ma még a külföldi állampolgárok számára. A térség gazdasági-társadalmi értelemben nem képes igazán jelentős hatást kifejteni, vonzerőt gyakorolni a szomszédos országok irányába, miután saját lakosainak a megélhetését is korlátozottan képes csak biztosítani. Erről árulkodnak a *határszélről elköltözött külföldi (és magyar) állampolgárok lakóhely-változtatásának* – a kérdőívekben felsorolt – okai is, amelyek között mind a két megyében a *munkalehetőséget*, illetve a *jobb megélhetést* jelölték meg a válaszadók első és második helyen.

Végezetül, ha a *természetes népmozgalom* ezer lakosra számított mutatóit összehasonljuk az *összes be- és elvándorlások* ezer lakosra vetített számával, akkor vizsgálataink szerint a határszél hajdú-bihari szakaszán a lakosság ezer főre eső *tényleges gyarapodása* 7,5 fő, míg a szabolcs-szatmár-beregi határszélen ez a szám 1,5 fő volt 1998-ban. A határ mentén a mintában szereplő településeken tehát mindkét megyében *növekszik a lakosság száma*, miközben – jóllehet országos tendenciákhoz képest kisebb mértékben – a határ menti települések jelentős részére is ma már *inkább a természetes fogyás a jellemző*. A *tényleges népességnövekmény* forrása *döntően tehát a vándorlási különbözet pozitívumaiból adódik*.

Igen magas az utóbbi években például a *cigány népesség beköltözése, települési, sőt területi koncentrációja a határ mentén*, főként Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Ezt valószínűsíti, hogy a *határ menti cigány etnikum helyzetére vonatkozó 1997. évi empirikus vizsgálatok* szerint is az 1990. évi népszámláláshoz viszonyítva igen jelentős volt a cigány lakosság számának a növekedése. Ez akkor is nagyarányú változás, ha számolunk azzal, hogy az 1990. évi népszámlálás és a *JATE Gazdaságföldrajzi Tanszéke által 1997 nyarán-őszén 88 északkelet-alföldi határ menti település cigány népessége körében végzett felmérés* meglehetősen pontos eredményeinek az összevetése nagy eltéréseket tükröz. A szám szerinti összehasonlítás esetén kitűnik ugyanis, hogy a jelzett mértékű növekedés nem következhetett be, miután 1990-ben nyilvánvalóan jóval kevesebben vallották magukat cigánynak a ténylegesnél. A települések több mint felében, 48 településen kevesebb a romák száma 50 főnél, és 10 településen egyáltalán nem jelölnek cigányt. Más a helyzet, amennyiben nem a lélekszámot, hanem a cigányság arányát nézzük a lakónépességben belül. Az 1990-es adatok alapján mindössze 22 településen haladja meg a cigányok aránya a 10%-ot, és mindössze 5 településen a 25%-ot. Az 1997-es álla-

potot tekintve viszont megállapítható, hogy 55 településen haladja meg a 10%-ot, 22 településen a 25%-ot és 2 településen az 50%-ot a roma népesség aránya. A nemritkán 100 fő feletti cigány népességű települések (*Tuzsér, Nagyecsed, Csen-ger, Létavértes* stb.) többsége is a 25% feletti kategóriába tartozik, sokszor az egyharmados arányt is elérve (*Tiszaszentmárton, Tiszabezdéd, Encsencs, Berekbő-szőrmény*). De igazán a kis települések tűnnek ki nagy arányukkal. A 300 fő alatti *Uszka* 80%-a, az 500 fő alatti *Kispalád* 59%-a, a 700 fős *Nyírpilis* 50%-a cigány, és az 1000 fő alattiakból még további 8 településen haladja meg arányuk a 25%-ot. Ez is mutatja, hogy a lélekszámuk miatt is egyre kedvezőtlenebb helyzetbe kerülő kistelepülések egyre nagyobb hátrányos helyzetű lakosságnak adnak otthont, ami-vel tovább növelik kedvezőtlen helyzetüket (*Kovács 1999, 272–275*).

A felmérés kiterjedt a lakosság *vallási megoszlásának vizsgálatára* is. A vizsgált határszélen élő 156 714 lakos közül, a beérkezett 95 kérdőív alapján, 122 836 ember vallási hovatartozására vonatkozóan sikerült megtudni adatokat. Ezek sze-rint a két megye határ menti településein tradicionálisan a *reformátusok vannak túlnyomó többségben*, ami a reformáció után kialakult helyzettel magyarázható, és a közeli Debrecen erős vallási kisugárzó erejére is utal. Nagy jelentőséggel bír még mindkét megyében a *görögkatolikus vallást gyakorlók száma* is. Jelentősebb eltérés a *római katolikusok* számát és arányát illetően mutatkozik. Szabolcs-Szat-már-Bereg megyében a római katolikusok nagyobb számban vannak jelen, mint a szomszédos megyében. A jelentősebb román kisebbség miatt Hajdú-Biharban a görögkeleti vallásúak száma és aránya magasabb, mint Szabolcs-Szatmár-Be-regben (*1. táblázat*).

1. TÁBLÁZAT. A népesség vallási megoszlása a határ mentén 1998-ban

Felekezeti hovatartozás	Hajdú-Bihar		Szabolcs-Szatmár-Bereg		Összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%
Református	28 097	63,32	49 333	62,87	77 430	63,03
Római katolikus	3 565	8,04	12 686	16,17	16 251	13,23
Görögkatolikus	10 313	23,24	14 239	18,15	24 552	19,99
Görögkeleti	1 137	2,56	27	0,03	1 164	0,95
Baptista	785	1,78	75	0,09	860	0,70
Egyéb	469	1,06	2 110	2,69	2 579	2,10
Összesen	44 366	100,00	78 470	100,00	122 836	100,00

Megjegyzés: N = 95, amely 122 836 főt takar; a határ mente összlakosságának 78,1%-át jelenti.

Forrás: Kérdőíves vizsgálat adatai. MTA RKK ATI Debreceni Csoport, 1999.

A térségben – súlyuknak megfelelően – a református, a római katolikus és a görög-katolikus egyházak rendelkeznek a legkiterjedtebb határon átnyúló kapcsolatokkal. A területileg illetékes *püspökségek egybehangzó véleménye szerint* – Tiszántúli Refor-

mátus Püspökség, Debrecen–Nyíregyházi Római Katolikus Püspökség, Hajdúdorogi Görögkatolikus Püspökség – *az egyházak a határainkon túli magyar egyházakkal tartják fenn a legszorosabb kapcsolatokat*. Ezek az együttműködések mindenkéltt a lelkészképzésre, a vallásos oktatásra és művelődésre, valamint felekezetre való tekintet nélkül a karitatív tevékenységre koncentrálnak (Dancs 1999).

A kérdőívek vizsgálták a határ menti településeken élők *nemzetiségi megoszlását* is. Az adatok a helyi polgármesteri hivatalok által közölt információk alapján születtek meg. A kérdőívet visszaküldő önkormányzatok közül *csupán négy település nevezett meg nemzetiségi népességet*. Ezek szerint Bedő lakosságának 55%-a, Körösszegapátiban 7%-a, Körösszakál és Létavértes lakosságának pedig 1-1%-a román nemzetiségű. Az összes többi településen csak magyar nemzetiség él a települések saját bevallása alapján. Messze nem becsülve le a kérdés jelentőségét, s tudva azt is, hogy *valójában a nemzetiségi lakosok száma és aránya valamelyest talán magasabb az önkormányzatok által az anyanyelvhasználat függvényében megadott adatoknál*, be kell látni, hogy ma már a határ menti, főként az anyanyelvét is beszélő nemzetiségi népesség *asszimilációja igen előrehaladott*. Miután az Északkelet-Alföld térségében az *államhatárok mindkét oldala* – ha a cigány etnikumot nem soroljuk a nemzetiségek közé – gyakorlatilag *homogénnek*, magyar többségűnek tekinthető, az azonos nemzetiségű, de a határok különböző oldalán élő népességcsoportok határon átnyúló, úgynevezett *interetnikus kapcsolatai is* valójában „magyar-magyar” kapcsolatokként működnek.

Ha tetszik, ha nem, tudomásul kell venni, hogy Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye államhatárok mentén elhelyezkedő területein és településein jelenleg a kisebbséget majdnem kizárólagosan a cigányság képviseli, mégpedig az országos átlagot jóval meghaladó arányban. Az itt élő cigány etnikum halmozottan hátrányos, peremhelyzetben van gazdasági, társadalmi és földrajzi szempontból egyaránt. Mindez pedig tovább súlyosbítja a vizsgált térség helyzetét, hiszen ha *az Északkelet-Alföld határ menti területeinek problémáiról beszélünk, akkor semmi esetre sem lehet figyelmen kívül hagyni a roma etnikumnak a térségben betöltött szerepét és a jelenleg meglévő konfliktusok csökkenthetőségének esélyeit*. A roma etnikum aránya ugyanis a vizsgált területen átlagában az összlakosság 10%-ára tehető (pontos és megbízható adatok semmilyen forrásból nem állnak rendelkezésre), de vannak olyan települések, ahol részesedésük eléri a 30–40%-ot. Emiatt nem mellékes az a kérdés, hogy milyen szerepet játszanak a térség életében, főként a súlyos gondoktól terhelt munkaerőpiacon (Balcsók 1999).

Gazdasági-társadalmi viszonyok a kérdőíves vizsgálatok tükrében

A kérdőíves vizsgálatok és az ehhez kapcsolódó elemzések révén sikerült viszonylag pontosan meghatározni a határ menti területen a tényleges munkaviszonyban lévő *aktív keresők foglalkozás szerinti megoszlását* 1998-ban. A két megye határ

menti területein a tényleges munkaviszony alapján munkát végzők száma 30 328 fő, amelyhez ha hozzáadjuk a területről dolgozni eljárók számát (5741 fő), megállapítható, hogy az *aktív korú népesség 65,3%-a rendelkezik a vizsgált területen munkahellyel, azaz a regisztrált és a rendszerből kikerült munkanélküliek, továbbá a munkaképes, de munkát nem végzők aránya pedig 34,7%-ot tesz ki.* Az utóbbi arány némiképp torzít, mert magában foglalja a háztartásbelieket, a gyesen, illetve gyeden lévőket, a sorkatonai szolgálatukat töltőket és a börtönbüntetés, elzárás alatt lévőket, ám az adatok így is súlyos foglalkoztatási gondokról árulkodnak (2. táblázat).

2. TÁBLÁZAT. Az aktív keresők foglalkozás szerinti megoszlása nemzetgazdasági áganként a határ menti településeken 1998-ban

Nemzetgazdasági ágak	Hajdú-Bihar megye		Szabolcs-Szatmár-Bereg megye		Összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%
Mezőgazdaság	3 608	24,66	4 977	31,70	8 585	28,31
Ipar	3 121	21,33	1 811	11,54	4 932	16,26
Kereskedelem	1 018	6,96	1 056	6,74	2 074	6,84
Szolgáltatás (vendéglátás, közlekedés, idegenforgalom, egyéb)	5 127	35,05	5 018	31,96	10 145	33,45
Közfunkció (közigazgatás, oktatás, egészségügy)	1 756	12,00	2 836	18,06	4 592	15,14
Összesen	14 630	100,00	15 698	100,00	30 328	100,00

Forrás: Kérdőíves vizsgálat adatai. MTA RKK ATI Debreceni Csoport, 1999.

A 2. táblázat tanúsága szerint a *legtöbb foglalkoztatott a szolgáltatásban található.* A településhálózati sajátosságok miatt a nagyközségi vagy városi szinthez közelebb álló és népesebb hajdú-bihari településeken a szolgáltatások szerepe jóval jelentősebb, mint a szabolcsi településeken. Az igények oldaláról ez azt is jelentheti, hogy az urbanizáltabb környezetben élők inkább követik és utánozzák a városi életmódot, mint az elszigetelt aprófalvak lakói.

A *mezőgazdaság jelentősége* érthető módon az erősen agrárjellegű határ mentén igen nagy mind a *foglalkoztatás*, mind a *jövedelemtermelés* területén. Szabolcs-Szatmár-Beregben az agráriumban foglalkoztatottak száma és aránya, többnyire a szorító gazdasági kényszerek hatására, jóval magasabb, mint déli szomszédjában, ám az ágazat valós társadalmi-gazdasági szerepe a fejlettségi szintkülönbség és egyéb sajátos körülmények miatt a szolgáltatáshoz hasonlóan, jóval kisebb. Mindez a kényszervállalkozások nagy számán túl a termőföld alacsony minőségével, a mostoha természeti adottságokkal, az állandó ár- és belvízveszéllyel is magyarázható.

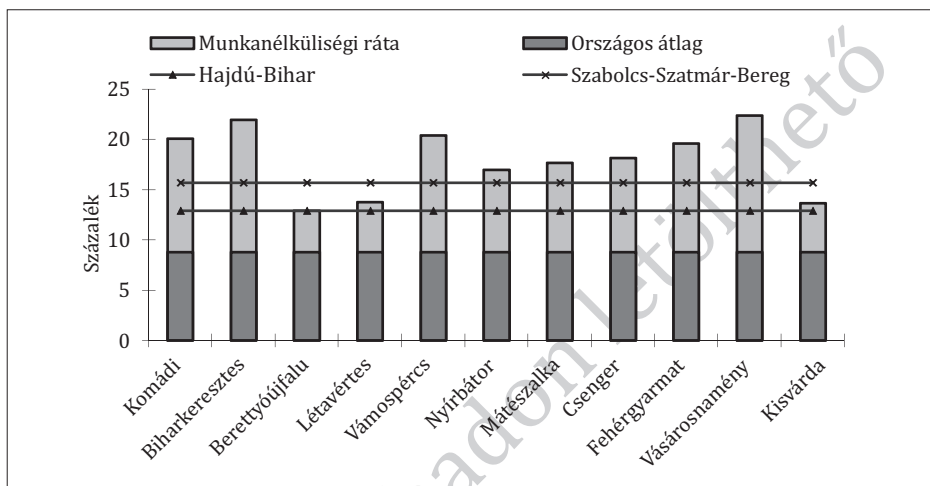
Az *iparban* foglalkoztatottak fölöttébb szerény, 16,3%-os aránya arra utal, hogy ez a nemzetgazdasági ág mérsékelt jelentőséggel bír a határ mentén, különösen Szabolcs-Szatmár-Bereg megyét illetően, ahol az arányszám feltűnően alacsony, mindössze 11,5%-os, míg Hajdú-Biharban 21,3%. Jellemző a kialakult helyzetre, hogy a megkérdezett 95 települési önkormányzatból 40 (a települések 42,1%-a) nyilatkozott úgy, hogy az adott helységben folyik valamilyen szintű ipari tevékenység. Ám a valójában számottevő ipari vállalkozások száma igen alacsony. Az *iparban és a szolgáltatásban* dolgozók aránya Hajdú-Biharban magasabb, míg a *közigazgatásban, oktatásban, egészségügyben* dolgozóké alacsonyabb, mint Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Érdekes, ám a körülmények ismeretében teljesen természetes összefüggés viszont, hogy a *kereskedelem aktív keresőinek aránya*, az ilyen vállalkozások „kitörést” ígérő jellege miatt, mindkét megyében nagyjából azonos.

Mindenesetre az ágazati adatok is a határ menti sáv ellentmondásokról terhelte, viszonylag alacsony társadalmi-gazdasági fejlettségét bizonyítják. *A gazdaság egészéről pedig elmondható, hogy az egykori természetes központjuktól* (Ungvár, Munkács, Beregszász, Szatmárnémeti, Nagykároly és Nagyvárad) *elszakított határ menti települések és területek az Északkelet-Alföldön* a foglalkoztatás tekintetében is a „periféria periferiáján” helyezkednek el.

A kérdőíves vizsgálat külön kitért a *munkaerőpiaci helyzettel* kapcsolatos kérdésekre. A kapott válaszok alapján megállapítható, hogy az Északkelet-Alföld határ menti szakaszán a foglalkoztatás legnagyobb problémája a *munkahelyek krónikus hiánya*, hiszen gyakran előfordul a települések többségében – különösképp a téli hónapokban –, hogy a 100 munkanélkülire jutó üres álláshelyek száma még az egyet sem éri el. A 11 határ menti munkaügyi körzet adatait összevetve könnyen felismerhető a munkanélküliség kivételesen súlyos jellege. A munkanélküliségi ráta ugyanis mindkét megye határkörzetében jóval az országos átlag fölé magasodik, sőt a relatíve jobb helyzetben lévő két körzet (*Berettyóújfalu, Kisvárd*) kivételével a többi kilenckben a munkanélküliségi ráták a saját megyék átlagát is jóval meghaladták. A munkaerőpiaci helyzet általában azzal jellemezhető a leginkább, hogy a munkanélküliségi ráta, illetőleg a tartósan munkanélküliek aránya a határ menti településeken, főként Szabolcs-Szatmár-Bereg megye északi (Beregi-Tiszahát, Szatmári-síkság) részein nagyságrendileg magasabb, mint az érintett megyék belső területein. A korábbi nagyvállalatok leépültek, az utánuk maradt „foglalkoztatási úrt” máig sem sikerült kitölteni, mert a helyi vállalkozások kis méretűek és tőkeszegények, a nagyobb beruházásokra képes külföldi tőkét pedig egyáltalán nem vonzzák a szerényebb infrastrukturális és piaci lehetőségek (3. ábra).

A munkaerőpiac jellegzetessége az északkelet-alföldi határszélen, hogy a *tercier szektor sem tudta átvenni a gazdasági rendszerváltás sodrában a mezőgazdaságban és az iparban feleslegessé vált munkaerőt*. A szolgáltató ágazatban létrejött vállalkozások legnagyobb része egy-két főt foglalkoztat, munkaerőpiaci szerepük jelentéktelen. A határmentiségből eredő hátrányokat leginkább a kereskedelem és a vendéglátás, a szálláshely-szolgáltatás szenvedti meg. A belföldi turizmust

sem vonzza a terület, a legtöbb helyen a szomszédos országokból érkezők száma is jelentéktelen. Különösen súlyos gazdasági, társadalmi és szociális gond az Északkelet-Alföld határ menti területein a nagyszámú *cigány etnikum körében tapasztalható óriási munkanélküliség*. Általában az a jellemző, hogy a roma etnikum mintegy 70–80%-a tartósan kiszorult a legális munkaerőpiacról, becslések alapján a latens munkanélkülieken belül is ők vannak többségben, és vajmi kevés esélyük van arra, hogy visszakerüljenek (*Balcsók* 1999).

3. ÁBRA. Munkanélküliségi ráta 1998 októberében

Forrás: Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Munkaügyi Központ.

A cigány foglalkoztatottsággal kapcsolatban kialakult helyzet drámaiságát önmagában is hangsúlyosabbá teszi az északkelet-alföldi határvidéken élő roma népesség nagysága. A cigányság abszolút számát illetően *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye országosan a második, Hajdú-Bihar pedig a harmadik* helyet foglalja el Borsod-Abaúj-Zemplén megye után. A cigány népességnek a lakossághoz viszonyított aránya Szabolcs-Szatmár-Beregben 8,9%, míg Hajdú-Biharban 8,2%, s ez Nógrád megye mögött a harmadik-negyedik helyet biztosítja a két alföldi megye számára. A vizsgált határvidéken átlagosan a lakónépesség 16,3%-át teszi ki a roma népesség aránya, amely az országos átlag 3,5–4-szerese (*Kovács* 1999, 272).

A korábban már hivatkozott felmérés szerint, abszolút számokat tekintve 1997-ben jelentős, 1000 főnél nagyobb cigány populáció élt *Nagyecsedén, Csengeren, Létavértesen és Tuzséron*. E települések mindegyike, Tuzsér kivételével városi rangot kapott. A határvidék öt városa közül tehát háromban igen jelentős a roma populáció, míg a másik két, Ukrajna és Románia irányába „kapuszerepet” betöltő város, a kedvező településföldrajzi, közlekedési-forgalmi helyzetű, erősebb gazdasági potenciálú *Záhony* és *Biharkeresztes* kisebb számú cigány népességnek nyújt lakhelyet. Záhonyban mindössze 20 fő, Biharkeresztesen is csak 300 fő a számuk,

miközben a két várost környező településeken igen jelentős cigány populáció él. Úgy találtuk, hogy összefüggés lehet a település mérete, gazdasági potenciálja, a munkalehetőségek száma és a cigány népesség száma, illetve aránya között. Azokon a településeken, ahol rossz a gazdasági helyzet, kevés a munkahely, ott nagyobb számban fordulnak elő cigányok a határ mentén, szemben a jobb adottságokkal rendelkező településekkel. Az utóbbiakból a kedvezőtlenebb anyagi helyzetű cigányság fokozatosan kiszorul, s egyre nagyobb számban telepszik meg a mostohább feltételeket nyújtó településeken. Ezzel a jobb helyzetben lévő települések környezetében *megindul egy „elcigányosodási” folyamat*. A szegénységgel tehát szinte törvényszerűen együtt jár a határvidéken is a *roma etnikum települési, majd területi koncentrációja*, szegregálódása és szociális ellehetetlenülése, akár csak Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, a Közép-Tisza vidékén, avagy a Dél-, Délnyugat-Dunántúl kiterjedt területein (Vuics 1993; 1995).

Miután a népesebb roma populációk többnyire elzárt, forgalmi árnyékban lévő úgynevezett „zsáktelepülésnek” számító határ menti periferikus területeken találhatók, az itt élő cigányság peremhelyzetben van társadalmi és földrajzi szempontból egyaránt, amit csak súlyosbít a fölöttébb *alacsony képzettségi szintje*. A roma népesség halmozottan hátrányos helyzete több mint nyilvánvaló, különösen ami a foglalkoztatásukat illeti. Erre utal többek között az, hogy míg egy 1971-ben végzett cigányságra vonatkozó felmérés szerint még közel azonos volt a cigány és a nem cigány férfiak soraiban az aktív keresők aránya (85,2, illetve 87,7%), addig a rendszerváltást követő folyamatok eredményeként ma már a térségben az aktív korú cigány férfiak 48,6%-a, hozzászámítva ehhez még a jórészt bújtatott munkanélkülinek tekinthető 20%-nyi rokkantnyugdíjast, akkor már több mint kétharmada, saját felméréseink szerint pedig nemritkán 70–80%-a, sőt több település esetében 90–100%-a nem rendelkezik munkahellyel. A helyzet, ha lehet ezt a nehéz állapotot fokozni, egy fokkal még rosszabb a fiatalok, a pályakezdők körében, akiknél a munkanélküliségre, a szociális ellátórendszer adta juttatások kihasználására való szocializáció jelenti az igazi veszélyt a közeli és a távolabbi jövőre nézve (Kovács 1999; Baranyi-Mező 1999).

A helyi munkaalkalmak számának drasztikus csökkenése a határszél lakónépességéből sokakat kényszerít arra, hogy jobb megoldás hiányában az *eljárást, a távolsági ingázást* válassza megoldásként, bár a gazdasági recesszió ennek a lehetőségeit is jelentősen beszűkítette. A kérdőívek kiemelt figyelmet fordítottak tehát a *településekről dolgozni eljárók* számának meghatározására. A mintában szereplő 95 településről 5741 fő jár el más településre dolgozni, amely szám, figyelembe véve az összlakosságszámot (122 836 fő), illetve az *aktív korú keresőnépességnek* a lakossághoz viszonyított 45%-os arányát (55 276 fő), az *aktív népesség* 10,4%-át teszi ki. (Más kérdés viszont, hogy az aktív korú keresőnépességből, az eljáró dolgozókkal együtt 33–36 ezer fő azok száma, akik rendszeresen tényleges keresőtevékenységet folytatnak valamely nemzetgazdasági ágban, a többiek zömmel a munkanélküliek népes táborát gyarapítják, vagy egyéb módon tekinthetők keresőfoglalkozásúnak, illetve szociális jellegű ellátásban részesülnek.)

A településekről való eljárás mértéke a városi és nagyközségi települések közelében a jelentősebb, a Szamos–Tisza és a két országhatár által lehatárolt aprófalvas, városihiányos szatmár-beregi területen jelentéktelen. Természetesen az eljárás volumene, lehetősége nagymértékben függ a munkalehetőségektől, illetve a közlekedési infrastruktúra állapotától. Különösen szoros az összefüggés az eljárók számának alakulása és a település megközelíthetősége, elérhetősége között. A „periféria periferiáján” fekvő falvak lakosságának élethelyzetét a már említett inmobilitáson túl az *elszigeteltség*, a *munkaalkalmak beszűkülése*, a *munkaerőpiacról* és a piaci folyamatokból *való kiszorulás*, az *akut és tartós foglalkoztatottsági válság*, a *szegregáció* stb. kérdései egyaránt befolyásolják. Aligha véletlen, hogy Hajdú-Bihar megye vizsgálat alá vont térségében a nem lakóhelyükön dolgozók száma 1998-ban csupán 2599 fő, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében pedig 3142 fő volt, jóval alacsonyabb, mint a korábbi évtizedekben bármikor. Az eljárók zöme a viszonylag bőséges munkalehetőséget kínáló, könnyen megközelíthető és fel-felpezsdülő gazdasági adottságú városok irányába mobilizálódik (*Záhony, a Záhony és Térsége Vállalkozási Övezet néhány települése, Kisvárda, Mátészalka, Nyírbátor, Debrecen, Berettyóújfalu, illetve a Bihari Vállalkozási Övezet*).

Arra vonatkozóan, hogy az *eljárók milyen számban mennek el dolgozni a szomszédos településekre*, a kérdőíves vizsgálat eredményeinek ismeretében is elmondhatjuk, hogy a folyamat meglehetősen egyirányú. Az ingázók inkább a közeli, nagyobb lélekszámú, döntően városi rangú, vagy éppen a településszerkezeti funkciók, a határmentiség biztosította előnyhelyzet stb. miatt kedvező gazdasági pozíciójú településekre járnak munkát végezni. A főváros vagy a szomszédos megyék és távolabbi célpontok irányába az 1970-es és 1980-as években kialakult távolsági ingázás, az úgynevezett „feketevonatok” jelensége mára teljesen megszűnt, jelentőségét veszítette. A nagy vonzerőt jelentő egykori centrumnak, illetve decentrumoknak ma már kisebb számban van szüksége a nagy tömegű, rosszul képzett munkaerőre.

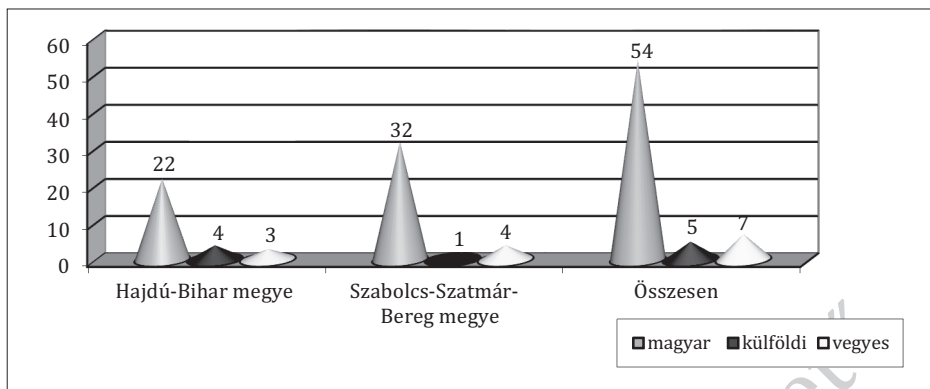
Az északkelet-alföldi határ menti *településekre dolgozni bejárók száma 1998-ban összesen 3725 fő volt*, az aktív népesség 6,7%-át tette ki. Számuk és arányuk mintegy 2000 fővel, 9,7%-kal alacsonyabb volt, mint az eljáróké. Ha abból indulunk ki, hogy a településekre munkát végezni bejárók többsége, mintegy kétharmada elsősorban a szomszédos településekről jár át dolgozni és csak egyharmada távolabbi településekről, és ha figyelembe vesszük a dolgozni eljárók aktív népességen belüli 10,4%-os arányát, akkor a rendelkezésre álló adatok alapján valószínűsíthető, hogy *a határszélen az aktív népesség közel 5%-a jár dolgozni a szomszédos településre*. Hozzávetőleg ekkora a vizsgált határszéli területeken a *belső munkaerőmozgás*, ami meglehetősen alacsony. A közeli, ha tetszik szomszédos határ menti települések közül a bejárók számára igen kedvelt „célállomás” – észak–déli irányban haladva – *Záhony, Tuzsér, Csenger, Nagyecsed, Mérk, Vámospercs, Biharkeresztes, Ártánd és Komádi*.

Megvizsgálva, hogy vannak-e a határszélen *tipikusan munkaerőt elszívó és munkaerőt kibocsátó* települések, a kérdőíves vizsgálat alapján szerzett ismeretek megerősítik, hogy a fentebb említett, más településekről is sokakat foglalkoztató

úgynevezett befogadó települések mellett jelentős munkaerő-kibocsátó *Tuzsér, Mándok, Nagyecsed, Nyíracsa, Nyírábrány, Vámospércs, Létavértes, Monostorpályi, Kismarja, Nagykeréki és Komádi*. A már említett Szamos-Tisza ukrán-román határ közötti területen lévő falvakban viszont az el- és odairányuló munkaerő-áramlás és -mozgás egyaránt jelentéktelen. Csöppet sem meglepő és ellentmondásos helyzet az sem – mint a korábbi felsorolásból kitűnt –, hogy relatíve kedvezőbb körülményei révén több település *munkaerő-befogadó és -kibocsátó funkciója* egyszerre érvényesül (*Tuzsér, Csenger, Nagyecsed, Mérk Vámospércs, Komádi*). A jól megközelíthető, jó közlekedési infrastrukturális helyzetben lévő települések, mint például *Vámospércs, Monostorpályi, Létavértes, Mándok, Nagyecsed* lakói a település fekvéséből fakadóan is jobb helyzetben vannak a munkaerőpiacon, mint az elszigetelt, közlekedési árnyékban fekvő települések lakói.

A gazdaság helyzetének valósághű és árnyalt jellemzése érdekében a *kérdőíves felmérés kitért a vállalkozások szerepének vizsgálatára* is. Külön kérdések irányultak a településeken működő *gazdasági szervezetek formájára, tulajdoni összetételére*, valamint *az egyéni vállalkozások tevékenységi és gazdálkodási ágak szerinti megoszlására*. A beérkezett válaszok alapján különösen meglepő eredményre jutottunk a kizárólag *külföldi tulajdonban* lévő gazdasági társaságok számát illetően. A vizsgált területen ugyanis összesen öt ilyen társaságot találtunk. Vegyes, vagyis magyar és külföldi tulajdonban lévő gazdasági társaság a határszélen összesen csak hét volt. A külföldi tőke tehát alig van jelen a válaszadó 95 település valamelyikén, melynek okát a „periféria periferiája” helyzetben lévő települések mostoha gazdasági, társadalmi, infrastrukturális állapotában kell keresnünk. A külföldi tőke nem szívesen megy oda – de a magyar tőke sem –, ahol tartós a leszakadás, a szegregáció stb. Az Északkelet-alföld vizsgált határtérségének nagy része ilyen helyzetben van (4. ábra).

Miután az önkormányzatok által adott válaszok meglehetősen ellentmondások, nehezen értelmezhetők és hiányosak voltak, a gazdaság állapotának jellemzését illetően hatékonyabbnak minősült a KSH T-Star 1994. és 1997. évi adatbázisai-ból kiválasztott 13 változó a mintát alkotó településekre vonatkozó, 1000 lakosra jutó értékeinek a *rangsorszámitás és a faktoranalízis módszerével Csordás László* által történő feldolgozása, lehetővé téve egyszersmind az 1994. évi állapotokhoz történt elmozdulás mérését is. Csordás többek között arra a következtetésre jutott, hogy az *1000 lakosra jutó egyéni vállalkozások száma* elsősorban a *városokban magasabb*; Nyíregyházán és Fehérgyarmaton, valamint Biharkeresztesen és Hajdúszoboszlón meghaladja a 67-et is. A közepesnél magasabb értékkel (35 felett) areálisan Hajdú-Bihar megyében, míg elszórtan a határ mentén is találkozunk. Néhány megyebeli városhoz viszonyítva a határ menti sávban elenyésző az egyéni vállalkozások száma, a települések nyolcadában nem éri el ezer lakosra vetítve a 20-at sem. A településállomány kétharmadában csupán 20–35, csak a már említett *Biharkeresztes*, valamint *Nagyhódos* értékei haladják meg az 50-et.

4. ÁBRA. A működő gazdasági szervezetek száma tulajdoni jelleg szerint 1999 elején

Forrás: Kérdőíves vizsgálat adatai. MTA RKK ATI Debreceni Csoport, 1999.

A két megyében 1994 és 1997 között alig 60 településen növekedett az egyéni vállalkozások száma, melyek 60%-a a vizsgált határterületre, annak is elsősorban az északi részére esett. A leginkább növekvő (50–85%), valamint a leginkább csökkenő (40–86%) települések közel háromnegyede tartozik a határsávba, úgy, hogy a jó és rossz mutatóval rendelkezők közvetlenül egymás szomszédságában találhatók (*Hencida–Bojt*, *Kishódos–Nagyhódos* stb.). Az országos települési rangsorrendben a legjobb kategóriába került 18 település többsége város, s ezek közé a határ menti sávból csupán *Biharkeresztes*, valamint *Tákos* került. A *Csarodától Csengerig* húzódo vonalon több település jobb pozíciót ért el a többségében az utolsó, illetve az utolsó előtti kategóriába tartozó településeknél. Három év alatt a két megye településállományának közel fele veszített, több mint fele javított az országos rangsorban elfoglalt pozícióján, ez utóbbiak aránya mintegy 58%-ot tesz ki a határsávban. Megállapítható, hogy a két legszélőségebb eset két egymás mellett fekvő határ menti falut jellemzi: *Kishódos* mintegy 2640 pozíciót veszített, míg *Nagyhódos* 2380-nal került előbbre a 3125 települést tartalmazó országos rangsorban. A pozíciójukat jelentősen (800–1600 hellyel) javító 14 település döntő része (12) szintén a határ mentén található. A helyzetüket kismértékben rontó északkelet-alföldi településeknek több mint 30%-a, míg a kismértékben javítókénak több mint 40%-a esik a vizsgált határszakasz területére.

A jogi személyiségű gazdasági szervezetek 1000 lakosra jutó száma a településállomány közel $\frac{2}{3}$ -ában, a határ menti települések több mint felében (57%) 5 alatt marad. Ennél is meglepőbb viszont, hogy 39 településen egyáltalán nem volt egyetlen jogi személyiségű társaság sem, s ezek 60%-a esik a vizsgált területre. Egyedül a hajdú-bihari *Bakonszegen* haladta meg számuk a 15-öt, a második, az 5 és 15 közötti kategóriában viszont már a határ menti *Záhonyon* kívül több falu is (*Ártánd*, *Tiszaszalka*, *Barabás*, *Csaroda*) található. 1994–1997 között a két megye összes településeinek több mint $\frac{2}{3}$ -ában növekedett a jogi személyiségű gazdasági szervezetek száma, 35 településen mintegy 1–25, további 11 helységben

25–80%-kal csökkent, míg 55 helyen vagy 1994-ben, vagy 1997-ben egyáltalán nem volt ilyen szervezet (így az osztás 0 eredményt adott). A határ menti sávban az egymás mellett fekvő településeken teljesen ellentétesen alakult a helyzet: 17 helyen csökkenés, 72 helyen emelkedés tapasztalható, 30 további településen vagy 1994-ben, vagy 1997-ben nem volt gazdasági szervezet. A legjobban fejlődő, több mint 2,5–9,6-szorosára emelkedő 22 településnek több mint a fele a határ mentén található, míg a visszafejlődőknek csupán harmada jut a vizsgált területre.

Az országos rangsorban a legjobb kategóriába került 20 település közé a városok egy csoportján kívül, a már említett *Ártánd*, *Tiszaszalka*, *Barabás*, *Csaroda* mellett *Tarpa* és *Tivadar*, valamint *Tisztaberek* tartozik. Megfigyelhető azonban az is, hogy a *legrosszabb kategóriába eső 66 település fele a határ mentén található*, annak is elsősorban az északabbi részén, sokszor éppen az említett települések által körülvéve. A Csengertől Újirázig húzódó vonalon fekvő, a 3125 magyar település öt egyenlő részre osztott rangsorában, a negyedik (1875–2500 közötti) kategóriába tartozó helységek hol a belső, hol a külső településsoron, szinte végigkísérik a határ mentét.

Az 1994–1997 közötti években mindkét megye, valamint a határ menti településállománynak 77–78%-a veszített az országos rangsorban elfoglalt pozíciójából. A leginkább (695–1380) pozíciót veszítő 16 településből csak 6, a jelentősebben (450–1340) pozíciót növelő 14 helység közül tíz található a határ menti sávban. A helyzetüket kismértékben rontó települések 37%-a, azaz 86 helység, míg a kismértékben javítókének alig egyharmada esik a vizsgált területre. *A határ mente településeire a gazdaság állapotáról elvégzett faktoranalízis, kiegészítve és összhangban a kérdőíves vizsgálat eredményeivel, az érintett megyék belső területeihez képest kedvezőtlenebb képet mutat, ám azt is jelzi, hogy a határsáv legfejlettebb települései a „speciális forgalmi” helyzetben lévő, valamint magasabb lélekszámmal rendelkező települések* (Csordás 1999a).

A kérdőíves vizsgálat kísérletet tett arra is, hogy a szubjektív vélemények és megítélés tükrében mérje a gazdasági-szociális helyzet alakulását *a rendszerváltás évtizedében*. Erre szolgált a *„Romlott vagy javult-e a település helyzete az elmúlt 10 évben?”* kérdés. A válaszokat három csoportba soroltuk: *romlott*, *javult*, *nem változott*. A kérdőívet visszaküldő határ menti önkormányzatok közül ($N = 95 = 100\%$) 48 település (50,5%) válaszolt úgy, hogy *helyzete romlott*, 39 település (41,0%) *szerint javult*, 8 önkormányzat (8,5%) véleménye szerint pedig *nem változott*. Igen érdekes tanulsággal szolgál viszont a beérkezett vélemények megyék szerinti értékelése. Kiderül ebből az összevetésből, hogy a mintába került 28 hajdú-bihari település közül többen jelölték helyzetüket romlónak, mint Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, ahol 67 településből 34-en adták ezt a választ. Más szóval az általában joggal kedvezőtlen gazdasági, társadalmi, szociális helyzetűnek ítélt Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében az önmagukhoz viszonyított arányokat tekintve kevesebben élték meg az elmúlt 10 évet annyira rossznak, mint a déli szomszéd határ menti településein.

A „javult a helyzete” választ adók esetében viszont éppen fordított helyzet alakult ki, miután a települési arányokhoz képest Hajdú-Biharban valamelyest többen (28-ból 11-en) ítélték helyzetüket jobbnak, mint a szabolcs-szatmár-beregi határsávbán, ahol 67-ből 28 település nyilatkozott így. A „nem változott a helyzet” válaszok esetében a belső arányokat tekintve ismét Szabolcs-Szatmár-Bereg került előtérbe, bár az alacsony bázisszámok (Hajdú-Biharban 3, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 8 település) miatt ennek nincs perdöntő jelentősége. Bárhogyan is közelítjük meg a kérdést, a válaszok alapján a lényegyet tekintve mégis inkább az állapítható meg, hogy *a határsáv mindkét megyéjében markánsabban vannak jelen az önértékelésük szerint romló és stagnáló helyzetű települések, mint a javuló helyzetűek*. Fölöttébb érdekes összefüggésre világított rá az előbbi közvetlenül követő újabb kérdés, amely arra kereste a választ, hogy „[a]z Ön véleménye szerint a határ román/ukrán vagy magyar oldalán élnek-e jobban az emberek?” Ebben az összefüggésben különös volt olvasni a 95 település egyhangú, egyetértő, határozott és kellő „öntudatot” sugalló válaszait, amelyek lakonikus rövidséggel fogalmazták meg, hogy a magyar oldalon jobb az élet, miközben az előző kérdésben a válaszok közel 60%-a a települések romló, illetve stagnáló helyzetéről nyilatkozott.

A mintába bekerült *határ menti települések gazdasági, térségformáló-alakító szerepét* az is jelzi, hogy *tartanak-e piacot, és ha igen, milyen gyakorisággal?* A piac multifunkcionális lehetőségein belül, a helyi és a település környékének gazdasági, társadalmi életében játszott szerepét érdemes kiemelni, leginkább amiatt, hogy a vizsgált terület társadalmi és gazdasági elemeiben nagyon sok, mondhatni archaikus, premodern szegmenssel rendelkezik. A kérdőívet beküldő 95 település közül 22-ben tartanak piacot, többnyire hetente kétszer, illetve egyszer, s csak két településen van mindennap piac (*Csenger, Tyukod*). Megyék szerinti bontásban 14 piacot tartó település található Hajdú-Biharban, míg nyolc Szabolcs-Szatmár-Beregben. A magyarázatot főként a települések nagyságában kell keresnünk, vagyis Hajdú-Biharban a határ mentén inkább nagyobb lélekszámú községek vagy városok találhatók, amelyekben a lakosság számánál, vásárlóerejénél fogva is érdemes piacot tartani. Ezzel szemben Szabolcs-Szatmár-Bereg megye határ menti települései inkább alacsony lélekszámúak, ahol a piactartásnak nincs értelme a csekély vásárlóerő és igény miatt.

Arra a kérdésre pedig, hogy „[a] települések közül melyek tartanak vásárt?”, a válaszadók közül tíz határ menti település adott igenlő választ. Ám a tíz városos település közül egyetlenegy, az *Erdőpuszták településeggyüttes* központja, az immár városi rangú Létavértes tart heti rendszerességgel vásárt, míg a többi kilenc település havonta, negyedévente, félévente, sőt évente ad csak helyet vásárnak. A jelleget tekintve egy vásár csak állatok árusításával, azok kereskedelmének koordinálásával foglalkozik, egy másik csak kirakodóvásár, míg nyolc a két funkciót egyesíti. Területi megoszlásban a tízből hét Hajdú-Biharban található, éppen a magasabb lélekszámú települések miatt, míg három a szomszédos megye városaiban.

A piaci tevékenységre vonatkozó kérdések közül igen sajátos, a határmentiséggel szorosan összefüggő kérdés volt az, amely arra kérte a polgármestereket, hogy be-

csüljék meg, *hány fő foglalkozik az általuk képviselt településeken határon átnyúló „vásározással”* (üzemanyag, cigaretta stb.). A határ menti vásárolók számát Hajdú-Biharban összesen 101, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 330, a határ menti térség egészére vonatkozóan tehát 431 főben jelölték meg a 95 település esetében. Személyes tapasztalatok birtokában sem nehéz belátni, hogy ennél lényegesen magasabb számról lehet szó a valóságban.

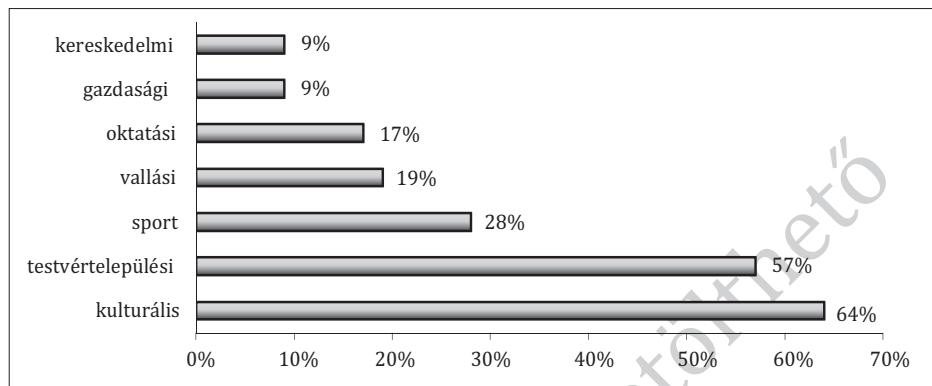
A határon átnyúló kapcsolatok megítélése

Az uniós csatlakozási folyamatokra való tekintettel minden, a *határon átnyúló kapcsolatok* helyzetét, fejlesztésének lehetőségeit és esélyeit érintő kérdésnek megnőtt a jelentősége napjainkban. A csatlakozás eredményeként ugyanis belátható időn belül *a magyar-román és a magyar-ukrán határszakasz egyben az Európai Unió határa is lesz*. Annak az esélye pedig, hogy a szomszédos országok szintén, velünk együtt lépnek majd be az Európai Unióba, jelenleg még csekély. Így a *határ elválasztó szerepe* nagy valószínűséggel *átmenetileg még inkább erősödni fog*, hiszen a szigorú *schengeni előírásokat* azon a néhány határátkelőn is be kell majd tartani, amely jelenleg a vizsgált területre esik. Az egyének, az áruk szabad mozgását ez az új helyzet nagy valószínűséggel inkább gátolja majd, mint segíti. Annak a valószínűsége szintén csekély, hogy a jelenlegi határ mente az elkövetkezendő időszakban olyan gyorsan fejlődik és gyarapszik, hogy még a csatlakozás előtt képes lesz egy olyan integráló szerep betöltésére, mint azt az osztrák burgenlandi tartomány, illetve *Vas és Győr-Moson-Sopron* megyék példája mutatta és mutatja.

Az elmondottak miatt is volt annyira fontos, hogy a kérdőíves vizsgálat a kérdés fontosságának megfelelően érintse a határ menti települési *önkormányzatok határon átnyúló kapcsolatait*. A kapcsolatok létesítésére és jellegére irányuló kérdésekre adott válaszokból kiderült mindenekelőtt, hogy a válaszadó 95 település közül mindössze 30 (31%) tart fenn kapcsolatot 53 határon túli településsel, ami elmarad a határ menti helyzet alapján elvárható ideális állapottól. A határ menti községek és városok többsége a hozzá legközelebb eső ország valamely – többnyire magyarlakta – közeli településével van kapcsolatban, de akad kivétel is. Nyírácsád például romániai települések mellett Tallinn-nal (Észtország) is együttműködik. Az 53 határon túli településsel kialakított kapcsolat *mindenekelőtt kulturális* (34 esetben), *testvértelepülési* (30 esetben) és *sport-* (19 esetben) jellegű, viszont jóval *kevesebb az oktatási, a vallási és a gazdasági-kereskedelmi együttműködés*. Különösen nagy hátrány a gazdasági, a kereskedelmi és az oktatási kapcsolatok feltűnően alacsony aránya (5. ábra).

A *külső kapcsolatok hatékonyságát* a kooperációval rendelkező 30 település 40%-a jónak, közel 34%-a közepesnek, 28%-a pedig elfogadhatónak ítélte meg. A válaszadó települések közül 67 (71%) a nem kielégítő kapcsolatok javítása, illetve a nem létező együttműködések létesítése érdekében semmit sem tett, 17 település (18%)

pedig jelenleg keresi a megoldást, illetve a kapcsolatok kialakításának lehetőségeit. Mindössze 11 helyen (11%) próbáltak tenni valamit az előrejutás érdekében közös rendezvények szervezésével (pl. *Nagyecsed*, *Nyírácsád*, *Körösszegapáti*) és pályázatok benyújtásával (pl. *Barabás* és *Csenger*).

5. ÁBRA. A határ menti települések határon átnyúló kapcsolatainak jellege

Forrás: Kérdőíves vizsgálat adatai. MTA RKK ATI Debreceni Csoport, 1999.

Arra a kérdésre, hogy „[m]ilyen területeken lehetne a kapcsolatokat leginkább fejleszteni?“, az értékelhető választ visszaküldő kérdőívek alapján (N = 58) a települések leginkább a *kereskedelmi* (25 esetben) és a *gazdasági* (18 esetben) *kapcsolatok fejlesztését szorgalmazták*, jóval kisebb arányban a kultúra (7 esetben) területén javítanák a kapcsolatot. A sport (4 település), az idegenforgalom (2 település), a településfejlesztés és a környezetvédelem területén (1-1 település) történő kapcsolatjavítást alig tartották fontosnak. A kereskedelmi és a gazdasági kapcsolatok javításától a helyi gazdasági élet rohamos fejlődését várják. Ehhez azokkal a szomszédos gazdasági, társadalmi, kulturális, egészségügyi stb. centrumvárosokkal keresik a kapcsolatokat újfent, amelyekhez egykor ezer szállal kötődtek a történeti fejlődés során, s amelyektől Trianon elvágta őket, azaz *Nagyvárad*, *Nagykároly*, *Szatmárnémeti*, *Beregszász*, *Ungvár* irányába próbálnak nyitni.

A kérdések között az is szerepelt, hogy az „[e]gyes települések mit tesznek a határon túli településekkel való kapcsolatfelvétel létesítése (javítása) érdekében?“ A kérdés jelentősége elsődlegesen a jövő szempontjából, a lehetséges együttműködés megteremtése miatt volt fontos. A kérdésre válaszolók (N = 95) 18,0%-a nyilatkozott úgy, hogy jelenleg keresi a kapcsolatfelvétel lehetőségét. A kérdésre a többség, 67 település, az *önkormányzatok 71,0%-a adta azt a választ, hogy semmit nem tesz a kapcsolatok felvétele érdekében*. Annyi bizonyos, hogy a határ magyar oldalán lévő települések többsége ma még nem látja az időt elérkezettnek a szomszédos országok határ menti településeivel való kapcsolatfelvételre. Ebben többnyire a másik, az államhatár túloldalán elhelyezkedő települések fogadóképzetlensége, a lehetőségek és az együttműködési hajlam hiánya rejlik. A válaszolók

3,2%-a, három hajdú-bihari település jelölte meg a *határátkelőhely* nyitását, mint lehetőséget a kapcsolatfelvételre vagy annak javítására. A határállomások csekély száma különösen súlyos gond Hajdú-Biharban, ahol gyakorlatilag egy közúti és két vasúti határátkelőhely működik a közel száz kilométeres szakaszon. Biztató jel, hogy vannak már elfogadott tervek újabb határátkelők nyitására *Létavértesnél* és *Komádi* térségében, továbbá határátkelőhely-fejlesztésre *Nyírábrálynál*.

A válaszadók 1%-a, csupán 1 település látja a kapcsolatok bővítésének lehetőségét *pályázatok benyújtásában*, melyben már benne rejlik az a szándék, hogy a magyar csatlakozást követően az elmaradott, periferikus helyzetben lévő területek felzárkózását elősegítő programokhoz anyagi forrásokat szerezzenek, megvalósulásuk érdekében pályázatokat nyújtsanak be, melyekhez a szomszédos országok települései partnerként csatlakozhatnának. A közös rendezvények szervezését a választ adók 3,2%-a jelölte meg mint a kapcsolatok bővítésének eszközét. Ilyen jellegű rendezvények jelenleg is vannak, azonban ezeket gátolja a határátkelőhelyek csekély száma, és így a települések közötti relatíve nagy távolság.

A kérdőívben megfogalmazott kérdések közül arra, hogy a *határ menti települések közül hányan vesznek részt határ menti programokban, és ebből részesülnek-e valamilyen anyagi juttatásban*, a válaszolók közül hét település mondott igent. Közülük kettő (*Bagamér* és *Körösszegapáti*) Hajdú-Bihar megyében, míg öt település (*Barabás, Csenger, Mérk, Nagyecsed, Tiszaadony*) Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében található. A programok jellegükben részben az *interetnikus kapcsolatokat*, részben a *helyi infrastruktúra fejlesztését szolgálják, illetve részben környezetvédelmi beruházások*. A határon átnyúló kapcsolatokkal rendelkező önkormányzatok 14%-a elsősorban a bevásárlóturizmus és a kereskedelem élénkülése (pl. *Záhony, Körösszegapáti, Mándok, Gelénés*), valamint a foglalkoztatási lehetőségek bővülése (*Biharkeresztes, Beregsurány, Csengersima*) miatt egyértelműen előnyként, míg 23%-a az elzártság (pl. *Hermánszeg, Csengerújfalu, Ura*), a megnövekedett átmenő forgalomból eredő rossz közbiztonság (pl. *Tiszacsécse, Tizsakerecseny, Barabás, Tivadar*) és a munkahelyek hiánya (pl. *Tyukod Nyírpilis*) miatt egyértelműen hátrányként értékelte a határhoz közeli fekvést. A fentebb említett okok miatt a határ menti helyzetet a települések 11%-a előnyként és hátrányként is értelmezte, míg 52% nem adott választ a kérdésre (*Dancs* 1999, 345–347).

Mindent együttevén a kérdőíves vizsgálat eredményei is megerősítették azt az előzetes feltételezésünket, hogy az északkelet-alföldi határsáv települési önkormányzatainak a határon átnyúló kapcsolatai sem mennyiségileg, sem tartalmi mélységükben ma még nem túl jelentősek. A nem túl nagyszámú intézményesült együttműködés is többnyire csak formális és protokolláris testvértelepülési, kulturális és sportkapcsolat, holott fejlesztésük, különösen, ami a gazdasági és kereskedelmi kooperációt illeti, fölöttébb indokolt lenne, még akkor is, ha a térség periferikus fekvése és gazdasági elmaradottsága az államhatárok mindkét oldalán nehezítik a kapcsolatépítést. A térség határon átnyúló együttműködéseinek színvonala még nem elég magas, az egyik legfőbb hiányossága az, hogy ezekben a kapcsolatokban ma még csekély szerepet játszik a gazdaság.

Milyen lehetőséget kínál a kapcsolatteremtésben az 1993. február 14-én létrehozott, s ma már öt ország határ menti területeire kiterjedő *Kárpátok Eurorégió Interregionális Szövetsége*? A vonatkozó két kérdésre (*Mi a település véleménye a Kárpátok eurorégió kezdeményezéséről?; Mennyire ismeri a települési önkormányzat, illetve a település lakossága a Kárpátok eurorégió célját, rendeltetését?*) adott válaszok nem adnak alapot túl sok derűlátásra. Sokan nem is tudnak az eurorégió létezéséről, akik pedig tudnak róla, nincsenek tisztában annak céljaival, működésével. Ha a Kárpátok eurorégió egy valóban eredményesen működő interregionális szervezet kíván lenni, mielőbb ki kell lépnie tevékenysége formális keretei közül, megfelelő tartalommal feltöltve kell elősegítenie az interregionális együttműködés ügyét, pontosan megismertetve a szervezet céljait, lehetőségeit és eredményeit. A válaszadók 57%-a ugyanis egyáltalán *nem ismeri* a Kárpátok eurorégiót, 40%-a *jónak*, míg három település (*Nagykerek, Nyírlugos, Tuzsér*) – mindenekelőtt a térségben egyáltalán nem érzékelhető ténykedése miatt – *kedvezőtlennek tartja* az interregionális szervezet kezdeményezéseit. Arra a kérdésre pedig, hogy mennyire ismerik a települések vezetői a Kárpátok eurorégió céljait, mindössze 15% válaszolta, hogy jól, 2% (*Tiszkerecseny és Pocsaj*) pedig, hogy *kiválóan*. Még rosszabb a helyzet, ha a lakosság egészét vizsgáljuk, közülük ugyanis a polgármesterek véleménye szerint 60%-ban egyáltalán nem ismertek az eurorégió céljai.

A Kárpátok eurorégió tevékenysége – ha sikerül közelítenie az együttműködésben érdekeltsegeket, leküzdenie a zavartalan működését akadályozó tényezőket – a felmerülő problémák ellenére a jövőben kitörési lehetőséget nyújthat a térség gazdasága számára, segítséget jelenthet az itt jelentkező kisebbségi problémák megoldásában és a határon átnyúló kapcsolatok fejlődésében. Addig is a határ menti térségek egymás közötti különböző szintű kapcsolatai jelenthetik a határon átnyúló kezdeményezések legfontosabb formáját (*Dancs 1999*).

A határon átnyúló kapcsolatok „mellék-”, bár az érintettek számára korántsem mellékes területeiről is tájékoztatnak a vizsgálat egyes kérdései. Választ adnak többek között arra, hogy a lakossági kapcsolatok meglehetősen egyirányúak, a határ menti magyar települések felé mutatnak. Míg az államhatár túloldalán *egyetlen magyarországi település lakosai sem vesznek igénybe egészségügyi szolgáltatást, s gyógyszervásárlás céljából sem kelnek át a határon*, addig a határsáv 95 önkormányzatából 9 (9,5%) nyilatkozott úgy, hogy a határ túloldaláról rendszeresen átjárnak hozzájuk *egészségügyi szolgáltatást* igénybe venni, illetve 21 (22,1%) szerint *gyógyszervásárlás* céljából is. A kérdés kényes jellege miatt meglehet, hogy a valóságban jóval nagyobb gyakoriságról van szó, mint ezt már korábban, a határon átnyúló „vásárolás” esetében is feltételeztük.

A határ menti kapcsolatok ügyét érintették az északkelet-alföldi határsávba irányuló, illetőleg az azon átnyúló *turizmus különböző formáira, jellegére, feltételrendszerére, körülményeire, forgalmára, gazdasági eredményességére*, köztük a *falusi turizmus fejlesztésének az állapotára és esélyeire stb. vonatkozó kérdések*. A nagyszámú kérdéscsokorra beérkező válaszok elemzése és értékelése kapcsán kialakult többségi vélemény a következőkben összegezhető: A határ mente vizsgált

szakaszán ma még *csekély a turizmus jelentősége*, amit a kereskedelmi szálláshelyek adatai, az interjúk, valamint a kérdőíves felmérésre adott válaszok is alátámasztottak. A határ mente szerepe a két megye kereskedelmi szállásforgalmában jelentősen csökkent, annak ellenére, hogy a területen lévő határátkelőket 10 milliónál is többször lépik át évente. Az okok mögött és között elsősorban az elérhetőséget, a megközelíthetőséget kell keresni, ám az itt élő népesség képzettségi szintje és nyelvismerete is elmarad attól, amit egy – a turizmustól a jelenleginél nagyobb megélhetést remélő – területtől el lehetne várni. (Természetesen a határátlépés gyakoriságát jelentősen megnöveli az egynapos, úgynevezett bevásárlóturizmus vagy vásározás, amelynek nincs valós turisztikai jelentősége.)

A turizmusban esélyt látó települések többsége a falusi turizmusban reménykedik. Ez a folyamat a Felső-Tisza-vidék több településén már beindult. A vadászat, az ökoturizmus, a fitnesszprogramok, a wellness – mint kiegészítő elemek –, programokkal, tartalommal tudják megtölteni és meghosszabbítani a vidéki tartózkodást, amely az adottságokkal rendelkező településeken a gazdaság diverzifikálásához, a helyi lakosság életkörülményeinek javításához is hozzájárulhat. A határ menti települések egytizede kulturális és sportrendezvények keretében is jelentősen épít a határon túli, esetleg testvértelepülési kapcsolatokra, így a turizmus – küldetésének megfelelően – a szomszéd országokhoz való közeledéshez is hozzájárulhat. Mindent együttvéve a kérdőíves felmérés eredményei alapján leszűrhető *legfontosabb tanulság*, hogy az Északkelet-Alföldön a *műszaki és a humán infrastruktúra gyökeres fejlesztése* nélkül a turizmus fejlődésében sem várhatók számottevő eredmények (Csordás 1999b).

A *környezetvédelemre vonatkozóan* is több kérdés szerepelt a kérdőívekben. Közülük kettő kiemelése igen tanulságos. Arra a kérdésre, hogy *„[v]an-e kijelölt szeméttelep a településen?”*, a 95 kérdőívből 76 adott igen választ. Közülük 28 település található Hajdú-Bihar megyében, míg Szabolcs-Szatmár-Beregben 48 településnek van kijelölt szeméttelepe. A számok azt mutatják, hogy a szemét tárolásának, a szemét kezelésének egyik legprimitívebb formája, a sima szeméttlerakó hely a választ adó települések nagy részében (80%-ában) létezik, a többi település vagy szeméttársulás formájában oldja meg a keletkező hulladék kezelését, vagy méreténél fogva olyan kevés szemét keletkezik, hogy azzal nem is foglalkoznak. A szemét gyűjtésének, szállításának, feldolgozásának korszerű technológiája nemcsak a határ mentén, hanem még az országban sem honosodott meg igazán, így ezen a téren az elmaradás nem sokkal nagyobb az ország egészének helyzetétől.

Figyelemre méltó, hogy a határ mentén *egyetlenegy településnek sincs* – a kérdőívet visszaküldők közül – *környezetvédelmi célú együttműködése határon túli településsel*. Ez két dolgot jelenthet: vagy olyan kicsi a környezetszennyezés problémája és olyan hatékony a megoldása mind a két oldalon, hogy erre nincs szükség, vagy pedig arról a nyilvánvaló tényről van szó, hogy az együttműködésre ezen a területen, hasonlóan a többi szférához is, nincs meg a szükséges két fél és a közös akarat, az igény. Az kétségtelen, hogy magyar oldalon a határ mentén nincsenek nagy szennyező források, eltekintve néhány kis- és középüzemtől, a szennyezés

nagy része a határon túlról, a határ mentén található romániai és ukrainai nagyvárosokból származik (Nagy 1999).

Végül a kérdőív néhány kérdése érintette az *oktatás* körülményeit is, melyek a *humán erőforrások* oldaláról összefügghetnek a határon átnyúló kapcsolatok alakulásával, segíthetik, avagy késleltethetik azok fejlődését. A válaszokból többek között kiderült, hogy a határ mentén élő diákok közül (alap-, közép- és felső-oktatásban) Hajdú-Biharban a kérdőívet visszaküldő településekről 2570 tanuló jár el más, közelebbi vagy távolabbi településre tanulni. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében ez a szám 2919 fő, így ez a határ mentén összesen 5489 tanulót jelent. Ami a más településekről *bejáró tanulók* számának az alakulását illeti, Hajdú-Biharban a határ menti települések középiskoláiba bejáró tanulók száma 304 fő, míg ez a szám a szomszédos megye esetében 918, a határ mentén összesen tehát 1222 fő. A hajdú-bihari határszélen lévő településekre külföldi állampolgárságú diák nem jár át tanulni, míg Szabolcs-Szatmár-Bereg megye határ menti településeire 37 fő tanuló jár iskolába elsődlegesen Ukrajnából.

A határ menti településeken *élő szellemi potenciál* meghatározó az egyes települések jövője szempontjából. A *helyben tevékenykedő értelmiséget* szinte kizárólagosan a *pedagógusok reprezentálják*, akik között igen jelentős az *ingázó tanárok száma*. A kérdőívet visszaküldő településeken a bejáró tanárok száma 300, amelyből 111 fő Hajdú-Biharban, míg 189 fő a szomszédos megyében tevékenykedik. Az eljáró tanárok száma a határ mentén 126 fő, közülük 61 fő Hajdú-Bihar, míg 65 fő Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. A fenti számok mutatják, hogy a határ mentén a bejáró tanárok száma jóval magasabb, mint az onnan eljáróké. Ez megfelel annak a tendenciának, hogy az értelmiség inkább a nagyobb településeken koncentrálódik, a kisebb falvakban nem szívesen telepedik le, inkább a kijárást választja.

A települések határ menti jellege miatt, valamint a határon átnyúló kapcsolatok fejlődését szolgáló *humán erőforrások minősége* szempontjából fontosnak tartottuk megismerni, hogy az egyes önkormányzatok milyen *idegen nyelvek ismeretét tekintik napjainkban különösen előnyösnek általában, illetőleg térségi szinten*. A kérdés első felére vonatkozóan, vagyis *általánosságban első helyen az angol nyelvet* 87, második helyen a *németet* 74, a *franciát* 9, az *orosz nyelvet* 4, az *olasz*, illetve az *ukrán nyelvet* 2-2, a *román nyelvet* pedig egy településen jelölték meg. A *térség egészét illetően viszont már árnyaltabbak voltak a válaszok*. Igaz, ez esetben is az angol és a német nyelv mellett törtek lándzsát a legtöbben (térségi szinten 49, illetve 34 válasz). Igen fontos körülmény viszont, hogy 32 (Hajdú-Bihar megyében 4, Szabolcs-Szatmár-Beregben pedig 28) megkérdezett település választotta az orosz nyelvet. Aligha véletlen, hogy éppen az ukrán határ mentén fekvő települési önkormányzatok tartják fontosnak az orosz nyelv ismeretét. Sokan preferálták a román nyelvet is, a térség egészében 22 önkormányzat (mindkét megyében 11-11) tartja fontosnak a szomszédos nyelv ismeretét, ami teljesen természetes, mivel mindkét megye hosszú határszakaszon érintkezik a Román Köztársasággal. Az ukrán határ mentén fekvő hat települési önkormányzat érthető módon az ukrán nyelv ismere-

tét is fontosnak tartja. A válaszokból mindenesetre úgy tűnik, hogy a nyelvismeret szükségességét és hasznosságát egyre inkább elismerik a határ menti települések lakói.

Összegzés

Az Északkelet-Alföld határ menti területeire vonatkozó kérdőíves vizsgálat eredményei tükrében is igen fontos ismételten leszögezni, hogy a *magyar-ukrán, s részben a magyar-román határ mente társadalmi, gazdasági és infrastrukturális szempontból Magyarország talán legelmaradottabb határtérsége*. Ez a határon átnyúló kapcsolatokban is megmutatkozik: elenyésző a gazdasági együttműködések aránya, inkább a kulturális és a rokoni kapcsolatok dominálnak. A „*periféria perifériájára*” szorult határ menti térségek nem vonzzák sem a külföldi, de a belföldi befektetőket sem. A részben *történeti* (pl. megkésett fejlődés, Trianon), részben a *szegényes természet-, gazdaság- és településföldrajzi adottságok*, részben pedig a korábbi *kedvezőtlen makro- és mikrogazdasági tényezők* és hatások következményei, a *piactól való távolság*, a *mezőgazdasági alapanyag-termelésre alapozott egyoldalú gazdaság szerkezet*, a *gazdaság alacsony jövedelemtermelő képessége*, az *infrastrukturális elmaradottság*, a *jelentékeny ipari termelőkapacitás hiánya*, a ma még inkább csak hátrányokat magában foglaló *határ menti fekvés*, a *városhiányos jelleg*, a *krónikus tőkehiány*, az *akut foglalkoztatási válság* egyaránt a marginális fekvésű és helyzetű térségek és települések fejlesztését sürgetik. Ilyen körülmények között a területi tudományoknak is számba kell venniük a határ menti peremterületek gazdasági-társadalmi felzárkóztatásának lehetőségeit, regionális kutatási szinten is *felkészülve az EU-integráció kihívásaira a schengeni „határvonással” együtt járó helyzet kezelésére*.

A határ menti településeknek mind gazdasági, mind társadalmi értelemben saját maguknak, a belső erőforrások, illetőleg a határmentiségből származó előnyök lehető legjobb kiaknázásával kellene a felzárkózásukhoz, fejlődésük felgyorsításához és elszigeteltségük felszámolásához vezető kiutat megtalálniuk. Ám az *ön-erőből történő kiútkeresés sikere*, a „*periféria perifériája*” *helyzetből való kilábalás esélye külső (állami vagy más tőkebevonás) segítség nélkül ma még hosszú távon is fölöttébb kétségesnek tűnik*. A hathatós támogatás elengedhetetlenül szükséges tehát ahhoz, hogy a keleti határ betölthesse az összekötő híd szerepét a szomszédos országokkal folytatott gazdasági-kulturális kapcsolatokban. A határsáv fejlesztése tehát nem szűk, kistérségi érdek, hanem az egész ország gazdasága számára kifizetődő beruházás. A *kérdőíves vizsgálat eredményei és tanulságai is erre figyelmeztetnek*.

Irodalom

- BALCSÓK ISTVÁN (1999): Sokasodó gondok és szerény esélyek az északkeleti határ mente munkaerőpiacán. In BARANYI BÉLA (szerk.): *Az Északkelet-Alföld határ menti területeinek helyzete – a felzárkózás lehetőségei és esélyei*, (Az MTA Stratégiai Kutatások, Új környezeti, gazdasági, települési és társadalmi folyamatok az Alföldön című alprogram 2. tudományos részjelentése). Debrecen, MTA RKK ATI Debreceni Csoportja, 204–268.
- BARANYI BÉLA (szerk.) (1999): *Az Északkelet-Alföld határ menti területeinek helyzete – a felzárkózás lehetőségei és esélyei* (Az MTA Stratégiai Kutatások, Új környezeti, gazdasági, települési és társadalmi folyamatok az Alföldön című alprogram 2. tudományos részjelentése). Debrecen, MTA RKK ATI Debreceni Csoportja (kézirat).
- BARANYI, BÉLA – BALCSÓK, ISTVÁN – DANCs, LÁSZLÓ – MEZŐ, BARNA (1999): Borderland Situation and Peripherality in the North-Eastern Part of the Great Hungarian Plain. – Discussion Papers, 31. Pécs, MTA RKK.
- BARANYI BÉLA – MEZŐ BARNA (1999): A „periféria perifériáján” – egy kérdőíves vizsgálat eredménye és tanulságai (a társadalmi-gazdasági helyzet főbb jellemzői). In BARANYI BÉLA (szerk.): *Az Északkelet-Alföld határ menti területeinek helyzete – a felzárkózás lehetőségei és esélyei* (Az MTA Stratégiai Kutatások, Új környezeti, gazdasági, települési és társadalmi folyamatok az Alföldön című alprogram 2. tudományos részjelentése). Debrecen, MTA RKK ATI Debreceni Csoportja, 111–165.
- CSORDÁS LÁSZLÓ (1999a): Területi különbségek az Északkelet-Alföld határ menti területein. In BARANYI BÉLA (szerk.): *Az Északkelet-Alföld határ menti területeinek helyzete – a felzárkózás lehetőségei és esélyei* (Az MTA Stratégiai Kutatások, Új környezeti, gazdasági, települési és társadalmi folyamatok az Alföldön című alprogram 2. tudományos részjelentése). Debrecen, MTA RKK ATI Debreceni Csoportja, 47–110.
- CSORDÁS LÁSZLÓ (1999b): A turizmus helyzete az Északkelet-Alföld határ menti területein. In BARANYI BÉLA (szerk.): *Az Északkelet-Alföld határ menti területeinek helyzete – a felzárkózás lehetőségei és esélyei* (Az MTA Stratégiai Kutatások, Új környezeti, gazdasági, települési és társadalmi folyamatok az Alföldön című alprogram 2. tudományos részjelentése). Debrecen, MTA RKK ATI Debreceni Csoportja, 371–409.
- DANCs LÁSZLÓ (1999): Határon átnyúló kapcsolatok az Északkelet-Alföldön. In BARANYI BÉLA (szerk.): *Az Északkelet-Alföld határ menti területeinek helyzete – a felzárkózás lehetőségei és esélyei* (Az MTA Stratégiai Kutatások, Új környezeti, gazdasági, települési és társadalmi folyamatok az Alföldön című alprogram 2. tudományos részjelentése). Debrecen, MTA RKK ATI Debreceni Csoportja, 329–370.
- ERDŐSI FERENC (1988): A határ menti térségek kutatásáról. In ERDŐSI FERENC – TÓTH JÓZSEF (szerk.): *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái*. Pécs, MTA RKK, 18–30.
- ERDŐSI FERENC – TÓTH JÓZSEF (szerk.) (1988): *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái* (Az 1986. november 4–5-én Szombathelyen tartott tudományos tanácskozás anyaga). Pécs, MTA RKK.
- KOVÁCS CSABA (1999): A határ menti települések néhány népességszociológiai sajátossága az Alföld északkeleti részén, különös tekintettel a cigány etnikum helyzetére. In BARANYI BÉLA (szerk.): *Az Északkelet-Alföld határ menti területeinek helyzete – a felzárkózás lehetőségei és esélyei* (Az MTA Stratégiai Kutatások, Új környezeti, gazdasági, települési és társadalmi folyamatok az Alföldön című alprogram 2. tudományos részjelentése). Debrecen, MTA RKK ATI Debreceni Csoportja, 269–284.

- NAGY IMRE (1999): Adalékok Északkelet-Magyarország határtérségének környezetállapot felméréséhez. In BARANYI BÉLA (szerk.): *Az Északkelet-Alföld határ menti területeinek helyzete – a felzárkózás lehetőségei és esélyei* (Az MTA Stratégiai Kutatások, Új környezeti, gazdasági, települési és társadalmi folyamatok az Alföldön című alprogram 2. tudományos részjelentése). Debrecen, MTA RKK ATI Debreceni Csoportja, 172–203.
- NÁRAI MÁRTA – RECHNITZER JÁNOS (szerk.) (1999): *Elválaszt és összeköt – a határ*. Pécs–Győr, MTA RKK.
- TÓTH JÓZSEF (1988): *Urbanizáció az Alföldön*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VUICS TIBOR (1993): Az „elcigányosodás” folyamata Baranyában. In Kovács Teréz (szerk.): *Kiút a válságból*. Pécs, MTA RKK, 331–335.
- VUICS TIBOR (1995): Cigány önkormányzatok és szociális problémák Somogy megyében. In Kovács Teréz (szerk.): *A mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig*. Pécs, MTA RKK, 495–501.

A TISZA-TÉRSÉG FEJLESZTÉSÉNEK ÚJ KIHÍVÁSAI

A Tisza-tér regionális dimenziókban

A folyóvizek és tavak régtől fogva a tér és a területi fejlődés alakításának kitüntetett szereplői. Azon túl, hogy történelmi léptékben meghatározzák egy térség belső szerkezetét, s mind a mai napig olyan erőforrást nyújtanak, amely a regionális fejlődés nehezen túlbecsülhető része. Ugyanakkor ez az erőforrás oly módon használható csak fel, hogy tekintettel kell lenni arra a sajátos ökológiai rendszerre, amelynek megóvása nélkül a vízre épülő gazdálkodás, de az érintett területek térszerkezete is összeomolhat. Magyarország ebben a tekintetben különösen kényes helyzetben van, hiszen a fenntarthatóság ökológiai, gazdasági és társadalmi vonatkozásai mellett kiemelt figyelmet követel meg az is, hogy vízhasználata nemzetközi kérdéseket is felvet, miután a hazai folyóvizek döntő hányada határon kívülről érkezik.

Mindamellet a globális éghajlatváltozás önmagában is felértékeli ezt a sok problémát okozó, ugyanakkor kiemelt értéket képviselő természeti kincset. Ezt is szem előtt tartva joggal érdemel megkülönböztetett figyelmet az ország második legnagyobb folyója, a *Tisza*, amely az Alföld nagyrégió egészét érintő regionális szerepén túl a tágabb térkörnyezetét alkotó öt országra (*Magyarország, Szlovákia, Ukrajna, Románia és Szerbia*) kiterjedő vízgyűjtő területe (1. ábra). A stratégiai interregionális együttműködési lehetőségek révén pedig makroregionális jelentőséggel is bír, optimális esetben akár az Európai Unió által szorgalmazott *Duna régió*hoz hasonló módon, egy azzal szoros kapcsolatokat építő stratégiai célú *Tisza régió*, intézményesült határközi szervezet célterülete is lehetne (Cocean ed. 2010).

Több mint nyilvánvaló ma már a vizek és a területi fejlődés közötti szoros összefüggés, következésképpen az is, hogy több folyamatosan változó rendszer tanulmányozása hozhat csak valós eredményeket a gazdasági és a területi tervezés folyamatában. Miközben a műszaki és a természettudományok – jórészt érthető módon – már nagy múltra tekintenek vissza a vízügyi kutatások terén, addig a társadalomtudományokra, köztük a *regionális (területi) tudományra* még számos kihívás vár a természeti és műszaki rendszerek alakulásával összefüggő társadalmi, gazdasági és területi kölcsönhatások mélyebb vizsgálatát tekintve. Ennek eredményei ugyancsak beépülhetnek a gazdaság-, a terület- és településfejlesztés elméletébe és gyakorlatába. Az utóbbi tudományos célok teljesítése korántsem könnyű és egyszerű feladat, hiszen a Tisza egész Európa ma is páratlan természeti, ökológiai képződménye, nemcsak a folyóval közvetlenül érintkező régiók, megyék,

kistérségek és települések életében játszik meghatározó szerepet, hanem a jóval tágabb térkörnyezetében is. A *Tisza folyó ugyanis az Alföld térszerveződésének alapja*, Kelet-Magyarország legfőbb térszerkezeti tengelye, egyszersmind kontinentális jelentőségű *ökológiai folyosója*. Ez egyben azt is jelenti, hogy mindenfajta olyan beavatkozás, amely a Tisza vízrendszerét befolyásolta, később az egész térségre kihatott. Nem múltak el hatás nélkül azok a nagy történelmi, politikai, gazdasági és társadalmi változások (pl. Trianon, a nagyobb természetalakító és egyéb infrastrukturális beruházások, a Kiskörei-víztározó, autópályák és hidak építése, a rendszerváltó folyamat gazdasági-társadalmi következményei) sem, amelyek az Alföld nagyrégióinak, ennek a sajátos és egyedülálló *természeti (földrajzi, ökológiai) kultúrtájának, gazdasági és legalább ennyire történelmi képződménynek* a fejlődését kísérték, illetve alakították az ország területének közel 40%-án, több mint hárommillió ember életét befolyásolva (Tiszatér, 1994; Baranyi 2002).

1. ÁBRA. A Tisza öt országba kiterjedő vízgyűjtő területe

Magyarázat: A folyó teljes hossza: 962 km. Vízgyűjtő területe: 157 km². Országok: Ukrajna (46 millió lakos), Románia (21,5 millió lakos), Magyarország (10 millió lakos), Szlovákia (5 millió lakos), Szerbia (7 millió lakos).

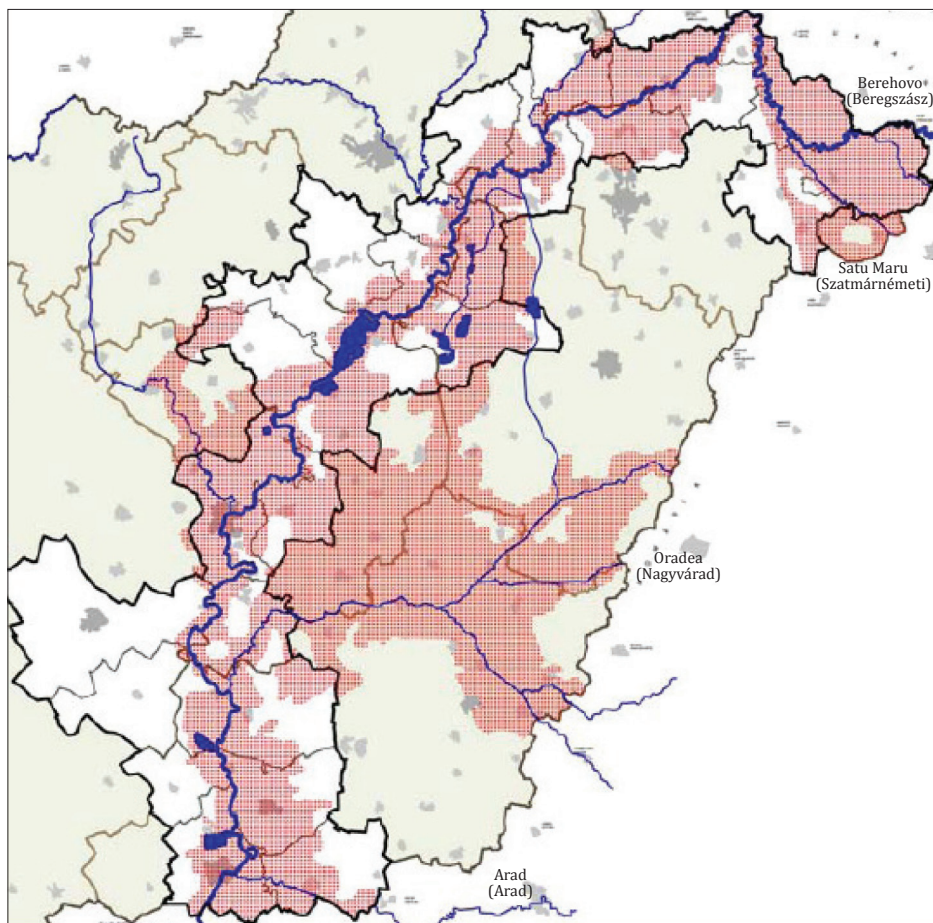
Forrás: Tisza stratégia... 2010.

Eltekintve az öt országra kiterjedő óriási vízgyűjtő területtől, a szűkebb értelemben vett Tisza-vidék kultúrtájtát, a folyó által közvetlenebbül érintett térség is csupán Magyarországon kétmillió ember biztonságát és életminőségének fejlesztését kell hogy szolgálja a természeti, a gazdasági, a társadalmi, a humán környezetek és adottságok egymást kölcsönösen feltételező harmonikus rendszerében. Míg a *VÁTI által készített (2004, 2005, 2006) tervdokumentumok* a Tisza teljes hazai történelmi árterét tekintve mintegy 1,75 millió embert, 2272,5 ezer hektár (negyed Magyarországnyi) területet, négy régiót, kilenc megyét, több mint ötven kistérséget és 443 települést soroltak a Tisza-vidékhez, addig az *Országos Területfejlesztési Kon koncepció (OTK)* által lehatárolt Tisza-térség három régiót, hét megyét és 31 statisztikai kistérséget foglalt magában (OTK, 2005) (2. ábra).

A közelmúltban készült *Tisza stratégia magalapozása 2010* című legújabb, szakmailag színvonalas dokumentum további szűkítéssel az OTK által lehatárolt térségen belül is már csak a Tiszával közvetlenül érintkező településsor 150 települését, 739 ezer hektárnyi területét és 715 ezer főnyi népességét tekintette kiemelt tervezési célterületnek (*Tisza stratégia... 2010*). Az *MTA Regionális Kutatások Központja (RKK) Alföldi Tudományos Intézete (ATI)* által az 1990-es években és az ezredfordulót követő első évtizedben az egész alföldi Tisza-völgyre irányuló nagyszabású kutatások, valamint az azokon alapuló fejlesztési koncepciók és programok, többek között *A Tisza-vidék problémái és fejlesztési lehetőségei* című dokumentum viszont az integrált és összehangolt vidékfejlesztési koncepciójának kidolgozását célzó kutatás-fejlesztési munkálatok során kialakult kompromisszum alapján, a Tisza mente komplex térszerkezeti egységeinek lehatárolása és leírása során a folyót rövidebb-hosszabb szakaszon érintő 25 úgynevezett tervezési-statisztikai kistérséget tekintette elsődlegesen kitüntetett vizsgálati tereknek. Az így kialakított, a valós helyzetnek leginkább megfelelő *Tisza-vidék* 25 kistérségének területe összesen 17 887 négyzetkilométer, lakóinak száma több mint másfélmillió fő. Ez a lehatárolás a területi lefedettséget tekintve voltaképpen megfelelt a későbbi (2007 utáni) állapotok szerinti úgynevezett komplex kistérségi társulásoknak sorolható, végső soron az OTK által képviselt kistérségi besorolásnak (Csatári szerk. 2001).

A Tisza-térség területi lehatárolásának kérdésénél is fontosabb azonban annak a korszerű, a Tisza-kutatásban mindenképpen újszerű elméleti és módszertani megközelítésnek az igénye, amelyet az immár több mint egy évtizede készült helyzetfeltáró és programalapozó dokumentum összeállítói markánsan képviseltek – és képviselnek ma is – az RKK tudományos műhelyeiben. Bátran kijelenthető, hogy ilyen jellegű és megközelítésű folyó menti fejlesztési program korábban még nem – jórészt azóta sem – készült Magyarországon. Ez a felfogás ugyanis módszertanában már *általános elvként* igyekszik érvényesíteni a *modern fenntartható fejlesztés elvét*, a rendkívül eltérő területi folyamatok kiterjedését és kölcsönkapcsolatát szem előtt tartó *komplex és integrált térszemléletet*, nem utolsósorban pedig a *Tisza folyó vidéke az Alföld egésze társadalmi, gazdasági, települési fejlődésének, fejlesztésének új harmóniaigényét*. Ezt a korszerű felfogást ma is nehéz lenne

túlhaladni. A különböző ágazati és területi szintek fejlesztési prioritásait összefoglalni, belső ellentmondásait, konfliktusait részben feloldásával egységesíteni, harmonizálni, majd azok fejlesztési prioritásait a tágabb térkörnyezetre, az egész Tisza-vidékre megfogalmazni képes *komplex és integrált megközelítés* ugyanis az egyik legfontosabb előfeltétele minden, a térségre vonatkozó fejlesztési program sikerének, amennyiben általános és közös elveket alkalmazva közelít a Tisza-térhez (Csatári szerk. 2001).

2. ÁBRA. A Tisza-tériség lehatárolása a Vásárhelyi Terv továbbfejlesztése keretében készült területfejlesztési tervdokumentumokban

Megjegyzés: A fekete kontúr világosabb folttal az Országos Területfejlesztési Koncepció által lehatárolt Tisza-tériséget jelzi (31 kistérség, hét megye, három régió).

Forrás: OTK, 2005.

Álláspontunk szerint a Tisza folyó legtágabb térkörnyezetére, indokolt esetben az Alföld nagyrégió egészére is kitekintő komplex, *integrált tudományos térszemlélet és módszer* lehet az egyik fontos előfeltétele az Alföld nagyrégió egyetemes érvényű, szisztematikus, interdiszciplináris szemléletű, összehasonlító és rendszeres vizsgálatának, különös tekintettel a környezeti konfliktusokra, a gazdaság és az agrárium jellegzetességeire, a településhálózatra, a társadalmi, táji és kulturális tagoltságra, a modernizációra és különböző területi problémáira, a téma multidiszciplináris jellegére. Egyszerűbben fogalmazva ez a módszertani megközelítés lehet az előfeltétele a *regionalitásra alapozott társadalmi harmónia* – mint távlati stratégiai cél – megteremtésének, akár témaspecifikus, jelen esetben a *környezet-
ipar és az újjraiparosítás összefüggéseit érintő* kérdésekben is.

Perifériaképződés – gazdasági-társadalmi konfliktushelyzet

A *Tisza folyó és szűkebb-tágabb tere* igen sajátosan változó tartalommal töltött be – olykor meghatározó szerepet – az egész Alföld regionális fejlődésében. A XIX. század utolsó harmadáig, a *folyószabályozásokig*, illetve a *modern közlekedési útvo-
nalak kiépüléséig* – kiterjedt vízrendszere, áradásai, a hajózó útja és a magas parti térszíneinek sokszínű és relatíve fejlett települései, átkelőhelyei révén – meghatározó fejlődési és térszerkezeti tengelye volt az Alföldnek. Az azóta eltelt másfél évszázad döntő módon megváltoztatta a folyó és környezete általános földrajzi és térszerkezeti helyzetét. A Tisza, mint korábban oly fontos alföldi fejlődési tengely – lényegében a ma is jelentős átkelőhelyek csomópontjait kivéve –, elvesztette jelentőségét.

A Tisza-vidék nagy része a lassan modernizálódó és átalakuló alföldi gazdasági és települési térszerkezetben – a nagy- és középvárosait részben kivéve – fokozatosan a perifériára került. Mezőgazdaságának eltartóképesége fokozatosan csökkent, hálózati infrastruktúrájának fejlődése még az egyébként alacsony alföldi átlagtól is fokozatosan elmaradt, településeinek és azok társadalmának nagyrészt megszűnt a folyóval való – a korábbi évszázadok során kialakult organikus – „együttélése”. Újabban pedig a rendszerváltó folyamat egyik súlyos következményeként a Tisza szűkebb és tágabb térkörnyezetében felerősödött a *perifériaképződés*, akkumulálódtak a *hátrányos*, sőt a *halmozottan hátrányos helyzettel* együtt járó gondok, amelyek egyszersmind súlyos gazdasági-társadalmi problémák, területi konfliktusok forrásaiá váltak.

A kialakult helyzetet csak súlyosbítja, hogy a társadalmi-gazdasági leszakadás a térség nagyobb részén egyre fokozódik, a statisztikai mutatók szerint a Tisza menti térség jelentős része külső (határ menti) vagy belső periféria (11 kistérség), leghátrányosabb komplex programmal segített; négy leghátrányosabb helyzetű, 11 hátrányos helyzetű (mindössze öt nem kedvezményezett). Az ország 33 legrosszabb helyzetű kistérségének (5. ábra) harmada itt található (*Tisza stratégia...* 2010).

Mindent együttevén az *elmaradott, hátrányos helyzetű térségek és hanyatló kistérségek főbb jellemzőiként* többek között az alábbiak említhetők meg:

- ♦ jelentős fejlettségbeli különbségek, területi egyenlőtlenségek;
- ♦ általános gazdasági-társadalmi elmaradottság;
- ♦ hátrányos és halmozottan hátrányos helyzet;
- ♦ akut, folyamatosan kiemelkedően magas munkanélküliség;
- ♦ elmélyült strukturális válság, az ipar általános leépülése („rozsdáövezetek”, iparihiányos térségek, a feldolgozóipar visszaszorulása stb.);
- ♦ a mezőgazdaság hanyatlása (értékesítési válság), a szolgáltató szektor hiányosságai;
- ♦ rossz infrastrukturális ellátottság, nehéz megközelíthetőség és elszigeteltség;
- ♦ tartós szociális válság, az életminőség és életkörülmények hanyatlása (szegregáció, mélyszegénység);
- ♦ romló közbiztonság (Baranyi 2013, 81).

A hátrányos helyzet általában véve és jellemző esetben a kedvezőtlen, egymásra épülő, hatásaiban egymást felerősítő okok és tényezők sokasága alapján alakul ki. Amennyiben pedig a gazdasági-társadalmi fejlettséget meghatározó tényezők túlnyomó része vagy egésze kedvezőtlen, akkor lehet szó halmozottan hátrányos helyzetről regionális és/vagy kistérségi összefüggésekben egyaránt. A hátrányos vagy kedvezőtlen mutatók komplexitása miatt halmozottan hátrányos helyzetű régiók lehetnek nagy *tájföldrajzi térségek*, illetve *nagyrégiók* (pl. Alföld, Tisza-vidék), *tervezési-statisztikai fejlesztési régiók* (pl. Észak-Alföld régió), *kistérségek*, amelyek ugyancsak lehetnek homogén *természeti, tájföldrajzi térségek* (pl. Bodrogek, Sárrét, Bereg, Ormánság), vagy éppen úgynevezett *KSH-kistérségek*, újabban pedig *komplex, többcélú kistérségi társulások*, illetve a szervezés alatt álló *járások*. A periferikus, hanyatló területek, úgynevezett depressziós térségek leggyakoribb és legkiterjedtebb előfordulása manapság általában a Dunántúl déli, délnyugati szegletében, jellemzően pedig az Alföld nagyrégióban, főként az Észak-Alföld és Észak-Magyarország régió összesen hat megyéjét magában foglaló északkelet-magyarországi térségben, mindenekelőtt a Tisza menti területeken, különösen az Észak- és Közép-Tisza-vidéken tapasztalható (Baranyi 2004).

Az utóbbiakkal kapcsolatban úgy is lehetne fogalmazni, hogy Magyarországon belül tulajdonképpen az egész kelet-magyarországi térség, különösen pedig Északkelet-Magyarország gazdasági-társadalmi helyzete általános jelleggel hátrányos helyzetű térségnek minősül, területén nagy számban fordulnak elő *halmozottan hátrányos helyzetű* (Bodrogek, Taktaköz, Közép-Tisza-vidék, Bihar, Sárrét, Szatmár, Bereg, Cserehát stb.) *kistérségek*, illetve – részben a belőlük kikerülő – *külső (határ menti) perifériák*, valamint az *átmeneti térségek* a belső és külső perifériák között (pl. az Encsi, Szikszói, Fehérgyarmati, Mátészalkai, Sellyei, Szigetvári stb. kistérségek). Leegyszerűsítve azt lehetne mondani, hogy a *Gyula–Szolnok–Balasgyarmat* képzeletbeli vonaltól északra elhelyezkedő területek jelentős része az ország egyik legkiterjedtebb válságövezeteit foglalják magukban. Amennyiben

például az Alföld nagyrégió – azon belül Északkelet-Magyarország – az ország térszerkezetében hátrányos helyzetű periferikus térség, annak kiterjedt határ menti területei és települései ahhoz képest is további hátrányokkal küszködő területeknek, a „periféria perifériáinak” (Baranyi 1999) minősülnek (3. ábra).

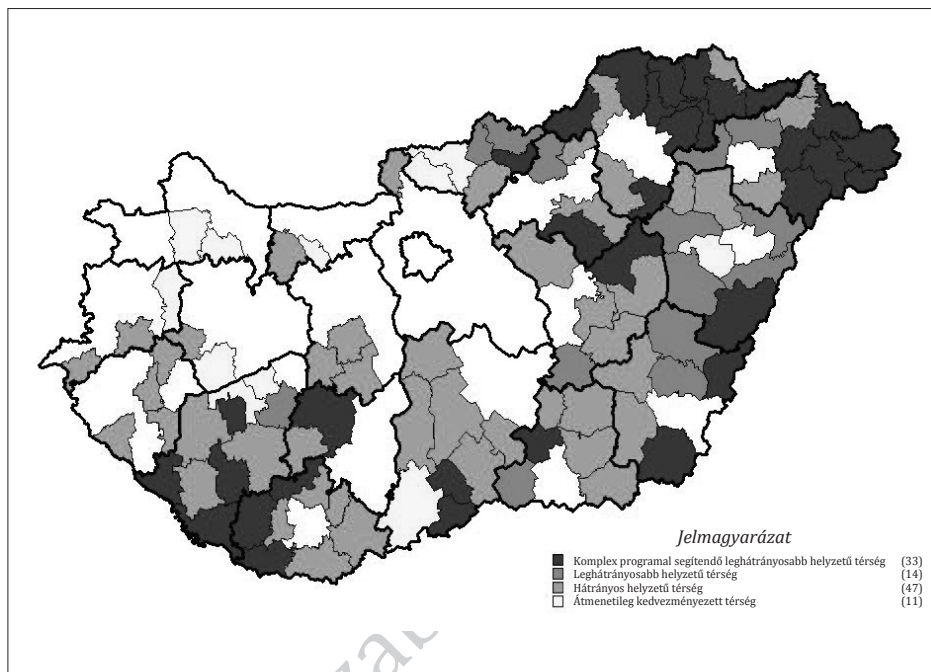
3. ÁBRA. Kistérségek fejlettsége a 67/2007. (VI. 28.) OGY határozat alapján

Forrás: KSH Területi statisztikai évkönyv, 2008.

A kistérségek és települések hátrányos helyzetének megállapítására régtől fogva sokfajta számítás és eljárás szolgál. A legismertebb és leggyakrabban használt hivatalos eljárás a kistérségek és települések társadalmi-gazdasági és infrastrukturális elmaradottságát és/vagy fejlettségét mérő *komplex mutató* kiszámításánál a gazdasági, az infrastrukturális, a társadalmi, a szociális, valamint a foglalkoztatási adatok nagy csoportjait és azok alrendszeréhez tartozó statisztikai adatok széles körét veszik számításba. Így készülnek el évről évre külön országgyűlési határozat alapján a területfejlesztés szempontjából hátrányos, illetve leghátrányosabb helyzetű kistérségek besorolása.

Jelen pillanatban a 67/2007. (VI. 28.) OGY határozat alapján készült kormányrendelet szabályozza a hátrányos helyzetű kistérségek besorolását, amelyben 48 kistérség a *leghátrányosabb*, 47 pedig a *hátrányos helyzetű* besorolást kapta, kifejezve egyben azt is, hogy a hozzájuk tartozó települést a befogadó kistérséghez hasonló minősítés illeti meg. 2007-ben szűnt meg ugyanis a harmadik kategória, amely külön is számításba vette azokat a leghátrányosabb helyzetű településeket, amelyek nem tartoztak egyik leghátrányosabb helyzetű kistérséghez sem. Gazdasági-társadalmi pozíciójukat tekintve a kistérségek és a hozzájuk tartozó települések

közötti különbség a hátrányos és leghátrányosabb szó fokozásával is kifejeződik (4. ábra). A hátrányos helyzetű térségek közös jellemzője, hogy fenntartható fejlődésük, esetleg felzárkóztatásuk jelentős külső és belső fejlesztési forrásokat igényel (Baranyi 2013).

4. ÁBRA. A hátrányos és leghátrányosabb helyzetű kistérségek elhelyezkedése Magyarországon, 2007.

Forrás: MTA RKK Debreceni Osztály, 2007.

A *hátrányos helyzet akkumulációja* a történelmi, illetve a szocialista fejlődés okán is egyaránt az *Alföld nagyrégió*, benne a *Tisza folyó szűkebb és tágabb térkörnyezete* esetében mutatkozott meg, minden egymást erősítő hátrányos következménnyel együtt. Ami az 1989/90. évi rendszerváltás utáni folyamatokat illeti, annyiban módosította – inkább súlyosbította – az elővázolt helyzetet, hogy a szocialista fejlődés időszakában, minden ellentmondás ellenére is jelentős előnyhelyzetet hozó iparágak, mindenekelőtt a nehézipar, s részben a mezőgazdasági feldolgozóipar épültek le elsőként, s alakultak ki az akut munkanélküliséggel járó úgynevezett rozsdaovezetek. A bekövetkezett *deindusztrializációs folyamatok* a korábban előnyhelyzetet élvező észak-magyarországi, alföldi, Tisza menti és dél-dunántúli területeket és településeket egyaránt sújtották. Sorsukban gazdasági-társadalmi következményeit tekintve így kapcsolható össze a történelmi múlt és jelen (3. ábra).

Jól mutatja a belső és külső perifériaképződés sajátosságait az a folyamat, amely igen jellemző módon az *Alföld*, egyszersmind a *Tisza-vidék és térkörnyezete példáján*

keresztül illusztrálható a legjobban. Jóllehet belső- és külső perifériák számos helyen találhatók az országban, legjellemzőbb módon, legnagyobb számban és legkiterjedtebb formában azonban az Alföldön, s főként az Észak-Alföldön, illetve Észak-kelet-Magyarországon fordulnak elő. Az elmondottakon túl a perifériaképződés szempontjából az Alföld nemcsak a történelmi előzményeket, hanem a történelmi folyamatok következményeit és a perifériaképződés, ha tetszik rendszerváltozás utáni és jelenlegi sajátosságait is talán a legtipusosabban jeleníti meg. Mindezt azért is fontos hangsúlyozni, mert Magyarország keleti felében a rendszerváltást követő évtizedben a tulajdoni, a képzettségi-kulturális, foglalkoztatottsági, demográfiai, egészségügyi, szociális viszonyokban a társadalmi és a területi különbségek nem csökkentek, sőt számottevően növekedtek. A strukturális és tradicionális hátrányokkal küzdő térségekben jelentős társadalmi, gazdasági és területi belső differenciálódás ment végbe, valamint a fejlettebb régiókhoz, kistérségekhez és településekhez képest számos (gazdasági, infrastrukturális, szociális) területen leszakadás következett be, miközben problémák is keletkeztek, újrateremtődtek különféle új egyenlőtlenségek, különösen az akut foglalkoztatottsági válságok tekintetében.

A társadalmi fejlődés már többek által leírt, történelmileg kialakult sajátos „alföldi útja”, amely egyszerre viselte magán az elmaradottság és a viszonylagos fejlettség jegyeit, az elmúlt évtizedekben megrekedt. A feltételrendszer oldaláról vizsgálva a kérdést, könnyű belátni, hogy a társadalmi folyamatok alakulását befolyásoló régi és új keletű tényezők sokaságából (pl. a hátrányos történelmi örökség következményei, a tradicionális mezőgazdasági társadalomból öröklött jellegzetességek, a tanyarendszer, az ingázás, a szelektív vándorlás, a periféria helyzet erősödése stb.) mindenképpen a *gazdaság közelmúltbeli súlyos válsága* a legfontosabb. Mindezek külön-külön és együtt is szerepet játszottak a társadalmi specifikumok és területi differenciák létrejöttében (Baranyi 1985; 2002; 2011).

A rendszerváltás, a magyar gazdaság átalakulása újfent egy *elmélyült területi válság* körülményei között megy végbe. Ennek egyik legnyilvánvalóbb jele, hogy Kelet-Magyarország megyéiben a gazdaság átalakulását *súlyos és tartós munkanélküliség* kíséri. Az 1989/90-es gazdasági rendszerváltással együtt járó gyökeres *tulajdoni, szerkezeti és szervezeti átalakulás* sem javított a perifériák nagyrégióban elfoglalt helyzetén. A kiterjedt alföldi agrárterületek halmozottan hátrányos helyzete nem enyhült, sőt a *gazdasági-társadalmi dekoncentrációs folyamat igazi vesztesei többek között a Tisza menti települések lettek*. A Budapestre és az ország úgynevezett ipari tengelyére épült centrumokhoz képest az egész Alföldhöz, benne a *Tisza térségéhez* tartozó térségek és települések maradtak periféria helyzetben, kiterjedt határ menti területek és „szigethelyzetbe” szorult belső térségek pedig egyenesen a „periféria perifériájává” váltak (3., 4. ábra).

Továbbra is nyitott kérdés, hogy a *centrum-periféria viszonyrendszer* gyökeres megváltoztatásához mennyiben tudnak majd hozzájárulni az ország EU-csatlakozásától remélt előnyök, más szóval támogatások, amelyekre a magyar perifériák felzárkóztatásának, a kohéziós politika eredményességének az elősegítéséhez főként szükség lesz, mert a periférikus térségek önerőből nehezen vagy egyáltalán

nem lesznek képesek kilábalni a tartós válságból. A regionális fejlesztés szemszögéből ma is csak megerősíteni lehet a korábbi prognózisokat, hogy a Tisza-vidék szűkebb és tágabb térségének, különösen pedig a térkörnyezetében elhelyezkedő településeknek, önkormányzatoknak a gazdasági-társadalmi felzárkóztatása csak saját erőforrásokra alapozva aligha valósulhat meg a közeljövőben, az önerőből fejlődni nem tudók lemaradása tovább folytatódhat (Paksy 1992).

A kiút: újraiparosítás – környezetipar – harmonikus vidékfejlesztés

A Tisza-térségfejlesztésnek megalapozása érdekében az 1990-es évek derekától intenzív kutató-tervező munka folyt. Ennek eredményeként számos, a Tisza-vidék átfogó vagy éppen az egyes térszerkezeti egységeinek, kistérségeinek, település-együtteseinek és településeinek fejlesztését célzó szakmai anyag, tervdokumentum, koncepció és program, köztük nem egy időtálló tudományos elemzés született. Ezek szinte kivétel nélkül a Tisza-térségkörnyezetébe szorosan vagy lazábban illeszkedő területek fejlesztési stratégiájának megalapozását, helyzetelemzését, térségleírását, a tér-, terület- és településszerkezet alakításában rejlő lehetőségek feltérképezését, illetve fejlesztési javaslatok megfogalmazását tekintették feladatuknak.

A lassan könyvtárak és arra hivatott intézmények polcait és szekrényeit megtöltő szakmai anyagok és dokumentumok felületes áttanulmányozása eredményeként is megállapítható azonban, hogy a térség periferizálódásának, gazdasági-társadalmi hanyatlásának, a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzet felszámolásának okai és fejlesztési javaslatok között még ma sem szerepelnek megfelelő súllyal a *dezindusztrializációval* és az *újraiparosítással* kapcsolatos kérdések, jóllehet ezek számbavétele és elemzése fontos kitörési pont lehet egy-egy kistérség, település, a Tisza-vidék vagy éppen az egész Alföld esetében egyaránt. Az ezzel szorosan összefüggő másik tanulság, hogy a foglalkoztatáspolitikai kérdések részletezésén túl ugyancsak kevésbé kerül elő a *társadalmi dimenziók* kellő mélységgel és komplex módon történő vizsgálata, főként ami az *újraiparosításból* *eredeztetethető* jövőalternatívákat illeti.

Az előbbiek azért is érdemelnek említést, s egyre nyilvánvalóbb ma már, hogy a világban zajló és Magyarországot is hátrányosan érintő gazdasági válságfolyamatok ismételten a tudományos és a szakmai érdeklődés homlokterébe helyezték az *újraiparosítás* kérdéseit, különös tekintettel a kelet-közép-európai térség rendszerváltó országaira. Ez ugyanis az a térség, amelynek országaiban a korábbi politikai és gazdasági-társadalmi rendszerváltó folyamat eredményeként különösen intenzív *dezindusztrializációs folyamat* zajlott le. Az ipar erőteljes leépülése komoly gazdasági-társadalmi és szociális problémákat eredményezett az európai közösséghez nemrég csatlakozott országokban, köztük Magyarországon is. Ám az ipar, mindenekelőtt a mezőgazdasági feldolgozóipar erőteljes leépülésével együtt

járó regionális hatások különösen súlyosan érintették az Alföld nagyrégió, közelebbről pedig a Tisza-térség egészét, főként ami az akut munkanélküliséget és az ezt kísérő általános szociális válságot illeti.

A fölöttébb aktuálissá vált újraiparosítás kérdéskörén belül – a globális klímaváltozás folyamataival összefüggésben – megkülönböztetett hangsúlyt kapnak ma már a *környezetipar* szerepével kapcsolatos kérdések is. Egyre markánsabbak azok a szakmai álláspontok, hogy az újraiparosításban, köztük a régiók újraiparosításában kiemelt jelentőséggel bír a környezetipar, amely – a tudomány eredményeire támaszkodva – nemzetközi szinten és hazai körülmények között is várhatóan a legdinamikusabban bővülő piaccal rendelkező iparág. Az egyre erősödő ágazat igen nagy lehetőségeket rejt magában a magyar környezetipari tevékenységet végző vállalatok versenyképességének növelésében is (*Baranyi-Fodor szerk.* 2012).

Az újraiparosítás lehetőségeinek feltárása, az ilyen irányú fejlesztések megfogalmazása különösen fontos lehet a gazdasági-társadalmi gondok orvoslásában olyan hátrányos helyzetű térségben, mint a Tisza-vidék. Optimális esetben az újraiparosítás a térség esetében is egyaránt jelenti új ágazatok, tevékenységek, termékek megjelenését ott, ahol eddig ilyesmivel nem foglalkoztak, másrészt azt a szerkezeti változást, amikor a tradicionális ágazatok megszűnnek vagy jelentősen visszaszorulnak, és helyüket más ipari tevékenységek, mint például a környezetipar veszik át. Az újraiparosításban élen járó ágazatok közül a legperspektivikusabb a *környezetvédelem-ipar*, avagy a köztudatban elterjedtebb nevén a *környezetipar*. A globalizáció, a technológiai változások és új politikai prioritások révén a „környezeti javak és szolgáltatások ipara” a fejlett országokban – mind a foglalkoztatottak számát, mind az értékesítés árbevételét tekintve – fokozatosan növekvő, önálló gazdasági tényezővé vált (*Horváth* 2012).

Mit is takar az új iparág elnevezése? A *környezetipar*ba tartozik minden olyan termelőtevékenység, amely a hatékony megelőzést szavatoló tiszta technológiákkal, szennyezéskezelési eljárásokkal és a természetbarát erőforrás-felhasználás lehetőségeivel foglalkozik. Ennek az iparágaknak ugyanis különös a jelentősége ma, amikor a gazdasági növekedés természeti-környezeti következményei egyre szembetűnőbbek. Az ipar sajátos területének számító iparág az elmúlt években ígéretes növekedési ütemet mutatott fel számos országban, ami azért volt lehetséges, mert alkalmas platformnak bizonyult a fejlett gazdaságok növekedési tényezőinek – a tudásnak és az innovációnak – aktiválásához. Mindemelllett az Európai Unió környezetvédelmi előírásainak való megfelelés is ösztönzően hat az iparág további fejlődésére a térségben. Az iparág versenyképességének és exportképességének javításához Magyarországon kellő politikai akarat is társul (*Baranyi-Fodor szerk.* 2012, 9). *Az új iparág meghonosításához és elterjesztéséhez pedig különösen jó feltételekkel rendelkezik a zöldenergia-alapanyagokban, hévizekben és felszíni vizekben rendkívül gazdag Alföld és a Tisza-vidék.*

Az újraiparosítás ügyét és a környezetipar meghonosítását segítheti továbbá az a körülmény is, hogy a globális környezeti problémák immár gazdasági-társadalmi károkat is okozó hatásainak következtében a világ számos országában kap mind

fontosabb szerepet, a hosszú távon *fenntartható fejlődést* biztosító *környezetkímélő technológiák* kifejlesztése és elterjesztése. A tervek kivitelezésével párhuzamosan a technológiai kérdések mellett egyre nagyobb figyelem fordult a megújuló energiaforrások hasznosításával összefüggő *társadalmi hatások*, valamint az alternatív energiaforrások *bővítésének regionális (területi) dimenziói*, illetve *vidékfejlesztési többlethatásai iránt is*. A regionális különbségek csökkentése, az elmaradott vidéki térségek felzárkóztatása szempontjából ugyanis közép- és még inkább hosszú távon kulcsfontosságúvá válhat az ágazat, mert a természeti adottságok éppen a hagyományosan hátrányos helyzetű alföldi térségekben kedvezőek a bioenergiái programok megvalósításához.

A környezetipar elterjedésének további kedvező többlethatása és tudományos újdonsága, hogy a térségi felzárkóztatás ügyét szolgáló gazdaságfejlesztésen, foglalkoztatásbővítésen és az életkörülmények javításán túl, a vizsgálat tárgyát képező, *bioenergiára alapozott beruházások társadalmi*, valamint *vidékfejlesztő hatásait a regionális (területi) tudományok eszközeivel mérje fel és értékelje*. Az ilyen irányú tudományos kutatások és elemzések célja, egyszersmind tudományos újdonsága, hogy a korábban más környezetben, a korábban más összefüggésekben, bizonyos értelemben szűkebb viszonyrendszerben használt *fenntartható fejlődés fogalmát* a bioenergia normatív rendszeréhez kapcsoltan a *harmonikus vidékfejlődés* kategóriájával váltsa fel és fogadtassa el a szakmai érdeklődőkkel, illetve honosítsa meg a tudományos szóhasználatban. Ebben az értelemben a harmonikus fejlődés a természet, a társadalom, a gazdaság és a humán környezet – rendszerfenntartó hőelméleti alapon értelmezett – olyan nemlineáris, nem egyensúlyi rendszerére vonatkozik, amely a tér minden pontjában, minden időpillanatában, minden anyagi és energia vonatkozásában egyensúlyra törekszik, és a rendszerelemek egymáshoz rendelt, kölcsönös feltételezettségében történő működésének összehatását és kifejeződését jelenti (Baranyi szerk. 2010, 16–17).

A környezetipar pozícióinak az erősítése azt is jelentheti később, hogy az ilyen irányú kutatások és elemzések a regionális tudomány módszereivel ráirányítsák a figyelmet azokra a lehetséges megoldásokra, amelyek a *környezetkímélő alternatív (zöld-, víz-, szél-, nap- és geotermikus) energiaforrások* előállítása és elterjesztése révén közvetlenül és közvetve segítik elő hátrányos helyzetű területek, kistérségek és települések felzárkóztatását, az ipar korábbi nagy fokú leépülését ellensúlyozó újraiparosítási folyamatok erősítését – például az erősen agrárjellegű térségben a mezőgazdasági feldolgozóipar újrapozicionálását. Pillanatig sem kétséges, hogy az újfajta innovációk (pl. a környezetipar) révén megteremtett végtermékeknek az érintett térségek térszerkezetére, népességmegtartó erejére, valamint terület- és vidékfejlesztési potenciáljának alakulására gyakorolt rövid és hosszú távú hatásait, a vizsgált modelltérségeken túlmutató, a *harmonikus vidékfejlesztés* terén általánosítható tanulságok és jövőalternatívák felmutatásával lehetne fokozni. Ebből a szempontból sem kérdéses ma már, hogy a Tisza térkörnyezetében élő népességet, a belső és külső (határ menti) perifériákon a hátrányos helyzetű és/vagy a mélyszegénység által ugyancsak tekintélyes számban érintett lakosság integrá-

ciója és gazdasági, szociális helyzetének javítása, valamint a hátrányos helyzetű falvak felzárkóztatása az egész térség jövője szempontjából meghatározó társadalompolitikai kérdéssé lépett elő. Az elmondottakkal összefüggő, a Tisza-tér társadalmi-gazdasági felemelkedését szolgáló legfontosabb feladatok tézisszerűen a következők:

- a) *A társadalmi dimenziók* keretei között megvalósítandó fontosabb programok és eszközök, amelyek a halmozottan hátrányos helyzet, a szociális válság, esetenként a mélyszegénység enyhítését szolgálják:
- az iskolázottság javítását, a foglalkoztatásbővítést segítő, valamint a műveltségi szint emelését szolgáló programok, képzési, átképzési és egyéb civil kezdeményezések révén;
 - az egyéni és a kollektív foglalkoztatás szimbiózisán alapuló közös tevékenységi formák kialakítása és erősítése (pl. szociális földprogram, termelői és értékesítő szövetkezetek, a TÉSZ-ek);
 - a jellegzetes táji, földművelési, állattenyésztési kultúrák iránti motiváltság erősítése és a szükséges készségek elmélyítése;
 - a családi gazdaságok és gazdálkodás iránti vállalkozószellem és készségek kialakítása;
 - a zöldfoglalkoztatás, azaz a zöldberuházásokhoz kapcsolódó munkahelyteremtés;
 - az életmóddal, az egyéni és a környezetkultúrával kapcsolatos, az egyéni és közösségi magatartásformák elmélyítését szolgáló kulturális, zömmel civil szerveződéseken alapuló közösségi kezdeményezések;
 - közösségformáló és -alakító kulturális tevékenységek szervezése.
- b) *A térszerkezeti dimenziókat* szem előtt tartó, a kiemelt beavatkozási célterületeket kellő körültekintéssel meghatározó programok esetében elvárható eredmények többek között:
- a foglalkoztatottsági helyzet és az életminőség jelentős javulása;
 - a családok eltartóképességét segítő kondíciók erősödése;
 - a lakossági és a közösségi célokat szolgáló infrastruktúra fejlődése;
 - a zsáktelepülések térszerkezeti pozíciójának javulása;
 - a szegregáció csökkenése;
 - a szegregált társadalmi csoportok (roma népesség) többségi társadalomhoz történő integrálása;
 - egyéb mélyszegénységben élő egyének és társadalmi csoportok gazdasági-társadalmi felemelkedése;
 - a társadalmi differenciák csökkenése;
 - a harmonikus vidékfejlesztés elősegítése.

A felsoroltak megvalósítása természetesen hosszú időt és óriási erőfeszítéseket kíván a Tisza-tér által érintett területektől és települések részéről. A stratégiai-lag tervezhető célkitűzések megvalósítása csak hosszú távon képzelhető el, ami egyszersmind azzal jár együtt, hogy a térségben lévő elmaradott területek egyre

súlyosbodó helyzetének javítására csak a jól megválasztott regionális fejlesztési programok készítése és megvalósítása, mindenekelőtt pedig azok eredményességét szolgáló új és jelentős forrásoknak és beruházásoknak a térségbe történő allokálása nyújthat megfelelő garanciát (Baukó szerk. 1992).

Végül, mintegy az elmondottak *összegzéseként*, teljes egyetértésben a korábbi vizsgálatok egyik következtetésével, továbbra is fontos hangsúlyozni, hogy a folyószabályozások óta eltelt másfél évszázad óta nem történt meg a kellően tudatos újragondolás a folyóval kapcsolatosan, márpedig a helyi önkormányzatok és a helyi társadalom céltudatos, szakszerű és tervszerű fejlődése, „újragondolt Tisza-viszonyulása”, erős lokális „mi” tudata, és a Tisza menti kapcsolatokat kiemelten kezelő összefogása, cselekvése nélkül nem lehetséges megvalósítani a *Tisza-vidék modernizációját, valódi, harmonikus fenntartható fejlesztését* (Csatári szerk. 2001, 6).

Logikusan következik mindebből továbbá az is, hogy a Tisza-vidék fejlesztése során – egyedi módon és csak e területre alkalmazható jellegéből adódóan – két alapvető tényezőt mindenkor figyelembe kell venni: *a) a folyót és környezetét mint élő, organikus rendszert; b) a Tisza menti települések társadalmát*. Másképpen fogalmazva: minden fejlesztésnek tudatosan újra kell gondolnia, építenie, terveznie kapcsolatrendszerét a folyóval, számolva annak kockázataival, de lehetőségeivel is.

Irodalom

- BARANYI BÉLA (1985): *A Tiszántúl átalakuló társadalmá (1945–1978). A társadalmi átrétegződés fő folyamatai és történeti összefüggései a Tiszántúlon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BARANYI BÉLA (1999): *A „periféria periferiáján” – a határmentiség kérdőjelei egy vizsgálat tükrében az Északkelet-Alföldön. Tér és Társadalom*, 4. 17–44.
- BARANYI BÉLA (2002): *Új folyamatok az Alföld társadalmában*. In CSATÁRI BÁLINT – TIMÁR JUDIT (szerk.): *Területfejlesztés, rendszerváltás és az Alföld*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 29–58. (Magyarország az ezredfordulón. IV. A területfejlesztési program tudományos megalapozása).
- BARANYI BÉLA (2004): *Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről és következményeiről. Tér és Társadalom*, 2. 1–21.
- BARANYI BÉLA (szerk.) (2010): *Bioenergetika – társadalom – harmonikus vidékfejlődés*. Debrecen, MTA Regionális Kutatások Központja, Debreceni Egyetem Agrár- és Gazdálkodástudományok Centruma.
- BARANYI BÉLA (2011): *Alföld – táj, régió, identitás*. In GECSÉNYI LAJOS – IZSÁK LAJOS (szerk.): *Magyar Történettudomány az ezredfordulón*. Glatz Ferenc 70. születésnapjára. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, MTA Társadalomkutató Központ, 809–827.
- BARANYI BÉLA (2013): *Integrált területfejlesztés*. Debrecen, Debreceni Egyetem Agrár- és Gazdálkodástudományok Centruma.
- BARANYI BÉLA – FODOR ISTVÁN (szerk.) (2012): *Környezetipar, újraiparosítás és regionalitás Magyarországon*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Pécs–Debrecen.

- BAUKÓ TAMÁS (szerk.) (1992): *A Tisza és az önkormányzatok*. A Nagyalföld Alapítvány Kötetei 1. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba.
- COCEAN, POMPEI (ed.) (2010): *Tisa Catchment Area Development. (A Tisza vízgyűjtő területe mint fejlesztési térség.)* Romanian Review of Regional Studies. Volume VI. Number 2. Presa Universitară Clujeană.
- CSATÁRI BÁLINT (szerk.) (2001): *A Tisza-vidék problémái és fejlesztési lehetőségei*. MTA RKK ATI, Kecskemét.
- HORVÁTH GYULA (2012): *Gondolatok az újraiparosítás és a környezetvédelem regionális fejlődésben játszott szerepéről*. In BARANYI BÉLA – FODOR ISTVÁN (szerk.): *Környezetipar, újraiparosítás és regionalitás Magyarországon*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont. Pécs–Debrecen, 11–20.
- OTK (2005): *Országos Területfejlesztési Konceptió*. – Országos Területfejlesztési Hivatal. Készült a VÁTI Kht. – Stratégiai Tervezési Igazgatóság közreműködésével. <http://www.vati.hu/static/otk/hun/OTK2005hun.pdf>.
- PAKSY GÁBOR (1992): *A Tisza szerepe a térség területi, települése szerkezetének formálódásában*. In BAUKÓ TAMÁS (szerk.): *A Tisza és az önkormányzatok*. A Nagyalföld Alapítvány Kötetei 1. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba, 101–105.
- TISZA STRATÉGIA... (2010): KOSZORÚ LAJOS – SZÁNTÓ KATALIN et al.: *Tisza stratégia megalapozása 2010*. Város–Teampannon Kft., Budapest.
- TISZATÉR (1994): KOSZORÚ LAJOS – BARÁTH PÉTER et al.: *Tiszatér*. Kistérségi területfejlesztési program. Térségleírás. Teampannon Építész és Mérnöki Iroda, Budapest.

III.

Jelen lévő múlt – településtörténeti- kistérségi írások

DUPress szabadon letölthető

Tekintettel arra, hogy regionális összefüggésekben az egyes térségtípusok és települések fejlettségében jelentős különbségek adódhatnak, a gazdaság globális dimenzióin belül fontos szerepet tölthetnek be a területi politika kisebb és alacsonyabb szintjein zajló gazdasági-társadalmi folyamatok is. Többnyire a területi versenyképesség fogalomrendszere alatt szokás hivatkozni a helyi (és/vagy regionális) gazdaságfejlesztés értelmezésekor felmerülő ok-okozati összefüggések feltárása során. Magyarországon például a gazdaság jövedelemtermelő képessége tekintetében a területfejlesztés lokális, azaz kistérségi (NUTS 4 vagy LAU 1), illetőleg a települési (NUTS 5 vagy LAU 2) terület- és településfejlesztési szintek különbségei legalább annyira szignifikánsak lehetnek, mint a nagytérségek, a régiócsoportok (NUTS 1) és a fejlesztési régiók (NUTS 2), valamint a megyék (NUTS 3) közötti eltérések. Ezért sem hagyható figyelmen kívül a lokális területi tényezők vizsgálata, hiszen a rendszerváltás hajnalán létrejött, akkor még alulról és demokratikusan szerveződő települési önkormányzatok, illetve a különféle kistérségi társulások (2013-tól járásek) ma is a regionalitás (a területiség) kiindulópontját jelentik. A magyar területpolitika és közigazgatás „fundamentumát” ugyanis a területi szintek hierarchiájának alján elhelyezkedő települések (mintegy 350 város és 2800 község) alkotják, még ha valós befolyásuk az utóbbi időben csökkent is. A lokális szinteken folyó fejlesztések legfontosabb eszköze a helyi gazdaságfejlesztés minden formája, amely nem lehet független a különböző városi vagy községi jogállású települések természet-, gazdaság- és társadalomföldrajzi adottságaitól, településhálózatban elfoglalt helyzetétől, vonzáskörzeti és szomszédsági kapcsolataitól, az „emberi tényezők” sokaságától, a hagyományoktól és egyéb identitást erősítő körülménytől, azaz történelmi fejlődésének hajdanvolt sajátosságaitól. A kiválasztott néhány településtörténeti jellegű tanulmány azt igyekszik példázni, hogy a jelen a múltban gyökerezik a települések esetében is.

DEBRECENI ÚJJÁSZÜLETÉS

Kevés magyar városunk történelmét és sorsát szimbolizálja olyan kifejezően címerének meghatározó motívuma, mint az ősi, csaknem hat és negyed százada immár városi jogú települését, Debrecenét az egyiptomi mitológia csodás madara, a halhatatlanságot és a megújuló életet jelképező Főnix. Valóban beszédes jelképe egy, a fennmaradásáért és létéért annyi áldozatot hozó, a történelem nagy megpróbáltatásai közepette is mindig megújulni, újjászületni képes városnak, amelynek létrejötte is rejtélyes. Az errefelé járt angol utazó, Robert Townson a „jellegzetes pusztai várost” látva 1793-ban ezt írta a naplójába: „Miféle körülményeknek köszönheti létrejöttét Debrecen, nem tudom. Megfejtethetlen, mi bírhatott rá harmincezer embert, hogy olyan vidéket válasszon lakóhelyéül, ahol sem forrás, sem folyó, sem tüzeltő, sem építőanyag nincs!”

A pillanatnyi benyomások alapján ítélő derék angolnak részben igaza volt, még ha nem is számolt a távolsági forgalom, a kereskedelmi útvonalak számára kedvező földrajzi fekvéssel, a viszonylag jó talajadottságokkal, illetőleg az állattartást segítő kiterjedt legelőkkel. Felületes tájékozódás alapján azonban nem érthette meg a lényegét, az igazi fenntartó erőt, a debreceni ember és a debreceni civitas szívós küzdelmét és szorgalmát a megélhetésért, harcát a pusztító elemi erőkkel, s még inkább a három oldalról is fenyegető, a várost állandóan sanyargató, zsaroló hatalmakkal, hatalmasságokkal szemben.

Hosszú ideig szigethelyzetbe került „három ország” a királyi, az erdélyi fejedelemségi és török hódoltsági Magyarország határán ez a város. Minden oldalról ostromolt szigetté vált Debrecen, s ez „sündisznóállásba” kényszerítette, befelé fordulásra készítette, másfelől viszont oltalmat biztosított mindazok számára, akiket veszély fenyegetett, lett légyen az a földesúr és török által egyszerre nyomorgatott jobbágy vagy éppen földtelenné vált nemes úr.

Az előbbi politikai, társadalmi közegben gyökerezve a város kereskedő, kisiparos, másrészt hatalmas területei által indokolt mezőgazdasági jellegéből fakadt az a sajátos polgárparaszti (cívís-) fejlődés, amely miatt később oly gyakran illették a „maradandóság”, a „debreceniség” jelzőjével. A város sajátos körülményei ismeretében azóta tudjuk, hogy a régen inkább elmarasztalásként használt jelzők legalább annyi pozitív tartalmat hordoztak, mint negatívát. A puritán város az előbbivel azonban csak ritkán dicsekedett.

Akárhogy is történt, iszonytató ellenerők bilincsszorításában, a történelem sodrásában mindig meg tudott maradni, sőt gyarapodni tudott, a történelem nagy sorsfordulóinál pedig megújulásra volt képes a város. Így volt ez a török hódolt-

ság időszakában is. Debrecen közvetlenül sohasem került török uralom alá, mivel hatalmas hadisarcok és adók révén sikerült megőriznie függetlenségét a törökkel, de az erdélyi fejedelmekkel és a királyi zsoldos csapatokkal szemben is. S a város élt. A kézművesek munkája, a kereskedők leleményessége, a polgárok szorgalma évről évre előteremtette a súlyos összegeket, váltságdíjakat, ajándékokat. Időközben még tovább gazdagodott, művelődött. Német- és törökdúlás, rablás, tűzvész, dögvész, járvány: a maga akaratát követő, szabad és ekkor még viszonylag demokratikusan kormányzott debreceni közösség mindent elbírt, mindent kihevert, mindig talpra állt és gyarapodott, miközben megteremtette az egyik legszebb és legkulturáltabb magyar városi civilizáció alapjait.

A XVI. században éppen itt honosodik meg leggyorsabban és legbujábbban, itt virágzik ki Magyarországon a katolicizmussal szembeforduló reformáció, amely szellemében annyira azonos a gyorsan fejlődő, nyílt szemű és rugalmas észjárású kereskedőváros alapvető gondolkodásmódjával és törekvéseivel. Debrecen a protestantizmus legjelentősebb hazai és egyik számottevő nemzetközi központja lett. Egyidejűleg pedig mind kiemelkedőbb kulturális centrummá, egyre fejlődő és bővülő kollégiuma révén messze földön híres iskolavárossá vált. A város és főként a kollégium, hírneves professzorai közreműködésével, a magyar művelődéstörténet, az irodalom és a tudomány számos kiválóságát nevelte és bocsátotta útjára.

Debrecen kulturális értékteremtő és kisugárzó szerepe akkor sem csökkent, amikor a lakosság nagyságát illetően továbbra is a legelsőkhöz tartozó Debrecen a XVIII. század végén rohamos gyarapodásnak indult főváros, de más iparilag jelentékenyebbé váló vidéki városok mögött is egyre inkább elmaradt gazdasági erejét, jelentőségét tekintve. A magyarországi kapitalizmus korszakában Debrecen sokkal inkább a gazdasági fejlődés ellentmondásainak, egyoldalúságának, viszonylag alacsony színvonalának volt már a tükrözője, semmint az előrehaladás, az eredmények jelzője. A felszabadulás előtti években a tiszántúli nagyváros szerepe az ország gazdasági fejlődése szempontjából kevésbé volt meghatározó. Önálló egységként való kezelését és jelentőségét már nem a gazdasági életben elfoglalt helye, sokkal inkább nagysága, közigazgatási és adminisztratív keretei, kulturális központ-jellege, politikai súlya stb. indokolhatták.

Miközben a város a számára kedvezőtlen gazdasági, politikai és társadalmi körülmények nyomán a XVIII–XIX. század fordulójára egy viszonylag szűk, áldozatkész értelmiségi réteg kivételével hátat fordított a felvilágosodás, a reformkor eszméinek, s a „cívisek” nagy része sértődötten bezárkózott, befelé fordult, a kispolgári kényelemnek, a mindennapoknak élt, s miközben a haladás élvonalában járó városból részben megszületett egy „maradi” Debrecen, a városnak továbbra is megmaradt egy másik arca, egy „jobbik” énje: *az örök megújulásra kész Debrecen*. Ez a másik Debrecen adott otthont az 1849 januárjában Pest-Budáról menekülő magyar kormánynak, amely – Kossuth szavaival – a „magyar szabadság őrvárosába” költözött. Májusig, Buda visszafoglalásáig, Debrecen az ország ideiglenes fővárosa lett, s itt a Nagytemplomban mondta ki az országgyűlés a Habsburg-ház trónfosztását, Magyarországot függetlenségét.

Az 1848–49-es szabadságharc és polgári forradalom leverését követően Debrecen igazi feltámadása, s ezzel a magyar újjászületés majd egy évszázadot váratott még magára. Erre éppen négy évtizede került sor. A nemzeti és demokratikus újjászületés nagy történelmi művében rendkívül jelentős szerep jutott az 1944. október 19-én felszabadult Debrecennek. Az ország nagy részében még dúlt a háború, amikor a felszabadult keleti országrészben már bomladoztak az új, szabad élet csírái. Éppen itt, Debrecenben, az ősi Kollégium Oratóriumában ülésezett 1944. december 21–22-én az Ideiglenes Nemzetgyűlés, amely megválasztotta az Ideiglenes Nemzeti Kormányt.

Négy évtizeddel ezelőtt, tehát történelme során immár másodszor lett Debrecen a végveszély szélére sodródott ország ideiglenes fővárosa, ha csak átmenetileg is, a megújulni vágyó nemzet szíve. Debrecen 1944. december 22-től 1945. április 7-ig adott otthont az új demokratikus Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányának. A közbeeső, viszonylag rövid, három és fél hónapi időszak az egész ország felemelkedésének és újjászületésének első nagy állomása volt.

A Debrecenben történt események akkor országos, sőt nemzetközi jelentőséggel bírtak. Azon túl, hogy Debrecen adott helyet az első demokratikus nemzetgyűlésnek és kormánynak, itt kezdődött meg a független és demokratikus Magyarország megteremtése, itt születtek meg azok az első, az ország későbbi jövőjét is sorsdöntően befolyásoló intézkedések és rendeletek, amelyek véget vetettek az ellenforradalmi rendszer negyedszázados, dictelen szereplésének, felszabadítva a dolgozó tömegekben a Horthy-korszak idején kíméletlen eszközökkel lefojtott forradalmi energiákat.

A kormány mindössze száznapos debreceni tevékenysége jelentősen hozzájárult a népi demokratikus forradalmi átalakulás megindításához. Mint ahogyan ezt az 1945. április 12-én a nemzetgyűlés nevében az ideiglenes fővárostól búcsúzó dr. Zsedényi Béla, az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnöke megfogalmazta: „Debrecen város és népe az Ideiglenes Nemzetgyűlést örök hálára kötelezte el, mert méltóbb keretet az új demokratikus országépítés alapkövetelmére a debreceni ősi Kollégiumnál és az ősi debreceni civitásnál sehol sem találhatott volna. De a város is büszke lehet, hogy bölcsője volt a »Debreceni Gondolat«-nak, amely a magyar népnek végre új honfoglalással új hazát fog építeni.”

És hogyan tudott élni a szabadsággal Debrecen? Ma már tudjuk, hogy eredményesen. Négy évtized a történelem homokóráján ugyan mindössze múló pillanat, ám a város életében korszakos jelentőségű időszak, hiszen az elmúlt négy évtized a politikai, a gazdasági és a társadalmi fejlődésben évszázadok óta kiközlő idő súlyos mulasztásait volt hivatva helyrehozni.

Ami a felszabadulás óta történt, az szinte a csodával határos. 1944 őszén még az volt a vélemény, hogy legalább egy-két emberöltő kell ahhoz, hogy Debrecen, illetőleg az ország felépüljön és elérje a háború előtti szintet. A pusztulás szívszorító volt, hiszen mindenütt romok, kiégett házak, felégetett és szétrombolt üzemek, kifosztott üzletek, felborult villamosok, leszakadt vezetékek, feldúlt hivatalok, elhagyott, élettelen város, megrémült emberek jelezték a háború nyomait. Mennyi

akarat, munka, hit kellett ahhoz, hogy a romba dőlt, meggyötört városból gazdaságilag, kulturálisan, városképét tekintve a mai fejlett, modern és lenyűgözően szép, immár kétszázezer főt számláló nagyváros, a Tiszántúl reprezentatív centruma szülessen újjá. Új üzemek, lakónegyedek, iskolák, tudományos, kulturális intézmények, egészségügyi és szociális létesítmények sokaságával büszkélkedhet ma már a város.

Elmondhatjuk, hogy a régi Debrecen nincs többé és nem beszélhetünk a „debreceniség” kettősségéről sem már. Az igazi Debrecen arculata a mai, amelyet halatlanul nagyarányú fejlődés, a szocialista építőmunka sikerei formáltak ilyenre. Szemünk láttára változik, s nemcsak külsőségében formálódik napról napra újjá, hanem derekasan kiveszi részét az országépítő munkából, miközben saját felemelkedésén eredményesen fáradozik. Ez az igazi újjászületés, a „debreceni feltámadás” mélyebb lényege!

Debrecen, 1984. december 21.

A FÖLDREFORM ÉS TÁRSADALMI HATÁSAI¹

Az 1945. évi földreform

Magyarország legújabb kori történelmében a második világháborút követően mélyreható és rendkívül intenzív politikai, gazdasági és társadalmi átalakulás vette kezdetét, függetlenül annak – a rendszerváltás óta erőteljesebben vitatott – ideológiai tartalmától, politikai jellegétől és egyéb összefüggéseitől. Több mint fél évszázad távlatából visszatekintve – immár egy újabb rendszerváltás tükrében – sem vitatható azonban, hogy az akkoriban elkezdődött hatalmas gazdasági-társadalmi változások mind mélységükben, mind kiterjedtségükben, mind pedig dinamikájukban egyedülállóak voltak az ország addigi történetében, hiszen az elkövetkező években-évtizedekben mégiscsak gyökeresen átalakult a magyar társadalom alapstruktúrája.

A társadalmi átrétegződés folyamata sem csupán új társadalmi rétegek megjelenésében, illetőleg a korábbiak eltűnésében fejeződött ki, hanem alapvetően megváltozott a társadalom szerkezete, belső struktúrája, a különböző társadalmi osztályok, rétegek és csoportok gazdasági, társadalmi súlya, szerepe és politikai jelentősége, egymáshoz való viszonya, életmódja, kulturális arculata, műveltsége stb. A különféle szinteken zajló folyamatok, a politikai hatalmi és a tulajdonviszonyok átrendeződése éppen a társadalmi átrétegződési, valamint – az egyének társadalmi helyzetében bekövetkező mozgásokat illetően pedig – az egyre intenzívebbé váló mobilitási folyamatokban mutatkoztak meg a leglátványosabban. Túlzás nélkül állítható, hogy a társadalmi dimenziókat tekintve valóságos társadalmi forradalom indult meg a háborús események lezáródásával párhuzamosan, amelynek egyik első korszakos állomását éppen a demokratikus földreform, illetőleg az általa indukált társadalmi változások és hatások jelentették 1945 tavaszán.²

¹ Az 1945. évi földreform 60. évfordulóján rendezett tudományos ünnepi konferencia alkalmából kiadott, „...birtokolt föld ...a szabadság maga” c. kötetben megjelent tanulmány (szerk.: Fürj Z., Jávor A. Debrecen, Debreceni Egyetem Agrártudományi Centrum, 2005, 107–114) részben javított és átdolgozott változata. – A szerző az MTA doktora, tudományos tanácsadó, osztályvezető, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete, Debrecen; tanszékvezető egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Agrár- és Gazdálkodástudományok Centruma.

² Kulcsár Kálmán: Az ember és társadalmi környezete. Budapest, Gondolat Kiadó, 1969, 108–109. Ld. részletesebben: Baranyi Béla: A Tiszántúl átalakuló társadalma 1945–1978. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985, 201.

A hat évtizeddel ezelőtt elkezdődött társadalmi átalakulás és mobilitás általános feltételeit és közegét kétségkívül a világháború magyarországi eseményeinek befejezése – vagy ahogy akkor kezdetben megélték és hitték az emberek, maga a felszabadulás –, a demokratikus irányú politikai fejlődés kibontakozása, a politikai-hatalmi viszonyok, s egyáltalán a társadalmi-gazdasági rendszer jellegének a változásai, a tulajdonviszonyok – köztük a földbirtokviszonyok – radikális átalakulása teremtették meg. Ezek nélkül az ismert körülmények nélkül aligha következhetek volna be olyan gyökeres változások a társadalom struktúrájában, mint amilyenek az elmúlt hat évtized során történtek. A gyors átalakulásban természetesen determináns szerepet játszott a gazdasági fejlődés és modernizáció, a változásokkal összefüggő politikai tényezők (pl. az iparosítás, a mezőgazdasági politika, az új államapparátus és közigazgatás, az új gazdasági és kulturális szervezetek kiépítése, a politikai és igazgatási célú „kiemelések”, az oktatás és kultúrpolitika stb.) mégoly ellentmondásos, de voltaképp számottevő hatásai, amelyek egyben a társadalmi átrétegződés és mobilitás regulációjának és öntörvényűségének a kérdéseit is érintik.³

Jól ismert, s a szakirodalom által ma már kellően feltárt és bizonyított tény, hogy az első lépésben felszabadulást hozó sorsdöntő hetekben és hónapokban a Tiszántúl – mint a legkorábban felszabadult magyarországi terület – rendkívül fontos szerepet játszott a történelmének új fejezete elé tekintő ország életében. A politikai hatalom meghódítása és a demokratizálódás útján az első erőteljes lépéseket a Tiszántúl lakossága, falvai és városai tették meg. Ma sem vonható kétségbe, hogy 1944 őszén és 1945 tavaszán a nemzeti újjászületésben nagy jelentősége volt azoknak az eseményeknek, amelyek a keleti országrészben, illetőleg Debrecenben, az ország ideiglenes fővárosában zajlottak le. Az itt történt események az ország későbbi fejlődésére sorsformáló hatást gyakoroltak. Az ország nagy része ugyanis még hadszíntér volt, amikor a Tiszántúlon már kedvező feltételek jöttek létre a demokratikus politikai erők tevékenysége számára, jóllehet a megvert haderők a veszített háború súlyos örökségét hagyták hátra.

Az erős – mindenekelőtt a viharsaroki és a közép-tiszántúli – mozgalmi hagyományok alapján kibontakozott politikai aktivitás eredményeként rövid idő alatt megindult az új, demokratikus rend kiépítése, kezdetét vette a helyreállítás és a termelés megszervezése. Földrajzi kereteit tekintve a demokratikus tömegmozgalom szíve a Dél-Tiszántúlon, a Viharsarok megyéiben lüktetett. De heves volt a mozgalom érverése a Nagykunság mezővárosaiban és a Hajdúság nagyvárosaiban is. Már érezhetően kisebb intenzitású volt az átalakulás üteme a Duna-Tisza közén és a Dunántúlnak azon a részén, amelyet a benyomuló Vörös Hadsereg az új demokratikus kormány megalakulása után vett birtokába, míg a népmozgalmak regionálisan az északi megyékben és a Dunántúl nyugati felén inkább csak

³ Baranyi B.: i. m., 62–63.

szigetszerűen mutatkoztak meg, főként a munkások lakta városokban és községekben.⁴

A társadalmi átrétegződés igazán jelentős feltételeit azonban csak a tulajdonviszonyokba való radikális beavatkozás teremtette meg, amelynek első nagy mérföldköve a *földreform* volt. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. március 17-én napvilágot látott, „A nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról” szóló híres 600/1945. M.E. sz. törvényerejű rendelete valóságos és radikális földreformot valósított meg, miután sor került a száz holdnál nagyobb úri birtokok teljes, illetve a parasztbirtokok kétszáz katasztrális hold (kh) fölötti részének a kisajátítására. A földreform értelmében 1945 és 1947 között összesen 75,5 ezer földbirtok, s mintegy 5,6 millió holdnyi földterület, a 16,1 millió holdnyi összes földterület 34,8%-ának igénybevételére került sor. A 642 ezer egyéni igénylő 3,3 millió kh földhöz jutott, ami a kisajátított terület nem egészen 60%-át tette ki. A megmaradt több mint 40%-ot az egyénileg nem juttatható legelők, erdők, nádasok, egyéb terméketlen területek és tartalékföldek adták. A juttatások átlaga 5,1 kh volt. A 642 ezer újjazda közül a reform előtt 340 ezer volt föld nélküli agrárproletár, 250 ezer azelőtt is kisebb-nagyobb földterülettel rendelkező, voltaképp szegényparaszti egzisztenciának számító egyéni gazdálkodó volt, 30 ezer igénylő pedig korábban valamilyen foglalkozással és földdel is rendelkezett.⁵

Az 1945. évi földreform összességében radikális beavatkozást jelentett a földbirtokviszonyokba, *Donáth Ferenc* szavaival „az agrárreform és agrárforradalom sajátos összefonódása” volt, ami azzal is összefüggött, hogy a rendelet szerint felosztható föld mennyisége és a jogos igények között igen erős disszonancia alakult ki, nem utolsósorban a nagy fokú agrártúlnépesedés, illetőleg a kifejezetten mezőgazdasági jellegű alföldi területek nagy mezőgazdasági népsűrűsége, az agrárproletárok, illetőleg a földigénylők magas száma miatt. A reform radikalizmusa ellenére sem sikerült mindenütt kielégíteni ugyanis a igényeket, a teljesen nincstelen vagy csupán egy-két hold földet birtokló szegényparasztok sok százezres tömegéhez képest országosan is csak mérsékelten állt rendelkezésre felosztható földterület, az ország egyes vidékein pedig különösen kedvezőtlen viszonyok jöttek létre.

⁴ Donáth Ferenc: *Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969, 13–14; Korom Mihály: *Népi demokráciánk születése. Népi bizottságok és nemzeti összefogás Kelet-Magyarországon 1944 őszén*. Debrecen, 1981, 383; uő: *Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányja és a fegyverszünet (1944–1945)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981, 522; Balogh Sándor – Jakab Sándor (szerk.): *A magyar népi demokrácia története 1944–1962*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1978, 387; Balázs Béla: *A középrétegek szerepe társadalmunk fejlődésében*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1958; uő: *A nemzeti bizottságok szerepe népi demokráciánk létrejöttében*. In Lackó Miklós (szerk.): *Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955; Baranyi B.: i. m., 62–67; Paál Jób – Radó Antal: *A debreceni feltámadás*. Debrecen, 1957.

⁵ Donáth F.: i. m., 75–76, 123; Orbán Sándor: *Két agrárforradalom Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972, 11–64; M. Somlyai Magda: *Az 1945-ös földreform néhány kérdése*. In Lackó M. (szerk.): i. m.

A magas mezőgazdasági népsűrűségű és népességű alföldi területeken, az agrárnépesség több mint kétharmadát kitevő teljesen nincstelen, vagy a megélhetéshez kevés egy-két holddal rendelkező agrárproletariátus és nagyszámú falusi szegénység igényei jóval meghaladták a rendelkezésre álló lehetőségeket. Mi sem jellemzőbb a kialakult helyzetre, hogy a kifejezetten agrárjellegű Alföldön az 5,1 kh országos átlaggal nagyjából megegyező módon 5,2, a Dunántúlon 5,4, az észak-magyarországi megyékben pedig 3,7 kh volt az egy főre eső átlagos juttatások nagysága. Ez pedig az alföldi, tiszántúli, valamint a hegyvidéki adottságok miatt hasonló helyzetbe került északi területeken komoly feszültségforrást jelentett, s az átlagosnál is nagyobb méretű rendeletellenes igénybevételekhez, vagyis a 100 holdnál kisebb ingatlanok tömeges felosztásához, a reform korrekciójához vezetett. Aligha véletlen, hogy a nagytájkaként megvonható mérleg szerint az Alföldön és az északi megyékben jóval később következett be nyugalmi állapot, mint a Dunától nyugatra fekvő országrészen.

Donáth Ferenc, az 1945. évi földreformot mindmáig legalaposabban feldolgozó monográfiájában részletesen számba vette a jogszabály ellenére igénybe vett – később az 1946. évi IX. törvény alapján jóváhagyott – földterületek regionális – országrészenként és megyék szerinti – megoszlását, és arra a megállapításra jutott, hogy a 100 holdon aluli birtokokat elsősorban ott foglalták el szabályellenesen, ahol az igénylők számához képest kevés volt a föld, vagyis relatív túlnépesedéssel kellett számolni, illetőleg magasabb volt az agrárproletariátus aránya és erősebbek voltak a forradalmi hagyományok, szervezettebb volt a szegényparasztság. A legtöbb földet, mintegy 47 751 kh-t éppen az Alföldön sajátítottak ki a jogszabályok ellenére. Az összes igénybe vett területek 1,34%-a került így országosan az új gazdák birtokába. Jellemző adat ugyanakkor, hogy az országos arányt csupán egyetlen dunántúli körzet, Vas megye haladta meg jelentősen (több mint 2%), míg a Tiszántúlon Csanád megyében ez az arány 3% fölött, Szolnok és Szabolcs megyében csaknem 4%, Szatmárban pedig majdnem 5% volt. Ilyen módon a földreform viharzónái, társadalmilag radikalizálódott övezetei a Duna-Tisza közén és a Tiszántúlon húzódtak, az északi megyék közül még Borsod tartozott ide, miközben a Dunántúlon a földosztás általában megmaradt a rendelet keretei között, lefolyása simább, problémamentesebb volt.⁶

A földreform kérdéseivel is behatóan foglalkozó monográfiájában *Orbán Sándor* ugyancsak arra az álláspontra jutott, hogy a területi egyenlőtlenségek „legfőbb oka a földreform céljára igénybe vehető földbirtokok, valamint az igényjogosult agrárszegénység régióként eltérő megoszlása volt. Míg egyes helyeken több kiosztható birtok állt rendelkezésre a viszonylag kevesebb igénylő részére, másutt éppen fordítva, a birtok mutatkozott kevésnek az igénylőkhöz képest.”⁷ Különösen kedvezőtlen volt a helyzet az Alföldön és északon, ahol, kivéve Szabolcs és Szatmár,

⁶ Donáth F.: i. m., 79–81, 170–172.

⁷ Orbán S.: i. m., 43.

illetve Nógrád és Zemplén megyét, az országos átlagnál alacsonyabb és egyenetlenebb volt a földhöz juttatottak aránya a különböző kategóriákban. Az Alföldön és északon, főleg az itt elterjedtebb és tömegében is rendkívül nagy munkásság jutott az átlagosnál – és a dunántúlinál – jóval kisebb arányban földhöz. A legkirívóbb helyzet ebből a szempontból Pest, illetve a Tiszántúlon Békés, Szolnok, részben Csanád és Csongrád, északon pedig Heves és részben Borsod-Abaúj megye volt.

A társadalmi átrétegződés későbbi lehetőségeit tekintve a földosztás bizonyos fogyatékoságai abból a szempontból is figyelmet érdemlőek, hogy az alföldi, a tiszántúli és az északi területeken különösen magas maradt a nincstelen és félproletár paraszti népesség száma, arányuk az átlagosnál kisebb mértékben csökkent. Az 1948–1949 fordulóján tartott népszámlálás adatai szerint korábbi elterjedésükhöz képest a Dunántúlon a nincstelenek mindössze három megyében (Baranya, Komárom és Tolna), a félproletárok pedig egyedül Zalában maradtak az országosnál nagyobb arányban. Ugyanakkor az Alföldön és északon – Szabolcs-Szatmár és részben Nógrád és Zemplén megyét kivéve – változatlanul, sőt a félproletárok számában még valamelyest növekedve is, az országost meghaladó arányban voltak találhatók. És ehhez a nagyobb arányhoz, ha északon nem is, de az Alföldön, az egyetlen Pest megye kivételével, következetesen társult a 25 holdon felüli gazdasággal rendelkező agrárnépesség országos átlagon felüli részesedése is.

Azáltal tehát, hogy a hárommilliós agrárszegénységből csak közel egymilliónyit (keresők és eltartottak együtt) lehetett földhöz juttatni, hozzászámítva a földosztás országrészenkénti egyenlőtlenségeit, valamelyest – tegyük hozzá kedvezőtlenül – módosult a további kétmillió agrárszegénység területi megoszlása is: a földreform előtt ugyanis nagyobb volt az agrárszegénység szóródása. Most viszont a korábbi 45-46% helyett az ország keleti részében, Szabolcs-Szatmár kivételével, az alföldi megyékben és a mai Borsod-Abaúj-Zemplén területén helyezkedett el az agrárszegénység 52-53%-a, miközben az Alföldön a 25 holdon felüli gazdaságoknak az országos átlagot meghaladó aránya alakult ki. Mindez azt is jelzi, hogy a földreform viszonylagos nivelláló hatása itt érvényesült a legkevésbé, és a korábbi objektív ellentétek ezt követően is itt maradtak fenn a leginkább.⁸

Az agrárszegénység magas száma ugyanakkor olyan jellegű következtetésre is alkalmat nyújt, hogy az Alföldön – a földreform látványos eredményei ellenére is – nagy tömegben állt rendelkezésre olyan szabad munkaerőforrás, amely az erős intenzitással csak az 1940-es évek végétől kibontakozó átrétegződési és mobilitási folyamatoknak is nagy tartalékát jelentette, különösen ami a későbbi iparosítási politika hirtelen megnövekedett extenzív igényeit illeti.

⁸ Orbán S.: i. m., 44–45.

A földreform társadalmi hatásai

Az 1945. évi földreform számszerű adatai ma már jól ismertek, akárcsak a társadalmi hatásai. A legszembetűnőbb és legnyilvánvalóbb következményének mindenképpen az tekinthető, hogy a feudális eredetű nagybirtokos rétegeket és azok intézményeit végérvényesen megfosztotta hatalmuk anyagi alapjától, s gyökeresen átalakította a mezőgazdasági népesség struktúráját. A földreformot és közvetlen társadalmi hatásait joggal tartotta a szakirodalom valóságos agrárforradalomnak, de a mennyiségi és a minőségi változásokat illetően legalábbis rendkívül mélyreható reformnak és átalakulásnak, amely három fontos vonatkozásban érintette a mezőgazdasági népességet:

1. megszüntette a nagybirtokos osztályt;
2. jelentősen lecsökkentette a mezőgazdasági nincstelenek számát;
3. jelentősen megnövelte a kistulajdonosok számát.⁹

Miközben az ország alapvetően agrárjellege továbbra sem változott meg lényegesen, hiszen a mezőgazdasági népesség (keresők és eltartottak) létszáma az 1920. és 1930. évi népszámláláshoz képest nagyjából azonos szinten mozgott, 4,5 millió körül állandósult, ám a mezőgazdasági népesség belső struktúrája fontos új minőségi jegyeket felmutatva, mélyrehatóan átalakult. A földtulajdonviszonyok demokratizálása ugyanis alapvetően megváltoztatta a tulajdonos és nincstelen mezőgazdasági foglalkozásúak számát, illetve az agrárnépességen belüli arányát. A 400 ezer fő nincstelen mezőgazdasági dolgozó földhöz juttatásával (ebben nem szerepelnek azok, akik csak házhelyet kaptak) és az egyéb hatásaival a földreform a korábbinál mindenképpen demokratikusabb megoszlást reprezentáló parasztbirtokok szerepét előtérbe helyezte. Ez a változás mutatkozott meg abban is, hogy míg az 1930. évi népszámláláskor 677 ezren vallották magukat birtokosnak és bérlőnek, addig 1949-ben már 450 ezerrel többen, mintegy 1 millió 129 ezer fő, miközben 1949-ben félmillióval kevesebben nevezik magukat mezőgazdasági munkásnak, mint 1930-ban. Más szóval 1930-ban több mint százezerrel magasabb volt a nincstelen mezőgazdasági munkások, mint a birtokosok és bérlők száma, szemben az 1949. évi népszámlálással, amely szerint csak minden negyedik birtokosra és bérlőre jutott egy mezőgazdasági munkás (1. táblázat).

A reform következtében a kistulajdonosok rétege számottevően kiszélesedett, s számszerűleg is a mezőgazdasági népesség nagyobb részét tette ki, sőt az ország művelés alatt álló területének ugyancsak nagyobb részével rendelkezett. A statisztikai adatok ismeretében nagy biztonsággal állítható, hogy Magyarország kisparaszti országgá lett, s a földreform demokratikus hatásaként eltűntek vagy elhalványultak azok a szélsőségek, amelyek a második világháború előtti mezőgazdasági népesség strukturális összetételének fő jellemzőjét adták. Az 1945. évi

⁹ Donáth F.: i. m., 390.

földreform után a mezőgazdasági népesség soraiban a kistulajdonosok jelenléte dominált. A népszámlálás adatai egyben azt is megerősítik, hogy a reform nyomán azoknak az árutermelő kis- és középparasztoknak a száma növekedett meg, akiknek a gazdálkodása családjuk munkaerejére épült.

Az 1945. évi földreformnak a társadalmi hatásait értékelve – messze nem a teljesség igényével – mindenekelőtt az hangsúlyozandó, hogy a feudális viszonyokat konzerváló közép- és nagybirtok gazdasági és politikai uralmának a felszámolásával gyökeresen megváltozott a parasztság társadalmi-gazdasági szerepe és összetétele, megszűnt a földbirtokos osztály, nagymértékben csökkent az agrárproletariátus és jelentősen megnőtt a kistulajdonosok, valamint a törpe- és középbirtokosok száma és aránya, miközben valamelyest emelkedett a paraszti népesség száma.

1. TÁBLÁZAT. A mezőgazdasági népesség megoszlása a gazdaságok nagyságkategóriái szerint, fő

Megnevezés		1920	1930	1949
Birtokos és bérlők				
	1 kh-on aluli	31 225	25 857	69 596
	1–5 kh	194 576	308 047	457 401
	5–10 kh	134 306	156 959	365 052
	10–25 kh	–	–	201 083
	25–50 kh	–	–	28 380
	10–50 kh	156 084	168 557	229 463
	50 kh-on felül	18 928	18 138	7 659
Ebből:	50–100 kh	10 907	10 755	–
	100 kh-on felül	8 021	7 383	
Birtokos és bérlők együtt		535 119	677 558	1 129 171
Kertész és egyéb önálló*		30 343	31 266	2 654
Segítő családtag		574 605	536 927	775 322
Egyéb mezőgazdasági munkás és tisztviselő		988 634	785 700	289 038
Keresőnépesség összesen		2 128 701	2 031 451	2 196 185
Eltartott népesség		2 325 540	2 467 942	2 327 318
Mindösszesen		4 454 241	4 499 393	4 523 503

* Megjegyzés: 1920-ban és 1930-ban részesföldműves, majoros, baromfitenyésztő, kertész, egyéb őstermelő együtt.

Forrás: Donáth F.: i. m., 391.

A földosztással és az azt követő agrárfejlődéssel pedig feltétlenül demokratikusabbá váltak falun a birtok- és a társadalmi viszonyok. Hat évtized távlatából sem lehet erről sommásan mást mondani, mint *Erdei Ferenc* tette két évtized múltán,

amikor leszögezte, hogy a földosztás véget vetett azoknak az erősen antiszociális és antidemokratikus állapotoknak, amikor Magyarországon néhány ezer nagybirtok és néhány tízezer nagygazdaság rátelepedett a társadalmi hierarchia legalján élő egymillió szegénygazdag családra, s a valamelyest kedvezőbb helyzetben lévő kis- és középparasztság viszonylag vékony rétegére. A földreformot követően az önálló kis- és középparasztság vált a mezőgazdasági népesség fő rétegévé.¹⁰ Mint ahogy az sem kétséges, hogy az 1945. évi földreform az ország kispolgári-paraszti jellegét még jobban megerősítette, egyszersmind nagy horderejű kiindulópont is volt egy egységesebb társadalmi struktúra irányába”.¹¹

Mindent együttvéve a földreform igen jelentős, közvetlen politikai-társadalmi szerepet játszott a demokratikus átalakulásban, a Második Köztársaság létrejöttében és megerősödésében is, mivel politikailag öntudatra ébresztette, aktivizálta és mozgósította a parasztság széles tömegeit. Megszüntette az egykori földtelen és törpebirtokos parasztság szociális kiszolgáltatottságát, illetőleg a legszegényebb néprétegek társadalmi és emberi alárendeltségét, érzékelhetően javítva a falusi családok százezreinek életkörülményeit és a jövőbe vetett bizalmát. A földreform szétzúzta az évszázadok hosszú során át megmerevedett társadalmi válaszfalak gazdasági alapját, s forradalmian megváltoztatta a falu belső struktúráját. A két világháború közöttinél összehasonlíthatatlanul demokratikusabb földbirtokmegosztással létrehozta – legalábbis átmenetileg – a kisgazdaságok új, a réginél fejlődőképesebb típusát. Nem utolsósorban pedig fölborította a tekintélynek a falvakban uralkodó régi rendjét, amely szerint társadalmi rangot és presztízt főleg csak a föld – vagy a középosztályhoz tartozás – jelentett.¹² Az úri nagybirtok felosztása azonban – ahogy *Donáth Ferenc* joggal hangsúlyozta – „több és más volt”, mint csupán áttérés a mezőgazdálkodás egyik üzemi formájáról egy másikra. A nagybirtokkal az a társadalmi-gazdasági intézmény tűnt el, amelyen a régi, az úri Magyarország nyugodott. A reform nélkül semmilyen társadalmi haladásnak nem lehetett szilárd alapja az országban. „Lezárta a múltat, egy nagy néposztály cselekvő részvételével.”¹³

Összességében megállapítható tehát, hogy az 1945. évi földreform és a demokratikus agrárfejlődés társadalmi következményei – a fentiek tükrében – akkor is rendkívül jelentősek voltak, ha számolunk azzal a ténnyel, hogy a nagyszámú mezőgazdasági népesség átrétegződési és mobilitási folyamatainak meggyorsítása helyett, az 1948–49-ben bekövetkezett úgynevezett szocialista fordulatig tartó

¹⁰ Erdei Ferenc: A magyar mezőgazdaság fejlődésének 20 éve. In Lackó Miklós – Szabó Bálint (szerk.): Húsz év (Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből). Budapest, Kossuth Kiadó, 1964, 110–111.

¹¹ Lackó Miklós: Szerkezeti változások a magyar munkásosztály összetételében 1945–1962. In Lackó M. – Szabó B. (szerk.): i. m., 77–78.

¹² Márkus István: Földosztás Gebén. Válasz, 1946, 6. 26; Seres József: Földreform Kunágótán. Válasz, 1947, 10. 10.

¹³ Donáth F.: i. m., 393.

néhány évben, tulajdonképpen annak immár a nagyobb tömegekre kiterjedő lassítását, a patriarchális falusi gazdaság kereteinek a kiszélesítését eredményezte. Ebben természetesen szerepet játszott az is, hogy a paraszti munkaerő-feleslegnek a mezőgazdaságon kívüli ágazatokba irányuló tömeges átrétegződési és egyéni mobilitási lehetőségei, a háborús veszteségek és károk okozta gondok miatt és számottevő gazdasági modernizáció hiányában ekkor még rendkívül korlátozottak voltak, sőt az ország kisparaszti jellegének erősödése átmenetileg mintegy fékezte is a falvakból kiinduló elvándorlást, a parasztság foglalkozási átrétegződését, akaratlanul is növelve a falvak népességmegtartó erejét.

Az utóbbi körülmény viszont előfeltétele lett annak, hogy a néhány év múltán soha nem látott ütemben felgyorsuló társadalmi átrétegződési folyamatok – mindenekelőtt az extenzív iparosítás – egyik legfőbb tartalékát a nagy munkaerő-felesleggel bíró, és a földosztás relatív radikalizmusa ellenére is túlnépesedett mezőgazdasági népesség adja majd. Mindazonáltal az 1945. évi földreform a magyar társadalom strukturális viszonyainak viharos átalakítási folyamatához jelentősen hozzájárult azzal, hogy előbb lassan, majd egyre intenzívebb ütemben felszámolódnak „azok az adottságok, amelyek egy feudális ballasztokkal terhelt, tőkés ipari fejlődésben elmaradott agrárország szociális képletét jellemezték”.¹⁴ Valóban mindenfajta későbbi nagy társadalmi mozgásfolyamat egyik éltető forrását az agrárnépesség jelentette Magyarországon. Ez azonban már egy másik korszak és másik történet.

¹⁴ Orbán Sándor: A magyar társadalom szerkezetének átalakulása a felszabadulás után. In Társadalmi struktúránk fejlődése I. Társadalmunk szerkezetének fejlődési tendenciái. Budapest, 1979, 109.

A POLGÁROSODÁS LEHETŐSÉGEI ÉS ESÉLYEI EGY ALFÖLDI NAGYVÁROS TÁRSADALMÁBAN (DEBRECENI PÉLDA)

Bevezetés

A polgárosodás rendkívül összetett és szerteágazó fogalom, amely mögött szakmai körökben és közéleti vitákban egyaránt sokféle értelmezés és felfogásbeli különbség húzódik meg régtől fogva. A fogalom felfejtésére tehát sem terjedelmi okokból, sem pedig a vállalt feladat jellegére való tekintettel nem vállalkozom. Mellőzve a részletes fogalmi tisztázást, kiindulásként – némi leegyszerűsítéssel – pusztán annyit kívánok leszögezni, hogy a polgárosodást a tőkés átalakulás és modernizáció szerves velejárójának tekintem, amely szerencsés esetben áthatja a gazdasági, a társadalmi és a kulturális élet, s nem kevésbé a közösségi és az egyéni lét egészét.

A polgárosodási folyamatok vizsgálatának aktualitását növeli az a körülmény, hogy a rendszerváltás, a piacgazdaságra való áttérés újra napirendre tűzte a polgárosodás ügyét, egy olyanfajta sokrétű gazdasági, politikai és kulturális függetlenség megteremtését, amely a valódi polgárság sajátja, s amely pozitív tartalma révén nemcsak a gazdasági folyamatokra gyakorol kedvező hatást, hanem sajátos mentalitást és morális arculatot kölcsönöz széles társadalmi csoportoknak és rétegeknek egyaránt. A gazdaságban és a társadalomban zajló folyamatok azonban ma még inkább csak a polgári átalakulás lehetőségeit villantják fel, semmint magát a már előrehaladott polgárosodást jellemeznék. Tény viszont, hogy a gazdaság és a társadalom polgári típusú átalakulásának az esélyei részben már adottak, csak annak a hogyanja, intenzitása és időtartama fölöttébb bizonytalan még. Mint ahogy a gazdaság és társadalom átalakulásával párhuzamosan, a társadalom morális értékei is változóban vannak.

A tanulmány korlátozott terjedelmi keretei között a hazai polgárosodásnak ezúttal csak azokat az összefüggéseit érintem, amelyek legáltalánosabban a tőkés átalakulást kísérő társadalmi folyamatok esélyeiről, jellegéről és lehetséges irányairól tanúskodnak egy magyarországi, nem kevésbé jellemző módon alföldi nagyváros esetében. A jelen kihívásaira is tekintettel, a gazdasági-társadalmi viszonyok polgárosodási tendenciáira szeretném felhívni a figyelmet, ezúttal az egykori cívisváros, Debrecen példáját tartva szem előtt. A kelet-magyarországi nagyváros ugyanis számos hajdani alföldi mezővároshoz (Cegléd, Kecskemét, Nagykőrös, Szeged, Hódmezővásárhely stb.) hasonlóan az úgynevezett cívisfejlődés útját járva, annak a jellegzetes társadalmi-gazdasági létformának az örökségét hagyományozta az utókorra, amely történelmi gyökereit a török hódoltság utáni időkből eredezteti. Ezekben az alföldi mezővárosokban – Erdei Ferenc szavaival – „...a közösségi

élet, a gazdasági törekvések és a társadalom egész tendenciája polgárparaszti volt” (Erdei é. n.).

Az így is fölöttébb szerteágazó kérdéskörből három, az egykori alföldi cívisváros társadalomfejlődése szempontjából is lényegesnek ítélt összefüggést emelek ki hangsúlyozottabban: *a történelmi előzmények* – máig ható – *sajátosságait*, a piaci viszonyok kiterjedésével együtt járó *vállalkozások szerepének térnyerését*, valamint *a középrétegek, avagy középosztályok társadalmi súlyának a növekedését*. Végül az előbbiekre tekintettel, a döntően statisztikai, szakirodalmi és egyéb társadalomtörténeti vizsgálataim eredményeire alapozva, olykor mintegy tudományos hipotézisként *néhány, a polgárosodási folyamatok várható irányaira, jellegére és lehetőségeire vonatkozó következtetést igyekszem levonni*.

Történelmi gyökerek – cívishagyományok

Kevés magyar város történelmét és sorsát szimbolizálja olyan kifejezően címerének meghatározó motívuma, mint a közel hat és fél évszázada városi jogú települését, Debrecenét, az egyiptomi mitológia csodás madara, a halhatatlanságot és a megújuló életet jelképező Főnix. Valóban beszédes jelképe ez egy, a fennmaradásáért annyi áldozatot hozó, a történelem nagy megpróbáltatásai közepette is mindig megújulni, újjászületni képes városnak, amelynek létrejötte is rejtélyes. Az errefelé járt angol utazó, *Robert Townson* a „jellegzetes pusztai várost” látva 1793-ban ezt írta a naplójába: „Miféle körülményeknek köszönheti létrejöttét Debrecen, nem tudom. Megfejtethetlen, mi bírhatott rá harmincezer embert, hogy olyan vidéket válasszon lakóhelyeül, ahol sem forrás, sem folyó, sem tüzelő, sem építőanyag nincs!”

A pillanatnyi benyomások alapján ítélő utazónak részben igaza volt, még ha nem is számolt a távolsági forgalom, a kereskedelmi útvonalak számára kedvező földrajzi fekvéssel, a viszonylag jó talajadottságokkal, az állattartást segítő kiterjedt legelőkkel. Felületes tájékozódás alapján azonban ő sem érthette meg a lényegét, az igazi fenntartó erőt, *a debreceni civitás szívós küzdelmét és szorgalmát a megélhetésért*, harcát a várost három oldalról is fenyegető, meg-megsarcoló hatalmakkal szemben. Hosszú ideig szigethelyzetbe került „három ország” a királyi, az erdélyi fejedelemségi és török hódoltsági Magyarország határán *ostromlott szigetté* vált Debrecen. Ez a helyzet „sündisznóállásba” kényszerítette, befelé fordulásra készítette, másfelől viszont oltalmat biztosított mindazok számára, akiket veszély fenyegetett.

Az előbbi gazdasági, politikai és társadalmi közegben gyökerezve a város kereskedő, kisiparos – hatalmas területei által indokolt –, mezőgazdasági jellegéből fakadt *az a sajátos polgár-paraszti (civis) fejlődés*, amely miatt később oly gyakran illették, a „*maradandóság*”, a „*debreceniség*” jelzőjével. A város sajátos körülményei ismeretében azóta már bebizonyosodott, hogy a régen egymás szinonimájaként kezelt, olykor elmarasztalásként használt jelzők legalább annyi pozitív tartalmat hordoztak, mint negatívát. Akárhogy is történt, a különböző ellenerők szorításá-

ban, a maga akaratát követő, szabad és ekkor még viszonylag demokratikusan kormányzott debreceni közösség *mindig talpra tudott állni, sőt gyarapodni volt képes*, miközben megteremtette az egyik legszebb és legkulturáltabb magyar városi civilizáció alapjait.

A XVI. században éppen itt honosodik meg leggyorsabban és legbujábban, itt virágzik ki Magyarországon a katolicizmussal szembeforduló *reformáció*, amely *szellemében annyira azonos a gyorsan fejlődő, nyílt szellemű és rugalmas észjárású kereskedőváros alapvető gondolkodásmódjával és törekvéseivel*. Debrecen a *protestantizmus legjelentősebb hazai és egyik számottevő nemzetközi központja lett*. Egyidejűleg pedig mind kiemelkedőbb *kulturális centrummá*, illetve egyre fejlődő és bővülő kollégiuma révén messze földön híres *iskolavárossá* vált. A város és főként a *Nagykollégium* révén a magyar művelődéstörténet, az irodalom és a tudomány számos kiválóságát nevelte és bocsátotta útjára.

Debrecen *kulturális értékkeremtő és kisugárzó szerepe* akkor sem csökkent, amikor terület- és népességnagyságát illetően egyaránt a legelsőik közé tartozó Debrecen a rohamos gyarapodásnak indult főváros, de más iparilag jelentékenyebbé váló vidéki városok mögött is egyre inkább elmaradt gazdasági erejét, jelentőségét tekintve. A magyarországi kapitalizmus korszakában Debrecen sokkal inkább a gazdasági fejlődés ellentmondásainak, egyoldalúságának, viszonylag alacsony színvonalának volt már a tükrözője, semmint az előrehaladás, az eredmények jelzője. Jelentőségét már nem annyira a gazdasági életben elfoglalt helye, sokkal inkább nagysága, közigazgatási és adminisztratív keretei, valamint kulturálisközpont-jellege, politikai súlya indokolhatták (Ránki 1976.)

A kedvezőtlen gazdasági, politikai és társadalmi körülmények hatására, a XVIII–XIX. század fordulójára egy viszonylag szűk, áldozatkész értelmiségi réteg kivételével a város hátat fordított a felvilágosodás, a reformkor eszméinek, a cívises polgárok többsége pedig sértődötten bezárkózva a kispolgári kényelemnek, a mindennapoknak élt. Eközben a haladás élvonalában járó városból *jórészt megszületett egy „maradi Debrecen”,* ám továbbra is megmaradt egy másik arca, „jobbik énje”: *az örök megújulásra kész Debrecené*. Ez a másik Debrecen adott otthont az 1849 januárjában Pest-Budáról menekülő magyar kormánynak, amely – Kossuth szavaival – a „magyar szabadság őrvárosába” költözött, s itt a Nagytemplomban mondta ki az országgyűlés a Habsburg-ház trónfosztását, Magyarország függetlenségét. Majd egy évszázad múltán, 1944 őszén-telén ismét rendkívül jelentős szerep jutott Debrecennek, amikor éppen itt, a cívisvárosban, az ősi *Kollégium Oratóriumában* ült össze 1944. december 21–22-én az *Ideiglenes Nemzetgyűlés* és megalakult az *Ideiglenes Nemzeti Kormány*. Történelme során immár másodszor lett Debrecen *az ország ideiglenes fővárosa* – ha csak átmenetileg is –, a megújulni vágyó nemzet szíve.

A város a *cívisösök által hagyományozott értékes örökséggel érkezett a XX. század végéhez*, s ezeket megőrizve kell hogy átlépje az évezred küszöbét. Egyetlen debreceni polgár sem – legkevesbé a várost irányító politikai, gazdasági és szellemi vezető elit, akárcsak a formálódó középosztály – hagyhatja figyelmen kívül a *történelmi*

hagyományokat, amelyek akarva-akaratlanul jelen vannak a gyorsan változó mai város életében is. Így maradhat csak, a jelenben is várost formáló, identitás-tudatot alakító tényező a „debreceniség” (Baranyi 1984).

Az elmondottakból is következik, hogy a rendszerváltás utáni Debrecen társadalmában kibontakozó, a távlatokat tekintve sokat ígérő *polgárosodási folyamat* esélyeit, a *polgári fejlődés* gazdasági-társadalmi feltételrendszerének az alakulását vizsgálva, *Debrecen esetében semmi esetre sem hagyható figyelmen kívül az a történeti összefüggés*, hogy a „cíviss” jelzővel illetett *parasztpolgári*, avagy *polgárparaszti* városfejlődés sajátos „alföldi útja” a régió egykori városai-mezővárosai közül ugyanis éppen Debrecenben teljesült ki a legerőteljesebben és a legkarakterisztikusabban. A történelmi korokban legnépesebb magyar város az alföldi városfejlődésnek azt az útját járta, amelyet a szakirodalom az „Alföld-szindróma” vagy az „Alföld-tünetszoport” gyűjtőfogalomba sorol (Beluszky 1988; Csátári 1993).

A *debreceni civistársadalomról* írott könyvében Balogh István sokoldalúan és részletesen föltárta azt a folyamatot, amelynek során a XVIII. század végétől kialakult, s majd a XX. század első évtizedeiben felbomlott a debreceni civisparasztpolgári közösség. A török hódoltság idején az Alföld hatalmas területei néptelenedtek el, s a lakosság egy-egy nagyobb alföldi városba húzódott. A török kiűzése után óriási szabad földterület állott rendelkezésére a városoknak (Debrecen, Szeged, Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös, Hódmezővásárhely stb.). Debrecenben ezeken a területeken a földművelés kezdetben igen kis méretű volt, legfeljebb a város szükségletét látta el, ellenben egyre inkább kifejlődött egy nagyarányú legeltető állattenyésztés. A földközösség lassú felbomlásával – amely a XIX. század első felében zárult le teljesen – előállott helyzetben a XVIII. század végétől, a tisztán polgárinak tekinthető patrícius-, iparúzó, kereskedő réteg kezdett elsorvadni, anyagi helyzete meggyengülni, s ezzel egy időben a város polgárai közül mind többen tértek át a földművelésre. De még a XIX. század elején sem tekinthető Debrecen egyértelműen parasztvárosnak, bár az is nyilvánvaló, hogy nem a kapitalista termelési rendszerre jellemző újkori polgárság alakult ki (Balogh 1973).

A földközösség felbomlásával újabb területek kerültek eke alá, s a földből a polgárjog maradványaként elsősorban a város polgárai részesedtek. A nemességet szerzett polgárok a várossal történt korábbi összeütközések következtében a XVIII. században lassan kivonultak a városból, s megyei birtokaikra költöztek. Debrecen polgárai pedig a közös földből kapott gazdaságaikat kezdték művelni, s lassan hivatásukká vált a földművelés. A föld azonban nem egyenlő arányban oszlott meg. Ezt az egyenlőtlenséget tovább növelte a földvásárlás, amelyből főleg a kereskedők vették ki a részüket. Az egykori híres kereskedőcsaládok utódai felesleges tőkéken egyre inkább földet vásároltak, s még a XX. század elején is ez utóbbi alkotta a debreceni földbirtokosok előkelőbb rétegét.

A XIX–XX. század fordulójára lassan megváltozott a „cíviss” szó értelme, s ezalatt már szinte kizárólagosan a földművelővé vált egykori polgárok közösségét értették. A civis gyűjtőfogalomnak fontos anyagi tartalma mellett sajátos szellemi tartalma is volt: a polgári életfelfogás közössége, a tradíciók, a hagyományos gazdálkodás és

társadalmi szemlélet, a patriarchális érintkezési forma, szokásrendszerek, amely zárt közösséggé kovácsolta ezt a társadalmat (Baranyi 1972).

A századforduló és az első világháború közötti másfél évtizedben a hagyományaihoz makacsul ragaszkodó, ám egyre zsugorodó debreceni civisközösség jellegét már egyértelműen az agrárkötődés határozta meg. A korábban pozitív tartalmakat hordozó, a polgári fejlődés elemeivel erősebben átszőtt debreceni civishagyomány, életforma és felfogás a századfordulóra fokozatosan egy paraszti foglalkozású kisebbség sajátja lett. A debreceni civis ugyan egyre erőteljesebben foglalkozott földműveléssel, de három évszázados történelme során mindvégig különbözött az egykori jobbágyparaszság újkori utódaitól. Mindig is polgárnak érezte és nevezte, illetőleg az egykori kiváltságos jogállás örökösének tekintette magát, s egészen 1945-ig féltve őrizte a hajdanvolt polgárjog kisebb-nagyobb darabjait.

Miután a századfordulóra az erősen mezőgazdasági jellegű alföldi városokból az agrárnépesség a kiterjedt tanyavilágba költözött, Debrecenben pedig jóval kisebb intenzitással, csak ez idő tájt indult meg a kiköltözés folyamata, a paraszti életforma és a városi lét jellegzetes egybeötvöződése szilárdabb és tartósabb volt itt, mint a már említett alföldi tanyás városokban. Ezzel magyarázható, hogy az 1910-es népszámlálás adatait elemezve, a tőkés ipari fejlődés ellenére Debrecen kevésbé városias település volt, mint a korabeli Pozsony, Kassa, Miskolc vagy Nagyvárad. Míg ugyanis ezekben az ipari, kereskedelmi centrumokban a városalkotó elem 84–87% között mozgott, addig Debrecenben alig érte el a 63%-ot. A paraszti létforma előretörése miatt ezt a szerény többséget sem lehetett igazi városias népelemnek tekinteni. Nem csoda tehát, hogy a debreceni civispolgár sohasem tette magáévá az újkori polgári mentalitást, egyre konzervatívabbá válva, gondolkodásában és felfogásában a XIX. századi polgári formákat őrizte meg.

Másfelől viszont a debreceni civispolgár a belvárosból a külvárossá vált kertsekbe kiszorulva is városlakónak tartotta magát, miközben a hagyományozódott életérzés és a valóság közötti különbségekből fakadó konzekvenciák leszűrése iránt érzéketlen maradt. Mindazonáltal a debreceni civisközösség nagy számbeli súlyával, sajátos, egyszersmind megmerevedett életformájával, erkölcsével és világnézetével a beolvadni szándékozókát vonzotta, az új iránt fogékonyabbakat viszont eltaszította magától. A debreceni civisfejlődés ellentmondásosságát jól tükrözi annak a kettős esélynek a sorsa, amelyet a történelem mintegy reális alternatívaként kínált fel egykoron. A XIX. század első évtizedeiben úgy látszott ugyanis, hogy a debreceni civis példája „...a magyar társadalom és a nemzeti kultúra mintaképe lesz. Nem vált azzá – maga sem vállalta ezt a szerepet, de az idő is túlhaladott rajta. Ekkorra már második természetévé vált a bizalmatlanság, a passzív ellenállás és a meglévőhöz való ragaszkodás. Ezért nem lett polgár újkori értelemben, ezért vált parasztpolgárrá, civissé.” (Balogh 1973)

Az elmondottak alapján, a retardált civisparasztpolgári fejlődés ismeretében aligha kell külön is hangsúlyozni, hogy milyen nagy a tét a rendszerváltás után, egy immár organikus, polgári átalakulást áhító, a polgári társadalomfejlődés jövőjéért tenni akaró Debrecen számára.

Polgárosodási tendenciák a jelenkori Debrecen társadalmában

A hagyományok, a pozitív történelmi példák, a regionális, illetve makroregionális funkció, a tercier ágak, a szolgáltató szektor fejlettsége, az országos átlaghoz, illetőleg a magyarországi nagyvárosok többségéhez képest jó esélyeket kínálnak manapság Debrecen számára, az újfent napirendre került polgári átalakuláshoz. Már csak ezért sem lehet közömbös a polgárosodás lehetőségeinek és esélyeinek a vizsgálata, különösképp egy olyan regionális, sőt makroregionális szerepkörrel bíró nagyvárosban, mint amilyen Debrecen. A tiszántúli centrumban 210 ezer főnyi lakossággal, az ország második, illetőleg a „vidéki Magyarország” *legnépesebb városában* ugyanis régi, mondhatni történelmi hagyományai voltak a konzervatív és progresszív gazdasági és morális értékeket egyszerre hordozó sajátos paraszt-polgári, avagy polgárparaszti, más szóval a – hosszú ideig szinte a város szinonimájaként, illetve állandó jelzőjeként használt – *cívisfejlődésnek*. A polgárosodás kedvező táptalaja volt továbbá régtől fogva a *céhes*, majd a *kisipar* nagyon erős társadalmi-gazdasági jelenléte. A város gazdasági, mindenekelőtt pedig kiemelkedő oktatási, kulturális, egészségügyi, adminisztratív centrumjellegéből fakadóan Debrecenben hagyományosan jelentős volt a *tercier ágazat*, valamint a *szolgáltató szektor*, következésképpen a *középrétegek*, a *középosztályok* száma és szerepe is.

A *tercier*, sőt újabban a legmagasabb szintű *tudományos-szellemi szolgáltató-tevékenységeket magában foglaló kvaterner szektor* kiemelkedő súlya ma is megmaradt Debrecenben. A korábban – főként az 1950-es és az 1960-as években – lezajlott jelentős, nemegyszer erőltetett ütemű iparosítás ellenére *sem vált Debrecen típusos iparvárossá*. A *tercier ágazatok* ma is a lakosság csaknem felét foglalkoztatják, és e téren még további bővülés várható. Az így *felhalmozott információ és tudás alapja lehet egy intenzív gazdasági fejlődésnek*, amely egy makrorégió üzleti informatikaközpontjává válhat Debrecen, kihasználva a szomszédos országokkal meglévő gazdasági kapcsolatait, a határ menti, a határokon átnyúló együttműködés fejlesztésének lehetőségeit is. A szolgáltatásoknak egy formája, az úgynevezett *termelési, gazdasági szolgáltatások* a rendszerváltást követően indultak gyors fejlődésnek, s ezek a város regionális szerepkörét fejlesztik. Itt elsősorban olyan pénzügyi, hitel-, nagykereskedelmi, egyéb gazdasági, biztosítási, közigazgatási stb. szolgáltatásokra lehet gondolni, amelyek jelenléte a város üzleti megítélése szempontjából is elsőrendű fontosságú.

A helyi társadalom különböző szintjein fölöttébb változatos formákban zajló folyamatokat vizsgálva igazán megbízható statisztikai fogódzók hiányában is egyértelmű ma már, hogy a rendszerváltás nyomán megkezdődött, s egyre gyorsuló ütemben folytatódik a régi társadalmi viszonyok bomlása és az újak kiépülése. Mára teljesen értelmét veszítette a *társadalom* – ideologikus szempontok által is erősen determinált – *hagyományos osztály- és rétegszerkezeti* bontása, a *két osztály-két réteg* megkülönböztetésén alapuló úgynevezett *dichotom struktúramodell*, amely egészen az 1980-as évek vége feléig a társadalmi szerkezet vizsgálatának a „hivatalos” statisztikai modellje volt Magyarországon (Baranyi 1985).

A rendszerváltás nyomán *jellegében és összetételében* gyökeresen új társadalmi-strukturális viszonyok vannak formálódóban Debrecen társadalmában is. A meg lehetőségen nagy intenzitású folyamat két legfőbb jellemzője a *sokirányú és gyorsuló polarizálódás* (tömeges, immár a középrétegek egyre népesebb csoportjait is erodáló elmagányosodás és lecsúszás egyfelől, gazdagodó rétegek szűk csoportjai másfelől); a *régi és új elit*ek összefonódása; a *polgárosodás és proletarizálódás egyidejűsége*; a *szerteágazó rétegzettség és differenciálódás*, illetőleg az *átrétegződési-mobilitási folyamatok* korábbi gyors ütemének, élénk átáramlási dinamizmusának, főleg a felfelé irányuló mozgásfolyamatok változásainak a lelassulása, más szóval a *társadalom zártabbá válása*. A napjainkban zajló folyamatokat szembeesítve az elmúlt évtizedek statisztikai adataival, illetve társadalmi struktúramodelljével, néhány egészen nyilvánvaló, a Debrecen társadalmában zajló gyökeres mennyiségi és minőségi változások jellegére és *tartalmára is vonatkozó következtetés szűrhető* le:

- ♦ a szó szociológiai értelmében is megszűnt a *munkásság* egykor volt domináns szerepe;
- ♦ a Debrecen társadalmában korábban sem túlzottan jelentős *parasztság*, *később a helyét elfoglaló szövetkezeti parasztság* hagyományos értelemben eltűnt a város társadalmából;
- ♦ megőrződött, sőt növekedett az *értelmiségi-szellemi foglalkozásúaknak* az országos átlagnál mindig lényegesen magasabb, tradicionálisan kiemelkedő aránya, társadalmi jelenléte és súlya;
- ♦ átalakult és „felértékelődött” a második világháború utáni évtizedekben jelentéktelenné zsugorított *kisárutermelő magánszektor* gazdasági-társadalmi szerepe, miután létszámban meggyarapodva, jelentős mértékben feltöltődött az új polgárosodni kívánó kis- és középvállalkozók sokaságával;
- ♦ merőben új viszonyok közepette, s jórészt megváltozott tartalommal, a piacgazdaság körülményeihez igazodva, újfent megjelent és egyre erősödő pozíciót foglal el a társadalom struktúrájában a *tőkés árutermelő-nagyvállalkozói réteg*.

Az elmúlt évek gazdasági (és politikai) változásai nyomán a tradicionális *munkásság* teljesen dezorganizálódott, a *parasztság* pedig hagyományos értelemben eltűnt a társadalmunkból, miközben az *értelmiség* túlnyomó többsége – kivéve a pártelitbe integrálódott, a hatalmi elittel összekapcsolódó csoportjait – bizonytalan egzisztenciális helyzetben, megtépzott tekintéllyel, megosztottan és kiábrándultan, jórészt közönyösen és rossz közérzettel szemléli a rendszerváltás óta zajló folyamatokat. Sokaknak sovány vigasz, hogy az elszegényedéssel egyidejűleg *polgári értékek jelennek meg újra*, s születőben van egy *újfajta középosztály* is. A kétségtelenül érvényesülő kedvező folyamatok mellett a tömeges elszegényedés és elnyomorodás hatására egyre többen sodródnak a társadalmi lét periferiájára. Önmagát kínálja tehát a kérdés, hogy napjaink olykor áttekinthetetlenül bonyolult átalakulási folyamatainak közepette „...kikből lesznek polgárok, kikből proletárok” (Bóhm 1996).

A vállalkozásokra vonatkozó adatok is azt támasztják alá, hogy a *tercier és kvaterner* szektor, illetőleg a *szellemi foglalkozásúak* magas aránya régtől fogva egyik megkülönböztető jellegzetessége Debrecen társadalmának. A város *foglalkozási szerkezete* az 1945 utáni eltelt minden egyes időszakban jelentősen módosult. Különösen szembeötlő a *szolgáltatás, az egészségügyi, a kulturális, az oktatási területek* fejlesztése nyomán – főként az 1970 és 1980 közötti évtizedben – a *nem anyagi ágakban* foglalkoztatottak számának és arányának a növekedése. Megközelítően ugyanez mondható el a *tercier ágakról* is. Ettől eltekintve is, míg 1970 és 1980 között a mezőgazdaság kivételével minden gazdasági ág növelte foglalkoztatottjainak számát és arányát, addig az 1980-as évtizedben az aktív keresők száma és aránya csak a *kereskedelemben, a vízgazdálkodásban és a nem anyagi ágakban* nőtt, a többi ágazatban, sőt az összes foglalkoztatottakat tekintve is 1980 és 1990 között már csökkent.

Az aktív keresőket *tevékenységük jellege és állománycsoportja* szerint osztályozva az összes aktív keresőnek már 1970-ben is mintegy 36,8%-a, 1980-ban és 1990-ben pedig 41,8, illetve 42,3%-a számított *nem fizikai (szellemi) foglalkozásúnak*. A gazdasági ágak eltérő ütemű fejlődése, ezáltal az aktív keresők ágazonkénti arányának módosulása, a termelő ágazatok technikai színvonalának javulása eredményeként tehát – különösen az 1970 és 1980 közötti évtizedben – a *nem fizikai (szellemi) foglalkozásúak* száma és aránya erőteljesen emelkedett. Ezzel egyidejűleg nőtt a *szakképzett fizikai foglalkozásúak, a szak- és betanított munkások* száma és aránya is.

Az 1980-as években, főként a gazdasági rendszerváltás „előjátékaként”, az évtized második felétől viszont már megtorpant a szak- és betanított munkások, illetve a nem fizikai (szellemi) foglalkozásúaknak a korábbi dinamikus növekedési üteme. Jelentősen csökkent ugyanakkor a segédmunkások száma és aránya. Vélhetően az ő soraikból táplálkozott a *fizikai foglalkozású önálló és segítő családtag* állománycsoport rohamos gyarapodása. Számuk ugyanis 1980 és 1990 között mintegy megháromszorozódott, s az aktív keresőkön belüli részarányuk is ugrásszerűen (1,8%-ról 5,0%-ra) nőtt. Döntően közülük kerültek ki a rendszerváltás küszöbén az első, zömmel *mezőgazdasági vállalkozók* – vagy éppen *kényszervállalkozók*.

Debrecenben a város népességnagyságánál, regionális szerepkörénél fogva az egyes gazdasági ágakban foglalkoztatottak aránya erőteljesen eltér a megye többi településétől, illetve településeggyüttesétől. Itt ugyanis jóval magasabb az iparban és a nem anyagi ágazatokban dolgozók aránya, mint a megye többi településén. Az ország hasonló, felsőfokú szerepkörrel rendelkező városaitól is különbözik némiképp az ágazati és foglalkozási szerkezet. Az 1980-as években valamennyi megyei városénál – még Budapestnél is – magasabb volt a nem anyagi ágakban és a közlekedésben foglalkoztatottak aránya, az ipari aktív keresőké ellenben (Szeged kivételével) alacsonyabb. A megyén belüli területi megoszlást illetően viszont minden gazdasági ágban nyilvánvaló Debrecennek a 38%-os népességarányát – a mezőgazdaság kivételével – magasan meghaladó túlsúlya, vagy legalábbis meghatározó szerepe.

A rendelkezésre álló foglalkoztatásstatisztikai adatok ma is a *középrétegek*, illetve a polgári *középosztályok* formálódása szempontjából perdöntő jelentőségű *tercier*, valamint a zömmel értelmiségi-szellemi foglalkozásúakat alkalmazó *kvaterner*, illetőleg a *nem anyagi ágak* meghatározó szerepének az előretörését jelzik Debrecen társadalmában. Ma már az alkalmazásban állók közel kétharmadát (65,0%-át) együttesen a *tercier* (kereskedelem, közlekedés stb.) és a *nem anyagi ágak* foglalkoztatják, s ezen belül az utóbbiak aránya önmagában is meghaladja a 40%-ot (1. táblázat)

1. TÁBLÁZAT. Az alkalmazásban állók száma gazdasági áganként Debrecenben, 1992–1998

Gazdasági ág	1992		1994		1998. jan. 1.	
	szám	%	szám	%	szám	%
1. Mezőgazdaság	1 834	2,6	908	1,5	459	1,0
2. Ipar	24 707	34,5	19 162	31,5	16 007	32,5
3. Építőipar	3 888	5,4	1 639	2,7	761	1,5
4. Kereskedelem, vendéglátás	8 056	11,3	6 449	10,6	3 755	7,6
5. Közlekedés, szállítás, posta, hírközlés	8 143	11,4	8 872	14,6	7 137	14,5
6. Nem anyagi ágak	24 918	34,8	23 838	39,1	21 154	42,9
oktatás	9 725	13,6	9 085	14,9	7 087	14,4
egészségügy, szociális ellátás	7 343	10,3	6 989	11,5	6 533	13,3
pénzügyi és egyéb gazdasági szolgáltatás	3 399	4,8	3 187	5,2	2 585	5,2
közigazgatás, kötelező társadalombiztosítás	2 528	3,5	2 807	4,6	3 653	7,4
egyéb közösségi, társadalmi és személyi szolgáltatás	1 920	2,7	1 770	2,9	1 296	2,6
Összesen	71 543	100,0	60 868	100,0	49 273	100,0

Forrás: KSH Hajdú-Bihar megyei statisztikai évkönyv (1996, 1997).

A polgárosodás tendenciája Debrecenben is erőteljesen a gazdaság szerkezeti és szervezeti átalakulása nyomán az immár privatizált vállalatok és *vállalkozások jövőjétől függ*. Kedvező kiindulási alap ugyanis mindenfajta polgárosodási törekvés számára, hogy a rendszerváltás folyamatában teljesen átalakult Debrecenben is *a gazdasági szervezetek tulajdoni jellege, gazdálkodási formája*. Az 1990-es évek kezdetétől ugrásszerűen emelkedett a gazdasági élet szereplőinek a száma Debrecenben. A folyamat ugyan az 1994–1997 közötti időszakban némileg lelassult, ám a kialakult számszerű arányok egyértelműen a *vállalkozói szféra előretöréséről*, meghatározó szerepéről, illetve túlsúlyáról tanúskodnak.

Az 1990-es évek második felére a gazdasági szervezetek túlnyomó többségét, 66,9%-át már az *egyéni vállalkozások* tették ki az alföldi centrumvárosban.

A 22 573 regisztrált vállalkozásból 15 110 volt az *egyéni vállalkozások* száma 1997 elején. Ez a figyelemre méltó nagyságrend akkor is jelentős gazdasági-társadalmi súlyt képvisel, ha – mint ismeretes – az egyéni vállalkozások egy számottevő része *kényszervállalkozás*, afféle *kvázi vállalkozás*, amely épp olyan hamar képes megszűnni, mint amilyen gyorsan létrejön. A polgári középosztályok kialakulása szempontjából nagyon fontos *vállalkozási formának éppen az instabilitása, gazdasági gyengesége jelenti ma még az erőteljesebb polgárosodás egyik féléjét*. Igen kétséges ugyanis, hogy ennek a vállalkozói rétegnek a rohamos létszámgyarapodása mögött (1991 és 1997 között mintegy 10 ezer fő) teljes körű valós és megalapozott *társadalmi-gazdasági modernizációs folyamatok húzódtak meg*.

A fenti megállapításokkal együtt a polgárosodás esélyei a gazdasági szervezetek és a gazdálkodási formák oldaláról is adottak, különös tekintettel a *jogi személyiségű és jogi személyiség nélküli* gazdasági szervezetek adatainak az alakulására, számuk és arányuk jelentős emelkedésére. Az előbbi gazdálkodási formában az állami vállalatok és szövetkezetek számának a csökkenésével egyidejűleg a gazdasági társaságok (kft., rt.), az utóbbiban pedig a betéti társaságok (bt.) száma nőtt rohamos ütemben az 1990-es években. A gazdasági szervezetek számának gyarapodása 1994 és 1997 között meghaladta az egyéni vállalkozások számának a növekedését is (2. táblázat).

2. TÁBLÁZAT. Regisztrált vállalkozások Debrecenben, 1992–1997

A vállalkozások száma és jellege		Regisztrált vállalkozások				
		1992	1993	1994	1995	1997
Vállalkozások összesen		14 739	18 431	21 508	22 033	22 573
Ebből:	jogi személyiségű vállalkozás	1 398	1 789	2 127	2 449	2 889
	ebből: kft.	1 188	1 578	1 904	2 210	2 650
	jogi személyiség nélküli vállalkozás	13 341	16 642	19 381	19 584	19 684
	ebből: bt.	1 402	2 121	2 642	2 995	3 606
	egyéni vállalkozás	11 350	13 809	16 027	15 691	15 110

Forrás: KSH Hajdú-Bihar Megyei Igazgatósága.

Az úgynevezett *regisztrált vállalkozások* összetételének gazdasági ágazatonkénti adatai is azt a feltételezést erősítik meg, hogy Debrecenben az összes vállalkozások túlnyomó többsége a *tercier szektorból*, illetve a *nem anyagi ágakból* kerül ki, akárcsak az *egyéni vállalkozások* nagyobbik fele. Míg ugyanis 1997 elején a 22 573 Debrecenben regisztrált vállalkozásnak mindössze 4%-a tevékenykedett a *mezőgazdaságban*, 17%-a az *iparban és építőiparban*, addig a *tercier ágak* (kereskedelem, vendéglátás, közlekedés, posta, szállítás, hírközlés stb., valamint az egyéb *nem anyagi ágak*) a vállalkozások 79%-át ölelték fel. Az összes vállalkozás 67%-át kitevő 15 110 egyéni vállalkozás esetében a *mezőgazdaság aránya* 5,2%, az *ipar-építőipar* 16,0%, a *tercier ágaké* 39,4%, illetőleg az utóbbiakhoz kapcsolódó

nem anyagi ágak aránya pedig ugyancsak 39,4% (együtt 78,8%) volt 1997-ben (T-Star adatbázis).

A valóságot pontosabban tükröző kép rajzolható meg a *működő vállalkozások* vizsgálata alapján, hiszen ezek nemcsak a regisztrációban szerepelnek, hanem tényleges tevékenységet folytatnak. Az immár csak a *működő vállalkozások* számbavételével készült adatfelvétel szerint – érthető módon – a gazdaság minden ágában jelentősen alacsonyabb a vállalkozások száma, mint a „jogilag létező” regisztrált vállalkozásoké. Ám a gazdasági ágak szerinti megoszlás arányszámait sem változtak a fentebb részletezettekhez viszonyítva. A *tercier* és az egyéb *nem anyagi ágak* egyértelmű *dominanciája* mind az összes *működő vállalkozás* (76,9%), mind pedig az összes *regisztrált vállalkozás* tekintetében (78,8%) megmaradt. 1997–1998 fordulóján is, különösképp ami az összes *működő egyéni vállalkozást* (78,3%) illeti. Ez ismételtén arra enged következtetni, hogy a polgárosodási folyamatok a legerőteljesebben a *tercier*, illetve a szolgáltató szektorban bontakoztak ki, s várhatóan – összhangban Debrecen hagyományosan kialakult és öröklött nagyvárosi funkcióival – a jövőben is ezeken a területeken vernek legerőteljesebben gyökeret (3. táblázat).

3. TÁBLÁZAT. A működő vállalkozások száma gazdasági ág szerint Debrecenben, 1997

Gazdasági ág	Működő jogi személyiségű vállalkozás		Működő jogi személyiség nélküli vállalkozás		Ebből: egyéni vállalkozás		Működő vállalkozások összesen	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
1. Mezőgazdaság, erdőgazdálkodás	141	4,7	657	4,6	580	5,4	798	4,6
2. Ipar, építőipar	688	23,0	2 516	17,5	1 739	16,3	3 204	18,5
3. Kereskedelem, javítás	1219	40,7	4 469	31,1	3 087	29,0	5 688	32,8
4. Szálláshely, vendéglátás	84	2,8	612	4,3	452	4,2	696	4,0
5. Szállítás, posta és távközlés	101	3,4	922	6,4	816	7,6	1 023	5,9
6. Ingatlanügyletek, egyéb szolgáltatás	565	18,8	3 224	22,4	2 452	22,9	3 789	21,8
7. Egyéb	199	6,6	1 962	13,7	1 560	14,6	2 161	12,4
3–7. együtt	2168	72,3	11 189	77,9	8 367	78,3	13 357	76,9
Összesen	2997	100,0	14 362	100,0	10 686	100,0	17 359	100,0

Forrás: KSH Hajdú-Bihar megyei statisztikai évkönyv (1997), 201.

A Hajdú-Bihar megyében 1997 végén – 1998 elején működő 31 966 vállalkozásnak több mint a fele, 54,3%-a (17 359 vállalkozás) eleve a megyeszékhelyre koncentrálódott, miközben a hajdú-bihari társas vállalkozásoknak a 68%-a, az egyénieknek pedig 48,3%-a debreceni székhelyű volt. Az 1000 lakosra számított

vállalkozások sűrűsége – a várakozásoknak megfelelően – jóval meghaladja Debrecenben (80) a magyarországi vidéki városok (74), s még inkább a megyeszékhelyek nélküli többi város (64) átlagát, jóllehet a megyeszékhelyek átlagához képest még ma is mutatkozik némi lemaradás. *A gazdasági életnek a megyeszékhelyre jellemző koncentrálttsága* tehát mind a mai napig változatlan. *Ez pedig jó alapot teremthet a város számára a piacgazdasági viszonyok megszilárdításához és az ezzel együtt járó polgárosodási folyamatok kiteljesedéséhez.*

A polgárosodás esélyeit latolgatva az sem mellékes, hogy a működő jogi személyiségű gazdasági szervezetek 84%-át a 11 fő alatti *kisvállalkozások* adják, miközben a jelentősebb létszámú 51–300 főt foglalkoztató, illetőleg a 300 fő feletti *közép- és nagyvállalkozások* együttesen is mindössze a jogi személyiségű gazdasági szervezetek 6%-át teszik ki. A szélső pólusokon történő *polarizáltság* (erős koncentráció egyfelől, kis- és közepes vállalkozásméretek másfelől) nyilvánvaló, mint ahogyan az is, hogy a gazdasági-társadalmi folyamatok bázisát igen jelentős mértékben a *kis- és középvállalkozások* jelentik.

Végül, a vállalkozások helyzetének alakulásával kapcsolatban, a körülmények kedvező alakulása mellett azonban említést érdemel az is, hogy az 1990 utáni privatizáció Debrecenben szintén magával hozta ugyan a vállalkozói szellem felélénkülését, amelyet a tőkehiány, a szakértelem hiányosságai és a piacgazdálkodás szigorú törvényei miatt csak részben kísért siker. A vállalkozók soraiban igen nagy a fluktuáció, amely nem mindig kedvezett a polgári értékrend kialakulásának és megszilárdulásának. Csak igen kevésbé számíthatnak a polgárosodásra azok, akik lemaradtak a versenyben, s hosszabb távra kikerültek a gazdaság vérkeringéséből.

A társadalmi mozgásfolyamatok képlekenysége miatt, s még inkább az átfogó és megbízható társadalomstatistikai adatbázisok hiányában ma még igen nehéz pontosan megrajzolni a jelenlegi, még kevésbé az elkövetkező évek társadalmi struktúrájának a képét. Egy, az 1997 októberében, a Századvég Politikai Elemzések Központja és a Társadalomkutatási Informatikai Központ (Tárki) által készített 1500-as mintán alapuló – elsődlegesen választási magatartást és pártpreferenciát összehasonlító – reprezentatív felmérés és vizsgálat némi fogódzót jelent a strukturális viszonyok alakulásának a nyomon követéséhez (4. táblázat).

4. TÁBLÁZAT. *Osztály-hovatartozás önbesorolás alapján, 1997, %*

1. Alsó osztály	10,3
2. Munkásosztály	40,9
3. Alsó középosztály	22,5
4. Középosztály	23,0
5. Felső középosztály	1,4
6. Nem sorolt	1,9
Összesen	100,0

Forrás: Országos 1500-as reprezentatív felmérés (Századvég-Tárki).

Közli: Népszabadság, 1997. nov. 8., 21.

Az országos felmérés eredményeit alkalmazva egyik tájékoztató pontként, a korábban kifejtettek alapján, figyelembe véve a település nagyvárosi (centrum-) jellegét és sajátosságait is, Debrecen társadalmának strukturális összetétele elsődlegesen azzal jellemezhető, hogy a tercier és kvaterner szektor meghatározó jelentősége miatt az „alsó középosztályba” és a „középosztályba” tartozók aránya együtt mintegy öt-tíz százalékkal magasabb (55–60%), míg az úgynevezett munkásosztály aránya, miután a város döntően sem ipari, sem mezőgazdasági jelleggel nem bír, 5–10 százalékkal alacsonyabb (30–35%) a 4. táblázatban feltüntetett viszonyszámoknál. A többi kategóriabesorolás nagyjából-egészéből jellemző lehet Debrecenre is.

A magyar társadalom állapotáról nemrég közreadott jelzőszámok, amelyek a folyamatok jellegét tekintve akár Debrecenre is vonatkoztathatók, arra utalnak, hogy a társadalmi szerkezet változásában a *hosszú távú tendenciák érvényesülése mellett folytatódtak a rendszerváltás után megindult új tendenciák*. Nőtt a vezetők és az értelmiségiek, valamint az önálló iparosok, kereskedők és vállalkozók aránya, csökkent a mezőgazdasági munkásoké és parasztoké az aktív keresők között. Tovább csökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya és kismértékben az iparban és építőiparban foglalkoztatottak aránya. Tény, hogy az önálló iparos, kereskedő, valamint a *vállalkozói réteg számbeli gyarapodása a polgárosodási folyamatok szempontjából meghatározó* jelentőségű. Ám az e rétegben tapasztalható nagymértékű fluktuáció arra utal, hogy az átmeneti időszakban *még meglehetősen törékenyek* azok a folyamatok, amelyek e réteg megalapozott stabilitását eredményezhetik. (A fenti tendenciák alapján fontos megjegyezni, hogy a rétegszerkezet hagyományos kategóriákkal való jellemzése egyre kevésbé felel meg a változó társadalmi viszonyoknak, ezért a közeljövő feladata, hogy a mai és a jövőbeni viszonyokat jobban tükröző társadalmi tagozódási modell kerüljön kialakításra.) (Vukovich–Harcza 1998)

Néhány következtetés – a polgárosodási folyamatok dilemmái

A jelenlegi ismeretek birtokában, a közelmúltban lejátszódott és ma is zajló folyamatok ismeretében országos és regionális összefüggések figyelembevételével – Debrecen társadalmára vonatkozóan az alábbi általános érvényű következtetések szűrhetők le.

A társadalmi mozgásfolyamatok jellegének és mennyiségének a meghatározásában kitüntetett szerephez jutott a *gazdaság mélyreható szerkezeti és szervezeti átalakulása*, mindenekelőtt a *tulajdonviszonyok gyökeres átrendeződése, az új vállalkozási formák megjelenése*. A gazdaság jelenleg is folyó szerkezeti és szervezeti átalakítása, az állami tulajdonban lévő munkahelyek gyors növekedése következtében *emelkedik a magánszektorban foglalkoztatottak, valamint az önálló iparosok, kereskedők, az egyéni vállalkozók száma és aránya* is. Nem könnyű pontosan megállapítani a változások méreteit, annyi azonban biztosra vehető, hogy a *gaz-*

dasági rendszerváltás máris jelentős átrétegződési folyamatokat indított el a város társadalmában is. A társadalom szélső pólusain egyre nagyobb távolságokat felmutató rétegződés kezdődött, új típusú polgári középosztály formálódása indult meg, a munkanélküliség széles körűvé vált, s igen vékony „elitcsoportok” mellett egyre tekintélyesebb számú társadalmi csoportok marginalizálódnak, illetve szegregálódnak (Andorka 1996a).

A Debrecenre vonatkozó vizsgálatok, éppen a középrétegek átlagosnál magasabb száma és aránya miatt ugyanakkor nem támasztják alá az országos folyamatokból leszűrte, a magyar társadalomtudósok többsége részéről a rendszerváltás után megfogalmazódott várakozást, amely szerint a nagy létszámú és anyagilag-politikailag erős középrétegekből álló középosztály fejlődik ki, az úgynevezett nyugat-európai típusú – „középosztályi” – társadalom kontúrjai rajzolódni kezdnek. Ezt Debrecen esetében azok a kételkedő álláspontok sem vonhatják kétségbe, amelyek szerint bizonyos jelek alapján néha úgy tűnik, hogy olyan – Szelényi Iván által „manager-kapitalizmusnak” nevezett – társadalmi szerkezet, úgynevezett „latin-amerikai” társadalom van kialakulóban, amelyben „...kis létszámú, nagy jövedelmű és nagy gazdasági hatalmú elit áll szemben a gyenge, lecsúszó középréteggel és a nagy tömegű szegénységgel” (Andorka 1996b).

Debrecen társadalmára minden bizonnyal a jövőben is hatással lesz az a polgárosodás esélyeit hátrányosan érintő körülmény – különösen az ország hátrányos helyzetű keleti felében – amely „begyűrűző” regionális következményei révén többek között együtt járhat a társadalmi helyváltoztatás, a mobilitás lehetőségeinek a beszűkülésével, széles társadalmi rétegeknek a társadalmi hierarchia alsóbb szintjeire történő lesüllyedésével, következésképp a társadalmi szerkezet megmerevedésével, illetőleg a „lefelé” irányuló mozgásfolyamatok tömegessé válásával, s az ebből származó társadalmi feszültségek – remélhetően csak átmeneti – akkumulációjával (Harcza 1993; Baranyi 1998).

A jelenlegi viszonyok ismeretében nagy biztonsággal állítható, hogy a társadalmi átalakulás, illetve átrétegződés ma még mozgásban lévő folyamatai belátható időn belül le fognak lassulni. A társadalmi szerkezet egészében ma egyszerre találhatók meg a jelen és régmúlt (rendies), valamint a modern polgári társadalomstruktúra elemei. Már nem egyszerűen csak a régi társadalmi struktúra bomlik, hanem egy polgári típusú, szélső pólusain polarizált új társadalmi szerkezet kontúrjai kezdenek kirajzolódni. A kialakult tulajdoni állapotok megszilárdulása, a foglalkoztatási szerkezet stabilizálódása várható, s az egyént a jövőben az eddig megszokottnál sokkal erősebben tartja majd fogságban ismét az a helyzet, amelybe beleszületett (Tanács 1996).

A kérdésre, hogy az Alföldön az átlagosnál is erősebben „retardált polgárosodás”, „diszkontinuus”, azaz „nem folyamatos fejlődés” következtében a társadalom polgári átalakulásának és modernizációjának történelmileg immár többször is napirendre került, ám újra meg újra megrekedt, megtört esélyei milyenek a közeljövőt illetően, ma még igen nehéz lenne pontos és határozott választ adni. Annyi bizonyos azonban, hogy az egyetemes polgári társadalomszerkezet gyors kiépülését

eredményező áttöréshez országosan és helyben jelenleg még számos társadalmi-gazdasági, objektív és szubjektív feltétel hiányzik. Hiányzik többek között egy olyan átgondolt, kikristályosodott és a társadalom számára is elfogadott – tehát legitim – társadalompolitika és jövőkép, amely a polgári típusú társadalmi átalakulás érdekében egyértelmű preferenciákat tartalmazna, célokat és eszközöket hozna összhangba (Bóhm 1996).

A jelen tendenciából következően a várható folyamatokra, úgy tűnik, hogy a *társadalmi szerkezet* – az európai szociológiában legtöbbször használt társadalmi-foglalkozási kategóriákban kifejezve – igen lassan, hosszú folyamat eredményeként fog csak a fejlett piacgazdaságú és demokratikus társadalmak szerkezetéhez hasonlítani. Lényegesen meg fog nőni az önálló vállalkozók, a kisiparosok és kiskereskedők, valamint az értelmiségiek száma. Csökkenni fog viszont a szakképzetlen munkások, különösen pedig a mezőgazdaságban foglalkoztatottak, köztük az önálló parasztok és a mezőgazdasági szakmunkások száma. Ám biztató jel, hogy a rendszerváltás révén a társadalmi-gazdasági modernizációs folyamatok és a polgári átalakulás előtt ismét nyitva áll az út. Nagy kérdés azonban, hogy kikből és milyen feltételek mellett lesznek polgárok, s kikből szerveződnek az egyre nagyobb számban lecsúszók, az alsó osztályokhoz tartozó elszegényedett, napi gondokkal küszködő emberek (Andorka 1994).

Valóban, a dolgok jelenlegi állása szerint ma már bizonyosra vehető, hogy a társadalmi-gazdasági élet minden területét átható valódi polgárosodás, figyelembe véve az e téren meglévő gazdag történelmi hagyományokat is, Debrecenben szintén messze van még, különösen ami a *polgári identitástudat* kialakulását, a helyi társadalom morális értékeinek a változásait illeti. Az ehhez vezető úton ugyanis a társadalmi-gazdasági feltételrendszer létrejöttének a kezdetei csupán az első lépéseket jelentik. Meglehet, hogy a gazdaságban és a társadalomban zajló átalakulással egyidejűleg a társadalom morális értékei változóban vannak, ám, hogy lesz-e, s ha igen, milyen lesz az új polgári morál, azt ma még senki sem tudja megmondani.

Végül a tézisszerű okfejtés alapján is – sok más alföldi városhoz hasonlóan – elmondhatjuk, hogy a *régi Debrecen társadalmi értelemben nincs többé és nem lehet beszélni a „debreceniség” kettősségéről sem már*. Az igazi Debrecen új arculata most van formálódóban.

Irodalom

ANDORKA RUDOLF (1994): Alternatívák a magyar társadalom előtt 2005-ig. In Magyarország a XXI. század küszöbén. IV. Magyar Jövőkutató Konferencia előadásai. Budapest, MTA Jövőkutató Bizottsága, 23–24.

ANDORKA RUDOLF (1996a): Merre tart a magyar társadalom? Lakitelek, Antológiai Kiadó.

ANDORKA RUDOLF (1996b): Magyarország a legújabb kori társadalomtudományi kutatások tükrében. *Élet és Tudomány*, 1677.

BALOGH ISTVÁN (1973): A civisek világa. Budapest, Gondolat.

- BARANYI BÉLA (1972): Gondolatok az uralkodó elitről, valamint egy helyi elit történetéről, a debreceni virilizmus kapcsán (1870–1930). In FEHÉR ISTVÁN (szerk.): Magyar történeti tanulmányok. Debrecen, KLTE, 4–67.
- BARANYI BÉLA (1984): Debreceni újjászületés. In OLÁH LAJOS (szerk.): Debreceni újjászületés. Debrecen, 5–8.
- BARANYI BÉLA (1985): A Tiszántúl átalakuló társadalma 1945–1978 (A társadalmi átrétegződés fő folyamatai és történeti összefüggései). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BARANYI BÉLA (1998): Az Alföld mai társadalma. Új folyamatok és jelenségek a régió társadalmi viszonyainak az alakulásában. *Comitatus*, 8 (1) 29–38.
- BELUSZKY PÁL (1988): Az „Alföld-szindróma” eredete (vázlat). *Tér és Társadalom*, 4. 3–28.
- BŐHM ANTAL (1996): A társadalomszerkezet változásai a rendszerváltás után. *Comitatus*, 26–29.
- CSATÁRI BÁLINT (1993): Az Alföld tünetcsoport újraéléde 1990–1994. *Tér és Társadalom*, 3–4. 1–12.
- ERDEI FERENC (é. n.): *Futóhomok*. Athenaeum, 66–67.
- HARCSA ISTVÁN (1993): A paraszti polgárosodás lehetőségei az Alföldön. *Alföldi Társadalom*, 65–80.
- RÁNKI GYÖRGY (1976): Előszó. In RÁNKI GYÖRGY (szerk.): Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig. Debrecen, 5–13.
- TANÁCS ISTVÁN (1996): Kanász marad, akinek ... ? Népszabadság 1996. márc. 9.
- VUKOVICH GYÖRGY – HARCSA ISTVÁN (1998): A magyar társadalom a jelzőszámok tükrében. In KOLOSI TAMÁS – TÓTH ISTVÁN GYÖRGY – VUKOVICH GYÖRGY (szerk.): Társadalmi riport 1998, Tárki.

AZ IPAR DEBRECEN VÁROSFÖLDRAJZÁBAN

Az iparfejlődés feltételrendszeréről, főbb történeti összefüggéseiről

Debrecen gazdasági-társadalmi helyzetét évszázadok során *sajátságos történelme és fekvése határozta meg*. Az alföldi nagyváros létrejöttében és fejlődésében igen csak szegényes szerepet játszottak ugyanis a jól ismert és egy ilyen nagyságrendű település formálásában nélkülözhetetlen „várostelepítő” tényezők. Aligha véletlenül írta naplójába 1793-ban az errefelé járt híres angol utazó, *Robert Townson* a „jellegzetes pusztai várost” látva a sokat idézett sorokat: „Miféle körülményeknek köszönheti létrejöttét Debrecen, nem tudom. Megfejtethetlen, mi bírhatott rá harmincezer embert, hogy olyan vidéket válasszon lakóhelyéül, ahol sem forrás, sem folyó, sem tüzelő, sem építőanyag nincs!”¹

A pillanatnyi benyomások alapján ítélő derék angolnak részben igaza volt, még ha nem is számolt a távolsági forgalom, a kereskedelmi útvonalak miatti kedvező földrajzi fekvéssel, a reformáció terjedése során kialakult kivételes jelentőségű regionális oktatási-kulturális szerepkörrel, a viszonylag jó talajadottságokkal, illetőleg az állattartást segítő környékbeli kiterjedt legelőkkel. Felületes tájékozódás alapján azonban nem érthette meg a lényegét, az igazi fenntartó erőt, a debreceni ember és a debreceni civitás szívós küzdelmét és szorgalmát a megélhetésért, harcát a pusztító elemi erőkkel, s helytállását a hosszú török hódoltság idején három oldalról is fenyegető, a várost állandóan sanyargató, meg-megsarcoló és zsaroló hatalmakkal, hatalmasságokkal szemben. Ebben a gazdasági, társadalmi és politikai közegben gyökerezve Debrecen kereskedő, céhes, kisipari, másrészt pedig – ehhez kapcsolódva – hatalmas területe által indokolt mezőgazdasági jellegéből fakadt később az a sajátos „polgárparaszti” (cívisek-) fejlődés, amely miatt majd gyakorta illették „a maradandóság” vagy a „debreceniség” megrovó jelzőkkel a várost. A városfejlődés sajátosságos körülményeinek, gazdasági és kulturális (szellemi) összefüggéseinek az ismeretében ma már egyértelmű, hogy az egykor inkább elmarasztalásként használt jelzők jóval több pozitív tartalmat hordoztak, mint negatívát.²

¹ Idézi Papp Antal: Debrecen. Hajdú-Bihar Megyei Idegenforgalmi Hivatal, 1965, 5.

² Ld. erről részletesebben Balogh István: Cívisek társadalma. Debrecen, 1946, 103; uő: A cívisek világa (Debrecen néprajza). Bp.; 1973, 307; Baranyi Béla: Debreceni újjászületés. In Debreceni újjászületés. Oláh Lajos (szerk.). Hazafias Népfront Városi Bizottsága Debrecen, 1985, 5–8.

A debreceni ipar, mindenekelőtt a legújabb kori gyáripar fejlődése szempontjából mégiscsak az volt az elsődlegesen meghatározó körülmény, hogy a város egy kiterjedt mezőgazdasági térség centrumában helyezkedett el. Debrecen gazdasági életét hosszú időn át ez a körülmény elterülő hatalmas mezőgazdasági zóna befolyásolta, miután maga a város is országrésznyi birtokkal rendelkezett. Az egészen Tiszafüredig elnyúló városhatár mintegy 94 ezer hektár területet ölelt fel a múlt század derekán. Ezzel az óriási városhatárral Debrecen az 1950-es évek elejéig magasan a legnagyobb kiterjedésű város volt Magyarországon. (Igen jellemző a város méreteire, hogy a mai Budapest 52,5 ezer hektáros közigazgatási területe is több mint 40 ezer hektárral kisebb, mint a „Tizántúl fővárosáé” volt 1950 előtt.) Debrecen ma is rendkívül *nagy területű, nagy határú település*, annak ellenére, hogy 1950-ben jelentős, a városhatár nagyobbik felét kitevő agrárterületeket csatoltak el a várostól (pl. a Hortobágyot). Debrecen Budapest (52,5 ezer ha) és Hódmezővásárhely (48,3 ezer ha) után jelenleg a harmadik legnagyobb területű város (46,2 ezer ha). A hasonló nagyságrendű városok sorában Szeged „csak” 35,7, Miskolc 23,7, Győr 17,5, Pécs pedig „mindössze 16,3 ezer hektárnyi területtel rendelkezik.”³

Aligha szorul különösebb bizonyításra, hogy egy kiterjedt agrárrégió centrumában fekvő város gazdasága maga is erősen a mezőgazdasági tevékenységgel összefüggő hatásokat viselte magán, késleltetve ezáltal az iparfejlődés ütemét. Érthető tehát, hogy Debrecen előbb a mezőgazdasági termékek kereskedelmi központjává, majd a múlt század végi iparosítással, agrártermékek feldolgozójává vált. Csak az 1950-es évektől ment végbe nagymértékű feldolgozóipari fejlesztés, amely nem a nyersanyagra, hanem mindenekelőtt a bővében lévő munkaerőre alapozódott.

Az elmondottak is megfelelően jelzik, hogy *Debrecen természeti adottságai aligha predesztinálták arra, hogy a magyarországi gazdasági fejlődés „nagy neki-lendülésének” Időszakában, a XIX. század utolsó harmadában, a csak önmagához viszonyítva gyors, voltaképp lassan kibontakozó hazai iparosodás élvonalába kerüljön.* A hasonló nagyságrendű és nagy történelmi múltú, egyáltalán a jelentősebb vidéki városok sorában talán egyetlenegy olyan korábban kialakult városa sem volt az országnak, amely a tőkés korszak meghatározó szereppel bíró ipari nyersanyagainak – szén, vas – kitermelő helyétől oly távol feküdt volna, mint a tizántúli síkság közepén elterülő Debrecen. De sajátságos módon még az exportra termelő élelmiszeripar szempontjából sem volt kedvező a nyersanyaghelyzete. Az ország leggazdagabb mezőgazdasági vidékei inkább az Alföld déli részén vagy a Kisalföldön voltak fellelhetőek, semmint a Tizántúl gabonatermelés szempontjából sem túl kedvező talajú és szeszélyes időjárású vidékén. A régebbi malomipar mellett az újabb keletű cukorgyártásnak is aligha válhatott központjává. Talán a környék állattenyésztése szolgálhatott volna alapul nagyobb ipari feldolgozó központ létrehozásához, ha egyfelől az állati termékek ipari feldolgozása nem lett volna másodlagos

³ A Magyar Köztársaság helységnevkönyve 1994. január 1. Bp., 1994, 14–39.

ágazata a magyar élelmiszeriparnak, másfelől, ha a környék mezőgazdasága eleget tudott volna tenni az ipari feldolgozás minőségi feltételeinek (pl. bőrgyártás).⁴

Különös módon nem kedveztek Debrecenben a megváltozott feltételek, a magyar iparfejlődés egyébként élenjáró ágazata, az élelmiszeripar számára a piaci fekvés, a piacok távolsága szempontjából sem. Hiába volt korábban Debrecen fekvése éppen a kereskedelmi útvonalak (pl. az erdélyi és a kelet-felvidéki városokkal való kapcsolatok) miatt kedvező, a tőkés viszonyok elterjedésének időszakában, a dualizmus idején a fellendülő mezőgazdasági export és általában az *áruforgalom fő iránya megváltozott, s egyre inkább a fejlettebb nyugati országrészekkel, illetve külpiacokkal való kapcsolatokra helyeződött át*. Az új körülmények közepette Debrecen exportpiaci lehetőségei beszűkültek, a korábbi virágzó áruforgalom a kapitalizmus új viszonyai között ugyancsak stagnáló erdélyi, felvidéki városokkal visszafejlődött, egyre gazdaságtalanabbá vált, a nyugati irányú kereskedelem fokozásához viszont Debrecen gazdasága nem volt elég erős.

Összességében elmondható, hogy a *dualizmus időszakában Debrecen gazdasági háttérét éppen az ország amúgy is kevésbé fejlett keleti fele adta*, amely lényegesen kevesebb ösztönzést nyújthatott a város ipari fejlődésének, mint más kedvezőbb helyzetben lévő városok külső körzetei. Így a kapitalizmus magyarországi kibontakozásának, a városiasodásnak első meghatározó szakaszában a debreceni iparfejlődés mértéke és üteme, olykor a jelentős eredmények ellenére is csak az országos átlag szintje körül alakult. A történelmi fejlődés ellentmondásai és ellenható tényezői nyomán típusában Debrecen egy gazdaságilag és társadalmilag egyaránt igen vegyes, „kevert profilú” város maradt, amelyben a viszonylag jelentős iparfejlődés jól megfért a sajátos, sok vonatkozásban egyedülálló agrárjelleggel, s amelyben az élénk, jóllehet inkább helyi szintű kereskedelem mellett már akkor is a kiemelt igazgatási, adminisztratív, kulturális, tudományos oktatási és szolgáltatásiközpont-jelleg biztosított a városnak régióméretű szerepkört, regionális centrumfunkciót.⁵

Nem igazán teremtettek kedvező helyzetet, sőt inkább egy permanens válságfolyamat kialakulásához vezettek Debrecen ipari fejlődésének a feltételrendszerében az első világháborút követően bekövetkezett változások. A magyar gazdaság egészét sújtó és az iparfejlődés korábbi ütemét mérséklő strukturális válság és az általános gazdasági pangás viszonyai közepette a *trianoni békekötés közvetlenül is súlyos következményekkel járt*. Az új országhatárok keretei között *előnytelenül változtak meg az ipartelepítés földrajzi tényezői* Debrecen számára. Alig 30 km-re a román határtól a XIX. század végén ugyan már csökkenő jelentőségű, de az Erdély felé irányuló kereskedelem számára mégis fontos átmenő szerepe Debrecennek lényegében megszűnt, akárcsak a felvidéki városokba irányuló áruforgalom. De tovább szűkült ezáltal a helyi kereskedelem piackörzete is. Jórészt Trianon kö-

⁴ Ránki György (szerk.): Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig (Előszó). Debrecen, 1976, 8.

⁵ Uo., 8–9.

vetkezményeként a vidéki városok rovására túlon túl megnőtt Budapest – addig is meglehetősen túlméretezett – központi szerepe.

Az „összezsugorodott” országban megszűntek az igazán nagy távolságok, s a könnyű vasútközlekedés révén a főváros minden nyersanyagforráshoz közel került. Végül pedig számos egyéb tényező mellett – egy-két kivételtől eltekintve – hátrányosan érintette Debrecen az egész magyar iparban *lejátszódó strukturális átalakulás is*. A hagyományos vas- és gépipar visszaesése, valamint a debreceni vasúti igazgatóság területének csökkentése, a vasúti átmenő forgalom visszaesése és a krónikus tőkehiány fékezte a város egyetlen valamirevaló nehézipari jellegű üzemének, a MÁV Debreceni Járműjavító Üzemnek a fejlődését.

Nem történt előrelépés az *élelmiszeripar* területén sem. A korábban exportra is termelő két jelentős élelmiszeripari üzem, a *Dohánygyár és az István gőzmalom* kiszorult egykori piacai jó részéről és óriási nehézségekkel küszködött.

A két világháború között viszonylag lendületesen fejlődő könnyűipar, különösen a textilipar sem volt képes mély gyökereket eresztetni Debrecenben. Nem álltak rendelkezésre azok a gazdasági ipartelepítő tényezők, amelyek az országosan konjunkturális lehetőségeit élő textilipar vállalkozásait a Hajdúság fővárosába vonzották volna. A lokális szükségleteken túlnövő konjunkturális fejlődés csak egy-két esetben zajlott le a könnyűiparban, az erdélyi nyersanyagra épülő bútór- és a helyi nyersanyagot felhasználó kefégyártásban. Az élelmiszeriparban a szalámigyártás terén, illetőleg a gyógyszeriparban egy kisebb gyár életre hívásával. Végso soron a második világháború előtt Debrecen iparfejlődése visszaesett vagy stagnált. „A kapitalizmus korszaka tehát úgy zárult le, hogy a város jellege még tovább is erősebben mezőgazdasági-kereskedelmi, semmint ipari volt.”⁶

Debrecen iparfejlődésének legújabb, nem minden ellentmondás nélküli, ám összességében jelentős eredményeket felmutató szakasza a második világháborút követően bontakozott ki. A kezdet igen nehéz volt, hiszen a várost ért súlyos légítámadások, majd a városért folyó hosszú és heves harcok következtében az üzemek többsége, illetőleg az infrastrukturális létesítmények jelentős hányada romokban hevert, az ipari termelőkapacitások számottevő része megbénult.⁷

A helyreállítás, majd főként az *első hároméves terv (1947–1949)* során kiteljesedő újjáépítés alatt a város gazdasága talpra állt, a háború előtti ipari kapacitás ismét működőképes volt. A Debrecen iparfejlesztésére irányuló nagy igényű tervek a 40-es és az 50-es évek fordulóján születtek, s a város hagyományos iparstruktúrájának a megváltoztatására, mindenekelőtt az élelmiszeripar gyors ütemű fejlesztésére irányultak. Az elképzelések gyakorlati megvalósítására az *első öt éves terv (1950–54) idején* történt kísérlet. A tőkés tulajdonban lévő üzemek kisajátításával 1948–49-ben végbement gazdaságtörténeti fordulat elméletileg ugyan már

⁶ Uo., 10.

⁷ A háborús pusztítás méreteire és jellegére vonatkozó részletes elemzést ld. Baranyi Béla: A szocialista termelési viszonyok kialakulása és szocialista építés Debrecen iparában. In Ránki György (szerk.): i. m., 245–254.

megteremtette a tervgazdálkodás révén egy rendkívül gyors ütemű iparosodás lehetőségeit, ám valójában ez a *feszített ütemű, a realitásoktól gyakorta elrugaszkodó iparosítási politika súlyos ellentmondások forrásává vált Debrecenben is*. Az úgynevezett szocialista iparosítási politika kezdeti időszakában, az első ötéves terv során, a gazdaságpolitika általánosan érvényesülő hibái ellenére számos eredmény született, és jó néhány országosan is jelentős beruházás és rekonstrukció valósult meg Debrecenben. De az *1950-es évek első felében*, sőt a hatvanas évek derekáig érvényesülő iparosítási politika *kizárólag az extenzív, mennyiségi lehetőségekre alapozódott*. Eközben néhány kisebb területi egységtől és mikrokörzettől eltekintve a régió ipari fejlődésének üteme elmaradt az országos átlagtól.⁸

Az iparfejlesztési és területfejlesztési politika rövid korrekciós, az első ötéves terv hibáit kiküszöbölni igyekvő időszaka után, a 60-as évek elejétől változott meg gyökeresen. Ez a koncepció célul tűzte ki Budapest túlsúlyfolságának és egészségtelen ipari túlsúlyának a csökkentését, előirányozva az iparilag elmaradott Alföld fejlődésének a meggyorsítását. A program kiemelte, hogy az Alföldre elsősorban a munkaigényes gép- és könnyűipari, építőanyag-ipari és élelmiszeripari üzemeket kell telepíteni, növelve a helyi munkaerő ipari foglalkoztatását. Ezt követően újabb határozatok születtek a területi aránytalanságok megszüntetése, az Alföld, mindenekelőtt a nagyobb lélekszámú városok tervszerű iparosításának a meggyorsítása, s általában az öt vidéki nagyváros (az úgynevezett „ellenpólusok”) és az iparosításra kijelölt 22 város fejlesztése érdekében. A későbbiekben is számos párt- és kormányhatározat szorgalmazta az iparnak a földrajzi-természeti és egyéb adottságokra jobban figyelő észszerű decentralizációját.⁹

Így került előtérbe a hatvanas évek derekától Debrecen fokozottabb ütemű iparfejlesztése, s különösen a *negyedik ötéves terv időszakától (1971–75 között)* a fejlesztés extenzív jellegét már egyre inkább az intenzív iparosítási törekvések kezdték felváltani. Ez fejeződött ki abban is, hogy a beruházások volumene erőteljesebben nőtt, mint a foglalkoztatottak létszáma, korszerűbb technikai-technológiai eljárásokat alkalmazó üzemek létesültek, nem utolsósorban pedig javultak a dolgozók munkakörülményei.¹⁰

Végül az átmeneti ígéretes fejlődés után a régi és az újabb keletű gazdaságpolitikai ellentmondások, a szocialista gazdasági modell rendszerspecifikus válsága nyomán Debrecen iparában is recessziós folyamatok bontakoztak ki és erősödtek fel a 80-as évek folyamán, amelyek végül is a gazdasági rendszerváltás napjainkban is zajló eseményeibe torkollottak.

⁸ Az első ötéves tervre, a szocialista iparosítási politika megvalósulására vonatkozóan részletesen ld. Berend T. Iván: Gazdaságpolitika az első ötéves terv megindításakor 1948–1950. Bp., 1964, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 135.

⁹ Kóródi József – Márton Géza: A magyar ipar területi kérdései. Bp., 1968, Kossuth Kiadó, 30–34 és 132.

¹⁰ Ld. részletesebben Baranyi Béla: A Tiszántúl átalakuló társadalmá 1945–1978. Bp., 1985, Akadémiai Kiadó, 62–82. Uő: i. m. In Ránki György (szerk.): i. m., 243–341.

A tőkés korszak iparfejlődésének jelentősebb eredményei és ellentmondásai Debrecenben

Az 1867. évi kiegyezés – mint ismeretes – jelentős mérföldkő volt a magyar polgári fejlődésben. Az 1848–49-es forradalomnak és szabadságharcnak felülről történő lezárása felemásan, ellentmondásoktól terheltén ugyan, de megteremtette a modern kapitalista fejlődés és kibontakozás, a polgári átalakulás lehetőségeit. 1867 után az öreg cívisvárosba, Debrecenbe is behatolt az új irányba tartó gazdasági és társadalmi fejlődés friss levegője. Az új igényeknek megfelelően a város külső képe sokat változott, és különösen a századfordulótól kezdve öltött magára nagyvárosi színezetet. Ezzel párhuzamosan a modern városiasodás társadalmi elemeinek elszaporodása kísérhető nyomon, élénk társadalmi átrétegződés játszódott le. Debrecen korábban elszigetelt gazdasági egység, elsősorban a regionális funkciókat kielégítő ipari, kereskedelmi, adminisztratív, kulturális, oktatási stb. centrum volt. A gazdasági fejlődés általános lendülete az 1867 előtti fél évszázadban azonban az egyes városokat – közöttük Debrecen – mindjobban bekapcsolta a nemzetgazdaság egyre erősödő vérkeringésébe.

Az infrastruktúra bővülése, a piaci kapcsolatok gyors szaporodása, az idegen tőke behatolása stb. az eddig eléggé izolált gazdasági egységeket egy nagyobb egész szerves részeivé tette. Ezt a folyamatot meggyorsította, hogy helyben is megteremtődtek az előfeltételei egy nagyobb arányú kapitalista fejlődés kibontakozásának. Emellett két tényezőt kell figyelembe venni: elsősorban megnőtt az iparos és kereskedő népesség aránya, és a lakosság foglalkoztatottsági struktúrájában jelentős arányeltolódás játszódott le.

A mezőgazdasági népesség a múlt század végén az össznépesség egyharmadát tette ki, ezt követően azonban állandóan csökkent (*1. táblázat*). Ennek megfelelően megnövekedett az ipari népesség aránya. Mindamellett nagy léptekkel haladt előre az ipar, ezen belül főleg a modern gyáripár fejlődése. A XIX. század első felében Debrecen iparát a céhes kézművesség csaknem töretlen uralma jellemezte, de a század végére az egykori hírneves debreceni céhek elvesztették korábbi jelentőségüket. Tovább gyorsította ezt a folyamatot, a céhek agonizálását, az 1872-es ipartörvény.

A XIX. század utolsó harmadában Debrecen visszavonhatatlanul megindult az iparosodás, a modern nagyvárossá fejlődés útján. Vasútvonal kapcsolta össze az ország különböző tájegységeivel, egymás után kezdték meg a termelést az újabb és újabb üzemek, s nyitották meg kapuikat az új hitelintézetek. Az elhelyezésre váró tőke számottevő üzemek, bankok és részvénytársaságok alapításában nyert alkalmazást. Így hozták létre 30 000 Ft alaptőkével 1846-ban az ország második takarékpénztárát, s ezt megelőzően 1844-ben 369 950 Ft indulótőkével az ország szintén második gőzmalom-részvénytársaságát, az *István gőzmalmot*, amely az 1944-ben történt lerombolásáig az ország legnagyobb malmai közé tartozott. 1869 után jelentősen kibővítette termelését az 1861-ben alapított cukorgyár is. Az újjáalakult üzemet külföldi és helybeli tőkeérdekeltség vette át, és termelőkapacitása 1873-ban már elérte az évi 100 000 mázsát.

1. TÁBLÁZAT. *A népesség foglalkozási főcsoportonkénti megoszlása Debrecenben, 1890–1930*¹¹

Év	Mezőgazdaság	Ipar	Kereskedelem	Egyéb
	százalékban			
1890	34,7	26,3	7,0	32,0
1910	26,6	32,2	8,1	33,1
1920	25,0	29,5	8,1	35,4
1930	22,0	30,0	9,2	38,8

A nyolcvanas évektől sokrétűbbé vált Debrecenben az ipari tevékenység. Egész sor üzem kezdte meg működését: keményítőipar, enyvgyár, szódavízigyár, légszeszgyár, „gyapjúgyár”, gőzfavágó, új nyomdák, szalámigyár, ecetgyár stb. Ezek elsősorban kis- és középüzemek voltak, munkáslétszámuk egyik esetben sem haladta túl az ötvenet. Hasonlóan középüzemként alakult 1880-ban a *Berger Henrik-féle fafeldolgozó telep*, amely termelékenységével később előkelő helyet foglalt el a helyi gazdasági életben. (Berger Henrik a helybeli üzleti élet közismert alakja, s hosszú éveken át virilista tagja volt a törvényhatósági bizottságnak.)

A kilencvenes években azonban tovább nőtt a nagyüzemek közé sorolható gyárak száma. 1887-től üzemel az *Állami Dohánygyár*. Ekkor rakták le a *MÁV Járműjavító Üzemnek* az alapjait, amely 1898-tól folyamatosan termelt, és a századforduló Debrecenjének már a legnagyobb üzeme volt. A vasiparban ez a vállalkozás jelentette a nagyüzemi fejlődés nyitányát, hiszen korábban kapitalista jellegű termelést ebben az iparágban csak az 1883-tól termelő *Fodor István-féle Érckoporsó Gyár*, valamint az 1884-től üzemelő *Bauer és Társa-féle Gépgyár* folytatta. Ezek többnyire középüzemek voltak.

A századforduló után tovább emelkedett a nagyüzemek száma, s ez elsősorban a Debrecenben is meginduló tökekoncentrációval magyarázható. Mérsékelt formában ugyan, de centralizáció figyelhető meg a gyáripari termelésben. A nagyobb gyárak magukba olvasztották a kisebb üzemeket: felszívták és akkumulálták azok tőkeerejét, kapacitását.

Érdemes nyomon követnünk a XX. századi Debrecen egyik legjelentősebb tőkés vállalkozásának több mint fél évszázados fejlődését. 1862-ben a *Knoll-féle Keféüzem*, amelyet 1885-ben Falk Lajos vett át és fejlesztett tovább, *Falk T. A. és fia Mechanikai Kefegyár Rt.*-ként folytatta a termelést, ily módon elődjét és korábbi konkurensét bekebelezte. Néhány év múlva létrejött a *Stern József és Testvére Rt. Kefegyár*. A két külön működő üzem 1900-ban kartellbe lépett, 1930-tól pedig *Egyesült Kefegyárak* néven dolgozott tovább.

¹¹ A lakosság foglalkoztatási főcsoportonkénti megoszlására vonatkozóan a népességszámlálások csak 1890-től szolgáltatnak adatot. Vö. Debrecen Szabad Királyi Város és Hajdú Vármegye (szerk.: Csobán Endre). Vármegyei szociográfiák XII. Bp., 1940, 124–128.

A termelés koncentrálódása a helyi ipar más területein is előrehaladt. 1903-ban a debreceni István gőzmalom egyesült a békéscsabai gőzmalommal, és *Első Békéscsabai, Miskolci és Debreceni Gőzmalom Rt.* néven folytatta termelését. A *Debreceni Vas- és Rézbútorgyár*, a *Debreceni Bútorgyár és a Debreceni Faipari Rt.* egyesüléséből született meg a századforduló első évtizedében a *Debreceni Hajlított Bútorgyár és fakeskedelmi Rt.*, *Gebaurer Károly Érckoporsó Gyára* ebben az időben a koporsóüzemeket szívtá fel, a *Zerkovitz-féle Textilüzem a Lámpabél és Textilgyárat* olvasztotta magába. A sort tovább folytathatnánk.

A kapitalista fejlődésnek ez a fent vázolt üteme a századforduló után más iparágak esetében is tovább erősödött. A kisipar jelentős súlya ellenére a XIX. század utolsó évtizedeitől kezdve egyre inkább az előretörő gyáripár határozta meg tehát az iparfejlődés sajátosságait Debrecenben.

Nem szabad szem elöl téveszteni azonban, hogy ezt a viszonylag figyelemre méltó fejlődést egyebek mellett az infrastruktúra (elsősorban a vasút), a *bank- és hitelélet kiépülése*, gyors előretörése előzte meg. Főleg a kereskedelmi tőke befektetései révén egyre-másra új *hitelintézetek születtek*. A XIX. század második fele Debrecenben a „bankalakulások” korszaka volt.

Ezzel egy időben és összefüggésében nagy erővel indult meg a *vasútépítés*, újabb szárnyvonalak kapcsolták be a várost az ország vérkeringésébe. A kommunikációs kapcsolatok javítását, vidéki városaink között elsőként, a *telefonhálózat* kiépítése szolgálta. Mindez együtt járt a kereskedelmi kapcsolatok bővülésével, fokozva annak dinamizmusát.

A dualizmus korában az *ősi cívisvárosban visszavonhatatlanul* előretört az iparfejlődés. Ennek ellenére helytelen lenne azt állítani, hogy Debrecen egy csapásra modern ipari, nagyipari várossá alakult volna. A *kisipari szektor súlya továbbra is számottevő maradt, csupán a korábban már említett néhány üzem utalt a kapitalista gyáripár kialakulásának első lépéseire. A kapitalista ipar nagyarányú fejlődéséről mindenekelőtt a középüzemekkel kapcsolatosan beszélhetünk. A vonatkozó adatok és források egyértelműen arról vallanak, hogy Debrecen iparát elsősorban a közepes nagyságú üzemek térhódítása jellemezte, hiszen ezek például 1910-ben az ipari munkások mintegy 40,4%-át foglalkoztatták. A legtöbb magánkézben lévő jelentősebb vállalat ebben a szektorban működött, ennek megfelelően a város gazdasági életében meghatározó szerepet tölthettek be. A debreceni középburzsoázia jelentős százalékban kötődött a meglévő nagyüzemek tulajdonosaihoz. A középüzemek tulajdonosai a legjelentősebb ipari tőkésekkel együtt már kezükben tartották a város ipari termelésének jelentős részét.*¹²

Debrecen dualizmus kori iparfejlődésére igen jellemző, hogy miközben magas volt az ipari népesség száma és aránya, a *gyáripári munkások száma igen alacsony*

¹² A dualizmus kor iparfejlődésére vonatkozóan Baranyi Béla: Gondolatok az uralkodó elit-ről, valamint egy helyi elit történetéről, a debreceni virilizmus kapcsán (1870–1930). In Magyar történeti tanulmányok V. köt. (Szerk.: Fehér András.) KLTE Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék, Debrecen, 1972, 34–35.

szinten mozgott, Hajdú vármegyével együtt számítva is éppen csak meghaladta az 5000 főt. A századforduló körül Debrecen az összes ipari munkást tekintve a nagyvárosok között érdekes módon a negyedik helyen állt (csak Pest, Pozsony, Arad előzte meg), a gyári munkások tekintetében viszont már csak nyolcadik volt a rangsorban. 1910-re a helyzet annyiban módosult, hogy az összes ipari munkás létszámát illetően a negyedik, a gyáripari munkáslétszámot tekintve viszont a hetedik helyre került. Az 1000 lakosra jutó gyáripari munkásokat nézve a századforduló körül a 11., 1910-ben a 10. helyen állt (1000 lakosra 54 gyári munkás jutott).¹³

Történt már említés arról, hogy a két világháború között az ország iparában lezajló strukturális változások (a nehézipar és az élelmiszeripar visszaesése, az energetikai és a könnyű-, főként a textilipar, s egyes vegyipari ágazatok előretörése stb.) sajátos módon jelentkeztek a két legjelentősebb iparral rendelkező alföldi városban, Szegeden és Debrecenben. A gyáripari üzemek száma 1930-ra, jórészt a válság hatására 1910-hez viszonyítva Szegeden tízzel, Debrecenben tizenkettővel, az alkalmazotti létszám pedig 1028, illetőleg 740 fővel csökkent. Különösen nagy volt a gyáripari keresők számának és arányának a csökkenése Debrecenben. Míg 1914-ben a 20 munkásnál többet foglalkoztató debreceni üzemek 8010 munkást alkalmaztak, addig 1930-ban csak 4254 főt. Tehát 1930-ban az 1914. évinek csupán 53,1%-át tette ki a gyáripari munkások aránya. A visszaesés a gazdasági válság éveiben tovább folytatódott. 1934-ben az 1930. évinek a 49,3%-ára esett, azaz 2097 főre csökkent a gyáripari munkások részvétele a város iparában, míg 1940-ben is mindössze 2895 fő volt a számuk, ami az 1914. évi munkáslétszám 36,14%-át jelentette. Az ipari munkások egészét tekintve 1930-ban összesen 17 025, 1940-ben pedig csak 13 754 fő dolgozott Debrecen gyáriparában és kisiparában (a gyáripari tisztviselők és egyéb alkalmazotti létszámot is beleszámítva). Tehát miközben Debrecen lakossága 1930–41 között 7,4%-kal nőtt, addig az ipari munkások száma 1930–40 között 30%-kal csökkent. Az utóbbiak közül 1930-ban a kisipari keresők aránya az összes ipari keresők 75%-át tette ki.

Az említett adatok kapcsán egy egészen egyedülálló jelenség figyelhető meg. Debrecen, amely népességszámát illetően a két világháború között Szeged után a második legnagyobb vidéki város volt, az összes ipari keresők arányát tekintve a városok rangsorában csak a 14. helyet foglalta el. A kisipari keresők száma alapján azonban megelőzte a vidéki városokat. Debrecen kisipara 1930-ban az ország kisipari termelésének 2,8%-át adta. Az 1930-as adatok szerint a kisipari keresők aránya az ipari keresők 75%-a körül mozgott. Ez az arány a magyar gazdaság egészére valamikor az 1880-as évek végén volt csak jellemző. 1940-re az ipari keresők egészének 30%-os csökkenése mellett a kisiparban dolgozók száma 12 775-ről 10 218-ra csökkent, ami azt jelentette, hogy a kisipari keresők aránya 1940-ben az ipari keresők 77,9%-a volt, ami majdnem pontosan megfelelt a magyar gazdaság 1880. évi adatának, amikor a kisiparban dolgozók aránya elérte a 79%-ot. (Ma-

¹³ Ránki György (szerk.): i. m., 9.

gyarországon a két világháború közötti időszakban 45% volt a kisipari keresők aránya az összes ipari keresőkön belül.) Az összevetés akkor is sokatmondó, ha az eltelt évtizedek során az ipar fejlettségi szintje, szerkezete és a munkafolyamatok jellege lényegesen megváltozott.

1940-ben a debreceni kisipar a város ipari termelési értékének a 38%-át adta. A jelentősebb városok közül csupán Kecskeméten és Miskolcon volt nagyobb a kisipar részesedése az ipari termelés értékéből. A kiemelkedő vidéki iparvárosban, Győrött 1940-ben csupán 11,8%-kal részesedett a kisipar az ipar összes termelési értékéből. Ez az arány Budapesten 27,7%, Pécsen 23,3%, Szegeden 29,3% volt.¹⁴

A rendelkezésre álló adatok egyöntetűen támasztják alá, hogy a kapitalizmus utolsó negyedszázadában csak a vidék gazdasági-társadalmi és kulturális központjában, Debrecenben alakult ki számottevő ipar, és itt töltöttek be jelentősebb szerepet az egyéb nem mezőgazdasági ágazatok. A Közép-Tiszántúlon erőteljesen érvényesült a nagyváros centrális jellege, mivel az egykori Bihar és Hajdú vármegyében az 1930-as népszámlálás adatai szerint az összes keresőnépesség 76,2%-a az akkor még igen korszerűtlen mezőgazdaságban dolgozott, s mindössze 9,4%-a talált munkaalkalmat az ipar különböző ágazataiban, 14,4%-a pedig a gazdasági-társadalmi élet más területein.

Kedvező képet mutatott érthető módon Debrecen, ahol a keresők „csupán” 22,0%-a élt a mezőgazdaságból, s az ipar foglalkoztatottsági aránya elérte a 30,0%-ot. A nagyvárosi funkciókból eredően igen magas volt az úgynevezett tercier ágak, a közlekedés, a kereskedelem, a hitelélet, a szállítás, valamint a közszolgálat, a közigazgatás, az oktatás stb. területén dolgozók száma is. Arányuk megközelítette az összes foglalkoztatottak 50%-át.

A megye iparát túlnyomórészt a kis- és kézműipar uralma jellemezte. Innen került ki az ipari népesség és az ipari üzemek többsége. Az „iparvállalatok” 61,3%-a Debrecenben is a segéd nélküli kis műhely volt, s csupán 1-2 alkalmazott dolgozott a „vállalatok” 25%-ában. Rendkívül alacsony, mindössze 45 (1,1%) volt viszont a 11–20 főt foglalkoztató középüzemek száma. A 20 főnél nagyobb létszámú, némi jóindulattal már gyáripari jellegűnek tekinthető üzemek száma az iparosodottság magasabb fokán álló Debrecenben is csak 39 (1,0%) volt. Valóban jelentős, legalább 100 dolgozót alkalmazó gyár Biharban és Hajdúban csupán egy-egy akadt. A terület ipari centrumában országos jelentőségű üzemnek lehetett tekinteni az 1000 főt foglalkoztató MÁV Járműjavító Műhelyt, a 612 fős Dohánygyárat, a Hajlított Bútorgyárat (328 fő) és a kisebb létszámmal dolgozó, de fontosságát tekintve kiemelkedő Egyesült Kefegyárat, az István gőzmalmot, a nagy múltú Városi – a mai Alföldi – Nyomdát, a Textilgyárat, a Vidoni Szalámigyárat, a Rex Gyógyszergyárat,

¹⁴ A debreceni ipar két világháború közötti történetére vonatkozó részletes elemzéseket és az adatok forráshelyeit ld. Baranyi Béla – Tímár Lajos: Debrecen iparfejlődésének néhány sajátossága a tőkés korszak utolsó negyedszázadában és a szocializmus építésének időszakában. *Századok*, 1977, 5. 893–913.

a Vas- és Rézbútorgyárat, a különböző húsfeldolgozó üzemeket, téglagyárakat, bőrgyárakat, cipőgyárakat stb.¹⁵

Az 1930-as népszámlálási adatok szerint Debrecenben a ruházati iparban 99,4%, az építőiparban 93,4%, a bőr- és cipőiparban 89,3% volt a kisiparban dolgozók aránya. A csaknem teljesen kisipari jellegű ruházati iparban az ipari keresők 28,2%-a dolgozott. A három erőteljesen kisipari jellegű ágazatban a ruházati, az építő-, valamint a bőr- és cipőiparban együttesen az ipari keresők 52,7%-a dolgozott. A kisipar magas aránya tehát Debrecenben nyilvánvaló összefüggésben volt az ipar szerkezetének korszerűtlenségével, a gyáriparnak a kisiparhoz viszonyított alacsony arányával, sőt a nagyipar arányának a visszaesésével. Különösképpen az 1929–33-as gazdasági válság időszakában, amikor is, *míg a gyáripari keresők száma országosan a válság előtti csúcspont és a válság alatti mélypont, 1929 és 1932 között 30%-kal, addig Debrecenben 1930–34 között ennél jóval nagyobb arányban, mintegy 55%-kal csökkent.*¹⁶

Különösen szembevetendő a gazdasági válság alatti visszaesés akkor, ha az 1914. évi adatokhoz viszonyítjuk a legjelentősebb gyárak munkáslétszámait. A Dohánygyár 1914-ben 1500 munkást alkalmazott, 1930-ban 612 főt, 1934-ben pedig csak 532 főt. A MÁV Járműjavító 1914-ben 1200, 1930-ban 954, 1934-ben pedig csupán 650 munkásnak nyújtott kereseti lehetőséget. A debreceni téglagyárak az 1914. évi 2500 helyett 1934-ben mindössze 250 munkást alkalmaztak. A malomiparban pedig ugyanezen időszak alatt 450-ről 150-re csökkent a munkáslétszám. A foglalkoztatottak számának erőteljes csökkentésével egyidejűleg azonban az üzemek és iparágak technikai színvonala nem változott meg lényegesen a tiszántúli nagyvárosban. A technikai fejlődés üteme meglehetősen lassú marad az eltelt időszakban. Debrecen iparát nem érintette a húszas évek második felében, főleg a könnyűiparban, a textiliparban, a papír-, valamint a bőriparban országosan jelentkező mérsékelt konjunktúra. A felsorolt ágazatok közül a papíripar Debrecenben nem is volt jelen, a textilipar, amely országosan az egyik leggyorsabban fejlődő iparág volt, jelentéktelen és lassan fejlődő ágazat marad a harmincas években is.

Ha mindehhez hozzátesszük, hogy az elmondottakkal együtt is Debrecen a különböző gazdaság statisztikai mutatók alapján a Tiszántúl legfejlettebb városa volt, mégis jóval elmaradt a lélekszám, a közigazgatási és egyéb funkciók alapján joggal elvárható lehetőségektől és az iparilag fejlettebb nagyvárosoktól. A fejlődés mérsékelt voltára utal, hogy a debreceni gyáripari munkásság létszáma 1939-ben csak 5000–6000 fő között mozgott. Debrecen, a Tiszántúl nagy történelmi múltú egykor legnagyobb lélekszámú városa – Szegedhez hasonlóan – a lakosság nagyságát illetően továbbra is a legelsőkhöz tartozott, mégis, nemcsak a már a XVIII. század végén rohamos gyarapodásnak indult főváros, de más, iparilag jelentékenyebbé váló vidéki városok mögött is egyre inkább elmaradt gazdasági erejét, jelentőségét

¹⁵ Magyar statisztikai közlemények. Új sorozat. 86. köt. KSH Bp., 1934, 43–49.

¹⁶ Baranyi B. – Tímár L.: i. m., 902.

tekintve. A magyarországi kapitalizmus korszakában Debrecen sokkal inkább a gazdasági fejlődés ellentmondásainak, egyoldalúságának, viszonylag alacsony színvonalának volt tükrözője, semmint az előrehaladás, az eredmények jelzője. A második világháború előtti években a tiszántúli nagyváros szerepe az ország gazdasági fejlődése szempontjából kevésbé volt meghatározó, önálló egységként való kezelését nem a gazdasági életben elfoglalt helye, sokkal inkább adminisztratív keretei indokolhatták. A háború előtt Debrecen például az ország 3 milliárd P-re rugó gyáripari termelésének 1,1%-át (34 millió pengő) állította elő. Az ipari termelés volumenét tekintve a nagyvárosok közül Budapest, Szeged, Pécs és Győr egyaránt megelőzte. Az egy főre eső gyáripari termelés az országos szinten mozgott, ami városról lévén szó, rendkívül alacsony hányad, hiszen a debreceni átlag például mindössze egynegyede volt az 1938. évi budapestinek.¹⁷

Az iparfejlődés főbb sajátosságai és eredményei a második világháború utáni időszakban

A Debrecenben rendkívül súlyos háborús pusztulás miatt a második világháború utáni első évek a romos, kiégett, megbénult és megcsappant lakosságú város életének a normalizálásával, a háború következményeinek a felszámolásával, a termelőkapacitások helyreállításával, a termelés megszervezésével és megindításával, valamint az ipar átfogó újjáépítésével teltek. A helyreállítás és az újjáépítés, egyes területeken pedig a szerény mértékű fejlesztés programját az *első hároméves terv (1947–1949)* tűzte ki célul és valósította meg Debrecenben.¹⁸

A hároméves terv sikeres végrehajtásának és a tervgazdálkodásra való áttérés megkönnyítésének, valójában a tulajdonviszonyok radikális megváltoztatásának az igénye szülte az 1948. március 25-i XXV. törvénycikket, amely elrendelte az 1946 augusztusa óta bármikor 100-nál több munkást foglalkoztató mintegy 500 iparvállalat és még 31 név szerint felsorolt – nemzetgazdasági szempontból kiemelten fontosnak ítélt – iparvállalat kisajátítását. (Az államosítás hatálya ekkor még nem vonatkozott a külföldi érdekeltségű vállalatokra.) A politikai erőviszonyoknak az MKP javára történő eltolódását tükröző törvény nyomán gyakorlatilag az úgynevezett társadalmi viszonyok váltak uralkodóvá az ország és Debrecen iparában egyaránt.

Az államosítás – annak fontos gazdasági hatását nem becsülve le – a város életében mindenekelőtt politikai szempontból volt jelentős. A törvény által érintett

¹⁷ Ránki Gy. (szerk.): i. m., 5. és 10.

¹⁸ A második világháború utáni iparfejlődés debreceni történetére vonatkozó részletes elemzést és a közölt adatok forrásait ld. Baranyi Béla: i. m. In Ránki György (szerk.): i. m., 243–641, ill. Baranyi-Tímár: i. m. Századok, 1977, 5. sz., 913–938; Baranyi Béla: Az ipar és az egyéb nem mezőgazdasági ágak fejlődése Debrecenben a második világháború után (1944–1985). (Kézirat a Debrecen története V. kötetéhez.) 313.

több mint félezer vállalat közül ugyanis elenyészően kevés, csupán *kilenc*, az elkövetkező hetek-hónapok során kisajátított üzemekkel együtt is összesen csak *tizenhat vállalat* esett Debrecenre. (A városban ugyanis 1944-ben mindössze 17 olyan gyárjellegű ipari vállalat volt, amelyben 33 főnél több munkás dolgozott, és csupán 44 üzem munkáslétszáma haladta meg a 20 főt. Ez a helyzet 1948-ig sem változott meg lényegesen.) Így az államosítási törvény március végén a *Tiszántúli Építőmunkások Szövetkezetét*, a *Debreceni Bőr- és Cipőgyári Munkásszövetkezetet*, a *Debreceni Textilművek Termelő- és Munkaszövetkezetet*, a *Vidoni Testvérek Szalámigyárát*, a *Debreceni Sör- és Árpagyárat*, a *Városi Nyomdát*, a *Kövezőmunkások Szövetkezetét*, a *Fortuna Állatforgalmi és Feldolgozó Vállalatot* és az *Egyesült Kefegyárat* érintette. A márciusi államosítások egyszerű aktusa után került sor még néhány debreceni vállalat birtokbavételére. Április 1-én a *Debreceni Textilművek Rt.*, december 9-én a *Hortobágy malom*, s ugyancsak az év folyamán a *Debreceni Gőztéglagyár* és az *Álföldi Téglagyár* ment át állami tulajdonba. A XXV. tc. 1 §. d. alapján pedig 1949. május 1-i hatállyal a város birtokába került *Debrecen Város Elektromos Műve* is. De időközben sor került a *Debreceni Magyar Szalámigyár és Húsipari Rt.* és a *Sütőipar* egészének (a későbbi *Sütőipari Vállalat* szervezeti előzményének) a kisajátítására is. A város híres gyógyszervegyészeti üzemét, a *Rex Gyógyszergyár Rt.*-t már az államosítási törvény megjelenése előtt, március elején államosították a budapesti *Török Labor Rt.*-vel együtt, akárcsak a debreceni *Hajlított Bútorgyárat*. (Ezek a vállalatok ugyanis a kisajátított Magyar Állami Hitelbank érdekkörébe tartoztak, s a bankok államosításának következményeként került korábban társadalmi tulajdonba.)

A felsorolt üzemek közül több nem érte el a 100 fős nagyságrendet. A *Vidoni Szalámigyár* és a *Hortobágy malom* államosítását például nemzetgazdasági érdek, a közellátás javítása indokolta.

A város üzei két és fél év alatt sikerrel teljesítették a hároméves tervüket, s végső soron megbirkóztak az újjáépítés és a helyreállítás nehéz feladataival. A tervfeladatok teljesítése nem volt zökkenőmentes, az országosan jelentkező gazdaságpolitikai hibák csíráiban már ekkor jelentkeztek, bár ezek főleg a következő tervidőszakban az első ötéves tervben éreztették negatív hatásukat. A tervfeladatok végrehajtásához azonban minden erőforrást igyekezett mozgósítani a város, s különösen nagy eredménynek számított az országosan is nagy problémát jelentő munkanélküliség felszámolása, hiszen 1947–48-ban Debrecen egyik legégetőbb gondja éppen a munkanélküliség volt. A városban még 1948 tavaszán is 5800 ipari és 2000 mezőgazdasági munkanélkülit tartottak nyilván.

A hároméves terv végére, az időközben lezajlott államosítások és kisajátítások nyomán jelentősen megváltoztak a Debrecen iparán belüli tulajdonviszonyok is. A magánszektor részaránya visszaszorult az állami és szövetkezeti szektorhoz képest, jöllehet a magánkisipar részesedése még mindig magas maradt. A magánipar felszabadulás előtti 74%-os aránya 41,5%-ra csökkent. A tulajdonjog és a foglalkoztatottak száma szerint végzett csoportosítások 1949-ben a következő képet mutatták (2. táblázat).

2. TÁBLÁZAT. Az ipari üzemek és a foglalkoztatottak számának a tulajdonviszonyok szerinti megoszlása, 1949. december¹⁹

	Üzemek száma	Foglalkoztatottak száma (fő)
Állami vállalat	40	5 215
Szövetkezeti vállalat	20	1 000
Debrecen város tulajdona (községi vállalat)	16	2 500
Részvénytársaság	11	650
Magánkisiparos	3546	5 500
<i>Összesen</i>	<i>3633</i>	<i>14 865</i>

A hároméves terv befejezéséig történt bizonyos előrelépés az üzemek gépi felszereltsége tekintetében is. 1944-ben csupán 331 üzem, az összes üzemek 10,2%-a volt felszerelve valamilyen elektromos, gőz-, illetve robbanómotorral. A második világháború befejezése után eltelt néhány év alatt – nem kis mértékben a tervfeladatok sikeres teljesítése nyomán – a motormeghajtással ellátott üzemek száma valamelyest nőtt Debrecenben, és a tervidőszak végére motorikus meghajtással rendelkezett 591 üzem, az összes üzemek 16,3%-a. Ez a még mindig alacsony arány azt mutatja, hogy a debreceni vállalatok technikai felszereltség tekintetében alacsony színvonalon állottak.

Az első hároméves terv elsősorban *újjaépítési, rekonstrukciós és városfejlesztési feladatokat tartalmazott, és így Debrecen iparszerkezete a tervidőszak végére nem változott meg lényegesen*. Az összes ipari termeléshez a nehézipar 15%-kal, a könnyűipar 35%-kal, az élelmiszeripar 50%-kal járult hozzá. Jellemző tekintve a debreceni ipar elsődlegesen továbbra is elmaradott szerkezetű, mezőgazdasági termékeket feldolgozó ipar maradt.

A város iparának mélyreható átalakulása az első öt éves terv (1950–1954) időszakára esett. Magyarország gazdasági fejlődésének, hatásában máig érvényesülő jelentős állomása volt ez a néhány év. A hároméves terv sikeres megvalósításával és túlteljesítésével befejeződött a népgazdaság helyreállítása. Ezzel egy időben lezárultak azok a mélyreható társadalmi-politikai változások, amelyek 1945-ben kezdődtek. Ennek az új fejlődési szakasznak két igen fontos mozzanata volt: *a gazdaságirányítás és vezetés rendszerének szocialista átszervezése, valamint a gazdaság minden addigit meghaladó, gyors ütemű fejlesztése*. Mindkét mozzanat az 1950 januárjától életbe lépő *első öt éves tervben* teljesedett ki a leghatározottabban.

A tervhez Debrecen is igen nagy lendülettel fogott hozzá. Rendkívüli ipari beruházási tevékenység kezdődött el, amelynek során számos új nagy létesítmény, rekonstrukció és üzembővítés valósult meg, nagyarányú iparosítás bontakozott ki. A tervfeladatok gyakorlati végrehajtása előtt 1949. december végén azonban még

¹⁹ Baranyi B. – Tímár L.: i. m., 918.

egy esemény zajlott le: *állami kézbe kerültek a tíz főnél több munkást foglalkoztató és a külföldi érdekeltségű vállalatok*. Az iparban ezzel végképp uralkodóvá váltak a szocialista tulajdonviszonyok és a termelőeszközök túlnyomó hányada állami vagy szövetkezeti tulajdonba került.

Debrecenben jelentős számban voltak olyan kisebb üzemek, amelyeket az újabb kisajátítási törvény érintett. 1949. december 30-án éjfélig Hajdú megye és Debrecen területein összesen 56 vállalatot államosítottak. Ezekből Debrecenre 35, a megyére pedig 21 üzem esett. A kisajátított 35 vállalat egységei viszonylag kicsiny ipari telepek, öntödék, motorszereldék, lakatosüzemek, szabóságok stb. voltak. Közülük két jelentős üzem emelkedett ki: a *Vas- és Rézbútorgyár*, illetve a *Benyáts-féle kötöttáru- és harisnyagyár*, amelyek munkáslétszáma jóval meghaladta a törvény által rögzített alsó határt.

Az ötéves terv többször felemelt beruházási keretéből Debrecen is viszonylag igen nagy összeget kapott az ipar fejlesztésére. A város ennek következtében 1950 és 1954 között rohamosan iparosodott. Egész sereg új üzem létesült, a meglevők többsége pedig tovább fejlődött. Mindez jelentősen megnövelte az ipar állóalapjait. Debrecen az első ötéves terv idején 332,6 millió Ft-ot fordított a különböző beruházásokra, az ipar, a mezőgazdaság és közlekedés fejlesztésére, lakásépítésre, szociális és kulturális célokra. A költségvetés több mint fele (182 millió 395 ezer Ft) közvetlenül ipari beruházásokra irányult. Új ipari létesítmények és üzemek létrehozása, úgynevezett megalapozó beruházásokra ebből 141,1 millió Ft-ot, az élelmiszeripar, illetőleg egyéb járulékos ipari fejlesztésekre pedig 41,3 millió, illetve 6,9 millió Ft-ot költött Debrecen.

Az első ötéves terv nevezetesebb ipari beruházásai közül a *Hajdúsági Gyógyszergyár* (mai nevén *Biogal Gyógyszergyár*) és a *Gördülőcsapágygyár* (1963-tól az *MGM Debreceni Gyára*) az iparosítás politika büszkeségei voltak. A város ipari beruházásainak közel háromnegyedét ez a két új, termékeivel később már az országhatárokon túl is jól ismert létesítmény használta fel. De az *Orvosi Műszergyár*, a *Mezőgazdasági Gépgyár* és a *Műanyaggyár* létesítése és a *Ruhagyár* korszerűsítése is jelentős összeget igényelt.

A környező területek mezőgazdasági jellegére való tekintettel az *élelmiszeripar* fejlesztése is szintén fontos tervfeladat volt, amely elsősorban rekonstrukciós és korszerűsítési célokat szolgált. A 41 millió Ft-os beruházási keret legnagyobb részét azonban három vállalat, az új 200 vagonos *Hűtőház* és a *Baromfifeldolgozó Vállalat*, valamint a tanácsi kezelésű *Vágóhíd* és a *Kenyérgyár* fejlesztése kötött le.

Az említetteken kívül 1950-ben és 1955 között még sok igen fontos ipari jellegű létesítmény beruházása valósult meg, pl. a *Konzervgyár* és a *Raktárváros-rész* új telepeinek a kialakítása, az *Alföldi*-, a *Hortobágyi*- és *Góztéglagyár* egyes részlegeinek fejlesztése stb. Az új alapítású üzemek és ipari vállalatok mellett a város már meglevő, régi üzemei szintén komoly beruházást kaptak. A korábbi helyzethez képest modern nagyüzemmé fejlődött a *MÁV Járműjavító Üzem*, a *Tiszántúli Áramszolgáltató Vállalat*, a *Hajdú Megyei Hűtőipari Vállalat*, a *Dohánygyár*, a *Bútorgyár*, a *Kefegyár*, a *Vágóhíd* stb. Létrejött még további 18 helyi ipari (tanácsi) vállalat és

19 kisipari termelőszövetkezet, melyek szintén az ötvenes évek első felében váltak jelentős tényezővé Debrecen iparában.

Az ötéves terv és a város iparosításának sikere elsősorban mégis az úgynevezett nagyberuházások eredményességétől függött (*Gördülőcsapágygyár, Mezőgazdasági Gépgyár, Hajdúsági Gyógyszergyár, Orvosi Műszergyár, Hűtőház, Baromfifeldolgozó Vállalat, Ruhagyár, Műanyaggyár*). A felsorolás is tükrözi, hogy az első ötéves terv, a nehézipar, ezen belül a vegyipar és a gépipar fejlesztésével, részben megteremtésével megváltozott Debrecenben az ipar korábbi ágazati szerkezete. 1955-től a város iparában a *nehézipar került az első helyre*.

Mindent összevetve megállapítható, hogy az 1950 és 1955 közötti néhány év – az iparosításpolitikai ismert hibái ellenére – Debrecen iparosodásának fontos, igaz döntően *extenzív időszaka* volt. Az első ötéves terv lényegesen megváltoztatta a város arculatát. Debrecen egyre inkább elvesztette agrárvárosi jellegét, és fokozatosan ipari várossá vált. A munkaalkalmak szaporodásával nagymérvű népességbeáramlás kezdődött meg. Az ipari munkásság száma 1952-höz képest 9568 fővel emelkedett, s három év alatt több mint megkétszereződött és elérte a 18 494 főt. (1952 januárjában 8926, 1939-ben pedig 5000 főt foglalkoztattak a debreceni üzemek.) 1944-ben mindössze 17, 1955-ben viszont már 68 olyan üzem volt, amelyben 33-nál több munkás dolgozott. Ez a néhány adat is érzékelteti, hogy *Debrecen későbbi fejlődését elsőként az ötéves terv nagyberuházásai alapozták meg*, amelyek a vidéki nagyvárosok viszonylatában is igen jelentősek voltak. Erre az alapra épült a város későbbi iparfejlődése. *A fejlődés akkor is számottevő volt, ha az első ötéves terv ismert és súlyos hibái, Debrecenben mindenekelőtt a nehézipar erőltetett fejlesztése, részben kényszerpályára is terelte a város gazdaságát, illetve iparát*. A feszített ütemű beruházások ugyanakkor nemcsak a város és a környező területek felesleges munkaerő-tartalékait kötötték le, hanem *több fontos, később is életképes beruházások valósultak meg a gyógyszervegyészet, az élelmiszeripar és a könnyűipar területén*.

A második hároméves terv (1958–1960) során a korábbi eredményekre támaszkodva, az országos törekvések szellemében szerény, de reális és megvalósítható feladatokat irányzott elő Debrecen az iparfejlesztés területén. A terv az ötéves terv során félbemaradt építkezések befejezését, illetve egyéb korrekciók és bizonyos új és nélkülözhetetlen építkezési beruházások megvalósítását célozta. A nagyarányú építkezések mellett a figyelem középpontjába került a gépi beruházás, a termelés korszerűsítése és a technikai színvonal emelése. A minisztériumi és a helyi ipari vállalatok jelentős összegeket kaptak üzemek építésére és korszerűsítésére, az előbbiek 250, az utóbbiak pedig 4 millió Ft-ot.

A második hároméves tervben megkezdett nagy építkezési és gépi beruházások tovább folytatódtak a *második ötéves tervben (1961–1965)*. A két terv közvetlenül szorosan épült egymásra. E nyolc év alatt folyamatosan valósultak meg az olyan hatalmas beruházások, mint a *Magyar Gördülőcsapágy Művek új gyára, az Orvosi Műszergyár új üze*me és a *Biogal Gyógyszergyár* és a gázleválasztó üzemegység fejlesztése. Ezalatt kapott új korszerű üzemeket a *Hajlított Bútorgyár, a Bőr- és Cipőipari*

Vállalat, a Ruhagyár, az Alföldi Nyomda és a Mezőgazdasági Gépgyár. A második ötéves terv végén kezdődött meg mintegy 240 millió Ft beruházási költséggel az új *Műanyaggyár* építése is, de nagy gondot fordítottak az építőanyag-ipar fejlesztésére is. A tervidőszakban előtérbe került az üzemek technikai-műszaki és a gyártási technológia korszerűsítése. Ilyen irányú fejlesztésre a legjelentősebb üzemek közül egyedül a *Biogal Gyógyszergyár* 215 millió, az MGM 324 millió Ft-ot irányzott elő. Ebből csupán az importgépekre több mint 30 millió Ft-ot fordított a csapágyüzem, a *Dohánygyár* pedig – az 1964-ben kezdődő hatalmas rekonstrukció kiadásai mellett – 110 millió Ft-ot költött külföldi gépek beszerzésére.

Említést érdemel az *Alföldi Nyomda* is, amely a közel 40 milliós beruházási keret 30%-át építkezésekre, 70%-át pedig gépek és berendezések vásárlására ütemezte be. Az 1959-től folyó rekonstrukció és beruházás együttes összege meghaladta a 60 millió Ft-ot. A *Debreceni Ruhagyár* a 31,8 millió Ft-os beruházási keretből több mint 1000 új bel- és külföldi gép vásárlását, illetve két vidéki telephely építését (Berettyóújfaluban és Ózdon) tervezte. *Mindkét tervidőszakban a nehézipar részesült a legnagyobb beruházásban.* Megyei szinten az ipari beruházások 78,5%-át a nehézipar, 13,5%-át a könnyűipar, 9%-át pedig az élelmiszeripar kapta a második hároméves tervben. A második ötéves tervben a nehézipar 79%-ban, a könnyűipar 9%-ban és az élelmiszeripar 12%-ban részesült az ipari beruházásokból. A nehézipari beruházás nagy részarányát – az iparfejlesztési koncepció egyoldalúságain túl – az magyarázza, hogy azonos termelési érték termeléséhez az eszközleltézési szükséglet az összes beruházóból jóval nagyobb a nehézipar esetében, mint a könnyű- és az élelmiszeriparban, másrészt 1950-ben a nehézipar volt a legalacsonyabb termelési szintről induló iparág. Az iparfejlődés eredményei a termelési mutatók alakulásában is megmutatkoztak. Az ipari termelés a második hároméves terv alatt évi 4%-kal, a második ötéves terv alatt pedig évi 12%-kal emelkedett. Különösen a nehéziparban – ezen belül főleg a gép- és a vegyiparban – volt a termelés növekedése gyors, ahol 1958 és 1965 között a termelés értéke közel két és félszeresére nőtt úgy, hogy a termelés emelése mellett a termelékenység növelését is sikerült biztosítani.

A példák további idézése nélkül is megállapítható, hogy Debrecen ipara a 60-as évek derekáig jelentős eredményeket ért el a termelékenység növelése, a gépesítés, a gépek széles körű alkalmazása terén. A második hároméves, de a második ötéves tervben is alapvetően azonban még az *extenzív irányzat* volt a jellemző a város iparfejlesztésében, melyet egyrészt az 50-es évek végén és a 60-as évek elején rendelkezésre álló munkaerő-felesleg – nagyjából a nők, illetőleg a szakképzettség nélküli férfiak –, másrészt a mezőgazdaság kollektivizálása és gépesítése során tömegesen felszabadult munkaerő elhelyezése tett lehetővé.

Debrecen iparában – az országos törekvésekhez igazodva – a 60-as évek közepétől előtérbe került az *intenzív iparfejlesztés igénye*. Különösen a *harmadik* (1966–1970) és a *negyedik ötéves terv* (1971–75) időszakától történtek – olykor felemás – kísérletek az intenzív iparfejlesztés ütemének a gyorsítására. A beruházási politika jelentős változását tükrözte, a még mindig számottevő építkezések

mellett, a gépi beruházások arányának a növekedése, a műszaki-technikai színvonal emelése, a gyártástechnológia korszerűsítése, ezzel együtt a termelékenység fokozása és a minőség javítása, mivel a 60-as évek derekától már a termelésbe, főleg a nehéz fizikai munkába újonnan bevonható munkaerő-tartalékok csökkentek, s így az üzemek fokozottabb mértékben rákényszerültek a belső erőforrások jobb kiaknázására. Az ipartelepítés első időszaka lényegében 1955-ben lezárult. Újabb nagyüzemek létesítésére csak a harmadik és a negyedik ötéves tervben került sor. 1970–71-ben fejeződött be az új Konzervgyár, valamint a Ház- és Betonelemgyár építése és üzembe helyezése. Időközben felépült a Hungária Műanyag-feldolgozó Vállalat új ipartelepe, és a Tanszergyártó és Értékesítő Vállalat Debreceni Gyára. Befejező szakaszához érkezett az Alföldi Nyomda 1961-ben elkezdődött, hatalmas összegű, 15 éves műszaki fejlesztési programja, amely a 60-as évek végére az ország egyik legmodernebb nyomdájává tette a nagy hírű, négy évszázados üzemet. Továbbfejlesztették a gázszolgáltató- és szerelő, valamint a gépipari javító-szolgáltató hálózatot (XIII. sz. Autójavító Vállalat, Finommechanikai Vállalat stb.). Állandósultak az MGM, a Biogal, az Orvosi Műszergyár, a Dohánygyár, a Mezőgazdasági Gépgyár, a Ruhagyár stb. bővítésének és korszerűsítésének munkálatai. Az intenzív iparfejlesztés útján különösen nagy előrehaladást jelentett a csapágygyártás hazai központjában, az MGM debreceni gyárában közel négymilliárd forint összegű, kapacitásbővítéssel egybekötött rekonstrukciós beruházás, amely nyomán az 1970. évi közel 14 millió db-os termelés 1977-re csaknem 23 millió db-ra ugrott. De nagy ütemben folytatódnak a tanácsi iparvállalatok beruházásai is. Ily módon a 70-es évek elejére Debrecen ipara már számottevő, vegyipari, műanyag-feldolgozó, gépgyártó, könnyű- és élelmiszeripari bázissal is rendelkezett.

Az ipar modernizálására tett tiszteletre méltó, s bizonyos részeredményeket is felmutató kísérletek ellenére – mint azt a felsorolt példák is érzékeltették –, a Debrecenben megvalósult iparfejlesztési politika lényegét tekintve továbbra is extenzív jellegű maradt. A város gazdasága – ezen belül az ipar – a 70-es, sőt a 80-as években sem volt képes teljes mértékben letérni arról a kényszerpályáról, amelyre az 50-es és a 60-as évek nagy léptékű iparosítása terelte a mindenkori beruházási politikát. Ennek az iparfejlesztési politikának a leginkább kézzelfogható és látványos, végső soron persze nem lebecsülendő teljesítménye az új munkaerő tömeges foglalkoztatása volt. Egyedül 1949 és 1973 között 25 ezer új ipari munkahely létesült Debrecenben. De az erőteljes ütemű fejlesztés hatásai az aktív keresők nemzetgazdasági ágak szerinti gyors átrétegződésében is megmutatkoztak, főként ami az ipari és építőipari keresők arányának a gyors ütemű emelkedését illette (3. táblázat).

3. TÁBLÁZAT. Az aktív keresők megoszlása gazdasági ágak szerint, 1949–1990²⁰

Év	Ipar-építőipar		Mezőgazdaság			Egyéb	Összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1949	11 062	25,2	9277	21,1	23 532	53,7	43 871	100,0
1960	20 114	35,3	8574	15,0	28 311	49,7	56 999	100,0
1970	34 906	45,5	5932	7,7	35 878	46,8	76 716	100,0
1980	38 347	42,8	5374	6,0	45 759	51,2	89 480	100,0
1990	35 097	38,3	5882	6,4	50 704	55,3	91 683	100,0

A korábbi évtizedek fejlődése, a fejlődés túlzottan extenzív jellege egyfelől ugyan hozzájárult a 80-as évek gazdasági recessziós folyamatainak az elmélyüléséhez, másfelől azonban számos pozitív vonást is magán viselt, amelyek a jövőbeni kibontakozás csíráit is magukban hordozták. Az egyik ilyen előreutató kedvező tényező volt, hogy a gyors ipari expanzió a 80-as évek Debrecenjében már nem folytatódott (3. táblázat), a másik a debreceni ipar korábban kialakult sokágúsága volt, amely különböző képzettségben, viszonylag sok munkaerőt foglalkoztatott. E két tényező a napjainkban zajló gazdasági rendszerváltás az ipar szerkezeti megújítása számára kedvező előfeltételeket biztosított már a korábbi években is.

Debrecen ipara a gazdasági rendszerváltás küszöbén, várható tendenciák

Az előzőekben kifejtettek részben már érzékeltették, hogy a második világháború utáni magyar gazdasági fejlődés újabb jelentős korszakhatára az 1978–79-es esztendő fordulójára esett. Ez az időpont egy jelentős gazdaságpolitikai irányváltás, illetve korrekció kezdeteit jelentette. Az akkori központi vezetés ugyanis 1978 decemberében, igaz megkésve, a gazdaságfejlődés ütemét mérséklő bel- és külgazdasági körülmények által kényszerítve, ismét állást foglalt a reformpolitika folytatása, az időközben megghiúsult, illetőleg csak felemásan végrehajtott 1968-as gazdasági reform határozottabb megvalósítása, sőt a gazdálkodás megváltozott feltételeihez való igazítása mellett. A reformtörekvések folytatása és az új utak keresése többek között a nagyobb gazdálkodási önállóságot, a termelői és a fogyasztói árreform, az intézményi rendszer és a piacgazdálkodás korszerűsítését, a második gazdaság „legalizálását”, a különböző új vállalkozási formák ösztönzését jelentette. A 80-as évek gazdaságfejlődése már ezeknek a reformkísérleteknek a – nem minden el-
lentmondást nélkülöző – jegyében zajlott.²¹

²⁰ KSH 1980. évi népszámlálás. 9. b. köt. Debrecen népessége és társadalma. Bp., 1983, 94; 1990. évi népszámlálás. 11. köt. Hajdú-Bihar megye adatai. Bp., 1992, 28.

²¹ Földes István: Reformtörténelem. Népszabadság, 1987. dec. 24; 9.

Ezek a hatások természetesen nem hagyták érintetlenül Debrecen iparát sem, amelynek teljesítőképessége, technikai felszereltsége a *hatodik öt éves terv (1981–85)* során kétségtelenül növekedett, korszerűsödött. A nagyobb vállalati fejlesztések az export növelését, a tőkés import csökkentését és a hazai ellátás javítását irányozták elő. Előtérbe kerültek a termelés racionalizálását szolgáló beruházások is. A 80-as években Debrecen ipari üzei számára is az jelentette a nagy dilemmát, hogy az extenzív fejlesztési források és lehetőségek kimerülésével párhuzamosan, *sikerül-e teljes mértékben intenzív pályára állítani a város ipari termelését*. Az ipari termelés hatékonyságnövelése perdöntő kérdés volt (lett volna) a kiutat kereső debreceni gazdaság számára is.

Az intenzív fejlődés biztató jelei mutatkoztak meg a 70-es évek végén és a 80-as évek elején. Az új gazdaságpolitikai célkitűzéseknek megfelelően az ipari üzemek, a termékszerkezet korszerűsítésére, a jövedelmezőbb, a magasabb igényeket is kielégítő, a külső és belső piacon jobban értékesíthető, az importhelyettesítő termékek gyártására törekedtek. A szervezeti korszerűsítések során egyre nagyobb szervezeti és gazdálkodási önállóságra szert tevő vállalatok kezdetben jól éltek az önállóság adta lehetőségekkel, jobban érzékelték a piaci hatásokat, növelték exportjukat. Számottevő fejlődés különösen ott volt, ahol a rekonstrukciók, az exportbővítő beruházások, licencvásárlások, a termékszerkezet átalakítása eredményeként korszerűbb termékek gyártására és értékesítésére került sor (pl. a *Biogal Gyógyszergyár*, az *MGM*, a *Műanyag-feldolgozó Vállalat*, a *Konzervgyár* – új nevén: Debreceni Tartósítóiipari Kombinát – a *Baromfifeldolgozó Vállalat*, a *Ruhagyár*, az *Alföldi Nyomda* stb. esetében).

Az ipari termelés korszerűsödését jelezte a 80-as években az a lassú, de folyamatosan érvényesülő tendencia, amely az ipari *foglalkoztatottak számának a jelentős csökkentésében* jelentkezett. A város iparában foglalkoztatottak száma például 1985 és 1990 között 20%-kal csökkent. Az ipar aktív keresőinek a csökkenéséből joggal lehetett arra következtetni, hogy az ipari termelés növekedése jórészt az egy főre eső termelékenység emelkedéséből származott. A folyamatban persze más tényezők is szerepet játszottak (pl. technikai-technológiai, szervezési stb. szempontok), ám az élőmunka részarányának jelentős mérséklődése így is szembetűnő (*3. táblázat*). Az iparban dolgozó aktív keresők számának a 80-as évek második felétől meginduló azóta is folytatódó csökkenésében, s ma már a krónikus munkanélküliség jelenlétében megmutatkozó tendencia mögött azonban leginkább az évtized végére felerősödött általános recessziós folyamatok húzódtak meg.

A 80-as évekre vonatkozó értékelés során nem hallgatható el tehát, hogy az extenzív korszak felváltását célzó törekvések, a biztató kezdetek ellenére mégsem hoztak átütő sikert. Ebben meghatározó szerepet játszott többek között, hogy 1979-től az országos restriktív gazdaságpolitika egyik legfájdalmasabb következménye (a beruházások drasztikus csökkentése miatt) a korábbi évtizedekben kiépített ipari bázis műszaki színvonalának a leromlása lett Debrecenben is. Az esetek számottevő részében ugyanis a gépcsere lelassult, növekedett a műszakilag elavult és nullára leírt eszközök részaránya, rohamosan emelkedtek a működőképesség

fenntartásának költségei stb. Az évtized második felétől *az országban kibontakozó gazdasági válsággal párhuzamosan* egyre mélyült tehát a debreceni ipar, ezzel együtt a térség válsága is. *Megkezdődött Debrecenben is az ipar átstrukturálódása a piac- és exportorientált költség- és energiatakarékos működés felé. Ám az ipari termelés korábbi erőteljes növekedési üteme a kedvezőtlenül megváltozott feltételek hatására a 80-as évek végére jelentősen mérséklődött.*

Az említett jelenségek egyértelmű jelei voltak továbbá az egyre erősödő gazdasági válságnak, s félreérthetetlenül jelezték az intenzívvé tételét célzó törekvések részleges kudarcát, egyszersmind a döntően még extenzív korszak lezárásának a szükségességét. Az évtized végére Debrecen térségében is elodázhatatlanná vált tehát egy olyan új iparstruktúra és tulajdonszerkezet kialakítása, amely harmonikus átmenetet biztosít a gyökeres gazdasági változások végrehajtásához, s biztosítja a munkanélküliség által fenyegetett lakosság helyben történő foglalkoztatását. Mindez azonban már a rendszerváltást követő évek nagy kihívása maradt.

A 80-as évek második felétől egyre nyilvánvalóbb stagnálási folyamatok, sőt válságjelek ellenére Debrecen gazdaságának – ami nem kis mértékben az iparra épült – kilátásai más iparvidékhez képest (pl. Miskolc-Diósgyőr, Ózd, Salgótarján) kedvezőbbek. Jóllehet *Debrecen iparát még ma is az olcsó és bőséges munkaerőforrásra alapozott túlfoglalkoztatottság jellemzi, ám a város nagyvállalatai viszonylag korszerű ágazatokban szerveződtek, az ipar szerkezete ma sem nevezhető igazán rossznak. A termelési profilok sokágúsága* reális esélyt ad az ágazati szerkezet, nem utolsósorban a *nagyvállalatok megújulására*. A kedvezőbb körülmények miatt a hagyományos iparágak válsága semmi esetre sem ígérkezik olyan súlyosnak és drámainak, s az átalakulás terhei, különösen ami a foglalkoztatottságot és a munkaerőpiacot illeti, elviselhetőbbek lesznek Debrecenben, mint például Miskolc esetében, vagy éppen az északi „rozsdaoövet” más térségeiben.

A fentiek miatt a város gazdaságában komoly szerepet játszhatnak a jövőben is az úgynevezett *tercier ágak*, amelyek eddig is az aktív keresők több mint felét foglalkoztatták, s várhatóan ezen a téren Debrecen sajátos, nagyvárosi és regionális szerepköréből fakadóan *további bővülésre lehet számítani az elkövetkező években is.*

Az ipar szerkezeti és szervezeti megújulása terén sokat ígérő változások várhatóak, természetesen a privatizációs folyamatok előrehaladásának függvényében, a *kis- és középvállalatok tömeges térhódítását illetően*. Közismert, hogy a magyar – köztük a debreceni – ipar szerkezetéből *a kis- és középvállalatok hiányoztak leginkább*, hiszen ezek az állami nagyipar rendszerében nem is jöhettek létre, a meglévők pedig jórészt megszűntek az elmúlt évtizedekben. Ezért, és az ipar magánszektorának kibővítési igénye miatt is nagyon sok figyelem fordult a kisvállalatok felé. *A város gazdasága is nem kis részben annak függvényében alakul, hogy nagyvállalatai átalakulása, megújítása, a magántőke bevonása milyen módon és ütemben történik.*

Az elkövetkező években felerősödnek azok a jelentős mennyiségi és minőségi változások, amelyek Debrecen ipari struktúrájában indultak meg már a gazdasági rendszerváltást megelőzően. A piac igényei szerint minden bizonnyal módosulni

fog az a korábban megmerevedett ágazati szerkezet, amelyben a gépipar uralta *nehézipar dominált* (a nehézipar adta az ipari munkahelyek felét), az *élelmiszeripar* részaránya pedig kismértékben meghaladta a *könnyűiparét*. A gazdasági szerkezetváltás „kihívásai” mégsem annyira az ágazati struktúra egymáshoz viszonyított belső arányainak gyökeres átalakulásában, hanem sokkal inkább az *intenzív fejlesztésben, a műszaki-technológiai megújulásban, a kisebb, de képzetesebb munkaerő-szükségletre épülő termelésben fogják éreztetni jótékony hatásukat* (automatizálás, számítógép-vezérlés, magas szakmai követelményszint stb.). Mindez egyes ipari tevékenységek előretörésével, mások visszaszorulásával jár együtt.

Bizonyosra vehető, hogy a ma még termelő ágazatok közül a *híradástechnikai, a fémfeldolgozó és az építőanyag-ipar is csak egy mélyreható műszaki, technikai-technológiai megújulás eredményeképpen lesz képes megmaradni*. A felsoroltakon belül továbbra is *jövője van az orvosi-műszer-gyártásnak*, de csak nehezen tartható életben a mechanikai rendszerű golyóscsapágygyártás, s a hagyományos, nem elektronikai megoldású telefonközpont és híradástechnikai eszközök gyártása. A *vegyipar* is rákényszerül termékfelesége, esetleg a technológiai folyamatok megújítására. Legkönnyebbnek és leggyorsabbnak ígérkezik a *cipő-, a bőr-, a textil- és textilruházati ipar megújulása*, ráadásul viszonylag kisebb ráfordítások mellett. Változatlanul stabil jövője van a *gyógyszergyártásnak* is Debrecenben, akárcsak a térség kedvező mezőgazdasági adottságai miatt az *élelmiszeriparnak és a mezőgazdasági alapanyagú feldolgozóiparnak*. Az élelmiszeripar más nagyvárosok átlagát meghaladó jelentőséggel bír majd Debrecenben, a környező régió agrártevékenységéhez kapcsolódó *mezőgazdasági gépgyártáshoz hasonlóan*.

A rendkívül súlyos válságát élő *építőipar* helyzetét a központi támogatás, a nagy megrendelések és beruházások elmaradása, valamint az infláció következtében mérséklődő építkezési kedv alakítja jelenleg. Ebben a közegben még a magánberuházások sem jelentek meg olyan mértékben, hogy pótolni tudnák a kiesett nagyvállalati keresletet. A *válságból kivezető utat*, feltehetően évek múltán, előbb a vállalkozások élénkülésével jelentkező beruházások, később pedig a magánépítkezések várható megrendelései jelenthetik majd.

A rendszerváltás a gazdaságban, így az iparban is a legvilágosabban a *vállalati, illetőleg a tulajdonosi* struktúra radikális megváltoztatásában jelenik meg, s ez még inkább így lesz a jövőben is. A *vállalatok száma máris megsokszorozódott, és a vállalati méretstruktúra is jelentősen átalakult*. Debrecenben a 20 főnél kevesebb alkalmazottat foglalkoztató *kisüzemek részaránya emelkedett a legdinamikusabban*. A 80-as évek második feléhez képest arányuk 18%-ról 70%-ra nőtt, miközben a 100 főnél többet foglalkoztató nagyvállalatok (és nem az ott dolgozók) számát tekintve az összes üzemhez viszonyított részarányuk mára 10%-ról 2%-ra zsugorodott Debrecenben. A *vállalati méretstruktúra átalakulása* (amely mögött tulajdonképpen a privatizációs folyamatok kiteljesedése, a tulajdonosi szerkezet mélyreható változásai húzódnak meg), az *elkövetkező években a 20 fő alatti kisüzemek erőteljesebb ütemű, valamint a 20–100 fős középüzemek ugyancsak dinamikus térhódítása irányába mutatnak*.

Igen jellemző változások indultak meg s zajlanak nagy intenzitással abban a tekintetben is, hogy *Debrecen ipara egyre inkább helyi irányítású vállalatok köré szerveződik*, miközben a budapesti székhelyű vállalatok – korábban nagyszámú – debreceni telephelyeinek, illetve munkahelyeinek jelentős része felszámolódott, illetőleg felszámolás előtt áll. Arányuk a korábbi 16-17%-ról máris 4-5%-ra esett vissza. A folyamatok tendenciájából túlzás nélkül lehet következtetni arra, hogy *a nagyvállalati, több telephelyes szervezetek Debrecenben is felbomlóban vannak*. A távoli központokból irányított telephelyek aránya és szerepe csökken Debrecen Iparában, ugyanakkor *Debrecen iparirányító szerepe erősödni látszik a városban és közvetlen környezetében. Ez a tendencia kezdete lehet a debreceni központú ipari körzet kialakulásának a kelet-magyarországi térségben*.

Végül Debrecen iparfejlődésének vázlatos áttekintése, s nem utolsósorban az elmúlt évek történései kapcsán szükséges leszögezni, hogy az elkövetkező években a város iparának sorsa is főként a napjainkban folyó *gazdasági rendszerváltás sikerétől, elsősorban a gazdaság egészének gyökeres szerkezeti és szervezeti átalakulásától és megújulásától*, az új vállalkozási formák elterjedésétől, s az előbbiekkal szoros összefüggésben – mintegy azok előfeltételeként – *a privatizációs folyamatok eredményességétől függ*. Ám ennek bemutatása ipartörténetének egy újabb, megírásra váró fejezete.²²

²² A gazdasági rendszerváltásra, a debreceni ipar és mezőgazdaság szerkezeti és szervezeti átalakulására, a privatizációs folyamatokra, valamint a vállalkozásélénkítés kérdéseire vonatkozóan – sok más egyéb téma mellett – részletes áttekintést és tudományos alaposságú elemzést nyújtanak a *Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzatának 1990–1994. évi tevékenysége* című kötet tanulmányai. Szerk.: Süli-Zakar István. Debrecen, 1994, 314.

FEJEZETEK A DEBRECENI TÖMEGKÖZLEKEDÉS TÖRTÉNETÉBŐL¹

Rég múlt idők közlekedése

Sokak számára okozott már rejtélyt egy olyan régtől fogva jelentős település lét-rejtette, mint Debrecen, amely természeti adottságokban szegényes, hegyektől és folyóktól távol eső, látszólag egyhangú, sík vidék centrumában alakult ki és fejlődött nagyvárossá. A kedvező adottságok sorába tartozott viszont Debrecen előnyös földrajzi fekvése, miután a város a távolsági kereskedelmi útvonalak metszéspontjában feküdt. Tágabb környezetét szemlélve a három egymástól elütő jellegű tájegység találkozásánál kialakult Debrecen területe tehát már ősidóktól fogva mintegy csomópontként kínálkozott a távolsági forgalom, a kereskedelmi és közlekedési útvonalak számára. Az egykor mocsaras, ingoványos, mocsári erdőségektől és kiterjedt vízi világtól övezett város megbízható átjárót jelentett a legtöbb irányban, mint ahogy észak és nyugat felől is csak Debrecenen keresztül volt lehetséges Erdély megközelítése.

Különösen felértékelődött Debrecen csomópontszerepe a török időkben, amikor másfél évszázadra szigethelyzetbe került „három ország”, a királyi, az erdélyi fejedelemségi és török hódoltsági Magyarország határán. A minden oldalról szorongatott, jobb híján „sündisznóállásba” kényszerült, befelé fordulva sajátságosan védekező város egyszersmind oltalmat és viszonylagos biztonságot nyújtó közlekedési és kereskedelmi központja maradt országrésznyi területnek. A török kiűzése után pedig Debrecen gyors növekedése, dinamikus fejlődése biztosította centrális helyét a térségben.

A XVII. század végén a városban felállított postaállomás is mutatja, hogy Debrecen immár nemcsak kereskedelmi, hanem tágabb értelemben vett forgalmi centrummá kezdett válni. Rendszeressé váltak, 1843-tól már naponta közlekedtek a postajáratok Debrecen és Pest között. A távolsági személyforgalmat pedig a Magyarországon akkoriban már menetrendszerűen közlekedő személyszállító postakocsik, az úgynevezett delizsánszok helyett Debrecenben 1836-tól egy kolozsvári

¹ A tanulmány a rendelkezésre álló helytörténeti forrásokon túl mindenekelőtt a következő munkákra támaszkodott Ránki György (szerk.): Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig. Debrecen, 1976, 341; Szűcs Ernő: Közlekedés és szállítás. In Debrecen története (1919–1944) 4. köt. (szerk.: Tokody Gyula) Debrecen, 1986, 76–80; valamint Szűcs Ernő: Bemutatjuk. (Épületek, intézmények, együttesek Debrecenben.) Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár és Debreceni Városi Könyvtár. Debrecen, 1987, 255.

polgár által alapított gyorskocsi-vállalkozás járművei bonyolították le a Brassó–Nagyvárad–Debrecen–Pest útvonalon. Debrecenről Tiszafüreden és Gyöngyösön át közlekedtek hetente kétszer, mintegy három nap alatt tették meg az utat, miközben Gyöngyösön és Hortobágyon megszálltak az utasok. A Pesten bérelhető úgynevezett gyorsparasztoknak viszont már két nap is elegendő volt a Pest–Debrecen távolság nem túlzottan kényelmes leküzdésére. Így érkezett 1847-ben két nap alatt Debrecenbe Petőfi Sándor is.

A XIX. század első felében az utazási idő jelentős csökkenése mellett – egy évszázaddal korábban ez még négy-öt napot jelentett – a személyforgalom rendszeresége, a menetrendszerű közlekedés hozott lényeges változást. Ez azonban nem vonatkozott az áruforgalomra. A távolsági teherszállítást magánvállalkozó fuvarosok vagy szállítatók saját járműveikkel bonyolították. A debreceni szekeresek szinte az ország minden szegletébe eljutottak áruikkal, borszállítmányaikkal. A helyi városi belső szállítást pedig hatalmas kétkerekű, egy-két, esetenként háromlovas talyigákkal végezték. Akkoriban ez a szállítási eszköz felett meg legjobban a város és környéke homokos vagy sáros, kátyús útjainak.

Az utóbbi megjegyzés egyben azt is jelzi, hogy a forgalom útvonalainak és mennyiségének növekedését még nem követte az úthálózat fejlődése. Debrecen városa 1836-ban is csak azt jelenthette, hogy a város határán „semmi (mesterséges) vagy csak egyszerűen kővekkel borított utak nincsenek, hanem azok helyett, ahol kívánatos, magából a határból kitelhető földtöltesek és fa- vagy néhol téglahidak találhatók, s azok időről időre megigazítatnak”. Esős időszakokban a felázott földutakon megnehezült, esetenként lehetetlenné vált a közlekedés, érzékeny veszteséget okozva a városnak. Miután magában Debrecenben sem volt jobb a helyzet, a nagyobb járműforgalom miatt a kövezetlen utak annyira tönkrementek, hogy esők idején a vásárosok otthon ragadtak, és a kapuk előtt rakták ki áruikat. Emiatt is kényszerült a város megépíteni a főutca hosszában, a Piac utcán a cölöpökre fektetett pallókból készült hatalmas alkotmányt, a híres „debreceni nagy hidat”, amely a könnyebb gyalogosközlekedésen túl főként a vásározást szolgálta. Az első, Debrecen is érintő kavicsozott út az 50-es években készült el Nagyvárad irányában.

A városi „tömegközlekedés” ez idő tájt az apostolok lován, azaz gyalog, módosabb polgárok esetében szekéren, ritkán hintókon történt. A lóvontatású, sín nélkül közlekedő, nagy méretű jármű, az omnibusz forgalomba állítására jóval a „nagy híd” lebontása után, valamikor az 50-es években került sor a vasútállomás (indóház) és a Nagyerdő között. Végül is ez a személyszállítási forma rövid életű lett, mert 1884-ben már felváltotta a villamos elődje, a gőzvasút. A XIX. század vége felé mindenesetre a város főbb közlekedési útvonalai, utcái már szilárd burkolatot kaptak, az egykori városfalon kívüli, tehát a belvárost közvetlenül övező utak túlnyomó része azonban továbbra is gyenge minőségű, falusias, jobbik esetben döngölt földút maradt.

A modern közlekedés kifejlődése

A közlekedés modernizálódása, az új idők kihívásainak megfelelő s egyre dinamikusabb ütemű minőségi és mennyiségi fejlődése a múlt század utolsó harmadában kezdődött. Az országos vérkeringésbe való igazi bekapcsolódást a vasúthálózat kiépülése jelentette. A Debrecen irányába tervezett vasútvonal 1847-ben Pesttől csupán Szolnokig épült meg. Az elbukott szabadságharc pedig hosszú időre elodázta a további fejlesztést. Így az első vasúti pályaszakaszt Szolnok felől csak 1857-ben adták át, s augusztus 30-án gördült be az első szolgálati vasút a Kaprióra nevű mozdonnyal a debreceni, korabeli nevén – a mai Nagyállomás helyén álló – indóházba.

A szokványos romantikus stílusban készült, a második világháborúban később elpusztult állomáson eredetileg kilenc vonalbejáratú vágányt helyeztek el, amelyből három a személy-, hat pedig a teherforgalmat szolgálta. A Debrecenig elkészült pályaszakasz folytatásaként 1858–59-ben a Nyíregyháza–Miskolc felé vezető pálya épült meg, amely 1860 augusztusában már Kassáig volt kész. Az 1870-es évek elején befejeződött a Debrecen–Nagykároly–Szatmár–Máramaros-sziget vonal kiépítése is.

A város a fentiek mellett erőteljesen támogatta a 80-as években meginduló helyi érdekű vasútvonalak létesítését is. Ilyenként valósult meg 1882-ben Debrecen sz. kir. város „korlátolt közforgalmú”, keskeny nyomközű erdei vasútja, a Debrecen-től Gutig, később Nyírbéltékig közlekedő, népszerű „Zsuzsi vonat”, amelynek hosszú ideig csak árufuvarozás volt a feladata. Végül 1922-ben engedélyezték ezen a vonalon a személyforgalmat, a guti erdők lakóinak és a debreceni kirándulóknak a szállítását is. (A közkezdvelt járatokat 1977-ben egy máig vitatott döntés nyomán megszüntették, mígnem 1979-től egy rövidebb, 16,2 km-es szakaszon a Debreceni Közlekedési Vállalat 3 mozdonnyal és 12 kocsival *úttörővasútként* nyaranta újra megindította a személyforgalmat.)

Helyi érdekűként épült a Debrecen–Hajdúnánás (majd Tiszalök) vonal is, amelyet 1884. október 5-én adtak át a forgalomnak. Ez utóbbihoz épült az úgynevezett Kisállomás a Külső vásártéren. Itt haladt keresztül az 1891 augusztusában felavatott fűzesabonyi pálya is. Az elkövetkező években a mai Hajdú-Bihar megye területén kiépült valamennyi ismert vonalszakasz. Utolsó szabványos nyomközű vonalként a Nyírbátorig (majd Mátészalkáig) vezető pálya készült el 1911-ben. (Ennek előzménye az 1906-ban ugyancsak helyi érdekűként átadott Debrecen–Hajdúsámson szakasz volt.) Az 1910-es évek elejére tehát Debrecenben és körzetében a gőzvasúti vonalhálózat kiépítése teljes terjedelmében megtörtént. A forgalom vonalai jól szolgálták Debrecen regionális szerepkörének erősödését. A gyors fejlődés nyomán rövidesen kicsinek bizonyult az első felvételi épület, s 1900-ban átadták a kor jellegzetes vasútépítő gyakorlata szerint, eklektikus stílusban készült, vörös téglafalú, fehér kőszegélyezésekkel ellátott új, nagyobb állomást, amely egészen a második világháborúban elszenvedett pusztulásáig kielégítette Debrecen vasútforgalmának igényeit.

A vasúti közlekedés nagy fellendülését jelzi, hogy a kezdetektől eltelt néhány évtized alatt Debrecen egy 70–100, néhol 170 km-es hatalmas körzet gócpontja lett, centrumjellege tovább erősödött. A debreceni üzletvezetőséghez tartozó mintegy 2200 km-es pályaszakasz a leghosszabb volt az 1920 előtti Magyarországon. A területelcsatolások miatti 125 km hosszúságúra csökkent hálózat révén is a legnagyobb igazgatóságok között maradt a debreceni MÁV-igazgatóság. Éppen a rohamos fejlődés tette szükségessé már 1898-ban a MÁV Járműjavító Üzem, közkedvelt névén a vagongyár létrehozását, amely nemcsak a város első jelentős, több mint 1000 főt foglalkoztató gyárjellegű létesítménye lett a vasas szakmában, hanem hosszú ideig, egészen az 1960-as évekig a megye legnagyobb ipari létesítménye volt.

A két világháború közötti időkben a vasútépítések üteme alábbhagyott, s új vonalak már nem készültek Debrecen közelében, de a meglévőkből többet a nagyobb teherbírású és gyorsabb menetsebességet biztosító, úgynevezett Góliát sínekkel erősítettek meg. Fontos előrelépést jelentett a vonatközlekedésben, hogy Budapest és Debrecen között megépült a második vágányrendszer is. Ezzel, valamint a debreceni Nagyállomás teherpályaudvarának a kibővítésével növekedett a Budapest–Debrecen pályaszakasz áteresztő-, a pályaudvar gurító- és kocsirendező részlegének forgalmi képessége, illetőleg megemelkedett a szerelvények haladási sebessége. A gyorsvonat ez idő tájt négy óra alatt, a Debrecenre is érintő Ganz-gyártmányú, Árpád típusú korszerű sínautó pedig már a csúcsidőnek számító két óra negyven perc alatt tette meg a fővárosig terjedő távolságot.

Debrecen külforgalmának s részben belső közlekedésének fejlődését sajátos megközelítésben szemlélteti a szállítási vállalkozók számának az 1921 és 1940 közötti alakulására vonatkozó néhány adat is. Összes számuk ugyan két évtized során 392 főről mindössze 434 főre emelkedett, ám belső összetételük jelentősen átalakult, a kor viszonyai közepette korszerűsödött. Megmaradt ugyan a debreceni piacok jellegzetes figurája, a targoncás, illetve a helyüket folyamatosan elfoglaló piros sapkás, kétkerekű kézikocsival fuvarozó hordár, ám a század elején még igen nagyszámú taligásból (egylovas, kétkerekű fogat) 1921-ben már csak 112 maradt, a gazdasági válság után pedig teljesen eltűntek a város utcáiról az idejélmúlt alkotmányok. Helyüket a „modernebb” szállítási eszközzel, az egy-két lovas, négykerekű szekérrel rendelkező fuvarosok foglalták el.

Hasonló jellegű átrendeződés történt a személyszállítás terén is a bérkocsisok és bérautósok között. A 105 bérkocsiból rövid idő alatt csupán 40–44 maradt, miközben a bérautósok száma gyorsan emelkedett. Az utóbbiak meghonosodása 1925 után kezdődött, amikor a korlátozó rendelkezések megszűntek, s megindult az autók importja, s számuk 1940-ben már elérte a 75 darabot. A 20-as évek végén viszont már csak 9 fiáker (kétfogatú) és 56 konflis (egyfogatú), 1940-re pedig együttesen 44 lófogatú személyszállító eszköz maradt a városban. A magángép-kocsi-forgalom és a taxiközlekedés jelentősége ekkor még elhanyagolható volt.

Debrecenben a személyszállítás döntő részét érthető módon a Debreceni Helyi Vasút Rt. (DHV) közkedvelt villamosai bonyolították le. Amikor 1884. október 2-án

egy Lehmann József nevű porosz vállalkozó tervezésében és kivitelezésében megindult a személyforgalom az első három vonal még gőzmozdony vontatta kocsijain, ez egyben azt is jelentette, hogy Magyarországon annak idején Debrecenben valósult meg az első gépvontatású, városon belüli tömegközlekedés. Budapesten ugyanis 1887-ig csak lóvasút és omnibusz közlekedett. Debrecenben 1911-ben villamosították az akkor már létező vonalakat, cserélték le a népszerű, saját névre hallgató kismozdonyokat, amelyek száma időközben már tizenegyre nőtt. Az első villamosjárat 1911. március 15-én indult. Erre az időpontra 30 motor és 10 pótkocsit szerzett be a város, mégpedig itt alkalmazva először a kényelmesebb utazást biztosító egyszemélyes, egymással szembefordított keresztüléses kocsikat a korábbi hosszú ülések helyett. A DHV 1944-re már 33 motor-, 18 pótkocsival és 3 sínautóbusszal rendelkezett. Az utóbbiakat 1943-ban vásárolták, de ezek csak a fővonalon közlekedhettek, s igen rövid életűek maradtak. Az 1944. június 2-i nagy szőnyegbombázás alkalmával sok más villamoskocsival együtt a Salétrom utcai telepen megsemmisültek.

A felszabadulás előtt a villamos járatai öt vonalszakaszon közlekedtek: a Nagylomás–Nagyerdő között, a városházától a Kossuth utcán át a közbúgóhídig, a Csapó utca elejétől a Köztetetőig, az Aranybika Szállótól a Hatvan utcán át a Baromvásártérig és a pallagi vonalakon. 1938-ban a 43 villamoskocsi a 25,4 km pályahosszon már 8,25 millió utast szállított, de voltak évek, amikor évente 10 millió ember vette igénybe ezt a közlekedési eszközt. Az 1000-ban számított utaskilométerek száma elérte a 30 ezret.

A villamos szerepe annál is inkább meghatározó, sőt szinte kizárólagos volt a tömegközlekedés bonyolításában, mert az autóbusz-közlekedés nehezen gyökerezett meg Debrecenben, s a két világháború között nem is tudott jelentős tényezővé válni. Az első kísérlet 1911-ben történt autóbuszjárat indítására, de ezt még a kérénykezés pillanatában elutasította a város vezetése. Ezt követően a debreceni autóbusz-közlekedés ügye másfél évtizeden keresztül továbbra is csupán a tervezgetés stádiumában maradt. A különféle elképzelésekből végül 1926. március 20-ával valósult meg két Rába típusú autóbusz beállításával az első három vonal néhány hónapos próbajárata. Ám ez, akárcsak az elkövetkező évek több más kísérlete, nem hozott igazi sikert, a próbálkozások „érdektelenség miatt” rendre kudarcba fulladtak, részben mert a Magyar Vasút Forgalmi Rt. által forgalomba állított néhány kocsi fölöttébb ritkán járt, részben pedig a debreceniek által túlságosan magasnak ítélt (40 fillér) viteldíjak miatt.

Igazán tartós megoldást csak Szilágyi Endre magánvállalkozó ért el, amikor első lépésként 1936-ban egy 15 személyes FIAT autóbusz kezdett közlekedtetni a Kossuth utca 45. szám alatti épülettől a Fancsovics (ma Sólyom) utcáig. A következő években két egyenként 25 fős Mercedes busz üzembe helyezésével továbbfejlesztette vállalkozását, s járatainak pontossága, megbízhatósága és nem utolsósorban az olcsó menetdíj (16 fillér) miatt számottevő üzleti sikert ért el. A háború alatti benzinhiány, majd a járművek katonai célokra történő rekvirálása miatt 1944 kora őszén ez a tömegközlekedési forma is megszűnt.

A Debrecen közlekedési hálózatát, infrastruktúráját és járműparkját ért szinte megsemmisítő pusztítás után az újrakezdés nehéz történelmi feladata a felszabadulás utáni hónapokra, évekre maradt.

A közlekedés újjászülése

A második világháború során óriási méretű, szinte felbecsülhetetlen károk érték Debrecen, a nagyváros gazdasági életét, infrastrukturális létesítményeit, nem is szólva az ugyancsak jelentős emberáldozatokról. A háborús pusztítás a vidéki nagyvárosok közül Debrecen érintette a legsúlyosabban. Az 1944. évi nyári és őszi légitámadások – köztük két pusztító szőnyegbombázás –, majd a városért folyó hosszú és heves harcok érzékeny veszteséget okoztak, amelynek nagyságát csak fokozta a visszavonuló fasiszta csapatok szándékos rombolása. A lakóépületek és egyéb gazdasági, kulturális, közoktatási, közlekedési és közigazgatási célokat szolgáló épületek több mint fele elpusztult vagy erősen megrongálódott. Az üzemek és azok gépi berendezései jórészt használhatatlan állapotba kerültek. A rombolások nem kímélték a közműveket és általában az infrastrukturális létesítményeket sem. A felszabadulás után mintegy 7800 m² út- és 2400 m² járdaburkolat várt helyreállításra, illetőleg pótlásra. Természetesen a burkolat alatti közművek, a víz- és csatornarendszer is megrongálódott. A vízvezeték-, a gáz- és a villanyvezeték-hálózatok 50–60%-a vált használhatatlanná. Végül, de nem utolsósorban szinte megsemmisítő, kezdetben jóvátehetetlennek tűnő csapást szenvedett el Debrecen tömegközlekedése, a város és a környék vasúthálózata, valamint a közlekedést szolgáló háttér létesítmények, javítóbázisok, egyéb kiszolgálóegységek zöme.

A felszíni létesítményei közül üzemképtelenné vált a villamoshálózat, s emiatt jórészt megbénult a helyi tömegközlekedés. Az akkoriban több mint 25 km-es villamosvonalon a pálya és a felsővezeték a háborús események következtében súlyos károkat szenvedett. A 33 motorkocsiból és 17 pótkocsiból álló villamosjárműparknak hozzávetőleg egyötöde teljesen elpusztult, másik egyötödét pedig jelentős sérülések érték. A villamosvasút műhelyépületeiben és berendezéseiben is tulajdonképpen 100%-os kár keletkezett, mivel a Debreceni Helyi Vasút Rt. Salétrom utcai ötvágányos kocsiszín és a főjavítások végzésére is alkalmas műhelytelepe a bombázások következtében gyakorlatilag megsemmisült. A remízben kiégett villamosmotor- és pótkocsik mellett a háború áldozata lett a főutcai vonalon már egy éve közlekedő három sínautóbusz mindegyike. Súlyosbította a helyzetet, hogy tönkrement az áramszolgáltatást biztosító közüzem, a villanytelep is, amely az ötvenkét bombatalálat után a háború előtti termelési kapacitásának 75%-át veszítette el. A kocsiparkot, a műhelytelepet, a villamosvezetéseket ért károk, az áramszolgáltatás nehézségei miatt a felszabadulás utáni hetekben-hónapokban csak egyetlen lehetőség kínálkozott a forgalom legalább a főútvonalon történő újraindítására: elő kellett venni ismét a jó öreg kis gőzmozdonyokat, amelyek egykor 1911-ben, a hálózat villamosítása előtt húzták a szerelvényeket. Más választás nem

volt, hiszen csak néhány roncs maradt meg a DHV kezelésében álló autóbuszüzem járművei közül is. De hasonló helyzetbe került a másik jelentősebb vállalkozás, a már említett Szilágyi Endre-féle autóbusz személyszállítási magánvállalat is.

A városért folyó harcok időszakában megszűnt Debrecen kapcsolata a külvilággal is. Ebben nemcsak a postai forgalom, a telefonhálózat és -szolgálat műszaki feltételeinek károsodása, többek között az erősítőállomás felrobbantása, hanem főként a vasúti közlekedés infrastruktúráját, kocsi- és mozdonyállományát ért hatalmas károk és veszteségek játszottak meghatározó szerepet. Különösen súlyos rombolást szenvedett a vasútállomás. A rendkívül heves légítámadások csaknem a földdel tették egyenlővé a Nagyállomást, a személy- és teherpályaudvart. A megmaradt épületeket, vágányokat, mozdony- és kocsiállomást viszont a németek semmisítették meg. Ugyancsak a visszavonuló fasiszta egységek robbantották fel a szőnyegbombázások miatt amúgy is romokban heverő pályaudvar, valamint a város és a régió legnagyobb ipari üzemének, a MÁV Járműjavító Műhelynek a még épen maradt létesítményeit. Az egész Tiszántúl vasútforgalma szempontjából is kulcsfontosságú üzem 80–85%-os károsodást szenvedett.

Debrecen 1944. október 19-én történt felszabadulását követően a hatalmas emberi és anyagi áldozatok ellenére lassanként feleszmélt a város, s a romokon újrakezdődött az élet. Az elhagyott, magára maradt üzemekbe fokozatosan visszatértek a munkások, akik hozzákezdtek a romok eltakarításához, a gépek üzemkész állapotba helyezéséhez, a használható nyersanyagok összegyűjtéséhez, a munka megszervezéséhez. A szovjet városparancsnokság kezdeményezésére és hatékony támogatásával egyre több üzemben indult meg a termelés, nyitottak ki az üzletek, a hitelintézetek, kezdődött meg a postai forgalom, a helyi és a távolsági közlekedés feltételeinek megteremtése. A vagongyáriak hivatalosan október 24-én vették fel a munkát. Ezen a napon 400 ember állott munkába, a többiek jelentős része vonatközlekedés hiányában még a környező falvakban, külterületeken és a várost övező tanyavilágban rekedtek. Miközben nagy erővel folyt a romok eltakarítása, a sínek és a menthető járműpark, illetőleg a megmaradt néhány mozdony helyreállítása, a dolgozók üzembe helyezték az első mozdonyt, amely nyomban el is indult Püspökladányba. Ez már a távolsági forgalom nyitását jelentette.

A Néplap, az MKP helyi szervezetének a napilapja 1944. november 17-én a helyreállítás erőteljesebb kibontakozásáról számolt be. „Magán- és középületeken megindult a munka. A romok eltakarításán szovjet katonaság és a polgári lakosság felváltva dolgozik megfeszített munkával. A megrongálódott víz- és villanyvezeték kijavítása gyors ütemben halad. A villamos is dübörög már, egyelőre csak gőzmozdonnyal, de az állomástól, ahol a teherforgalom megindult, a klinikáig lehet rajta utazni” – írta többek között a tudósítás. Az utóbbi megjegyzés viszont már a helyi közlekedés megindulására utalt.

Ugyancsak a Néplap közölte 1945 januárjában, hogy a vagongyár már mintegy két tucat megrongált vasúti mozdony és nagyszámú vasúti kocsi üzembe helyezésével segítette elő a helyközi és a távolsági közlekedés egyre rendszeresebbé tételét, egyéb közhasznú munkákról nem is szólva.

Csöppet sem volt tehát kezdetben könnyű helyzetben Debrecen közlekedése. A legfőbb közlekedési eszköz, a villamosforgalom újraindítását a pálya- és a felsővezeték-hálózat, valamint a járműpark, a vasúti forgalomét pedig a Nagyállomás és a járműjavító műhely már korábban említett súlyos károsodása nehezítette. Néhány nappal a felszabadulás után a DHV munkásságának zöme összeverődött és megfeszített erővel hozzáfogott a pályaszakaszok és a felsővezetékek rendbe hozásához. A járművek tárolása és javítása kezdetben a szabadban történt, amíg még 1944 késő őszen Debrecen város a lerombolt Salétrom utcai telep szomszédságában levő Salétrom laktanya épületét és garázsát műhely céljaira át nem engedte.

A helyi közlekedés viszonylag gyorsan helyreállt, igaz, egy rövid átmeneti időre még csak gőzmozdonnyal. 1945 tavaszára viszont már csaknem 100%-ban sikerült helyreállítani a villamosvágány-hálózatot, a felsővezetéseket pedig a pallagi vonaltól eltekintve, teljesen kiépíteni. Ilyen körülmények között – ezúttal is a szovjet katonaság jelentős segítségével – 1944. november 27-én gyakorlatilag Debrecen egész területén megindulhatott az igazi villamosforgalom.

A Debreceni Helyi Vasút (a mai DKV elődjének) dolgozói 1946 augusztusáig a villamosjárművek közül 21 motorkocsit és 9 pótkocsit tettek üzemképpé, illetve végezték el azok főjavítását. Mindezt olyan körülmények között, hogy anyagokban és szerszámokban egyaránt hiányt szenvedtek. Nem csoda tehát, hogy a tiszteletre méltó erőfeszítések nyomán 1945–46-ban az utasforgalom mutatói elérték, sőt meghaladták az utolsó békeévéét, miközben az áramszolgáltatás akadozása miatt gyakori volt a forgalomkiesés.

A villanyáram-ellátás zavarai hosszú ideig okoztak gondokat Debrecen tömegközlekedése számára is. A folyamatos villanyáram-termelést nehezítette, hogy a Debreceni Világítási Vállalat, az úgynevezett villanytelep helyreállítási és fejlesztési munkálatai a tervezettnél lassabban haladtak. Az újjáépítéshez és a műszaki berendezések kijavításához szükséges pénz előteremtése ugyanis nem járt sikerrel.

A legfőbb bevételi forrást, az áramdíjakat az infláció elvitte, sok magán- és nagyfogyasztó pedig egyszerűen fizetéseképtelen volt, s így a stabilizáció sem hozta azonnal egyensúlyba az üzem pénzügyi mérlegét. A vállalat és általában a gazdaság egésze számára a legnagyobb nehézségeket a szénellátás krónikussá váló zavarai okozták.

A felszabadulást követő néhány évben persze nemcsak debreceni, hanem országos gond volt a szénhiány. A szénválság 1945 ősztől éleződött ki, és veszélyeztette az egész ország energiaellátását, az újjáépítés sikerét. A szénbányák államosításával (1946. január 1.) végleges győzelemmel zárult a „széncsata”, megnyílt a lehetősége a széntermelés gyors növelésének, de az ipar szénellátása – egészen 1947 tavaszáig – bizonytalan volt. A szállítási zavarok következtében 1946–47 telén tetőzött a szénválság. Az üzemek országosan sem rendelkeztek tartalékokkal, készletek felhalmozására még nem volt lehetőség. A szénellátás javítása érdekében tett radikális központi intézkedések 1947 tavaszától lényeges változást hoztak az országos igények kielégítése terén. Ettől kezdve fokozatosan megszűntek a szén-

ellátás nehézségei Debrecenben is. 1947 májusában pedig jelentős összeggel (kb. 360 ezer Ft) megkezdődött a világítási vállalat újjáépítése, s ezzel lényegében a villanyáram-szolgáltatás kérdése is megoldódott. A város villamosenergia-termelése 1948 elejére már 15%-kal meghaladta az utolsó békeév teljesítményét.

Az áramellátás stabilitásának megteremtésére sok egyéb ok miatt azért is szükség volt, mert a döntően szénhiány miatt fellépő áramellátási zavarok gyakran veszélyeztették Debrecen helyi közlekedésének a biztonságát, amely ezekben az években csaknem kizárólag a villamosforgalomra épült. A kialakult kritikus helyzet súlyosságát jól érzékelteti a DHV-üzem egy 1946 augusztusából származó jelentése: „Vasutunkat a városi világítási vállalat látja el árammal. Sajnos ez a vállalat hiányos szénellátása következtében az áramellátást nagyon hiányosan tudja biztosítani. A mai napig a felszabadulás óta kb. 9 hónapon [ti. az összes kimaradt utazási időt tekintve – B. B.] keresztül teljesen szünetelt a villamosforgalom. Áramszolgáltatást a többi időszakban is kisebb-nagyobb mérvű megszakításokkal kaptunk. Ha ehhez hozzávesszük, hogy műhelyünk motorhajtásra szolgáló váltóáram-ellátásában is több ízben heteken keresztül kiesés volt, belátható, hogy milyen erőfeszítésekkel kellett megküzdennünk nemcsak az újjáépítésben, hanem egyáltalán üzemünk fenntartására irányuló munkánkban” – írták a jelentés készítői. A DHV üzemi bizottságának feljegyzése önmagában is jelzi, hogy a szén- és áramellátási zavarok megszűnése milyen súlyos gondoktól szabadította meg a várost.

Mindazonáltal a helyi közlekedés, a villamosforgalom dinamikus fejlődése és hogy az évi utasszám 1948-ban már hárommillióval haladta meg az 1938. évit, elsősorban a népi demokratikus forradalmi folyamat nyomán kibontakozó gazdasági újjáépítő munka, mindenekelőtt az első hároméves terv sikerén múltott. A tömegközlekedést meghatározó villamosforgalom a tervidőszak végére már jelentősebb eredményeket mutatott fel. A villamos ismét kedvelt és a lakosság számára tömegesen elérhető utazási eszköz lett. Az 50 villamos- és 31 motorkocsi 1949-ben már 13 millió utast szállított, csaknem kétszer annyit, mint 1938-ban.

A felszabadulás utáni néhány évben még a Debreceni Helyi Vasút kezelésében állott az autóbuszüzem is, amelynek járművei közül csak néhány roncs maradt. Ezekből sikerült felépíteni egy teherautót, amely kezdetben a városi forgalomban mint társas gépkocsi közlekedett, míg a villamosforgalom szünetelt. 1946 tavaszától pedig a Debrecen–Berettyóújfalu–Komádi közötti helyközi járaton szolgált. Még ebben az évben egy másik roncsból nagy nehézségek árán összeállított a vállalat egy autóbust, amely a meglehetősen kényelmetlen teherautót váltotta fel.

Elsők között indította meg autóbuszjáratait a Szilágyi-féle magánvállalkozás is. A tulajdonos egy roncsállapotban levő Chevrolet buszt vásárolt 1946-ban, s a következő év április 1-jén ismét megindulhatott a Kossuth utca–Szabadságtelep járat. A vállalkozó engedélyét az államosítások utolsó nagyobb szakaszában, az 1949 végén végrehajtott kisajátítások következtében – öt más kisebb debreceni szállítási-fuvarozási vállalathoz hasonlóan – bevonták, és a vonalat a Magyar Vasút Forgalmi Rt. vette át, amely szintén közlekedtetett néhány járatot. Végül az utóbbi vállalat 1950 májusában bekövetkezett kisajátítása után a helyi és a távolsági személy-,

valamint teherszállítás egyaránt a korábban döntően távolsági járatokat közlekedtető MÁVaut kezelésébe került. A szétaprózott és szerény méretű autóbusz-közlekedés ettől kezdve indult fejlődésnek, jóllehet jelentősebb fejlődés inkább csak az utódvállalat, az Aköv működése során következett be 1953 és 1969 között. Az igazi előrehaladást azonban a Volán Vállalat létrehozása jelentette 1970-ben. Így történhetett, hogy a 40-es évek végi, 50-es évek eleji öt-hat járatral szemben a vállalat autóbusz-kocsi-parkja az 1980-as évekre 330–350 darabot tett ki, amelyből 160–170, az időközben egy utólag már vitatható döntés értelmében sajnálatos módon visszafelcsatolt villamoshálózat funkcióinak egy részét is átvéve, több mint 50 vonalon a helyi tömegközlekedést szolgálja. Ez nem kevesebb, mint évi 120–130 millió utas szállítását jelenti. A kocsi-park másik felét a helyközi járatok teszik ki.

A felszabadulást követően gyorsan haladt a vasúti forgalom helyreállítása is. 1945. február 15-én jelentette be a Szabadság című lap, hogy megindult a személyforgalom Szolnok és Debrecen között, s közel állt a forgalom megindítása a Debrecen–Püspökladány–Békéscsaba vonalon. Egyidejűleg szabaddá vált már az út a Debrecen–Nyíregyháza–Csap közötti szakaszon is, és közvetlen beindulás előtt volt a Debrecen–Füzesabony és a Debrecen–Mátészalka járat is.

Óriási erőfeszítések árán, többéves, összességében mintegy másfél évtizedes munkával sikerült helyreállítani és újjáépíteni a háború alatt Debrecen csaknem teljesen elpusztított vasúti létesítményeit és a MÁV egyéb objektumait, közöttük a már mintegy kétezer főt foglalkoztató járműjavító műhelyt. A fejlődési folyamat kiemelkedő eseménye a Nagyállomás új, modern épületének 1961. augusztus 20-án történt átadása volt. Ez az esemény nemcsak egy korszerű, új felvételi épület átadását, hanem az egész pályaudvar, a javító- és műhelyrészlegek, illetőleg az egyéb háttérintézmények kapacitásának bővítését és modernizálódását jelentette. Ily módon tovább erősödött Debrecen forgalmicsomópont-jellege a személy- és az áruszállítás terén egyaránt. Tulajdonképpen a megye legnagyobb üzeme a MÁV lett, miután Hajdú-Biharban hatezer dolgozó foglalkoztatását biztosította a vasúthoz tartozó igazgatóság, pályaeépítés, forgalom, vontatás és járműjavító, nem is beszélve arról a megnövekedett szerepről, amely évi 14–18 millió utas és 6 millió tonna áru fuvarozásában öltött testet Debrecen állomásain, szemben például az 1936. évi kétmillió utas-, illetőleg 2,1 millió együttes áruforgalommal.

Összességében a felszabadulást követő néhány évben, az egyre dinamikusabban folyó helyreállítás és újjáépítés időszakában Debrecen közlekedése is újjászületett. Az első hároméves terv végére sikerült helyreállítani, sőt némiképp fejleszteni is a város háború előtti közlekedési kapacitását. A szinte felbecsülhetetlen értékű teljesítmény ellenére az igazán gyökeres mennyiségi és minőségi változások azonban ezen a téren is csak a szocialista építés megindulását és kibontakozását felölelő későbbi korszakokban következtek be, mind teljesebben elégtétve ki az egyre rohamosabb tempóban fejlődő, népességszámban gyors ütemben gyarapodó tiszántúli nagyváros ilyen irányú igényeit.

„MARADÉK BIHARORSZÁG”

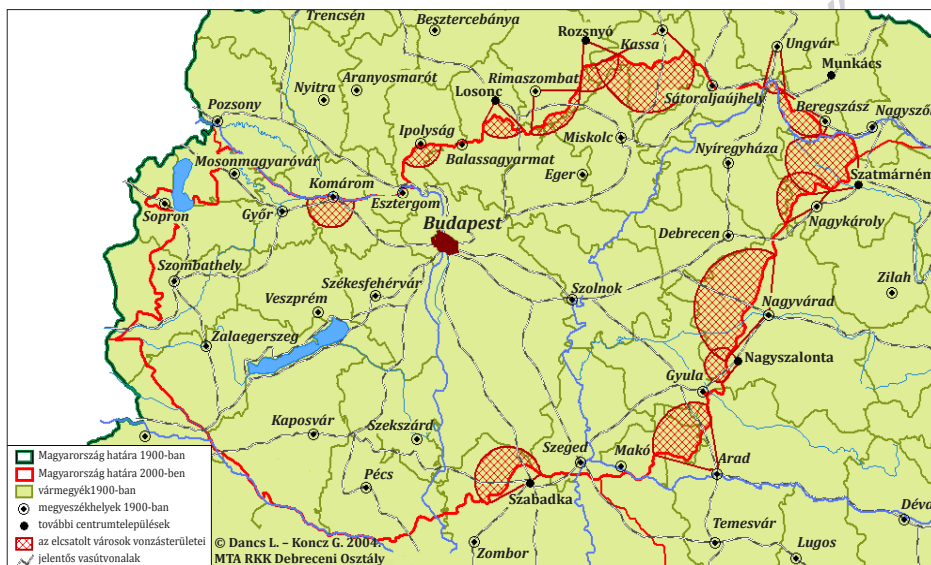
Történeti dimenziók

A Magyarország jelenlegi államhatárai mögé szorult bihari területek, az egykori hatalmas kiterjedésű történeti „Biharország” csonkult részeinek életét is sorsdöntően befolyásoló eseményt az 1920. július 4-én született trianoni békeszerződés jelentette. Mint annyi más határ menti térség és település sorsát illetően éppen a trianoni békediktátum hozott, hátrányos következményeit tekintve mindmáig ható tragikus fordulatot az ország és a bihari térség életében. Csonka-Bihar későbbi fejlődése semmiképp sem érthető meg nélküle, hiszen az új államhatárok megvonásával a Magyarországhoz került, mintegy hatvan települést magában foglaló bihari részek és az itt elhelyezkedő bihari települések elszakadtak addigi természetes központjuktól, Nagyváradtól. Ezáltal centrumközeli helyzetből, szinte kilátástalanul hosszú időre egy periferikus, halmozottan hátrányos helyzetű, meglehetősen elszigetelt terület, az úgynevezett Csonka-Bihar, vagy az akkoriban ugyancsak elterjedt kifejező szófordulattal, „maradék Biharország” részeivé váltak.

A Trianonban megvont és a Kárpát-medencét végletesen megosztó államhatárok az ország egészét illetően a XIX–XX. század elejére már reményteljes irányba fejlődő, szervesen épülő és egységesülő régiókezdeményeket szabdaltak részekre, széttöredezett a Kárpát-medence egységesülő politikai, gazdasági és etnikai térszerkezete, s megerősödött az államhatárok elválasztó szerepe (1. ábra).

A trianoni döntés különösen súlyosan érintette az egykor hatalmas kiterjedésű Bihar vármegyét, hiszen területének csupán negyede, lakosságának pedig mindössze harmada maradt az új határokon belül. Ráadásul a túloldalra került a megyeszékhely mellett az összes többi város is, s ezáltal teljesen életképtelenné váltak a vonzásközpontjukat elvesztő, perifériahelyzetbe kerülő területek, s kezdetét vette a sokirányú perifériaképződés. A hatalmas, országrésznyi, közel tizenegyezer négyzetkilométer területű történelmi Bihar vármegyéből a trianoni döntés nyomán Magyarországnál maradt *bihari részek kétszeresen is perifériává váltak*. Egyfelől azért, mert az egykori belső térségből, úgymond „mélységi elhelyezkedésből” az ország „szélére”, egy erősen elválasztó szerepet betöltő új politikai államhatár peremterületére szorultak, másfelől pedig elvesztették, a határ túloldalára szakadt korábbi centrumukat, Nagyváradot, amelyhez jól működő gazdasági-piaci, igazgatási és infrastrukturális kapcsolatok kötötték, miközben a jelentősebb magyarországi városoktól (Debrecen, Békéscsaba stb.) távol egyetlen városias település sem maradt Csonka-Biharban. A történelmi Bihar közlekedési

hálózata szétdarabolódott, s a hozzá tartozó területek csak csekély térkapcsolati rendszerben álltak egymással. Erre a helyzetre született meg az a fogalom, amelyet a szakirodalom nem egyszerűen csak a „*periféria*helyzet” kifejezéssel, hanem a sokkal kifejezőbb „*periféria perifériája*” szókapcsolattal illet (Tóth 1988; Tóth–Csatári 1983). Ez a megállapítás fokozottan igaz arra a dél-bihari térségre, amelynek fontos központi szerepkörrel bíró településévé vált Berettyóújfalu. Természetesen egy olyan terület centrumtelepülésévé, amelynek alapvető elmaradottsága még az Alföld átlagához képest is jelentős volt.

1. ÁBRA. A trianoni békeszerződés következtében vonzásközpontjukat veszített területek Magyarországon

A „maradék Bihar” elmaradottsága, a kialakult halmozottan hátrányos helyzet jórészt történelmi okokkal, részben pedig egyéb korábbi területfejlesztési hibákkal és hiányosságokkal magyarázható. A trianoni döntés által előidézett hátrányos helyzetet azonban a revíziós politika sikerében bízva a két világháború között nem vették figyelembe, és önállóan hagyták funkcionálni a területét, a közlekedési hálózatát és a piacait tekintve egyaránt megcsonkult vármegyéjét. „Csonka-Bihar” székhelyül a központi települést, Berettyóújfalut jelölték ki. A hátrányos helyzet akkumulációjához a kedvezőtlen természetföldrajzi adottságok és a szerencsétlen történelmi események mellett a közelmúlt mulasztásai és hiányosságai is hozzájárultak. Az 1949/1950. évi közigazgatási átszervezést követően nemcsak újabb területi „veszteségeket” szenvedett el Csonka-Bihar (12 település Békés megyéhez került), hanem más problémák is hátrányosan érintették a „maradék” bihari kistérséget. 1950 óta ugyanis a területi politika meglehetősen „mostoha gyermekként” kezelte és elhanyagolta a bihari területeket, s ezért tovább mélyült a bihari

megyecsonkból és a Hajdúból szervezett új megye, Hajdú-Bihar két része közötti társadalmi-gazdasági különbségek. Így történhetett, hogy ma Berettyóújfalu egy halmozottan hátrányos terület egyik kulcstelepülése (*Baranyi szerk.* 1998; *Baranyi* 2001; *Kiss* 1998; *Béres-Süli-Zakar* 1990).

A „maradék Bihar” még csonkult formájában sem számított kis közigazgatási egységnek. A maga 2754 km² területével nagyobb is volt, mint a szomszédos, csonkítatlan Hajdú vármegye (2386 km²), bár népességszáma lényegesen, mintegy 40%-kal elmaradt, a Debrecen révén eleve magasabb lélekszámú Hajdútól. A magyar oldalon maradt Bihar vármegye 60 települését (mintegy 158 ezer lakossal, a Trianon előtti népesség 27%-ával) kezdetben hat, majd hét járásba szervezték, amelyek közül az egyik a berettyóújfalui maradt. Ennek a megyecsonknak a központja, egyben centrumvárosa régtől fogva Berettyóújfalu, amely az 1921. évi trianoni döntés után hosszabb ideig „Csonka-Bihar” vármegye székhelye volt, s amelyet *Mendöl Tibor*, a korszak híres és éleslátású geográfusa „a faluban elültetett városmag” jelzővel illetett (1. ábra).

Berettyóújfalu megyeszékhellyé váló sietős és tétova kijelölése oly módon történt, hogy annak a megyecsonknak igazából, amelynek igazi szíve már nincs, „[n]agyjából a közepe táján kiválasztották a legnagyobb falut, s kinevezték megyeszékhellyé. Berettyóújfalu a szó geometriai és közigazgatási értelmében vett központ; faluban elültetett városmag – ma még alig egyéb. Rajta ül egy vasútvonalon, amely Várad felé tart. A megye derekának valóban ez a vonal az ütőere. Ám északon és délen vele össze nem függő vonalak futnak, szintén a virtuálissá vált központ, Várad irányában; ezeken most megfordult a vérkeringés Debrecen, illetve Békéscsaba felé. Ennek a két városnak gazdasági súlya erősen érvényesül: a kis Berettyóújfalu semmiképpen sem veheti fel velük a versenyt, és természetesen a megye déli csücskében némi nagyipart felmutató, de egyébként nem túlságosan jelentős Sarkad még kevésbé.” (*Mendöl* 1938)

A település azonban nem volt felkészülve a megyeszékhelyi szerepre, és a kortársak közül sokan nem tartották jónak az átmenetinek tekintett, ugyanakkor a korabeli keretek között egyetlen lehetséges megoldást. A nem minden alapot nélkülöző kritikákra adott válaszként Berettyóújfalu az 1920-as években dinamikus fejlődésnek indult, és az elkövetkező évtizedek meghatározóvá váltak Berettyóújfalu történetében. A kórházak nélkül maradt megyecsonk 170 ezer lakosa számára 1921 és 1928 között felépült 106, tíz év múltán már 168 ágyas Bihar Megyei Közkórház mellett, a vármegyei közigazgatásnak a település arculatát máig meghatározó épületeket, a tisztviselőknek és az Erdélyből tömegesen áttelepülteknek pedig (ha kissé nehezen is) lakásokat biztosítottak. Ekkor (1922-től kezdődően) épült ki a villanyvilágítás, a belterületi kövesutak és járdák hossza is többszörösére növekedett, de igazi fejlesztésre a területi revízióban bízó magyar államvezetés nem is gondolt. Berettyóújfalu Nagyvárad hiányát akkoriban még bármilyen fejlesztés révén sem lett volna képes természetesen pótolni, ám a település már valójában ekkor sem falu, de még nem is város. A köztes állapotot *Nadányi Zoltán* főlevéltárosnak, lapszerkesztőnek, a Bihari táj kiváló kutatójának és egyedi hangú

költőjének, a „Bihari trubadúrnak” a „*faluváros*” szóösszetétele fejezte ki a legtalálóbban (Bakó 1984). Tény viszont, hogy a térségben betöltött szerepköre alapján de facto már a két világháború között is városnak tekintett Berettyóújfalu, a Sárre téktől északra az Alföld tipikusan rurális térségéből, az agrárjellegű területek faluhálózatából funkcióban és arculatilag is kiemelkedett urbánus népsűrűsödési pontként, mint kvázi város (Csatári 1981).

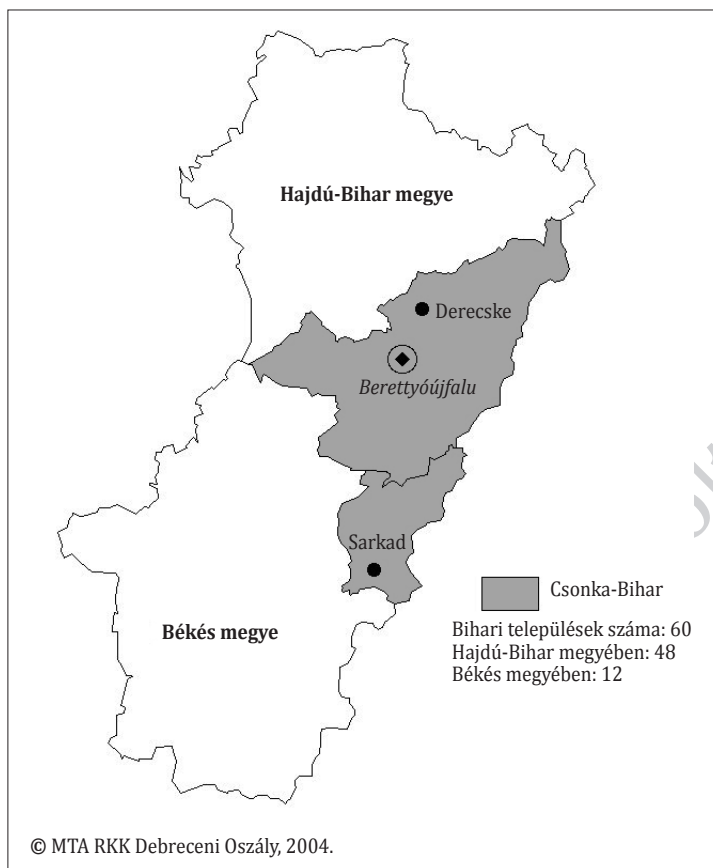
A második világháborút minden tekintetben megsínylette Berettyóújfalu. A második bécsi döntés eredményeként 1940-ben az elszakított részek anyaországához való visszatérésével 1944-ig ismét Nagyvárad lett Bihar vármegye székhelye, ahová szinte azonnal visszaköltöztették a hivatalokat és a hivatalnokokat. A német megszállás, a súlyos emberi és anyagi áldozatokkal járó háború nyolcnapos kemény ostrom után 1944. október 17-én ért véget, Nagyvárad újbóli elvesztését követően ez az esemény hamarosan a megyeszékhelyi státusz visszaszerzését jelentette Berettyóújfalu számára.

Csonka-Bihar újabb „csonkulásai”

A második világháborút követő években lejátszódott gyökeres és nem minden ellentmondás nélküli politikai változásoknál is érzékenyebben érintette Berettyóújfalu az 1949/50. évi közigazgatási reform, mivel ekkor, leszámolva az addigi gyakorlattal, megszüntették a vármegyecsonkokat. A két világháború, illetve 1944–50 között Berettyóújfalu székhellyel Csonka-Biharként továbbélő életképtelen megymaradványt a közigazgatási átszervezés szüntette meg: déli részén 12 települést (Sarkadot és környékét) Békés megyéhez csatoltak, a maradék 48-at pedig egyesítették a Dél-Nyírség, valamint Polgár és környékének néhány településével megnövelt területű Hajdúval. A megnövekedett területű és népességű új, Debrecen székhelyű megye neve a Bihar földrajzi név megőrzése érdekében is Hajdú-Bihar lett (2. ábra).

Berettyóújfalu közigazgatásilag az 1949/50. évi reform után ismét elveszítette megyeszékhelyi státuszát, és a létrejövő Hajdú-Bihar megye egyik periferikus fekvésű járási központjává degradálódott. Hajdú-Bihar megye létrehozása ugyanakkor nem jelentett megoldást a „maradék Bihar” számára, mert a mindenkori vezetés az elmúlt fél évszázadban sem tudott mit kezdeni a Hajdúságtól településszerkezetét és egyéb adottságait tekintve annyira különböző területtel, bár maga a bihari térség központja, *Berettyóújfalu* az elmúlt évtizedek során, *s főként 1979-ben történt várossá nyilvánítása óta* lendületesen fejlődött, s egyre inkább a kistérség fejlődésének a motorja lett. A sok hányattatás után az európai integrációs folyamat kiteljesedése most talán új reményt adhat a periféria helyzetbe szorult térség újbóli felemelkedésére, az egykori gazdasági-közlekedési kapcsolatok felújítására a határ túloldalával – egyszóval a rég várt újjáéledésre.

A különféle közigazgatási módosítások, járások és járáshatárok át- és újszervezése és az egyéb, a települések szerepkörét érintő változások, az irányítás

2. ÁBRA. Az egykori (Csonka-) Bihar vármegye
az 1949/50-es közigazgatási reform után

szempontjából történő újfajta besorolások stb. miatt az elkövetkező évtizedekben a Hajdú-Bihar megyében maradt bihari településekből is jó néhány átkerült más-más közigazgatási egységbe, fokozatosan csökkentve a közigazgatási szempontból is egykor szorosabban összetartozó bihari települések számát. Az 1989/90. évi rendszerváltást követően pedig az újfajta kistérségi szerveződések, az 1990. évi önkormányzati törvényt követően, a kilencvenes évek elején született önkéntes alapon szerveződött különféle *önkormányzati szövetségek és társulások*, majd a kilencvenes évek derekán létrejött „*hivatalos*” KSH-kistérségek, s a legutóbb 2004-ben életre hívott új, komplex, úgynevezett *többcélú kistérségi társulások* érintették, ha természetföldrajzilag nem is, de vonzáskörzeti és szimbolikus értelemben jelentősen a bihari törzstelepülések számát és arányát a magyarországi, s mindenekelőtt a Hajdú-Bihar megyei „maradék-Biharban”.

Ákárhogyan is történt, a sokféle pró és kontra érvek felsorakoztatása mellett sem lehet elhallgatni azt, hogy a mai magyar államhatáron belül maradt Bihar

lehatárolása nem csak a történelmi múlt és a természeti adottságokban megmutatkozó különbségek miatt ütközik komoly nehézségekbe, a sokszor változó közigazgatási beosztás sem könnyíti meg az elemzők dolgát. A köztudatban – és a helyi lakosok identitástudatában – élő „maradék Bihar” pedig az ország keleti határa mentén, a Hajdú-Bihar megye délkeleti részén fekvő településeket foglalja magában, lényegében Biharkeresztes és Berettyóújfalu városok vonzáskörzetére terjed ki (Derecske környéke már érezhetően átmeneti helyzetben van a Hajdúság felé). Ha tetszik, ha nem, ma már csak a 29 településből álló *Berettyóújfalui kistérség*, jobbik esetben az 1993-ban életre hívott, ma már 39 települést tömörítő Bihari Önkormányzatok Szövetsége tekinthető az egykori „maradék Bihar” maradékának, azaz törzsterületének. Berettyóújfalu város korábbi kiemelkedő közigazgatási szerepköre jelenleg elsősorban már „csak” a 29 településből álló kistérségi centrum funkcióra redukálódik. (Természetesen egy-egy település több önkormányzati társulásnak, szövetségnek is a tagja lehet.)

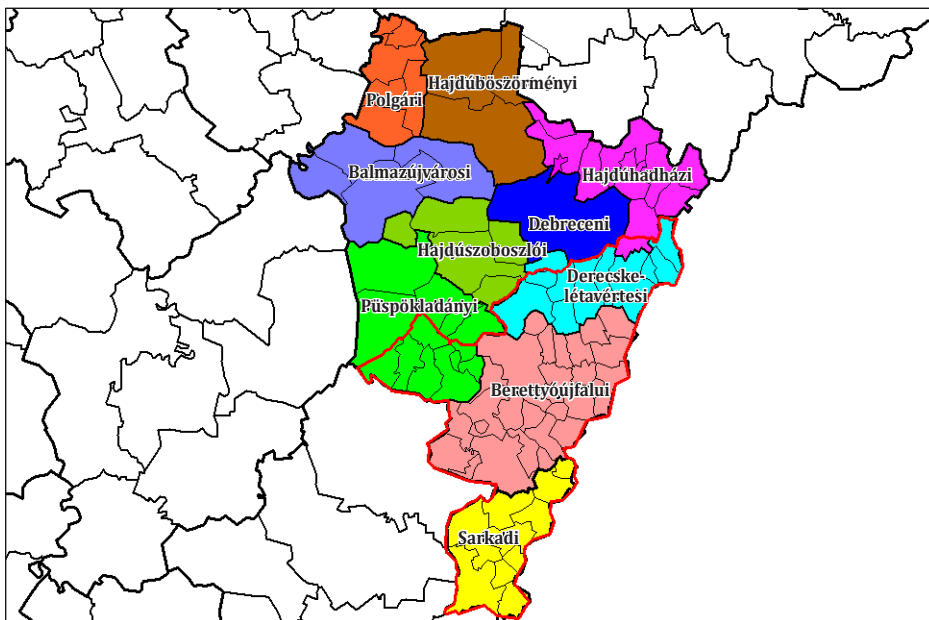
Térszerkezeti pozíciója révén a kistérség másik jelentős városa *Biharkeresztes*, amely különösen határ menti fekvése és a magyar–román forgalomban betöltött szerepe miatt Ártánddal együtt a magyar–román kapcsolatok keleti kapuját jelenti Magyarország számára. A kistérség harmadik városa a közelmúltban, 2001-ben városi jogállást elnyert Komádi, amely a Hajdú-Bihar megye délkeleti szögletébe zárt kis bihari települések számára jelent vonzáscentrumot a korábban városi hiányos közegben.

A Berettyóújfalui kistérség mint a „maradék Bihar” maradéka

A Berettyóújfalui kistérség természetföldrajzilag és történelmileg mindmáig az egyik leghomogénebb és legkarakteresebb magyarországi terület. A kistérség az egykori történelmi Bihar vármegye, az 1920. évi trianoni döntés után a jelenlegi országhatárok közé szorult „maradék Bihar” 2771 km²-nyi területéből és az itt található 60 településből, a Bihart érintő tragikus történelmi, későbbi közigazgatási és kistérségi változások miatt jelenleg csak 1226 km²-t és 29 települést foglal magában. A kistérség azonban még így is Hajdú-Bihar megye legjelentékenyebb összefüggő történelmi és tájfeldrajzi területének számít (*Baranyi 2004a*).

A kistérségi beosztás legújabb változása 2004 tavaszán következett be, miután az Országgyűlés módosította a területfejlesztésről és területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvényt, legalábbis ami a NUTS 4-es kistérségi beosztást illeti. Azon túl, hogy néhány esetben megváltozott a korábbi úgynevezett KSH-kistérségi beosztás és nőtt ezeknek a kis léptékű térségi szinteknek a száma, jogalkotói közmegegyezés hiányában a kistérségek továbbra sem kaptak valós közigazgatási tartalmat, miközben újfajta funkcióval bővültek: létrejöttek a többcélú komplex kistérségi társulások. Az új szabályozás részletező bemutatását mellőzve érdemes máris előrebocsátani, hogy országosan az eddigi 150 NUTS 4-es területfejlesztési kistérségi szint helyett 168 úgynevezett többcélú (komplex) kistérségi társulás jött

létre, ami Hajdú-Bihar megyében azzal járt, hogy a 21 települést tömörítő Debreceni kistérségből levált két új, a Hajdúhadházi és a Derecske-Létavérsesi kistérség (3. ábra).

3. ÁBRA. A berettyóújfalui kistérség az új kistérségi beosztásban, „maradék Bihar” feltüntetésével

Forrás: Koncz G. MTA RKK Debreceni Osztály, 2004.

Mindkét kistérség egyaránt 11–11 települést foglal magában, döntően az egykori debreceni KSH-körzethől, ám a *Derecske-Létavérsesi*, jórészt erdőspusztai településekből álló kistérséghez átkerült a berettyóújfalui KSH-térségből két, Hajdúsággal szomszédos település (Derecske és Konyár). Hajdú-Bihar megyében a korábbi hét kistérségi szint helyett az újakkal együtt kilenc kistérség jött létre. A változás az egykori „maradék Bihar” magterületeit magában foglaló Berettyóújfalui kistérséget annyiban érintette, hogy az amúgy is viszonylag nagy kiterjedésű és nagy létszámú Berettyóújfalui kistérség településszáma kettővel csökkent, 31-ről 29-re mérséklődött. Összességében a Hajdú-Bihar megyében található, történelmileg és tájféldrajzilag biharinak tekinthető 48 településből 19 más hajdú-bihari kistérség között oszlik meg, szimbolikus értelemben „maradék Bihar” maradékanak ma már volta-képp csak az a 29 település tekinthető, amelyet a Berettyóújfalui kistérség egyesít.

Az elmondottak egyben azt is jelzik, hogy a területfejlesztés kistérségi szintje rövid egy évtizedes története során többször változott és ma is formálódóban van. A kistérségek története az 1990-es évek elejére nyúlik vissza. Nem sokkal az önkormányzati törvény 1990. évi bevezetését követően igény mutatkozott valamifajta

kistérségi területi szint létrehozására. A kistérségi szerveződések elsőként maguk is önkéntes alapon alulról, önkormányzatok kezdeményezésére demokratikus úton jöttek létre, különféle közös célok érdekében szerveződő kistérségi társulások, szövetségek formájában. Hajdú-Bihar megyében az 1990-es évek elején indult meg a kistérségi összefogás, amelynek eredményeként az évek során tizenegy alulról szerveződő önkormányzati kistérség, szövetség, illetve társulás jött létre (1. táblázat).

1. TÁBLÁZAT. A kistérségi társulások, a KSH- és az új, többcélú kistérségek rendszere Hajdú-Bihar megyében

Önszerveződő kistérségi társulások	KSH-kistérségek 2003-ig	Új kistérségek 2004-től
Bihari Önkormányzatok Szövetsége	Balmazújvárosi	Balmazújvárosi
Debreceni Agglomeráció Önkormányzatainak Településfejlesztési és Térségfejlesztési Társulás	Berettyóújfalui	Berettyóújfalui
Dél-Nyírség Ligetája Települési Önkormányzatok Egyesülete	Debreceni	Debreceni
Tisza Menti Települések Területfejlesztési Társulása	Hajdúböszörményi	Hajdúböszörményi
Erdőpusztai Önkormányzatok Településeinek Társulása	Hajdúszoboszlói	Hajdúszoboszlói
Hajdúsági Önkormányzatok Hagyományőrző és Érdekképviseleti Szövetsége	Polgári	Polgári
Sárréti Településegységes Társulása	Püspökladányi	Püspökladányi
Kis-Körös Menti Térségfejlesztési Alapítvány		Derecske-Létavértesi
Határmenti Bihari Települések Területfejlesztési Társulása		Hajdúhadházi
Észak-hajdúsági Településszövetség és Térségfejlesztési Társulás		
Közép-Bihari Önkormányzatok Területfejlesztési Társulása		

Forrás: Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat; KSH; MEH Területfejlesztési Államtitkárság.

Az „alulról”, demokratikusan, a közös érdekek felismerésén, önkéntes alapon létrejött, úgynevezett funkcionális *kistérségi társulások*, szövetségek konkrét célokkal, meghatározott feladatokkal, a közös érdekek képviseletére és védelmére szövetkeztek. A társulások mindenekelőtt azzal a szándékkal szerveződtek meg, hogy az érintett önkormányzatok a terület és településfejlesztés, valamint a kommunális szolgáltatások terén komolyan támaszkodhassanak és építhessenek a kistérségi (önkormányzati) szövetségekre és társulásokra. Az egyes kistérségi társulások létrejöttében, sok egyéb szempont mellett a következő fontosabb kritériumok játszottak meghatározó szerepet: *természetföldrajzi alapokon; történelmi*

– hajdanvolt – közigazgatási alapokon való; a településhálózatban elfoglalt hasonló helyzet felismerésén és végül a kialakult vonzáskörzet alapján történő kistérségi szerveződés. A kistérségi társulások többségének a jellege természetesen nemcsak egyetlen felsorolt szempont, hanem egyszerre akár több rendező elv alapján is meghatározható, következésképpen egy-egy társulás létrejöttében egyidejűleg akár több előzmény, alap és mozgatórugó is kimutatható, mint ahogy számos település párhuzamosan több társulásnak is tagja. A kistérségi társulások munkáját, az érintett települések által választott és foglalkoztatott, úgynevezett kistérségi menedzserek koordinálják.

Ami a hivatalos, úgynevezett KSH-kistérségi beosztást illeti, arról vázlatosan a következők mondhatók el. Az első 138 egységből álló statisztikai kistérségi rendszert 1994. január 1-jén vezette be a Központi Statisztikai Hivatal (KSH). A területfejlesztésről és területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvényre és végrehajtási jogszabályaira is tekintettel a KSH – az egykori Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztériummal egyetértésben – 1997. augusztus 1-jétől alkalmazta a 150 kistérségből álló, hosszabb időszakra érvényesnek szánt új statisztikai kistérségi rendszert. A KSH nyilvántartási rendszerében szereplő kistájak-kistérségek, az úgynevezett KSH vonzáskörzeti besorolása számos esetben sokkal inkább a statisztikai eljárás szempontjaira, illetőleg magasabb politikai-szakmai érdekek érvényesítése volt tekintettel, mintsem a közös érdekek felismerésén alapuló és „alulról” megfogalmazott igényekre. Ily módon az egyes körzetközpontokhoz rendelt településegységek által reprezentált statisztikai vonzáskörzetek némelyikének megítélése ma is viták kereszttüzében áll.

Az utóbbiak is közrejátszottak a kistérségi rendszer újragondolásában, az 1996. évi XXI., a területfejlesztésről szóló törvény vonatkozó rendeleteinek a módosításához, a területfejlesztési-statisztikai kistérségek új rendszerének a kialakításához, ami a számok nyelvén annyit jelent, hogy ennek alapján Magyarországon a kistérségi, az úgynevezett NUTS 4-es szint 168 kistérségből áll, Hajdú-Biharban pedig az eddigi hét úgynevezett KSH-kistérséggel szemben kilenc új komplex kistérségi társulás jött létre. Nem elhanyagolható különbség továbbá az sem, hogy az új kistérségek az 1996. évi területfejlesztési törvényhez képest már területfejlesztési és statisztikai egységeknek minősülnek, nem pedig vonzáskapcsolatok alapján behatárolható területi egységnek (1. táblázat).

A Berettyóújfalui kistérség helyzetét és szerepét mindmáig két fontos körülmény határozza meg jelentős mértékben, egyfelől a természetföldrajzi adottságok, másfelől az öröklött történelmi helyzet. Sok egyéb tényező mellett a trianoni határvonás következményének tekinthető az az új, a korábbihoz képest jóval kedvezőtlenebb térszerkezeti és település földrajzi pozíció, amelyet a Biharország az új országhatárokon belül maradt bihari térség, benne a berettyóújfalui tervezési-statisztikai kistérség elfoglalni kényszerült. A berettyóújfalui székhelyű és további két városra (Biharkeresztes, Komádi) és 26 falusi településre redukálódott Berettyóújfalui kistérség azonban összezsugorodott formában is még mindig a magyarországi bihari részek egy tömbben megmaradt jellegzetes „magterületének” tekinthető.

A Körösök Berettyó vízrendszeréhez tartozó magyarországi Bihar, benne a mai Berettyóújfalui kistérség területének természeti képét a korábbi ármentesítő és vízrendezési munkák teljesen átformálták, ám nagymérvű antropogén hatások sem tudták azonban eltüntetni a Berettyó–Körös vidék középtáj mintegy harmadát kitevő bihari természeti táj változatosságát. A települések döntő többsége (*Ártánd, Bedő, Berekböszörmény, Biharkeresztes, Bojt, Csökmő, Darvas, Furta, Kismarja, Körösszegapáti, Magyarhomorog, Mezőpeterd, Mezősas, Nagykereki, Told, Váncsod, Vekerd és Zsáka* – összesen 18 település), a „maradék Bihar” középső, legnagyobb, mintegy 750 km² területét elfoglaló *Bihari-síkon* helyezkedik el. Az ettől északra található *Berettyó–Kálló közén* kilenc település (*Bakonszeg, Berettyóújfalú, Esztár, Gáborján, Hencida, Konyár, Pocsaj, Szentpéterszeg és Tépe*) számolható össze. A Bihari-sík szemközti oldalán elhelyezkedő *Kis-Sárrétből* ma már csak három település (*Komádi, Körösszakál és Újiráz*) tartozik Hajdú-Bihar megyéhez.

Az ember természetátalakító tevékenységénél is súlyosabb következményekkel járt viszont a történelem okozta sokszerű változás. A trianoni trauma nyomán ugyanis a kétszeresen is perifériává vált magyarországi bihari részek természetes centrumuk, a történelmi vonzásközpont, Nagyvárad elvesztésével a „maradék” Bihar települései *közlekedési szempontból* is rendkívül kedvezőtlen, mondhatni marginális helyzetbe kerültek. A helyzet csak az elmúlt időszakban enyhült valamegyest, hiszen ma már két fontos térszerkezeti vonal, a térség két „fő ütőere” – vagyis a 42-es és a 47-es számú főútvonal – révén ugyanis a települések egy része jól, vagy viszonylag jól megközelíthető, másik részük viszont (pl. Komádi térsége) országosan és a megyén belül is teljes forgalmi árnyékba esik. Ennek ellenére az országos térszerkezeti tengelyt (Budapest–Püspökladány–Berettyóújfalú–Biharkeresztes–Nagyvárad) kijelölő, jelentős nemzetközi forgalmat lebonyolító, Budapest és Erdély között legrövidebb 42-es, illetve a viszonylag fiatal regionális gazdasági erővonalat (Debrecen–Derecske–Berettyóújfalú–Szeghalom–Békéscsaba–Szeged) és közlekedési folyosót jelentő 47-es főútvonal révén összességében könnyen elérhetők az utak mentén fekvő települések. A Berettyóújfalui kistérségnek a két közlekedési folyosó közé eső, illetve közvetlenül a határ mentén fekvő jelentős részét csak nagy nehézségek árán, igen rossz minőségű alsóbbrendű utakon lehet megközelíteni, ami tovább növeli a centrumtelepülésektől mérhető földrajzi távolságot, konzerválva ezzel a déli területek periféria helyzetét.

A szűkebb *térségi kapcsolatokat* tekintve ugyancsak kedvezőnek mondható a város fekvése. A Berettyóújfaluból induló vagy rajta átfutó mellékútvonalak révén elérhetővé válik a megye délkeleti része (Berettyóújfalú–Gyula), illetve az északkeletre (Létavértes felé) és a nyugati (Berettyóújfalú–Biharnagybajom) irányba fekvő települések. Berettyóújfalú közlekedési helyzetét javítja és vonzáskörzetének kiteljesedését segítik tehát a fővonalaktól Bakonszeg–Biharnagybajom–Püspökladány, Mezősas–Komádi–Gyula és a Szentpéterszeg–Gáborján–Pocsaj–Létavértes mellékútvonalak is. Az elméletileg egy órán belül elérhető települések lakosság-száma Debrecen nem számítva is meghaladja a 130 ezer főt, és ebbe a körbe Újiráz kivételével gyakorlatilag valamennyi bihari település beletartozik. Más kérdés,

hogy az alsóbbrendű utak minősége sok helyen kívánnivalót hagy maga után, így az egyórási elérhetőség különösen a távolabbi határ menti falvak esetében valóban elméleti határ.

A vasúti közlekedési feltételek mindmáig még rosszabbak maradtak, mivel a térségben csak egyetlen komolyabb vasúti tengely (a Budapest–Szolnok–Debrecen–Nyíregyháza fővonalhoz csatlakozó, nemzetközi forgalmat bonyolító Püspökkladány–Berettyóújfalu–Biharkeresztes vonal) található, amihez egyáltalán nem csatlakoznak szárnyvonalak. A Debrecen–Derecske–Nagykerek-i vonal is csak az északi területeken biztosít vasúti összeköttetést a megyeszékhellyel, de a pálya minősége miatt nem nevezhető kimondottan jónak az elérhetőség. Ez egyébként a nemzetközi vonalra is igaz, hiszen Debrecenből indulva Biharkeresztes eléréséhez minimum másfél órára van szükség. Sokkal jellemzőbb azonban, hogy a mindössze feleolyan hosszú Debrecen–Nagykerek-i vonal végigutazásához ugyanennyi idő kell, illetve hogy Komádiba és Körösszakálra a megyeszékhelyről csak Békés megyén keresztül, legalább két átszállás és három órán át tartó vonatkozás után lehet eljutni.

A paradox helyzet hátterében a közúthálózat sajátosságaihoz hasonlóan Trianon áll: 1920-ban ugyanis a két, az első világháború előtt kiépült fővonal (Budapest–Szolnok–Debrecen–Nyíregyháza–Miskolc–Kassa, illetve Gyula–Nagyvárad–Szt. márnémeti–Beregszász–Sátoraljaújhely–Kassa) között húzták meg a mai határvonalat. Ezzel a történelmi Magyarország belső vasúti körgyűrűjének elcsatolásával megteremtették a kisantant államok közvetlen vasúti összeköttetését, ám lehetetlenné tették a hiányzó összekötő vonalak megépítését. Az úgynevezett vasút szabta határmegvonás pedig nagy területeket tett a magyar oldalon vasúthiányos térséggé a határok mentén – így Biharban is (Baranyi 2001; Palotás é. n.).

Megmaradt Biharnak

A Berettyóújfalu-i kistérség 1226 km² területe 29 települést foglal magában, amelyek 59 721 embernek adnak otthont. Legnépesebb települése a kistérség központja, Berettyóújfalu, amelynek lakossága megközelíti a 17 ezer főt. Rajta kívül Biharkeresztes (4552 fő) és Komádi (7150 fő) a városi jogállású település. A 26 falusi település között előfordulnak a nagyobb lélekszámú, a kétezer főt is meghaladó nagyközségek (Berekböszörmény, Csökmő, Pocsaj), az 1000–2000 fő között mozgó falvak (Bakonszeg, Esztár, Furta, Hencida, Kismarja, Körösszegapáti, Magyarhomorog, Nagykeréki, Szentpéterszeg, Tépe, Váncsod és Zsáka). A többi tizenegy település lélekszáma ma már az ezer főt sem éri el, sőt több településen a lakosok száma már ötszáz fő alá csökkent (Bedő, Told, Vekerd). Az utóbbi kisromán nemzetiségi falu lakosság száma mindössze 239 fő.

A kistérség falvaira jellemző, hogy a városok, s egy-két kedvezőbb helyzetű falu kivételével a népesség az évtizedek óta tartó elvándorlás, s ezzel is összefüggésben a negatív előjelű természetes szaporodás miatt egyre inkább fogy. Kistérségi szín-

ten a 2001. évi adatok szerint 609 élve születésre 741 halálozás jutott. A vándorlási egyenleg negatív tendenciája ma is folytatódik, 2001-ben a 2719 elvándorlással szemben az odavándorlók száma csak 2480 fő volt. A Berettyóújfalui kistérség természetes szaporodási mutatói tartósan alacsonyabbak, mint a megyei átlag, míg a vándorlási egyenleg különbsége immár több mint három évtizede még ennél is jóval magasabb. A térség súlyos gazdasági-társadalmi problémái és a halmozottan hátrányos helyzete miatt az 1960–70-es évek óta megindult és azóta is erőteljes elvándorlás következtében a városok kivételével minden falusi település lakossága megfogyatkozott, az 1960. évi népszámláláshoz képest a bihari falvak többségében a felére mérséklődött. Ezzel párhuzamosan a Berettyóújfalui kistérségben a népességen belül igen magas a 60 év feletti aránya, amely megközelíti a húsz százalékot (19,7%), miközben a megyében ez a mutató csak 17,2%. Az elöregedés folyamata ma is tart (2. táblázat).

A kistérség népességét jellemző sajátosság, hogy egyedül itt él számottevő *nemzetiség*, a kulturális, részben a nyelvi identitását még ma is őrző románság. Hajdú-Bihar délkeleti részén a Berettyóújfalui kistérségben hét román kisebbségi önkormányzat működik Bedő, Darvas, Körösszakál, Körösszegapáti, Pocsaj, Vekerde, Zsáka településeken, de a román etnikum aránya sehol sem éri el az 50%-ot, sőt mindössze három településen haladja meg a 20%-ot. A roma etnikum aránya a Berettyóújfalui kistérség átlagában 2-3% körül mozog, ami jóval alatta marad más kistérségi átlagoknak Hajdú-Biharban is.

A kedvezőtlen demográfiai folyamatok legfőbb oka az, hogy a Berettyóújfalui kistérség ma is Hajdú-Bihar megye gazdaságilag-társadalmilag, infrastrukturális szempontból az egyik legelmaradottabb, permanens foglalkoztatási válsággal sújtott, magas és akut munkanélküliséggel terhelt, halmozottan hátrányos, s ráadásul periférikus helyzetű, esetenként a „periféria perifériájára” szorult határ menti területe. A gazdasági életet ma is elsősorban a korszerűtlen, többnyire kedvezőtlen adottságú, elaprózott tulajdonszerkezetű, *alacsony jövedelemtermelő képességű mezőgazdaság* jellemzi. Ez alól csak a táji jelleghez és adottságokhoz igazodó legeltető gazdálkodás (juhászat), speciális állattartás (libanevelés) jelent kivételt. A működő vállalkozások aránya meglehetősen alacsony, s azok egy jelentős része is inkább afféle kényszervállalkozás, úgynevezett kvázi vállalkozás.

A kistérségben elsősorban a városok és egy-két település gazdasági helyzete mondható kedvezőnek, a nem mezőgazdasági, ipari és szolgáltató ágazatok is ezekben települtek meg inkább. A legerőteljesebb *innovációs központ Berettyóújfalu*, ahol a jelentős Bihari Vállalkozási Övezet és a hozzá kapcsolódó ipari park működik. *Biharkeresztes* pedig a „*kapuszerep*” révén tarthat számot a jövőben erőteljesebb logisztikai, határforgalmi funkciókra a magyar-román határtérségben. A Berettyóújfalui kistérség viszonylagos társadalmi-gazdasági elmaradottságának oka régi keletű. A kistérség az elmúlt évtizedek során többnyire kimaradt a különféle gazdasági, ipar- és infrastrukturális fejlesztési programokból, mostohán kezelt részévé vált a megyének. A sok hányattatás után az európai integrációs folyamat most talán új reményt adhat a periféria helyzetbe szorult térség újbóli felemelkedé-

sére, az egykori gazdasági-közlekedési kapcsolatok felújítására a határ túloldalával – egyszóval a rég várt újjáéledésre.

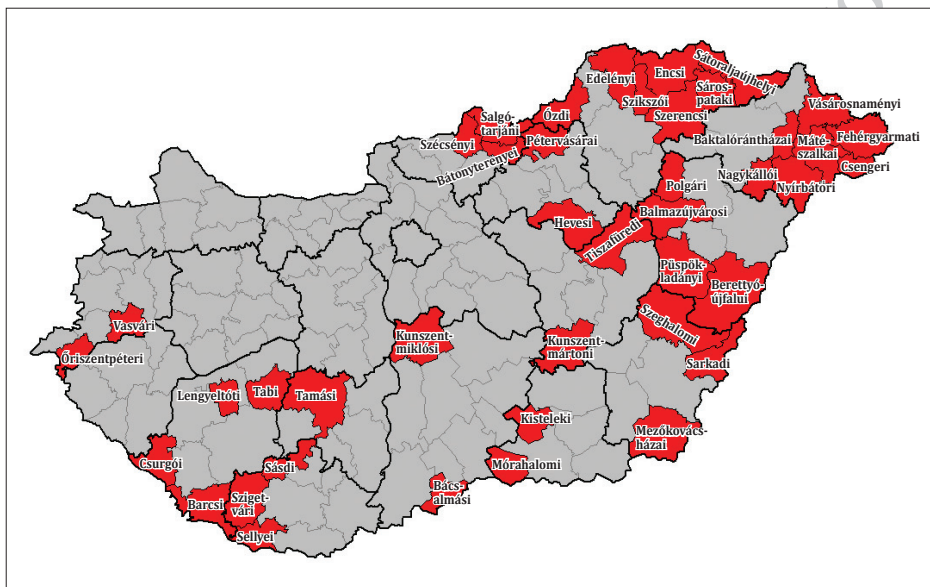
2. TÁBLÁZAT: Hajdú-Bihar megye kistérségeinek néhány jellemző adata az új KSH (többcélú) kistérségi besorolás szerint, 2002

Kistérség	Terület (km ²)	Lakónépesség az év végén		Települések száma	Ebből város	Városi népesség aránya	Vándorlási külön- bőzet átlaga 1990–2002 (‰)	A 60 éves és idősebb népesség aránya az állandó lakosságból (%)
		fő	változás az 1990. évihez (%)					
Balmaz- újvárosi	731	30 339	0,5	4	2	76,1	-4,4	20,0
Berettyó- újfalui	1226	54 779	-3,4	29	3	48,2	-5,7	20,4
Debreceni	462	205 881	-3,8	1	1	100,0	-0,8	18,3
Derecske- Létavértesi	580	39 284	6,1	11	2	42,0	2,7	18,3
Hajdú- böszörményi	731	60 095	2,0	3	3	100,0	-1,5	18,5
Hajdúhadházi	636	59 946	16,4	11	5	73,7	4,1	15,5
Hajdú- szoboszlói	507	34 060	1,9	4	1	69,5	0,3	19,2
Polgári	383	14 882	0,6	6	1	56,7	-1,9	22,0
Püspökladányi	955	52 571	-0,3	13	3	60,3	-4,3	19,0
Összesen	6211	551 837	0,5	82	21	68,8	-1,1	18,6

Forrás: KSH T-Star adatbázis, Területi statisztikai évkönyv, 2002.

A gazdasági-társadalmi fejlettség szerényebb mutatóival szemben a *humán szférát* (az *oktatási, a művelődési*) és a *kulturális területeket* tekintve a Berettyó-újfalui kistérség a személyi és az infrastrukturális feltételeket illetően viszonylag jól ellátott, Berettyóújfalun pedig a kistérség oktatási, művelődési és egészségügyi centrumvárosa. Több településen (Berettyóújfalun, Biharkeresztesen, Komádi) folyik középfokú oktatás. Berettyóújfalun oktatási és kulturális centrumszerepe önnön gazdasági, társadalmi súlyán túl is jelentős volt már régtől fogva, hiszen az egykor volt megyeszékhelyi szerepkör is megkövetelte és lehetővé tette a középfokú oktatást, a 170 ezer lakos kiszolgálására alkalmas közkórház, a levéltár és a múzeum létét, a bizonyos megyei dekoncentrált szervezetek létrehozását (pl. bíróság). A még mindig falusi településen már akkoriban is az urbanizáció határozott jelei mutatkoztak, amelynek hatásai a de jure várossá nyilvánítás (1979) után is érvényesültek és mindmáig jelen vannak a város gazdasági-társadalmi életében.

Mindazonáltal a kistérség társadalmi-gazdasági szempontból ma is hátrányos, határ menti térségei pedig kifejezetten *halmozottan hátrányos helyzetű területnek*, úgynevezett *külső periferiának* számítanak, ahol továbbra is az országos átlagnál jóval magasabb a regisztrált munkanélküliek aránya, jelentős az elvándorlás (a vándorlási különbözet 1990 és 2000 közötti átlaga –5,7 ezrelék), sok a fogyatkozó népességszámú, akut gazdasági gondokkal küszködő vagy éppen önhibáján kívül hátrányos helyzetű (úgynevezett önhikis) település, főként a kistérség határ menti és déli részein. Aligha véletlen, hogy a Berettyóújfalui kistérség a nyilvántartott leghátrányosabb 42 magyarországi kistérség egyike (4. ábra).

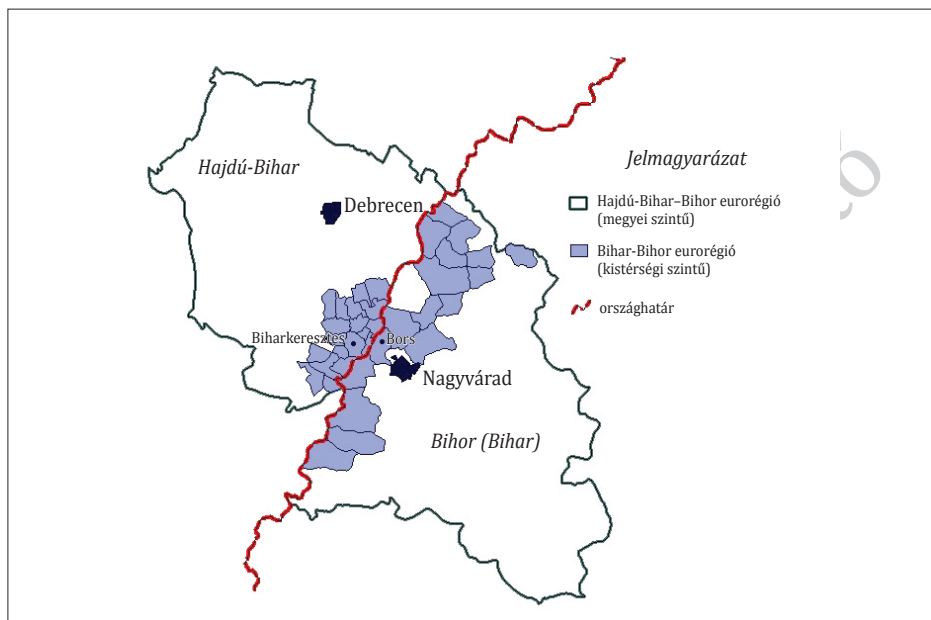

4. ÁBRA. A leghátrányosabb helyzetű 42 kistérség, 2003

Forrás: MTA RKK ATI Debreceni Osztály, 2004.

A jövőt tekintve a bihari térség számára leginkább a *határ menti fekvés kínál* biztató perspektívákat, *kitörési esélyeket* az eurointegrációs folyamatok kibontakozásának függvényében, különös tekintettel Magyarország közelmúltbeli (2004. május 1.), illetőleg Románia közelgő uniós csatlakozására. Éppen itt a határ menti bihari térségben jelenthetnek lehetőséget azok a kisebb *euromentális és interregionális együttműködések*, amelyből kettő mintegy követendő példaként a trianoni határok által szétszakított, hajdanvolt bihari térségeket, köztük a Berettyóújfalui kistérséget érinti. Ezek közül az egyik a 2002. október 11-én létrejött, Hajdú-Bihar megye és a romániai Bihar megye együttműködése elmélyítését szolgáló, megyei szintű *Hajdú-Bihar-Bihar eurorégió*. A másik pedig a kifejezetten bihari területekre épülő, kistérségi szintű, 2002. április 12-én létrejött *Bihar-Bihar eurorégió*, amely Biharkeresztes központtal, magyar részről a Határmenti Bihari Települések Terü-

letfejlesztési Társulásának 19 települését és 24 ezer lakosának, illetve a túloldali hasonló elnevezéssel működő társulás 17 önkormányzata és mintegy 40 társtelepülés 85 ezer lakosának kínál új lehetőségeket a kistérségi szintű, bilaterális határ menti együttműködésben.

5. ÁBRA. Hajdú-Bihar-Bihar és a Bihar-Bihar eurorégiók a magyar-román határon

Forrás: MTA RKK ATI Debreceni Osztály, 2004.

A két kisebb kelet-magyarországi euroregionális együttműködés (a Hajdú-Bihar-Bihar, a Bihar-Bihar eurorégió) és a hozzájuk kapcsolódó, a Berettyóújfalu központtal működő Bihari Vállalkozói Övezet működési területén a *határon átnyúló kapcsolatok fejlődése* máris pozitív irányt vett. Az intézményi keretek között zajló kulturális, oktatási kapcsolatok egyaránt bővültek, de jelentős elmozdulás történt a gazdasági kooperációk terén is. Mindazonáltal sem a Hajdú-Bihar-Bihar megyei szintű, sem a Bihar-Bihar határ menti kistérségi szintű együttműködés, sem a hozzájuk kapcsolódó Bihari Vállalkozási Övezet mind ez ideig a szomszédos országok irányába még nem hozott igazi áttörést, különösen ami a gazdasági együttműködés különböző szintjeit illeti. Ebben a tőkeszegény térségben a viszonylag fiatal, új euroregionális szervezetektől, valamint a helyüket kereső gazdasági övezetektől, ipari parkoktól rövid távon nem lehet gyökeres fordulatot várni. Ma még sokkal inkább egy olyan lehetőség, amely hosszabb távon – akár több évtized távlatában – képes lehet a bihari térség gazdaságának egyik motorjává és a határon átnyúló gazdasági kapcsolatok dinamizáló tényezőjévé válni a magyar-román államhatár mindkét oldalán (Baranyi 2004b) (5. ábra).

Az egykori történelmi Bihar magyar és román oldali területeinek együttműködése abból a szempontból is példaértékű lehet, hogy az intézményesült kapcsolatok elősegíthetik a trianoni határok által mesterségesen elválasztott, illetve szétszakított gazdasági, infrastrukturális és egyéb, *egykor szervesen összetartozó természeti tájak, térségi funkciók szorosabbra fűzését*, tágabb értelemben pedig a határon átvívelő kapcsolatok erősítését, és az egykori bihari tájak jó értelemben vett „újraegyesítését” az egységesülő Európában. A két bihari interregionális együttműködés, a Hajdú-Bihar–Bihar és a Bihar-Bihar eurorégió a határ menti hosszabb távra szóló kistérségi kapcsolatok fejlődésének mindenesetre ígéretes kiindulási bázisa lehet a jövőben. A bihari térségek közreműködésével létrejött határközi intézményi struktúrák hozzájárulhatnak a határrégiók közötti összekötő (híd-) szerep erősödéséhez, a *Trianonban széttöredezett térszerkezeti egységek, köztük a kettészakított Bihar „újraegyesítéséhez”,* de addig is, „maradék Bihar” részéről a természeti-táji értékekben, műemlékekben, kulturális hagyományokban és idegenforgalmi nevezetességekben kiemelkedően gazdag Berettyóújfalui kistérség marad Csonka-Bihar, sőt átvitt értelemben a történelmi Bihar identitásának, a sajátos bihari életérzés és mentalitás egyik legfőbb őrzője.

Irodalom

- BAKÓ ENDRE (1984): Hajdú-Bihar megye irodalmi kalauza. Debrecen.
- BARANYI BÉLA (szerk.) (1998): Hajdú-Bihar megye területfejlesztési koncepciója (Területfejlesztés 8. köt.). Debrecen, 84, 87.
- BARANYI BÉLA (2001): „Maradék Biharország” fővárosából az ország keleti kapuja – Berettyóújfalui megújuló szerekörben. In MATOLCSI LAJOS (szerk.): Bihari Diéta III. Debrecen, Ethnica, 52–72.
- BARANYI BÉLA (2004a): A Berettyóújfalui kistérség rövid leírása. In MATOLCSI LAJOS (szerk.): Diéta V. Berettyóújfalui, Ethnica, 75–88.
- BARANYI BÉLA (2004b): A határmentiség dimenziói. Magyarország keleti államhatárai. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó 2004 (Dialóg Campus Szakkönyvek, Területi és Települési Kutatások, 22.).
- BÉRES CSABA – SÜLI-ZAKAR ISTVÁN (1990): Bihar. Térbeli hátrányok – társadalmi problémák. Debrecen–Berettyóújfalui, 40–41, 48.
- CSATÁRI BÁLINT (1981): Berettyóújfalui város néhány településföldrajzi jellegzetessége. In VARGA GYULA (szerk.): Berettyóújfalui története. Berettyóújfalui.
- KISS JÁNOS (1998): A berettyóújfalui kistérség területi kapcsolatrendszere. *Comitatus*, 1998. február, 52.
- MENDÖL TIBOR (1938): Bihar-vármegye földrajza. In NADÁNYI ZOLTÁN (szerk.): Bihar vármegye. Magyar városok és vármegyék monográfiája XXV. Bp., 41.
- PALOTÁS ZOLTÁN (é. n.): *A békeszerződések katasztrofális következményei*. Szenci Molnár Társaság.
- TÓTH JÓZSEF (1988): Urbanizáció az Alföldön. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TÓTH JÓZSEF – CSATÁRI BÁLINT (1983): Az Alföld határ menti területeinek vizsgálata. *Területi Kutatások*, 6. 78–92.

VÁROS A HATÁRON

Az elzárttság évtizedei

Az Alföld természetföldrajzi értelemben jelentős eltéréseket tükröző három közép-tája, a Nyírség, a Hajdúság és a Berettyó–Körös-vidék találkozáspontjában, a Dél-Nyírség, a Berettyó–Kálló köze és a Bihari-sík kistájak közvetlen szomszédságában fekvő Létavértes és szűkebb térsége a XX. század folyamán geopolitikailag elzárt, súlyos gazdasági-társadalmi megpróbáltatásokkal járó helyzetbe került. A várost alkotó egykori két település, Nagyléta és Vértes a XIX. század közepétől lendületes fejlődésnek indult, lakosságszámuk jelentősen nőtt, s különösen Nagyléta fontos ipari és mezőgazdasági központtá vált. A számottevő mezőgazdasággal, iparral és kereskedelemmel rendelkező Nagylétát a század végére már kistérségi központi szerepkörre predesztinálta a partiumi városi központokba és Erdélybe irányuló közlekedés földrajzi pozíciója, amelyet erősített az 1894-ben átadott Debrecen–Létavértes vasútvonal is. A meginduló iparosítás, a bővülő kereskedelem, a modernizálódó gazdasági szerkezet eredményeit azonban az első világháborút lezáró 1920. évi trianoni békeszerződés következményei gyorsan semmissé tették.

Az önkényesen meghúzott új országhatár szélére szorult települések – köztük a mai Létavértes és vonzáskörzete – egyik pillanatról a másikra periferikus, elzárt, a fejlesztésekből szinte folyamatosan kimaradó határ menti terület részévé váltak. A településközi vonzásokapcsolatokat, minden közlekedési, gazdasági infrastruktúrális, sőt természetföldrajzi szempontot figyelmen kívül hagyó új határmegvonás súlyos törést okozott a település életében. Az addig dinamikusan fejlődő Nagyléta társadalmi-gazdasági előrehaladása lelassult, amelyet az sem tudott ellensúlyozni, hogy a Romániához csatolt egykori járásszékhely (Székelyhíd) helyett a magyar oldali Csonka-Biharban rekedt Nagyléta közigazgatási szerepkört kapott, s 1920 és 1955 között a Nagylétai járás székhelytelepülése lett. A magyar-román határ mentén fekvő települések társadalmi-gazdasági szempontból ma már erősen kötődnek Létavérteshez. A város kulcstelepüléssé vált, fejlettebb szolgáltatóhálózata révén pedig a környező falvak ellátásában is jelentős szerepet játszik, különösen Vértes és Nagyléta 1970-ben történt egyesülése, még inkább Létavértes 1996. évi várossá nyilvánítása óta (*Baranyi–Dancs* 2001).

Trianon legsúlyosabb máig ható következménye az lett, hogy leépült az a sokirányú kapcsolatrendszer, amely Létavértest a határ túloldalára került nagyobb városokhoz (Nagykároly, Nagyvárad, Szatmárnémeti), településekhez és kisebb centrumtelepülésekhez, mindenekelőtt a szomszédos, az államhatártól mindössze

tíz kilométerre fekvő Székelyhídhöz, valamint az Érmellék központjának számító Margitához, Érmihályfalvához és Tusnádhoz fűzték. Létavértes számára megszűnt tehát az az előnyhelyzet, amely a korábbi sokirányú megközelíthetőségből, a kedvező településföldrajzi, illetve térszerkezeti elhelyezkedésből származott, jóllehet az új helyzet egyszersmind jelentősen erősítette is a magyar oldali érmelléki település forgalmi, gazdasági és térségi szerepét. Ám összességében Létavértes végérvényesen külső (határ menti) periféria helyzetbe került a magyar-román államhatár mentén (*Süli-Zakar-Baranyi* 1996; *Baranyi-Dancs* 2001).

Törvényszerű volt tehát, hogy a trianoni békekötés tragikus következményeként, később pedig a térséget elhanyagoló terület- és településfejlesztési politikák miatt a magyar oldali bihari térség, az úgynevezett „maradék Bihar”, köztük a Létavértes vonzáskörzetébe tartozó települések (Bagamér, Álmosd, Kokad, Újléta, Monostorpályi) határ menti peremterületté váltak, a „periféria perifériájára” szorultak, korábbi organikus térségi, településföldrajzi kapcsolatai beszűkültek. Ez a körülmény csak súlyosbította a már korábban kialakult helyzetet, ezért Létavértest és környezetét jelenleg is az alacsony jövedelemtermelő képesség, a magas – országos arányokat és a fejlettebb térségek átlagát jóval meghaladó – munkanélküliség jellemzi. A közlekedési infrastruktúra, az elmaradott úthálózat, a csonka és kis forgalmú-zsákutcás szórványos vasútvonalak a közlekedési feltételek elégtelenségét mutatják. A hátrányos helyzet következményei a határ menti térségekben ugyan eleve hatványozottabban mutatkoznak meg, tény azonban, hogy a határmentiség és a periféria helyzet dichotómiáját (kettősségét), illetve szoros összefüggését Létavértes XX. századi térségi szerepe meggyőzően példázza. A magyarországi határ régiók meglehetősen általános jellemzője ugyanis, hogy számottevő részük ma is gazdaságilag-társadalmilag elmaradott, periférikus terület (*Baranyi* 1999; szerk. 2001; 2007; 2010a; *Süli-Baranyi* 1996).

A Létavértesre is jellemző helyzet, s általában a jelenlegi határ menti területek periféria jellegének kialakulását elsősorban történeti-politikai okok idézték elő. A trianoni békeszerződés az ország északkeleti, keleti és délkeleti úgynevezett vasút szabta határait ugyanis úgy jelölte ki, hogy a vásárvárosvonalon futó vasúthálózat – és vele együtt a városok, Komárom, Losonc, Rimaszombat, Kassa, Ungvár, Beregszász, Szatmárnémeti, Nagykároly, Nagyvárad, Arad, Szabadka stb. – az utódállamokba kerültek. Az ellenséges szomszédi viszony pedig eleve lehetetlenné tette a gazdasági jellegű kapcsolatokat a határon „kívül rekedt” nagyvárosok és a Magyarországon maradt, központjukat veszített vonzáskörzeteik között. A trianoni határváltozások kedvezőtlen hatásait különösen súlyosbította az a körülmény, hogy az Alföldön jóval nagyobb területek veszítették el vonzásközpontjukat, mint az ország északi vagy nyugati részén. Ez abból adódott, hogy az alföldi jelleg következtében itt kevesebb, viszont jóval nagyobb népességű és kiterjedésű – következképpen nagyobb vonzáskörzetű – város helyezkedett el, mint az ország más területein (*Palotás* é. n.; *Rónai* 1989; *Romsics* 2001; *Baranyi* 2007).

Miután a politikai államhatárok drasztikusan szétszabdalták a korábbi regionális kapcsolatokat, természeti tájakat és gazdaságföldrajzi egységeket szelve ke-

resztül, széttöredezett a gazdasági-társadalmi, infrastrukturális és humán viszonyrendszerek minden összetevőjét meghatározó egységes térszerkezet. Az Alföld peremi vásárvárosok és az azokat összekötő transzverzális közút- és vasútvonalak, valamint az egykori vonzásközpontok fejlett ellátó és szolgáltató központokkal történt elvesztése következtében a trianoni Magyarország – különösen keleti, északi és délkeleti – államhatárai mentén jelentős városhiányos területek keletkeztek. Ily módon a Kárpát-medencén belüli politikai államhatárok között az egyes államok térszerkezete csak szerves folyamatokat fékező politikai korlátok között fejlődhetett, a belső kapcsolatrendszer intenzitása és textúrája sokkal nagyobb, erősebb, illetve sűrűbb lett, mint a határ menti térségeké, nem is szólva a határon átvélő regionális együttműködés fejlődésének a korlátairól. Eközben szinte törvényszerű és intenzív folyamattá vált a határ menti sávban zajló sokirányú perifériaképződés. A Kárpát-medence politikai térképét átrajzoló Trianon legsúlyosabb következménye talán ez a körülmény, mind a mai napig szinte jöváthetetlenül megterhelte a határon átvélő együttműködések ügyét, kapcsolatok fejlesztését (Tóth-Golobics 1996; Hajdú 2001).

A határmentiség problematikája ma már Magyarországon legjellemzőbb módon az országot övező határszakaszok túlnyomó többségében a periféria-helyzettel, azaz a halmozottan hátrányos helyzettel illusztrálható, amely nyomán többnyire kettős értelemben is perifériákká váltak. Ez egyfelől azt jelentette, hogy a korábbi országon belüli, úgymond „mélységi” elhelyezkedésből egy – elválasztó szerepet betöltő – új politikai államhatár „szélére”, valaminek a „végére” szorultak, másfelől pedig elveszítették egykori, a határ túloldalára szakadt centrumukat, ami újfent a periféria-helyzet akkumulációját idézte elő. Ezek a határ menti területek Trianon után kevésbé voltak képesek integrálódni az ország gazdasági életébe, nehezen tudtak – és tudnak – bekapcsolódni a területi munkamegosztásba, ma is alig van kapcsolatuk a szomszédos határrégiókkal, a határon túl fekvő jelentősebb városokkal, hiszen a határrégiók között nagy különbségek alakulhatnak ki (Ruttkay 1995; Rechnitzer 1999; Baranyi 2004).

Magyarországi viszonylatban – a történelmileg kialakult helyzetet súlyosbítva – a rendszerváltást követően felerősödött gazdasági-társadalmi dekoncentrációs folyamatok nyomán az Alföld összességében elmaradott terület maradt, egyes nagyrégió belüli térségei, közülük is elsősorban a határ menti régiók periferializálódtak. Az utóbbit bizonyították az Északkelet-Alföld (Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék) magyar-ukrán és magyar-román határ menti térségsávjára, mintegy 119 településére kiterjedt, 1998-ban végzett, majd 2002-ben megismételt komplex kutatások is. Az empirikus vizsgálatok alátámasztották, hogy voltaképp az egész keleti határ menti térség, döntően a magyar-ukrán, kisebb részt a magyar-román határszakasz városközetei mind az országos átlagtól, mind az érintkező Alföld nagyrégiótól messze elmaradó periféria jellegzetességeit viselik magukon (Baranyi 1999; szerk. 2001; 2007; Ruttkay 1995).

Létavértesre és a környező településekre máig is érvényes az empirikus vizsgálatokból levont következtetés, hogy az északkelet-alföldi határszél halmozottan

hátrányos helyzete miatt joggal érdemelte ki a „periféria perifériája” megnevezést. Ezt a 20–25 km széles sávot a megyeközpontok gyenge vonzása, a fejletlen infrastrukturális állapotok, a rossz elérhetőség, a nagy volumenű munkanélküliség, a roma népesség magas aránya és a kedvezőtlen természeti adottságok jellemzik. Aligha véletlen, hogy az északkelet-magyarországi határszél – tulajdonképpen Trianon óta – összességében hátrányos helyzetű térségnek számított, s ma is Magyarország egyik legkiterjedtebb válságövezeteinek egyike (Enyedi 1996).

Elfogadva az elvi álláspontot, hogy a határmentiség önmagában nem jelent szükségszerűen hátrányt, sőt bizonyos esetekben kifejezetten előnyös is lehet, nem hagyható figyelmen kívül az az árnyaltabban megfogalmazott összefüggés sem, amely szerint valamely terület határ menti fekvése nem jelent eleve perifériajelleget, ám a két minősítés közötti egybeesés rendszerint több mint véletlen. Aligha kétséges azonban, hogy a Magyarországot övező határ régiók többségében a határmentiség Trianon óta – részben a perifériaképződés sajátosságai miatt – mind a mai napig általában elmaradottságot jelent. Nincs ez másképp Létavértes és a hozzá tartozó mikrotérség esetében sem.

Paradigmaváltás a határon átnyúló kapcsolatokban

Az európai integráció, a regionalizáció és a globalizáció új kihívásainak az „egységesülő Európa” a nemzetközi együttműködés különböző formáival igyekezett megfelelni. Az 1980-as és 1990-es évek fordulóján Kelet-Közép-Európában lezajlott politikai rendszerváltó folyamat a Kárpát-medencében is új lehetőségeket teremtett, amelyek az államhatárok merev elválasztó szerepének enyhülését és a határon átnyúló kapcsolatok kiszélesítését ígérték ebben a történelmi-politikai, gazdasági-társadalmi és etnikai problémákkal terhelt térségben. A határmentiség megkülönböztetett jelentőséggel bír Magyarország esetében, ahol elhelyezkedésénél fogva hét szomszédos országgal határos. Az érintkező határtérségek közül a határok nélküli Európa részeként, az úgynevezett schengeni belső határokat alkotják a magyar–szlovák, magyar–osztrák, magyar–szlovén, a szigorúan vett külső határtérséget a magyar–ukrán, magyar–szerb és magyar–horvát államhatárok, míg a 448 km hosszú magyar–román határszakasz a kettő közötti átmenetet képviseli, s vélhetően már 2011-ben magyar–román relációban is lebomlik a hagyományos szerepkörű államhatár. Az utóbbiak miatt is aktuális a határon átnyúló kapcsolatokban várható új helyzet értelmezése az Észak-Alföld régióban, kifejezve azt, hogy Magyarország számára is alapvető nemzeti érdek az 1920. évi trianoni békeszerződés nyomán széttöredezett gazdasági-térszerkezeti és települési vonzások kapcsolatok újrászervezése, a Kárpát-medencét véglegesen megosztó politikai államhatárok elválasztó jellegének mérséklése, a megfelelő módon átjárható államhatárok megteremtése, a határon átvívelő kapcsolatok fejlesztése. Mindez pedig kedvező hatást gyakorolhat a szomszédügyi, s nem utolsósorban a magyar–magyar és az interetnikus kapcsolatok alakulására (Baranyi 2004; 2007; 2010b).

A téma szempontjából kiemelten fontos Magyarország 2004. évi és Románia 2007. évi csatlakozása kapcsán kiteljesedő és a jelenben is zajló európai integrációs folyamatok tükrében a határon átnyúló együttműködések szerepe és jelentősége, az államhatárok funkcióinak és a határrégiók szerepének az újraértelmezése ma már sürgető igényként jelentkezik. A külső (határ menti) periféria helyzet kölcsönös felszámolásában és a kohéziós folyamatok erősítésében ugyanis várhatóan megkülönböztetett szerephez jut az a gyökeres változás, ha tetszik paradigmaváltás, amely az európai integráció és a Schengen-folyamat kiteljesedésével – Magyarország esetében a Schengeni Végrehajtási Egyezmény 2007 decemberében történt teljes körű bevezetésével – a határon átnyúló kapcsolatok jellegét, tartalmát és formáit illetően máris elkezdődött. A határmentiség új dimenziói elsősorban a kisebb, konkrét bi- és trilaterális jellegű interregionális együttműködések előtérbe kerülését jelentik, mindenekelőtt a schengeni belső határok mentén (Baranyi 2010a).

A magyar–román határrégiók – köztük Létavértes és a szomszédos települések és kistérségek – együttműködését is gyökeresen befolyásoló folyamat velejárója, hogy a nagy ívű multinacionális határközi szervezeti rendszerek (eurégiók vagy eurorégiók) keretében, a nagyrégiós szerveződések (pl. Kárpátok eurorégió) mellett és/vagy annak keretei között egyre inkább felértékelődik a kisebb léptékű intézményi együttműködési formák szerepe. Előtérbe kerülnek a kistérségi, városközi, településszövetségi kapcsolatokon alapuló kistrégiós (például Hajdú-Bihar–Bihar eurorégió, Bihar–Bihar eurorégió), az úgynevezett minieurorégiós interregionális együttműködések, valamint a határ menti nagy- és középvárosok „kapuvárosi” (gateway) és tranzitfunkcióinak, illetve egyéb jogi alapokon – vagy a nélkül – működő település- és intézményközi kapcsolatok. A jövőt tekintve tehát a hatékonyabb határokon átnyúló kapcsolatépítés érdekében a gyakorta formális tevékenységet folytató, hatalmas kiterjedésű, úgynevezett bizottsági típusú együttműködési formák – mindenekelőtt a Kárpátok eurorégió, s részben a Duna–Körös–Maros–Tisza eurorégió – gyökeres megújulására, szervezeti struktúrájuk átalakítására és/vagy a helyükbe lépő kisebb határközi struktúrák, az úgynevezett projektjellegű megyei és/vagy kistérségi együttműködések szerepének növekedésére lehet számítani a közeljövőben. Ehhez kedvező alapot teremt a Schengen-folyamat, amelynek pozitív következményeként, főként a belső határok mentén radikálisan csökken az államhatárok elválasztó szerepe, kedvezőbbé válik és jelentősen bővül az interregionális együttműködések feltételrendszere.

A Magyarországon megvalósult határon átnyúló interregionális együttműködésekben, illetve a potenciális eurorégiók szerveződésében már jelenleg is egyre erőteljesebben érvényesülnek a nagyvárosi, kistérségi vagy éppen megyei érdekek, mint a kevésbé vagy egyáltalán nem létező magasabb szintű regionális akaratok. A nagy eurorégiók keretei között már korábban kialakult – vagy részben kialakulóban lévő – különféle kisebb határközi struktúrák, euroregionális együttműködések és a hozzájuk kapcsolódó vállalkozói övezetek, ipari parkok stb. működési területén újabban a határon átnyúló kapcsolatok fejlődése megélénkült, sőt nem

egy esetben új irányt vett. Az intézményi keretek között zajló kulturális, oktatási kapcsolatok egyaránt bővültek, és jelentős elmozdulás történt a gazdasági kooperációk terén is. A jelenben zajló integrációs folyamatok és a rendelkezésre álló tapasztalatok is egyaránt amellett szólnak, hogy az országhatárok mentén „mini-eurorégiók” hálózatának a létrejöttét célszerű ösztönözni, amelyek elsődlegesen település-település, város-város, kistérség-kistérség, kistérség-járás szintjén segítik elő az együttműködéseket (1. ábra). Az új típusú, kisebb kiterjedésű, egyszerűsmind operatívabb és hatékonyabb együttműködések tartós alapját, szilárd pillérét teremthetik meg az interregionális kapcsolatok megújításának (Rechnitzer 1999; Hardi 2004; Baranyi 2007).

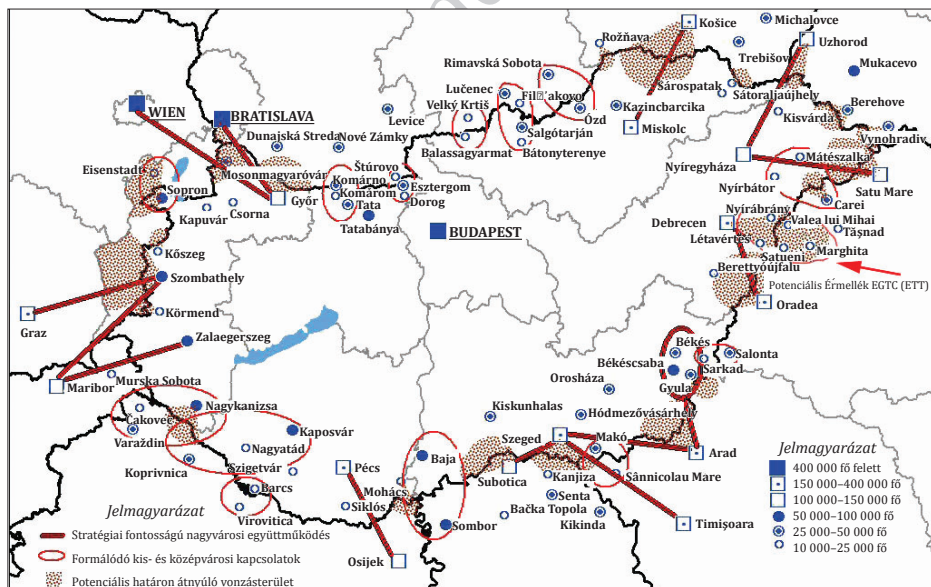
1. ÁBRA. Formálódó határrégiók és új interregionális együttműködések és Létavértes térsége

Forrás: Hardi T. alapján részben átdolgozva, MTA RKK Győr–Debrecen.

A működőképesebb és hatékonyabb interregionális együttműködések új formáit jelentik az egyes határrégiókban Európa-szerte terjedő intézményesült határközi szervezeti keretek, amelyek önálló települések-településegységek társulásait foglalják magukban. A Magyar Országgyűlés által 2007. június 25-én elfogadott, az európai területi együttműködési csoportosulásról szóló XCIX. törvény tette lehetővé Magyarországon az első ilyen új társulási forma, az Ister-Granum Korlátolt Felelősségű Európai Területi Együttműködési Csoportosulás létrehozását 2008. május 6-án. Az Európai Unióban másodikként, 47 magyarországi és 39 szlovákiai önkormányzat részvételével, a területfejlesztés teljes körére kiterjedő együttműködés szándékával létrehozott EGTC adminisztratív feladatait továbbra is a már korábban (2003) létrejött Ister-Granum eurorégió ügynöksége látja el.

Maga az eurorégió elnevezés megmaradt ugyan, de csak földrajzi értelemben. A térségfejlesztési intézmények viszont az új EGTC keretein belül működnek tovább. A Fővárosi Bíróság 2008. november 12-én jogerőssé vált, EGTC-t bejegyző határozatával az új szervezet jogilag is megkezdhetette működését (Majoros 2009; Soós-Fejes 2009).

A jelenlegi magyarországi trendek alapján megállapítható, hogy a lokális típusú együttműködések választják elsősorban az új jogintézményként tevékenykedő együttműködési formát. Az első tapasztalatok alapján máris jól érzékelhető, hogy a ma létező jogi eszközök közül az EGTC-csoportosulások, illetve újabban terjedő elnevezéssel az Európai Területi Társulások (ETT) azok, amelyek mérettől és a résztvevők számától függetlenül a legeredményesebben tudják megvalósítani a közös és a lokális célokat. Ez is azt támasztja alá, hogy a határon átnyúló regionális együttműködésben az euroregionális szerveződések mellett – akár annak keretei között – meghatározó szerephez jutnak a határrégiók egyes kistérségei, településegyütteseiei és -szövetségei, de leginkább a határ menti nagyvárosok, az úgynevezett centrumvárosok. Ezért annyira fontos, hogy a nagy ívű szervezeti rendszerek (eurorégiók) létrehozásán túl kistérség-település, város-város érintkezések vagy városszövetségek jöjjenek létre, amelyek sorában távlatosan elképzelhető, sőt nagyon is megalapozottnak tűnik egy Létavértes–Székelyhid–Margita városok, illetve a környezetükben lévő érmelléki települések együttműködésre alapozott új típusú EGTC létrehozása is.

2. ÁBRA. Településközi együttműködések Magyarország határtérségeiben és az Érmelléken

Forrás: Koncz (2008) alapján részben átszerkesztve.

Az északkelet-magyarországi határszakaszon – de a keleti és részben a déli határregiókban is – hasonló nagyságú, szerepkörű, korábban egymást jól kiegészítő városgyűrűk találhatók a határ két oldalán, ezek hálózatba szervezése – elsőként az infrastrukturális rendszerek megújításával – lehetséges, ami önmagában is nagy lendületet biztosítana a határ menti együttműködések ügyének. Térszerkezeti pozícióik révén a növekedési tengelyek mentén elhelyezkedő városok, köztük a kisebb decentrumok (Létavértes, Berettyóújfalu, Biharkeresztes stb.) ugyanis az európai integráció révén megnyíló új lehetőségek közepette mindenképpen előnyösebb helyzetbe kerültek az elmúlt időszakban a kapcsolataikat régóta építő, azonban szűkösebb anyagi erőforrással rendelkező településeknél. A városi együttműködések különböző típusai sorába tartoznak többek között azok, amelyeket természetföldrajzi (Érmellék), hajdanvolt történelmi, közigazgatási és vonzáskörzeti kapcsolatok vagy éppen egy-egy konkrét, a további fejlesztések és kooperációk megvalósítása érdekében projektek alapoznak meg, mint például a Létavértes–Székelyhíd közötti határátkelő megépítése és megnyitása 2004-ben (2. ábra).

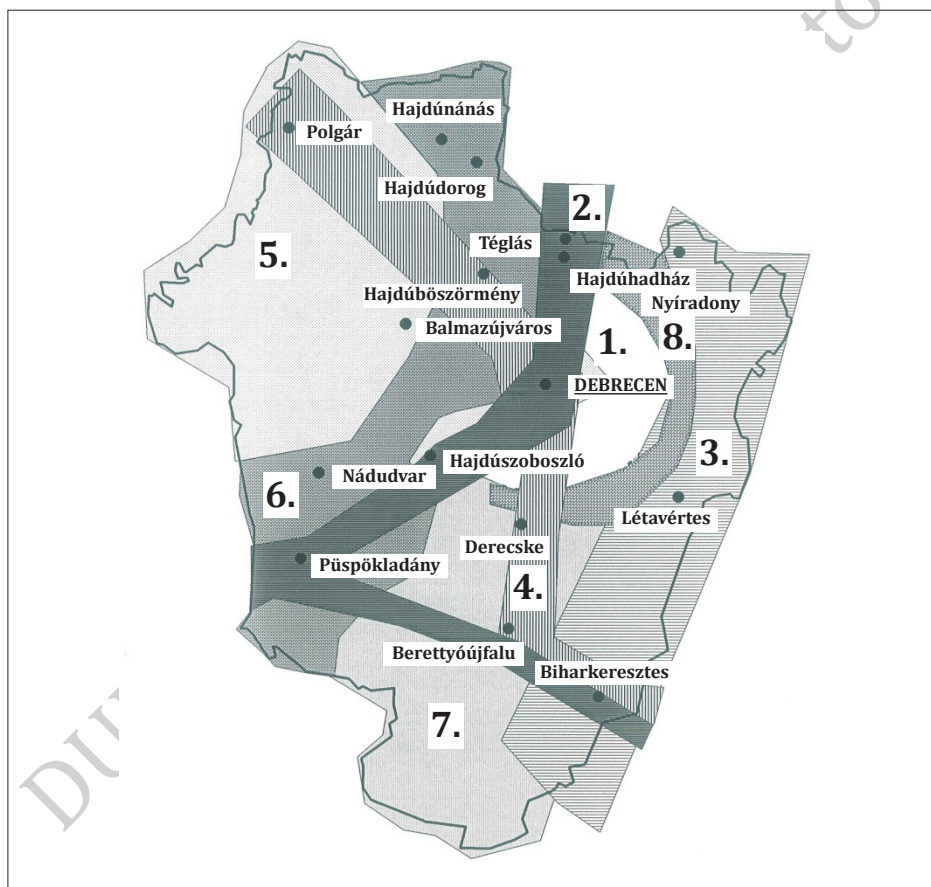
Híd tájak, országok találkozáspontjában

A határ menti helyzet Létavértes esetében is komoly fejlődési perspektívákat ígér ma már. A város és vonzáskörzetébe tartozó települések esetében fokozottan igaz az az európai integrációs és a Schengen-folyamat felerősödésével különösen aktuális jelentéstartalommal bíró megállapítás, hogy a határmentiség nemcsak hátrányt, sőt egyre inkább előnyt jelenthet. Különös igazságtartalmat kaphat ez az állítás a schengeni belső határ közeli kiépítése, a korábbi elválasztó jellegű államhatárok leépülése nyomán. Az EU-tagságból és a belső határok létéből származó előnyök és helyzeti energiák kiaknázása révén a határon átnyúló kapcsolatok további dinamizálása, az eredményesebb együttműködés, távlatosan pedig a kohéziós tendenciák erősödése várható ebben a térségben is.

A határmentiség fejlesztés- és területpolitikai jelentőségének felismerése Létavértes esetében sem új keletű. Az erre irányuló fejlesztési koncepciók már akkor elkészültek, amikor még a két fél – Magyarország és Románia – közötti határ menti együttműködés meglehetősen esetleges volt. A településközi kapcsolatok többnyire csak formális, többnyire testvértelepülési szinten működtek, a határ elválasztó jellege még erős volt, nem beszélve arról, hogy az EU- és a Schengen-övezeti tagság, egyáltalán a schengeni belső határok kiépülése nagyon távoli, csak hosszú távon elérhető célként lebegett a két ország határregióiban elhelyezkedő települések és településeggyüttesek számára.

Röviddel a területfejlesztésről és területrendezésről szóló XXI. törvény 1996. június 5-én történt hatálybalépését követően, majd a törvény által előírt 1998. évi Országos Területfejlesztési Koncepcióval egyidejűleg megszületett az első Hajdú-Bihar Megyei Területfejlesztési Koncepció is, amely a megye lehetséges funkció-

nális beavatkozási terei és kistérségei sorában, határ menti fejlesztési, vállalkozói (transzfer-) zónaként kiemelt jelentőséget tulajdonított a Biharkeresztes–Létavértes–Nyírábrány–Nyíradony vonalában elhelyezkedő határ menti övezetnek (3. ábra). A koncepció már akkor nyilvánvalóvá tette, hogy a Létavértest is magában foglaló határ menti térség fontos fejlesztési prioritás, a „periféria perifériáján” húzódó hátrányos helyzetű térség felzárkóztatásának egyik fő akciótere, leszögezve, hogy a román határ mentén elhelyezkedő terület periferikus helyzetének felszámolása csak egy nyitott határ esetén lehetséges (Baranyi 1998; Hajdú-Bihar megye területfejlesztési koncepciója, 1998).

3. ÁBRA. Hajdú-Bihar megye térszerkezeti, fejlesztési zónái, 1998

Jelmagyarázat: 1. Debrecen regionális és innovációs központ; 2. Közlekedési és kommunikációs városfolyosó; 3. Határ menti fejlesztési, vállalkozási és transzferzóna; 4. Euroregionális jelentőségű fejlesztési tengely; 5. Természetvédelmi és turisztikai övezet; 6. Dinamikus agrárzóna; 7. Fenntartható vidékfejlesztési övezet; 8. Ellentmondásos agglomerációs övezet.

Forrás: Hajdú-Bihar megye területfejlesztési koncepciója, 1998, 86.

A határon átívelő kapcsolatok legnyilvánvalóbb akadálya hosszú ideig a Létavértes–Székelyhíd közötti régóta tervezett nemzetközi határátkelőhely megnyitása volt, amely nemcsak a két települést tervezte összekötni, hanem erre kapcsolódva magyar részről és román oldalról is egy észak–déli vonzású szerep felerősödését szolgálná. A terv komolyságát jelezte, hogy az 1990-es évek elején magyar oldalon már elkészült Székelyhíd irányába az államhatárig vezető közút, a Létavértesi Önkormányzat pedig felvásárolta a határ menti ingatlanokat a határállomás szükséges helyigényének kielégítése céljából. Újabb lendületet adott a határátkelőhely ügyének az 1993 áprilisi debreceni kormánylátogatás, amely eredményeként a kidolgozott kormányprogramban is helyet kapott a Létavértes–Székelyhíd határátkelőhely kiépítésének terve. A Létavértes központú Erdőspuszták Önszerveződő Kistérségi Társulás 1996-ban készült programja már egyenesen úgy fogalmazott, hogy „[a]z Erdőspuszták gazdasági, kereskedelmi fellendülésének egyik lehetősége a határ menti kapcsolatok fellendülésében rejlik, ezt a kooperációt, a történelmi interetnikus és gazdasági szimbiózis csak támogatni tudja, melyre sokkal inkább lehet támaszkodni, mint azt eddig tettük” (Erdei 1996).

Az átkelőhely létesítésének ügye Létavértes, sőt az egész határrégió életében több volt, mint egy egyszerű infrastrukturális beruházás és közlekedésfejlesztési projekt a 10 km-re fekvő szomszédos testvértelepülés, Székelyhíd irányába, ahova Létavértesről kiindulva például rokonlátogatás céljából korábban csak közel 70 km-es (oda-vissza 140–150 kilométer) kerülő út megtételével lehetett Nyírábrányon keresztül eljutni. Az egyre inkább cselekvést sürgető felismerés mélyebb tartalmát az adta, hogy egy ilyen beruházás nemcsak a szomszédos kistérségek és települések, hanem a tágabb határrégió geopolitikai zártságának nagy fokú csökkenését is szolgálja. A sokirányú megközelíthetőség, a kedvező településföldrajzi elhelyezkedés ugyanis jelentősen megnöveli a város forgalmi, gazdasági és térségi szerepét, elsősorban az érmelléki tájföldrajzi és települési kapcsolatokat „újraegyesítést”, illetve újraszerveződését illetően. Más szóval az átkelőhely a történetileg organikus gazdasági-társadalmi kapcsolatok erősítésén túl élénkítően hat a térség fejlődésére, erősítve a kistérség kereskedelmi-forgalmi helyzetét, egyszersmind csökkentve a határmentiségből adódó és a bezártságból, a Trianon okozta „zsákutca”-fekvésből fakadó helyzet hátrányos következményeit (Süli-Baranyi 1996).

Újabban Létavértes és a vonzáskörzetébe tartozó települések életében is új fejezetet nyitott az az esély, amelyet a szomszédos két ország uniós csatlakozása, illetve a Schengen-folyamat kibontakozása, egyszersmind a határmentiség és az államhatár szerepének teljes ártértékelődése kínált a közelmúltban. Az államhatárok változó, összekötő funkcióinak erősödése valósult meg a részben máris nyitottabbá vált államhatár révén, amely 2011 végére, Románia teljes jogú Schengen-taggá válásával egyidejűleg uniós belső határrá válik.

Az államhatárok elválasztó, egyszersmind összekötő szerepének erősödését jelző folyamatot leginkább a Létavértes–Székelyhíd határátkelő létesítése szimbolizálja. A hosszú előkészítés után, ünnepélyes keretek között, a két ország akkori miniszterelnökének (Medgyessy Péter magyar és Adrian Nastase román kormányfők)

jelenlétében, 2004. július 5-én megnyitott Létavértes–Székelyhíd határállomás az első olyan létesítmény, amelyet a magyar–román határon építettek, röviddel Magyarország EU-csatlakozása után, egyszersmind az első olyan közös magyar–román határátkelő, amelynek épülete magyar területen biztosít helyet a két ország határőreinek és vámhivatalnokainak. A határátkelő avatásakor mindkét kormányfő nyomatékkal hangsúlyozta, hogy az átadott létesítmény nemcsak a személyforgalom gördülékenyebbé tételéhez, hanem a magyar–román gazdasági és kulturális kapcsolatok elmélyítéséhez és fejlesztéséhez is hozzájárul.

Az avatási ünnepség, majd azt követően a két miniszterelnök részvételével Nagyváradon folytatott hivatalos megbeszélések során a magyar miniszterelnök a határállomás megnyitása kapcsán külön is hangsúlyozta, hogy Magyarország továbbra is támogatja Románia európai integrációs törekvéseit, szorgalmazza Románia mielőbbi csatlakozását az EU-hoz abban a reményben, hogy a csatlakozás eredményeként a magyar–román együttműködés erősödése hozzájárulhat egy egységesebb és békés Európa kialakításához. Hasonlóképpen szimbolikus erővel bírtak a román miniszterelnök avató szavai, hogy ez az első olyan átkelőhely, amely már az Európai Unió elvárásai szerint épült meg. Álláspontja szerint „[e]nnek a határátkelőnek az üzenete már nem az, hogy elválaszt valami, hanem az, hogy Európán belül valami összeköti a két országot” (*Népűjság* 2004).

A határátkelőhely és a Schengen-folyamat eredményeként hamarosan megvalósulni látszik a közel évszázados álom, hogy Létavértes, a Magyarországon maradt, a Dél-Nyírség, a Berettyó–Kálló köze és a Bihari-sík kistájak között meghúzódnó, a mindössze 150 km² területű, ám rendkívül változatos arculatú Érmelléki löszös hát részeként, több természetföldrajzi közép- és kistáj, egyszersmind két ország találkozáspontjában, saját és a környező települések sorsát és jövőjét ismét szorosabbra fűzhesse a határon túli jóval kiterjedtebb Érmellék gazdasági és társadalmi fejlődésével, természetföldrajzi értelemben is újraegyesítve az egykor összetartozó tájakat.

A Létavértes vonzáskörzetébe tartozó települések és a neve által leginkább fémjelzett Erdőspuszták település együttes határ menti szerepkörének átalakulása egyértelmű bizonyossága annak, hogy a határon átnyúló kapcsolatokban bekövetkező, egyre nyilvánvalóbb paradigmaváltás nyomán, Magyarország és mindenekelőtt a belső államhatárok mellett elhelyezkedő szomszédjai esetében a határrégiók és a határon átnyúló együttműködések hatékonyabban szolgálhatják a határrégiók közötti összekötő (híd-) szerep megszilárdulását. Segíthetik hajdanvolt integrációs kapcsolatok újjászerveződését, a Trianonban széttöredezett térszerkezeti egységek „újraegyesítését”, optimális esetben elősegítve egy új Kárpát-medencei transznacionális makroregionális gazdasági térség létrejöttét, erősítve a Kárpát-medence formálódó gazdasági-társadalmi kohézióját. Ezzel pedig végső soron hozzájárulhatnak a határok nélküli Európa eszményének megvalósulásához.

A folyamatban – talán nem is annyira a távoli jövőben – még fontos szerep hárulhat az Érmellék településeinek új típusú együttműködésére, akár Érmelléki Európai Területi Társulás (ETT vagy EGTC) néven Létavértes és/vagy Székelyhíd, esetleg Margita központokkal (2. ábra). Az új típusú településközi együttműködés

megvalósulását, illetőleg az Érmellék egészét magában foglaló közös határrégió kialakulását jelentős mértékben meggyorsíthatja majd a ma még az Érmelléket elválasztó, Létavértes és Székelyhíd között húzódó határszakasz 2011-ben tervezett schengeni belső határrá válása, következésképpen a hagyományos határszerep gyökeres átalakulása a magyar-román államhatár mentén.

Irodalom

- BARANYI BÉLA (1999): A „periféria perifériáján” – a határmentiség kérdőjelei egy vizsgálat tükrében az Északkelet-Alföldön. *Tér és Társadalom*, 4. 17–44.
- BARANYI BÉLA (1998): Hajdú-Bihar megye. In Hajdú-Bihar megye kézikönyve. Főszerk.: Süli-Zakar I. Debrecen–[Kaposvár], Csiszér Bt., CEBA Kiadó. 21–130. (Magyarország Megyei Kézikönyvei, 8.).
- BARANYI BÉLA – DANCs LÁSZLÓ (2001): Hajdú-Bihar megye. In BARANYI BÉLA (főszerk.): Debrecen és térsége. [Hatvan], CEBA K. (Magyarország kisrégiói, 8/2.).
- BARANYI BÉLA (szerk.) (2001): A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja.
- BARANYI BÉLA (2004): Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről és következményeiről. *Tér és Társadalom*, 2. 1–21.
- BARANYI BÉLA (2007): A határmentiség dimenziói. 2. jav., bőv. kiad. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó. (Dialóg Campus Szakkönyvek, Studia Regionum, Területi és Települési Kutatások, 24.).
- BARANYI BÉLA (2010a): Külső (határ menti) perifériák Magyarországon. In FÁBIÁN ATTILA – LUKÁs AMARILLA (szerk.): Párbeszéd és együttműködés – Területfejlesztési Szabadegyetem 2006–2010. Sopron, Nyugat-magyarországi Egyetem, 113–136.
- BARANYI BÉLA (2010b): Új helyzetben – paradigmaváltás a határon átnyúló kapcsolatokban. Közép-Európai Közlemények. III. évfolyam. 1. szám. No. 8. 76–89.
- ENYEDI GYÖRGY (1996): Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület (Ember, település, régió).
- ERDEI GÁBOR (1996): Interetnikus kapcsolatok az Erdőpuszták térségében. In SÜLI-ZAKAR ISTVÁN (szerk.): Az Erdőpuszták térség terület- és településfejlesztésének stratégiai alapjai. Debrecen, MTA Regionális Kutatások Központja, Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat Közgyűlése, 39–42 (Területfejlesztés 7.).
- GOLOBICS PÁL (1996): A határ menti térségek városainak szerepe az interregionális együttműködésben Magyarországon. In PÁL ÁGNES – SZÓNOKYNÉ ANCSIN GABRIELLA (szerk.): *Határon innen – határon túl*. JATE Gazdaságföldrajzi Tanszék, Szeged, 224–230.
- HAJDÚ-BIHAR MEGYE TERÜLETFEJLESZTÉSI KONCEPCIÓJA (1998). Szerk.: BARANYI BÉLA. MTA Regionális Kutatások Központja, Hajdú-Bihar Megyei Területfejlesztési Tanács. Debrecen. (Területfejlesztés, 8.), 143.
- HAJDÚ ZOLTÁN (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Budapest–Pécs, Dialóg Campus (Studia Regionum) (Területi és Települési Kutatások, 17.).
- HARDI TAMÁS (2000): Államhatárok és regionális együttműködések. In HORVÁTH GYULA – RECHNITZER JÁNOS (szerk.): Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 595–615.

- HARDI TAMÁS (2004): Az államhatárokon átnyúló régiók formálódása. Magyar Tudomány, 9. 991–1001.
- KONCZ GÁBOR (2008): Településközi kapcsolatok sajátosságai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és Kárpátalja határ menti régiójában. In BARANYI BÉLA (szerk.): Magyar–ukrán határrégió. Együttműködés az Európai Unió külső határán. Debrecen, MTA Regionális Kutatások Központja, 125–144.
- MAJOROS ANDRÁS (2009): A többszintű területi együttműködés lehetőségei és akadályai. A Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió esete. Műhelytanulmány 40. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, Budapest.
- NÉPÚJSÁG (2004): Adrian Nastase és Medgyessy Péter megnyitotta a Székelyhíd–Létavértes határállomást. Népszó, Maros megyei közéleti napilap, 2004. július 6.
- PALOTÁS ZOLTÁN (é. n.): A békeszerződések katasztrofális következményei. Szenci Molnár Társaság.
- RECHNITZER JÁNOS (1999): Határ menti együttműködések Európában és Magyarországon; Az osztrák–magyar határ menti együttműködések a kilencvenes években. In NÁRAI MÁRTA – RECHNITZER JÁNOS (szerk.): *Elvlaszt és összeköt – a határ*. Pécs–Győr, MTA Regionális Kutatások Központja, 9–128.
- ROMSICS IGNÁC (2001): A trianoni békeszerződés. Budapest, Osiris.
- RÓNAI ANDRÁS (1989): Térképezett történelem. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- RUTTKAY ÉVA (1995): Határok, határmentiség, regionális politika. *Comitatus*, 12. 23–35.
- SOÓS EDIT – FEJES ZSUZSANNA (2009): Határon átnyúló együttműködések Magyarországon. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány.
- SÜLI-ZAKAR ISTVÁN – BARANYI BÉLA (1996): A kistérség fejlesztésének lehetséges irányai, a felzárkózás esélyei. In SÜLI-ZAKAR ISTVÁN (szerk.): Az Erdőspuszták kistérség terület- és településfejlesztésének stratégiai alapjai. Debrecen, MTA Regionális Kutatások Központja, Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat Közgyűlése, 209–217. (Területfejlesztés, 7.).
- TÓTH JÓZSEF – GOLOBICS PÁL (1996): Régiók és interregionális kapcsolatok a Kárpát-medencében. In FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete és a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszék, 107–119.

DUPress szabadon letölthető

IV. A határmentiség dimenziói

DUPress szabadon letölthető

Jó ideje már, hogy az „egységesülő Európában” a regionális politikák, akárcsak a területi tudományok érdeklődésének homlokterébe került a politikai államhatárok, a határrégiók, a határmentiség és a határokon átívelő együttműködés kérdéseinek a tanulmányozása, szoros összefüggésben az európai integrációs folyamatok felerősödésével és az úgynevezett Schengen-folyamat kiteljesedésével. A politikai államhatárok elválasztó és/vagy összekapcsoló szerepének alakulása érthetően megkülönböztetett jelentőséggel bírt Kelet-Közép-Európa rendszer-váltó országaiban. A kontinens keleti felében bekövetkezett gyökeres gazdasági és társadalmi fordulat különösen kedvező helyzetet teremtett a Kárpát-medence országainak szomszédsági kapcsolataiban, köztük a Magyarországot övező határrégiók együttműködésében. A radikális változások a politikai államhatárok merev elválasztó szerepének enyhülésével és a határon átnyúló kapcsolatok kiszélesítésével kecsegtettek a történelmi múlt súlyos örökségét hordozó térségben. A biztató perspektívák ellenére természetesen továbbra felszínen maradtak a határ menti együttműködés ügyét nehezítő öröklött és új keletű problémák és gyanakvások, ám a közös érdekek ma már többnyire felülírják ezeket. Az európai integrációs folyamatok szerves velejárójaként, a határokon átívelő kapcsolatok erősítésének motivációja ugyanis Magyarország esetében sem lehet más, mint a belső és külső erőforrások közös hasznosítása, az uniós támogatások megszerzése, a határ menti fejlettségbeli különbségek csökkentése, a perifériák felzárkóztatása, a történelmi-etnikai feszültségek enyhítése, a Trianonban széttöredezett térszerkezeti funkciók „egyesítése”, egy működőképes makroregionális gazdasági tér újraélesztése és kohéziója, valamint közös európai regionális identitás erősítése. Az utóbbi pedig szerencsés esetben azt eredményezheti, hogy a jövő Európája ne csak a nemzetállamok, hanem végső soron a „régiók Európájaként” legyen értelmezhető. A határok meghaladásából a határ menti térségek és az érintett nemzetállamok egyaránt profitálhatnak.

HATÁROK, HATÁRMENTISÉG ÉS HATÁRRÉGIÓK

Az államhatárok szerepéről, funkciójáról

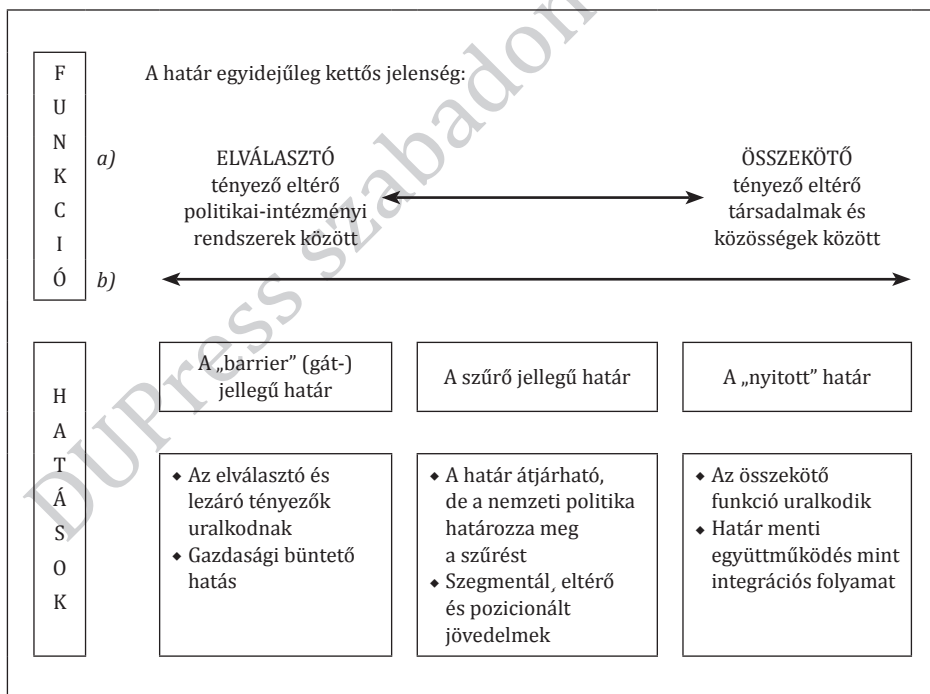
Meglehetősen széles körben ismert ma már, hogy a politikai határokkal, közelebbről pedig az államok vagy azok részegységeinek a határaival kapcsolatos problémakör szinte az emberiség történetével egyidős. Az is kellően tudatosult már – nem csak szakmai körökben –, hogy az embert körülvevő földrajzi teret felosztó határok közül az államhatárokkal kapcsolatos kérdések súlya a modern Európa születésével valamikor a XVIII–XIX. század fordulóját megelőző évtizedektől tovább nőtt. Az államot a többi államtól elválasztó *államhatár fogalma* is elsősorban tehát a modern államok létrejöttéhez köthető, amely tulajdonképpen az *egységes nemzetállamok kialakulásával és megszilárdulásával* elsőként a nagy francia forradalmat követően kapott különleges jelentőséget, s nyerte el a későbbi és jelenlegi funkcióját, sajátos – a nemzeti politikák számára mind a mai napig igen érzékeny – geopolitikai tartalmát.

Eltekintve az immár önállósult *határtudományok* (border studies) könyvtáryivá duzzadt nemzetközi és hazai irodalmának a részletekbe menő elemzésétől, a választott téma szempontjából – és a későbbiek megértése érdekében – mindekelőtt az *államhatárokkal*, illetőleg a *határ menti és/vagy határközi térségekkel (régiókkal)*, különösképpen pedig azok szerepével és funkcióival kapcsolatos néhány fontosabb összefüggést kíván csupán érinteni a dolgozat. Már csak azért is, mert megszámlálhatatlan azoknak a határelméleti kérdésekkel foglalkozó szakirodalmi munkáknak a száma is, amelyek valamely ponton érintik vagy hangsúlyozzák az *államhatárok kettős elválasztó–összekötő, elbizonytalanító–védelmet adó, kirekesztő–körülölelő* vagy éppen *elválasztó, szűrő és/vagy nyitott jellegét* (Novotny 2003).

Az államhatárookra vonatkozóan, amelyek az adott állam esetében, különböző jellemzők alapján biztosítják és szimbolizálják az adott földrajzi térrész, azaz a határral lezárt szuverén terület kvázi homogenitását, a határok *funkcionális tipizálásával és jellemzésével* lehet találkozni leggyakrabban a szakirodalomban (Ratti 1993; Nemes Nagy 1998; Hardi 2003). A *határok funkcióival* kapcsolatban legismertebb az általánosan használt *összekötő és elválasztó szópár* (Nárai–Rechnitzer szerk. 1999). A határelméleti kérdésekkel foglalkozó külföldi szakirodalmat a hazai kutatók közül eddig Hardi Tamás dolgozta fel a legteljesebben, aki Guichonnet, P. és Raffestin, C. (1974) felosztását idézve, szuverén államok esetében elsődlegesen a határok *törvényességi funkcióját* (jogi intézmények, normák és utasítások

egysége), másodikként a *fiskális* (a nemzeti, belső piacokat védelmező), míg harmadikként az *ellenőrző* (a személyek és javak áthaladását vizsgáló, döntően tiltó és kizáró) *funkcióját* említi meg *állandó jelleggel érvényesülő funkcióként*. Az állandó jellegű (barrier, összekötő, szűrő, illetve törvényességi, fiskális és ellenőrző) funkciók kiegészülnek még további, a határok estében *időszakosan* megnyilvánuló *katonai és ideológiai funkciókkal* is (Hardi 2000; 2003).

Az elmondottakat erősíti meg Ratti, R. (1993) egyszerűbb, az *elválasztó és összekötő* tényezők *dichotómiáján* alapuló felosztása, amely azt hangsúlyozza, hogy az államhatárok funkciójukat tekintve az eltérő struktúrákat elválasztják egymástól, valamint az eltérő jellegű területek között összekötést teremtenek. Ez a két alapfunkció gyakorlatilag folyamatosan jelen van minden államhatár esetében, s hatásukat tekintve a határ lehet *elválasztó („barrier”)*, *szűrő és „nyitott” jellegű*. Elvileg és elméletileg az államhatárok többsége esetében azonban mégis inkább az *elválasztó és az összekötő funkciók*, illetve az azok alá rendelt egyéb tényezők játszhatnak fontos szerepet – különös tekintettel a schengeni külső határok létrejöttére –, még ha más megközelítésben a határok fogalma az *elválasztás, az összekapcsolás, az ütközés és a szűrés* funkcióit – meglehet más-más hangsúlyokkal – egyaránt képviselik (1. ábra).

1. ÁBRA. A határ funkciói és hatásai

Forrás: Ratti, R. 1993; Hardi T. 2000.

Mint az 1. ábrából és táblázatból könnyen kikövetkeztethető, a zárt „barrier” határ, erősen korlátozó jellegű, s általában a periferikus folyamatokat és jellemzőket erősíti az adott területen. A szűrő jellegű határ a szabad mozgást ugyan nem akadályozza, de számos dolgot korlátoz, „szűr”, illetve ellenőriz elsősorban a határ külső oldala irányába. A „nyitott határ” meglehetősen szabad átjárást, mozgást, lakossági és gazdasági tranzakciókat és forgalmat tesz lehetővé, kevés akadályt támaszt a különböző ellentétes irányú mozgásokkal szemben, bár a határ „nyitott” jellege persze nagyon is relatív, hiszen teljesen nyitott jellegű határ nincs, mint ahogy kizárható a hermetikusan zárt határok léte is. Számolni kell ugyanis azzal a körülménnyel, hogy „[h]atárok mindig lesznek, hiszen mindig lesz valamiféle társadalmi, térbeli identitás. Egy határok nélküli világ identitás-vákuum lenne” (Houtum 1998, 39). Az idézett gondolatok sajátos aktualitással bírnak manapság, amikor az euroatlanti integrációs folyamatok kapcsán a „határok nélküli Európa” megteremtésének az igénye egyre gyakrabban fogalmazódik meg és hangzik el.

Ami az államhatár szakszerű, szigorúan törvényi előírás alapján alapuló fogalmát, illetve definícióját illeti, azt az 1997-ben elfogadott, a Határőrizetről és a határőrségről szóló törvény száraz precizitással a következők szerint rögzíti: „A Magyar Köztársaság államhatára: A nemzetközi szerződésekben meghatározott azon képzőfelület, függőleges síkok összefüggő sorozata, amelyek Magyarország területét a légtérben, a föld (víz) felszínén, valamint a föld (víz) mélyében a szomszédos államok területétől elválasztják” (Sallai 2004, 10). Ám a határ, mint sajátos szerepű térelem, a szikár, bár precíz definíciónál jóval gazdagabb jelentéstartalmat hordoz a regionális (területi) tudományok és a határtudományok művelői számára. Ezt támasztja alá néhány idevonatkozó idézet is: „Minden határ, legyen az akár egy élőlény membránja, vagy egy nemzet határa, egyrészt korlát, gát, másrészt ugyanakkor a kommunikáció és a csere helyszíne is” – szól az egyik idézet (Morin, idézi Paasi 1996, 24). Egy másik idézet szerint „...a határok összekötnek és elválasztanak, összefogják a belső teret, és kapcsolatba hozzák azt a külsővel, gátak és hidak, a védelem és a támadás terei. A határ menti területekkel kapcsolatos politika bármely funkciót felerősítheti. A határok tehát a szomszédok elleni védőfalként, de a békés együttműködés színtereként is szolgálhatnak.” (Strassoldo 1989, 157) Végül még egy rövid, de annál kifejezőbb idézet, amely egy mondatba sűrítve, tömören fejezi ki az államhatárok legfontosabb szerepét, funkcióját és sajátosságait. E szerint „[a] határ egy híd Mások felé, ugyanakkor korlát is Ellenük” (Claudio Magris 2001, idézi Houtum et al. 2003, 1).

Elválaszt és/vagy összeköt a határ? – magyar szemszögből

A határok és a határmentiség szerepének és funkcióinak vizsgálatára vonatkozóan ma már rendkívül gazdag szakirodalom áll rendelkezésre Magyarországon is. Az ezzel kapcsolatos elméleti kérdések felvetése szinte megelőzte a határon átnyúló kapcsolatokkal foglalkozó empirikus kutatásokat is. Azt lehet mondani, hogy szinte

önálló tudományterületnek tekinthető a határmentiség és a határterületek kutatása, ami önmagában is jelzi a határnak mint sajátos szerepű gazdasági-társadalmi térelem kiemelt regionális kutatási szerepét. A különféle megközelítésekben meglehetősen általános és kellő hangsúllyal nyomatékosított álláspont szerint a határ egyidejűleg kettős funkciót tölt be, miután az államhatárok egyszerre eltérő struktúrákat választanak el egymástól, illetve eltérő jellegű területek között teremtenek összeköttetést.

Meglehetősen egyöntetű a vélemény a hazai szakmai berkekben is, hogy Magyarországon az államhatárok egyik fontos sajátossága régtől fogva – elsősorban pedig az 1920-as trianoni döntést követően –, hogy az államhatárok történetét ugyancsak végigkíséri az *elválasztás–összekötés kettőssége*, miután területi egységeket, kultúrákat, nemzeteket, gazdaságokat választanak szét, a közös érdekek mentén összefogást szorgalmazva új, addig kevésbé ismert lehetőségeket megnyitva egyszersmind határon átnyúló összeköttetést és kapcsolatokat is biztosítanak különböző területek között. Ez a kettősség más-más hangsúllyal ma is jellemzi a különböző határszakaszokat, a különbség csak annyi, hogy az 1989/90-ben elkezdődött rendszerváltás folyamata, majd az ország 2004-ben bekövetkezett uniós csatlakozása nyomán az elválasztástól egyre inkább az összekötés irányába erősödött fel. Természetesen ma is fellelhető a határ fogalmának az a legalább négy alapvető funkciója, amely a különféle elméleti munkákban megfogalmazódik és az 1. táblázat foglalja össze tömören. A táblázatban felsorolt funkciók és jellemzők gyakorlatilag ma is minden magyarországi határszakasz esetében érvényesülnek, s egyaránt megjelenhetnek koncentrált, pontszerű formában (kapujelleggel), vonal- és zónaszerűen (1. táblázat).

1. TÁBLÁZAT. A határfogalom különböző jelentései

a) a határ mint <i>elválasztó térelem, gát</i> (barrier)   b) a határ mint <i>szűrőzóna, kapukkal</i> (filter)   c) a határ mint <i>perem- és ütközőzóna</i> (frontier)   d) a határ mint <i>összekapcsoló elem</i> (kontaktuszóna)

Forrás: Nemes Nagy 1998.

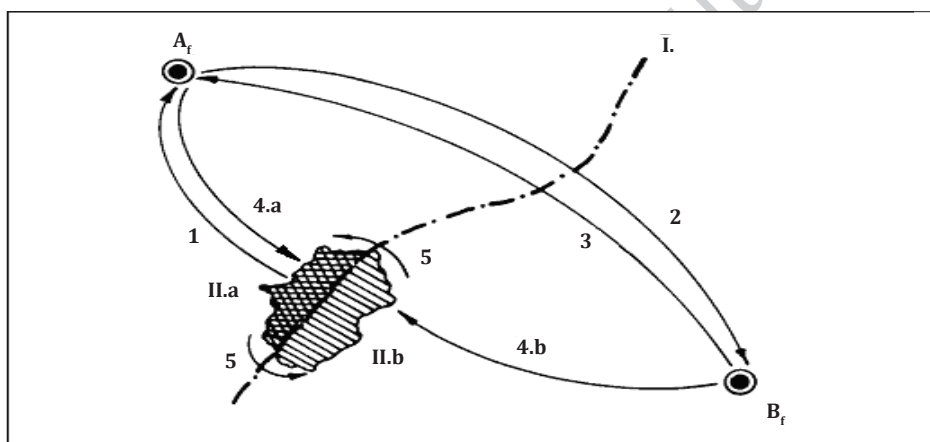
A határok többfajta funkciója és szerepe tehát egyaránt magán viseli ma még azokat a különbözőségeket, amelyek mentén az államhatár mint elsődlegesen *elválasztó (gát-) térelem* és mint *perem- és ütközőzóna* inkább az elhatároló jelleget fejezi ki, míg a *szűrőzóna kapukkal* és a *határ mint összekapcsoló elem* az összeköttetés, a kapcsolatteremtés feltételeit képviseli. Általában véve a Magyarországgal szomszédos országok és határ menti térségeik integrációjának alapjává is elsősorban a *határ menti (cross-border)* és kisebb mértékben a távolabbi *határon átnyúló (trans-border)* típusú együttműködések váltak, miután az előbbiek inkább a kelet-európai térségekre, míg az utóbbiak főként a nyugat-európai határ menti térségekre jellemzőek (Nemes Nagy 1998; Rechnitzer 1999; Béres 2000).

Az államhatárok *elválasztó, gát- (barrier)* jellegű funkciói hosszú évtizedeken keresztül, sőt rövidebb-hosszabb időszakokban kizárólagos jelleggel, valóságos falként érvényesültek a Trianont követő hét évtizedben, egészen az 1989/90-es kelet-közép-európai rendszerváltásig, illetőleg 1991-ig, a Szovjetunió széthullásáig és a független Ukrajna létrejöttéig. A határok elválasztó szerepe – eltérő hangsúlyokkal ugyan – a volt szocialista blokk államhatárai mentén, nyugatról pedig a keleti és a nyugati tömböket elválasztó magyar–osztrák államhatár mentén egyaránt jelen volt. A rendszerváltó évtizedtől bekövetkezett változások rányomták a bélyegüket a határon átnyúló kapcsolatok alakulására, tartalmára és minőségére, főként pedig enyhítették az államhatárok elválasztó funkcióit.

A legerősebb volt a *határok elválasztó jellege* 1991-ig a magyar–szovjet – a jelenlegi magyar–ukrán –, illetőleg a magyar–osztrák államhatárok mentén, mivel az államszocializmus idején a magyar–szovjet határszakasz a Szovjetunió egyik nyugati peremét, míg a magyar–osztrák határ a két világrendszer elválasztó vonalát jelentette. A határszakaszok mindkét típusát hadászati és politikai megfontolásból igen szigorúan őrizték, s az államhatár szovjet oldalán, akárcsak Ausztria irányában a határ magyar oldalán elektromos jelzőrendszert is kiépítettek, sőt mindenféle határon átnyúló kapcsolat is csak szigorúan ellenőrzött keretek között működhetett. A határátlépést számos egyéb bürokratikus akadály hátráltatta mindkét irányba, de voltaképp a többi szomszédos ország viszonylatában is, s ezért a Magyarországot övező államhatárok egészen az 1990-es évek elejéig valóságos falként funkcionáltak, gyakorlatilag lehetetlenné téve az érdemi együttműködést, nemkülönben a mindennapi kapcsolatokat. Az erős, *elválasztó (gát-) vagy szűrő jellegű határok* nagyon gyakran még a keleti szocialista országok viszonylatában is *kvázi vasfüggönyként* működtek az 1989/90-es kelet-közép-európai rendszerváltó folyamatig, jöllehet bizonyos pozitív tendenciák már a hetvenes-nyolcvanas évektől megmutatkoztak.

Az elmondottak miatt is az államszocializmus időszakában a kevés számú határ menti kapcsolat szinte minden „testvéri” ország viszonylatában is a következő modell szerint működött (2. ábra). Valamelyik határ menti megye, város vagy egyéb település vezetői elhatározták, hogy a határ túloldalán lévő megyével, várossal, falusi településsel testvértelepülési, kulturális, sport- vagy egyéb kapcsolatot kívánnak kiépíteni, szándékukat először saját országuk központi párt és kormányzati fórumai elé terjesztették. Amennyiben a központi hatalmi szervek jónak tartották a kezdeményezést, akkor diplomáciai úton felkeresték a szomszéd ország párt és kormányzati vezetését a kapcsolatfelvétel ügyében. Ha ők is úgy gondolták, hogy támogatandó a kezdeményezés, akkor a szomszédos állam vezető szerveinek értesítés után a saját megyéjük, városuk vezetőinek is megadták az engedélyt a kapcsolatfelvételre. Mikor az érintett megyék, városok a határ mindkét oldalán megkapták az engedélyt a központtól, nagy protokolláris procedúrával kezdetét vehette a testvérmegyei, testvérvárosi kapcsolatok kiépítése. Ezek azonban mindig alapvetően függtek a két állam viszonyától, gyakran megtörtént a kapcsolatok szüneteltetése, letiltása (Tóth 1996; Rechnitzer 1999).

Az 1980-as évek második felétől a Közép- és Kelet-Európában megindult politikai enyhülés, majd az államszocializmus látványos összeomlása megteremtette a határon átnyúló kapcsolatok fejlődésének esélyeit, gyökeresen megváltoztatva többek között az államhatárok korábbi szerepét, a határ menti kapcsolatok jellegét és minőségét. A határátkelés feltételei lényegesen egyszerűsödtek, mindenki kaphatott világútlevelet, új határátkelőhelyek létesültek, beindult a kishatárforgalom¹. Mindezek következtében a határon átnyúló együttműködés ügye is nagy lendületet kapott, mindenekelőtt a lakossági kapcsolatok indultak nagy fejlődésnek, miközben a gazdasági kooperációk csak mérsékelt ütemben bontakoztak ki. A hetvenes-nyolcvanas évektől ellentmondásosan alakuló, de mégis javuló határon átnyúló kapcsolatok az 1989/90-es rendszerváltást követően vettek gyökeres fordulatot. Az államhatárok mindegyike nyitottabbá vált, élénkültek a településközi, a lakossági, s valamelyest még a gazdasági kapcsolatok is.

2. ÁBRA. A kapcsolattartás modellje erős, gátjellegű határoknál

Jelmagyarázat: I. országhatár; II.a „A” ország határ menti régiója; II.b „B” ország határ menti régiója; A_i „A” ország fővárosa; B_i „B” ország fővárosa; 1–4. a kapcsolatfelvétel lehetőségének lépései; 5. normális kapcsolattartás.

Forrás: Tóth J. 1996.

Újabb előrelépést jelentett a határ menti együttműködések minőségében Magyarország 2004. május 1-jei uniós csatlakozása, amely a következő *előnyöket* biztosította a kapcsolatépítésben: javuló gazdasági, társadalmi és integrációs kapcsolatokat az EU belső határai mentén; a határrégiók fejlesztését szolgáló források megszerzésének javuló esélyeit (Interreg, TACIS stb.); a külső határ megléte ellenére az államhatár elválasztó jellegének csökkenését; kedvező politikai légkört

¹ A kishatárforgalom olyan határátlépési lehetőség, amelyhez nem szükséges nemzetközi útlevél, hanem csak speciális kishatárforgalmi engedéllyel vehető igénybe a szomszédos országok határ mentén élő lakosai számára.

az ukrán belpolitikai változások nyomán. A csatlakozással együtt járó *hátrányok* közül ezzel szemben többek között a schengeni határőrizeti rend bevezetése (a kishatárforgalom megszűnése, a határok átjárhatóságának nehézkessé válása, a magyar-magyar kapcsolattartás nehezülése) említhető meg elsősorban. Továbbra is fennmaradt a hátrányos, periferikus helyzet, gazdasági válságövezetek jelenléte a határok mindkét oldalán; csökkenő intenzitással, de kulturális és etnikai problémák is jelentkeznek időnként. Az egyéb, zömmel új keletű problémák (az illegális kereskedelem, a legális és illegális migráció, a bűnözés) is a határrégió sajátossága.

A fentiek előrebocsátása után önként adódik a *kérdés, Magyarország államhatárai mentén a határok elválasztó vagy összekapcsoló funkciója érvényesül-e erőteljesebben?* Legjellemzőbb sajátosságként mindjárt megemlíthető, hogy a Nyugat-Európában elterjedtebb „trans-border” típusú, azaz nem közvetlenül egymás mellett fekvő határterületek kooperációját jelentő együttműködés helyett Kelet-Közép-Európában, Magyarországon pedig a *külső*, különösen a magyar-román – és kevésbé karakterisztikus formában – a magyar-ukrán és a magyar-szerb határok mentén a „cross-border” típusú, azaz a közvetlenül egymás mellett fekvő területek, települések határon átnyúló kapcsolatai vannak jelen. Ennek a közvetlen, egyszersmind egyszerűbb és alacsonyabb szintű együttműködésnek tulajdonképpen már saját betűszava is van: *CBC (Cross-Border-Cooperation)*. Azt lehetne mondani – mint ezt a későbbi elemzések majd bizonyítják –, hogy *Magyarország keleti-délkeleti államhatárai mentén* – a közismert történeti, etnikai, politikai és egyéb problémák miatt is – az államhatárok összekötő és elválasztó funkciójának egyidejű érvényesülése mellett elsősorban ma még inkább a határok *elválasztó*, illetve szoros összefüggésben ezzel, a *közvetlen „cross-border” típusú határ menti kapcsolatok* szerepe az erőteljesebb, míg Magyarország *külső*, „nyitottabb” államhatárai mentén, mindenekelőtt a magyar-osztrák, magyar-szlovén és magyar-szlovák viszonylatban a nagyobb hatósugarú határon átnyúló együttműködések vannak kibontakozóban.

A *kapcsolatok funkcionális szerepét* befolyásoló másik sajátosság Magyarország uniós csatlakozásának várható következményével függ össze, ami a schengeni határőrizeti rendszer bevezetésével, elsősorban a hosszú ideig *külső* határként működő *Ukrajna, Szerbia és Montenegró, Horvátország*, de az átmenetileg (valószínűleg 2007-ig, esetleg 2010-ig) schengeni *külső* határnak minősülő *Románia* esetében is a határon átnyúló együttműködést nehezítheti. Félő ugyanis, hogy az 1990-ben aláírt, s a tagországok számára végül 1995 májusában életbe lépett *Schengeni Végrehajtási Egyezmény* közelgő magyarországi bevezetése miatt a határok elválasztó funkciója nő majd meg, ami – egyéb enyhítő intézkedések hiányában – az anyaországon kívül élő magyarságra nehezedő negatív következményekkel járhat együtt, bár magyar-ukrán viszonylatban (Románia ugyanis vízummentes ország) a vízumkényszer következményeinek enyhítése érdekében máris komoly kétoldalú tárgyalások kezdődtek és pozitív megoldási javaslatok születtek. Mindez olyan körülmények között történhet, amikor Magyarország úgynevezett „fordító-

korong” vagy „kapuország” szerepe az egységesülő európai gazdasági és politikai térben Kelet- és Dél-Európa irányában felértékelődik. Az ország 2243 kilométer hosszú összes határszakaszából az 585 kilométer hosszúságú magyar–román és magyar–ukrán, valamint a 174 km hosszú szerb–montenegrói és a 344,6 km hosszú horvát határszakasz, az együtt 1104 kilométert, a magyar államhatárok mintegy felét kitevő határszakaszok így újabb stratégiai jelentőséget kapnak, összhangban azzal, hogy a regionális politika az Európai Közösség országaiban a határ menti térségek fejlesztését tekinti egyik prioritásnak (Horváth 1998; Lengyel-Szabó-Végh 1998; Rechnitzer 2000).

A határrégió mint interaktív tér

A választott téma szempontjából, közelebbről a határokon átnyúló együttműködés különböző dimenziói szempontjából az államhatárok kérdéseinek elemzésétől is fontosabb feladat a *határrégiók fogalmának meghatározása, funkcióinak* leírása. Megnehezíti az összehasonlító kutatásokkal foglalkozók dolgát a közösen kialakított, elfogadott és használt terminológiák hiánya, ami igen erőteljesen a területi, közigazgatási és egyéb tényezők különbözőségeire vezethetők vissza a határ két oldalán. Legkedvezőbb a helyzet a „nyitott” határok esetében, hiszen ekkor nyílik legtöbb lehetőség arra, hogy a korábban periferikus helyzetű területek gazdaságai összekapcsolódjanak, s a korábban csak korlátozottan rendelkezésre álló tér minden irányban kiterjedhessen. A határ két oldalának egyre szorosabbá váló együttműködése pedig azt eredményezheti, hogy a határ menti területek komparatív előnyeiket kihasználva, egymást támogatva fejlődhessenek, s periferikus jellegüket levetkőzhessék. Ebben a megközelítésben – két autentikus álláspontot megidézve – joggal állapítja meg *Hardi Tamás* (2000), a határtérségek gazdasági fejlődését már nem a politikai intézményi különbségek, hanem a szomszédos területek komparatív előnyeinek kombinációi biztosítják (Courlet 1988). A határok és a határ menti térségek együttműködésének ebben a magasabb fázisában tehát már *nem határtérségről (border region)*, hanem *határon átnyúló térségekről (transborder region)* lehet beszélni. Ebből az „open borders” megközelítésből fejlődött tovább a „transbordering economies” fogalma (Hansen 1983).

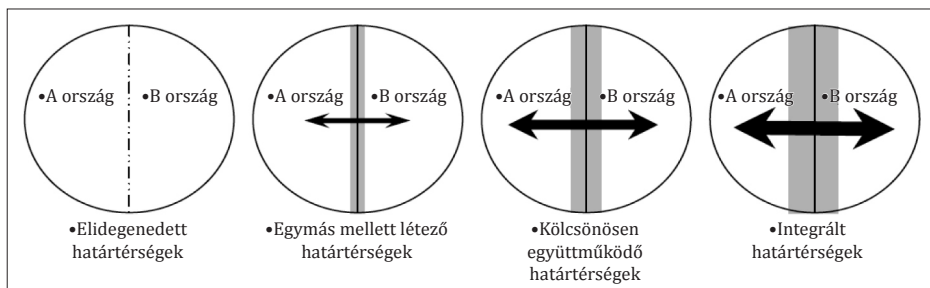
Kétségtelen, hogy az államhatárok szerepe jelentős mértékben meghatározza az államhatárok két oldalán húzódó területek és települések, valamint az itt élő népesség egymáshoz való viszonyát. A határ átjárhatóságának mértéke, elsősorban persze a határ nyitott jellegének függvényében egyre kevésbé határvonalról, sokkal inkább egy olyan funkcionális térről, határzónáról lehet szó, ahol a társadalmi, gazdasági, intézményi és egyéb kontaktusok tényleges alakzatukban megvalósulnak. A szomszédos határ menti területek együttműködéséből a legkülönbözőbb tényezők kombinációja függvényében kifejlődő és optimális esetben a folyamat végeredményeként létrejövő *közös határrégió* már *egy új minőséget jelent* az elkülönült határ menti területek viszonyában. Az összekapcsolódási folyamat stációit

segít megérteni *Martinez, O. J.* (1994, 7) modellje, amely a határ menti együttműködések, s rajtuk keresztül a két határrégió közötti interakciók sűrűsödését, gyakoribbá válását és tartalmi fejlődését követi nyomon (3. ábra).

A *Martinez* által felvázolt, több szerző által is előszeretettel idézett (*Molnár* 2000; *Waack* 2000; *Bujdosó* 2001; *Hardi* 2002; *Mezei* 2005) modell a határ két oldalán fekvő területeken kialakuló együttműködés jellege és mélysége szempontjából négy kategóriát különböztet meg, azaz egy új határrégió létrejöttének folyamatát négy fokozat felrajzolásával ábrázolja. Abból kiindulva, hogy a határ menti területek szereplői által létrehozott és működtetett együttműködés tulajdonképpen célja a két szomszédos térség szereplői közötti interakciók számának növelése, tartalmi bővítése és új tartalmak bevezetése, az egymás felé irányuló és forduló folyamatnak, tehát a kialakuló együttműködésnek négy típusát különbözteti meg a modell (3. ábra):

- ♦ *Az elidegenedett határtérségek* között a feszültségek jellemzőek, a határ zártnak minősíthető, és az interakciók a két terület között teljesen vagy közel teljesen hiányoznak, s mindkét állam lakói idegenként ismerik el a másik felet.
- ♦ *Az egymás mellett létező országok* között a helyzet pillanatnyilag stabil, a határ némileg nyitott, s lehetővé teszi a kétoldalú nemzeti kapcsolatok fejlődését. A két ország lakosai amolyan eseti ismertség szintjén érintkeznek egymással, de a határos országok csak zárt együttműködésekkel fejlesztenek egymással.
- ♦ *A kölcsönösen együttműködő határtérségek* esetében a két ország közötti stabilitás a jellemző. A gazdasági és társadalmi komplementer körülmények elősegítik az interakciók fejlődését, illetve a határtérség területi bővülését. A határos országok baráti és kooperatív kapcsolatok kialakítására törekszenek.
- ♦ *Az integrált határtérség (a határrégió)* akkor jöhet létre, ha a stabilitás erős és permanens. A két ország gazdasága funkcionálisan összeolvad, s az emberek és javak áramlása a határon keresztül már nem korlátozott. A két fél teljesen egyenrangú, s voltaképp már gazdasági-társadalmi rendszerként, kvázi közös térségként fogható fel (*Hardi* 2002).

Nagyjából a *Martinez*-féle modell negyedik fokozata által jelzett tartalommal áll összhangban az a definíciószerű megfogalmazás, amely az *EU Bizottság* részéről fogalmazódott meg, s amelynek legfontosabb eleme a *határok közötti interakciók*, együttműködések szerepének előtérbe kerülése, a határ elválasztó funkciójának teljes háttérbe szorulása mellett. „A határon átnyúló együttműködésnek – fogalmaz a jelentés –, ha hatékonyan akarják működtetni, szélesebb értelmet kell nyernie. Először is magába kell foglalnia a mindennapi élet minden tényezőjét a határrégióban: az üzleti életet, a munkát, a kikapcsolódást, a kultúrát, a társadalmi lehetőségeket, a lakásviszonyokat, a tervezést stb. Másodsorban mindennapossá kell válnia, minden területet és társadalmi csoportot be kell vonnia a határ mindkét oldalán. Harmadsorban meg kell jelennie a közigazgatás minden szintjén, pl. a nemzeti, regionális és helyi szinteken.” (*European Commission* 1997, 2)

3. ÁBRA. Interakciók a határ menti térségben

Forrás: Martinez, O. J. 1994. Idézi Hardi T. 2002.

A fenti sorok is arra utalnak, hogy a határrégiók az Európai Unió regionális politikájának az egyik igen fontos hangsúlyos elemét és előfeltételét képezik. Az egységes európai térség kialakítása már eddig is tartalmazott olyan elképzelt és gondolatébresztő koncepciókat, mint az *európai belső piac*, *Európai Unió*, *egységes piac*, *határok nélküli Európa*, *eu(ro)régiók*, *euró*, *a régiók Európája*, *Gazdasági és Monetáris Unió* és így tovább. A tagállamok és régiók közötti gazdasági egyenlőség és szolidaritás eszméjéből kiindulva az alapprogramokat azért hozták létre, hogy megvalósítsák a térbeli egyesülés ezen megálmodott terveit, különösen a határon átnyúló kapcsolatok harmonizációjának, kohéziójának és fejlesztésének elősegítésére koncentrálna (mint pl. az Interreg, ami a határrégióban élő résztvevők között létező, határokon átnyúló hálózatok kiépítésére összpontosít). Úgy tűnik, bármiféle európai területi politika sikere az Európai Unió gazdagabb és szegényebb tagállamai közötti szilárd partnerségen, a szoros együttműködésen és szolidaritáson múlik. Ebben a folyamatban jutnak különösen fontos szerephez a *határrégiók*, miután a 2004-ben megvalósult legutóbbi keleti bővítés magában foglalja geopolitikai szempontból az új realitások megértését abból a szempontból, hogy mit is jelent az Európai Unió területe.

A „szervezett” európai tér megteremtése, amely kohézióra képes, versenyképes, koherens és fenntartható egy számtalan dimenzióval leírható politikai és társadalmi program. Nem véletlen, hogy az Európai Unió olyan intézkedésekbe fogott, amelyek elősegítik az EU-identitás és polgárság érzését; egy többszintű és a határokon átvívelő, a városok, régiók, államok és EU-intézmények közötti „összekapcsoltság-érzés” nélkül az EU koncepciója a valódi jelentőséggel bíró (nem pusztán gazdasági jellegű) térségről nem érinti meg a polgárok többségét (Laidi 1998; Shore 2000). Fontos, hogy a regionális szint mint a kormányzás és az állampolgári lét színtere vált a szociális és demokratikus Európa megteremtésének központi elemévé. A regionális szint az, ahol az EU-bővítés által generált különféle problémák, ideértve az intézmények átalakítását, a konfliktusok megelőzését, az érdekek egyre növekvő sokféleségének és heterogenitásának kezelését és a gazdasági dinamizmus fenntartását, találkoznak óriási intenzitással. Így a *határrégiók* tűnnek az európai bővítési és integrációs folyamat előmozdítása kulcsszereplőinek. Ezek tekinthetők

a határon átnyúló regionális irányítás rugalmas eszközeinek, amelyek segítségével a szociális, gazdasági és környezeti témákban közös cselekvésre ösztönözhetőek az emberek. Az európai bővítést szélesebb összefüggésben vizsgálva a regionális szintű határokon átnyúló együttműködés előtérbe került, mint lehetőség a fokozott társadalmi-térbeli fejlődésre Közép- és Kelet-Európa periferikus helyzetű területein.

A határon átnyúló együttműködések és a határrégiók kialakításának innovatív „institucionalista” megközelítése abból a feltételezésből indul ki, hogy a határon átvívelő interakció helyzetét a politikai lehetőségek legalább három szinten létező rendszere határozza meg (szupranacionális, nemzeti és a helyi szint), amelyek a regionális szinten egyesülnek. A politikai lehetőségek rendszere befolyásolja a regionalizáció folyamatát azáltal, hogy sajátos rendszereknek vagy „szabályok és intézmények sorának, formálisaknak és informálisaknak a kiemelkedését teszi lehetővé, amelyek célja és végeredménye a szomszédok (regionális) viselkedésének szabályozása” (Stokke 1997). A regionális határokon átnyúló együttműködés legelső szintjén ez átfordul a *formális intézményesülés (amit a többé-kevésbé formális szervezetek és együttműködések kezdeményezése jellemez) és az informális integráció (ami összefügg a társadalmi interakció és a civil társadalom folyamataival) kettős folyamatává* (Houtum et al. 2003).

Az intézményesülés formális és informális folyamatainak, a különféle határközi struktúrák létrejöttének és szerepének a földrajzi, gazdasági, társadalmi és egyéb kereteit legmagasabb szinten a határrégiók jelentik, amelyek vonatkozásában az Európai Határrégiók Szövetsége (Association of European Border Regions – AEBR) és az Európa Tanács határozottan megkülönbözteti a *határrégiót* és a *határon átnyúló régiót* (Novotny 2003). A kettő közül az előbbieket tulajdonképpen a határ menti térségeket jelentik az államhatárok egyik vagy másik oldalán, míg a határon átnyúló régiók már az interaktivitás intenzívebb fokát, az együttműködés magasabb szintjét képviselik, amelynek végső eredménye többek között az is lehet, hogy „nyitott határok esetén a határ mentén működő gazdaság határon átnyúló gazdasággá válhat” (Ratti 1993), sőt később „egy határrégió ésszerű fejlesztés az egész régió egységes, láthatatlan regionális tervezési egységként való észlelését és elfogadását jelenti” (Gooneratne–Mosselman 1996, 137–138).

Magyarország határ menti térségei esetében a fent leírt folyamat feltehetően csak a nagyon távoli jövőben teljedhet ki – bár biztató jelek a magyar–osztrák és a magyar–szlovák hármas határ menti térségben már mutatkoznak –, a határon átnyúló régiók életében úgy tűnik, az államhatárok szerepe hosszabb ideig motíváló tényező marad. Ezt támasztják alá a határrégiók különböző definíciói vagy definíciószerű meghatározásai. A határ menti terület vagy régió fogalmának meghatározásához kiindulópontként a szakirodalom egyik legismertebb, viszonylag korai definíciója szerint a határrégió egy „olyan szubnacionális terület, amelynek gazdasági és társadalmi életét közvetlenül és jelentősen befolyásolja egy nemzetközi határ közelsége” (Hansen 1977, 1).

Egy másik, immár hivatalos jellegű meghatározás szerint „[a] határon átnyúló régió egy a földrajzból, történelemből, ökológiából, etnikai csoportokból, gazdasági

lehetőségekből stb. származtatható potenciális régió, amelyet azonban a határ két oldalán uralkodó államok szuverenitása két részre oszt” (Council of Europe 2000, 9). Végül egy igen gyakran használt meghatározás úgy fogalmaz, hogy „[a] határregió egy területi részegység és egy regionális rendszer, kiegészítve a határral és annak jellegzetességeivel” (Schmitt-Egner 1998, 61 idézi, Novotny 2003).

Az utóbbi több elemből összeállított – egyszersmind rendkívül tömör – meghatározás, általánosságánál fogva a legalkalmazhatóbbnak tűnik a határkutatás interdiszciplináris kommunikációjának egyik alapegységeként, ám inkább passzív viszonyt fejez ki, és kevésbé alkalmas az együttműködés határközi struktúrái és különféle szereplői közötti aktív viszonyának megjelenítésére. Erre inkább a határregió, illetve a határon átnyúló régió egy másik definíciója az alkalmas, amely már sokkal inkább az együttműködés aktív dimenzióit hangsúlyozza, amikor úgy fogalmaz, hogy a „...transznacionális interakció szomszédos régiók és szereplőik között egy közös élettér megőrzése, irányítása és fejlesztése érdekében” (Schmitt-Egner 1998, 63). Ebből következik az is, hogy mint határon átnyúló együttműködést magába foglaló kategóriát, a transznacionális regionalizmust Schmitt-Egner szomszédos vagy nem szomszédos régiók és szereplők – nemzetállamok közvetítése nélküli – határon átnyúló interakciójaként határozza meg. Hangsúlyos az *alulról építkező* („bottom up”) jelleg, így szerinte a regionális bizottságok formájában támogató szerepet betöltő államok nem tartoznak ide. Ugyanakkor Schmitt-Egner nem utal az Európai Bizottság némely intézményes módszerének – ugyan implicit és vitatott – *felülről lefelé, jobb esetben kívülről* (AEBR) közvetített („top down”) jellegére. Ráadásul maga az AEBR a határon átnyúló együttműködés szereplői körét a helyi önkormányzatoktól a kormány- és területfejlesztési bizottságokig terjedő intervallumban értelmezi (AEBR 1981; Novotny 2003).

Az utóbb kifejtettek a legközvetlenebbül érintik a *határon átnyúló együttműködés kérdését*. Ami az együttműködés típusait illeti, azok szinte megszámlálhatatlan variációt foglalhatnak magukban az „államilag szervezett” határ menti kapcsolatoktól a sokrétű lakossági kapcsolatokon, a kulturális, társadalmi, a projektszintű és végül a különféle munkacsoportok között, regionális vagy nagyregionális (régiók, megyék), valamint városközi együttműködésekben át egészen az intézményesült interregionális együttműködések és határközi struktúrák (pl. munkaközösségi formák, eurorégiók stb.) létrejöttéig. Az együttműködési formák tényleges tartalmát az államhatárok és határregiók zártságának vagy éppen a nyitottságának a különböző fokozatai határozzák meg. Nyilvánvaló, hogy a legmagasabb és legteljesebb együttműködések a teljesen nyitott, például az Európai Unió belső határai mentén kialakuló régiókban valósulhatnak meg. Éppen ezért az államhatárok elválasztó szerepének csökkenése és a határ menti térségek fejlődési lehetőségei szoros kölcsönhatásban állnak egymással. Ez az egymásra hatás szerencsés esetben olyan *határregiót* alakíthat ki, amely az elválasztott határ menti területekhez képest merőben új minőséget képvisel. Az így kialakuló entitás megteremti saját határokon átnyúló infrastruktúráját, közös érdekeltségeit, s nem utolsósorban a közös identitást. Ebben az esetben a két (vagy több) határtérség endogén fejlődési erőforrásai

az eltérő rendszerek találkozásából származó előnyei összeadódnak, s a határ menti helyzet önmagában is fontos növekedési erőforrássá válhatnak (Hardi 2002). Ennek a folyamatnak lehetnek tanúi az Európai Unió belső határai mentén gazdaságilag fejlett határ menti területek, ahol az együttműködés legmagasabb minőségben és a legteljesebb tartalommal valósult meg, s a gazdasági-társadalmi kohézió igen szilárd.

Magyarországon ma még a határon átnyúló együttműködések szempontjából a magyar-osztrák és a magyar-szlovén határ régiók, illetve a nyugat-szlovák határszakaszok egy része tekinthető sikerrégióknak, bár a fejlettebb nyugat-európai határtérségekhez képest ezek esetében is jelentős hátrány mutatkozik. Ezért sem mellékes tehát figyelemmel kísérni a Magyarországot körülvevő államhatárok elválasztó szerepe és a határ menti térségek fejlődése közötti viszony alakulását és kölcsönhatását, különösen ami az uniós külső határok ügyét illeti. Az államhatárok, a határmentiség és a határ régiók funkcióinak gyökeres újragondolása és a gyakorlatba való átültetése teheti hosszabb távon Magyarországot a „*határok nélküli Európa*” részévé, különösen akkor, amikor már a még külső határra szorult szomszédos országok többsége is az EU tagja, illetve a régiók Európájának a része lesz, s a távoli jövőben pedig talán megvalósulhat a határok nélküli Európa eszméje. Ezzel együtt a *vesztfáliei rendszer (1648)* végnapjait is megélheti a vén kontinens, s az egységesülő Európa „egy határtalan új középkor küszöbére” érkezik, ami leginkább az EU által képviselt modern Európában előrevetíti majd a *nemzetállamok, a régiók, a határok* fogalmának relativizálódását és a *hagyományos területiség (territoriality)* fogalmának újragondolását és -értelmezését (Novotny 2003). Ennek a *határtalan „új középkornak”* pedig az egyik ismérve éppen az, hogy „a *hagyományos területiség* egyre növekvő mértékben alakul át *területiségekké*, vagyis egyre határozatlanabb, egymást átfedő függőségi terekké és hatalmi konstellációkká” (Paasi 1999, 86). Ennek a folyamatnak a kifejeződéseként jósol az egyik neves geográfus egy olyan Európa-térképet, amely nem csupán a téregységek egyszerű mozaikja, hanem egyre inkább egymást átfedő térképlapok összessége, ahol nem lenne lehetséges világos határvonalak megrajzolása. Elképzeléseit plasztikusan érzékeltette a „*Határok nélküli Európa*” című konferenciasorozat logója (AEGEE) posztmodern ábrázolásban (Jukarainen 1998).

A területiség hanyatlása azonban nem jelenti egyben a nemzetállamok és a határok halálát, sem pedig a tér társadalmilag irrelevánssá válását, csupán formáik és funkcióik átalakulását (Anderson 1996; Paasi 1999). Mindez azonban még csak a távolabbi jövő, ma még sem „a határok nélküli világ” vagy Európa, sem a nemzetállamok eltűnése nem tekinthető realitásnak.

A határ menti térségek súlya és szerepe az Európai Unióban és Magyarországon

Függetlenül attól, hogy a határ menti terület kifejezés milyen földrajzi, területi kiterjedést takar, a határrégiók szerepe a terjeszkedő és egységesülő Európában, különleges gazdasági-társadalmi helyzetük, sajátos jellegük miatt rendkívül jelentős. Eltérnek ma még az álláspontok, hogy mely területek tekinthetők közvetlenül határtérségnek az államhatárok szomszédos oldalán. A *határvidék*, a *határ menti terület* kifejezések a gyakorlatban és a köznapi felfogás szerint általában a határ mindkét oldalán 15–25 kilométer széles földrajzi területet jelölnek, de az Európa Tanács bizonyos szövegekben adminisztratív vagy gazdasági okok alapján, különféle ágazati, funkcionális szempontok szerint nagyobb mélységi kiterjedéssel is számol (Council of Europe 2000).

Meglehetősen elterjedt és pragmatikus szempontból könnyen értelmezhető és elfogadható álláspont az is, hogy a „*határ menti*” területek alatt az államhatárral érintkező alapvető statisztikai, területi egységek, térségi szintek (település, kistérség, NUTS 3 és/vagy NUTS 2 térségek) értendők. Ennek a hátránya viszont az, hogy a településszintű elemzésnél túlzottan leszűkül, a megyei és nagytérségi szintek esetében nagyon kitágul a határ menti területi sáv és/vagy határrégió, míg a köztes helyet elfoglaló *kistérségi* lehatárolás viszonylag kisebb mérete alapján ugyan jól értelmezhető, de esetenként hasonló hibákat rejthet magában, mint a településszintű elemzés (Hardi 2000).

A sokfajta megközelítésre tekintettel a határ menti térség értelmezésének általános szempontja talán az lehet, hogy a *határ menti övezetnek a széle ott húzható meg, ahol az államhatár jelenléte erősebben befolyásolja a társadalmi-gazdasági folyamatokat, mint magának a legközelebbi centrumnak a távolsága*. Ez az álláspont még kiegészíthető azzal a pragmatikus felfogással, amely a határtérséget egy határrégió részeként értelmezi, s mintegy minőségi értelemben magasabb szintre emeli a határ két oldalán húzódó területeket, amennyiben a határokat magukban foglaló értelemben tekint a határrégiókra gyakran a határon átnyúló régió – *transborder region* – kifejezést használva a *határ menti térség* és a *határrégió fogalmak* közötti különbség egyértelmű értelmezéséhez (Novotny 2003).

Az viszont bármely megközelítésben és értelmezésben határozottan kijelenthető, hogy a *határtérségek* és/vagy *határrégiók* az Európai Unió regionális politikájának stratégiai célrendszerében kiemelt helyet foglalnak el. Itt mutatkoznak meg leginkább a sürgető igények és lehetőségek a *fejlettségbeli különbségek mérséklése*, az *elmaradott régiók felzárkóztatása és fejlesztése*, valamint a *kohézió és az európai integráció erősítése* érdekében. A határrégiók további sajátos jellemzői közül az Európai Unió és Magyarország esetében egyaránt az hangsúlyozandó, hogy a *határtérségek* a tagországok közötti történeti, regionális gazdasági-társadalmi, etnikai különbségek, transznacionális környezeti problémák és konfliktusok nyilvánvaló térszerkezeti egységei; a *centrum-periféria viszonyrendszer kontinentális területi vetületei*; *pótlólagos erőforrások megszerzésének lehetséges területei*; az *integráció és a határon átvívelő kapcsolatok harmonizálásának színterei*.

A felsorolt körülmények fontosságát csak tovább erősítik azok az új kihívások, amelyek a határ régiók növekvő jelenlétével függnek össze. A határ régiók bővülő szerepkörhöz jutottak az integrációs folyamat során, különösen az 1990-es rendszerváltó évtizedben és a keleti bővítés során 2004-ben. Az elmúlt fél évszázad során az euroatlanti integrációs folyamat kibontakozásával együtt, főként az újonnan csatlakozott országok számának a folyamatos gyarapodásával, legutóbb éppen a *keleti bővítés* nyomán a tíz új ország felvételével, a tagországok számának 25-re emelkedésével, illetőleg további két tagjelölt ország (*Bulgária és Románia*) számbavételével a nagy kontinentális szövetségben belül az államhatárok hossza és a határtérségek területe és egyáltalán a határ régiók részaránya óriási mértékben megnőtt.

Nyilvánvaló tehát, hogy a határ menti térségek területi arányai többször is megváltoztak az Európai Unió története folyamán, amelyek részben a bővítésből adódóan, részben pedig – a rendszerváltó folyamat nyomán – az új nemzetállamok születésének és az új határszakaszok kialakulásának az eredményei. Az új országok csatlakozása pedig az Európai Unió egészét érintően több alkalommal is minőségi változásokat eredményezett a határmentiség jellemzőit illetően. Azon túl, hogy új államok születtek, megnőtt a határszakaszok száma és hossza, illetve a határ régiók nagysága és területi aránya. A határtérségek megnövekedett súlyát jelzi önmagában az is, hogy míg az EU 15 országában az összterület 39,1%-a, addig a 2004-ben csatlakozott tíz ország területének 66,1%-a, míg az EU 27 országok esetén 45,9%-a tekinthető határ régióknak, miközben a határ régiókban élők aránya az EU 15-ök esetében az össznépesség 24,9%-át, a tizenkét csatlakozott és csatlakozásra váró ország esetében 57,8%-át, míg a 27 ország együtt számított népességének 32,2%-át tette ki (2. táblázat).

2. TÁBLÁZAT. Az EU 25-ök és a tagjelölt (Bulgária, Románia) országok határ régióinak mutatói, 2001*

	Az EU 15 ország		Csatlakozó és jelölt országok		EU 27 együtt	Ebből határ régiók
	Összesen	Ebből határ régiók	Összesen	Ebből határ régiók		
Terület (ezer km ²)	3 191 120	1 246 277	1 086 075	717 362	4 277 195	1 963 639
Terület az egész %-ában	100,0	39,1	100,0	66,1	100,0	45,9
Népesség (ezer fő)	375 537	93 340	105 940	61 206	480 476	154 546
Népesség az összesen %-ában	100,0	24,9	100,0	57,8	100,0	32,2
GDP/fő 1998** EU 27 = 100%	117	11	43	44	–	–

Forrás: Unity, solidarity, diversity for Europe, its people and its territory. Second Report on Economic and Social Cohesion. Volume 2. January 2001, 39 adataiból szerkesztve.

* Az adatok a NUTS 3 területre vonatkoznak.

** Vásárlóerő-paritáson.

A változások dinamizmusát mutatja továbbá az is, hogy a szárazföldi határok hossza egy évtized alatt, az 1995. évi 16 097 kilométerről (EU 15) 2004-ig 23 389 km-re (EU 25), míg a két tagjelölt ország 2007-ben várható csatlakozásával (EU 27) 26 160 kilométerre nőtt, illetve nő, miközben számuk 33-ról 55-re emelkedett, illetve 62-re emelkedik 2007-ig. A belső határok száma időközben 15-ről 30-ra, illetve 33-ra, az összes szárazföldi határokhoz viszonyított aránya pedig 44,1%-ról, 53,7%-ra, illetve 53,9%-ra módosult és módosul 1995 és 2004/2007 között. A számok egyben azt is jelzik, hogy minden eddiginél nagyobb növekedés következett be az EU szárazföldi határainak a hosszát illetően, s az országok pedig – ha lassan is – a belső határok irányába tolódnak el (3. táblázat).

A kelet-közép-európai rendszerváltó folyamat és az Európai Unió keleti bővítése (2004) nemcsak új államalakulatok, korábbi térszerkezeti egységek felbomlását és új határrégiók születését eredményezte, hanem az Európai Unióban és Közép- és Délkelet-Európában az átlagosnál nagyobb az egy adott országgal érintkező szomszédos országok száma. A EU-tagországok közül például Németországot 9, Ausztriát 8, Lengyelországot 7, Magyarországot 7, Franciaországot 6 szomszédos ország veszi körül. Közép- és Délkelet-Európában pedig összesen 15 olyan szűkebb térség van, ahol három vagy több ország államhatára találkozik (Illés 2002).

3. TÁBLÁZAT. A szárazföldi határok változásai, 1995–2004/2007

A határok hossza és száma	EU 15 (1995)	EU 25 (2004)	EU 27 (2007)
EU szárazföldi határok hossza (km)	16 097	23 389	26 160
ebből: EU belső határok hossza (km)	7 104	12 565	14 110
az összes %-ában	44,1	53,7	53,9
EU külső határok hossza (km)	8 993	10 824	12 050
az összes %-ában	55,9	46,3	46,1
EU szárazföldi határok száma	33	55	62
ebből: EU belső határok száma	15	30	33
az összes %-ában	45,5	54,5	53,2
EU külső határok száma	18	25	29
az összes %-ában	54,5	45,5	46,8

Forrás: Czimre K. (2004) alapján részben átszerkesztve.

Megjegyzés: A törpeállamok – Liechtenstein, Andorra, Monaco, San Marino és Vatikán – nélkül.

Az előbbiekkal függ össze, hogy a bővülő Európában nemcsak a szomszéd országok száma magas, hanem az úgynevezett „határsűrűsödési metszéspontoké” is, közöttük olyanoké is, amelyek 60–100 km-es körzetben öt, illetve négy ország érintkezési pontját jelentik (4. ábra). Ezek közül a legsajátságosabb helyzetben lévő *transznacionális régió*, az úgynevezett *Kárpáti régió*, ahol a kárpátaljai *Munkács körül* rajzolt 60 km-es sugarú képzeletbeli körben öt ország található (*Ukrajna, Lengyelország, Szlovákia, Magyarország és Románia*). Ez a körülmény a térségben meglévő bonyolult gazdasági-társadalmi, történeti és etnikai szituációkon túl azért is rendkívül érdekes, mert a világon összesen csak két ehhez hasonlóan, öt ország

találkozáspontjában elhelyezkedő térség található, az indiai Dardzsiling körül (India, Kína, Banglades, Nepál és Bhután) és a namíbiai Katima Mulilo körül (Namíbia, Botswana, Angola, Zambia és Zimbabwe).

4. ÁBRA. Néhány határsűrűsödési metszéspon Európában 60–100 km-es körzetben

Forrás: Saját szerkesztés.

Az utóbbi megjegyzések – ami *Magyarországot* illeti – már azt is jelzik, hogy a határtérségek súlya az ország életében megkülönböztetett jelentőségű, már csak a centrális földrajzi és ebből fakadó geopolitikai elhelyezkedés és egyéb történelmi okok (Trianon, a kelet-közép-európai átalakulás, az eurointegrációs folyamatok, a második világháború stb.) következményei miatt is. Aligha véletlenül szokták Magyarországot éppen az államhatárokkal és a határmentiséggel összefüggésben egyszerűen a „*határ menti ország*” jelzővel illetni (Hajdú 2000). A találó és igen kifejező jelző sok mindent magában sűrít, többek között annyit jelent, hogy a 2243 km

hosszú államhatárokkal 93 ezer km² területet keretbe foglaló Magyarország immár hét szomszédos országgal érintkezik, s a 100 ezer km² államterületre jutó szomszéd országok száma – a miniállamokat leszámítva – Magyarország esetében az egyik legmagasabb Európában, miközben a magyar etnikum egyharmad része ma is a határok túloldalán él. Az államhatárok – igen sajátos módon – a korábbi államterület keretei között kiépült fontos infrastrukturális hálózati elemeket (vasút, közút, híd, műtárgyak) szelnek át, szabdalnak szét.

Az ország mintegy 3200 településének tíz százaléka – köztük több város – közvetlenül érintkezik az államhatárral, 43%-a pedig eleve határ közeli település. Az ország területének 35%-a, lakosságának 30%-a (kb. 2,7 millió fő) esik a határrégiókba, a 168 kistérség egyharmada államhatár mentén fekvő, jelentős számban periferikus jellegű, halmozottan hátrányos helyzetű térség. A 19 megye közül 14 találkozik az országhatárral, s ezek a határ menti megyék Magyarország összterületének 76,4%-át, össznépességének pedig mintegy 84,2%-át foglalják magukban. A hét statisztikai-tervezési nagyrégiónak pedig mindegyike érintkezik az államhatárral, sőt az utóbbiak kialakításában ez lényeges szempont volt (4. táblázat, 5. ábra).

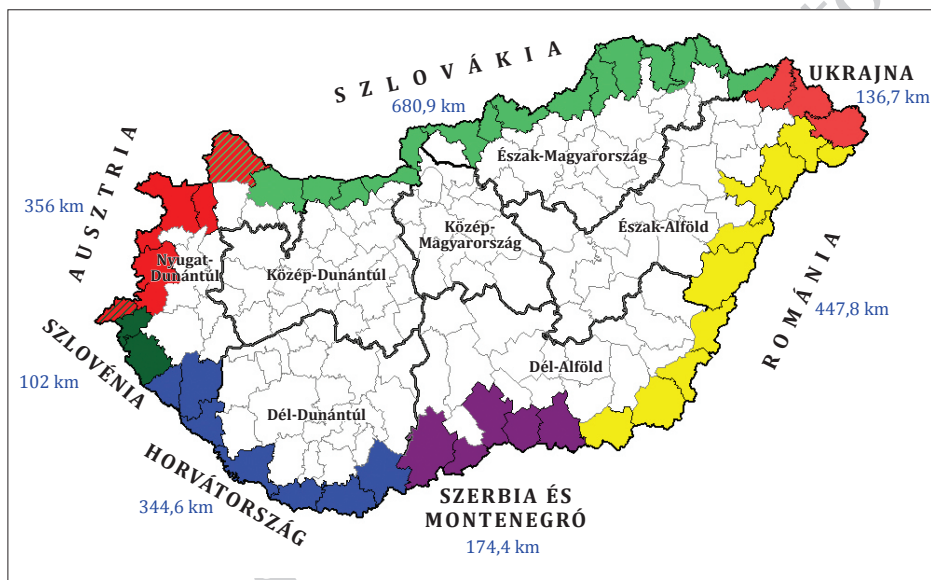
4. TÁBLÁZAT. A határtérségek súlya Magyarországon belül, 2004

Körzetek	Kistérségek száma	Népesség (ezer fő)	Népesség-arány (%)	Terület (%)	Települések száma	Városi népesség aránya (%)
Oszták és szlovén határrégió	9	390,4	3,87	4,87	252	57,2
Szlovák határrégió	15	714,8	7,08	7,23	335	56,7
Ukrán határrégió	3	143,9	1,43	2,00	107	31,1
Román határrégió	10	453,1	4,49	7,18	160	47,3
Szerb határrégió	5	369,2	3,66	3,96	58	65,9
Horvát határrégió	7	248,8	2,46	4,79	251	47,2
Belső térségek	119	7 777,3	77,02	69,97	1982	68,3
Határ menti körzetek	49	2 320,2	22,98	30,03	1163	53,8
Összesen	168	10 097,5	100,00	100,00	3145	65,0

Forrás: KSH Területi statisztikai évkönyv, 2004.

Magyarország szomszédsági környezete a volt szocialista föderációk felbomlásával Trianont tekintve kiindulópontnak, másodszor – a második világháború politikai, gazdasági-társadalmi következményeit is figyelembe véve pedig immár harmadszor – alakult át radikálisan az 1990-es években. Új utódállamok (Szlovákia, Szlovénia, Horvátország, Szerbia és Montenegró, Ukrajna) jöttek létre és új határszakaszok születtek Magyarország államhatárai mentén, eltérő szomszédsá-

gi és Európa-politikát képviselve. A felgyorsult és megváltozott, illetőleg kibővült euroatlanti integrációs és csatlakozási folyamat eredményeként az ezredfordulót követően gyökeresen megváltoztak a szomszédság dimenziói is. Az Európai Unió teljes jogú tagságát elnyerve *magyar-osztrák* (356,2 km), *magyar-szlovén* (102 km) és *magyar-szlovák* (680,9 km) viszonylatban már a formálódó schengeni *belső határok összekapcsoló*, míg *magyar-ukrán* (136,7 km), *magyar-szerb-montenegrói* (174,4 km), *magyar-román* (447,8 km) és *magyar-horvát* (344,6 km) relációban a *külső határok (szűrő, részben elválasztó) funkciói* érvényesülnek ma még első-sorban.

5. ÁBRA. Határ menti kistérségek és tervezési statisztikai régiók Magyarországon

Forrás: Saját szerkesztés.

Végül, de nem utolsósorban a *határmentiség* egyik legfontosabb jellemzője kapcsán összességében megállapítható, hogy a *határ menti együttműködések motivációja* Magyarország, akár csak az újonnan csatlakozott országoké megegyezik az Európai Unió tagországainak az indítékaival. A különbség talán csak annyi, hogy az eltérő gazdasági-társadalmi fejlettségi szintek, regionális különbségek miatt – amelyek többnyire az erőteljesebb periferikus jellegben mutatkoznak meg az államhatárok mentén –, a kelet-közép-európai országokban sokkal erőteljesebb és kényszerítő körülmény az együttműködési szándék, mint Európa fejlettebb területein. Míg ugyanis a regionális különbségek Nyugat-Európában már mér-sékeltebbek, Kelet-Közép-Európában a *centrum-periféria viszony* kontinentális jelenléte mellett – így Magyarország kiterjedt északkeleti, keleti és délkeleti határtérségeiben – a *sokirányú perifériaképződés*, a *nagy regionális különbségek*,

a *perifériák találkozása perifériákkal* (pl. Kárpáti régió) igen erősen érvényesülő tényezők ma is.

A határ menti együttműködés motivációja tehát Magyarország számára sem lehet más, mint a belső és külső erőforrások közös hasznosítása; az uniós regionális támogatási források megszerzése, az integráció erősítése; a határ menti fejlettségbeli különbségek csökkentése, a perifériák felzárkóztatása; a történeti-etnikai feszültségek és problémák enyhítése. Optimális esetben pedig megvalósulhat a korábban összetartozó térszerkezeti funkciók „egyesítése”; az új regionális gazdasági tér létrehozása és kohéziója; az euroregionális szemlélet és a regionális identitás erősítése; az elválasztó (gát-) és szűrőjellegű határfunkciók összekapcsoló jellegűvé alakítása, valamint a sokoldalú konfliktuskezelés a terjeszkedő Európa-problémákkal még ma is erőteljesebben terhelt kelet-közép-európai térségeiben.

Irodalom

- AEBR (1981): Europäische Charta der Grenz- und Grenzübergreifenden Regionen (Határregiók és határon átnyúló régiók európai chartája). EUREGIO.
- ANDERSON, JAMES (1996): The shifting stage of politics: new medieval and post modern territorialities? *Environment and Planning D: Society and Space*, 2.
- BÉRES LILI (2000): A magyar–román határ menti térségek együttműködése, mint biztonsági tényező. In SZÓNOKYNE ANCSIN GABRIELLA (szerk.): *Határok és régiók*. Nemzetközi Földrajzi Tudományos Konferencia, Szeged, 1999. november 29–30. Szeged, SZTE Természettudományi Kar Gazdaság és Társadalomföldrajz Tanszék, 187–196.
- BUJDOSÓ ZOLTÁN (2001): A határ menti kapcsolatok elmélete és néhány gyakorlati vonatkozása magyar példákon keresztül. In 10 éves a Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék. Debrecen, DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, 91–97.
- COUNCIL OF EUROPE (2000): *Handbook on Transfrontier Co-operation for Local and Regional Authorities in Europe*, Genf.
- COURLET, CLAUDE (1988): La frontiere: couture ou coupure? *Économie et humanisme*, 301. 5–12.
- CZIMRE KLÁRA (2004): A bővítési szempontok és a határon átnyúló együttműködések kapcsolata. *Tér és Társadalom*, 4. 117–134.
- GOONERATNE, WILBERT – MOSSELMAN, E. ELISABETH (1996): „Planning Across the Borders”: Border Regions in Eastern and Southern Africa. *Regional Development Dialogue*, 2. 136–155.
- GUICHONNET, PAUL – RAFFESTIN, CLAUDE COLLAB (1974): *Géographie des frontieres*. Paris, Presses Universitaires de France.
- EUROPEAN COMMISSION (1997): *Gyakorlati útmutató a Határon Átnyúló Együttműködéshez*. Regionális politika és kohézió. Phare. Európai Határregiók Szövetsége (AEBR). European Commission, Gronau.
- HAJDÚ ZOLTÁN (2000): A határon átnyúló együttműködés potenciális lehetőségei Magyarország EU-csatlakozása után. In HORVÁTH GYULA (szerk.): *A régiók szerepe a bővülő Európai Unióban*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 163–173.

- HANSEN, NILES (1977): Border regions: a Critique of Spatial Theory and a European Case Study. *Annals of Regional Science*, 3. 1–13.
- HANSEN, NILES (1983): International cooperation in border regions: an overview and research agenda. – *International Regional Science Review*, 8. (3). 456–477.
- HARDI TAMÁS (2000): Államhatárok és regionális együttműködések. In HORVÁTH GYULA – RECHNITZER JÁNOS (szerk.): Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 595–615.
- HARDI TAMÁS (2002): A határ és a határ menti együttműködések a kialakuló határrégiókban. PhD-értekezés. Pécs–Győr (Kézirat).
- HARDI TAMÁS (2003): Az államhatár. Rendőrtiszti Főiskola, Rendvédelmi Füzetek 7., Budapest.
- HORVÁTH GYULA (1998): Európai regionális politika. Budapest–Pécs, Dialóg Campus (Dialóg Campus Szakkönyvek).
- HOUTUM, HENK VAN ET AL. (2003): (Re)bordering the European Union: Scrutinizing the Border Regime of an Enlarging European Union. – „EXLINEA” – Research Framework. Nijmegen Centre for Border Research Department of Human Geography, University of Nijmegen, The Netherlands. (manuscript).
- ILLÉS IVÁN (2002): Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók. Budapest–Pécs, Dialóg Campus (Dialóg Campus Szakkönyvek) (Studia Regionum) (*Területi Kutatások*, 19).
- JUKARAINEN, PIRJO (1998): Borders Change – So Do Space Identity, and Community. – Heikki Eskelinen, Ilkka Liikanen, Jukka Oksa (eds.): *Courtains of Iron and Gold. Reconstructing Borders and Scales of Interaction*. Aldershot, Ashgate 57–72.
- LAIDI, ZAKI (1998): *A World Without Meaning. The Crisis of Meaning in International Politics*. London and New York, Routledge.
- LENGYEL IMRE – SZABÓ ISTVÁN – VÉGH ZOLTÁN (1998): Határtalan lehetőségek a magyar-román határon? *Területi Statisztika*, 2. 154–173.
- MARTINEZ, OSCAR J. (1994): The dynamics of border interaction. *New Approaches to border analysis. Global Boundaries, World Boundaries. Volume 1*. London–New York, 1–15.
- MEZEI ISTVÁN (2005): A magyar-szlovák határ menti kapcsolatok esélyei. PhD-értekezés. Debreceni Egyetem, Debrecen–Miskolc (kézirat).
- MOLNÁR JUDIT (2000): Társadalomföldrajzi vizsgálatok Magyarország és Szlovákia Sajó és Hernád közötti határtérségében. „A társadalmi-gazdasági aktivitás területi problémái”. PhD-program. Programvezető: TÓTH JÓZSEF, DÖVÉNYI ZOLTÁN. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar. PhD-értekezés (kézirat)
- NÁRAI MÁRTA – RECHNITZER JÁNOS (szerk.) (1999): Elválaszt és összeköt – a határ. Társadalmi-gazdasági változások az osztrák–magyar határ menti térségekben. Pécs–Győr, MTA Regionális Kutatások Központja.
- NEMES NAGY JÓZSEF (1998): Tér a társadalomkutatásban. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület (Ember, település, régió).
- NOVOTNY GÁBOR (2003): Határon átnyúló regionális hálózatok Európában. PhD-értekezés. Pécs, 2003. március (kézirat).
- PAASI, ANSSI (1996): *Territories. Boundaries and Consciousness (The Changing Geographies of the Finnish-Russian Border)*. PETER T. TAYLOR – JOHN O’ LOUGHLIN (series eds.). John Wiley, Chichester.

- PAASI, ANNSI (1999): Boundaries as Social Processes: Territoriality in the World of Flows. In DAVID NEWMANN (ed.): Boundaries as, Territory and Postmodernity, Frank Cass, London.
- RATTI, R. (1993): Borders and Regions in Changing Europe – a Theoretical Framework. In DEVETAK, S. (ed.): Regionalism as a Means for Promoting Democracy, Stability and Development with a Special Emphasis on the Black Sea Basin. Maribor, ISCOMET, 32–40.
- RECHNITZER JÁNOS (1999): Határ menti együttműködések Európában és Magyarországon. In NÁRAI MÁRTA – RECHNITZER JÁNOS (szerk.): *Elválaszt és összeköt – a határ*. Társadalmi-gazdasági változások az osztrák–magyar határ menti térségekben. Pécs–Győr, MTA Regionális Kutatások Központja, 9–72.
- RECHNITZER JÁNOS (2000): Területi politika az EU csatlakozás előtt. In FARKAS BEÁTA – LENGYEL IMRE (szerk.): Versenyképesség – regionális versenyképesség. Szeged, JATEPress, 13–24 (SZTE Gazdasági Tudományi Kar Közleményei).
- SALLAI JÁNOS (2004): Az államhatárok. *Változó Világ*, 58. Press Publica Kiadó.
- SCHMITT-EGNER, PETER (1998): „Grenzünberschreitende Zusammenarbeit” (GZA) in Europa als Gegenstand wissenschaftlicher Forschung und Strategie transnationaler Praxis. Anmerkung zur Theorie, Empirie und Praxis des Transnationalen Regionalismus. In GERHARD BRUNN – PETER SCHMITT-EGNER (eds.): Grenzünberschreitende Zusammenarbeit in Europa: Theorie – Empirie – Praxis. Baden-Baden, 27–77.
- SHORE, CRIS (2000): Building Europe. The Cultural Politics of European Integration, London and New York, Routledge.
- STOKKE, OLAV (1997): “Regimes as Governance Systems”. In YOUNG, ORAN R. (ed.): Global Governance. Drawing Insights from the Environmental Experience, Cambridge (Mass.) and London, MIT Press, 27–63.
- STRASSOLDI, RAIMONDO (1989): Border Studies. The State of the Art in Europe, Transborder Cooperation Policy Promotion at the Local level. In ANTHONY I. ASIWAJU (ed.): West-African Experience focusing on Nigeria and Adjacent Countries, Regional Development Dialogue, 2. 156–172.
- TÓTH JÓZSEF (1996): A Kárpát-medence és a nemzetközi regionális együttműködés. In PÁL ÁGNES – SZÓNOKYNE ANCSIN GABRIELLA (szerk.): *Határon innen – határon túl*. JATE Gazdaságföldrajzi Tanszék, Szeged, 27–43.
- WAACK, CHRISTOPH (2000): Stradträume und Staatsgrenzen. Institut für Länderkunde, Leipzig.

EUROREGIONÁLIS SZERVEZETEK ÉS ÚJ INTERREGIONÁLIS SZERVEZŐDÉSEK MAGYARORSZÁG KELETI ÁLLAMHATÁRAI MENTÉN

Bevezetés

Több mint nyilvánvaló, hogy a határmentiség kérdése, a politikai államhatárok elválasztó és összekapcsoló szerepének a vizsgálata megkülönböztetett jelentőséggel bír ma már Kelet-Közép-Európa rendszerváltó országaiban is. Az 1980-as és az 1990-es évtized fordulóján Európa keleti felében bekövetkezett politikai fordulat ugyanis kedvezőbb helyzetet teremtett a regionális együttműködések számára. Az államhatárok merev elválasztó szerepének enyhülése a határon átívelő kapcsolatok kiszélesítésének lehetőségeivel kecsegtetett a Kárpát-medencében is. A biztató perspektívák, az európai horizont kitágulása ellenére természetesen továbbra is felszínen maradtak az együttműködést nehezítő öröklött és új keletű problémák, ellentmondások. Amennyiben az egyre határozottabban formálódó gazdasági tér korlátlan terjedését az egységesülő Európai Unióban is hosszú ideig országhatárok akadályozták, fékezve az együttműködés dinamizmusát, még inkább érvényesült ez a hatás Közép- és Kelet-Európában. Számos kelet-európai országban széttöredezett a térszerkezet, természetes kapcsolatok szakadtak meg, nehezítve a kapcsolatok építését, akadályokat állítva az európai térszerkezet egységesülésének folyamata elé. Aligha véletlen, hogy az új lehetőségeket teremtő kilencvenes években az összekapcsolódás továbbra is együtt járt az elválasztással, ami a határ menti együttműködésben egyszerűen hordozta magában a kedvezőtlen és – éppen a változó körülmények révén – legalább ennyire kedvező hatásokat is (Ruttkay 1995; Horváth 1998; Nemes Nagy 1998; Rechnitzer 1997; 1999).

Magyarország várható csatlakozásának a lehetőségei új keletű problémákat is felvetnek éppen Kelet-Magyarország államhatárai mentén. Az uniós csatlakozás eredményeként, a *schengeni határok keletebbre helyeződésével* ugyanis belátható időn belül *a magyar-román és a magyar-ukrán határszakasz egyben az Európai Unió külső határa is lesz*. Így az *államhatárok elválasztó szerepe* valószínűleg átmenetileg még erősödni is fog, s ennek következményei „beárnyékolhatják” a lassan-lassan javuló magyar-román, s részben magyar-ukrán kapcsolatokat. Az egyének, az áruk szabad mozgását ez az új helyzet bizonyára inkább gátolja, mint segíti. A kelet-magyarországi politikai államhatárok mentén kialakult helyzetet súlyosbítja, hogy ezekben a határrégiókban gazdaságilag-társadalmilag elmaradott, hátrányos, nemegyszer halmozottan hátrányos helyzetű térségek, települések és településcsoportok érintkeznek egymással, voltaképpen *perifériák találkoznak perifériákkal* (Hardi 2000). Ma főként azok a határzónák számítanak perifériának, amelyek az

ország elmaradott területeinek, régióinak a „szélén” helyezkednek el. Így váltak tulajdonképpen kettős perifériává (a „periféria perifériája”). Ilyen a keletszlovák, az ukrán és jórészt a román határ mente (Rechnitzer 1999). A keleti szomszédos határ régiókban könnyen felismerhetők egy öt kelet-európai országot (Lengyelország, Szlovákia, Magyarország, Románia, Ukrajna) átfogó, összefüggő, azonos jeleket mutató, tartósan periférikus helyzetű nagyrégió jegyei, s az itt kiépült eurorégió (Kárpátok eurorégió) területe teljes egészében és mindegyik ország vonatkozásában is társadalmi-gazdasági szempontból egyaránt perifériának minősíthető.

A Magyarország keleti határaival érintkező Alföld nagy részét is a periféria helyzet jellemzi, kiterjedt határ menti területek egyenesen a „periféria perifériájává” váltak (Erdősi-Tóth szerk. 1988). Voltaképpen az egész keleti határ mente, az államhatár 137 km hosszú magyar–ukrán, illetve a 448 km hosszú magyar–román szakasza, a teljes román határzóna lényegében az érintkező nagy belső régió, az Alföld sajátosságait mutatja. Ezzel szemben az északi-északkeleti határ városkörzetei mind az országos átlagtól, mind a mellettük fekvő belső régiótól messze elmaradó periféria jellegzetességeit viselik magukon (Ruttkay 1995). Ezt bizonyították az Északkelet-Alföld (Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék) 119 települését magában foglaló, magyar–ukrán és magyar–román határ menti sávjára, területeire és településeire kiterjedő újabb komplex vizsgálatok is (Baranyi szerk. 2001; Baranyi–Balsók–Dancs–Mező 1999; Baranyi 1999/4).

Minthogy a kelet-magyarországi államhatárok két oldalát magában foglaló határ régiók számottevő része ma is elmaradott terület, a ma még inkább csak hátrányokat jelentő határ menti fekvés előnnyé változtatása az államhatárok merev elválasztó szerepének oldódása, a kelet-közép-európai határok spiritualizálódása révén a rendszerváltó országok, köztük Magyarország és szomszédjai számára alapvető nemzeti érdek, különösen a magyar–ukrán és a magyar–román államhatárok által szabdaltnak, problémákkal terhelt határtérségekben. A Kelet-Magyarország államhatárai mentén húzódó területek is jelenleg még elsősorban csak a kapcsolatépítés szükségességének felismeréséig, mintsem a tényleges együttműködés kellő elmélyítéséig jutottak el. Ez a körülmény a határon átnyúló együttműködés mennyiségében, jellegében, tartalmi mélységében is megmutatkozik: *alacsony a gazdasági, a kereskedelmi, az oktatási együttműködések aránya, inkább a kulturális, a testvértelepülési, a sport- és egyéb kapcsolatok dominálnak*. Az északkelet-alföldi periférikus határ menti területek még kevésbé kerültek kapcsolatba a nemzetközi gazdasággal.

Magyarország Kelet-Közép-Európa egyik legnyitottabb gazdaságú országa. A Kárpát-medencében elfoglalt központi helyzete és a nemzeti gazdasági célok megvalósítása is a határok minél szélesebb körű átjárhatóságát igényelné. Ennek ellenére a Kelet-Magyarország északkeleti részét övező államhatárok kevésbé átjárhatók, mint az ausztriai és a szlovéniai „nyitott határ” (Rechnitzer 1990). Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a megfelelő módon átjárható határok megteremtéséhez a szomszédos országok együttműködésére is szükség van. A kérdés megoldását többek között az is nehezíti, hogy a trianoni határmódosítások nyomán

a szomszédos országokhoz csatolt területek nagy létszámú magyar kisebbsége miatt a környező államok egyes vezetői gyakorta veszélyt látnak Magyarország és a határon élő magyarság szorosabb együttműködésében, és olykor akadályokat gördítenek a határon átfelölő kapcsolatok útjába.

Euroregionális szervezetek – nagyrégiók

Milyen esélyeket kínálnak Kelet-Magyarország határrégiói számára a határon átnyúló kapcsolatok és együttműködések elmélyítésében az *euroregionális szervezetek*? A regionális szerveződések egyik nagy előnye, hogy azokat nem korlátozzák sem az egykori, sem a meglévő határok, így akár több ország területrészeit magukba foglaló régiók is létrejöhetnek. Minthogy az EU-ban kiemelt prioritása van az elmaradott határ menti régiók fejlődésének és felzárkózásának elősegítése, a határokon átfelölő regionális szerveződéseknek a közös fellépés és az uniós források megszerzése miatt még inkább létérdeke az együttműködés. Kelet-Közép-Európa tagjelölt országaiban a nemzetközi irányítású *euroregionális együttműködéseknek* még nagyobb lehet a szerepük.

A második világháborút követően a Közös Piac (1957) létrejöttével meginduló nyugat-európai integrációs folyamat regionális vetületként, az *integráció területi-térbeli* formájaként hamarosan megjelentek, majd gomba módra szaporodtak a határ menti együttműködés sajátos földrajzi kereteinek, egyszersmind legeredményesebb formáinak tekinthető *eurorégiók*, különféle *interregionális szervezetek*. Az eurorégiók terjedése feltartóztathatatlanul folyik Európa keleti felén is, főként Kelet-Közép-Európa rendszerváltó országaiban. Az eurorégiók és egyéb interregionális együttműködések számának gyors gyarapodását jelzi, hogy jelenleg már több mint 100 regionális integrációs megállapodást tartanak nyilván, igaz ezeknek csak mintegy harmada működik valójában, a tényleges gazdasági kooperációk száma elenyésző. A legmagasabb szintű és legteljesebb integráció a fejlett európai országok tömörülése, az *Európai Unió* (Bernek-Süli-Zakar 1997). Az interregionális szerveződések révén mindenekelőtt Nyugat-Európában – olykor már a kontinens keleti felében is – egyre jobban erősödik az úgynevezett *euroregionális szemlélet*, amely szerint a jövő Európája nemcsak a nemzetállamok, hanem az azonos gazdasági érdekelttségű (határ menti) területekből kialakított „régiók Európájaként” is értelmezhető (Éger 2000).

Az uniós egységesülési folyamatok kiteljesedését segítő *legmagasabb szintű*, államhatárokat áthidaló, többnyire érintkező *határvidékek közötti intézményesített együttműködési struktúrák*, a legfejlettebb és legszélesebb hatáskörű, illetve a legtöbb funkcióval rendelkező szervezetek az eurorégiók. Fő céljuk, hogy elismerjék őket olyan nemzetközi szerveződésként, amely az adott régió gazdasági, környezetvédelmi, szociális, kulturális és egyéb intézményi problémáival foglalkozik. Az ilyen tevékenységeknek az eurorégiók szintjén történő koncentrációjától azt remélik, hogy olyan kritikus tömeget érhetnek el (gazdasági értelemben), amely

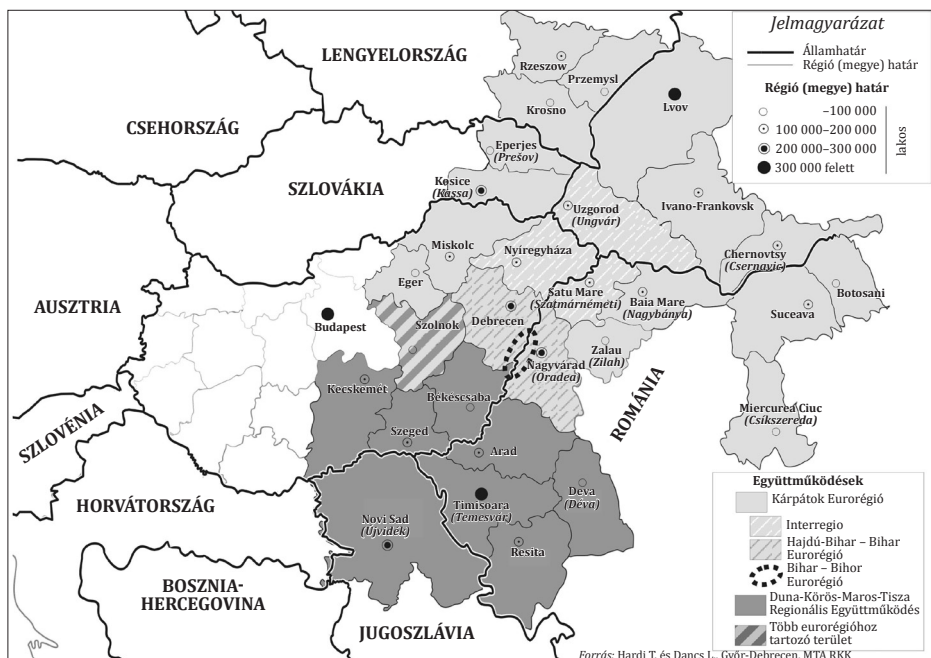
erősíti a határ menti térségek kohézióját, illetve felkelti a magánbefektetők és intézmények érdeklődését (Scott 1996; Rechnitzer 1999).

A határon átnyúló struktúrák intézményi háttere Magyarországon gyakorlatilag minden határszakaszon megvalósult. A *Madridi Egyezmény (1980)* aláírása óta az együttműködés létesítésének valóságos hulláma söpört végig államhatáraink mentén. A kapcsolatrendszerik intézményesülésének eddigi csúcspontját mindazonáltal Kelet-Közép-Európában is az *euoregionális* (az EU-val nem határos, de ezt a nevet jogosultan használó) *szervezetek* kialakulása jelentette. Az eurorégióknak méretei, területisége, térszerkezeti elhelyezkedése és kapcsolata alapján két jellegzetesebb típusa különböztethető meg. Az egyik az úgynevezett *nagyrégiós modell*, a másik az úgynevezett *kisrégiós modell*. Az elsőt akár *tartományi vagy megyei modellnek* is nevezhetjük, mert ezek két vagy több szomszédos, illetve közeli ország középszintű területi egységeit, tartományait, régióit (NUTS 2), illetve megyéit (NUTS 3) magukba foglaló nagy kiterjedésű euoregionális szervezetek (pl. Kárpátok eurorégió). A másik, *városi vonzáskörzeti modellnek* is nevezhető eurorégiós szerveződés, a *kisrégió* erőteljesebben épít a közvetlen kétoldalú kistérségi (NUTS 4) vagy város-város-település (NUTS 5) kapcsolatokra, eleve kisebb térségben gondolkodva zártabban közvetíti a régió területi összefüggéseit, miközben megőrzi a nagyrégiós modell számos stratégiai elemét (Rechnitzer 1997).

Az új intézményesült határ menti együttműködések, szerveződések hatékony működését is akadályozó problémákon, illetve azok rendkívül nagy számán túl *alapvető gond a születő eurorégiók területisége*. Az új intézményesült határrégiók viszonylag csak ritkán fednek le valódi, funkcionális határtérségeket. Bár vannak pozitív példák is (ld. *Kassa–Miskolc eurorégió*), mégis jellemzőbb, hogy a kezdeti hatalmas területű eurorégiók létrejötte óta (*Kárpátok eurorégió*, *Duna–Körös–Maros–Tisza eurorégió*) területileg egyre kisebb léptékű, a valós térkapcsolatokat mindinkább figyelembe vevő együttműködések formálódnak a keleti határok mentén is (*Interregio, Bihar–Bihor eurorégió*) (1., 2. ábra). Ezeknek az alapvetően pozitív irányú folyamatoknak háttérében feltehetően az áll, hogy a határ két oldalán elhelyezkedő kistérségek és települések felismerték az érkazonosságokban, különös tekintettel a határok által Trianon után szétszabdalt területek természetföldrajzi, térszerkezeti, etnikai egymásrataltságában rejlő lehetőségeket, megkerülve a még jelentős nemzetállami akadályokat, s előtérbe helyezve a lokális együttműködés előnyeit. Leginkább Magyarország esetében igaz ez, mert itt a *politikai határok rendkívüli módon széttördelték a hagyományosan szerves egységet képező gazdasági tereket* (Golobics–Tóth 1999).

A határ menti együttműködés legmagasabb szintjét jelentő *eurorégiók* (*nagyrégiók*) száma Magyarországon ma már háromra emelkedett, de több *kis eurorégió* és még több *kvázi eurorégiós jellegű, úgynevezett eurorégió-típusú interregionális szerveződés* jött létre, illetve formálódik jelenleg is. A már működő három *magyarországi nagyrégiós együttműködés közül kettőnek* a működési területe éppen a *kelet-magyarországi határszakaszra*, Magyarország északkeleti, keleti és délkeleti határrégióira *terjed ki*. Az ország keleti határvidékeit, határrégióit magában

foglaló nagyrégió közül az egyik az 1993. február 14-én létrejött *Kárpátok Eurorégió Interregionális Szövetsége*, a másik az 1997. november 21-én Szegeden alakult *Duna–Körös–Maros–Tisza Regionális Együttműködés* (1–2. ábra).

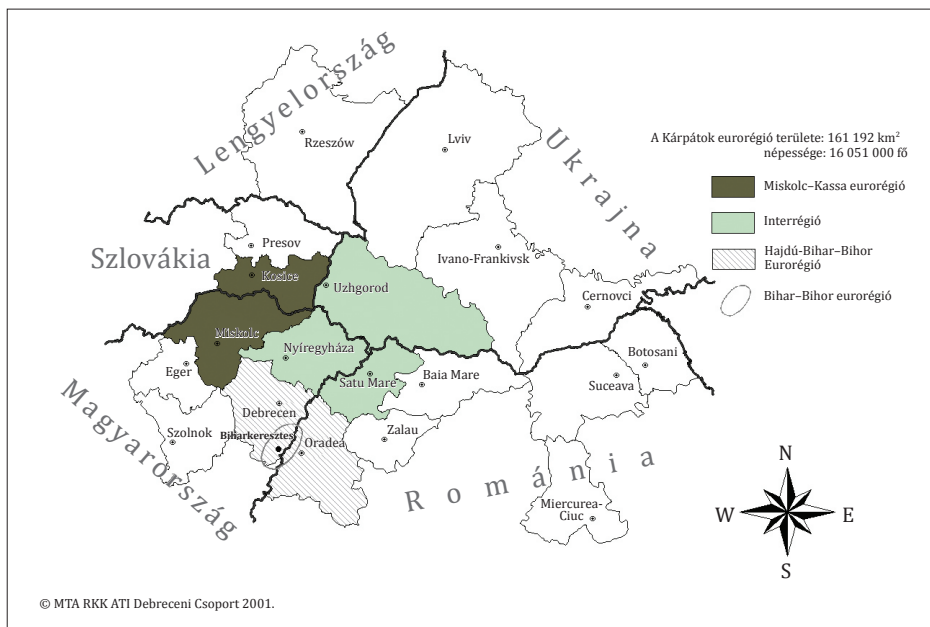

1. ÁBRA. A Kelet-Magyarországot érintő eurorégiók és határon átnyúló regionális együttműködések 2002-ben

Forrás: Hardi T. ábrája alapján szerk. Dancs L. MTA RKK Győr-Debrecen.

Az északkelet-magyarországi régióra kiterjedő legrégebb magyarországi euroregionális szerveződés a *Kárpátok eurorégió* (2. ábra). Az óriásrégió több szempontból is speciális határ menti együttműködési forma, s jó néhány jellemzőjét tekintve különbözik a másik két hazai euroregionális szervezettől, a *West/Nyugat Pannóniától*, illetve az egyik legújabb kooperációs struktúrától, a Magyarország délkeleti határai mentén szerveződött *Duna–Körös–Maros–Tisza* (a továbbiakban: DKMT) eurorégiótól. Az első lényeges különbség, hogy a hagyományos, bilaterális kapcsolatrendszer helyett *többoldalú, preintegrációs tömörülést* hoztak létre, vagyis nem két ország határ menti kapcsolatait igyekeznek szervezni, hanem öt ország határos megyéiből, középszintű területi egységeiből álló területeken *multiregionális* keretek között keresik az együttműködés lehetőségeit. A második jellegzetes körülmény, hogy minden részt vevő ország az egykori szocialista táborhoz tartozott, egyben kelet-közép-európai ország volt. A Kárpátok eurorégió egyszersmind olyan együttműködési formaként jött létre, amely nem volt határos egyetlen EU tagországgal sem, kizárólag az úgynevezett külső határok mentén alakult meg, ami önmagában

is felkeltette a Nyugat figyelmét. A *harmadik lényeges tényező, hogy a Kárpátok eurorégió teljes működési területe európai szinten perifériának számít, ahogy területi egységei is ugyanilyen helyzetben vannak saját országukban (Baranyi–Balsók–Dancs–Mező 1999; Rechnitzer 1999).*

2. ÁBRA. A Kárpátok eurorégió és a működési területén lévő, illetve formálódó eurorégió-típusú interregionális szervezetek

A másik nagy, Kelet-Magyarországra kiterjedő és Délkelet-Magyarországot is érintő euroregionális szerveződés, a *DKMT-eurorégió* a magyar–román és a magyar–jugoszláv határrégióban kibontakozó interregionális együttműködéseknek, kapcsolatkezdeményezéseknek biztosított intézményi, hivatalos szervezeti keretet három ország kilenc megyéjére, illetve tartományára kiterjedően (1. ábra). A mintegy kétharmad magyarországnyi területű DKMT-Eurorégió az Alpok–Adria Munkaközösséghez és a Kárpátok eurorégióhoz hasonlóan inkább *multiregionális szervezetnek* tekinthető. Ám miután a deklarált célok konkrétabb és szorosabb együttműködést írnak elő számára, emiatt a *klasszikus hármás határ menti eurorégió-szintű kooperációkhoz közelebb áll a szervezet*. A viszonylag újszerű kezdeményezés létesítésének jelentőségét viszont megnövelte, hogy szintén nem határos az EU-tagországokkal és magas politikai kockázatú területeken kísérelt meg együttműködést kialakítani a magyar–román–jugoszláv hármás határ térségében. A DKMT-Eurorégió létesítésének körülményei miatt – tekintettel a délszláv politikai válságra –, minden jel szerint okult a Kárpátok eurorégió hibáiból, s aggályosan került és kerül a nagypolitika csapdái, és az alapító okiratban (a Jegyzőkönyvben)

megfogalmazott szándékok szerint is kizárólag a *helyi regionális együttműködések* („helyi hatóságok közötti kapcsolatok”) fejlesztésére összpontosít (*Rechnitzer* 1999; *Éger* 2000).

A Magyarország keleti államhatárai mentén tevékenykedő két nagy euroregionális szervezet eddigi működésének eredményességével kapcsolatos megítélés meglehetősen felemás, a legtöbb probléma, már csak a körülmények és az úgynevezett *multiregionális jellege*, illetve *területisége, hatalmas méretei miatt a Kárpátok eurorégió* tevékenységével kapcsolatban van, amelynek viszonylag óriási méretei (161 000 km², 16 millió lakos) egy közepes nagyságú országot tesz ki, mintegy két tucat közigazgatási egységre kiterjedően, olykor nem is szomszédos országokkal érintkezve, és már-már pusztán ez a tény is a működésképtelenség felé sodorja a szervezetet. Túlméretezettsége és egyéb, részben öröklött, részben újabb keletű történeti-etnikai, gazdasági-társadalmi problémái, ellentmondásai miatt *ma már inkább csak az intézményi keretei adottak: működésének formális, protokolláris, politikai-külpolitikai jellegű elemei, részben kulturális vonatkozásai erőteljesebbek, mint tényleges funkciói, eredményei*. A szervezet működéséről vagy éppen működésképtelenségéről számos értekezés látott már napvilágot (*Illés* 1993). A különböző vélemények alapján leszűrt következtetésként érdemes hangsúlyozni, hogy kezdettől fogva két ellentétes hatás, az állampolitikai szinten zajló egyet nem értés, illetve a helyi pozitív kezdeményezések és együttműködési óhaj között feszülő ellentétek hálójában vergődött (*Éger* 2000).

A helyi kezdeményezések és együttműködések szintjén jobban működő *DKMT-eurorégióra* is igaz, hogy *a hatalmas területi kiterjedés önmagában is nehezíti az érdemi együttműködést*. A DKMT-eurorégió is viszonylag nagy területet (77 000 km²) fog át, és csaknem 6 millió fős népességet érint, ez mégis „kezelhetőbb” nagyságrend, mint a Kárpátok eurorégióé. Arról nem is szólva, hogy a négy magyar megyét, a négy román megyét és a szerb Vajdaság tartományt tömörítő DKMT-eurorégió az együttműködés szorosabb és konkrétabb formáját képviseli, és mind természetföldrajzi, mind gazdasági-társadalmi jellege homogénebb. Már történelme során is (pl. az Osztrák–Magyar Monarchia idején) erőteljesebben és szervezettebben fejlődő térség volt, mint a Kárpátok eurorégió által határolt területek. A két nagy kelet-magyarországi integrációs tömörülés példája is azt bizonyítja, hogy a határ menti térségek egymás közti különböző kisebb léptékű, közvetlenebb vagy éppen a nagyrégió keretei között újabban formálódó *euroregionális (kiszériós) szervezetek* lehetnek a határon átnyúló kezdeményezések leghatékonyabb formái.

Új euroregionális szerveződések – kiszériók és az együttműködés egyéb lehetséges szintjei

Az európai integrációs folyamatok kibontakozásával felértékelődnek Magyarország és keleti szomszédjai határ menti területei, történelmi esély adódik arra, hogy az eddigi elzártságból kitörve, Európa keleti felére irányuló kereskedelem

kiindulópontjává, a társadalmi, gazdasági, technikai innováció terjesztésének fontos láncszemévé válnak. Ez sürgetően megköveteli, hogy *Magyarország* keleti államhatárai is betölthessék az *összekötő híd* szerepét a szomszédos *Ukrajnával és Romániával* folytatott kapcsolatokban, amely hosszú távon a határok szabad átjárhatóságát eredményezhetik. A határon átnyúló együttműködések erősítését követelik meg a *hasonló természet- és településföldrajzi pozíciók és adottságok, a hajdanvolt történelmi alapok* és a határ túloldalán élő *magyarsággal ápolandó kapcsolatok* is. E kapcsolatépítésben ígéretes kilátásaik vannak azoknak a kisebb intézményesített együttműködési formáknak, az úgynevezett eurorégió-típusú struktúráknak, amelyek szép számmal jöttek létre, illetve vannak születőben Kelet-Közép-Európában, s köztük Magyarország keleti államhatárai mentén is. A nagy eurorégiós szervezetek helyett, sokszor azok keretei között a *kisebb interregionális szerveződések mozgékonyaságuk és a közvetlenebb egymáshoz kapcsolódás, a szorosabb kötődés és az együvé tartozást* megalapozó identitás miatt is számos területen hatékonyabban szolgálhatják a határon átívelő kapcsolatok ügyét, mint a hatalmas, nagy kiterjedésű eurorégiós szintű kooperációk, mint pl. a *Kárpátok és a DKMT-eurorégió* (3. ábra).

3. ÁBRA. Potenciális és formálódó határrégiók, interregionális együttműködések

Szerk.: Hardi Tamás, MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet, Győr.

A magyar területi tudományok képviselői közül már a kilencvenes évek derekán voltak, akik megkülönböztetett hangsúllyal kezelték a határ menti nagyvárosoknak, regionális centrumoknak és paracentrumoknak a nemzetközi, illetőleg regionális-interregionális együttműködésben játszott szerepét, valamint a poten-

ciális eurorégiók létrejöttében várható közreműködésüket (Golobics 1996). Később az osztrák–magyar határ menti együttműködésre, valamint a Nyugat-Dunántúl egészére vonatkozó vizsgálatok alapján a *potenciális eurorégiók összekapcsolásának lehetséges szintjeit* illetően olyan fontos és újszerű megállapítások születtek, amelyek érvényessége feltétlenül kiterjeszthető az ország keleti államhatárai mentén formálódó együttműködésekre is. Csak helyeselni lehet azt az álláspontot, hogy az országhatárok mentén „*mini-eurorégiók*” hálózatának létrejöttét kellene ösztönözni, amelyek elsődlegesen *település–település, város–város, kistérség–kistérség, kistérség–járás* szintjén segítik elő az együttműködések kialakulását. Az ilyen típusú, kisebb kiterjedésű, egyszersmind mozgékonyabb és konkrétabb együttműködések sokkal tartósabb alapját, szilárdabb pillérét teremthetik meg az új eurorégiós szerveződéseknek. Nyilvánvaló ugyanis, hogy bármilyen meglévő vagy éppen szerveződő (potenciális) eurorégió valós regionális fejlesztő hatásokat csak akkor képes kifejteni, ha a közreműködő települések és térségek az együttműködésben megtalálják saját és közös érdekeiket. Az érdekérvényesítés konkrét képviselőire pedig leginkább a határ menti települési és térségi önkormányzatok, középszintű intézmények és szervezetek az alkalmasak (Rechnitzer 1999).

Az elmondottak is azt támasztják alá, hogy a határon átnyúló regionális együttműködésben az euroregionális szerveződések mellett – akár annak keretei között – meghatározó szerephez jutnak a határrégiók *egyes kistérségei, településegységei és -szövetségei*, de leginkább a *határ menti nagyvárosok, az úgynevezett centrumvárosok*. Ezért is annyira fontos, hogy a *nagy ívű szervezeti rendszerek (eurorégiók) létrehozásán túl a kistérség–település, város–város érintkezések vagy város-szövetségek jöjjenek létre (3. ábra)*. Ebben a dimenzióban a kihívásoknak főként a regionális centrumvárosok és egyes paracentrumok felelnek meg, igaz, ma még eltérő színvonalon. Az északkelet-kelet-magyarországi határszakaszon – a keleti, részben a déli határrégiókban is – hasonló nagyságú, szerepkörű, korábban egymást jól kiegészítő városgyűrűk találhatók a határ két oldalán, ezek hálózatba szervezése – elsőként az infrastrukturális rendszerek megújításával – lehetséges, és nagy lendületet nyújtana a határ menti együttműködéseknek.

A kelet-magyarországi határon átnyúló együttműködések kapcsolódási pontjainak intézményi kereteit napjainkban a *két nagy eurorégió*, valamint a meglévő és formálódó új *interregionális szervezetek, város–város kapcsolatok* alkotják, illetve adhatják a jövőben is. A magyar–román határrégió északi része szoros szálakkal kötődik a *Miskolc–Kassa térségre épülő multiregionális együttműködéshez*, ám a közeli nagy központok (Debrecen, Nyíregyháza, Szeged, Arad, Nagyvárad, Szatmárnémeti) tartós és sokoldalú intézményi kapcsolatai nélkül itt sem formálódhat ki a kapcsolatokat magasabb szintre emelő *egységes térszerkezet*. A magyar–román határrégió déli felének nagy központjai is eredményesen működhetnek együtt. Többek között ilyen például Szeged, Békéscsaba vagy éppen a *policentrikus közép-békési településegységek*, illetve Arad és Temesvár, amelyek adottságai alkalmasak a hálózati rendszerek kiépítésére és az újszerű kooperációk fogadására. A *Kárpátok eurorégió* egy országnyi területet és népességet kíván átfogni, miközben

a szervezetet alkotó területi egységeknek még a kapcsolatok elemi egységeinek fejlesztéséhez sincsenek kellő erőforrásaik. A keleti-délkeleti államhatárok térségében hasonló nehézségekkel küzd a *Duna-Körös-Maros-Tisza* multiregionális együttműködés is.

A két óriásrégió példája is arra int, hogy célravezetőbb a város-város, *kistérség-település kapcsolatrendszer* erősítése, mert ha ezek elég stabilak, akkor a nagyobb együttműködések biztosabb alapokra épülhetnek. A keleti államhatárok mentén három határrégióban főképp a *centrumvárosok interregionális (kiszéregiós) együttműködésének földrajzi keretei* rajzolódnak ki. A *Nyíregyháza–Ungvár (Užhorod)*, valamint a *Debrecen–Berettyóújfalu–Nagyvárad (Oradea)* városkapcsolatokra épülve már konkrét együttműködések fogalmazódtak meg, míg a magyar–román–jugoszláv hármashatár mentén *Szeged, Arad, Temesvár (Timișoara)* és *Szabadka (Subotica)* között a hozzájuk tartozó térségekkel együtt további konkrét, intézményesült kapcsolatépítés várható. A potenciális eurorégiók szerveződésében az államhatárok mentén erősebben érvényesülnek a nagyvárosi, kistérségi vagy éppen megyei érdekek, mint a kevésbé vagy egyáltalán nem létező magasabb szintű regionális akaratok. Így van ez Kelet-Magyarország esetében is (Golobics 1996; Rechnitzer 1999).

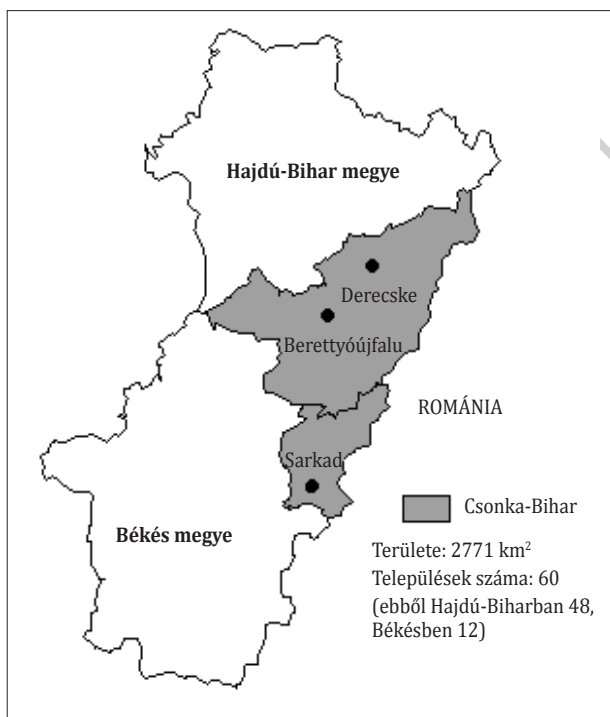
A keleti országhatárok mentén, jellemző módon a Kárpátok eurorégió működési területén, *több konkrét interregionális együttműködés, eurorégió-típusú struktúra van formálódóban*. A Kárpátok eurorégió számos ok miatt nem eléggé hatékony ahhoz, hogy a határon átnyúló kapcsolatok motorjává váljon, s az igazán hatékony együttműködés szempontjából túlméretezett. Számos jel és tapasztalati tény utal arra, hogy minden bizonnyal működőképesebbek lehetnek azok a két- vagy háromoldalú kezdeményezések, amelyek szervezeti keretei most alakulnak ki. Ezt támasztja alá, hogy a Kárpátok eurorégió „kereteit feszegető” euroregionális szerveződések közül elsőként (2000. október 6-án), az úgynevezett kiszéregiós modell alapján az *Interregio trilaterális együttműködés* alakult meg Szabolcs-Szatmár-Bereg, a romániai Szatmár és az ukrajnai Kárpátalja megyék részvételével (2. ábra). Az új szerveződés eredetileg tulajdonképpen nem más, mint *egy programrégió* a Kárpátok eurorégióin belül, amely az érintett területek egymás közötti kapcsolatait hivatott elősegíteni. Az *Interregio célja* a Kárpátok eurorégió keretei között, *a határ menti együttműködés kiépítése és fejlesztése, konkrét határon átnyúló együttműködési projektek kidolgozása és megvalósítása a helyi önkormányzatok szintjén*. Az alapító dokumentum leszögezi, hogy a megállapodás az idevágó magyar–ukrán, magyar–román, román–ukrán kétoldalú államközi szerződésekben foglalt feladatok megvalósítását szolgálja. Az euroregionális szerveződés a határtérségben többek között az átfogó infrastrukturális, a természet-, a környezet- és vízvédelem, a gazdaság és az idegenforgalom, az oktatás és képzés fejlesztését, az interetnikus kapcsolatok, a közös kulturális örökségek ápolását tűzte ki célul. Az együttműködő partnerek segítséget nyújtanak egymásnak a tervezett közös, de döntően kétoldalú fejlesztések megvalósításához, amelynek finanszírozását saját hozzájárulásaikból és más pénzügyi forrásokból igyekeznek megteremteni. Jelenleg *folymatban van*

a programrégió valós eurorégiós szervezetté alakítása, az együttműködés bázisául a Nyíregyháza–Ungvár–Szatmárnémeti városkapcsolatok szolgálnak.

Az újabbak közül euroregionális szervezetnek de jure a Hajdú-Bihar–Bihar eurorégió, valamint a Bihar-Bihar euroregionális szerveződés számít, amelyeknek az alapítását megfogalmazó szándéknyilatkozatot 2001 áprilisában, illetve novemberében hagyták jóvá a szomszédos megyei önkormányzatok, kistérségek és települések polgármesterei, vezetői (1., 2. ábra). A hajdanvolt történelmi, a természet- és településföldrajzi adottságokat és funkciókat megyei szinteken újra összekapcsoló Hajdú-Bihar–Bihar eurorégió, illetőleg a kialakult vonzáskörzet alapján szerveződő kistérségeket, településtársulásokat Biharkeresztes központtal létrehozott Bihar-Bihar Eurorégió Határon Átnyúló Együttműködés (röviden: Bihar-Bihar eurorégió) hivatalos jóváhagyására, az alapító okirat ünnepélyes aláírására 2002. április 12-én a Bihar-Bihar Expo (V. Határ menti Kiállítás és Vásár) alkalmából került sor Biharkeresztesen. Az alapszabály szerint a szervezet nyitott, tagja lehet bármely önkormányzat, önkormányzatok társulása, nonprofit civilszervezet, illetve egyéb jogi személy, amely a romániai Bihar megyében, Magyarországon Hajdú-Bihar megye területén van bejegyezve vagy nyilvántartásba véve, az alapszabályt elfogadta, a szervezet célkitűzéseinek megvalósításán munkálkodik és teljesíti tagi kötelességeit. Az alapszabály rendelkezései azt is megerősítik, hogy az úgynevezett *kisrégiós, határ menti együttműködésre* épülő eurorégiós modell erőteljesebben épít a közvetlen kétoldalú kapcsolatokra, eleve kisebb térségben gondolkodva zártabban közvetíti a régió területi összefüggéseit, miközben megőrzi a „nagyregiós modell” számos stratégiai elemét. Ez a minden tekintetben „mozgékonyabb”, operatívabb, a kölcsönösséget jobban érvényesítő modell a történelmi és hajdani közigazgatási hagyományok révén is a *leghatékonyabb intézményi és szervezeti keretétől szolgálhat a Hajdú-Bihar–Bihar eurorégió*nak, újabban pedig a „Bihar-Bihar” eurorégiós szerveződésnek is (Baranyi 2000; Bihar-Bihar Eurorégió Határon Átnyúló Együttműködés Alapszabálya).

A két formálódó magyar–román „mini-eurorégió” alapjául szolgáló funkcionális terület hipotetikus lehatárolásánál részben a *nagy centrumok* (Debrecen–Nagyvárad) szűkebb vonzáskörzete, részben pedig az ebben a térségben kialakult történelmi, gazdasági és társadalmi tényezők és összefüggések vehetők figyelembe. Tágabb értelemben a mini-eurorégiót az együtt csaknem 14 ezer km²-es, mintegy 1,2 millió lakost kitevő magyar Hajdú-Bihar és a román Bihar megyék alkotják. Az együttműködés szélesebb bázisát azonban főként az egykori – Trianon előtt egy megyét alkotó – bihari területek és települések, köztük a mai Hajdú-Bihar megye berettyóújfalui KSH-kistérségének 31 települése, tágabb értelemben a *Bihari Önkormányzati Szövetség* 38 települése alkotja. Az utóbbi kistérségi szövetség keretei között, s részben azzal párhuzamosan ugyancsak az 1990-es évek elején szerveződött meg Biharkeresztes székhellyel, a bihari térség 17 közvetlen határ menti települését tömörítő *Határ Menti Bihari Települések Területfejlesztési Társulása*, egyben elindítója az államhatár túloldalának szomszédos településeivel, településtársulásaival, kistérségeivel újabban kialakított interregionális együttműködésnek.

A magyarországi bihari részek, az úgynevezett Csonka-Bihar vagy „maradék Biharország” sorsát döntően befolyásoló esemény az 1920. évi trianoni döntés volt. Az új államhatárok megvonásával a történelmi Bihar vármegyéből Magyarországnál maradt, 60 falusi településből álló bihari részek kétszeresen is perifériává váltak. Egyfelől az országhatárra kerültek, másfelől elvesztették természetes központjukat, Nagyváradot, amelyhez jól működő gazdasági-piaci, igazgatási és infrastrukturális kapcsolatok kötötték. A centrumközeli pozícióból elszigetelt, halmozottan hátrányos helyzetbe szorult térségben hosszú ideig a jobb híján és siettében megyeszékhelynek kinevezett Berettyóújfalu sem tudott a környék valódi központjává válni (4. ábra). Ebből a súlyos, máig ható következményekkel járó helyzetből ígér kitörést a hajdanvolt bihari területek és települések határon átnyúló együttműködését szorgalmazó Hajdú-Bihar–Bihor és Bihar-Bihor eurorégió.

4. ÁBRA. Az egykori Bihar vármegye
az 1949/50-es közigazgatási reform után

Forrás: Saját szerkesztés. MTA RKK ATI Debreceni Osztály.

A magyar–román határ menti együttműködési szándékok komolyságát és aktualitását mutatja, hogy ma már nem is egy, hanem mindjárt két eurorégiós szervezet létrehozása van napirenden a magyar oldali Hajdú-Bihar és a romániai Bihor megye, illetőleg a két megyén belüli bihari kistérségek és településtársulások között.

Kisebb kiterjedésű euroregionális struktúra, úgynevezett munkaközösség-típusú együttműködés a Biharkeresztes székhellyel működő Bihar-Bihar eurorégió az országhatár két oldalán meglévő határ menti településtársulásokhoz tartozó helységek között. Nagyobb, középszintű területi egységek sokoldalú együttműködését célzó szerveződés a Debrecen-központú Hajdú-Bihar-Bihar eurorégió. A két euroregionális szerveződés a jövőben várhatóan egymás mellett dolgozik, és kölcsönösen támogatja Hajdú-Biharban az eurorégiók határon átnyúló kapcsolatépítő munkáját.

A magyar-román-ukrán, illetőleg a magyar-román határvidékekre települt *Interregio* és az újabb keletű *Bihar-Bihar eurorégió* közös jellemzője az is, hogy intézményesült szervezeti kereteinek kialakítását megelőzte, működésének tartalmát meghatározó módon befolyásolta az, hogy területükön országosan is az elsők között jöttek létre a *határ menti együttműködésen alapuló vállalkozási övezetek*. Ilyen volt a legelsőként alapított *Záhony és Térsége Vállalkozási Övezet*, amelyet a magyar-ukrán határ menti térség fejlesztése és beruházások ösztönzése céljából a 195/1996. (XII. 19.) Kormányrendelet hívott életre. A négy ország találkozási pontjában – és Lengyelországhoz közel – fekvő kiterjedt *Záhonyi Különleges Gazdasági Övezet* a határokon átnyúló gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok élénkítésében, színvonalának emelésében igen fontos szerepet tölthet be a határ mindkét oldalán felépített modern, nagy befogadóképességű kamionterminál, valamint Közép-Európa egyik legnagyobb, 21 millió tonna kapacitású *szárazföldi „kikötője”*, a *záhonyi átrakodóállomás* révén. A *Berettyóújfalu–Biharkeresztes–Nagyvárad* térszerkezeti tengelyen szerveződő *Bihari Vállalkozási Övezetet* (a továbbiakban: BVÖ) – időrendben másodikként az országban – 1998 márciusában hívta életre a kormányrendelet. A határon átnyúló magyar-román gazdasági-társadalmi, sőt kulturális együttműködés ígéretes bázisának tartott BVÖ tevékenységének terület- és/vagy vidékfejlesztő hatásai máris kimutathatók a gazdasági-társadalmi élet számos területén. Az úgynevezett *mini Bihar-Bihar eurorégió létrehozásával* pedig *érvényesülhet a multiplikátor hatás*, amely által a kistérség központjába várható vállalkozások gazdaságfejlesztő hatásai szétterjednek a perifériális részekre, sőt a kistérség határain túlra.

Az euroregionális szintre emelt kapcsolatokban számítani lehet az Európai Unió támogatási rendszerére is (PHARE CBC, ISPA, SAPARD), amely elsőbbséget ad a határ menti együttműködésnek. A strukturális alapok igénybevételeitől a fejlesztési források számottevő bővülése várható, ami minden bizonnyal kedvezően befolyásolhatja a rurális térségek helyzetét is. A Bihar-Bihar eurorégió és a BVÖ léte nagy valószínűséggel meghozza a várt sikert Magyarország és Románia számára egyaránt. A határon átvívelő kapcsolatoknak a kölcsönös előnyöket szem előtt tartó erősödése pedig talán nem is annyira a távoli jövőben, az egymástól elválasztott bihari részek társadalmi-gazdasági, kulturális, infrastrukturális stb. funkcióinak „egyesítését”, az elmaradott bihari területek fejlesztését eredményezheti az államhatár mindkét oldalán (*Baranyi szerk.* 2001).

Schengen és a jövő kihívásai

Magyarország NATO- és közelgő EU-tagsága előtérbe helyezi a határok kérdését. A schengeni „határmegvonás” kedvezőtlen következményeinek enyhítése és az euroatlanti csatlakozási folyamatok minél zökkenőmentesebb alakulása érdekében kitüntetett szerep juthat a jövőben a meglévő *euoregionális szervezeteknek*, valamint az *újabban formálódó kisebb interregionális szerveződéseknek*. Számos jel mutatja, hogy különböző dimenziókban újabb határrégiók, illetve eurorégiók alakulnak az ország keleti államhatárai mentén is. Az úgynevezett *mini-eurorégiók* hálózatának létrejötté az együttműködni kívánó és a határon átnyúló kapcsolatok építésében érdekelt országoknak és települési-térségi önkormányzatoknak elemi érdeke.

Az egyes eurorégiókon belül azonban napjainkban sem zökkenőmentes az együttműködés, és minthogy az egyes országok várhatóan más-más időpontban csatlakozhatnak az EU-hoz, a jövőben további bizonytalanságokkal kell számolni. A *schengeni normák* a keleti határszakasz – leginkább Ukrajna – esetében gördíthetnek nehezen leküzdhető akadályokat mindennemű együttműködés elé, ezért ott különösen fontos, hogy fenntartsuk egy nagy euoregionális szervezet, a Kárpátok eurorégió működését még akkor is, ha az jelen formájában korántsem funkcionál tökéletesen. A hatékonyabb jövőbeni együttműködés érdekében elkerülhetetlen a gyökeres megújulás, a struktúra átalakítása, hogy a vélhetően kedvezőtlenebbé váló körülmények között is tényleges tartalommal lehessen megtölteni a határon átnyúló együttműködés különféle formáit.

Számolni lehet azzal is, hogy – részben a *Schengeni Egyezmény* miatt – legalábbis átmenetileg újból *megegyezik a határok elválasztó szerepe*, a „vasfüggöny” mintegy keletebbre tolódik. Ez igen káros lehet a szomszédsági kapcsolatok alakulására és az anyaország határain túl élő magyarságra egyaránt. Ezért is annyira fontos, hogy a határterületek vizsgálata nyomán megfelelő javaslatok szülessenek a Schengen utáni helyzet kezelésére. Olyanok, amelyek tekintettel vannak a perifériák eltérő lehetőségeire, a *kapu- és közvetítőszerepek* kialakulására, a határon átnyúló térségi integrációs, a nemzetiségi és társadalmi kapcsolatokra, beleértve a már működő *euoregionális szervezeteket* (Kárpátok eurorégió, Duna-Körös-Maros-Tisza eurorégió), illetve az *új interregionális szerveződések és formációkat* (Interregio, Hajdú-Bihar-Bihar, illetve Bihar-Bihar Euroregionális Szervezet), a *vállalkozási övezeteket* (Bihari Vállalkozási Övezet, Záhony és Térsége Vállalkozási Övezet) és a hozzájuk kapcsolódó *ipari parkokat*, valamint a határ két oldalán fekvő *kistérségi-települési érintkezéseket*. A javaslatoknak figyelembe kell venniük a hasonló nagyságú és szerepkörű, korábban egymást jól kiegészítő városgyűrűből *kialakítható városszövetségek létrejöttét*, nem kevésbé az itteni *nagy központok* (Debrecen, Nyíregyháza, Nagyvárad, Szatmárnémeti) tartós és sokoldalú intézményi kapcsolatainak erősítését is. Kíváncsú továbbá az érintkezési pontok számának a növelése, beleértve *új határátkelők* megnyitását, áteresztőkapacitásának növelését (Golobics 1996; Golobics-Tóth 1999; Rechnitzer 1999).

A határ menti és a határon átnyúló együttműködések fejlesztésében tehát nagy lehetőségek rejlenek a keleti határ régiókban is. Nemcsak arról van szó, hogy a különböző területfejlesztési kooperációk új fejlesztési forrásokat tárhatnak fel a határ mindkét oldalán, hanem arról is, hogy nagyban hozzájárulhatnak Magyarország Kárpát-medencei politikai és gazdasági pozícióinak átrendezéséhez. Ezért az együttműködések úgy kell szervezni, hogy azok a nemzeti fejlesztési stratégiákba beépülve a területi politika meghatározó elemei legyenek, és hozzájáruljanak az EU-csatlakozás előmozdításához is.

Az eredményesség egyik legfontosabb előfeltétele, hogy a *határ menti együttműködés intézményesült formái mellett*, azok keretei között készüljenek tartalmas közös fejlesztési *konceptiók* a szomszédos határ régiókban, amelyekre az együttműködés *stratégiai*, majdan *operatív programjai* épülhetnek. Mindez feltételezi, hogy a partnerség és az egyenrangúság elve már a kapcsolatok irányainak kidolgozásakor is érvényesüljön.

A keleti határvidékek tanulmányozásának tanulsága, hogy az euroatlanti folyamatok eredményei mellett a határon átnyúló kapcsolatok alakulása szempontjából perdöntő jelentőségű kérdés, hogy milyen kapcsolatokat sikerül kiépíteni a keleti szomszédokkal, *Romániával, Ukrajnával* és a kissé távolabb került *Oroszországgal*. Tehát nem elég csak Nyugat felé figyelni, a „*keleti kapukat*” is ki kell nyitni! Enélkül félő, hogy az EU-csatlakozás után kiépülő schengeni határok akadályozhatják a már formálódó gazdasági és egyéb szomszédosági kapcsolatokat, s ezzel a határ menti periferikus területek további leszakadását okozzák.

Az eurorégiós és interregionális együttműködések vizsgálatából összegzőként leszűrhető, hogy minden problémájukkal együtt az eurorégiók a határ menti együttműködés, illetve a határ menti térségek fejlesztésének legeredményesebb formái, különösen ami a területi fejlődésbeli és fejlettségi különbségek mérséklésének lehetőségeit illeti. Ez a kiegyenlítő hatás különösen fontos szempont Kélet-Közép-Európában, s nem utolsósorban a kelet-magyarországi határtérségekben, hiszen ott nagy jelentőséggel bír az, hogy a rendszerint periferikus, olykor halmozottan hátrányos helyzetű határ menti területek felzárkózhassanak, sőt integrálódhassanak a fejlettebb területekhez. Éppen az euroregionális szervezetek és szerveződések játszhatnak különösen komoly szerepet az európai integrációs folyamatban, mérsékelve az eurorégiók közötti és az egyes eurorégiókon belüli különbségeket. Végül, de nem utolsósorban e szervezetek kiemelkedően fontos keretei, ha tetszik műhelyei is a lokális és a regionális identitás formálásának. Ehhez viszont a jövőben is fölöttébb kíváncsok a nyugat-európai példák tanulmányozása, a tapasztalatok hasznosítása, különösképp Magyarország keleti államhatárai mentén, amelyek, meglehet, hogy az ország csatlakozása után az EU külső, úgynevezett schengeni határai lesznek.

Irodalom

- BARANYI BÉLA (1999): A „periféria perifériáján” – a határmentiség kérdőjelei egy vizsgálat tükrében az Északkelet-Alföldön. *Tér és Társadalom*, 4. 17–44.
- BARANYI BÉLA (2000): Bihar-Bihor Euroregionális Szervezet létesítésének lehetőségei és esélyei (kézirat). Debrecen, MTA RKK ATI Debreceni Csoport, Debrecen.
- BARANYI BÉLA (szerk.) (2001): *A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs.
- BARANYI, BÉLA – BALCSÓK, ISTVÁN – DANCs, LÁSZLÓ – MEZŐ, BARNA (1999): Borderland Situation and Periferality in the North-Eastern Part of the Great Hungarian Plain. Discussion Papers 31. (Series editor: GÁL, ZOLTÁN) Pécs.
- BERNEK ÁGNES – SÜLI-ZAKAR ISTVÁN (1997): Régiók, regionális folyamatok a világgazdaságban. *Tér és Társadalom* 4. 86–87.
- ERDŐSI FERENC – TÓTH JÓZSEF (szerk.) (1988): *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái* (Az 1986. november 4–5-én Szombathelyen tartott tudományos tanácskozás anyaga). MTA RKK, Pécs.
- ÉGER GYÖRGY (2000): *Regionalizmus, határok és kisebbségek Kelet-Közép-Európában*. Osiris Kiadó, Bp., 49–64.
- GOLOBICS PÁL (1996): A határ menti térségek városainak szerepe az interregionális együttműködésben Magyarországon. In PÁL ÁGNES – SZÓNOKYNÉ ANCSIN GABRIELLA (szerk.): *Határon innen – határon túl*. JATE Gazdaságföldrajzi Tanszék, Szeged, 224–230.
- GOLOBICS PÁL – TÓTH JÓZSEF (1999): A nemzetközi regionális együttműködés és Magyarország térszerkezete. In TÓTH JÓZSEF – WILHELM ZOLTÁN (szerk.): *Változó környezetünk*. Janus Pannonius Tudományegyetem TTK Földrajzi Intézet – MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs, 7–22.
- HARDI TAMÁS (2000): Államhatárok és regionális együttműködések. In HORVÁTH GYULA – RECHNITZER JÁNOS (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA RKK, Pécs, 595–615.
- HORVÁT GYULA (1998): *Európai regionális politika*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- ILLÉS IVÁN (1993): A Kárpátok Eurorégió. *Valóság*, 6. 12–19.
- NEMES NAGY JÓZSEF (1998): *A tér a társadalomkutatásban*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület (Ember, település, régió).
- RECHNITZER JÁNOS (1990): *A nyitott határ* (A gazdasági és szellemi erőforrások innovációorientált fejlesztése az osztrák–magyar határ menti régiókban). MTA RKK Észak-dunántúli Osztály, Győr.
- RECHNITZER JÁNOS (1997): Eurorégió-vázlatok a magyar–osztrák–szlovák határ menti térségben. *Tér és Társadalom*, 2. 29–54.
- RECHNITZER JÁNOS (1999): Határ menti együttműködések Európában és Magyarországon. Az osztrák–magyar határ menti együttműködés a kilencvenes években. In NÁRAI MÁRTA – RECHNITZER JÁNOS (szerk.): *Elválaszt és összeköt – a határ*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Győr, 9–72, ill. 73–127.
- RUTTKAY ÉVA (1995): *Határok, határmentiség, regionális politika. Comitatus*, December, 23–35.
- SCOTT, JAMES (1996): *Dutch-German Euroregions: A model Transboundary Cooperation*. In JAMES SCOTT – ALAN, SWEEDLERM GANGSTER PAUL – EBERWEIN WOLF-DIETER (eds.): *Border Regions in Functional Transition: European and North American Perspectives*. IRS. Berlin, 83–107.

MAGYARORSZÁG ÉS KELETI SZOMSZÉDJAI

A magyar–román interregionális kapcsolatok sajátosságai

BEVEZETÉS

A Magyarország jelenlegi keleti államhatárai mellett húzódó, a keleti stratégiai kapcsolódási irányhoz tartozó, 447,8 km hosszú magyar–román államhatár mentén húzódó határtérség jellemzője a *perifériajelleg dominanciája*, annak minden gazdasági-társadalmi hátrányával együtt. A keleti irányú együttműködés szempontjából a jövőben olyannyira fontos *magyar–román határvidék*, az öröklött történeti-etnikai problémákon túl, nem utolsósorban Trianon következményeként, az egykor viszonylag egységes Kárpát-medencei gazdasági térszerkezet szétesése, illetve széttöredezése miatt jelentős mértékben ma is *külső (határ menti) perifériákat*, halmozottan hátrányos helyzetű, esetenként a „*periféria perifériájára*” szorult elmaradott területeket foglal magában a határok mindkét oldalán. Ez az elmúlt évtizedekben inkább erősödő, mintsem gyengülő halmozottan hátrányos helyzet a magyar–ukrán és az északkelet-magyarországi magyar–román viszonylatban súlyosabb, a délkelet-alföldi magyar–román térségben kevésbé súlyos gond (Tóth-Golobics 1996; Ruttkay 1995; Enyedi 1996; 2005; Baranyi 1999).

Ami a magyar–román határrégiókat illeti, továbbra is igen jellemző sajátosságuk, hogy az EU fejlettségi átlagához képest a határtérség mindkét oldalán elmaradott, periferikus jellegű területek húzódnak, amelyek markáns jellemzője a hátrányos helyzet akkumulációja, az elmaradott gazdasági szerkezet és infrastruktúra, a tökehiány stb. Az 1989/90-es rendszerváltás megnyitotta ugyan a határokat, a rendszerváltó folyamat eredményeként 1990-től váltakozó intenzitással javuló kapcsolatok, élénkülő határon átnyúló együttműködés a jellemző. Magyarország uniós csatlakozása eredményeként *csökkent a határok elválasztó (gát-), és erősödött az összekapcsoló jellege*. Kétségtelenül erősödtek a gazdasági, társadalmi és integrációs, valamint élénkültek a lakossági kapcsolatok (vízummentesség magyar–román relációban). Bővültek a határrégiók fejlesztését szolgáló források (Interreg, PHARE CBC stb.), de a határon átnyúló gazdasági kapcsolatok színvonala és intenzitása relatíve még ma is alacsony. A magyar–román határrégió *etnikai sajátossága* továbbra is, hogy a határ mindkét oldalán laknak román és magyar ajkú nemzetiségiek. Figyelemre méltó különbség, hogy az államhatár román oldalán ugyan fogyatkozó, de ma is jelentős létszámú magyar kisebbség él nagy és kiterjedt etnikai tömbökben.

TÖRTÉNETI DIMENZIÓK

A magyar–román határtérség (1. ábra), noha kialakulásától napjainkig egészen más utat járt be, a magyar–ukrán határszakaszhoz hasonlóan számos vihart élt meg. Bár a jelenlegi magyar–román határvonal szintén a Párizs környéki *Nagy-Trianon palotájában 1920. június 4-én aláírt békeszerződés* születéseként létrejött fiatal képződmény, azonban a szélesebb értelemben vett határtérség a történelem folyamán többször töltött már be hasonló szerepet. A mai határtérség ugyanis a történelmi Magyarország „törzsterülete”, illetve az egyfajta önállósággal mindig is rendelkező Erdély találkozásánál terült el. Ez a helyzet a török megszállás miatti Magyarország XVI. század közepén bekövetkezett három részre szakadása, s az *Erdélyi Fejedelemség* önállósulása után vált igazán érezhetővé, mert ettől kezdve a királyi Magyarországot megosztó belső határvonalak kényszerűségből már ekkor ténylegesen működni kezdtek, és hosszú ideig számítottak katonai, politikai és kulturális ütközőzónának.

1. ÁBRA. A magyar–román határtérség

Forrás: MTA RKK Debreceni Osztály.

A hatalmi erőviszonyok függvényében gyakran változó határok mellett az egyébként sem egyszerű helyzetet tovább bonyolítja az, hogy a mai határtérség jelentős része tartozott a *Partium*hoz, vagyis az úgynevezett „kapcsolt részekhez”. A terület onnan kapta az elnevezését, hogy a négy vármegyéből álló magyarországi „részek” a XVI. és XVII. század folyamán az Erdélyhez való csatolás nélkül az erdélyi feje-

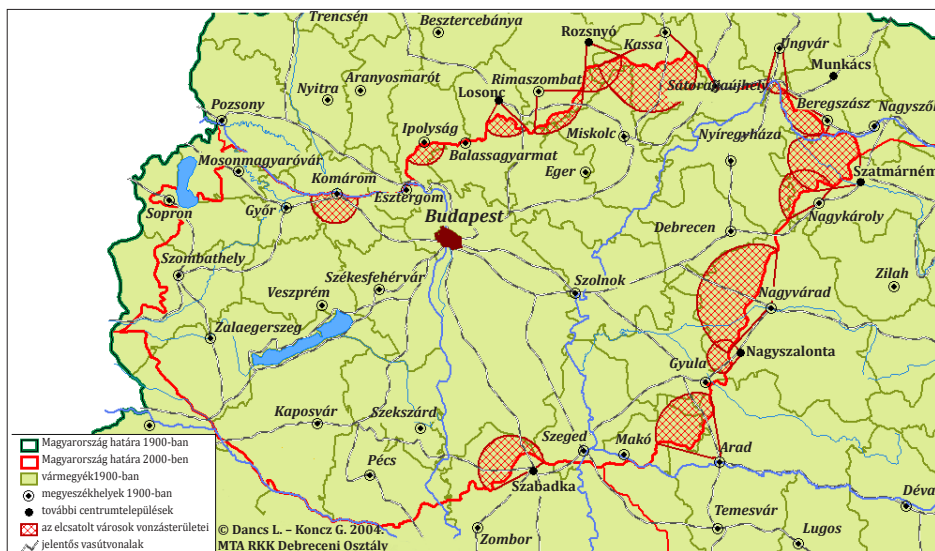
delmeknek birtokába jutottak azzal a kikötéssel, hogy haláluk után azok visszakerülnek a magyar király hatalma alá. A fennhatóság többszöri változása után aztán 1877-ben a területet beolvasztották a szomszédos vármegyékbe, így az közigazgatásilag megszűnt létezni.

A *Magyar Királyság* és annak saját belső közigazgatással rendelkező részét képező *Erdély között húzódó határzóna* a török hódoltság időszakát kivéve azonban *sosem funkcionált olyan elválasztó jelleggel, mint a Magyarország és Románia között húzódó jelenlegi határvonal*. Az évszázadokig szinte észrevehetetlen belső határ a *trianoni békeszerződés* után – igaz, egészen más vonalon futva – nagyon is érzékelhető lett, és talán egyetlen más szomszédossá vált országgal sem maradt tartósan annyira feszült a viszony, mint éppen Romániával. Ez leginkább annak volt köszönhető, hogy a mesterségesen meghúzott új államhatárok közül az etnikai viszonyokat teljesen figyelmen kívül hagyó magyar–román határ kijelölése érintette legfájdalmasabban a megcsonkolt anyaországot, a „maradék” országnál is nagyobb területek elvesztése és az azokon élő magyarság nagy száma miatt. Az új keleti államhatárok szakították le Magyarországból a legnagyobb területet és népességtömböt. Romániához került ugyanis 103 ezer km² és 3,5 millió lakos, amelyből mintegy 1,7 millió vallotta magát magyar nemzetiségűnek. Törvényszerű volt tehát, hogy a magyar revizionizmus legtöbbet hangoztatott célja a Felvidék mellett Erdély és a Partium visszaszerzése volt, ahogyan az az 1938. és az 1940. évi két *bécsi döntésben* kitűnően megmutatkozott (Baranyi 2004a; 2007).

A terület- és népességvesztésen túl alapvetően átrendeződött az ország természeti, gazdasági, településhálózati és etnikai térszerkezete. A Kárpát-medence politikai térképét átrajzoló Trianon legsúlyosabb következménye tehát, hogy az újonnan formálódott keleti határok már szervesen összetartozó, összekapcsolódott és egymásra épült gazdasági egységeket bomlasztott fel, amelynek egyik látványos és a határon átnyúló kapcsolatokat mindmáig hátráltató következménye, a gazdasági-társadalmi viszonyrendszerek szinte minden összetevőjét meghatározó *térszerkezet széttöredezése, a határ menti kettős perifériahelyzet, a határmentiség és a halmozottan hátrányos helyzet együttes, egymást erősítő „hatásmechanizmusa”* a kialakulása volt, miközben Kelet-Magyarország gyökeresen más helyzet volt kénytelen elfoglalni az új kelet-közép-európai térben.

A Kárpát-medencében a két világháború között az egymással szemben álló államok ellenséges légköre sem kedvezett az államhatárokon átnyúló regionális együttműködéseknek. Az ellenséges szomszédi viszony lehetetlenné tette a gazdasági jellegű kapcsolatokat a határokon „kívül rekedt” nagyvárosok és a Magyarországon maradt, központjukat veszített egykori vonzáskörzeteik között. A trianoni határváltozások miatt az Alföldön jóval nagyobb területek veszítették el korábbi vonzásközpontjukat, mint az ország északi vagy nyugati részén. Ez abból adódott, hogy az alföldi jelleg következtében itt kevesebb, viszont jóval nagyobb népességű és kiterjedésű – tehát nagyobb vonzáskörzetű – város helyezkedett el, mint az ország más területein. Következésképpen a központjaikat veszített alföldi területeknek az új közigazgatási keretekbe történő integrációja igen nehézkes volt. Miután

a politikai államhatárok szétvágták a korábbi regionális kapcsolatokat, természeti tájakat és gazdaságföldrajzi egységeket szelve keresztül, az Alföld peremi vásárvárosok és az azokat összekötő transzverzális közút- és vasútvonalak, valamint az egykori vonzásközpontok fejlett ellátó- és szolgáltatófunkciókkal együtt történt elvesztése következtében a trianoni Magyarország államhatárai mentén jelentős *városhiányos területek* keletkeztek, s eközben szinte törvényszerű és *intenzív folyamattá vált a határ menti sávban zajló sokirányú perifériaképződés* (2. ábra).

2. ÁBRA. A trianoni békeszerződés következtében vonzásközpontjukat veszített területek Magyarországon

A második világháború után – éppen az észak-erdélyi területek időleges visszacsatolása következtében – a román fél részéről nőtt meg a bizalmatlanság a magyarok iránt, és a messzi múltba visszanyúló vélt vagy valós *nemzetiségi ellentéteket* tovább élező viták és egyéb intézkedések miatt a kölcsönös gyanakvás egyre mélyebben ivódott be a két nép (leginkább a vezető rétegek) tudatába. A szocialista korszakban hirdetett „barátság és testvériség” kifejezések csak a jelszavak szintjén léteztek, a valóságban azonban igencsak fagyos volt a két ország viszonya. A *határ* ekkor valóságos *falként funkcionált*, gyakorlatilag lehetetlenné téve az együttműködést és egyáltalán a másik oldalra való átjutást. Az 1989. évi romániai forradalom nyomán, a Ceaușescu-diktatúra összeomlását követően remény nyílt a kapcsolatok normalizálására, azonban az alsóbb szinteken gyorsan meginduló együttműködés elmélyülése elé komoly akadályokat gördített az újjáéledő *nacionalizmus*, s ez újból felszínre hozta az addig lappangó vagy csak szőnyeg alá söpört problémákat, amelyek természetesen a határmódosításoktól való félelmek felerősödésében öltöttek testet.

Az elmúlt bő másfél évtizedben többször és meglehetősen gyorsan változott a Magyarország keleti határai mentén élők véleménye az országhatár szerepéről. A korábban hosszú évtizedekig jellemző szigorú elzártság után az 1989-es politikai rendszerváltozások sokakban ébresztettek reményt, hogy a határok megnyitásával lehetővé válik a rendszeres kapcsolattartás a határ túloldalán maradt rokonokkal, és normalizálódnak a kapcsolatok a két ország között. A kezdeti lelkesedést azonban hamar beárnyékolták a rendszerváltással együtt járó nehézségek, mivel Magyarországon a gazdasági átalakulást, a piacorientáció-váltást elsősorban az egyébként is hátrányos helyzetű keleti országrész szenvedte meg a leginkább. A romló életszínvonal, a tömegessé váló munkanélküliség stb. miatt egyre többen vélték úgy, hogy a keleti határok korlátlan megnyitása elhibázott lépés volt. A magyar–román határt ugyanis nemcsak a romániai forradalom utáni zavaros belpolitikai viszonyok és a létbizonytalanság elől menekülő, illetve kivándorló tömegek lépték át, hanem velük együtt az addig ismeretlen különböző bűnözői csoportok, a feketemunkások is megjelentek.

A rengeteg nehézséggel küszködő kelet-magyarországi területeken ezekkel a folyamatokkal párhuzamosan egyre többen kezdték félteni az amúgy is ingatag egzisztenciájukat a nagy tömegben beáramló olcsó munkaerőtől, és sokan a menekültek befogadását is erőn felüli áldozatvállalásként értékelték. Az időnként máig felszínre törő aggodalmakat jól mutatja, hogy a magyar–román egyetértési nyilatkozat 2001-es aláírását követően az ellenzők többmilliónyi román munkavállaló beáramlását jósolták – mint később kiderült, a félelmek alaptalannak bizonyultak. Manapság a sok nyitott kérdés ellenére mégis inkább bizakodva tekintenek előre a magyar–román határ mindkét oldalán élők, mivel hosszú idő után ismét kézzelfogható közelségbe kerülhet a régen volt, szerves fejlődés eredményeként kialakult gazdasági, infrastrukturális stb. kapcsolatok helyreállításának lehetősége, a határ elválasztó szerepének mérséklése.

JOGI DIMENZIÓK

A jelenlegi *magyar–román határrégió*, ahogyan a korábbiakban már többször utalás történt rá, nem szerves történelmi fejlődés eredményeként jött létre, hanem *jogi alapon*, az 1920. június 4-én aláírt *trianoni békeszerződés* által *mesterségesen létrehozott határvonal* mentén alakult ki. A második világháború lezárását követően – a revíziós politika átmeneti sikereit negligálva – azonban ismét a trianoni országhatárokat állították helyre, és az árucseré-forgalom újraindításáról éppen Romániával sikerült a leghamarabb megegyezni (még 1945-ben). Ekkor még sikerült újjáéleszteni a két világháború között jól működő, a közvetlen (10–15 km szélességű) határsávra kiterjedő kishatárforgalmat is, ám ezt szovjet nyomásra hamarosan fel kellett számolni. Az 1950-es években egyre szigorúbbá vált a határőrizeti rendszer, és olykor még a „baráti szocialista országok” határain is aknazarak telepítésére került sor, így nem lehet csodálkozni azon, hogy a határforgalom a töredékére esett vissza.

A politikai légkör enyhülése csak 1969-ben tette lehetővé a *kishatárforgalom* ismételt engedélyezését, igaz jelentős korlátozásokkal. Engedélyt ugyanis csak a határtól legfeljebb 15 km-es távolságban élők válhattak ki (kizárva ezzel a kedvezményezettek köréből a székelyföldi magyarság egészét), és csak meghatározott átkelőkön juthattak át a szomszédos országba. Az 1970-es években a technikai és életfeltételek javulása (motorizáció, egyre több határátkelő megnyitása, a turizmus terjedése stb.), illetve a politikai konszolidáció jelentősen növelte a forgalmát a magyar–román határszakasznak is. Bár a Ceaușescu-diktatúra időszakában ismét zártabbá vált a határ, a két ország között megkötött hivatalos szerződés formájában nem vezettek be korlátozásokat. Más kérdés, hogy egyéb hivatalos (adók, illetékek, pénzügyi fedezet bemutatásának megkövetelése stb.) és kevésbé hivatalos eszközök (ajándékok, baksis, szándékos várakoztatás stb.) bevetésével meglehetősen hatékonyan befolyásolták az utazási kedvet, és ezek a „szokások” esetenként ma is megkeseríthetik az utazni vágyók életét.

A *határőrizeti-határforgalmi feltételek törvényi keretei* Magyarországnak az Európai Unió teljes jogú tagjává válásakor kötelezően felvállalt schengeni normák bevezetésével változnak ismét jelentősebb mértékben. Am miután a román állampolgárok 2002-től már ma is vízum nélkül utazhatnak az unió bármelyik tagállamába, így a legfőbb nehézséget nem a szigorodó jogszabályok, hanem a beutazáshoz szükséges anyagi fedezet felmutatása jelenti majd.

A határőrizeti és határforgalmi egyezmények mellett természetesen számos, a határ menti kapcsolatok alakulását közvetlenül befolyásoló *államközi egyezmény* született Magyarország és Románia között. Ezek közül a legfontosabb a *Magyar–Román Alapszerződés* (1997. évi XLIV. törvény), amely alapjaiban határozza meg az együttműködés kereteit. A szerződés értelmében felállított *kormányközi szakbizottságok* (pl. a kisebbségügyi együttműködési szakbizottság, a gazdasági, kereskedelmi és idegenforgalmi együttműködési szakbizottság, a határokon átnyúló, valamint az önkormányzatok közötti együttműködéssel foglalkozó szakbizottság, az infrastrukturális, közlekedési, vízügyi és környezetvédelmi együttműködési szakbizottság stb.) legfőbb feladata, hogy kidolgozza és felülvizsgálja a Magyarország és Románia „közös ügyeit” érintő együttműködéseket.

A két ország között számos, a gazdasági-társadalmi élet szinte minden területére kiterjedő *együttműködési megállapodás* volt és van érvényben (pl. kombinált áru fuvarozási egyezmény, magyar–román beruházásvédelmi megállapodás, az akkreditált oktatási intézmények által kiadott diplomák, oklevelek, tanulmányi bizonyítványok és tudományos fokozatok kölcsönös elismeréséről szóló egyezmény, magyar–román privatizációs együttműködési megállapodás stb.). A felsoroltak közül a földrajzi adottságok következtében külön kiemelhetők a *vízügyi és környezetvédelmi megállapodások*.

Az alapvető kereteket ez ügyben az 1986-ban aláírt *Magyar–Román Határvízi Egyezmény*, illetve a 2000-ben hatályba lépett „*A környezet védelme terén való együttműködésről*” szóló egyezmény határozza meg. Mellettük azonban számos más vízügyi megállapodás is érvényben maradt (például a *Nagyvíz-védelmi Együtt-*

működés, a Belvízi Együttműködés, az Információcsere Szabályzat). A szorosabb együttműködést mindenképpen indokolja az is, hogy az államhatár természetes ökoszisztémákat (köztük fontos ökológiai folyosókat) vág ketté. A két ország között „felvív-álvív kapcsolat” alakult ki számos határt keresztező vízfolyással, közös felszíni és felszín alatti vízkészletek találhatók a térségben, illetve a határtérség iparát – különösen a román oldalt – elavult, környezetszennyező technológia jellemzi, ami magas környezeti kockázatot jelent, amint azt a Tiszát és mellékfolyóit érintő sorozatos cián- és nehézfémzennyezések is igazolták.

Az Alapszerződésen és a hatályos nemzetközi egyezményeken túl a közvetlen határ menti együttműködésre jelentős hatást gyakorol *magyar részről az 1996. évi XXI-es törvény (Területfejlesztési Törvény) és annak 1999-es módosítása, a román oldalon pedig a hasonló jellegű 1998. évi CLI-es törvény és a kapcsolódó kormányrendeletek*, amelyek jogi keretet biztosítanak a határtérséget érintő, nemzeti és egyéb forrásokból megvalósuló fejlesztésekhez.

Magyarország és Románia viszonyában az utóbbi időszakban a legnagyobb figyelmet a szomszédos államokban élő magyarokról szóló *2001. évi LXII. törvény* (közismert nevén a *státustörvény*), illetve a hozzá kapcsolódó úgynevezett „*Magyar-román egyetértési nyilatkozat*” vonta magára. A határon túli magyarok számára speciális kedvezményeket (egészségügyi, utazási, munkavállalási stb.) biztosító törvény végrehajtását illetően a sorozatos egyeztetések ellenére a mai napig nem született végleges megállapodás.

Az együttműködések jogi kereteit jelentősen befolyásolják az *euroatlanti integrációs folyamatokkal kapcsolatos* változások, mivel a két ország között ebből a szempontból érzékelhető különbségek vannak. Magyarország gyakorlatilag teljes egészében végrehajtotta a jogharmonizációt, és a csatlakozási szerződés 2003. április 16-i aláírását követően 2004. május 1-én az Európai Unió teljes jogú tagjává vált. Románia ezzel szemben átmenetileg kimaradt a bővítés első köréből, és 2007. január 1-ig megmaradt a társult tagsági állapot, amelyet még 1993-ban nyert el az ország, míg végül 2007. január 1-től teljes jogú európai uniós taggá nem vált. Romániában is komoly előrehaladást értek el a jogharmonizáció terén, de az országjelentések rendszeresen felhívják a figyelmet arra, hogy még mindig nem beszélhetünk érdemi előrehaladásról a partnerség elve alkalmazásának, illetve a monitoring- és értékelési, valamint a regionális statisztikai rendszer kialakításának tekintetében – holott ezek külön-külön is nagyon megnehezítették az európai uniós csatlakozást (Balcsók-Baranyi-Dancs 2005).

Noha a speciális közigazgatási egységekről vagy külön határkormányzati rendszerről a határ egyik oldalán sem beszélhetünk, azonban magyar oldalon három *vállalkozási övezetet* (a bihari, a békés megyei és a makói) hoztak létre, amelyek különböző kedvezményeket biztosítva próbálják kihasználni a határ menti fekvés nyújtotta előnyöket, illetve erősíteni a határtérségek közötti gazdasági együttműködést.

A határon átnyúló kapcsolatok intenzitásának fokozásában jelentős szerepet játszhatnak az 1990-es években létrehozott *eurorégiók* és az újabban formálódó

kisebb méretű euroregionális szervezetek és szerveződések, illetve a mindennapos operatív együttműködésre talán a leghatékonyabb kereteket biztosító *várospárok* (pl. Nyíregyháza–Szatmárnémeti, Debrecen–Nagyvárad, Békéscsaba–Arad, Szeged–Temesvár).

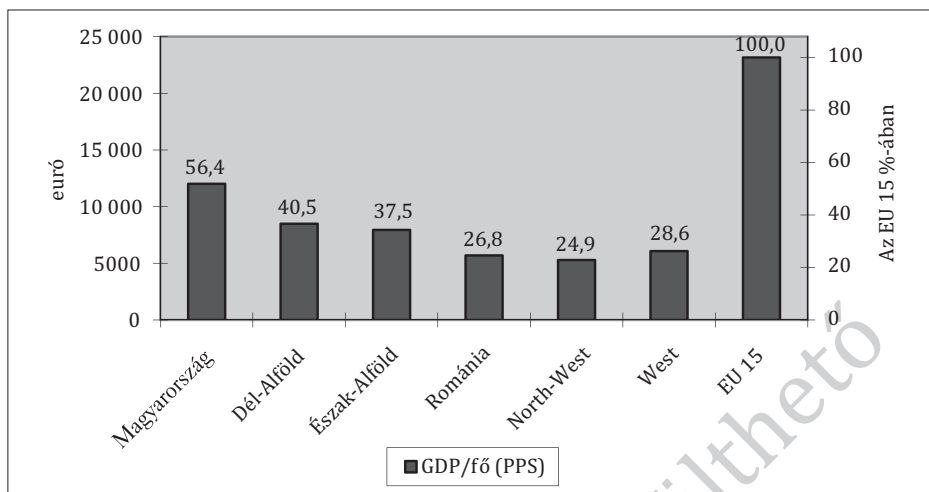
GAZDASÁGI DIMENZIÓK

A magyar–román határtérsegre vonatkozó gazdasági-társadalmi adottságok elemzésénél minden esetben a közös határszakasszal rendelkező, NUTS 2 szintű régiók adatait vettük figyelembe. Mindez gyakorlatilag kivitelezhetetlenné teszi a közvetlen, legszűkebb határtérség sajátosságainak adatok szintjén történő megjelenítését, azonban NUTS 4-es kistérségi szintű területi egységekre vonatkozó adatok csak Magyarországról állnak rendelkezésre, mivel Romániában még nem alakították ki ezt a területi egységet.

A régió országaiban, így Magyarországon és Romániában sem közölnek statisztikai adatokat a nettó regionális termék alakulásáról, ezért a rendelkezésre álló országos és regionális szintű GDP-adatokat használtuk fel az elemzés során. A rendszerváltást kísérő gazdasági visszaesést követően a 90-es évek közepétől Magyarországon növekedésnek indult a GDP, az 1996-os 36,5 milliárd dollárról 2002-re 64,9 milliárd dollárra nőtt. Ugyanez nem mondható el Romániáról, ahol ugyanebben az öt évben gyakorlatilag nem változott a bruttó hazai termék nagysága, e téren is erőteljes stagnálás mutatkozott (*Balcsók–Baranyi–Dancs* 2005).

A két ország közötti különbség jól látszik az *egy főre jutó GDP* tekintetében. Az 5100 dollárt kevéssel meghaladó magyarországi értékkel szemben ugyanis a román oldalon mindössze 1700–1800 dolláros értékeket találunk. Az egyes határ menti régiókban megtermelt egy főre jutó GDP jól mutatja, hogy a két országon belül milyen pozíciót foglalnak el ezek a területek. Míg 2001-ben a magyar oldalon a két régióban az egy főre jutó GDP 7953, illetve 8498 euró volt (a vásárlóerő-paritáson alapuló országos átlag 12 018 euró), addig Romániában 6079, illetve 5290 euró jutott a két határ menti régióra, az országos átlag pedig 5700 euró volt (3. ábra).

Az 1989–90-es átalakulás a szocialista időszakban meglévő *rejtett munkanélküliséget* nyílttá tette, másfelől a gazdasági szerkezetváltás során tömegesen szűntek meg a munkahelyek, elsősorban a nehéziparban és az építőiparban. A foglalkoztatottak száma országos viszonylatban néhány év alatt több százezer fővel csökkent (a tendencia csak 1997-ben fordult meg, ekkortól kezdve folyamatos növekedés tapasztalható). A két határ menti magyar régióban mért foglalkoztatási adatok az országos adatokhoz nagyon hasonló képet mutatnak, az egyetlen eltérés, hogy Magyarországon mind az *Észak-alföldi*, mind pedig a *Dél-alföldi régióban* egy évvel későbbre, 1998-ra tehető a foglalkoztatottak számának emelkedése. A határ román oldalán ezzel szemben az 1999-ig terjedő időszakban a foglalkoztatottak számának folyamatos csökkenését tapasztalhatjuk. A román gazdaság szerkezetének lassabb

3. ÁBRA. Bruttó hazai termék, 2001

Forrás: Eurostat.

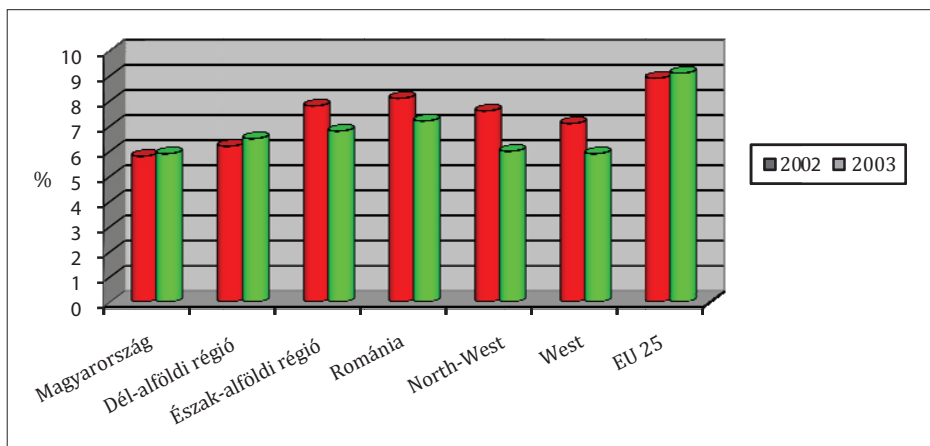
átalakulásával magyarázható elsősorban, hogy a népesség csökkenését meghaladó mértékben csökken a munkaerőpiac aktív szereplőinek száma.

A *foglalkoztatottak gazdasági ágak szerinti megoszlása* szempontjából is jól láthatóak a Magyarország és Románia közötti eltérések. Mindkét magyarországi határ menti régióban csökkent ugyanis az 1990-es években a *mezőgazdaságban* dolgozók száma. Összességében a határ magyar oldalán a foglalkoztatottak 6-7 százaléka él a mezőgazdaságból, kb. 30-31 százaléka az iparból és építőiparból, a szolgáltatások területén pedig több mint 60 százalékuk dolgozik. Ezzel szemben a román oldali két régióban (Észak-nyugati és Nyugati régió) a foglalkoztatottak több mint egyharmada a mezőgazdaságból él, s ennek megfelelően alacsonyabb az ipar és a szolgáltató szektor részaránya.

Romániában a munkanélküliség megjelenése időben kevésbé később következett be, mint Magyarországon, ám annál gyorsabban nőtt azután a munkanélküliek aránya, 1991 és 1992 között többszörösére nőtt az állástalanok száma. Románia nyugati határvidékét vizsgálva nehezebb egyértelmű tendenciákat felfedezni. Az 1993-as csúcspontot követően, mikor a munkanélküliségi ráta tíz százalék körül mozgott, néhány évig csökkenés mutatkozott, ám 1997-től újabb, a korábbiaknál is erőteljesebb munkanélküliségi hullám sújtotta ezt a területet. Ez a szám 2003-ra újra csökkent, az Északnyugati és a Nyugati régióban hat százalék körülire tehető a regisztrált munkanélküliek aránya (4. ábra).

A *külföldi befektetésekre* vonatkozó adatok csak a magyarországi régiók esetében állnak rendelkezésre. Az adatokban viszonylag nagy eltérés mutatkozik a két alföldi régió között, az Észak-alföldi régió a 90-es évek folyamán kevesebb befektetést vonzott, mint a Dél-alföldi régió. Ám a különbségek 2001-re szinte teljesen eltűntek, mindkét régióban egyaránt 1500-ra tehető a külföldi érdekltségű vál-

lalkozások száma. A vállalkozások jegyzett tőkéje az utóbbi tíz évben fokozatosan nőtt, megtorpanás csak az elmúlt néhány évben volt tapasztalható. Az Észak-Alföldön mintegy 437,4 milliárd forintot, a Dél-Alföldön pedig mintegy 203,7 milliárd forintot tett ki 2003-ban a külföldi tulajdonú vállalkozások alaptőkéje.

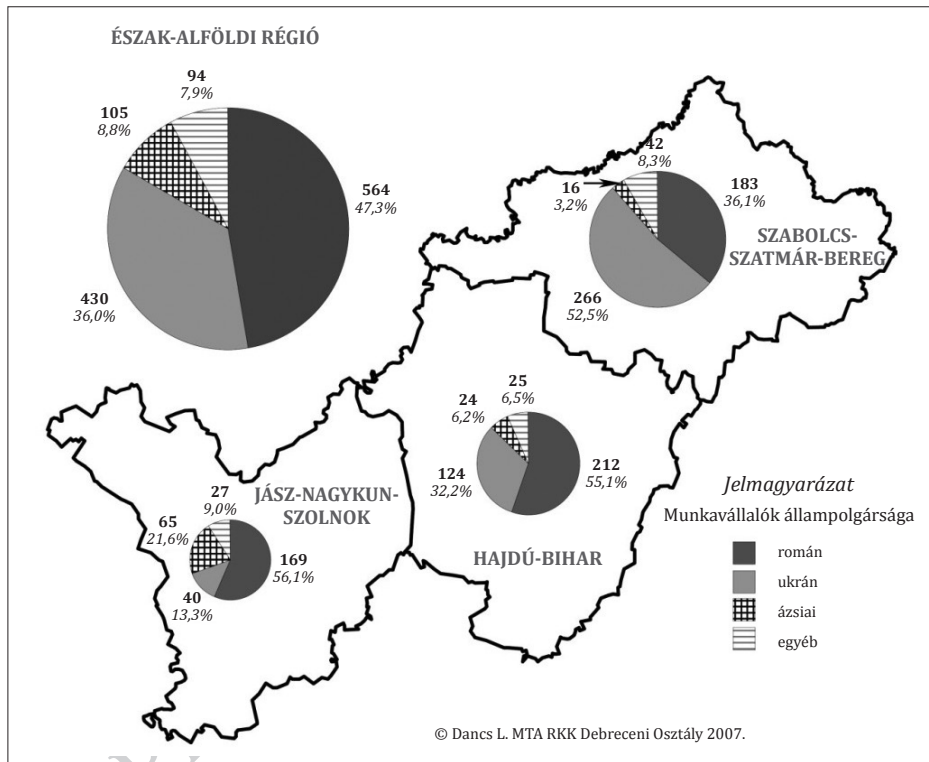
4. ÁBRA. Munkanélküliségi ráta, ILO-standard, év végén

Forrás: EUROSTAT.

A gazdasági kapcsolatok igen fontos segítő szervezetei a térségben a különböző *kamarák*, amelyek minden eszközt megragadnak a határ menti gazdasági kapcsolatok élénkítésének, befektetési lehetőségek közvetítése, üzleti és szakember-találkozók szervezése stb. céljából. A román és az ukrán gazdasági együttműködések térségben betöltött fontos szerepére utal, hogy a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara rendelkezik külön ukrán és román tagozattal, amelyek közül az ukrán Nyír-egyházán, míg a román Békéscsabán működik.

A gazdasági kapcsolatok egyik fontos tényezője lehet egy adott térségben a *külföldiek munkavállalása*. Az Észak-alföldi régió munkaerőpiacán is jelen vannak a szomszédos országok munkavállalói, magyar állampolgárok romániai, illetve ukrainai foglalkoztatása viszont nem jellemző. A határforgalomhoz kapcsolódóan már említett illegális munkavállalás mellett, a magasabb bérek miatt a román és ukrán állampolgárok a külföldiek hivatalos foglalkoztatásában is jelentős szerepet kapnak Magyarországon, a régióban pedig még dominánsabb a szerepük. A 2005. év végén érvényben lévő külföldiek számára kiadott munkavállalási engedélyek száma Magyarországon 53 324 volt (az Európai Unió országainak további 19 328 regisztrált, de nem engedélyköteles munkavállalója nélkül), amelyek kétharmada román, 16,6%-a pedig ukrán állampolgárok számára lett kiállítva. A Magyarországon hivatalosan alkalmazásban álló ukrán állampolgárok 58,4%-a, a romániai munkavállalóknak pedig 52,2%-a a fővárosban talált magának állást (Dancs 2007).

Az Észak-Alföldön a külföldiek számára kiállított, 2005 végén érvényben lévő 1193 darab munkavállalási engedély 47,3%-a román, 36%-a ukrán, 8,8%-a pedig valamilyen ázsiai ország – elsősorban Kína – állampolgára számára volt kiállítva. Szabolcs-Szatmár-Beregben regisztrálták a legtöbb külföldi munkavállalót, amelyek több mint felét az ukrainai vendégmunkások, többségében kárpátaljai magyarok tették ki. A régió másik két megyéjében ezzel szemben a Romániából érkezett munkások vannak többségben (5. ábra).

5. ÁBRA. A 2005 végén érvényben lévő hivatalos munkavállalási engedélyek száma az Észak-alföldi régióban

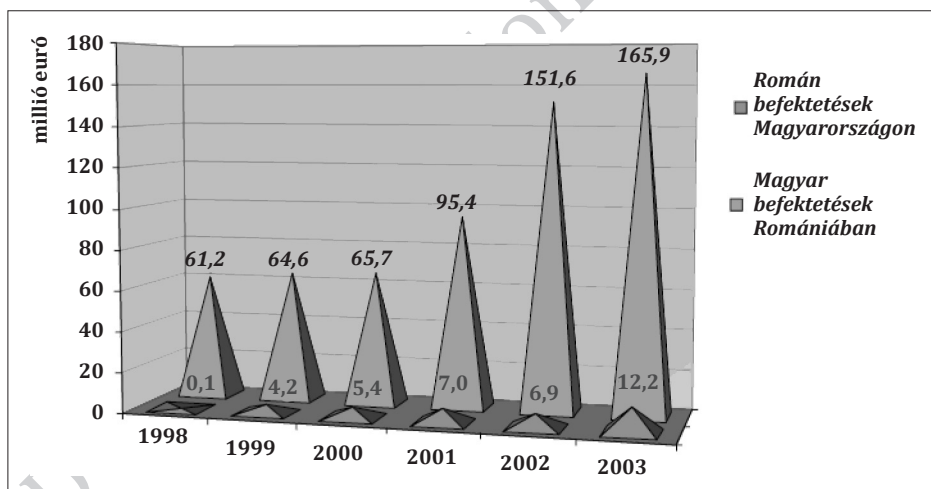
A két ország javuló viszonya és az egyre nyitottabbá váló magyar–román határ az elmúlt évtizedben mind erőteljesebben generálta a különböző államközi együttműködések, köztük a leginkább „politikamentes”, piaci meghatározottságú gazdasági kapcsolatokat, és így mára azok gyakorlatilag a gazdaság szinte minden területét áthatják. Különösen a román fél megnövekedett együttműködési hajlama ad okot optimizmusra, amelyet várhatóan nem fog akadályozni semmilyen kedvezőtlen politikai irányváltás, sem pedig – nem kívánt következményeivel – a Schengeni Végrehajtási Egyezmény életbelépése. Annál is inkább, mert a magyar tőkemozgás fő irányait minden bizonnyal továbbra is a határ menti és a belső

erdélyi megyék, illetve a román főváros jelölik ki, bármennyire kívánatos lenne a magyar tőkebefektetések nagyobb területi decentralizálása Romániában. Igaz, a magyar tőkeexport hozzávetőleg 60–70 százaléka Nyugat-Európába irányul, de a közép-kelet-európai magyar befektetések *elsődleges célpontja Románia*. Az összes kelet-európai magyar befektetések 40 százaléka itt valósul meg. A szomszédos ország gazdasági jelenléte Magyarországon viszont összehasonlíthatatlanul kisebb, a román befektetések tőkearánya jelentéktelenebb. A legnagyobb magyar befektető Romániában a MOL Rt., míg a legnagyobb román befektető Magyarországon a Petrom vállalat volt (Baranyi 2004a).

Magyarország és Románia egyaránt komoly erőfeszítéseket tesz a felzárkóztatás érdekében, amelynek egyik hatékony eszköze a szomszédos Bihar és Hajdú-Bihar megyék gazdaságfejlesztési együttműködése. A gazdasági kapcsolatok élénkülésének egyik jele, hogy Romániában jelenleg 5010 magyarországi cég van jelen, és ezzel a Romániában befektető külföldi államok közül Magyarország az előkelő hatodik helyet foglalja el. További tőkebeáramlásra lehet számítani főleg az infrastruktúra, az ingatlanfejlesztés és az információs technológia területén is. A két ország kölcsönös *tőkebefektetései* elég egyenlőtlenül alakulnak. A magyar tőke számára a rendszerváltás után mindig is kedvelt hely volt Románia, ahol a magyarországi tőkebefektetések 1998-ban már meghaladták a 61 milliót. A tőke kivitel azóta is folyamatosan növekszik, igazán nagy ugrás 2001-ben következett be több mint 45%-os, majd 2002-ben csaknem 59%-os emelkedéssel. A romániai magyar befektetések értéke hat év alatt csaknem megháromszorozódtak, 2003-ban meghaladták a 165 milliót, amely az elmúlt három év növekedési adatait figyelembe véve jelentős eredménynek számít (6. ábra). Ha a magyar tőke kivitel adatait részletesebben megvizsgáljuk, azt tapasztalhatjuk, hogy 2003-ban Románia volt az ötödik legfontosabb célország, csupán Szlovákia, Horvátország, Hollandia és Macedónia előzték meg. Fordítva ugyanez már nem mondható el, hiszen Románia közel sem számít jelentős befektetőnek Magyarországon, olyannyira nem, hogy a javuló tendencia ellenére 2003-ban sem tudott beférkőzni a 25 legjelentősebb Magyarországon befektető ország közé. Romániából eddig meglehetősen kevés tőke érkezett Magyarországra, 1998-ban az itt befektetett román tőke nagysága mindössze 0,1 millió volt, ami több mint 740-szer volt kevesebb a Romániában befektetett magyar tőkénél. Azóta folyamatosan növekedett a román befektetések értéke, 2003-ban elérte a 12,2 milliót, amely összeg már „csak” 13,6-szer volt kisebb a Romániában befektetett magyar tőke értékénél (Barta, ed. 2006).

A *határ menti régiók gazdasági együttműködésében* a magyar tőkebeáramlás egyik fő iránya érthető okokból a négy romániai határ menti megye, míg a román tőkebefektetés elsősorban Budapestre és környékére koncentrálódik, s a magyarországi határ menti megyékben szerepük csekély. Ám a szerényebb eredmények is fokozottabb figyelmet érdemelnek, mert a gazdasági-társadalmi, humán és egyéb infrastrukturális feltételrendszer tekintetében – mint azt számos példa is bizonyítja –, a magyar–román határ két oldalán gyakorlatilag ugyanazokkal a problémákkal kell megküzdeni, de a magyar és a román oldal között sok tekintetben

óriási fejlettségbeli különbségek tapasztalhatók. Ez annak ellenére így van, hogy a magyar megyék az országon belül elmaradottabb, halmozottan hátrányos helyzetű területeknek számítanak, míg a román határ menti területekről az ellenkezője mondható el, hiszen saját országuk viszonylatában ezek a „nyugatabbra” fekvő határrégiók fejlettebb gazdasági-társadalmi szintet képviselnek. Ennek ellenére a két ország erősen eltérő fejlettségi szintje miatt a határ két oldalán egészen más léptékekben és összefüggésekben szabad csak gondolkodni. Ez önmagában is megnehezíti, egyszersmind megkerülhetetlenné teszi az együttműködést. A magyar-román államhatár túlsó oldalán található *Satu Mare* (Szatmár), *Bihar* (Bihar), *Arad* és *Timiş* (Temes) megyék földrajzi elhelyezkedésének külön érdekessége, hogy saját fővárosuktól kétszer olyan messze vannak, mint Budapesttől, ami szintén olyan tényező, amely indokolja a határ menti kapcsolatok fejlesztését. A közös érdekek, valamint a román félnek a gazdasági-társadalmi felzárkózás, valamint az euroatlanti integráció sikere iránt táplált remények megvalósítása érdekében mutatkozó intenzívebb együttműködési hajlandósága jogos várakozást keltett a határ mindkét oldalán. Ez a kölcsönös érdeklődés bizonyosan akkor is meglesz vagy éppen fokozódik, amikor a magyar-román államhatárok teljesen szabadon átjárhatóvá válnak majd (*Balcsók-Baranyi-Dancs 2005*).

6. ÁBRA. A magyar és a román kölcsönös tőkebefektetések alakulása 1998–2003 között

Forrás: A Magyar Nemzeti Bank adatai alapján szerkesztette Dancs L., 2006.

A határon átnyúló gazdasági kapcsolatok intézményi feltételeit tekintve meglehetősen ellentmondásos és felemás a helyzet, az egyre gyarapodó pozitív példák (önkormányzatok és önkormányzati társulások, vállalkozói övezetek, különböző kamarák, határ menti kiállítások és vásárok, interregionális kapcsolatok) révén ma már a határon átnyúló magyar-román gazdasági együttműködést számos szervezet segíti közvetlen vagy közvetett módon, azonban a mindennapi kapcsolatokat

az „alulról jövő” spontán szerveződések is meghatározzák, amelyeket a piaci érdekek és a kézzelfogható gazdasági előnyök megszerzésére tett lépések irányítanak. Emiatt minden fejlesztési elképzelésnek a vállalkozói igények kielégítését is szem előtt kell tartaniuk.

A gazdasági kapcsolatok építésében különösen jelentős szerepet kapott a PHARE CBC-program, amely 1996-tól eredményesen segíti a magyar–román határon átnyúló különféle gazdasági-társadalmi kooperációkat, úgy is, mint a kapcsolatok egy jól működő katalizátora. Emellett működnek az együttműködést segítő Inttereg támogatások különböző formái. Az EU-határ régiókban és az EU-val határos térségekben az Interreg I. (1990–1993) révén 1,08 milliárd ECU; az Interreg II. (1994–1999) fejlesztések során 2,65 milliárd ECU, az Interreg III. (2000–2006) révén pedig 4,875 milliárd euró várható.

Az utóbbiból a határ menti programok finanszírozására szolgáló Interreg 3A pályázatok keretében hat intézkedési csomag köré csoportosítva pl. a 2006-ig terjedő időszakban 8 milliárd forint forrás áll rendelkezésre, ebből optimális körülmények között jelentős összegek nyerhetők el a magyar–román határon átnyúló együttműködés finanszírozására is. A romániai partnerek határ menti projektjeiket párhuzamosan a PHARE CBC-programból finanszírozhatják, ahol ötmilliárd forint támogatási keret áll rendelkezésre, de jelentős fejlesztési összegeket tartalmaznak más EU-támogatásokból származó különböző források, pl. az előcsatlakozási alapokból (PHARE CBC, Credo, ISPA, SAPARD) érkező források, valamint az Interreg közösségi kezdeményezésekhez kapcsolódó támogatási programok (például Lace, térség- és intézményfejlesztési program; Cadses, közép-európai, adriai, dunai és délkelet-európai térség támogatási program stb.) (Kruppa 2003; Novotny 2003).

A határon átnyúló gazdasági kapcsolatok erősítésében a keleti államhatárok mentén igen fontos szerepet töltenek be a különféle *vállalkozási övezetek* és a hozzájuk kapcsolódó *ipari parkok*. A kormány 1996-ban döntött a Záhony és Térsége Vállalkozási Övezet, 1998-ban pedig a Bihari Vállalkozási Övezet, a Makó és Térsége Vállalkozási Övezet, valamint 1999-ben a Békés Megyei Vállalkozási Övezet létesítéséről. A kezdeti eredmények már mutatkoznak, és az első külföldi nagybefektetők (pl. General Electric, Interspan) már megjelentek az övezetekben, ez azonban a szomszédos országok irányába eddig még nem hozott igazi áttörést. A határon átvívelő gazdasági kapcsolatok kiépítésében ma már bizonyos eredményeket felmutató vállalkozási övezetek és ipari parkok jelenléte ellenére is a viszonylag kis tökeerővel rendelkező román befektetők továbbra is elsősorban a határátkelőhelyek közelében fekvő kiskereskedelmi egységek működtetésében érdekeltek, amelyek az erős bevásárlóturizmus kiszolgálói. A gazdasági övezetektől rövid távon nem lehet csodát várni, ez sokkal inkább egy lehetőség, amely hosszabb távon – akár több évtized távlatában – képes lehet a térség gazdaságának egyik motorjává és a határon átnyúló gazdasági kapcsolatok dinamizáló tényezőjévé válni (Baranyi 2000).

A lassan kibontakozó, új alapokon létrejött gazdasági együttműködésekben – a szocialista gyakorlattal szemben – már nem az állam, hanem a kisebb-nagyobb

vállalkozások játsszák a vezető szerepet. Ennek bizonyítéka, hogy a térségben számos vegyes vállalat jött már létre. Általánosságban elmondható, hogy a magyar befektetők rendelkeznek a térségben nagyobb tőkeerővel, így nem meglepő, hogy a romániai és ukrainai magyar beruházások jóval jelentősebbek, mint e két szomszédos ország magyarországi befektetései. Az is megállapítható, hogy a *magyar-román határ régió túloldalán* fekvő romániai megyékben a magyar tőkebefektetések a legjelentősebbek közé tartoznak. Románia az összes külföldön befektetett magyar tőkeállomány 4,8%-ával a hatodik legfontosabb célország volt 2005-ben a magyar befektetők számára. Magyarországon a román tőkebefektetések jelentéktelennek számítanak, 2005-ben sem érték el az összes befektetett tőkeállomány 0,1%-át. Magyarország és Románia kölcsönös tőkebefektetései meglehetősen egyenlőtlenül alakulnak. A magyar tőke számára a rendszerváltás után mindig is kedvelt hely volt Románia, ahol a magyarországi tőkebefektetések 1998-ban már meghaladták a 61 millió USA-dollárt. A tőkekivitel azóta is folyamatosan növekszik, nyolc év alatt több mint ötszörösére emelkedett. Az előző év tőkeállományához képest az első igazán nagy ugrás 2001-ben következett be, több mint 45%-os, majd 2002-ben és 2005-ben több mint 50%-os emelkedéssel. Romániából eddig meglehetősen kevés tőke érkezett Magyarországra (1. táblázat).

1. TÁBLÁZAT. A magyar-román és a magyar-ukrán kölcsönös tőkebefektetések alakulása 1998–2005 között, millió USD

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Magyar befektetések Romániában	61,2	64,6	65,7	95,4	151,6	165,9	202,5	313,4
Román befektetések Magyarországon	0,1	4,2	5,4	7,0	6,9	12,2	10,5	11,2
Magyar befektetések Ukrajnában	10,4	14,1	16,2	23,4	19,0	19,9	21,2	28,3
Ukrán befektetések Magyarországon	8,0	8,0	7,2	6,7	8,6	11,5	11,1	10,8

Forrás: A Magyar Nemzeti Bank adatai alapján a szerző szerkesztése.

A Romániába irányuló magyar tőkemozgások – más országok befektetéseivel ellentétben – területileg elsősorban a magyarlakta régiókba, az államhatár mentén fekvő négy romániai megyébe (Szatmár, Bihar, Arad, Temes), illetőleg a belső erdélyi területekre (Kolozs, Kovászna, Maros, Hargita), valamint az értékében kiemagasló, de szigetszerűen elhelyezkedő Bukarestbe irányulnak. Ezzel szemben a Magyarországra irányuló román tőkeexport legnagyobb része Budapestet választotta. Ennek egyik fő oka az lehet, hogy a határ mentén nincs jelentős számú román kisebbség (vagyis a nyelvi nehézségek már ott is adottak), és a romániai cégek ezért inkább az EU irányába jó „ugródeszkának” minősülő magyar fővárost vagy az ország nyugati területeit választják.

A tőkebefektetések értékét tekintve a szomszédos Románia ugyan egyáltalán nem tartozik a jelentős befektetők közé, viszont az Észak-alföldi régióban a *külföldi érdekeltségű vállalkozások* számát tekintve vezető helyen állnak. 2007 tavaszán a Magyarországon működő román érdekeltségű társas vállalkozások 6%-a (371 db) működött a régióban. Ezeknek a vállalkozásoknak mintegy kétharmada csekély tőkeerejű betéti társaság, amelyek jelentős részben (kb. 40%-ban) valamelyik régiós megyeszékhelyet választották telephelyül. Magyarországon négy román érdekeltségű cég alaptőkéje haladta meg a százmillió forintot. Ezek az adatok is alátámasztják, hogy a *román tőke jórészt átugorja a határ menti területet* (Dancs 2007).

TÁRSADALMI DIMENZIÓK

Az európai *demográfiai trendek* általános sajátosságaihoz hasonlóan Magyarországon a népesség számának alakulására az 1980. évi népszámlálás óta folyamatos csökkenés volt jellemző. Regionális relációban elmondható, hogy a népesség száma a Dél-alföldi régióban az országos tendenciának megfelelően csökkent, az Észak-alföldi régióban viszont 1992-ig emelkedett (a magas természetes szaporodásnak köszönhetően), s csak 1992-től regisztrálható tényleges fogyás. Romániában csakúgy, mint a Magyarországgal szomszédos romániai Nyugati és Észak-nyugati régióban – 1990-ben volt a legmagasabb a népesség száma, azóta folyamatos fogyás tapasztalható.

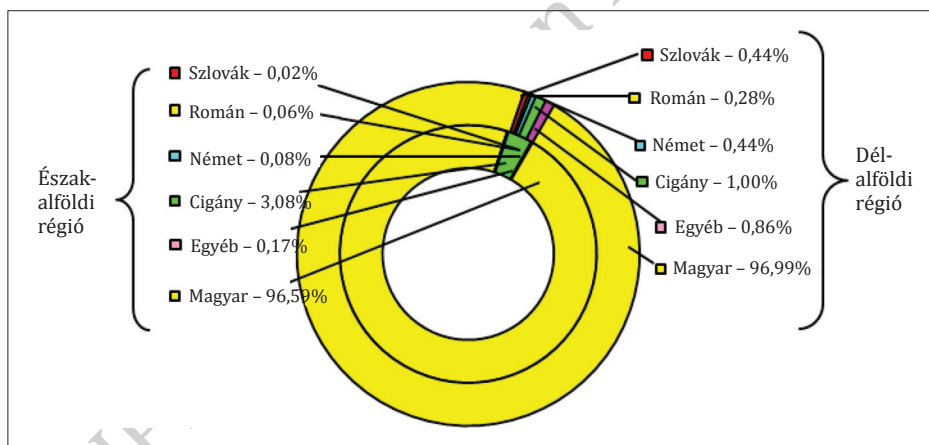
Magyarországon 1982 óta a *természetes szaporodás* értékei negatívak, de a két határ menti régió mutatói között jelentős különbségek tapasztalhatók: míg az Észak-Alföldön 1992-ig a születések és a halálozások különbsége pozitív volt, addig a Dél-Alföldet már több mint két évtizede természetes fogyás jellemzi. Romániában 1992-től lépett fel természetes fogyás, akárcsak az Északnyugati régióban, s a Nyugati régióban is csak egy évvel korábban. Így 1996-tól a Nyugati, majd 1998-tól az Északnyugati régióban is megfigyelhető a természetes szaporodás ütemének csökkenése.

Magyarország egészéhez hasonlóan az Észak- és a Dél-alföldi régió is nemzeti-ségi szempontból gyakorlatilag homogénnek tekinthető. A nemzetiségi összetétel szempontjából problémát okoz a cigányság besorolása, mivel a cigányság mint etnikai csoport nem egységes, létszámukról csak becslt adatok léteznek, illetve többségük magyarnak vallja magát. Mindkét határ menti magyar régióban területileg meglehetősen elszórva a legnagyobb számban szlovák, román és német nemzetiségűek élnek (7. ábra).

A Magyarországon élő románság lélekszáma 15–25 ezer főre tehető, ennek kb. 60–75%-a él a határ mentén, elsősorban Békés és Hajdú-Bihar megyében, másik nagyobb csoportja pedig Budapesten. A Békés megyében fekvő Méhkerék az egyetlen település Magyarországon, ahol román többséget (80,7%) mutattak ki a népszámlálási adatok. A magyarországi román lakosság széles körű kulturális

autonómiával rendelkezik (kisebbségi önkormányzatok, anyanyelvű újság és televíziós műsor, kulturális szervezetek, alap- és középfokú oktatás), legfontosabb szervezetük a *Magyarországi Románok Kulturális Szövetsége*, de fontos szerepet játszanak az etnikai identitás megőrzésében a román ortodox és görögkatolikus egyházak. A határ régióban 19 román ortodox és három román görögkatolikus párokia és egy román ortodox püspökség működik (*Balcsók-Baranyi-Dancs* 2005).

Romániában mind 1992-ben, mind 2001-ben az államalkotó nemzet aránya az össznépeességből közel 90% volt. A legjelentősebb etnikai kisebbség a magyarság, melynek aránya 7,1%-ról 6,6%-ra, vagyis 1 millió 620 ezer főről 1 millió 480 ezer főre csökkent. A nehezen besorolható cigányságot leszámítva a magyar mellett nincs olyan nemzeti kisebbség Romániában, amelyek aránya elérné az egy százalékot. A romániai magyar lakosság területi elhelyezkedésének egyik sajátossága, hogy csak részben tömörül a magyar-román határ közelében. A legnagyobb összefüggő etnikai tömböt az ország belsejében, Székelyföldön találjuk. További nagyobb összefüggő magyar lakta terület a román-magyar határszakasz északi részén található, a déli határszakaszon ezzel szemben a magyar lakosság ma már csak mozaikszerűen helyezkedik el (8. ábra).

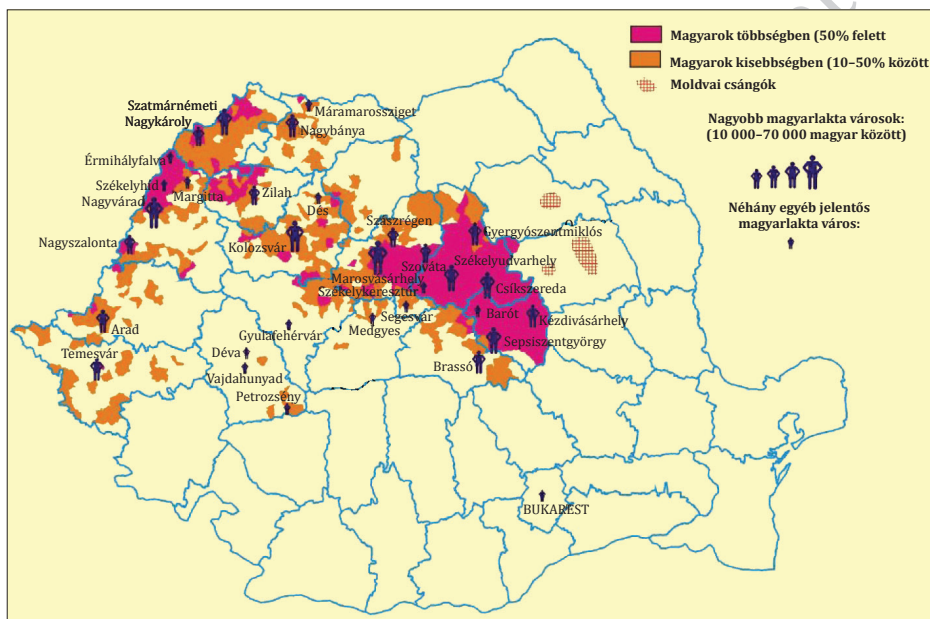
7. ÁBRA. Az Észak-alföldi és a Dél-alföldi régió lakosságának etnikai összetétele, 2001

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal.

A Romániában élő magyarság etnikai identitásának megőrzésében fontos szerepet játszanak a civilszervezetek, amelyek száma a diktatúra bukását követően kezdett gyorsan emelkedni: 2002-ben már 1500 magyar civilszervezetet tartottak nyilván Romániában, ezek elsősorban az oktatás és művelődés, a honismeret-turisztika területén tevékenykednek, de jelentős a gazdasági jellegű egyesületek száma is.

A *vándorlási folyamatok* tekintetében a magyarországi határ régiókat már évtizedek óta vándorlási veszteség jellemzi, ennek döntő többsége belső, az ország

gazdaságilag fejlettebb területei felé irányuló migráció, a külföldre költözők száma elhanyagolható. A román határ menti magyar régiókban valamilyen jogcímen ott tartózkodó külföldi állampolgárok aránya összesen sem éri el az összlakosság egy százalékát, legnagyobb részük bevándorló (38%), illetve hazatelepülő határon túli magyar (23%). Romániából csak országos szintű adatok állnak rendelkezésre, ezek alapján elmondható, hogy a nemzetközi migrációban 1990-től az államalkotó nemzet mellett leginkább a magyar és a német kisebbség vett részt. A vándorlás célterületeit tekintve egy évtized alatt jelentős változás ment végbe, az 1990-es évek elején a politikai-etnikai okokból bekövetkező elvándorlást felváltotta a gazdasági indíttatású migráció.

8. ÁBRA. Magyar nemzetiségű népesség Romániában, 2001

Forrás: Népszámlálás, 2002. Határon Túli Magyarok Hivatala, www.htmh.hu.

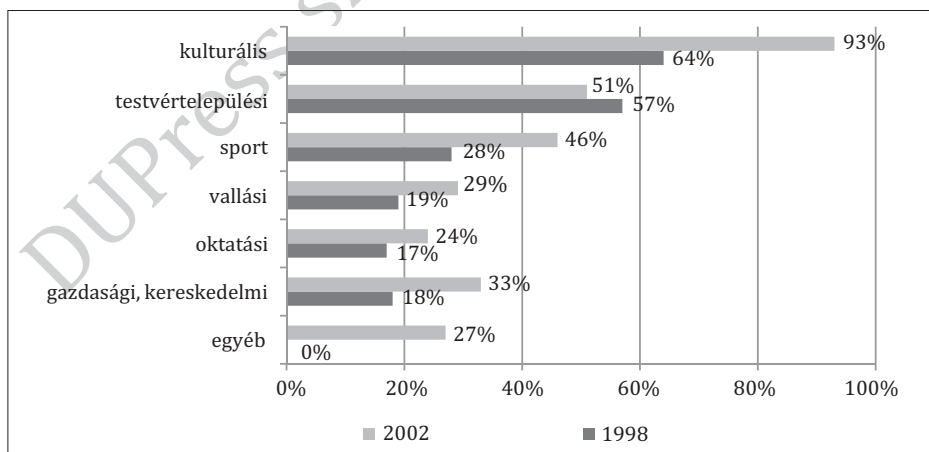
Az 1989–90-ben lezajlott társadalmi-politikai változások megítélésének egyik legkritikusabb pontja a kelet-európai társadalmakban a *bűnesetek számának növekedése*. Minden országban érzékenyen érintette a lakosságot, hogy a korábbi viszonylagos biztonság után hozzá kellett szokniuk a bűncselekmények viszonylag magas számához. A magyar és a román határvidéket összevetve azt tapasztalhatjuk, hogy mindkét oldalon megindult a növekedés, ám Magyarországon egy viszonylag magas színről mérsékeltébb ütemben nőtt közel kétszeresére a bűnesetek száma.

A HATÁRON ÁTNYÚLÓ KAPCSOLATOK JELLEGÉRŐL

Az MTA RKK Debreceni Osztálya által a határmentiség kérdéseinek behatóbb elemzése érdekében két nagyszabású, empirikus vizsgálatra került sor Magyarország keleti államhatárai mentén. Az 1998/99-ben elvégzett, 2002-ben megismételt vizsgálat célterülete egyaránt a Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar megye magyar-ukrán és magyar-román határ mentén található 119 településből álló határ menti sáv volt, ahol a legtipusosabban mutatkoznak meg a perifériajelleg sajátosságai.

Az önkormányzati kérdőíves vizsgálatokon és mélyinterjúkon alapuló elemzések a határmentiség, a perifériaképződés sajátosságait és a kettős periféria helyzet felszámolásának a lehetőségeit kutatják a gazdasági-társadalmi viszonyok komplex összefüggésrendszerében, külön is kitérve a határon átnyúló kapcsolatok helyzetére, jellegére, valamint a magyar-magyar és az interetnikus kapcsolatok sajátosságaira is, amely alkalmat ad az öt évvel korábbi hasonló vizsgálattal történő összevetésre. Máris meglehetősen egyértelmű a következtetés, hogy a gazdasági-társadalmi élet legtöbb szegmensét tekintve jelentős előrelépés aligha történt a térségben, sőt számos területen lelassult a fejlődés, s az esetek számottevő részében a halmozottan hátrányos helyzet akkumulációja érzékelhető. Az empirikus vizsgálatok eredményei többek között azt bizonyították, hogy jelentékeny elmozdulás történt ugyan a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok fejlődése irányába, ám továbbra is a különféle, sok esetben formális jellegű határon átnyúló kulturális, testvértelepülési, sportkapcsolatok az erőteljesebbek (9. ábra).

Az északkelet-alföldi periferikus határ menti területek, köztük a kiterjedt magyar-román határtérségek és települések azonban ma még kevésbé kerültek kapcsolatba a nemzetközi gazdasággal. Ez a körülmény a határon átnyúló együtt-

9. ÁBRA. A határon átnyúló kapcsolatok jellege az Északkelet-Alföld határ menti településein az említési gyakoriság szerint 1998-ban és 2002-ben

Forrás: Kérdőíves vizsgálat, 1998, 2002.

működés mennyiségében, jellegében és tartalmi mélységében is megmutatkozik. A folyamatosan javuló tendenciák ellenére *alacsony a gazdasági, a kereskedelmi, az oktatási együttműködések aránya, még ma is inkább a kulturális, a testvértelepülési, a sport- és egyéb kapcsolatok dominálnak*. Magyarországnak a Kárpát-medencében elfoglalt központi fekvése, a nyugat–keleti irányú stratégiai kapcsolatokban játszott szerepe és a nemzetgazdasági célok megvalósítása a gazdasági együttműködés erősítését, s ezzel együtt a határok minél szélesebb körű átjárhatóságát igényli (Baranyi 2004a).

AZ INTÉZMÉNYESÍTETT HATÁRON ÁTNYÚLÓ KAPCSOLATOK

A határon átnyúló intézményesült kapcsolatok leggyakoribb formái a megyei önkormányzatok és intézményei, a települések közötti, többnyire társ megyei, testvértelepülési és testvérintézményi kapcsolatok, amelyek zömmel oktatási, kulturális és sportjellegű együttműködést és sokkal kevésbé gazdasági-kereskedelmi kapcsolatokat jelentenek. A határon átnyúló együttműködésben ma még a gazdasági szempontból annyira kíváncsok kistérségi kapcsolatrendszerek csak alacsony aktivitással működnek, mivel Romániában hivatalosan még nem létezik a magyarországihoz hasonló tervezési-statisztikai kistérségi területfejlesztési szint, csupán önszerveződő kistérségi szövetségek létrejöttéről lehet esetenként beszélni. A hivatalos kistérségek intézményi keretei mind Romániában, mind pedig Ukrajnában csak most vannak formálódóban. Ilyen körülmények közepette az együttműködni kívánó magyarországi kistérségek (akár önszerveződőek, akár KSH-térségek) kénytelenek magasabb (megyei) vagy alacsonyabb (települési, önkormányzati) szintű partnereket keresni a szomszédos országokban. Az esetek túlnyomó többségében nehéz tehát eldönteni, hogy az adott kapcsolat kistérségi vagy önkormányzati, esetleg testvértelepülési jellegű-e vagy sem.

A megyei, kistérségi és települési önkormányzatok határon átnyúló kapcsolatairól elmondható, hogy az elmúlt évekhez képest egyre inkább törekedtek a megye és a térség iránti érdeklődés felkeltésére. Az önkormányzatok rendszeresen részt vesznek a nagyobb nemzetközi szervezetek munkájában (Európai Régiók Gyűlése, Kárpátok eurorégió, Duna–Körös–Maros–Tisza eurorégió, Hajdú-Bihar–Bihar eurorégió, Bihar-Bihar eurorégió, Interregio), ami segítséget nyújt az európai gazdasági és kulturális folyamatokba történő bekapcsolódáshoz, illetve jó lehetőség a tapasztalatszerzésre az Európai Unióhoz való csatlakozáskor a megyei önkormányzatokra háruló feladatok megoldásához. Bár a társ megyei – és a formálódó kistérségi – kapcsolatokban az utóbbi években gyarapodtak a gazdasági jellegű együttműködések, a vállalkozók és az üzletemberek közötti kapcsolatok, azonban továbbra is főként a kulturális, a művelődési, az oktatási és az ifjúsági együttműködések mondhatók sikeresnek.

A határon átnyúló kapcsolatok egyik legfontosabb, ha nem a legfontosabb területét a mai trianoni határok mentén alighanem a kapcsolatok *etnikai dimenziói*

jelentik. Miután a Magyarország keleti államhatárai mentén kiterjedt sávban a román és ukrán oldalon is jórészt többségi magyarság él mind a mai napig, a társadalmi kapcsolatok meghatározó területe a *magyar-magyar kapcsolat*, amelynek bőséges szakirodalma van és a kialakult népesedési helyzetet kellően feltárt. A kelet-magyarországi határ menti területek magyar oldalán lévő sávja nemzetiségi szempontból tulajdonképpen homogén, magyarlakta területnek tekinthető, jóllehet magyarországi viszonylatban területileg szórtnak, szigetszerű elhelyezkedésben mégiscsak jelentős nemzetiségi lakosság él az államhatár innenső oldalán is, főként a déli-bihari és békési területeken román és szlovák etnikumú népesség. A románság földrajzi elhelyezkedése az identitás megőrzésének szempontjából viszonylag kedvező, mégis az elmúlt ötven évben a magyar településekkel körülvett kis román szigeteken megbomlott a zárttság, felerősödött az asszimiláció és a fiatalok elvándorlása.

A rendszerváltás óta a kormány és a különböző társadalmi szervezetek számára a határon túli magyarsággal való kapcsolattartás egyre nagyobb jelentőséggel bír. Az elmúlt évek történései ebből a szempontból pozitívan ítéltethők meg, hiszen a magyarságtudat megerősödött a külhonban élő magyar származású emberekben. Az 1980–90-es évek fordulóján a politikai enyhülés lehetővé tette, hogy az ország határain túl élő magyarság megalakítsa saját érdekképviseleti szervezeteit, ami nagymértékben megkönnyíti az anyaországgal való kapcsolattartást. Ám az *interetnikus kapcsolatok* elmélyítését és szorosabbá fűzését a határok átjárhatóságának nehézségei és a gazdasági problémák mellett jelentős mértékben akadályozza, hogy a szomszédos országok hivatalos körei a magyar-magyar kapcsolatok erősödését olykor bizalmatlansággal kezelik, jóllehet ezen a téren is sokkal nagyobb tolerancia tapasztalható mindkét oldalon, mint korábban.

A MAGYAR–ROMÁN HATÁRFORGALOM NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA

Románia mind az Európai Unió, mind Magyarország szempontjából megkülönböztetett jelentőséggel bíró stratégiai kapcsolódási pont kelet–nyugati irányban, arról nem is szólva, hogy a nagyszámú kinti magyar etnikum miatt nemzetstratégiai szempontból is kiemelten fontos térségnek számítanak a magyar–román államhatárokat alkotó régiók. A szomszédos ország is jelentős erőfeszítéseket tett már eddig is az Európa Unióhoz történő mielőbbi csatlakozása érdekében, amelyet nemcsak a vízumkötelezettség 2002. január 1-jétől történt eltörlése jelzett, hanem a 2005-ben elnyert társult, majd 2007. január 1-jétől a teljes EU-tagság is. Ám ennek ellenére a magyar–román közös határ sajátos módon ma még az EU – igaz könnyített átkeléssel biztosított – schengeni külső határa. A jelenlegi helyzet tehát átmeneti jelleget kölcsönöz a közös államhatárnak, de Románia teljes jogú EU-tagságával és a várható Schengeni Végrehajtási Egyezmény (a továbbiakban: SchVE) tagságával az évtized végére a közeljövőben ez a határszakasz is az EU belső határává válhat. Sajátos helyzete miatt a 447,8 km hosszú határszakasz mindig is

finom szeizmográfként reagált a különféle regionális és lokális politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális hatásokra, amit jól tükröznek a határforgalom változásaira vonatkozó adatok, különösen ami a személyforgalom alakulását illeti (2. táblázat).

2. TÁBLÁZAT. A határforgalom alakulása a magyar–román határon 1996–2005 között

Év	Összes határátlépés	Ebből: tiltott határátlépés (illegális migráció)		
	fő	%	fő	az összes százalékában
1996	12 407 526	100	739	0,0060
1997	10 700 493	100	934	0,0087
1998	11 612 826	100	815	0,0070
1999	10 494 141	100	915	0,0087
2000	12 477 462	100	794	0,0064
2001	12 167 259	100	1128	0,0093
2002	12 142 209	100	666	0,0055
2003	13 451 544	100	282	0,0021
2004	17 756 994	100	305	0,0017
2005	15 331 162	100	438	0,0029

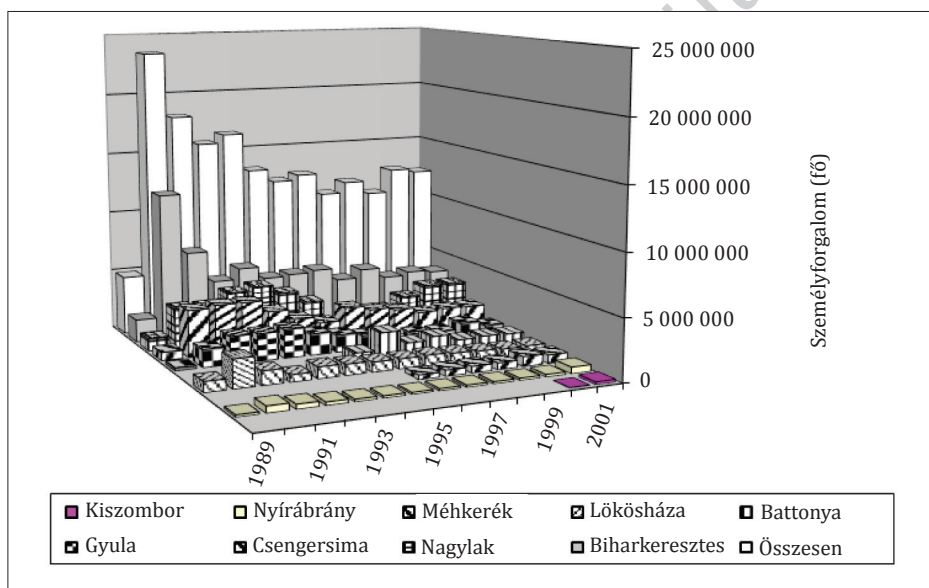
Forrás: BM Határőrség adatbázisa.

A magyar–román határszakasz összesített személyforgalma az elmúlt évtizedben nagy vonalakban igazodott az országos trendekhez, bár jellemző sajátosságokkal is bírt. A rendszerváltás egyúttal a határok teljes megnyitását is magával hozta, és ez robbanásszerű növekedést eredményezett valamennyi határszakasz forgalmában, amely fokozatos növekedés után 1995-ben érte el a csúcspontját (ekkor országosan 115 millió 138 ezer fő határátlépését regisztrálták). Azóta viszont fokozatos csökkenés figyelhető meg, ami egy természetes kiegyenlítődési folyamat eredménye, és szakértők szerint középtávon nagyjából a jelenlegi 80–90 millió közötti szinten állandósul majd a forgalom.

Az országos trendek követése mellett megfigyelhető legfontosabb sajátosság, hogy a magyar–román határszakasz a romániai belpolitikai események miatt 1990-ben volt a legforgalmasabb, nem pedig öt évvel később. A napi átlagos járműforgalmat tekintve a határszakasz az országos átlag nyolc-tíz százalékát adta az elmúlt években, míg ez az arány 1990-ben a menekültek nagy száma miatt 19,5% volt. A következő öt évben viszont folyamatosan csökkent a forgalom, és csaknem a felére esett vissza. Azóta kisebb-nagyobb ingadozások mellett nagy vonalakban stabilizálódott a forgalom nagysága. Amennyiben nem teremődnek újabb akadályozó tényezők, nem várt politikai események vagy gazdasági tényezők, akkor az elkövetkező években hasonló forgalomra lehet számítani. A személyforgalom

csökkenésre a schengeni határőrizeti rend bevezetése után sem várható, miután a román állampolgárok nemrég elnyert vízummentessége továbbra is fennmarad.

A magyar–román határszakasz határállomásain 2001-ben 12 millió 179 982 ezer határátlépést regisztráltak, és a forgalom zömét továbbra is a biharkeresztesi, a nagylaki, a csengersimai és a gyulai átkelők bonyolították (10. ábra). Az ideiglenesen üzemelő kishatárátkelők, bár lokálisan és az ünnepek alkalmával nagy a jelentőségük, a korábbi évekhez hasonlóan 2001-ben sem produkáltak jelentős forgalmat, s mindössze 3048 átlépőt regisztráltak, és közülük 1140 volt a román, 904 a magyar állampolgárok száma, vagyis funkciójuknak megfelelően szinte kizárólag közvetlenül a határtérségben élők használták őket. Az összforgalom túlnyomó többségét a román és jóval kisebb arányban a magyar állampolgárok be- és kiutazásai tették ki, a többi nemzetiség részesedése együttesen sem éri el a 20%-ot.

10. ÁBRA. A magyar–román határszakasz határátkelőhelyeinek személyforgalma, 1989–2001

Forrás: A Határőrség Országos Parancsnoksága, 2001 adatai alapján szerk.: MTA RKK Debreceni Osztály.

Az elmúlt évekhez hasonlóan a határforgalom jelentős részének továbbra is a két szomszédos ország közötti jelentős piaci áraránykülönbség volt a mozgatója. Az utóbbi években azonban az árszínvonalat tekintve fokozatos kiegyenlítődés figyelhető meg a határ két oldalán, és az ellenőrzés is szigorodott, a közvetlen határtérségben élők azonban jelenleg is a bevásárlóturizmus keretében járnak át nagy számban a másik országba, de az ilyen jellegű határátlépések aránya a magyar–román relációban jelentősen csökkent az elmúlt években. Az illegális átlépések alacsony száma pedig azzal magyarázható, hogy korábban a román állampolgárok Ma-

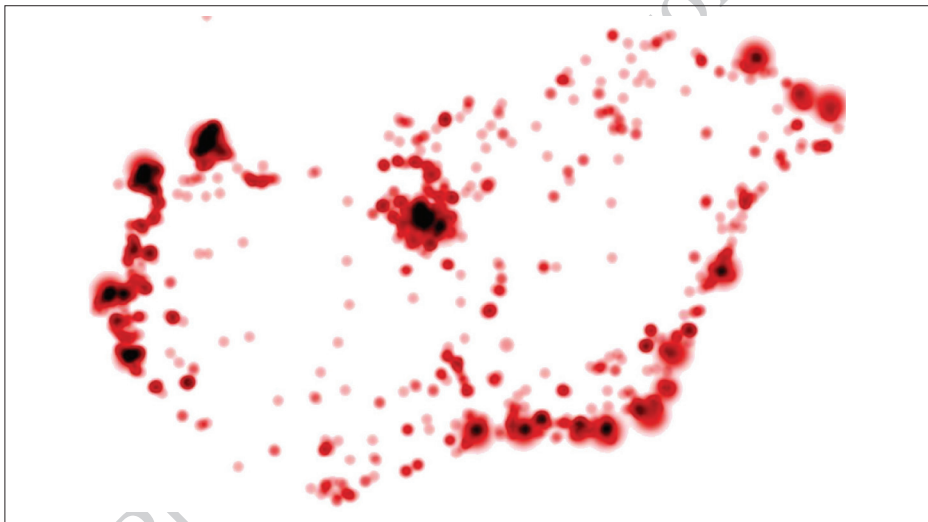
gyarország területére legálisan vízum nélkül léphettek be, és innen próbálkoztak 2002. január elseje előtt illegálisan továbbmenni az EU-ba. Az EU országaiba szülő vízummentesség elnyerése után viszont Magyarország uniós tagsága után (2004. május 1.) sem jelent akadályt a határforgalom útjában az immár külső határrá változott magyar–román határszakasz. Ugyanakkor jelentős probléma az ember- és az árucsempészség, amelynek számadatai folyamatosan növekednek. Az embercsempészség lebonyolítását a román oldalon szervezett formában működtetik, amely ellen csak a hatékony nemzetközi és hazai rendvédelmi szervek együttműködésével lehet fellépni. Az árucsempészség oka az eltérő árszínvonal (benzin, cukor, cigaretta), amely mozgásba hozza a határ menti térségben a nagyarányú munkanélküliség miatt egyébként is nehéz helyzetben élő embereket.

A jelentős nagyságrendű határforgalom egyik motivációja között szerepel az is, hogy nagyon sok román állampolgár vállal legálisan vagy illegálisan külföldön munkát, többek között Magyarországon is. Márciustól októberig, vagyis a mezőgazdasági, élelmiszer- és építőipari idénymunkák és az idegenforgalmi főszezon időszakában még mindig jelentős a Magyarország területére *munkavállalási szándékkal* érkező román állampolgárok száma. A román állampolgárok vízumkényszerének közelmúltban történt eltörlése után új jelenséggént egyre több román turistabusz jelentkezik belépésre a magyar–román határon, úti célként valamilyen európai uniós országot megjelölve – de ebben az esetben az esetleges munkavállalási szándékot illetően természetesen nem állnak rendelkezésre kellő információk. Mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy Románia EU-csatlakozása után is a munkavállalási szándékkal Magyarországra vagy Európába tartó szomszédos állampolgároknak az útja a jövőben is ezen a határszakaszon át vezet majd tovább.

A jelenlegi átmeneti állapothoz viszonyítva 2007. december 21-től lényegesen megváltozik a helyzet, amikor teljessé válik a *schengeni külső-belső határőrizeti rend*. Ezt követően a külföldi állampolgároknak a *külső határt* csak a schengeni kódexben megfogalmazott következő feltételekkel lehet átlépni. A határforgalomban részt vevő személyeknek és járműveknek *érvényes úti okmánnyal*, amennyiben vízumkötelezett államból érkezik a belépni szándékozó személy, beutazási engedéllyel, azaz, *vízummal* kell rendelkeznie. Ezen túl szükség esetén be kell tudnia mutatnia a tervezett tartózkodás célját és feltételeit igazoló okmányokat, a létfenntartáshoz szükséges anyagi eszközök meglétét mind a tartózkodás időtartamára és a visszatérés idejére. A határátkelés fontos előfeltétele, hogy az érintett személy ne szerepeljen a *Schengeni Információs Rendszerben* (SIS), s ne jelentsen veszélyt egyetlen schengeni tagállam biztonságára sem. A *belső határt* bárhol és bármikor át lehet lépni, ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy a schengeni térségben tartózkodó minden személy – az Európai Unió és harmadik országok állampolgárai – számára a belső határok átlépése többé nem kötődik a kijelölt határátkelőhelyekhez. Nemcsak bármelyik közúton, de a szántóföldeken, az erdőkön, a folyókon, a terep bármely részén átléphető. Románia esetében viszont a teljes jogú EU-tagság elnyerése (2007. január 1.) után a kishatárforgalom életben tartására sem lesz már szükség a schengeni határőrizeti rend teljes bevezetését (2007.

december 21.) követően sem, bár magyar–román viszonylatban a határforgalom bizonyos kontrollja átmenetileg, a feltételek megteremtődéséig még fennmarad (Baranyi 2007).

Végül annak ellenére, hogy Magyarország a szomszédos országokkal – köztük Romániával – rendezett határkapcsolatot tart fenn, amelyet alátámaszt az egyes határszakaszok mentén megvalósuló magas határforgalom, ám eközben a legális migráció mellett – éppen az ország sajátos helyzete miatt – számolni kell relatíve jelentős tiltott határátlépéssel is. A viszonylatonként történt vizsgálat abból a szempontból is fontos lehet, mert nemcsak a határforgalom nagyságára, hanem a migrációs folyamatok nem kívánt, tiltott irányaira, közvetve pedig egyes határtérségek „kriminál”-helyzetére is következtetni lehet. A mellékelt ábrán jól látható sűrű sötét foltok a tiltott határátlépések magas jelenlétét és helyszíneit, területi-térbeli vetületeit szemléltetik, amelyek alapján plasztikusan *megrajzolható a keleti és a déli befelé, valamint a nyugati kifelé mutató illegális migrációs irány (11. ábra).*

11. ÁBRA. Tiltott határátlépések helyszínei Magyarországon, 2005

Forrás: BM Határőrség adatbázisa.

AZ INTERREGIONÁLIS EGYÜTTMŰKÖDÉS INTÉZMÉNYI KERETEI – NAGYRÉGIÓK

A határon átvélő kapcsolatok erősítésében és a hátrányos helyzet következményeinek minimalizálásában játszhatnak megkülönböztetett szerepet azok a *nagy eurorégiós szervezetek és egyéb interregionális szerveződések*, amelyek szép számmal jöttek létre az ország – köztük Kelet-Magyarország – államhatárai mentén, és amelyeknek a határon átnyúló együttműködésben meglévő valós vagy po-

tenciális funkcióik akkor sem lebecsülendők, ha tevékenységük formális keretei esetenként még erősebbek, mint működésük tényleges tartalmi jellemzői. Az államhatárokon átvívelő határközi struktúrák intézményi keretei Magyarországon gyakorlatilag minden határszakaszon kiépültek, ami egyben azt is jelzi, hogy a határon átnyúló együttműködések erősítését követelik meg a hasonló természet- és településföldrajzi pozíciók és adottságok, a hajdanvolt történelmi alapok és a határ túloldalán élő magyarsággal ápolandó kapcsolatok is. Ebben a kapcsolatépítésben rendelkeznek ígéretes kilátásokkal a különböző intézményesített együttműködési formák, az úgynevezett *eurorégió-típusú határközi struktúrák*. A különféle euroregionális szervezetek és interregionális együttműködések száma az Európai Unióban jelenleg mintegy kétszáz, Magyarország államhatárai mentén tizenhatszáz, amelyből öt eurorégió a magyar-román határtérsegek működési területére esik. Köztük két nagyrégiós modellben működő szervezet (*Kárpátok eurorégió, Duna-Körös-Maros-Tisza eurorégió*), illetve három kistrégió (*Interregio, Hajdú-Bihar-Bihar eurorégió, Bihar-Bihar eurorégió*) foglal helyet (3. táblázat, 12. ábra).

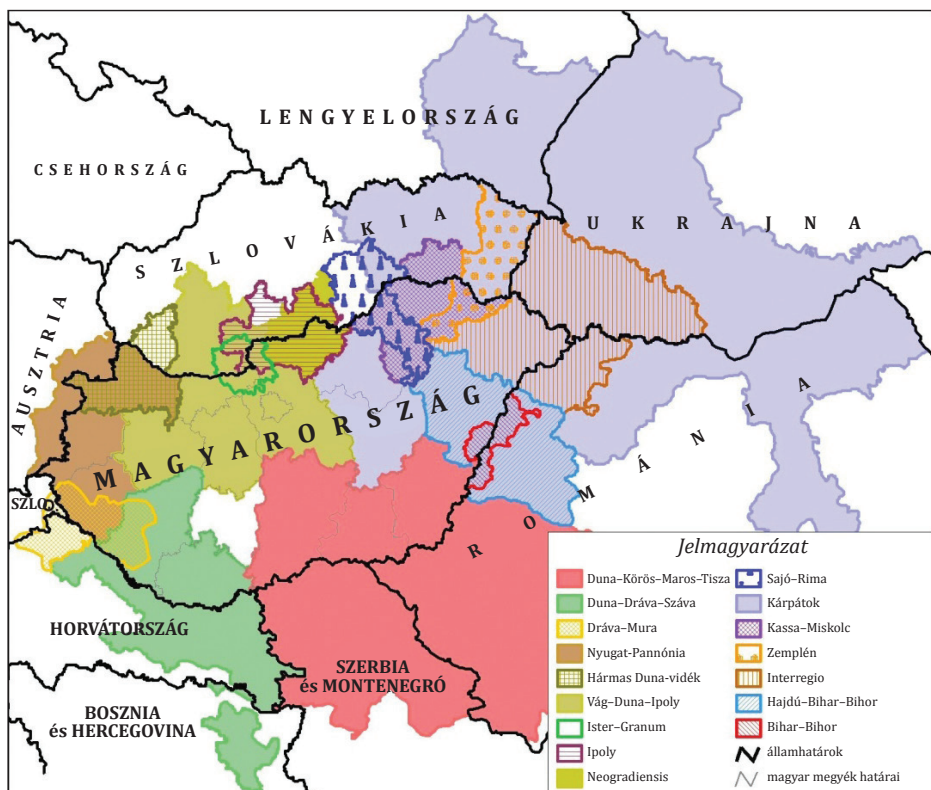
3. TÁBLÁZAT. A magyar-román határtérseget érintő interregionális szervezetek fontosabb adatai, 2004

Interregionális szerveződések, eurorégiók	Az alapítás éve	Terület		Népesség, ezer fő	Az együttműködésben részt vevő területi egységek száma
		km ²	ebből: a magyar területek aránya, %		
Kárpátok eurorégió	1993	161 192	16,2	16 051	20
Duna-Körös-Maros-Tisza eurorégió	1997	71 636	25,0	5 600	9
Interregio	2000	23 221	25,6	2 229	3
Hajdú-Bihar-Bihar	2002	13 755	45,1	1 176	2
Bihar-Bihar	2002	1 760	33,3	109	2*

Forrás: Horváth (2005) alapján készült, részben korrigált számítás.

* A tagszervezetek önszerveződő kistérségei, amelyek magyar oldalon 19 település, román oldalon 17 (társközségekkel együtt 40) települést tömörítenek.

Mindent együttvéve az *eurorégiók* pragmatikus, definitív megfogalmazásban Magyarországra vonatkoztatva sem jelent mást, mint európai kitekintésben, azaz-hogy a határ menti együttműködés hagyományos és legeredményesebb formái, amelyek *földrajzilag két vagy több ország érintkező területeit foglalják magukban*, és két vagy több állam kormányai és/vagy helyi (regionális) önkormányzatai megállapodást kötnek abból a célból, hogy *összehangolják tevékenységüket a határ menti térségek eredményesebb fejlesztése érdekében* (Éger 2000).

12. ÁBRA. Eurorégiók és határon átnyúló regionális együttműködések Magyarország részvételével 2004-ben

A kelet-közép-európai változások és az európai integrációs folyamatok mintegy szerves velejárójaként a *határ menti együttműködések motivációja Magyarország esetében* is elsősorban a belső és külső erőforrások közös hasznosítása, az uniós regionális támogatások megszerzése, az integráció erősítése, a határ menti fejlettségbeli különbségek csökkentése, a perifériák felzárkóztatása, a történeti-etnikai feszültségek és problémák enyhítése, a korábban összetartozó térszerkezeti funkciók „egyesítése”, az új regionális gazdasági tér létrehozása és kohéziója, az úgynevezett *euromentális szemlélet* és a *regionális identitás* erősítése, amely szerint a jövő Európája nemcsak a nemzetállamok, hanem az azonos gazdasági érdekelttségű (határ menti) területekből kialakított „régiók Európájaként” is értelmezhető. A határok meghaladásából, az euromentális együttműködésből számos előnye származhat nemcsak a határ menti térségeknek, de a nemzetállamoknak is (Baranyi 2004b; Horváth 2001).

A Magyarország keleti államhatárai mentén tevékenykedő legjelentősebb interregionális szervezet közül a két eurorégió (nagyregió), a *Kárpátok eurorégió* és a *Duna-Körös-Maros-Tisza eurorégió* (DKMT-eurorégió) eddigi működése-

nek eredményességével kapcsolatos megítélés meglehetősen felemás. A legtöbb gond és probléma, már csak a létesítésének a körülményei, az úgynevezett multiregionális-transznacionális jellege, illetve területisége, hatalmas méretei miatt is különösen a *Kárpátok eurorégió* működésével vagy éppen működésképtelenségével kapcsolatban tapasztalható, miután óriási méretei (161 ezer km², 16 millió lakos) egy jelentősebb nagyságú ország területét teszi ki. Az öt ország (Magyarország, Lengyelország, Ukrajna, Szlovákia, Románia) amúgy is periferikus, öröklött és új keletű problémákkal terhelt és elmaradott területeket magában foglaló, perifériák találkozásában fekvő úgynevezett Kárpáti régió térségében tevékenykedő Kárpátok eurorégió (Illés 2002). A mintegy két tucat, olykor nem is szomszédos országokkal érintkező közigazgatási egységére kiterjedően, pusztán túlméretezettsége miatt is már-már a működésképtelenség felé sodródik, amit az is jelez, hogy az utóbbi években több tagrégió és nagyváros felfüggesztette vagy szünetelteti, illetve megszüntetni kívánja régiótagságát. Az egyre inkább formális jellegű, úgynevezett *bizottsági*, nem pedig *projekttípusú* interregionális szervezet működési zavaraihoz hovatovább nyilvánvalóan hozzájárult azoknak a külpolitikai – főként biztonságpolitikai – tényezőknél a háttérbe szorulása, amelyek az eurorégió alapításakor, a 90-es évek első felében még meghatározó szerepet játszottak a szervezet életre hívásában.

Igaz a *DKMT-eurorégió* is – amelynek 2003-ig tagja volt Jász-Nagykun-Szolnok megye – viszonylag nagy területet (71,5 ezer km²) fog át és közel 5,6 millió népességet érint, de ez mégiscsak „kezelhetőbb” nagyságrend, mint a Kárpátok eurorégióé. Arról nem is szólva, hogy – Jász-Nagykun-Szolnok megye kilépését követően – immár három magyar megyét (Csongrád, Bács-Kiskun, Békés), a négy román megyét (Krassó-Szörény, Temes, Arad, Hunyad) és a Vajdaság tartományt magában tömörítő DKMT-eurorégió az együttműködés szorosabb és konkrétabb formáját képviselve mind természetföldrajzi, mind gazdasági-társadalmi jellegét tekintve – Trianon előtt voltaképp egy ország területéhez tartozva – régtől fogva homogénebb, s már történelme során is (pl. az Osztrák–Magyar Monarchia idején) kedvezőbb helyzetű és fejlettebb térség volt, mint a Kárpátok eurorégiót alkotta területek (Pál 2003).

Mindkét nagyrégiós euroregionális szervezet esetében közös jellemzőként mondható el, hogy különböző múltbeli és új keletű politikai, gazdasági-társadalmi, etnikai okok – s nem csak a területiség, a túlméretezettség – miatt ma még nem képesek azokat a funkciókat megfelelő hatékonysággal betölteni, amelyeknek a fejlettebb nyugat-európai térségek nagy interregionális szervezetei már sokkal sikeresebben felelnek meg. A jórészt érthető különbségeket, a formális elemek túltengését a rövid múltra visszatekintő, a „serdülőkor” problémáival küszködő két kelet-magyarországi nagyrégió esetében a működésükkel kapcsolatos fenntartások és hiányosságok fejeződtek ki a rájuk vonatkozó ismeretek alacsony társadalmi beágyazottságában. Mint azt a korábban elvégzett empirikus vizsgálatok egyaránt bizonyították, lakossági körökben a Kárpátok eurorégió és a DKMT szerepének, céljainak és rendeltetésének – egyáltalán nevének – az ismerete feltűnően szegé-

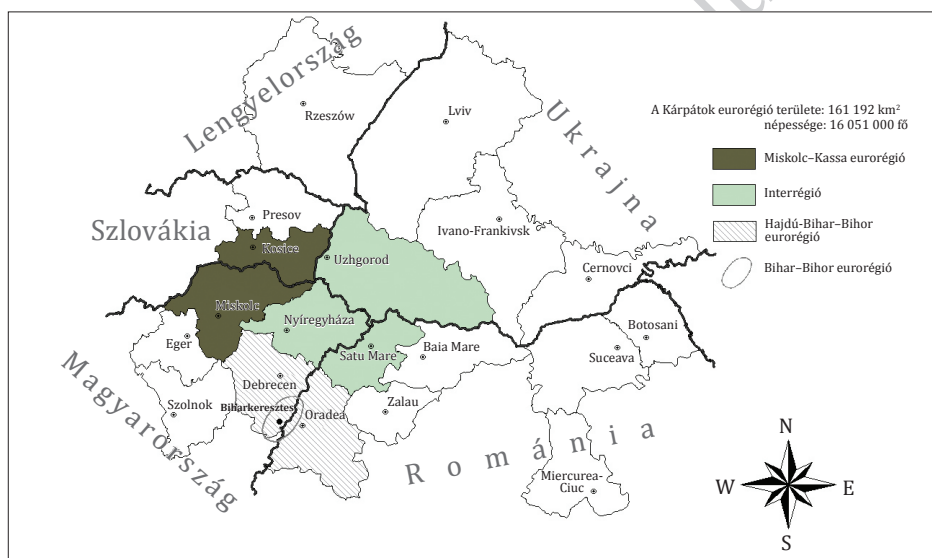
nyes közvetlenül a határtérség önkormányzatai részéről, illetve lakossága körében. Fontos tanulság, hogy a szomszédos határ menti régiók különböző szinteken történő összefogásával, a közös érdekek és érdekelttség felismerésével a mai határon átnyúló kapcsolatoknál jóval működőképesebb együttműködések jöhetnek létre. Amennyiben képesek lesznek a hagyományos bürokratikus és gyakorta formális „bizottsági típusú” együttműködésről a konkrét, gyakorlati jellegű hatékony „projekt típusú” működésre átállítani tevékenységüket. Ily módon ezek a nagy ívű eurorégiók is a határon átvívelő együttműködések eredményes formái lehetnek.

A nagyrégiós modellek közül egyedül a *West/Nyugat-Pannónia eurorégió* tűnik a legéletképesebb szervezetnek. Az eurorégió viszonylag optimális területével (15,2 ezer km²) és lakosságával (1,3 millió fő) kiválóan tölti be a nyugati irányú stratégiai kapcsolódási szerepet a három magyarországi (Győr-Moson-Sopron, Vas, Zala) megye és egy ausztriai tartomány (Burgenland) közötti sokszintű kooperációs kapcsolatrendszerben. A magyar-osztrák államhatárok mentén elhelyezkedő eurorégió fontos sajátossága, hogy történelmileg viszonylag homogén, relatíve magas fejlettségű térség, nyitott jellegű együttműködés az EU formálódó belső határai mentén. Mindez nagy együttműködési és innovációs készséggel társul, ami megalapozza a nagyrégió hatékony működését. A nyugat-európai és a magyarországi tapasztalatok, s nem utolsósorban pedig éppen a *West/Nyugat-Pannónia eurorégió* példája egyaránt azt tanúsítják, hogy a nagy kiterjedésű eurorégiós szervezetek helyett, sokszor azok keretei között a kisebb interregionális szerveződések mozgékonyaságuk és a közvetlenebb egymáshoz kapcsolódás, a szorosabb kötődés és az együvé tartozást megalapozó identitás miatt is számos területen hatékonyabban képesek szolgálni a határon átvívelő kapcsolatok ügyét, mint a hatalmas, nagy kiterjedésű eurorégiós szintű kooperációk, mint például a Kárpátok és a DKMT-eurorégió (Rechnitzer 1999).

ÚJ EUROREGIONÁLIS SZERVEZŐDÉSEK – KISRÉGIÓK

A határon átnyúló együttműködések erősítését követelik meg a hasonló természet- és településföldrajzi pozíciók és adottságok, a hajdanvolt történelmi alapok és a határ túloldalán élő magyarsággal ápolandó kapcsolatok is. Ebben a kapcsolatépítésben rendelkeznek ígéretes kilátásokkal azok a kisebb intézményesített együttműködési formák, úgynevezett *eurorégió-típusú struktúrák*. A nagy eurorégiós szervezetek helyett, sokszor azok keretei között a *kisebb*, főként a szomszédos centrumvárosok közötti *interregionális szerveződések* mozgékonyaságuk és a közvetlenebb egymáshoz kapcsolódás, a szorosabb kötődés és az együvé tartozást megalapozó identitás miatt is számos területen hatékonyabban képesek szolgálni a határon átvívelő kapcsolatok ügyét, mint a hatalmas, nagy kiterjedésű eurorégiós kooperációk. A magyar-román államhatár mentén jelen pillanatban három határregióban rajzolódnak ki a centrumvárosok közötti szorosabb *interregionális*, úgynevezett *kisregió*s együttműködés földrajzi keretei.

A potenciális eurorégiók szerveződésében az ország államhatárai mentén, köztük Kelet-Magyarország esetében is erősebben érvényesülnek a nagyvárosi, kistérségi vagy éppen megyei érdekek, mint a kevésbé vagy egyáltalán nem létező magasabb szintű regionális akaratok. A Kárpátok eurorégió működési területét érintően jelenleg több konkrét interregionális együttműködés, eurorégió-típusú struktúra jött létre, illetve formálódik, miután a kapcsolatok formális elemein túl a Kárpátok eurorégió szervezete az igazán hatékony együttműködés szempontjából túlméretezett, s úgy tűnik, a létrehozásakor érvényesülő *biztonságpolitikai szempontok* megszűntével mára betöltötte történelmi küldetését. Ezt támasztja alá a Kárpátok eurorégió keretei között létrejött három új kistérségi, az ukrajnai Kárpátalja megyét, a román Szatmár megyét és a magyar Szabolcs-Szatmár-Bereg megyét magában foglaló *Interregio trilaterális együttműködés* (2000. október 6.) (13. ábra).

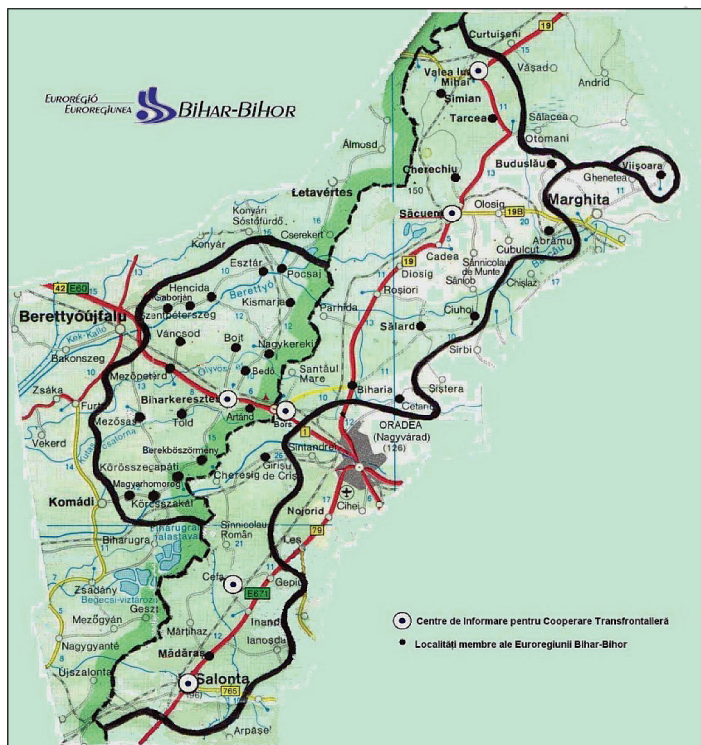
13. ÁBRA. A Kárpátok eurorégió területén létrejött kistérségi interregionális szerveződések

Forrás: MTA RKK Debreceni Osztály.

A Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat és a szomszédos romániai Bihar megye, illetve Debrecen és Nagyvárad együttműködéseként létrejött Hajdú-Bihar-Bihar eurorégió ugyan a legfiatalabb ilyen szervezet a térségben (2002. október), ennek ellenére a határon átnyúló együttműködések terén a térségben a legtöbb eredménnyel büszkélkedhet. Amellett, hogy a szervezet már 2003-ban teljes jogú tagsági státuszt szerzett az Európai Régiók Gyűlésében és az Európai Határ Menti Régiók Szövetségében, számos pályázatot nyert már, illetve pályázatokat is kiír, rendezvényeket szervez, kiadványokat jelentet meg. A régiót érintő kisebb határon átnyúló szerveződések közül szintén megyei szintű a Szabolcs-Szatmár-Bereg és

a vele közvetlenül határos romániai Szatmár, illetve az ukrainai Kárpátalja megyék által megalakított Interregio, amely annak ellenére a legkevesebb eredményt tudta idáig felmutatni, hogy a legkorábban (2000. október) jött létre.

A két részre szakadt egykori Bihar vármegye mai határ menti településeit hivatott összefogni a Bihar-Bihor eurorégió, amely 2002 áprilisában magyar részről a Határmenti Bihari Települések Területfejlesztési Társulásának, román oldalról pedig a Romániai Határmenti Önkormányzatok Szövetségének együttműködésé-
ként. Eddig ez a térségben az egyetlen olyan szervezet, amely kistérségi szinten szerveződve próbálja meg összefogni 19 magyarországi és mintegy 40 romániai határ menti település érdekeit. Ez a szervezet is sikeresnek mondható (pl. folyamatos pályázati tevékenység, állandó rendezvények szervezése), bár a kisebb méretből adódóan az érdekérvényesítés lehetőségei korlátozottabbak (14. ábra).

14. ÁBRA. A Bihar-Bihor eurorégió elhelyezkedése a magyar-román határon

Forrás: Bihar-Bihor eurorégió, Biharkeresztes-Bors.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy a szervezeti keretek gyors kiépülése után ezek a kisebb eurorégiók a nagy méretű interregionális szervezeteknél jóval hatékonyabban és operatívabban tevékenykednek (pályáznak és pályázatokat írnak ki, különböző rendezvényeket szerveznek stb.), s általánosságban elmondható, hogy

a nagy eurorégiókhoz hasonló céllal, de kisebb területre koncentrálna és hatékonyabban működne.

A három kisebb kelet-magyarországi euroregionális együttműködés és a hozzájuk kapcsolódó vállalkozói övezetek működési területén, a rendszerváltás óta eltelt időszakban a határon átnyúló kapcsolatok fejlődése pozitív irányt vett. Az intézményi keretek között zajló kulturális, oktatási kapcsolatok egyaránt bővültek, de jelentős elmozdulás történt a gazdasági kooperációk terén is. A biztató jelek és perspektívák ellenére az újonnan formálódó kisebb euroregionális szervezetek azonban még nem hoztak igazi áttörést a kapcsolatok mennyiségében és minőségében. A viszonylag kis tőkeerővel rendelkező román befektetők továbbra is elsősorban a határátkelőhelyek közelében fekvő kereskedelmi egységekben érdekeltek, amelyek részben az erős bevásárlóturizmus kiszolgálói. A vállalkozási övezetek és a kapcsolódó ipari parkok csak hosszabb távon válhatnak a térség gazdaságának egyik motorjává és a határon átnyúló gazdasági kapcsolatok dinamizáló tényezőjévé.

A magyar területi tudományok képviselői közül már a kilencvenes évek derekán voltak olyanok, akik megkülönböztetett hangsúlyt helyeztek a határ menti nagyvárosoknak, regionális centrumoknak és paracentrumoknak a nemzetközi, illetőleg regionális-interregionális együttműködésben játszott szerepére, valamint a potenciális eurorégiók létrejöttében várható és növekvő jelenlétére. Csak helyeselni lehet az országhatárok mentén a „mini-eurorégiók” hálózatának a létrejöttét ösztönző álláspontokat, amelyek elsődlegesen település-település, város-város, kistérség-kistérség, kistérség-járás szintjén kívánják elősegíteni az interregionális együttműködéseket (Golobics 1996; Rechnitzer 1999). Az ilyen típusú, kisebb kiterjedésű, egyszersmind mozgékonyabb és konkrétabb együttműködések sokkal inkább tartós alapját, szilárd pillérét teremthetik meg az eurorégiók együttműködésének. Nyilvánvaló ugyanis, hogy bármilyen meglévő vagy éppen szerveződő (potenciális) eurorégió valós regionális fejlesztő hatásokat csak akkor képes kifejteni, ha a közreműködő települések és térségek az együttműködésben megtalálják a saját és közös érdekeiket.

Az érdekérvényesítés konkrét képviseletére leginkább tehát a határ menti települési és térségi önkormányzatok, középszintű intézmények és szervezetek az alkalmasak. Más szóval, a határon átnyúló regionális együttműködésben az euroregionális szerveződések mellett – akár annak keretei között – meghatározó szerephez juthatnak a határrégiók egyes kistérségei, településegyüttesei és -szövetségei, de úgynevezett kapuvárosi (*gateway*) funkciói révén leginkább a határ menti nagyvárosok, centrumvárosok. Ezért is annyira fontos, hogy a nagy ívű szervezeti rendszerek (eurorégiók) létrehozásán túl a kistérség-település, város-város érintkezések vagy városszövetségek jöjjenek létre (Záhony, Nyíregyháza–Ungvár, Beregszász, Szatmárnémeti; Debrecen, Biharkeresztes–Nagyvárad; Békéscsaba, Szeged–Arad, Temesvár, Szabadka). A regionális centrumvárosok és paracentrumok hálózatba szervezése – elsőként az infrastrukturális rendszerek és intézményi kapcsolatok megújításával – lehetséges.

ÖSSZEGZŐ MEGÁLLAPÍTÁSOK, KÖVETKEZTETÉSEK

1. A magyar–román határon átnyúló együttműködés példája is megerősíti azt a tudományos tézist, hogy a határmentiség és a határon átnyúló kapcsolatok kérdése, a politikai államhatárok elválasztó és összekapcsoló szerepének a vizsgálata megkülönböztetett jelentőséggel bír Kelet-Közép-Európa rendszerváltó országaiban is. Az 1980-as és az 1990-es évtized fordulóján Európa keleti felében bekövetkezett politikai fordulat, majd a kibontakozó eurointegrációs folyamat, nem utolsósorban pedig Magyarország és Románia EU-csatlakozása ugyanis *kedvezőbb helyzetet teremtett az interregionális együttműködések számára.*

2. A határmentiség és a periféria helyzet szoros összekapcsolódása ellentmondani látszik annak az egyébként elfogadható elvi álláspontnak, hogy amennyiben egy adott terület az államhatár mentén fekszik, az önmagában nem jelent szükségszerűen hátrányt, sőt ma már *kifejezetten előnyös is lehet.* Kelet-Magyarország esetében a határok elválasztó szerepe Trianon óta – részben a perifériaképződés miatt – mind a mai napig erőteljesebben érvényesült, mint a valós nemzeti érdekeket hatékonyan szolgáló összekötő (híd-) szerep. Ám a határok spiritualizálódása Románia 2007. január 1-jén bekövetkezett uniós csatlakozása nyomán egyre inkább megvalósulni látszik magyar–román relációban.

3. Az európai integrációs folyamatok függvényében a korábbiakhoz képest várhatóan *felértékelődik a térség nemzetközi tranzitszerepe,* ezért tehát abban, hogy a magyar–román határ menti térség milyen módon válhat a kelet felé terjedő európai gazdasági és integrációs folyamatok modern – saját lehetőségeit és érdekeit is érvényesíteni képes – tranzitterületté, perdöntő jelentősége lesz a kelet-magyarországi, túlnyomórészt periférikus helyzetű határszálló területek, kistérségek, településegységek és települések határon átnyúló együttműködési és megújuló képességének.

4. A *különböző eurorégiós és interregionális szervezetek* minden problémájukkal együtt a *határ menti együttműködések,* illetve a fejlesztések *eredményes formái* lehetnek a magyar–román határrégióban, különösen ami a területi, fejlődésbeli és fejlettségi különbségek mérséklésének a lehetőségeit illeti. Az intézményesült határközi együttműködések – azon túl, hogy elősegíthetik az uniós források megszerzését és hatékonyabb felhasználását – jelentős mértékben hozzájárulhatnak Magyarország politikai és gazdasági pozícióinak átrendezéséhez is a Kárpát-medencében.

5. A nagy ívű határközi szervezeti rendszerek, a nagyrégiók (pl. Kárpátok eurorégió) mellett – vagy helyett – várhatóan *felértékelődik* a kisebb léptékű intézményi formák, kistérségi, városközi, településszövetségi stb. kapcsolatokon alapuló *kisrégiós* (Hajdú-Bihar–Bihar, Bihar–Bihar) *interregionális együttműködések szerepe.* A jövőt tekintve tehát a hatékonyabb határokon átnyúló kapcsolatépítés érdekében a gyakorta formális tevékenységet folytató, hatalmas területű nagyrégiós szervezetek – mindenekelőtt a Kárpátok eurorégió, s részben a Duna–Körös–Maros–Tisza eurorégió – gyökeres megújulása, szervezeti struktúrájának átalakítása és a kisebb

léptékű, határközi struktúrák, *projektjellegű megyei és/vagy kistérségi együttműködések* szerepének növelése a közeljövő legnagyobb kihívása. Ebben a folyamatban megyei szintű *Hajdú-Bihar-Bihar* és a kistérségi jellegű *Bihar-Bihar* euroregionális típusú együttműködések máris pozitív tapasztalatokról adnak bizonyosságot.

6. *A különféle határközi együttműködések, struktúrák, interregionális szervezetek* – mindenekelőtt az újabb kistérségi szerveződések – a határon átvélő kapcsolatok olyan új intézményesült keretei, amelyek eredményesen szolgálhatják az uniós források megszerzését, a hatékonyabb felhasználását, mindenekelőtt pedig a közvetlen kapcsolatok és helyi erőforrások kiaknázásában rejlő lehetőségeket, amelyek mérsékkelhetik a Magyarország európai uniós csatlakozásával létrejött schengeni külső határok kedvezőtlen hatásait, s nem utolsósorban hozzájárulhatnak a határ régiók közötti összekötő (híd-) szerep erősödéséhez, a *Trianonban szétválasztott térszerkezeti egységek „újraegyesítéséhez”, távlatosan pedig az egységes Kárpát-medencei makroregionális gazdasági térség létrejöttéhez.*

7. A magyar–román határon átnyúló együttműködés fejlesztésének sarkalatos kérdése a megfelelő források feltárása és felhasználása, mert több mint nyilvánvaló ma már, hogy a határ menti periferikus térségek önerőből nehezen vagy egyáltalán nem lesznek képesek kilábalni a tartós válságból. Éppen ezért a különböző határon átnyúló kapcsolatokat úgy kell szervezni, hogy azok beépülve a nemzeti fejlesztési stratégiákba, a területi politika meghatározó elemei legyenek, s hozzájáruljanak az uniós együttműködés sikerességéhez, végső soron pedig akár egy egységes Kárpát-medencei transznacionális gazdasági makrorégió kialakulásához.

8. *Az európai uniós csatlakozás új keletű problémákat is felvetett Magyarország államhatárai mentén, mindenekelőtt a schengeni külső határok szerepét érintően, miután a schengeni határok áthelyeződésével a magyar–ukrán, magyar–román, a magyar–szerb és a magyar–horvát határszakasz egyben az Európai Unió külső határaivá váltak, amelynek hátrányos következményei átmenetileg „megterhelik” a magyar–magyar és az interetnikus kapcsolatokat egyaránt. Ezért mindenképpen olyan feltételek és körülmények megteremtésére kell törekedni a jövőben, amelyek a lehetőségek szerinti minimumra csökkentik a határokon túl élőkre nehezedő negatív következményeket (vízumkényszer enyhítése, kishatárforgalom korlátozott fenntartása, a határon átnyúló kapcsolatok aktivizálása stb.).*

9. Az eredményes együttműködés egyik legfontosabb előfeltétele, hogy készüljenek tartalmas és megvalósítható közös fejlesztési koncepciók a szomszédos határ régiók között. A területi tudományok, valamint a határon átnyúló együttműködések fejlesztésében érintett politikai, gazdasági, társadalmi, civil és egyéb szervek-szervezetek maguk is hozzájárulhatnak ahhoz, hogy az uniós csatlakozást követően kiemelkedő fontosságúvá váló alföldi határterületek esetében a különböző elemzések és fejlesztési dokumentumok többek között tekintettel legyenek a periferiák eltérő lehetőségeire, a kapu- és közvetítős szerepek, az úgynevezett kapuvárosi (gateway) funkciók kialakulására, a határon átnyúló térségi integrációs, a nemzetiségi és társadalmi kapcsolatoknak a kérdéseire is.

A magyar–ukrán határ menti együttműködés új kihívásai

BEVEZETÉS

Az eurointegrációs folyamatok új kihívásaira való tekintettel mára minden, a határon átnyúló kapcsolatok helyzetét, fejlesztésének lehetőségeit és esélyeit érintő kérdésnek megnőtt a jelentősége, különösen azokban a határrégiókban, ahol a keleti bővítés nyomán az egyes határszakaszok – köztük megkülönböztetetten is a magyar–ukrán államhatár – egyben az Európai Unió schengeni, úgynevezett *külső határai* lettek. A magyar–ukrán két oldalát alkotó határrégiók számottevő része amúgy is gazdaságilag-társadalmilag elmaradott, *periferikus terület*. A részben történeti, részben pedig az ugyancsak korábbi kedvezőtlen makro- és mikrogazdasági tényezők és hatások következményei (egyoldalú gazdaságszerkezet, a gazdaság alacsony jövedelemtermelő képessége, a krónikus tökehiány, az akut foglalkoztatottsági válság), az életképes gazdasági programok hiánya, az elavult infrastrukturális és közlekedési rendszerek, s főként pedig a minden területen föltöbblet vonzatotlan fejlődő határon átvívelő kapcsolatok miatt az államhatárok merev elválasztó szerepének oldódása, a kelet-közép-európai határok spiritualizálódása a rendszerváltó országok, köztük Magyarország és szomszédjai számára alapvető nemzeti érdek (Baranyi 2004a).

A rendszerváltozást követő gazdasági visszaesés Magyarországon és Ukrajnában egyaránt fokozottan sújtotta a határközeli régiókat, amelyek gazdaságát az államszocializmus évtizedei alatt is csak visszafogottan fejlesztették. A tartós recesszió hatására a határ közelében a többnyire valamelyik nagyváros leányvállalataként működő üzemek nagy része bezárt, és ezáltal a helyi munkalehetőségek beszűkültek, sőt a munkanélküliek létszámát a térségben jelentősen növelték azok az elbocsátott ingázók, akik helyi munkalehetőségek híján korábban valamelyik nagyobb városban dolgoztak. A határszél problémáit a térségben tetőzte, hogy jórészt felbomlottak az egykori szocialista gazdasági tömörülés, a KGST keretében működő kapcsolatok is, s részben a földrajzi távolság, különösen pedig a gazdasági-társadalmi hátrányok (egyoldalú, mezőgazdaságra alapozott gazdaságszerkezet, elavult infrastrukturális és közlekedési rendszerek, magas munkanélküliség, képzetlen munkaerő stb.) miatt a térség nem volt képes a nyugati tőke vonzására sem. Ilyen körülmények között a határon átnyúló kapcsolatok is csak igen lassan bontakoztak ki.

A lassan formálódó és javuló magyar–ukrán kapcsolatok számára újabb kihívást jelent Magyarország 2004. május 1-jén történt csatlakozása az Európai Unióhoz. Mivel Magyarország keleti határai ettől kezdve jó ideig egyben az EU fokozottan, a teljes jogú Schengen-tagság elnyerése után – 2007. december 21-től – pedig az EU szigorúan őrzött *külső határai*ként is funkcionálnak, s a határátkelés megszigorodott feltételei (kishatárforgalom megszűnése, tételes vám- és dokumentumvizsgálat, vízumkényszer az ukrán állampolgárok számára stb.) bizonyos mértékig korlátozzák a határ menti együttműködést. Több mint nyilvánvaló tehát, hogy a határon

átnyúló együttműködés erősítését szolgáló minden jobbító szándék komoly hozzájárulást jelenthet a „schengeni határvonással” együtt járó helyzet kezeléséhez is, számolva az államhatárok túloldalán, nemzetstratégiai szempontból továbbra sem elhanyagolható *nagyszámú tömbmagyarság* jelenlétével.

Magyarország csatlakozásának egyszersmind gazdaságserkentő hatásai sem elhanyagolhatóak a kapcsolatépítésben, hiszen a határon átnyúló együttműködések fejlesztésére jóval több és nagyobb volumenű források állnak rendelkezésre. Közismert, hogy a határrégiók az EU regionális politikájának stratégiai célrendszerében kiemelt helyet foglalnak el. Itt mutatkozik meg leginkább a fejlettségbeli különbségek mérséklésének, az elmaradott régiók felzárkóztatásának és fejlesztésének, valamint a kohézió és az európai integráció erősítésének az igénye és lehetősége.

Sok tekintetben új helyzetet teremtett és biztató perspektívákat ígér az együttműködésben a 2004 végén Ukrajnában lezajlott „narancsos forradalom” is.

TÖRTÉNETI DIMENZIÓK

A ma már csak 93 ezer négyzetkilométer területű Magyarország létrejötté közismerten az első világháborút lezáró *trianoni békeszerződés* következménye. Az 1920. június 4-én a trianoni békeszerződés által kikényszerített új államhatárok hosszú távra szólóan az egyik legnagyobb traumát váltották ki a magyarság évezredes történelmében. A Magyarország területét és népességét ért súlyos veszteségekre vonatkozó rideg tények széles körben ismertek. A szakirodalom kellő mélységgel foglalkozott azzal a tragikus szituációval, amely során Magyarország keleti, jórészt pedig az északi és déli határainak kialakításában meghatározó szerepet játszott a Kárpátok ívén belül elhelyezkedő, nagyrészt az Alföld szélén, a felvidéki Losonc-tól egészen a délvidéki Zomborig futó, félkör alakú vasúthálózat, mintegy eleve elrendelve a trianoni határvonást. Az úgynevezett *vasút szabta határok* ugyanis az ország keleti felét érintően különösen súlyos következményekkel jártak, az új keleti államhatárok szakították le az egykori történelmi Magyarországból a legnagyobb területet és magyar ajkú népességtömböt (*Palotás é. n.; Erdősi 1996; Majdán 2002*). Kárpátalja viszonylatában a Trianon okozta veszteségek annyit jelentettek, hogy az akkori Csehszlovákiának ítélt közel 62 ezer négyzetkilométer területből mintegy 12 800 négyzetkilométert tett ki a földrajzi értelemben vett, s ma már Ukrajnához tartozó Kárpátalja, ahol a magyar ajkú népesség mintegy 200 ezer főt számlált 1920-ban (*Rónai 1989; Sallai 1995; Hajdú 2001; Romsics 2001; Baranyi 2004a; 2007*).

Sajátosságai miatt külön magyarázatot igényel a mai *magyar-ukrán határrégió* abból a szempontból is, hogy *Kárpátalja* sorsa igen hányatott volt, s a Trianon utáni időkben többször is gazdát cserélt. Magyarország más határaival együtt az ukrán határszakasz is trianoni képződmény. A határmegvonásnál természetesen itt sem vették figyelembe a korábban kialakult gazdasági és egyéb kapcsolatokat, vonzáskörzeteket, valamint etnikai határokat, ennek következtében jelentős számú

magyar kisebbség rekedt a Csehszlovákiához csatolt Kárpátalján. Az ellenséges szomszédi viszony lehetetlenné tette a gazdasági kapcsolatokat az elcsatolt városok (*Ungvár, Munkács, Beregszász*) és a Magyarországon maradt vonzaskörzeteik között. A mai magyar–ukrán határ menti területek kapcsolattartását még tovább bonyolította, hogy 1920 óta a túloldalon lévő Kárpátalján többször is változott az állami hovatartozás. A XX. századi határváltozások következtében a Kárpátalján élő lakosok öt ország állampolgárai voltak anélkül, hogy kimozdultak volna lakóhelyükről.

A terület- és népességvesztésen túl alapvetően átrendeződött az ország természeti, gazdasági, településhálózati és etnikai térszerkezete. A Kárpát-medence politikai térképét átrajzoló Trianon legsúlyosabb következménye tehát, hogy az újonnan formálódott keleti határok már szervesen összetartozó, összekapcsolódott és egymásra épült gazdasági egységeket bomlasztott fel, amelynek egyik látványos és a határon átnyúló kapcsolatokat mindmáig hátráltató következménye, a gazdasági-társadalmi viszonyrendszerek szinte minden összetevőjét meghatározó *térszerkezet széttöredezése, a határ menti kettős perifériahelyzet, a határmentiség és a halmozottan hátrányos helyzet együttes, egymást erősítő „hatásmechanizmusának”* a kialakulása volt, miközben Kelet-Magyarország gyökeresen más helyet volt kénytelen elfoglalni az új kelet-közép-európai térben. Kiemelt hangsúllyal említendő tehát a *gazdasági térszerkezet széttöredezése, a centrum–periféria viszony, a határmentiség és a perifériahelyzet létrejötte*, valamint a határ elválasztó és/vagy összekötő szerepének a diszfunkciója. A Kárpát-medencét keresztül-kasul átszelő, új politikai határok szét darabolták a XIX. század végére, a XX. század elejére körvonalazódó régiókezdeményeket. Az új határok amellet, hogy szervesen formálódó régiókat érintettek, az interregionális és a magyar-magyar kapcsolatokat lehetetlenné tették, s magát a határforgalmat is rendkívüli módon megnehezítették (Golobics-Tóth 1999; Rechnitzer 1999).

A trianoni határok nemcsak hatalmas területeket és magyar ajkú népességet szakítottak az egykori történelmi Magyarországtól, hanem szervesen összetartozó természeti tájakat, s legsúlyosabb következményként pedig infrastrukturális rendszereket és hálózatokat, közutakat, vasutakat, elektromos hálózatokat, településszerkezeti egységeket vágtak durván ketté, szakítottak szét olykor darabjaira, a legsúlyosabb következményeket idézve elő az utódállamok számára is. A trianoni döntést követő néhány évben átmenetileg még az *intézményesült kishatárforgalom* is hiányzott, akárcsak a második világháborút követő közel két évtizedben, mígnem a hatvanas években újra nem indult, bár a valóságban a beépített bürokratikus elemek és egyéb akadályok miatt többnyire csak látszatmegoldást eredményezett (Sallai 2002).

Érthető módon tehát a Kárpát-medencén belüli politikai államhatárok között az egyes államok térszerkezete csak szerves folyamatokat fékező politikai korlátok között fejlődhetett, a belső kapcsolatrendszer intenzitása és textúrája sokkal nagyobb, erősebb, illetve sűrűbb lett, mint a határ menti térségeké, nem is szólva a határon átvéló regionális együttműködés fejlődésének a korlátairól. Eközben szinte törvényszerű és intenzív folyamattá vált a *határ menti sávban zajló sokirányú*

perifériaképződés, többek között a mai magyar–ukrán határ mentén is (Tóth 1996; Tóth–Golobics 1996; Baranyi 2004b).

Az előbbiekkel összhangban megfogalmazható tehát a következtetés, hogy ha Magyarország egészén belül az Alföld helyzete periferikusnak minősül, akkor a keleti, de különösképpen az északkelet-alföldi határszél halmozottan hátrányos helyzete miatt joggal érdemelte ki a „*periféria perifériája*” megnevezést (Erdősi–Tóth szerk. 1988; Baranyi–Balcsók–Dancs–Mező 1999; Baranyi szerk. 2001). Ezt a 20–25 km széles sávot a megyeközpontok gyenge vonzása, a fejletlen infrastrukturális állapotok, a rossz elérhetőség, a nagy volumenű munkanélküliség, a roma népesség magas aránya és a kedvezőtlen természeti adottságok (gyenge termőképességű talajok, ár- és belvízveszély) jellemzik. Aligha véletlen, hogy a magyar–román és a magyar–ukrán határ mente kialakulása – tulajdonképpen Trianon – óta összességében hátrányos helyzetű térségnek számított, s ma is Magyarország legkiterjedtebb válságövezeteinek egyike (Enyedi 1996). Ily módon az országot övező határszakaszok túlnyomó többségében a *perifériahelyzettel*, sőt a halmozottan hátrányos helyzettel illusztrálhatók. A leghátrányosabb helyzetű kistérségek és települések a *külső (határ menti) perifériákon* helyezkednek el, s a magyar–ukrán határ mindkét oldalán is kiterjedt területet foglalnak magukban (Baranyi 2004a; 2004b; 2007).

A határ menti települések a trianoni döntést követően, akaratukon kívül egyik pillanatról a másikra *kettős értelemben is perifériákká* váltak. Ez egyfelől azt jelentette, hogy a korábbi országon belüli, úgymond „mélységi” elhelyezkedésből valaminek a „végére”, egy – elválasztó szerepet betöltő – új politikai államhatár „szélére” szorultak, másfelől pedig elveszítették egykori, a határ túloldalára szakadt természetes vonzáscentrumukat (Ungvár, Beregszász, Munkács), ami újfent a perifériahelyzet akkumulációját idézte elő.

Ezek a határ menti területek Trianon után kevésbé voltak képesek integrálódni az ország gazdasági életébe, alig tudtak – és tudnak – bekapcsolódni a területi munkamegosztásba. A térszerkezeti és vonzáskörzeti kapcsolatokat illetően a trianoni békediktátum természetesen nemcsak magyarországi határ menti települések és városok életét érintette hátrányosan, hanem a trianoni határokon kívülre rekedt, immár nem magyarországi területek határ közeli településeinek a kapcsolatrendszerét, térszerkezeti és vonzáskörzeti funkcióit is nehezítette és akadályozta (Ruttkay 1995; Rechnitzer 1997).

Mi sem jellemzőbb a magyar–ukrán határrégió perifériajellegére, mint az, hogy az öt ország találkozáspontjában elhelyezkedő transznacionális, Kárpátalja–Galícia Határ Menti Régió – *Illés Iván* kifejezésével élve – a *Kárpáti régió* (intézményesült formában a Kárpátok eurorégió) pedig az az európai térség, amelyet új európai választóvonal vág ketté. Kelet-Európa divergáló fejlődése következtében ugyanis a térséget alkotó országok keleti határainak egyes szakaszain ma már mélyebb fejlettségi szakadék tátong a határ két oldala között, mint az egykori vasfüggöny mentén. Míg az EU keleti határai mentén általában kettő az egyhez vagy egyes szakaszokon ennél is lényegesen kisebb a fejlettségi különbség, a Kárpáti régió belüli

választóvonal mentén helyenként három az egyhez különbség tapasztalható, mint például a magyarországi viszonylatban amúgy is szegény Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és az ukrán Kárpátalja között. Tovább bonyolítja a helyzetet és hozzájárul a perifériaképződéshez az is, hogy a térség államhatárai mentén jelentős nemzetiségi problémák is mutatkoznak (Illés 2002).

A MAGYAR–UKRÁN HATÁRRÉGIÓ

Magyarország európai uniós csatlakozása (2004. május 1.) után a 136,7 km hosszú magyar–ukrán határszakasz az EU schengeni normák szerint őrzött külső határra lett. A határrégiót egyfelől Kárpátalja, másfelől pedig Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, közelebbről a határhoz közelebb fekvő területek és települések alkotják (15. ábra). A magyar–ukrán határtérség ukrán oldalán elterülő Kárpátalja megye Ukrajna délnyugati részében fekszik, területén húzódnak az Erdős-Kárpátok (újabb kori terminológiával: Ukrán-Kárpátok) déli lejtői és a lábuknál kezdődő Alföld. Kárpátalja északkeleten a Lemberg (Lvov) és Ivano-Frankovszk megyével, délen Romániával és Magyarországgal, nyugaton Szlovákiával és Lengyelországgal határos. Kárpátalja közigazgatási egység hivatalos neve Kárpátontúli terület (Zakarpatszkaja oblaszty), amely 13 járásra tagolódik. Kárpátalja nem tekinthető önálló földrajzi képződménynek. Magát az elnevezést az 1930-as évek végétől kezdik használni, addig a vidéket a Felvidék keleti részeként, Ruszinszko vagy Podkarpatszka Rusz néven emlegették. A mai értelemben vett Kárpátaljáról mint összefüggő területről csak 1944 óta lehet beszélni, amikor a szovjet megszállás következtében Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megyékből kimetszettek egy

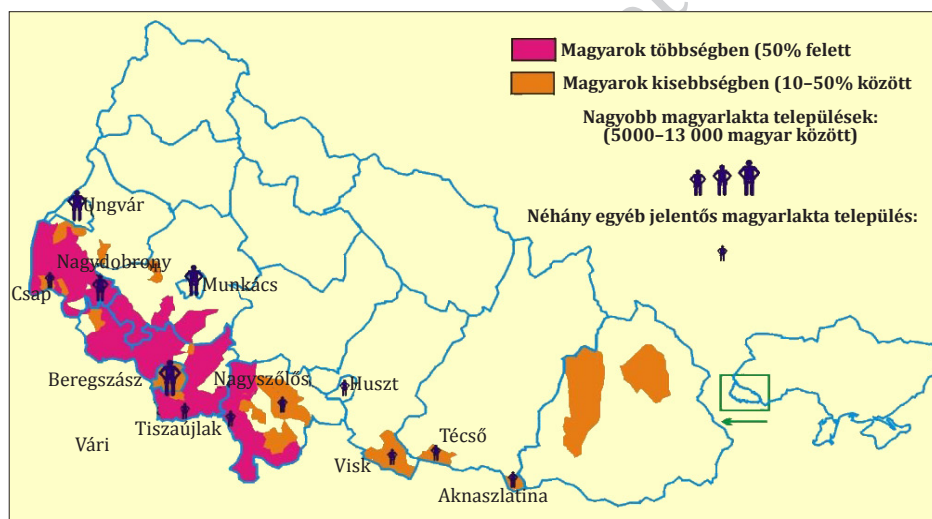

15. ÁBRA. A magyar–ukrán határtérség

Forrás: Dancs L. szerk., MTA RKK ATI Debreceni Osztály.

majdnem 13 ezer négyzetkilométernyi részt és elnevezték Zakarpatszka Ukrajná-nak, egy évre rá pedig Kárpátontúli területnek. Igaz, nagyjából ugyanez a terület, mint külön földrajzi egység, az első világháború után Podkarpatszka Rusz néven Csehszlovákiához is tartozott a trianoni békeszerződés értelmében.

Kárpátalja (Transcarpathia), jelenlegi hivatalos nevén Закарпатська область (Zakarpatszkaja oblaszty) többszöri területi hovatartozás után a független, államiságát 1991-ben elnyert Ukrajna része. Kárpátalja területe 12 800 km², Ukrajna területének 2,12%-a, népessége 1 millió 248 ezer fő, az össznépesség 2,63%-a. A 2001. évi ukrán népszámlálás szerint Kárpátalja lakosságából 151,5 ezer fő, az össznépesség 12,1%-a tartozott a magyar kisebbséghez. A városi lakosság aránya Kárpátalján 37,0%, míg Ukrajnában 67,5%. Kárpátalján tizenhárom járás, tíz város, 20 városias jellegű község/falu, 579 egyéb falusi település található. A magyar–ukrán határ régió etnikai sajátossága, hogy az államhatár ukrán oldalán ugyan fogatkozó, de ma is jelentős számú magyar kisebbség él nagy és kiterjedt etnikai tömbökben, döntően az államhatár mentén (16. ábra).

16. ÁBRA. A magyar etnikum Ukrajnában a 2001. évi népszámlálás idején

Forrás: Népszámlálás, 2001. Határon Túli Magyarok Hivatala, www.htmh.hu.

Kárpátalja nemzeti összetétele történelmi időkbe visszanyúlóan mindig vegyes volt. Népessége az 1910-es népszámlálás adatai szerint 600 ezer fő volt, ekkor a lakosság 59%-a ruszin, 25%-a magyar, 11%-a zsidó, 3%-a német, 1,2%-a pedig román volt. Kisebb létszámban éltek itt még csehek, szlovákok és cigányok is, de ezek együttes aránya alig haladta meg az egy százalékot. Az ukránok aránya 1910-ben még elenyészően kicsi volt. A második világháború után Kárpátalja a Szovjetunió része lett, és az új politikai helyzet a népesség nemzeti összetételére is rányomta bélyegét. A legszembetűnőbb változás, hogy 1946-ban az ukrán lakos-

ság aránya hirtelen 82,3%-ra nőtt, a magyaroké viszont 8,7%-ra, a zsidóké pedig 3,1%-ra csökkent. Az ukránok magas arányát a bevándorlásán kívül leginkább az magyarázza, hogy az 1944-es adatok szerint Kárpátalján 61,2%-ot kitevő ruszin lakosságot az ukránokhoz sorolták. A népszámlálások 1946 óta nem közölnek adatokat a ruszinokról, így mai arányukat szinte lehetetlen megbecsülni. A 2001-es népszámlálás adatai szerint az ukránok mellett Kárpátalja legjelentősebb nemzeti kisebbsége a magyar–ukrán határ mentén tömböt alkotó magyarság, arányuk 12,1% (4. táblázat, 17. ábra). Ukrajna nemzetiségi megoszlása már más képet mutat: az ukránok (77,8%) mellett a legjelentősebb kisebbség az orosz (17,3%), és nincs a 2001-es népszámlálás adatai alapján más olyan etnikum, amely aránya eléri az összlakosság 1%-át (Balcsók–Baranyi–Dancs 2005).

Az Ukrajnával szomszédos Észak-Alföldön a *nemzeti kisebbségek nyelveinek* csupán az egymás közötti érintkezésben, a kultúra területén, valamint az anyanemzettel való kapcsolatok ápolásában van szerepük. Kárpátalján a nemzetiségi megoszlásnak megfelelően az ukrán nyelvet (államnyelv) beszélik legtöbben, emellett jelentős a magyar, a román és az orosz nyelvet beszélők száma, de használják még a cigány, a szlovák és a német nyelvet is.

4. TÁBLÁZAT. Kárpátalja lakosságának etnikai megoszlása, 2001

Etnikai csoport	Népességszám (ezer fő)	az összes %-ában		A 2001. évi érték az 1989. évi %-ában
		2001	1989	
Ukrán	1010,1	80,5	78,4	103,4
Magyar	151,5	12,1	12,5	97,3
Román	32,1	2,6	2,4	109,0
Orosz	31,0	2,5	4,0	62,7
Cigány	14,0	1,1	1,0	115,4
Szlovák	5,6	0,5	0,6	77,7
Német	3,5	0,3	0,3	103,0
Összes	1254,6	100,0	100,0	100,7

Forrás: 2001. évi ukrán népszámlálás.

A magyar–ukrán kapcsolatokat nehezítő körülmény a hátrányos helyzet, az öröklött történelmi, kulturális és etnikai gondok, valamint egyéb problémák (illegális kereskedelem, migráció, bűnözés) jelenléte mellett további súlyos gond, hogy a határon átnyúló kapcsolatok javulása ellenére a magyar–ukrán határszaksz viszonylag *nehezen átjárható*, részben az újabb nehezítő körülmény, a schengeni határőrizeti rend bevezetése miatt is. Súlyos problémát jelent a határ mindkét oldalán a hátrányos helyzet akkumulációja (elmaradott gazdasági szerkezet és infrastruktúra, tőkehiány stb.), illetve az ukrán oldal relatív elmaradása. Új kihívásokat és lehetőségeket teremtett az ukrajnai fordulat, a „narancsos forrada-

lom” (2004), az interregionális együttműködés erősítésére irányuló újabb pozitív törekvés.

A HATÁRON ÁTNYÚLÓ KAPCSOLATOK SAJÁTOSSÁGAI

A Trianont követő évtizedekben, egészen 1991-ig, a Szovjetunió széthullásáig és a független Ukrajna létrejöttéig a magyar–ukrán határtérség problémáit súlyosbították a különböző határváltozások, miután a határrégió a XX. század folyamán Kelet-Közép-Európa egyik legtöbb változást megért határszakasza mentén helyezkedett el.

Mindezek a változások igen erőteljesen rányomták a bélyegüket a határon átnyúló kapcsolatok alakulására, tartalmára és minőségére is. Mivel a szocializmus idején ez a határszakasz a Szovjetunió nyugati peremét jelentette, amelyet hadászati megfontolásokból igen szigorúan őriztek, s a határ szovjet oldalán elektromos jelzőrendszert is kiépítettek, sőt mindenféle határon átnyúló kapcsolat csak szigorúan ellenőrzött keretek között működhetett. A határátlépést számos egyéb bürokratikus akadály hátráltatta, s egészen az 1990-es évek elejéig az államhatár valóságos falként funkcionált, gyakorlatilag lehetetlenné téve az érdemi együttműködést, nem különben a mindennapi kapcsolatokat.

Az erős, *elválasztó (gát-) vagy szűrő jellegű határok* nagyon gyakran még a keleti szocialista országok viszonylatában is valóságos vasfüggönyként működtek tulajdonképpen egészen az 1989/90-es kelet-közép-európai rendszerváltó folyamatig, jóllehet a bizonyos pozitív tendenciák már a hetvenes-nyolcvanas évektől megmutatkoztak. Az államszocializmus időszakában kevés számú határ menti kapcsolat magyar–ukrán relációban is a következő gyakorlat szerint valósulhatott meg. Valamelyik határ menti megye, város vagy egyéb település vezetői elhatározták, hogy a határ túloldalán lévő megyével, várossal, falusi településsel testvértelepülési, kulturális, sport- vagy egyéb kapcsolatot kívánnak kiépíteni, szándékukat először saját országuk központi párt- és kormányzati fórumai elé terjesztették. Amennyiben a központi hatalmi szervek jónak tartották a kezdeményezést, akkor diplomáciai úton felkeresték a szomszéd ország párt- és kormányzati vezetését a kapcsolatfelvétel ügyében. Ha ők is úgy gondolták, hogy támogatandó a kezdeményezés, akkor a szomszédos állam vezető szerveinek értesítés után a saját megyéjük, városuk vezetőinek is megadták az engedélyt a kapcsolatfelvételre. Mikor az érintett megyék, városok a határ mindkét oldalán megkapták az engedélyt a központtól, nagy protokolláris procedúrával kezdetét vehette a testvérmegyei, testvérvárosi kapcsolatok kiépítése. Ezek azonban mindvégig alapvetően függtek a két állam viszonyától, gyakran megtörtént a kapcsolatok szüneteltetése, letiltása (Tóth 1996; Rechnitzer 1999).

Az 1980-as évek második felétől a Közép- és Kelet-Európában megindult politikai enyhülés, majd az államszocializmus látványos összeomlása megteremtette a határon átnyúló kapcsolatok fejlődésének esélyeit, gyökeresen megváltoztatva

többek között a magyar–ukrán határtérségben a kapcsolatok jellegét és minőségét. A határátkelés feltételei lényegesen egyszerűsödtek, mindenki kaphatott világútlevelet, új határátkelőhelyek létesültek, beindult a kishatárforgalom. (A kishatárforgalom olyan határátlépési lehetőség, amelyhez nem szükséges nemzetközi útlevél, hanem csak speciális kishatárforgalmi engedéllyel vehető igénybe a szomszédos országok határ mentén élő lakosai számára.) Mindezek következtében a határon átnyúló együttműködés ügye is nagy lendületet kapott, mindenekelőtt a lakossági kapcsolatok indultak nagy fejlődésnek, miközben a gazdasági kooperációk csak mérsékelt ütemben bontakoztak ki. A hetvenes-nyolcvanas évektől ellentmondásosan alakuló, de mégis javuló határon átnyúló kapcsolatok az 1989/90-es rendszerváltást követően vettek gyökeres fordulatot. A magyar–ukrán államhatár is nyitottabbá vált, élénkültek a településközi, a lakossági, s valamelyest még a gazdasági kapcsolatok is.

Újabb előrelépést jelentett a határ menti együttműködések minőségében Magyarország 2004. május 1-jei uniós csatlakozása, amely a következő *előnyöket* biztosította a kapcsolatépítésben: javuló gazdasági, társadalmi és integrációs kapcsolatokat az EU belső határai mentén; a határrégiók fejlesztését szolgáló források megszerzésének javuló esélyeit (Interreg, TACIS stb.); a külső határ megléte ellenére az államhatár elválasztó jellegének csökkenését; kedvező politikai légkört az ukrán belpolitikai változások nyomán.

A csatlakozással együtt járó *hátrányok* közül ezzel szemben többek között a schengeni határőrizeti rend bevezetése (a kishatárforgalom megszűnése, a határok átjárhatóságának nehézkessé válása, a magyar-magyar kapcsolattartás nehezülése) említhető meg elsősorban. Továbbra is fennmaradt a hátrányos, periferikus helyzet, gazdasági válságövezetek jelenléte a határok mindkét oldalán; csökkenő intenzitással, de kulturális és etnikai problémák is jelentkeznek időnként. Az egyéb, zömmel új keletű problémák (az illegális kereskedelem, a legális és illegális migráció, a bűnözés) is a határrégió sajátossága.

A rendszerváltó folyamatok kedvező hatásaira tekintettel önként adódik a *kérdés, Magyarország keleti államhatárai mentén az államhatárok elválasztó és/vagy összekapcsoló funkciója érvényesül-e erőteljesebben?* Általában véve a szomszédos országok és határ menti térségeik integrációjának alapjává a *határ menti (cross-border)* és a *határo(ko)n átnyúló (trans-border)* típusú együttműködések váltak. Az előbbiek inkább a kelet-európai térségekre, míg az utóbbiak főként a nyugati határ menti térségekre jellemzőek. Legjellemzőbb sajátossággként mindjárt megemlíthető, hogy a Nyugat-Európában elterjedtebb „trans-border” típusú, azaz nem közvetlenül egymás mellett fekvő határterületek kooperációját jelentő együttműködés helyett Kelet-Közép-Európában, Magyarországon pedig különösen a magyar-román – és kevésbé karakterisztikus formában – a magyar–ukrán határok mentén a „cross-border” típusú, azaz a közvetlenül egymás mellett fekvő területek, települések határon átnyúló kapcsolatainak jelen. Ennek a közvetlen, egyszersmind egyszerűbb és alacsonyabb szintű együttműködésnek tulajdonképpen már saját betűszava is van: *CBC (Cross-Border-Cooperation)* (Baranyi 2004a).

GAZDASÁGI KAPCSOLATOK

A magyar és ukrán határ menti térségek adottságainak elemzésekor az egyik legnagyobb problémát az összevethető statisztikai adatok hiánya jelenti. A statisztikai adatgyűjtés eltérő módja mellett az idősoros adatok esetében problémát jelent, hogy Ukrajna csak 1991-ben lett független, a korábbi szovjet adatok pedig nem minden esetben felelnek meg a valóságnak, illetve nem, vagy csak igen nehezen hozzáférhetőek. Ukrajnában pedig sokáig nem voltak hozzáférhető statisztikai kiadványok a kiadás anyagi nehézségei miatt, sőt számos statisztikai adat még most sem nyilvános. Ukrajna jelenleg még csak tervezi az európai uniós csatlakozási kérelem beadását, ebből következően nem alakulhatott ki az Eurostattal kompatibilis nemzeti területi statisztikai tervezési rendszer. Mindkét ország esetében külön nehézséget okoz ráadásul, hogy az elmúlt másfél évtizedben többször változtak az adatgyűjtési és rendszerezési szokások, ezért sok esetben az adatok nem vethetőek össze egymással.

A Szovjetunió széthullása után 1991-ben létrejött az önálló Ukrajna. A térség többi országához hasonlóan a rendszerváltás után az ukrán gazdaság is válságba került, amelyből csak most kezd kilábalni az ország. Az egy főre jutó GDP 1991 és 1999 között több mint 60%-kal esett vissza (vásárlóerő-paritáson számolva 5180 USD-ról 2200 USD-ra), azóta ismét emelkedőben van, 2001-ben az éves növekedési ráta 9,1%. Magyarország gazdasága is megérezte a rendszerváltás hatását, azonban nem következett be az ukrainaihoz hasonló visszaesés. A GDP vásárlóerő-paritáson számított értéke 2001-ben az Európai Unió átlagához képest még mindig alacsony, de már elérte a 13 400 USD-t (5. táblázat). Regionális szintű GDP-adatok csak Magyarországon állnak rendelkezésre, ezek alapján az Észak-Alföldön mérsékelt növekszik a vásárlóerő-paritáson számított GDP, ezzel együtt a magyar régiók között az utolsó helyen áll.

5. TÁBLÁZAT. Folyó áron számított GDP/fő, USA-dollárban, 2001

Országok	Folyó árfolyam alapján		Vásárlóerő-paritáson	
	USD	EU 15 = 100	USD	EU 15 = 100
EU 15	20 800	100,0	25 500	100,0
Magyarország	5 100	24,5	13 400	52,5
Ukrajna	720	3,5	4 150	16,3

Forrás: www.oecd.org, Ukrajnára vonatkozó adatok: www.worldbank.org.

Mivel Kárpátalja a Szovjetunió nyugati peremén helyezkedett el, sohasem volt az ipari nagyberuházások célpontja, gazdaságának uralkodó termelési ágazata a mezőgazdaság. A megye gazdasága – valamennyi ágát tekintve – alacsony hatásfokú, a műszaki színvonal és a szervezettség elmaradottsága jellemzi. A meglévő városi ipar tönkrement, leépült. Az egy főre jutó termékgártás a megyében az

országos átlag felénél kevesebb. A termelés 1999-ig tartott visszaesése a vállalatok 70,5%-át érintette a megyében, kedvezőtlenül befolyásolta a lakosság reáljövedelmének alakulását. Kárpátalján 2000-ben elkezdődött a gazdaság élénkülése, megállt a mezőgazdasági termelés csökkenése, az ipar 12%-kal, 2001-ben pedig 21%-kal több terméket állított elő, mint egy évvel korábban.

A *külföldi tőkebefektetések* egyre növekednek Ukrajnában is, 2002-ig összesen mintegy 4,4 milliárd USD volt az országban befektetett külföldi tőke nagysága, viszont a külföldi tőkebefektetések egy főre jutó értéke még mindig az egyik legalacsonyabb a térségben. Az USA, mint a legnagyobb beruházó, az ukrainai külföldi befektetésekből 1207,8 millió dollárral részesedik, ami a külföldi beruházások 13,7%-a, majd Ciprus következik 1115 millió USD-vel (12,7%). Nagy-Britannia 938,6 millió dollárt fektetett be Ukrajnában (10,7%). A külföldi befektetők leginkább az élelmiszer- és feldolgozóipart, a kiskereskedelmet, a pénzügyi szférát preferálták. A régiókat tekintve Kijev a külföldi tőkéből mintegy kétmilliárd dollárral részesedik, amit a Kijevi régió (462 millió USD), majd a Dnyipropetrovszki régió (484 millió USD) követ 2003. október 31-ig. A külföldi tőke bevonásával működő vállalatok száma 9161 volt.

A magyar–ukrán külkereskedelmi kapcsolatokat magyar részről az energiahordozók és nyersanyagok nagymértékű importja miatt negatív egyenleg jellemzi. A környező országok közül a magyarországi befektetők, vállalati társtulajdonosok Kárpátalján az első, Ukrajnában a kilencedik helyen állnak. A Magyarországon bejegyzett vállalkozások eddig mintegy 30 millió USD-tőkét investáltak ukrainai vállalkozásokba. Biztató, hogy 2003-ban az előző esztendőhöz viszonyítva 43%-kal nőtt az Ukrajnába irányuló magyar külkereskedelmi szállítások volumene, és hosszú idő után újra több mint félmilliárd USA-dollár fölött alakult az esztendő mérlege. Ukrajnában mintegy 260 magyar–ukrán vegyes vállalat tevékenykedik eredményesen, évente közel háromezer üzleti szerződést kötve. A tőkeszegény ukrán befektetők Magyarországon jóval jelentéktlenebb szerepet játszanak.

Kárpátalján a 2004. januári adatok szerint a gazdaságba investált külföldi tőke összege 204,3 millió dollár, ami az Ukrajnában befektetett külföldi tőke öt százaléka. A befektetett tőke nagysága alapján Kárpátalja a tizedik helyet foglalja el a régiók sorában, míg az egy főre jutó beruházások nagyságát tekintve a hatodik pozícióban található. Ukrajna függetlenné válása óta Magyarország folyamatosan a legnagyobb külföldi befektetők között volt Kárpátalján. A megye gazdaságába beruházott 25,9 millió dollárnyi tőkével Magyarország jelenleg az ötödik helyen áll a befektetett tőke 10,6%-ával. A legnagyobb befektető az USA az összes befektetés 15,6%-ával, Japán a második 14,1%-kal, amit Németország követ 11,9%-kal. A negyedik helyet közvetlenül Magyarország előtt Ausztria foglalja el (10,8%). A beruházások közül 32 vegyes vállalatként, 62 pedig száz százalékban külföldi tulajdonú cégeként működik. A környező országok közül a magyarországi befektetők, vállalati társtulajdonosok Kárpátalján az első helyen állnak: több mint 110 ukrán–magyar vegyes vállalat működik (*Balcsók–Baranyi–Dancs* 2005).

Magyar–ukrán viszonylatban jóval kiegyenlítettebben alakultak a kölcsönös tőkebefektetések mutatói, 2005-ben mindössze 2,6-szeresen múlta felül a magyar tőkeexport az ukrán behozatalt. A magyar tőke kivitel Ukrajna irányába több mint 2,7-szeresen emelkedett 1998 óta, s mindvégig felülmúlta az ukrán tőkebehozatalt, amely a vizsgált időszakban nem bővült számottevően. A magyar befektetők elsődleges célpontja a szomszédos Kárpátalja, de Budapest mellett az ukrán tőke jelenléte is számottevő a határ mentén (1. táblázat).

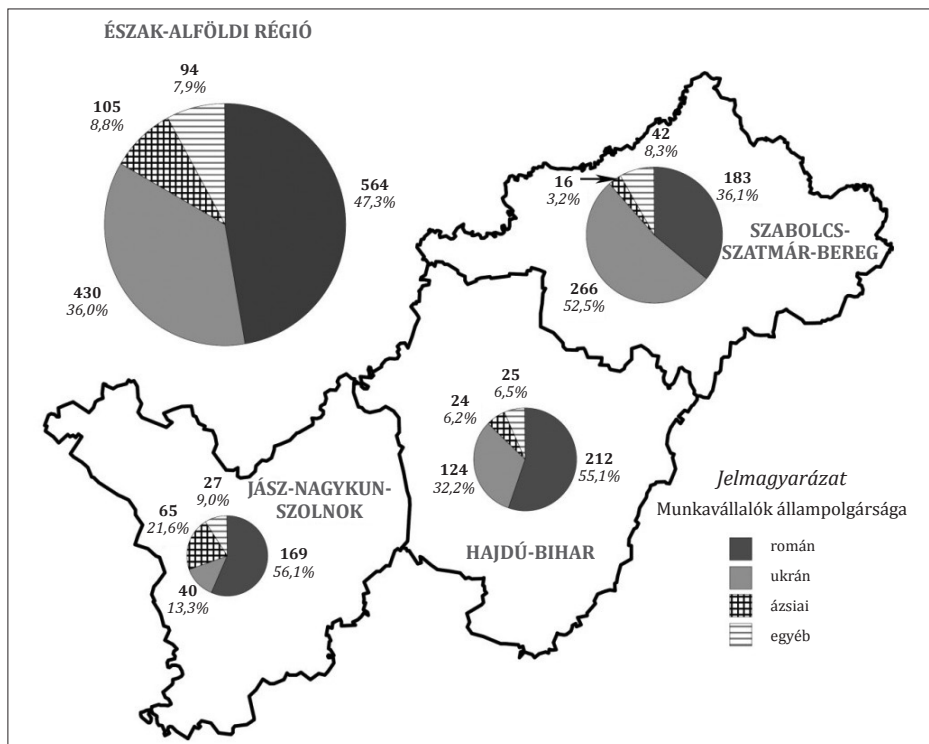
A gazdasági kapcsolatok igen fontos segítő szervezetei a térségben a különböző *kamarák*, amelyek minden eszközt megragadnak a határ menti gazdasági kapcsolatok élénkítésének, befektetési lehetőségek közvetítése, üzleti és szakember-találkozók szervezése stb. céljából. A román és az ukrán gazdasági együttműködések térségben betöltött fontos szerepére utal, hogy a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara rendelkezik külön ukrán és román tagozattal, amelyek közül az ukrán Nyíregyházán, míg a román Békéscsabán működik.

A gazdasági kapcsolatok egyik fontos tényezője lehet egy adott térségben a *külföldiek munkavállalása*. Az Észak-alföldi régió munkaerőpiacán is jelen vannak a szomszédos országok munkavállalói, magyar állampolgárok romániai, illetve ukrainai foglalkoztatása viszont nem jellemző. A határforgalomhoz kapcsolódóan már említett illegális munkavállalás mellett, a magasabb bérek miatt a román és ukrán állampolgárok a külföldiek hivatalos foglalkoztatásában is jelentős szerepet kapnak Magyarországon, a régióban pedig még dominánsabb a szerepük. A 2005. év végén érvényben lévő külföldiek számára kiadott munkavállalási engedélyek száma Magyarországon 53 324 volt (az Európai Unió országainak további 19 328 regisztrált, de nem engedélyköteles munkavállalója nélkül), amelyek kétharmada román, 16,6%-a pedig ukrán állampolgárok számára lett kiállítva. A Magyarországon hivatalosan alkalmazásban álló ukrán állampolgárok 58,4%-a, a romániai munkavállalóknak pedig 52,2%-a a fővárosban talált magának állást.

Az Észak-Alföldön a külföldiek számára kiállított, 2005 végén érvényben lévő 1193 darab munkavállalási engedély 47,3%-a román, 36%-a ukrán, 8,8%-a pedig valamilyen ázsiai ország állampolgára számára volt kiállítva. Szabolcs-Szatmár-Beregben regisztrálták a legtöbb külföldi munkavállalót, amelyek több mint felét az ukrainai vendégmunkások, többségében kárpátaljai magyarok tették ki. A régió másik két megyéjében ezzel szemben a Romániából érkezett munkások vannak többségben (17. ábra) (Dancs 2007).

Mindkét határ régióban súlyos problémákat okoz a *munkanélküliség*. Az Észak-Alföldön a munkanélküliségi ráta értéke tartósan az országos átlag felett van, és a regisztrált munkanélküliek között magas a képzetlenek, illetve a tartósan munkanélküliek aránya. Kárpátalja munkanélküliségi mutatói szintén a legrosszabbak közé tartoznak Ukrajnában, bár a hivatalos adatok nagyon kedvező képet festenek a munkanélküliségről: ezek szerint 2000-ben 11,6%, 2001-ben 13,9%, 2002-ben 11,9%, 2003 végén pedig 7,0% volt a nyilvántartott állástalanok aránya. Ezek a hivatalos adatok azonban nem tükrözik a munkanélküliek valós számát, mivel csak minden tizedik állástalan fordul a foglalkoztatási központokhoz (a munkanélküliek

tényleges arányát tehát minimálisan a tízszeresére becsülhetjük). A szociális gondokat tovább élezi a latens munkanélküliség (kényszerszabadságolás, csökkentett műszakszám, rövidített munkaidő).

17. ÁBRA. A 2005 végén érvényben lévő hivatalos munkavállalási engedélyek száma az Észak-alföldi régióban

Forrás: A Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján szerk. Dancs L.

A magyar–ukrán határ mentén általánosan jellemző a határon átnyúló *megélhetési kereskedelem*. A legelterjedtebb tevékenység az olcsó ukrán üzemanyag, illetve bizonyos jövedéki termékek (elsősorban dohányáru és szeszecital) Magyarországra történő behozatala. Kárpátaljára elsősorban élelmiszereket, illetve műszaki cikkeket visznek Magyarországról. A folyamatban elsősorban a nehéz gazdasági körülmények között élő kárpátaljai lakosok vesznek részt, de a határ magyar oldalán élők is foglalkoznak üzemanyag-turizmussal. Ez a folyamat leginkább a magyar–ukrán határforgalmi adatokban érhető tetten, amelyeket nagymértékben befolyásol a megélhetési kereskedelem.

Az *illegális migrációról és bűnözésről* nem állnak ugyan rendelkezésre összehasonlítható statisztikai adatok, de általánosságban elmondható, hogy 1988 óta mindkét határ régióban növekedett az ismertté vált bűncselekmények száma, s megszorodtak a határhoz kapcsolódó bűnelkövetések is. Az árucsempészség

és a jövedéki termékekkel való visszaélés mellett egyre inkább teret nyer a szervezet keretek között zajló embercsempészség. A magyar ukrán határon az illegális migráció iránya kelet–nyugati, Ukrajna felől elsősorban kínai, afgán és vietnami állampolgárok próbálnak Magyarországon keresztül Nyugat-Európába jutni (11. ábra).

A HATÁRON ÁTNYÚLÓ KAPCSOLATOK JELLEGÉRŐL EMPIRIKUS VIZSGÁLAT TÜKRÉBEN

A határmentiség kérdéseinek behatóbb elemzése érdekében több nagyszabású, empirikus vizsgálatra került sor Magyarország keleti államhatárai mentén. Az 1998–1999-ben elvégzett, 2002-ben megismételt *önkormányzati kérdőíves vizsgálat* célterülete a Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar megye magyar–ukrán és magyar–román határ mentén található 119 településből álló határ menti sáv volt, ahol a legtípusosabban mutatkoznak meg ma is a periférijelleg sajátosságai, s továbbra sem mérséklődött számottevően a halmazottan hátrányos helyzet akkumulációja.

Az önkormányzati kérdőíves vizsgálatokon és mélyinterjúkon alapuló elemzések a határmentiség, a perifériaképződés sajátosságait és a kettős perifériahelyzet felszámolásának a lehetőségeit kutatják a gazdasági-társadalmi viszonyok komplex összefüggérendszerében, külön is kitérve a határon átnyúló kapcsolatok helyzetére, jellegére, valamint a magyar-magyar és az interetnikus kapcsolatok sajátosságaira is, amely alkalmat ad az öt évvel korábbi hasonló vizsgálatokkal történő összevetésre. A kérdőíves felméréseket és a hozzá kapcsolódó vizsgálatokat az MTA Regionális Kutatások Központja Debreceni Osztályának a munkatársai végezték el a határ menti települések polgármesterei körében. Az 1999-ben elvégzett, majd 2002-ben megismételt kérdőíves vizsgálatok adatai szerint a határ menti községek és városok harmada rendelkezik valamilyen külföldi partnertelepüléssel, többségük a hozzá legközelebb eső ország valamely közeli, többnyire magyarul beszélő településével állt kapcsolatban 1998-ban és 2002-ben egyaránt. A külkapcsolatok jellegében sem következett be gyökeres változás a két vizsgálat között, jóllehet a kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok terén némi pozitív elmozdulás történt, és a különböző együttműködések intenzívebbé váltak, miután a legújabb vizsgálatok során a testvértelepülési együttműködések kivételével nőtt az említési gyakoriság.

A határon átnyúló kapcsolatok jellegét érintő két kérdőíves empirikus vizsgálat eredményei többek között azt bizonyították, hogy jelentékeny elmozdulás történt ugyan a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok fejlődése irányába, ám továbbra is a különféle, sok esetben formális jellegű határon átnyúló kulturális, testvértelepülési, sportkapcsolatok az erőteljesebbek. Az északkelet-alföldi periférikus határ menti területek, köztük a kiterjedt magyar–ukrán határtérségek és települések azonban ma még kevésbé kerültek kapcsolatba a nemzetközi gazdasággal. Ez a körülmény a határon átnyúló együttműködés mennyiségében, jellegében és

tartalmi mélységében is megmutatkozik: *alacsony a gazdasági, a kereskedelmi, az oktatási együttműködések aránya, inkább a kulturális, a testvértelepülési, a sport- és egyéb kapcsolatok dominálnak.*

Mint általában, a kapcsolatépítés a vizsgált határtérségben is először a kultúra területén, intézményes keretek között, a korábbi testvérmegyei és testvérvárosi kapcsolatok bázisán indult, majd fokozatosan bekapcsolódtak a civil és a gazdasági szféra szervezetei. Az azonos térségben, azonos szándékkal 1998-ban és 2002-ben elvégzett, illetve megismételt két saját kérdőíves vizsgálat eredményei végső soron azt is bizonyították, hogy jelentékeny elmozdulás történt a *gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok* fejlődése irányába, bár továbbra is a különféle határon átnyúló kulturális, testvértelepülési, sportkapcsolatok az erőteljesebbek, míg az északkelet-alföldi periferikus határ menti területek, köztük a kiterjedt magyar–román és magyar–ukrán határtérségek és települések még kevésbé kerültek kapcsolatba a nemzetközi gazdasággal (9. ábra).

Egy másik, 2001–2002-ben elvégzett sokrétű véleményvizsgálatból kiemelve a határon átnyúló lakossági kapcsolatok megítélésére vonatkozó eredményeket, ez esetben is megállapítható, hogy a szomszédos országba irányuló *határon átnyúló kapcsolatok jellege* a magyarországi és a romániai, illetve ukrainai kontaktussal rendelkező válaszadók egyaránt a *személyes jellegű kapcsolatokat* (rokonlátogatás, barátok, ismerősök látogatása) jelölték meg leggyakrabban, igen magas továbbá a pihenés és szabadidő-eltöltés, valamint a bevásárlás, megélhetési kereskedelem, alacsony volt viszont az üzleti kapcsolatok említési gyakorisága. Jóllehet ugyan Magyarország Kelet-Közép-Európa egyik legnyitottabb gazdaságú országa, a Kárpát-medencében elfoglalt központi helyzete és a nemzetgazdasági célok megvalósítása a gazdasági együttműködés erősítését, s ezzel együtt a határok minél szélesebb körű átjárhatóságát igényelné ebben a térségben is (Baranyi szerk. 2001).

A másik nagy, a magyar–ukrán határ mindkét oldalát felölelő empirikus vizsgálat a határ menti lakossági kapcsolatok jellemzőinek feltárására irányult *véleményvizsgálatok* alapján. A magyar–ukrán határ mentén élő lakosságnak a határról, a szomszédos országról, a túloldalon élőkől alkotott képéről, valamint a határon átnyúló kapcsolatairól a 2001–2002-ben végzett kérdőíves vizsgálat során négy-négy szomszédos, hasonló nagyságú település került kijelölésre arányos elosztásban a határ magyar–ukrán oldalán. A településpárok – Záhony–Csap (Csop), Barabás–Mezőkaszony (Koszini), Tiszabecs–Tiszaújlak (Vilok) és Kispalád–Nagypalád (Velika Palagy) – funkcióikban és jelentőségükben is különbözőek. Míg Záhony–Csap az 1990-es évek elejéig az egyetlen, s máig a legjelentősebb, teherforgalmat is bonyolító határállomás, illetőleg nagy kapacitású átrakókörzet a magyar–ukrán határszakaszon, addig Tiszabecs–Tiszaújlak csak nemzetközi személyforgalmat bonyolít, Barabás–Mezőkaszony a közelmúltig csak kishatárátkelő volt, Kispalád és Nagypalád pedig, bár szomszédos települések, nem rendelkeznek határátkelőhellyel. Mindkét oldalon több mint 500 kérdőív felvételére és feldolgozására került sor (18. ábra).

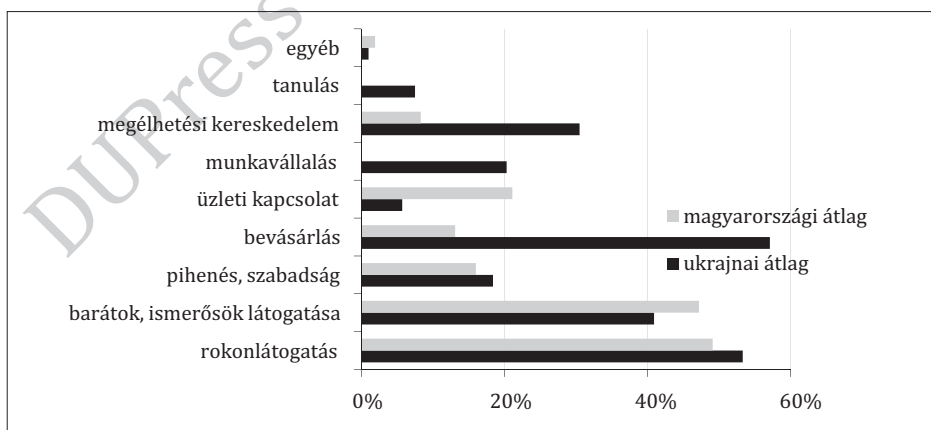
A határon átnyúló kapcsolatok szempontjából is fontos, hogy a lakosság miként vélekedik a lakossági kapcsolatokról. A kérdőíves vizsgálat adatai szerint magyar

18. ÁBRA. A határ menti empirikus vizsgálatok által érintett településpárok a magyar–ukrán határ mentén, 2002

Forrás: MTA RKK ATI Debreceni Osztály. Szerk.: Dancs L.

oldalon a megkérdezettek 22,8%-a, ukrán részről viszont 72,1%-a rendelkezik a szomszédos országba irányuló kapcsolattal, tehát a kárpátaljai megkérdezettek közül többen élnek a határ nyújtotta lehetőségekkel, amely a helyi, viszonylag mostohább megélhetési viszonyokat ismerve nem meglepő. A szocializmus évtizedei alatt a határok zártsága nagymértékben akadályozta a határon való átjutás lehetőségét, a határon átnyúló kapcsolatok kialakítását és elmélyítését. Igaz ez a megállapítás Magyarország keleti határtérségeire is. Bár a határ magyar, illetve román és ukrán (akkor még szovjet) oldalán eltérőek voltak az átjutás körülményei, általában véve a magyar állampolgárok léphették át relatíve könnyebben a határt. A kapcsolatok létrejöttének ideje is utal az egykori Szovjetunióban tapasztalható

19. ÁBRA. A szomszédos országba irányuló kapcsolatok jellege említési gyakoriság szerint, 2001–2002

Forrás: Kérdőíves felmérés adatai, 2001–2002. MTA RKK Debreceni Osztály.

elzárkózásra és a körülményes kiutazási feltételekre, hiszen a kárpátaljai megkérdezettek magyarországi kapcsolatainak 62,8%-a a rendszerváltás, 1989–1990 után jött létre. Ezzel szemben magyar oldalról a szomszédos országba irányuló kapcsolat 67%-a már 1989 előtt kialakult (*Dancs* 2004).

A határ menti kapcsolatok jellegét tekintve a határ ukrán és magyar oldalán is elsősorban a személyes kontaktusok kerültek előtérbe (rokonok, barátok, ismerősök látogatása). A határok nyitottabbá válása ellenére máig sem túlzottan jelentős a gazdasági célú, túloldali üzleti kapcsolatok aránya, egyedül az ukrán határ közelében élő magyarországi válaszadók jelölték meg nagyobb arányban a kapcsolatoknak ezt a formáját. A Kárpátalján uralkodó nehéz gazdasági körülményekre és életfenntartási viszonyokra utal, hogy mindhárom megélhetéshez kapcsolódó kategóriát (bevásárlás, megélhetési kereskedelem, munkavállalás) toronymagasan az ukrainai válaszadók vezetik. Feltűnő, hogy a hivatalos üzleti kapcsolatok aránya jóval magasabb a magyar oldalon. A nehéz kárpátaljai megélhetési körülményekre utal, hogy a megélhetéshez kötődő tevékenységek (munkavállalás, megélhetési kereskedelem, bevásárlás) elsősorban az ukrán oldali válaszadóknál fordultak elő (19. ábra).

A kapcsolattal rendelkezők említettek két olyan szomszédos országhoz kötődő tevékenységet is (a szomszédos országban folytatott tanulmányok, illetve a munkavállalás), amely csak a kárpátaljai településeken fordult elő. A kárpátaljai munkavállalók a külföldiek számára hivatalosan kiadott munkavállalási engedélyeket tekintve a románok mögött a második legnagyobb csoportot képezik hazánkban, ezzel együtt a többség mégis illegálisan vállal munkát Magyarországon, többnyire a nagyvárosok építkezéseiben, illetve a határ közelében mezőgazdasági idénymunkák alkalmával (*Balcsók* 2003).

AZ INTERREGIONÁLIS EGYÜTTMŰKÖDÉS INTÉZMÉNYI KERETEI

Eurorégió (nagyregió) – Kárpátok eurorégió

A Magyar Köztársaság – 2004 májusa után – immár külső határává vált keleti határregiói számára jelentkező hátrányos következmények minimalizálásában, a határon átvélő kapcsolatok erősítésében megkülönböztetett szerepet játszhatnak többek között azok a *nagy euroregionális szervezetek és egyéb interregionális szerveződések*, amelyek szép számmal vannak jelen Magyarország keleti államhatárai mentén. Ezeknek a szervezeteknek, *eurorégióknak (nagyregió)* és egyéb *kisregióknak* vagy *kvázi eurorégiós jellegű szerveződéseknek*, úgynevezett *eurorégió-típusú struktúráknak* a határon átnyúló együttműködésben meglévő valós vagy potenciális funkcióik akkor sem lebecsülhetők, ha ma még tevékenységük formális keretei erősebbek, mint működésük, tényleges tartalmi összetevői. Magyarország keleti felének külön sajátossága az, hogy itt alakult meg legkorábban egy öt ország együttműködésére alapozott euroregionális szervezet, a *Kárpátok eurorégió* (1993) (13. ábra).

Milyen esélyeket kínálnak Kelet-Magyarország határrégiói számára a határon átnyúló kapcsolatok és együttműködések elmélyítésében az euroregionális szervezetek? A regionális szerveződések egyik nagy előnye, hogy azt nem korlátozzák sem az egykori, sem a meglévő határok, és így akár több ország területeit magukba foglaló régiók is létrejöhetnek. Miután pedig az EU-ban kiemelt prioritást élvez az elmaradott határ menti régiók fejlesztésének és felzárkózásának elősegítése, ezért a határokon átívelő regionális szerveződéseknek a közös fellépés lehetősége miatt még inkább létérdeke az együttműködés. Nem véletlen, hogy az 1989/90-es kelet-közép-európai rendszerváltás egyik következménye új államok, új határrégiók létrejötte. A *magyar–ukrán határ menti együttműködések motivációja Magyarországon és Ukrajna számára egyaránt a belső és külső erőforrások közös hasznosítása; az uniós regionális támogatások megszerzése, az integráció erősítése; a határ menti fejlettségbeli különbségek csökkentése, a perifériák felzárkóztatása; a történeti-etnikai feszültségek és problémák enyhítése; a korábban összetartozó térszerkezeti funkciók „egyesítése”; az új regionális gazdasági tér létrehozása és kohéziója; az euroregionális szemlélet és a regionális identitás erősítése.*

A határon átnyúló együttműködések erősítését követelik meg a hasonló természet- és településföldrajzi pozíciók és adottságok, a hajdanvolt történelmi alapok és a határ túloldalán élő magyarsággal ápolandó kapcsolatok is. Ebben a kapcsolatépítésben rendelkeznek ígéretes kilátásokkal azok a kisebb intézményesített együttműködési formák, az úgynevezett *eurorégió-típusú* struktúrák. A különféle euroregionális szervezetek és interregionális együttműködések száma az Európai Unióban jelenleg már kétszáz, Magyarország államhatárai mentén tizenhét. Ezekből közvetlenül a magyar–ukrán határtérseget a *Kárpátok eurorégió* mint nagyrégió, illetve a Kárpátok eurorégió keretein belül formálódó több eurorégió-típusú interregionális szervezet közül az *Interregio* (2000) érinti. Az interregionális szervezetek magas száma önmagában nem garancia, csak lehetőség a tartalmas együttműködésre (12. ábra).

Az eurorégióknak méretei, területisége, térszerkezeti elhelyezkedése és kapcsolata alapján két jellegzetesebb típusa különböztethető meg: az egyik az úgynevezett *nagyrégiós modell*, a másik pedig a *kisrégiós modell*. Az elsőt akár *tartományi vagy megyei modellnek* is lehetne nevezni, abból kiindulva, hogy két vagy több szomszédos vagy közeli ország középszintű területi egységeit, tartományait, régióit (NUTS 2), illetve kisebb regionális területi egységeit, például megyéit (NUTS 3) magában foglaló nagy kiterjedésű euroregionális szervezetek. A másik, *városi vonzáskörzeti modellnek* is nevezhető eurorégiós szerveződés, a kisrégió erőteljesebben épít a közvetlen két- vagy háromoldalú megyei és kistérségi vagy város-város, településközi kapcsolatokra. Eleve kisebb térségben gondolkodva a kisrégió működési területe törekvéseit zártabban közvetíti, miközben megőrzi a nagyrégiós modell számos stratégiai elemét.

A magyar–ukrán határrégióban ma a következő határközi struktúrákkal és intézményi modellekkel lehet számolni. Nagyrégiós modellként – nagy ívű határon átnyúló, transznacionális együttműködések, a *Kárpátok eurorégió*, kisrégiós

modellként (kistérségi, megyeközi és/vagy városi vonzáskörzeti), az *Interregio* (Kárpátalja, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és a romániai Szatmár megye együttműködése) említhető meg. Rajtuk kívül egyre több rövid távú, településközi (testvérvárosi) projektszintű együttműködés (közös infrastrukturális, környezetvédelmi stb. fejlesztés) és alkalmi struktúra fordul elő magyar–ukrán relációban is (Baranyi 2002a; 2002b; 2004a).

A szervezet fontos sajátosságai közül kiemelhető, hogy keleti–északkeleti irányú stratégiai kapcsolódási pontnak tekinthető a működési területét alkotó térségben. További jellegzetessége, hogy a részt vevő országok mindegyike a volt szocialista tábor részét alkotta, s öröklött történelmi, gazdasági, politikai, etnikai problémák terhelik. Az elmondottakon túl pedig az eurorégió valamennyi területi egysége saját országán belül és egymáshoz viszonyítva is periferikus helyzetű, sőt az államhatárok mentén *perifériák találkoznak perifériákkal*. Ezek a határ menti területek gazdaságilag nem számítottak fejlesztendő területnek az 1990 előtti évtizedekben sem. A rendszerváltás után a tagországok centrumterületeinek a versenyhelyezete megerősödött, és a piacgazdaságra való átállásuk eddig lényegesen sikeresebb volt, hiszen az alkalmazkodóképességük is nagyobb volt, mint a perifériáké. Így a Kárpátok eurorégióhoz tartozó határ menti területek *marginalitása tovább nőtt*, még inkább a perifériára szorultak. Sajátos körülmény továbbá, hogy létesítésekor elsősorban *kül- és biztonságpolitikai* tényezők élveztek prioritást, amelyek a körülmények gyökeres megváltozása miatt mára fokozatosan elvesztették aktualitásukat.

A nagyrégióval kapcsolatos működési zavarok ma már egyre nyilvánvalóbbak. Ennek egyik jele, hogy több tagrégió szünetelteti vagy felfüggesztette működését, illetve felfüggeszteni készül tagsági viszonyát. Az alacsony hatékonyságú együttműködésnek, az intenzív többoldalú kapcsolatok hiányának és az egyéb működési zavaroknak a különféle okai között – a már többször említett túlméretezettségen túl – ma már a legfontosabb hiányosság, hogy a „*bizottsági típusú*” működés uralta el a szervezet tevékenységét, szemben a konkrét, *projektjellegű működéssel*. Ezzel magyarázható többek között, hogy már egy 1998-ban végzett lakossági kérdőíves vizsgálat szerint a Kárpátok eurorégió működésének ismertsége és elismertsége igen alacsony volt (Baranyi 2004a). Az újabb, a 2001–2002-ben magyar–ukrán településpárokra vonatkozó vizsgálatok is azt erősítették meg, hogy a magyar–ukrán határrégióban élők meglehetősen tájékozatlanok az eurorégió rendeltetését és működési céljait illetően. A magyar oldalon a válaszadók kétharmada egyáltalán nem, 15,3%-a csak kevéssé, 12,8%-a részben, s mindössze csupán 2,9-2,9%-a jól, illetve teljes mértékben ismerte az interregionális szervezet célkitűzéseit. Az ukrán oldalon még kedvezőtlenebb volt a helyzet: a megkérdezettek 80,5%-a egyáltalán nem, 11,2%-a csak kevéssé, 4,1%-a részben ismeri, 2,1-2,1%-a pedig a jól, illetve teljes mértékben kategóriába tartozott.

Jogos tehát a kérdés ezek után, hogy a magyar–ukrán határrégiók fejlesztését szolgálni hivatott Kárpátok eurorégió működő *régió-e vagy csak adminisztráció?* A kérdés önmagában rejtja a nyilvánvaló választ, hogy a Kárpátok eurorégió túlmé-

retezettsége és egyéb, részben öröklött, részben új keletű történeti-etnikai, gazdasági-társadalmi problémák, ellentmondások miatt a szervezetnek *ma már inkább csak az intézményi keretei adottak, működésének formális elemei erőteljesebbek, mint tényleges eredményei*. Elmondható tehát, hogy a Kárpátok eurorégió mára betöltötte történelmi küldetését.

Új euroregionális szerveződések – kiskisrégiók és egyéb interregionális együttműködések

A nagy eurorégiós szervezetek helyett, sokszor azok keretei között, a kisebb interregionális szerveződések mozgékonyaságuk és a közvetlenebb egymáshoz kapcsolódás, a szorosabb kötődés és az együvé tartozást megalapozó identitás miatt is számos területen hatékonyabban képesek szolgálni a határon átfelölő kapcsolatok ügyét, mint a hatalmas, nagy kiterjedésű eurorégiós szintű kooperációk. Mint azt a már hivatkozott kérdőíves vizsgálatok és korábbi elemzések is jelezték, a Kárpátok eurorégió számos ok miatt nem eléggé hatékony ahhoz, hogy a határon átnyúló kapcsolatok motorjává váljon. Ez a felismerés és igény szülte az ukrainai Kárpátalja (Transcarpathia), a romániai Szatmár (Satu Mare) és a magyarországi Szabolcs-Szatmár-Bereg megyét tömörítő *euroregionális (kiskisrégiós) jellegű trilaterális együttműködés, az Interregio* (2000. október 6.) életre hívását. Az új interregionális szerveződés célja konkrét, *projekttípusú* határ menti együttműködések kiépítése és fejlesztése, határon átnyúló projektek kidolgozása és megvalósítása a határrégiókat érintő infrastrukturális, környezet- és vízvédelmi, gazdasági és idegenforgalmi fejlesztések, a nemzetiségek közös kulturális örökségének ápolása, az oktatás és a képzés területein (*Interregio Alapító Okirat*, 2000). Jelenleg pedig folyamatban van az Interregio valós euroregionális szervezetté történő átalakítása.

Az újabbak közül említethető a Kárpátok eurorégió működési területén létrejött a magyar–ukrán határrégióval érintkező euroregionális szervezet, a romániai Bihar és a magyar Hajdú-Bihar megyék együttműködésén alapuló *megyei szintű Hajdú-Bihar–Bihar eurorégió* (2002. október 11.), valamint a határ menti magyar és román bihari települések együttműködéséből Biharkeresztes–Bors központtal létrejött *kistérségi típusú Bihar–Bihar eurorégió* (2002. április 12.). Ugyancsak a kisebb interregionális szervezetek közé tartozik a magyar–szlovák határrégióban létrejött *Kassa–Miskolc eurorégió* (2000. december 1.) és a *Zemplén eurorégió* (2004. április 23.). Ezek a minden tekintetben „mozgékonyabb”, operatívabb, a kölcsönösséget jobban érvényesítő úgynevezett kiskisrégiós modellek is a hatékony intézményi és szervezeti keretével szolgálhatnak a határon átnyúló kapcsolatok építésének és fejlesztésének (12., 13. ábra).

A magyar–ukrán térséget közvetlenül érintő *Interregio Euroregionális Együttműködés* – és a hozzá kapcsolódó *Záhony és Térsége Vállalkozási Övezet* – működési területén, a rendszerváltás óta eltelt időszakban a határon átnyúló kapcsolatok fejlődése pozitív irányt vett. Az intézményi keretek között folyó kapcsolatok tovább

bővültek. Jelentős elmozdulás történt a gazdasági kooperációk terén is, bár a biztató jelek és perspektívák ellenére azonban a szomszédos határ régiók gazdasági együttműködésében még nem történt meg az igazi nagy áttörés. A viszonylag kis tőkeerővel rendelkező ukrán befektetők továbbra is elsősorban a határátkelőhelyek közelében működő kisebb kereskedelmi üzletekben és vállalkozásokban érdekeltek, amelyek részben az erős bevásárlóturizmus kiszolgálói.

A magyar területi tudományok képviselői közül sokan már a kilencvenes évek derekán megkülönböztetett figyelmet szentelnek a határ menti nagyvárosok, regionális centrumok és paracentrumok nemzetközi, illetőleg regionális-interregionális együttműködésének, valamint a potenciális eurorégiók létrejöttében várható szerepüknek. Az országhatárok mentén „mini-eurorégiók” hálózatának a létrejöttét ösztönző álláspontok szerint az új interregionális szerveződések elsődlegesen *település-település, város-város, kistérség-kistérség, kistérség-járás* szintjén segítenék elő a hatékonyabb határ menti együttműködést. Az ilyen típusú, kisebb kiterjedésű, egyszersmind mozgékonyabb és konkrétabb kooperációk tartós alapját, szilárd pillérét teremthetik meg a határon átvélő kapcsolatoknak. Nyilvánvaló ugyanis, hogy bármilyen meglévő vagy éppen szerveződő (potenciális) eurorégió valós regionális fejlesztő hatásokat csak akkor képes kifejteni, ha a közreműködő települések és térségek az együttműködésben megtalálják a saját és közös érdekeiket. Az érdekérvényesítés konkrét képviselőjére pedig leginkább a határ menti települési és térségi önkormányzatok, középszintű intézmények és szervezetek az alkalmasak (Rechnitzer 1999).

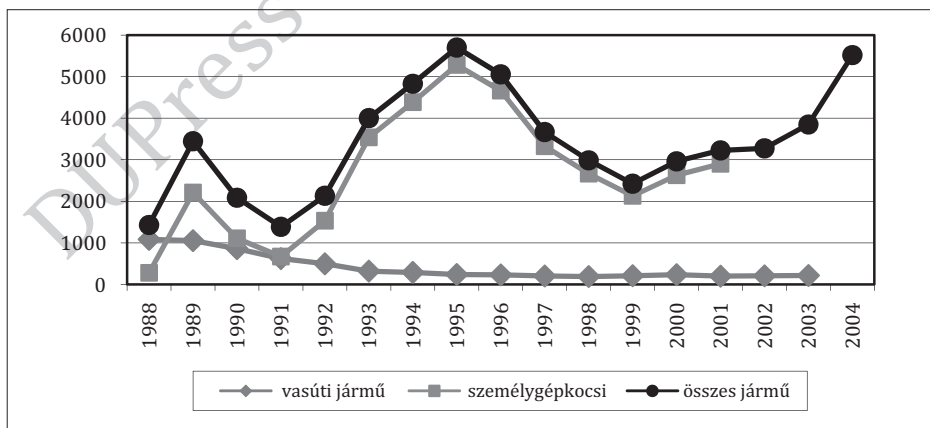
Az elmondottak is azt támasztják alá, hogy a határon átnyúló regionális együttműködésben az euroregionális szerveződések mellett – akár annak keretei között – minden bizonnyal meghatározó szerephez jutnak a jövőben a határ régiók egyes kistérségei, településegységei és -szövetségei, de leginkább a *határ menti regionális centrumvárosok*. Ezért is annyira fontos, hogy a nagy ívű szervezeti rendszerek (eurorégiók) létrehozásán túl a kistérség-település, város-város érintkezések vagy városszövetségek jöjjenek létre (15. ábra). A hasonló nagyságú és szerepkörű városok hálózatba szervezése – elsőként az infrastrukturális rendszerek megújításával – nagy lendületet nyújthat a határ menti együttműködéseknek a magyar-ukrán határ két oldalán is.

SCHENGEN ÁRNYÉKÁBAN

Ami a *határforgalmi tendenciák* alakulását illeti a rendszerváltást követően, a 136,7 km hosszú magyar-ukrán határszakasz mentén 1989 előtt egyetlen nemzetközi határátkelőhely, *Záhony-Csop* működött, amely a nemzetközi személy- és teherforgalom számára egyaránt igénybe vehető volt közúton és vasúton is. Talán a kelet-közép-európai rendszerváltó folyamat hatására is, 1989-ben négy új határátkelőt nyitottak: *Beregsurány, Tiszabecs, Lónya* és *Barabás* településeken, amelyek közül az utóbbi kettőt csak kishatárforgalmi engedéllyel lehetett igénybe venni, egészen annak felszámolásáig, 2003 novemberéig.

A határforgalom 1988 és 2004 között hullámzó jelleggel, olykor nagy ingadozásokkal sokszor változott. Az egyik legszembetűnőbb fordulat a járműforgalomban volt megfigyelhető. A vasúti járművek száma az 1988-as szint ötödére esett vissza, és meghatározóvá vált a személygépkocsi-forgalom. A vasúti forgalom a keleti piacok beszűkülésével 1995-ig folyamatosan visszaesett, azóta pedig alacsony szinten stagnál, ezzel szemben a személygépkocsik száma meredeken emelkedett, majd 1999-ig kissé visszaesett, de azóta ismét növekszik, s őrzi vezető szerepét (20. ábra).

A személyforgalom alakulása az elmúlt másfél évtizedben a járműforgalomhoz igazodott, s fontos sajátossága, hogy alkalmazkodni igyekszik a megélhetési kereskedelem lehetőségeihez. 1988-ban még csak alig több mint 2,1 millió fő lépte át a határt, aztán a politikai enyhülés és az ezzel párhuzamos határnyitás következtében soha nem tapasztalt utazási láz vette kezdetét. Ennek nyomán 1989-ben több mint ötszörös volt a forgalommnövekedés. A személyforgalom egy részét a tranzitutasok tették ki. A kárpátaljaiak elsődleges utazási célja az ekkor ott nagyon népszerű Jugoszlávia volt, valamint igen intenzív (több mint egymillió fő!) volt ebben az időszakban a bevásárlóturizmussal foglalkozó lengyel állampolgárok tranzitforgalma is. Ezután 1991-ig tartó csökkenés következett be (a záhonyi kishatárforgalom megszűnt, a tranzitutazások visszaestek). Később egy újabb emelkedési periódus következett, amelynek 1995-ös csúcsán több mint 15 millióan lépték át a magyar–ukrán határszakaszt (6. táblázat, 21. ábra). Az 1996–98-ban életbe lépett ukrán vámtörvények bevezetése óta (élelmiszerek és műszaki cikkek bevitelének korlátozása, magasabb vámok bevezetése) 1999-ig csökkent a forgalom, azóta pedig lassú ütemben ismét emelkedik. Jelenleg a legjövedelmezőbb határhoz kapcsolódó tevékenység az alacsony ukrainai árak miatt az üzemanyag-turizmus és a dohányárak forgalmazása (Baranyi 2007).

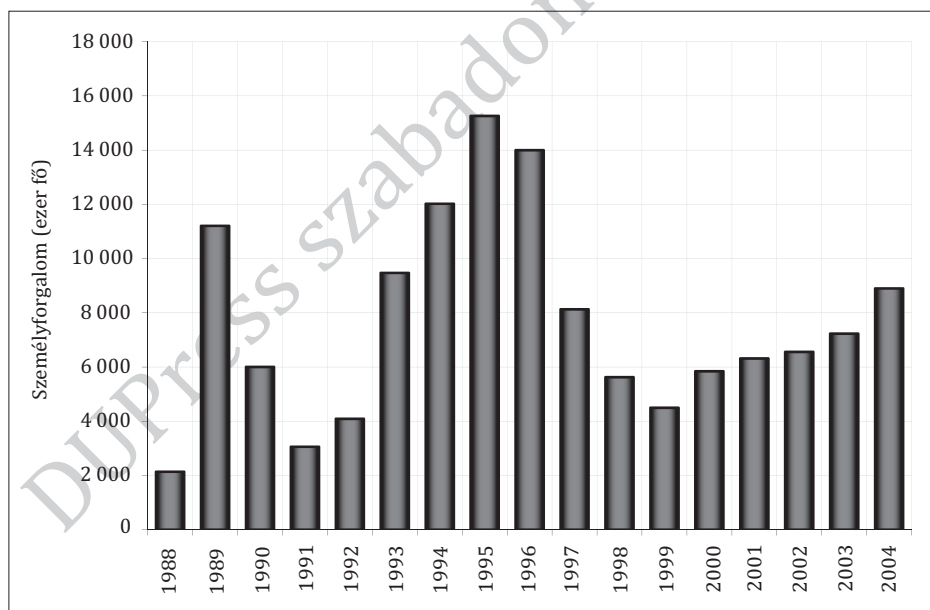
20. ÁBRA. A vasúti és a személygépkocsi-forgalom alakulása a magyar–ukrán határszakasz átkelőin, 1988–2004

Forrás: A Nyírbátori Határőr Igazgatóság adatai (2004) alapján szerk.: Dancs L.

6. TÁBLÁZAT. A határforgalom alakulása magyar–ukrán relációban, 1996–2005

Év	Összes határátlépés		Ebből: tiltott határátlépés (illegális migráció)	
	fő	%	fő	az összes százalékában
1996	14 000 189	100,0	70	0,0005
1997	8 129 924	100,0	321	0,0040
1998	5 596 996	100,0	870	0,0155
1999	4 498 146	100,0	938	0,0208
2000	5 845 869	100,0	862	0,0147
2001	6 316 413	100,0	1287	0,0204
2002	6 558 751	100,0	807	0,0123
2003	7 236 594	100,0	128	0,0018
2004	8 902 318	100,0	65	0,0007
2005	7 429 433	100,0	79	0,0011

Forrás: BM Határőrség adatbázisa.

21 ÁBRA. A személyforgalom alakulása a magyar–ukrán határszakaszon, 1988–2004

Forrás: A Nyírbátori Határőr Igazgatóság adatai (2004) alapján szerk.: Dancs L.

A magyar–ukrán határforgalom viszonylatában is jelentős változásokat eredményezett a schengeni határőrizeti rend bevezetése. Ennek egyik első következményeként, 2003. november 15-től megszűnt a kishatárforgalom, egyidejűleg a határátkelők teljes nemzetközi utasforgalom számára történő átminősítése. Jelenleg az ukrán állampolgároknak vízumra van szükségük a magyarországi beutazáshoz (térítésmentes), a magyar állampolgároknak viszont csak útlevélre és az ukrainai tartózkodáshoz szükséges anyagi fedezet felmutatására. Mindezek következtében jelentősen módosult a határforgalom összetétele, hiszen míg korábban az átlépők mintegy 75%-a ukrán állampolgár volt, addig a becslések szerint ez az arány a vízumkényszer bevezetése és a magyar állampolgárok utazási feltételeinek könnyítése, az olcsó üzemanyag, számos közszükségleti cikk alacsonyabb árfekvése stb. miatt megfordult. Természetesen a megnövekedett forgalommal együtt az illegális migrációhoz kapcsolódó jogellenes cselekményeket elkövetők számának az emelkedését is magával hozta, főként Magyarország uniós csatlakozását követően. (A Magyar Határőrség Országos Parancsnokságának legfrissebb adatai szerint éves átlagban a jogellenes elkövető ukrán állampolgárok száma, erőteljes növekedést mutatva 2004-ben és 2005 első negyedében meghaladta a kétezer főt.)

A jövőt illetően, különös tekintettel a schengeni határőrizeti rend 2007. december 21-én történő bevezetésére, igen fontos szempont, hogy magyar–ukrán viszonylatban az államhatár schengeni külső jellege ellenére ne az elválasztó, hanem az összekötő szerep erősödjön, még ha Ukrajna valószínűleg egy ideig nem kerül le a vízumköteles listáról, jóllehet Magyarországnak emiatt fenn kell tartani a vízumkényszert, a határon átnyúló kapcsolatok szinten tartására komoly esély kínálkozik bizonyos kockázati tényezők ellenére is. Az már bizonyos, hogy a magyar–ukrán határ várhatóan hosszú ideig az EU (SchVE) külső határaként fog funkcionálni.

KÖVETKEZTETÉSEK

A magyar–ukrán határtérség több szempontból is *sajátos helyzetben* van, befolyásolva ezáltal a határon átnyúló kapcsolatok fejlődését is. A térség jellemzője a *határmentiség és a periféria helyzet szoros összekapcsolódása*. Jóllehet valamely terület határ menti fekvése automatikusan nem jelent perifériajellegűt, a két minősítés közötti egybeesés azonban a magyar–ukrán határrégióban szinte törvényszerű. A határmentiség ezen a tájon Trianon óta – részben a perifériaképződés, részben a halmozottan hátrányos helyzet folyamatos elmélyülése miatt – mind a mai napig általában egyet jelent az elmaradottsággal. Ezt az állapotot konzerválja részben ma is, hogy a határok elválasztó szerepe a rendszerváltás óta eltelt másfél évtizedben sem változott meg gyökeresen, különösen ami a gazdasági együttműködés fejlődését illeti. A valóban új lehetőségeket teremtő kilencvenes években az *összekapcsolódás továbbra is együtt járt az elválasztással*, ami a *határ menti együttműködésben egyszerre hordozta magában a kedvezőtlen és természetes – éppen a változó körülmények révén – a legalább ennyire kedvező hatásokat* is.

Magyarország EU-s csatlakozása új keletű problémákat is felvetett, éppen Kelet-Magyarország államhatárai mentén. Az uniós csatlakozás eredményeként, a *schengeni határok keletebbre helyeződésével a magyar–ukrán határszakasz egyben az Európai Unió külső határává vált*. Így az *államhatárok elválasztó szerepe átmenetileg még erősödhet* is, s ennek következményei esetenként „megterhelhetik” a magyar–magyar és az interetnikus kapcsolatokat egyaránt. A határok annyira áhított spiritualizálódása jelenleg is inkább csak kívánt cél, semmint valóság. Ezért mindenképpen olyan feltételek és körülmények megteremtésére kell törekedni a jövőben, amelyek a lehetőségek szerinti minimumra csökkentik az anyaország határain kívül élő magyarságra nehezedő negatív következményeket (a vízumkényszer enyhítése, a kishatárforgalom korlátozott fenntartása, a határon átnyúló kapcsolatok aktivizálása stb.).

A határon átvélő kapcsolatok még mindig alacsony intenzitású fejlődésében szerepet játszik az is, hogy a nyugat-európai mintára létrejött *Kárpátok eurorégió sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket*. A nagy multinacionális és transznacionális szervezet sok más eurorégióhoz hasonlóan nem alulról jövő kezdeményezés volt, létrehozásába erőteljesen beleszóltak a nemzeti politikák és a nemzetközi körülmények is. Talán ezért sem sikerült egy nyugat-európai mintán alapuló eurorégiós modellt integrálni egy olyan rendszerbe, ahol a megfelelő gazdasági, politikai és társadalmi feltételek még nem teremthették meg. Ilyen helyzetben a Kárpátok eurorégió nem volt képes jelentős eredményeket felmutatni, a jelenlegi keretek között hatékonyan működni. Ezért is jöttek létre és formálódnak az eurorégió keretein belül kisebb, két-három oldalú interregionális szerveződések. A hatalmas nagyrégió a működésképtelenség felé sodródik, tevékenysége formális jellegű, szerepe ma már legfeljebb szimbolikus értékű. Ebből a válságból két kiút kínálkozik, az egyik a bizottsági típusú működésről a projekt típusú működésre való átállása, a másik pedig a nagy ívű határközi szervezeti rendszer mellett és/vagy helyett a kisebb léptékű intézményi formák (kistérségi, városközi, határ menti településszövetségi stb.), együttműködések szerepének felértékelődése és előtérbe kerülése.

A magyar–ukrán tapasztalatok birtokában az is megállapítható, hogy a különféle *euroregionális és interregionális szervezetek* minden problémájukkal együtt a *határ menti együttműködések eredményes formáinak* ígérkeznek a területi fejlődésbeli és fejlettségi különbségek mérséklése terén. A Magyarország csatlakozása által teremtett új helyzetben az EU immár külső – jobbik esetben csak átmeneti jellegű – határai mentén ez a *kiegyenlítő hatás* lehetővé teszi, hogy a rendszerint periferikus, olykor halmozottan hátrányos helyzetű határ menti területek felzárkózhassanak, sőt integrálódhassanak a fejlettebb területekhez. Az interregionális szervezetek nemcsak Magyarország uniós csatlakozásával létrejött schengeni külső határok kedvezőtlen hatásait mérsékelhetik, hanem a határközi együttműködések révén elősegíthetik az uniós források megszerzését és hatékonyabb felhasználását. Végül, de nem utolsósorban ezek a szervezetek kiemelkedően fontos keretei, ha tetszik műhelyei is a lokális és a regionális identitás formálásának. Ehhez viszont a jövő-

ben is fölöttébb kíváncsi a nyugat-európai példák tanulmányozása, a tapasztalatok hasznosítása, ám nem elegendő csupán Nyugat felé figyelni, hanem a „keleti kapukat” tágabbra kell nyitni, még a schengeni szabályozás által szigorított körülmények közepette is.

A magyar–ukrán határregiónak sajátos helyzetéből eredően még inkább szembe kell nézni az új kihívásokkal. A jórészt öröklött történelmi és a jelenleg is meglévő egyéb etnikai problémák miatt az Európai Unió külső, schengeni normáknak megfelelő határai akadályozhatják a már formálódó gazdasági és egyéb szomszédsági kapcsolatokat, s a határ menti periferikus területek további leszakadását eredményezhetik a vizsgált térségben. Másrészt viszont az uniós tagság a források bővülése révén új lehetőségeket is kínál a határon átnyúló kapcsolatok fejlesztése szempontjából is. A kérdés csupán az, hogy a határ mentén élők milyen választ tudnak majd adni az új kihívásokra, képesek lesznek-e megérteni, hogy az államszocialista rendszer központi irányítású gyakorlatával szemben az egységesülő Európában saját kezükbe kell venniük a sorsukat, s fel kell vállalniuk a döntéseik ódiumát. Ha sikerül megragadni a kínálkozó lehetőségeket, a térség jó esélyt kap arra, hogy a múltból hozott problémákon túllépve, a határon átnyúló együttműködésekben rejlő lehetőségeket kiaknázva kitörjön hátrányos helyzetéből. Megújult vagy új és hatékonyan működő határközi intézményi struktúrák létrehozása, megfelelő tartalommal történő feltöltése, a „narancsos forradalom” által elindult kedvező változások folytatásaként Ukrajnának a „terjeszkedő” Európához való közeledése – távlatosan akár az EU-hoz történő csatlakozása – döntően hozzájárulhat a magyar–ukrán határregióban az államhatár összekötő (híd-) szerepének az erősödéséhez, a Trianonban szétterjedt regionális térszerkezeti egységek és funkciók „újraegyesítéséhez”. A tét Ukrajna számára sem kicsi, hiszen az európai közösség felé vezető egyik út Magyarországon át, jórészt éppen a határregiók javuló együttműködésén keresztül vezethet.

Irodalom

- BALCSÓK ISTVÁN (2003): A diplomásoktól a napszámosokig – külföldiek a „keleti végek” munkaerőpiacán. In SÜLI-ZAKAR ISTVÁN (szerk.): Határok és határmentiség az átalakuló Közép-Európában. Nemzetközi tudományos konferencia kötete. Debrecen, 2002. szeptember 30. – október 1. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 160–168.
- BALCSÓK ISTVÁN – BARANYI BÉLA – DANCs LÁSZLÓ (2005): A magyar–román és a magyar–ukrán határregiók háttértanulmánya. In BARANYI BÉLA (szerk.): Az Európai Unió külső határán: Együttműködések Magyarország keleti államhatárai mentén. Debrecen, MTA Regionális Kutatások Központja Debreceni Osztály, 19–70. (EXLINEA EU 5. Nemzetközi Kutatási Keretprogram.)
- BARANYI BÉLA (1999): A „periféria periferiáján” – a határmentiség kérdőjelei egy vizsgálat tükrében az Északkelet-Alföldön. *Tér és Társadalom*, 4. 17–44.
- BARANYI BÉLA (2000): A határmentiség, a határon átnyúló kapcsolatok és a vidékfejlesztés összefüggései a Bihari Vállalkozási Övezet rurális területein. In KOVÁCS TERÉZ

- (szerk.): Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 389–396.
- BARANYI BÉLA (2002a): Euroregionális szervezetek és új interregionális szerveződések Magyarország keleti államhatárai mentén. *Magyar Tudomány*, 2002. 11. 1505–1518.
- BARANYI, BÉLA (2002b): Before Schengen – Ready for Schengen. Euroregional Organisations and New Interregional Formations at the Eastern Borders of Hungary. Pécs, Centre for Regional Studies (Discussion Papers, 38.).
- BARANYI BÉLA (szerk.) (2001): A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja.
- BARANYI BÉLA (2004a): A határmentiség dimenziói. Magyarország és keleti államhatárai. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó (Dialóg Campus Szakkönyvek, Területi és Települési Kutatások, 22.).
- BARANYI BÉLA (2004b): Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről és következményeiről. *Tér és Társadalom*, 2. 1–21.
- BARANYI BÉLA (2007): A határmentiség dimenziói Magyarországon. Új átdolg. kiad. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó (Studia Regionum).
- BARANYI, BÉLA – BALCSÓK, ISTVÁN – DANCs, LÁSZLÓ – MEZŐ, BARNA (1999): Borderland Situation and Peripherality in the North-Eastern Part of the Great Hungarian Plain. Pécs, Centre for Regional Studies (Discussion Papers, 31.).
- BARTA, GYÖRGYI (ed.) (2006): Hungary – the New Border of the European Union. Pécs, Centre for Regional Studies, 2006. Discussion Papers, 54.
- DANCs LÁSZLÓ (2004): A határforgalom és a határ menti lakossági kapcsolatok jellegzetességei a magyar–ukrán határ mentén a rendszerváltástól az uniós csatlakozásig – *A határ menti együttműködések lehetőségei és korlátai Magyarország és Ukrajna között*. Ukrán Tudományos Akadémia Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Kutatóintézet–MTA Debreceni Akadémiai Bizottság – Nyíregyházi Főiskola Európai Tanulmányok Központja, Nyíregyháza–Ungvár.
- DANCs LÁSZLÓ (2007): Határmentiség és határon átnyúló kapcsolatok. In BARANYI BÉLA (szerk.): Észak-alföld. Kárpát-medence régiói 8. 434–437. (Kézirat).
- ENYEDI GYÖRGY (1996): Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület (Ember, település, régió).
- ENYEDI GYÖRGY (2005): Európa peremén? In NAGY ERIKA – NAGY GÁBOR (szerk.): Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periferián. III. Alföld Kongresszus (2003. november 28–29., Békéscsaba). Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba, 7–11.
- ÉGER GYÖRGY (2000): Regionalizmus, határok és kisebbségek Kelet-Közép-Európában. Budapest, Osiris (*Pro Minoritate Könyvek*).
- ERDŐSI FERENC (1996): A Kárpát-medence közlekedési hálózatának alakulása és nemzetközi kapcsolódásai. In FRISNYÁK SÁNDOR (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete és a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszék, 225–238.
- ERDŐSI FERENC – TÓTH JÓZSEF (szerk.) (1988): A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái. Az 1986. november 4–5-én Szombathelyen tartott tudományos tanácskozás anyaga. OKKFT Ts.2/2 „A terület- és településfejlődés társadalmi-gazdasági folyamatai Magyarországon” c. program. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, Ts-2/2 Programiroda.
- GOLOBICS PÁL – TÓTH JÓZSEF (1999): A nemzetközi regionális együttműködés és Magyarország térszerkezete. In TÓTH JÓZSEF – WILHELM ZOLTÁN (szerk.): Változó kör-

- nyezetünk. Tiszteletkötet Fodor István professzor úr 60. születésnapjára. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem TTK Földrajzi Intézet – MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, 7–22.
- HAJDÚ ZOLTÁN (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Budapest–Pécs, Dialóg Campus (Studia Regionum)(Területi és Települési Kutatások, 17.).
- HORVÁTH GYULA (2005): A Kárpát-medencei régiók közös kohéziós politikájáról. In BARRANYI BÉLA (szerk.): Közelítések. A határon átnyúló kapcsolatok kilátásai és a mezőgazdaság regionális kérdései az Európai Unió keleti peremén. MTA Regionális Kutatások Központja, Debrecen, 13–28.
- ILLÉS IVÁN (2002): Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók. Budapest–Pécs, Dialóg Campus (Dialóg Campus Szakkönyvek)(Studia Regionum) (Területi Kutatások, 19.).
- KRUPPA ÉVA (2003): Határ menti együttműködés az Európai Unióban és Közép-Európában. PhD-értekezés. Budapest (kézirat).
- MAJDÁN JÁNOS (2002): A vasút szerepe a határok kialakulásában. In PÁSZTOR CECÍLIA (szerk.): „...ahol a határ elválaszt” – Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Balassagyarmat–Várpalota, Nógrád Megyei Levéltár, 100–115. (Nagy Iván Könyvek)(Kárpátia Könyvek).
- NOVOTNY GÁBOR (2003): Határon átnyúló regionális hálózatok Európában. PhD-értekezés. Pécs, 2003. március (kézirat).
- PALOTÁS ZOLTÁN (é. n.): A békeszerződések katasztrofális következményei. Szenci Molnár Társaság.
- PÁL ÁGNES (2003): Dél-alföldi határvidékek. A magyar–szerb–román határ menti települések társadalom- és gazdaságföldrajzi vizsgálata. Pécs, Bornus Ny.
- RECHNITZER JÁNOS (1997): Eurorégió-vázlatok a magyar–osztrák–szlovák határ menti térségekben. *Tér és Társadalom*, 1997. 2. 29–58. o.
- RECHNITZER JÁNOS (1999): Határ menti együttműködések Európában és Magyarországon. In NÁRAI MÁRTA – RECHNITZER JÁNOS (szerk.): *Elválaszt és összeköt – a határ*. Társadalmi-gazdasági változások az osztrák–magyar határ menti térségekben. Pécs–Győr, MTA Regionális Kutatások Központja, 9–72.
- ROMSICS IGNÁC (2001): A trianoni békeszerződés. Budapest, Osiris.
- RÓNAI ANDRÁS (1989): Térképezett történelem. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- RUTTKAY ÉVA (1995): Határok, határmentiség, regionális politika. *Comitatus*, 12. 23–35.
- SALLAI JÁNOS (1995): Magyarország történeti határai a térképeken. Budapest, Püski.
- SALLAI JÁNOS (2002): Határkapcsolat, kishatárforgalom Magyarország északkeleti határai mentén. Debrecen, DE Néprajzi Tanszék (kézirat).
- TÓTH JÓZSEF (1996): A Kárpát-medence és a nemzetközi regionális együttműködés. In PÁL ÁGNES – SZÓKONYÉ ANCSIN GABRIELLA (szerk.): Határon innen – határon túl. Szeged, JATE Gazdasági Földrajzi Tanszék – JGYFT Földrajzi Tanszék, 27–43.
- TÓTH JÓZSEF – GOLOBICS PÁL (1996): Régiók és interregionális kapcsolatok a Kárpát-medencében. In FRISNYÁK SÁNDOR (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Besenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszék, 107–119.

ADALÉKOK A HATÁRMENTISÉG ÚJRAÉRTELMEZÉSÉHEZ MAGYARORSZÁGON

Bevezető

Az első világháborút követő radikális geopolitikai átrendeződés új államok és államhatárok sokaságát hozta létre a Kárpát-medence egészét is magában foglaló Közép-Európában. A nagyhatalmi alkuk eredményeként kialakított új nemzetállami keretek viszont hosszú időre a regionális fejlődés, az interregionális kapcsolatok kiszélesítésének gátjává, mi több legfőbb akadályává váltak Köztes-Európa államaiban, mindenekelőtt Magyarország határ menti kapcsolataiban. Túl ezen az új helyzettel együtt járó ellenséges viszony és a bizalmatlanság légköre nem kedvezett a szomszédsági kapcsolatoknak. A Kárpát-medence térképét drasztikusan átrajzoló trianoni békeszerződés (1920) alapján meghúzott, erősen elválasztó jelleggel funkcionáló államhatárok, a példátlan nagyságrendű terület- és népességvesztés mellett ugyanis gazdasági-társadalmi, infrastrukturális és etnikai értelemben addigra már szervesen összetartozó térszerkezeti egységeket, régiókezdeményeket, sőt valóságos régiókat szabdaltak szét. Magyarországnak az elkövetkező évtizedekben emiatt a határ menti kapcsolatrendszerét újra kellett pozicionálnia. A határokon átvéelő együttműködést máig hátráltató legsúlyosabb következménye a gazdasági-társadalmi viszonyrendszerek minden összetevőjét érintő korábbi, viszonylag egységes térszerkezet „széttöredezése”, következésképpen a külső (határ menti) perifériák kialakulása lett az államhatárok mindkét oldalán (Baranyi 2007).

A periférijelleg felszámolása, a Kárpát-medencét korábban megosztó politikai államhatárok elválasztó szerepének mérséklése, a hajdanvolt gazdasági-térszerkezeti és települési vonzásokapcsolatok helyreállítása, a határrégiók kohéziójának erősítése, főként pedig a jó szomszédsági viszony, közelebből a magyar-magyar és az interetnikus kapcsolatok javítása régtől fogva kölcsönösen fontos nemzetpolitikai érdek a szomszédos országok együttműködésében. A felsorolt elvárások megvalósítását szolgálhatja a jövőben az európai integrációs és a Schengen-folyamat kibontakozása nyomán jelenleg zajló paradigmaváltás, azaz a határ menti szerep újraértelmezése és a jövőalternatívák felvázolása az érintkező határrégiók kapcsolatában.

Az európai közösség országaiban zajló, a határon átnyúló kapcsolatok tartalmában és minőségében egyre erőteljesebben megmutatkozó *paradigmaváltás*, más szóval az interregionális együttműködés új típusú intézményi struktúrái nemcsak a külső perifériák felszámolásához, az elmaradott határrégiók felzárkóztatásához

és a kohéziós folyamatok elmélyítéséhez jelenthetnek hatékony hozzájárulást Kelet-Közép-Európa rendszerváltó országaiban, hanem a *határok nélküli együttműködés* erősítéséhez, távlatilag pedig a „határok nélküli Európa” gondolatának megvalósításához is. A tagországok és a csatlakozásra váró országok számára a határmentiség új dimenziói elsősorban a kisebb léptékű és közvetlenebb bi- és trilaterális együttműködések, város-város, kistérség-kistérség, településszövetségi kapcsolatok, valamint a közelmúltban új jogintézményként 2006-ban létrejött *European Grouping of Territorial Cooperation* (EGTC) határközi szervezetek, kvázi „mini-eurorégiók” erősödését jelentik, mindenekelött a schengeni belső határok mentén. A területfejlesztési tevékenységek teljes körét érintő új típusú együttműködések, az *Európai Területi Együttműködési Csoportosulások* (EGTC) vagy újabb megnevezéssel *Európai Területi Társulások* (ETT) jogi kereteinek megjelenésével egy időben pedig fokozatosan erősödnek a tagállamok regionális és helyi szervezeti keretei közti új típusú közös tevékenységek a határtérségekben. Magyarország és a belső schengeni határok mellett elhelyezkedő szomszédjai esetében, a határon átnyúló kapcsolatokban bekövetkezett nyilvánvaló paradigmaváltás miatt a határ-régiók és a határon átnyúló együttműködések elősegíthetik a határtérségek közötti összekötő (híd-) szerep erősödését, a korábbi gazdasági és infrastrukturális térszerkezeti és egyéb integrációs kapcsolatok, hálózati rendszerek újjászerveződését, optimális esetben erősítve ezzel az egész Kárpát-medence társadalmi-gazdasági kohézióját.

A határmentiség jellemzőiről

A határmentiség, a határ-régiók és a határon átnyúló együttműködések növekvő szerepét bizonyítja manapság a „bővülő Európában”, hogy jelenleg az EU területének közel felét a határ-régiók vagy államhatárok által érintett térségek alkotják, a tagországok lakosságának pedig mintegy harmada él határ-régiókban. Az integrálódó Európában az átlagosnál is gyakoribb az államhatárok találkozása, magas az úgynevezett *határsűrűsödési metszéspontok* száma. Különösen igaz ez Magyarország esetében, amelyet találóan „határ menti ország” (Hajdú 2000) jelzővel is szoktak illetni, miután – centrális fekvése miatt is – 2242 km hosszú államhatárai mentén hét országgal is szomszédos, a hét nagyrégió mindegyike, a 19 megye közül 14 és 174 kistérség egyharmada közvetlenül érintkezik valamelyik államhatárral, a települések tíz százaléka határ menti, illetve 43%-a határ közeli fekvésű, területének és népességének pedig több mint egyharmada a határ-régiókban él (vö. 329, 5. ábra).

Azon túl, hogy az integrálódó Európában határ-régiók általában a tagországok közötti történeti, regionális, gazdasági, társadalmi, etnikai, kulturális és környezeti problémák és konfliktusok területei. Az Európai Unióban, mindenekelött a keleti bővítést követően meglehetősen általános sajátosság a *határmentiség* és a *periferikus jelleg* egybeesése. Régtől fogva nyilvánvaló tény a nyugat- és a kelet-európai

határrégiók közötti *centrum–periféria viszony kontinentális jelenléte*. Ez abban mutatkozik meg, hogy míg Nyugat-Európában a határrégiók perifériaszerepe kevésbé súlyos társadalmi-gazdasági gond, fejlettségi szintjük a kontinens keleti feléhez képest kedvezőbb, addig Kelet-Közép-Európában a hátrányos helyzet akkumulációja erős. Az átlagosnál súlyosabb következményekkel jár, többnyire perifériák – nem ritkán a még hátrányosabb helyzetű „perifériák perifériái” – találkoznak a perifériákkal, halmozottan hátrányos helyzetű térségekkel, mint például az öt ország (Lengyelország, Magyarország, Románia, Szlovákia, Ukrajna) határrégióinak metszéspontjában elhelyezkedő Kárpáti régió esetében (Illés 2002).

Szigorúan a regionális (területi) tudomány szemszögéből közelítve a határmentiség kérdésköréhez Európában, különösképpen „köztes Európában”, a *geopolitikai aspektusok* és a *periferikus jelleg* témaspecifikus értelmezése a mai viszonyok közepette is a legfontosabb kérdések közé tartozik. Magyarország helyzetét tekintve aligha kétséges, hogy a határmentiség régtől fogva megkülönböztetett jelentőséggel bír mindkét szempontból.

A ma már hét szomszédos ország által körülvett Magyarország *földrajzi, geopolitikai értelemben* a Kárpát-medence, Kelet-Közép-Európa, sőt az egész kontinens centrumában elhelyezkedő ország esetében a határmentiség szerepe gazdasági, társadalmi, kulturális és etnikai szempontból egyaránt nehezen relativizálható, különösen a történelmi előzmények ismeretében. Számára a kérdés kiemelt nemzetpolitikai jelentősége több mint nyilvánvaló. Az érintkező határtérségek közül, mintegy a „*határok nélküli Európa*” víziójaként az úgynevezett *schengeni belső határokat*, a magyar–szlovák, a magyar–osztrák és a magyar–szlovén, míg a *külső határokat* a szigorúan ellenőrzött magyar–ukrán, a kevésbé korlátozó jellegű magyar–román, magyar–szerb s magyar–horvát államhatárok alkotják, igaz meglehetősen eltérő jelleggel. Közülük legkorábban várhatóan a magyar–román relációban szűnik meg a hagyományos szerepkörű államhatár, a magyar–horvát, s még inkább a magyar–szerb viszonylatban erre még éveket kell várni. Mindazonáltal az államhatárok leépülése, legújabb leleményes szófordulattal a „*határmentesülés*” *folyamata* (Pásztor 2013) aktuálissá teszi a határon átnyúló kapcsolatokban zajló új helyzet értelmezését.

Ami a *határmentiség és a perifériajelleg* egybeesését illeti, ez a szoros összefüggés minden bizonnyal Magyarország esetében mutatható ki a legnyilvánvalóbban. Széles körben ismert körülmény, hogy a trianoni döntés következtében az új, úgynevezett *vasút szabta politikai államhatárok* (Palotás é. n.) drasztikusan szétszabdalták a korábbi regionális kapcsolatokat, természeti tájakat és gazdaságföldrajzi egységeket szelve keresztül. Szétesett a gazdasági-társadalmi, infrastrukturális és humán viszonyrendszerek minden összetevőjét meghatározó egységes térszerkezet. Az Alföld peremi vásárvárosok és az azokat összekötő transzverzális közút- és vasútvonalak, valamint az egykori vonzásközpontok fejlett ellátó és szolgáltató központokkal történt elvesztése következtében a trianoni Magyarország – különösen keleti, északi és délkeleti – államhatárai mentén jelentős városhiányos területek keletkeztek (vö. 352, 2. ábra), úgynevezett *kettős perifériák* alakultak ki.

Az új helyzetben a Kárpát-medencén belüli politikai államhatárok között az egyes államok térszerkezete csak szerves folyamatokat fékező politikai korlátok között fejlődhetett, a belső kapcsolatrendszer intenzitása és textúrája sokkal nagyobb, erősebb, illetve sűrűbb lett, mint a határ menti térségeké, nem is szólva a határon átvélő regionális együttműködés fejlődésének a korlátairól. Eközben szinte törvényszerű és intenzív folyamattá vált a határ menti sávban zajló *sokirányú perifériaképződés*. Ez a körülmény mind a mai napig szinte jövőhatárként megterhelte a határon átvélő együttműködések ügyét, a kapcsolatok fejlesztését (Ruttkay 1995; Tóth 1996; Golobics 1996).

A határmentiség problematikája ma már Magyarországon legjellemzőbb módon az országot övező határszakaszok túlnyomó többségében a periféria-helyezettel, azaz a halmozottan hátrányos helyzettel illusztrálható, amely nyomán többnyire *kettős értelemben is perifériákká váltak*. Ez egyfelől azt jelentette, hogy a korábbi országon belüli, úgymond „mélységi” elhelyezkedésből egy – elválasztó szerepet betöltő – új politikai államhatár „szélére”, valaminek a „végére” szorultak, másfelől pedig elveszítették egykori, a határ túloldalára szakadt centrumukat, ami újfent a periféria-helyzet akkumulációját idézte elő. Ezek a határ menti területek Trianon után kevésbé voltak képesek integrálódni az ország gazdasági életébe, nehezen tudtak – és tudnak – bekapcsolódni a területi munkamegosztásba, ma is alig van kapcsolatuk a szomszédos határrégiókkal, a határon túl fekvő jelentősebb városokkal, hiszen a határrégiók között nagy fejlettségbeli különbségek alakulhatnak ki (Hardi 2000).

Jóllehet a határmentiség önmagában nem jelent szükségszerűen hátrányt, sőt bizonyos esetekben előnyös is lehet, nem hagyható figyelmen kívül az árnyaltabb összefüggés sem, amely szerint valamely terület határ menti fekvése ugyan nem jelent eleve periféria-jelleget, ám a két minősítés közötti egybeesés rendszerint több mint véletlen. Aligha kétséges azonban, hogy a *Magyarországot övező határrégiók többségében a határmentiség Trianon óta* – részben a perifériaképződés sajátosságai miatt – *általában az elmaradottság szinonimája ma is*.

Magyarország legkiterjedtebb válságövezeteinek tekinthető többek között az északkelet-magyarországi hármas határszél vagy éppen a délnyugat-magyarországi határrégió. Éppen ezeknek a határ menti perifériáknak a felszámolása terület-, vidék- és településfejlesztési szempontból történő felzárkóztatására, az *átjárható államhatárok* megteremtésére kínálnak jó esélyt a határon átvélő kapcsolatok megújulását szolgáló törekvések az EU-tagországok, illetve a csatlakozásra váró országok kapcsolatában (Enyedi 1996).

Kihívások és válaszok – paradigmaváltás a határmentiségben

Az európai integráció és regionalizáció új kihívásaira az integrálódó Európa a nemzetközi együttműködés különböző formáival keresett válaszokat. Az 1980-as és 1990-es évek fordulóján Kelet-Közép-Európában lezajlott *politikai rendszerváltás*

nyomán, később az EU keleti bővítését (2004, 2007, 2013) követően, valamint a határőrizeti rendszer leépítését célzó *Schengen-folyamat* hatására a Kárpát-medencében is új lehetőségek teremthetők, amelyek az államhatárok merev elválasztó szerepének korlátozását, végső soron felszámolását, a határon átnyúló kapcsolatok kiszélesítését és a külső perifériák felzárkóztatását ígérték ebben a történelmi-politikai, gazdasági-társadalmi és etnikai problémákkal terhelt térségben. A határmentiség jellegét érintő új kihívásokra adott megfelelő válaszok megtalálása, mindenekelőtt a „*határokat átívelő régiók*” gazdasági-társadalmi helyzetének erősítése miatt is, Magyarország alapvető nemzeti érdeke az 1920. évi trianoni békeszerződés nyomán széttöredezett *gazdasági-társzerkezeti és települési vonzásokapcsolatok* újraszervezése, a Kárpát-medencét megosztó politikai államhatárok elválasztó jellegének mérséklése, a megfelelő módon *átjárható államhatárok* megteremtése, a határon átívelő kapcsolatok fejlesztése. A folyamat kiteljesedése természetesen nem nélkülözheti a szomszédos országok együttműködését sem. Mindez pedig kedvező hatást gyakorolhat a *szomszédsági*, s nem utolsósorban a *magyar-magyar és az interetnikus kapcsolatok alakulására*. A határon átnyúló együttműködésben is olyan körülmény megteremtésére kell törekedni, amely a lehetőségek szerinti minimumra csökkenti az anyaország határain kívül élő magyarságra nehezedő negatív hatásokat. A kapcsolatok jövője szempontjából ez az igazi kihívás Magyarország és szomszédjai határ menti együttműködésében.

A külső (határ menti) periféria-helyzet kölcsönös felszámolásában és a kohéziós folyamatok erősítésében várhatóan megkülönböztetett szerephez jut az a gyökeres változás, ha tetszik *paradigmaváltás*, amely az európai integráció és a Schengen-folyamat eredményeként – Magyarország esetében a *Schengeni Végrehajtási Egyezmény 2007. december 21-én történt teljes körű bevezetésével* a határon átnyúló kapcsolatok jellegét, tartalmát és formáit illetően máris elkezdődött. A határmentiség új dimenziói elsősorban a kisebb, konkrét bi- és trilaterális intézményesült interregionális együttműködések előtérbe kerülését jelentik, mindenekelőtt a schengeni belső határok mentén. Az új típusú *határközi intézményi struktúrák* kiépülése, interregionális szerepük és funkciójuk erősödése végső soron a *határ menti kapcsolatokban Európa-szerte zajló paradigmaváltás lényegét érintik*.

A határon átnyúló együttműködés új intézményi kereteinek az átalakulása szempontjából döntő jelentőségű változás fejeződik ki többek között abban, hogy a korábbi *nagy ívű határközi szervezeti rendszerek* helyett vagy keretei között (pl. *Kárpátok eurorégió, Duna-Körös-Maros-Tisza eurorégió*) a határon átnyúló régiók kapcsolatrendszerében újabban felértékelődtek és formálódnak az együttműködés *kisebb léptékű, közvetlenebb, konkrétabb és hatékonyabb* kapcsolatokat biztosító új típusú, úgynevezett *mini-eurorégiós intézményi formák*. Ilyenek például az Európai Területi Együttműködési Csoportosulások (EGTC-k), amelyek feltétel-rendszere potenciálisan már a magyar-szerb határregióban is körvonalazódik. A kivételes jelentősége ennek az intézményesülési folyamatnak elsősorban abban rejlik, hogy az *EGTC-k* olyan új típusú *jogi személyiséggel rendelkező intézményi*

formák, amelyek az érintett határrégióban együttműködő települések, különböző szintű önkormányzatok, kistérségek, állami intézmények, mikrorégiók, gazdasági szervezetek közvetlen és önkéntes államközi szerződések nélkül is teljes jogképességgel rendelkeznek, *kvázi határon átnyúló megyék, hatósági jogkörök nélkül*. Nyilvánvaló tehát, hogy egy ilyen meglévő vagy éppen szerveződő (potenciális) szervezeti keretek között valós sikerrel kecsegtethet a „határok nélküli” kapcsolatok ügye.

A *határmentiségben* és a határon átnyúló kapcsolatokban az európai integrációs és globalizációs folyamatok kiteljesedésével *kettős tendencia* figyelhető meg. Az *egyik tendencia* abban mutatkozik meg, hogy az eddig különféle eurorégiós és interregionális szervezetek – lassan csökkenő szerepkörrel – a jövőben is a határ menti együttműködések, illetve a határon átnyúló kapcsolatok fejlesztésének eredményes formái maradhatnak. A korábban intézményesült eurorégió-típusú határközi együttműködések – azon túl, hogy elősegíthetik az uniós források megszerzését és hatékonyabb felhasználását – jelentős mértékben hozzájárulhatnak Magyarország politikai és gazdasági pozíciójának átrendezéséhez is a Kárpát-medencében (vö. 375, 12. ábra).

Az előbbivel egyidejűleg kibontakozó *másik tendencia*, hogy a *nagy ívű, óriási területű, öt országra kiterjedő multinacionális határközi szervezeti rendszerek* (eurorégiók) keretében, a *nagyrégiós szerveződések* (például a Kárpátok Eurorégió Interregionális Szövetsége) mellett és/vagy helyett felértékelődnek a *kisebb léptékű intézményesült együttműködési formák szerepei*. Ilyenek lehetnek többek között a kistérségi, városközi, településszövetségi stb. kapcsolatokon alapuló *kisrégiós* (pl. Hajdú-Bihar–Bihar eurorégió, Bihar-Bihar eurorégió, Interregio), az úgynevezett *mini-eurorégiós interregionális együttműködések*, illetve a határ menti nagy- és középvárosok „*kapuvárosi*” (*gateway*) és *tranzitfunkcióinak*, illetve egyéb jogi alapokon – vagy anélkül – működő település- és intézményközi kapcsolatok szerepe.

A jövőt tekintve tehát a hatékonyabb határokon átnyúló kapcsolatépítés érdekében a gyakorta formális tevékenységet folytató, óriási kiterjedésű, ma már erősen formális jellegű, úgynevezett *bizottsági típusú együttműködések*, a *Kárpátok eurorégió* (1993), a *Duna–Körös–Maros–Tisza eurorégió* (1997), illetve a *West/Nyugat-Pannónia eurorégió* (1998) helyébe lépő kisebb határközi struktúrák, az úgynevezett *projektjellegű megyei vagy kistérségi együttműködések* szerepének erősödésére lehet számítani. Ehhez kedvező alapot teremt a Schengen-folyamat, amelynek pozitív következményeként, főként a belső határok mentén radikálisan csökken az államhatárok elválasztó szerepe, és jelentősen javul az interregionális együttműködések feltételrendszere (vö. 378, 13. ábra).

A Magyarországon megvalósult határon átnyúló interregionális együttműködésekben, illetve a potenciális eurorégiók szerveződésében már jelenleg is egyre erőteljesebben érvényesülnek a nagyvárosi, kistérségi vagy éppen megyei érdekek, mint a kevésbé vagy egyáltalán nem létező magasabb szintű regionális akaratok. A nagy eurorégiók keretei között már korábban kialakult – vagy részben kialakulóban lévő – különféle kisebb határközi struktúrák, euroregionális együttműkö-

dések és a hozzájuk kapcsolódó vállalkozói övezetek, ipari parkok stb. működési területén újabban a határon átnyúló kapcsolatok fejlődése megélénkült, sőt nem egy esetben új irányt vett. Az intézményi keretek között zajló kulturális, oktatási kapcsolatok egyaránt bővültek, és jelentős elmozdulás történt a gazdasági kooperációk terén is.

Az *interregionális együttműködés egyéb lehetséges szintjeit* tekintve a magyar területi tudományok képviselői közül sokan már a kilencvenes évek derekán megkülönböztetett hangsúlyt helyeztek a *határ menti nagyvárosoknak*, regionális centrumoknak és paracentrumoknak a nemzetközi, illetőleg regionális-interregionális együttműködésben játszott szerepére, valamint a potenciális eurorégiók létrejöttében várható közreműködésére (Golobics 1996). Az osztrák–magyar határ menti együttműködés, valamint a Nyugat-Dunántúl egészére vonatkozó vizsgálatok alapján a potenciális eurorégiók összekapcsolásának lehetséges szintjeit illetően pedig olyan fontos és újszerű megállapítások születtek, amelyek érvényessége feltétlenül kiterjeszthető az ország keleti államhatárai mentén formálódó együttműködésekre is (Rechnitzer 1999). Az újabb tudományos elemzések és tapasztalatok is egyaránt amellettszólnak, hogy az országhatárok mentén „*míni-eurorégiók*” hálózatának a létrejöttét célszerű ösztönözni, amelyek elsődlegesen *település–település, város–város, kistérség–kistérség, kistérség–járás* szintjén segítik elő az együttműködések (vö. 340, 3. ábra).

Az új típusú, kisebb kiterjedésű, egyszersmind operatívabb és hatékonyabb *együttműködések* tartós alapját, szilárd pillérét teremthetik meg az interregionális kapcsolatok megújításának. Nyilvánvaló ugyanis, hogy bármilyen meglévő vagy éppen szerveződő (potenciális) eurorégió esetében a valós regionális fejlesztő hatások indukálására és konkrét képviselőit leginkább a határ menti települési és térségi önkormányzatok, középszintű intézmények és szervezetek alkalmasak (Hardi 2004).

A közelmúltban új, sokat ígérő intézményesülési folyamat vette kezdetét Magyarországon is. A határon átnyúló kapcsolatokban lejátszódó paradigmaváltás kifejeződéseként, a területfejlesztési tevékenységek teljes körére kiterjedő együttműködések létrehozása és fenntartása céljából a határon átvívelő településközi kapcsolatok erősítését tűzte ki célul az Európai Parlament és a Tanács 1082/2006/EK rendelete (2006. július 5.). Ennek eredményeként született új jogintézmény, az *Európai Területi Együttműködési Csoportosulás (EGTC)*, később az *Európai Területi Társulás (ETT)* létrehozásával, jogi kereteinek kiépítésével határrégiók kapcsolatrendszerében a tagállamok regionális és helyi önkormányzatainak jogi személyiséggel rendelkező együttműködéseinek a megerősödése várható (Majoros 2009; Soós–Fejes 2009).

A folyamat rövid leírását adva fontos előrelépés volt, amikor a Magyar Országgyűlés által 2007. június 25-én elfogadott, az európai területi együttműködési csoportosulásról szóló XCIX. törvény lehetővé tette az Ister-Granum Korlátolt Felelősségű Európai Területi Együttműködési Csoportosulás létrehozását 2008. május 6-án. Az Európai Unióban másodikként, 47 magyarországi és 39 szlovákiai önkormányzat részvételével, a területfejlesztés teljes körére kiterjedő együttmű-

kódés szándékával létrehozott EGTC adminisztratív feladatait továbbra is a már korábban (2003) létrejött Ister-Granum eurorégió ügynöksége látja el. Maga az eurorégió elnevezés megmaradt ugyan, de csak földrajzi értelemben. A térségfejlesztési intézmények viszont az új EGTC keretein belül működnek tovább. A Fővárosi Bíróság 2008. november 12-én jogerőssé vált, EGTC-t bejegyző határozatával az új szervezet jogilag is megkezdhetette működését (Soós-Fejes 2009).

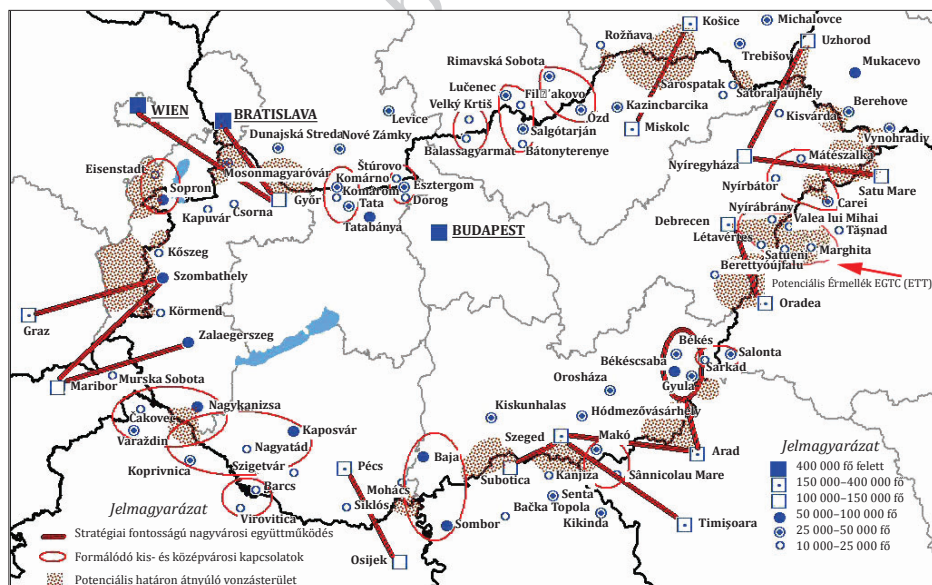
A kezdeteket követően szomszédos települések, illetve önkormányzatok, határ menti kistérségek és gazdasági szervezetek között terület- és településfejlesztési céllal és az összehangolt fejlesztések és az európai uniós és hazai pénzügyi források közös felhasználásának, illetőleg a partnerségi kapcsolatok erősödésének a szándékával számos EGTC/ETT jött létre Magyarország határrégióiban (*Abaúj-Abaújban EGTC; Bodroglő EGTC; Ung-Tisza-Túr-Sajó EGTC; Karszt-Bódva EGTC; Érmellék térségében az Európa-kapu ETT*, illetve formálódik *Szeged és Szabadka ETT*-típusú intézményesülő együttműködése). A Magyarország államhatárait átívelő régiókban létrejött, illetve formálódó új típusú területi együttműködési csoportosulások száma immár elérte a tizenötöt.

A jelenlegi magyarországi trendek alapján megállapítható, hogy a lokális típusú együttműködések választják elsősorban az új jogintézményként tevékenykedő együttműködési formát. Az első tapasztalatok alapján máris jól érzékelhető, hogy a ma létező jogi eszközök közül az EGTC és/vagy az ETT (Európai Területi Társulások) csoportosulások azok, amelyek mérettől és a résztvevők számától függetlenül a legeredményesebben tudják képviselni a közös és a lokális célokat. Ez is azt támasztja alá, hogy a határon átnyúló regionális együttműködésben az euroregionális jellegű szerveződések mellett – akár annak keretei között – meghatározó szerephez jutnak a határrégiók egyes kistérségei, településegyüttesei és szövetségei, de leginkább a határ menti nagyvárosok, az úgynevezett centrumvárosok. Ezért annyira fontos, hogy a nagy ívű szervezeti rendszerek (eurorégiók) létrehozása helyett a *kistérség-település, város-város érintkezések* vagy *városszövetségek* jöjjenek létre. Ebben a dimenzióban a kihívásoknak főként a regionális centrumvárosok és egyes paracentrumok felelnek meg, igaz ma még eltérő színvonalon (*Győr, Komárom, Balassagyarmat, Salgótarján, Miskolc, Nyíregyháza, Debrecen, Békéscsaba, Szeged, Pécs, Dunaszerdahely, Pozsony, Nyitra, Komárom, Ipoly-ság, Losonc, Kassa, Ungvár, Szatmárnémeti, Nagyváradi, Arad, Temesvár, Szabadka, Zombor, Eszék* stb.).

Az északkelet-magyarországi határszakaszon – de a keleti és részben a déli határrégiókban is – hasonló nagyságú, szerepkörű, korábban egymást jól kiegészítő *városgyűrűk* találhatók a határ két oldalán, ezek hálózatba szervezése – elsőként az infrastrukturális rendszerek megújításával – lehetséges, ami önmagában is nagy lendületet biztosítana a határ menti együttműködések ügyének. A határon átnyúló kapcsolatok építésében érthető módon egyre erőteljesebb szerep hárul a gazdasági-társadalmi szempontból stratégiai helyzetben lévő *nagyvárosok együttműködésére*. Térszerkezeti pozícióik révén a növekedési tengelyek mentén elhelyezkedő városok ugyanis az európai integráció révén megnyíló új lehetőségek közepette

mindenképpen előnyösebb helyzetbe kerültek az elmúlt időszakban a kapcsolataikat régóta építő, azonban szűkösebb anyagi erőforrással rendelkező településeknél (1. ábra).

A városi együttműködések intenzitása alapján hat típus különíthető el. Az első típusba tartoznak a Duna két partján elhelyezkedő várospárok (Komárom–Révkomárom, Esztergom–Pádkány), a vonzáskörzetükbe tartozó települések között alakultak ki a legintenzívebb és legszorosabb kapcsolatok. A második típusba tartozó együttműködések esetében nem ennyire meghatározó az egymásrautaltság, azonban szintén egy közösen kialakított stratégia mentén dolgoznak együtt, meghatározó a szerepük az euroregionális együttműködésekben (pl. Debrecen–Nagyvárad, Miskolc–Kassa, Szeged–Arad–Temesvár–Szabadka stb.). A harmadik csoportba azok a kis- és középvárosok tartoznak, ahol az együttműködések „hagyományosnak tekinthető formái” mellett jelentősebb gazdasági kapcsolatok is kialakultak (pl. Mátészalka–Nagykároly, Makó–Nagyszentmiklós, Záhony–Csap). A negyedik típust hivatalos, hosszú távra visszanyúló, elsősorban a közös történelmi gyökerekre, kulturális értékekre épülő együttműködések jellemzik (pl. Fehérgyarmat–Nagyszőlős, Beregszász–Vásárosnamény). Az ötödik csoportba azok az együttműködések sorolhatók, amelyek egy-egy konkrét cél, fejlesztés megvalósítása érdekében jöttek létre (pl. Létavértes–Székelyhíd határátkelő megépítése érdekében). Az együttműködések hatodik típusát azok a testvértelepülések alkotják, amelyek a kapcsolatok elmélyítésének kezdeti stádiumában vannak, illetve megrekedtek az évente visszatérő protokolláris találkozók szintjén (Koncz 2008).

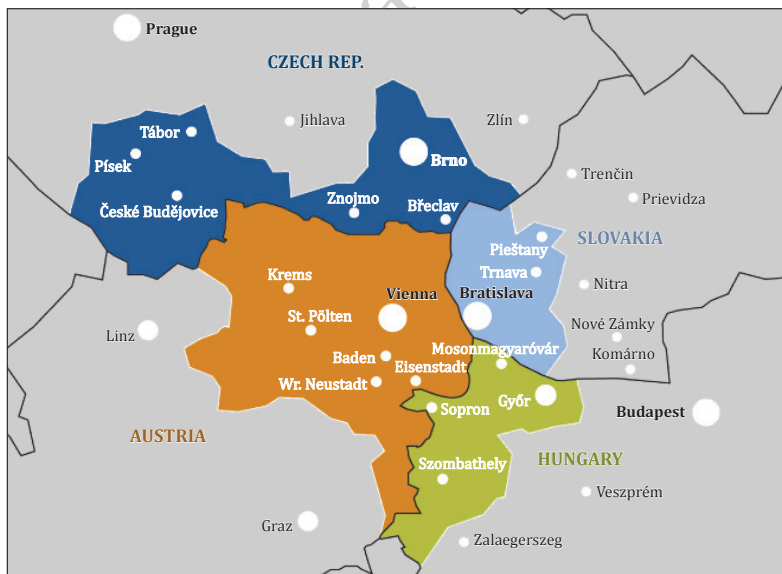

1. ÁBRA. Potenciális város-város és város-falu együttműködések Magyarország határtérségeiben

Forrás: Koncz (2008) alapján részben átszerkesztve.

Funkcionális, várostérségen belüli határon átnyúló együttműködésekre elsősorban Magyarország nyugati határai mentén találhatók pozitív példák, ahol a trianoni határmegvonást követően a centrumtelepülések az ország területén maradtak, míg a vonzáskörzetük jelentős része az országhatáron kívülre került. A határon átnyúló munkaerővonzás tipikus példáját adja Magyarországon Győr és Esztergom, amelyek gyáraiba több száz szlovákiai vendégmunkás érkezik. Győr önkormányzata a kapcsolat normalizálása érdekében csallóközi településekkel (gyakorlatilag kistérségként) írt alá együttműködési megállapodást. Egy intenzívebb kapcsolatrendszer kialakulásának Sopron, Kőszeg, Szombathely vagy akár Kőrmend esetében is megvannak a térszerkezeti alapjai. A keleti határok mentén fordított relációban lelhetők fel a kapcsolatok intenzívebbé válásának történelmi gyökerei, mivel a határhoz közel fekvő nagyvárosok szinte kivétel nélkül nem Magyarország területén találhatók. A legjelentősebb szerepkör-növekedéssel potenciálisan Nagyvárad, Kassa és Szatmárnémeti esetében lehet számolni. Az egykor az említett nagyvárosokhoz tartozó vonzásterületek nagysága több száz négyzetkilométer kiterjedésű, azonban zömében ritkán lakottak, aprófalvas településszerkezet jellemzi őket.

Az utóbbi évtizedek integrációs folyamatai eredményeként a határokon átnyúló kapcsolatok jellegében bekövetkezett paradigmaváltás különösen kézzelfogható formában mutatkozik meg ma már a *Budapest–Pozsony–Bécs* nagyvárosi, kvázi határon átnyúló, fővárosi-metropolisz térség, azon belül is mindenekelőtt a szűkebb *Bécs–Pozsony–Győr–Szombathely–Nagyszombat–Krems–Sankt Pölten* övezte, és számos más kisebb centrumot is magában foglaló magyar-osztrák-szlovák határtérségben (*Hardi–Hajdú–Mezei* 2009).

2. ÁBRA. A Centrope region elhelyezkedése

Forrás: www.centrope.com.

A városközi és városok közötti kapcsolaton alapuló, nemcsak intézményesült, hanem *projektszintű együttműködések* számos helyen kimutathatók Magyarország más határregióiban is, többnyire inkább ott, ahol a funkcionális együttműködésnek erős hagyományai, szilárd történelmi alapjai és feltételrendszere alakult ki, s a kapcsolatok működtetéséhez rendelkezésre állnak a megfelelő szintű és az innovációkban érdekelt partnerek. A funkcionális alapokon formálódó és a kölcsönös előnyöket előtérbe helyező konkrét és hatékony együttműködésre való készség mutatkozik meg újabban a határon átnyúló nagyvárosi kooperációk működtetése céljából például a *magyar-osztrák-szlovák* közvetlen határtérségben. Az *osztrák-szlovák-cseh, s részben a magyar határregiókban*, elsősorban Bécs hagyományosan kiemelkedő gazdasági, társadalmi és innovációs, az ugyancsak igen erős Pozsony és a térségre is kisugárzó hatással bíró Brno, de súlyánál és regionális szerepkörénél fogva joggal idesorolható Győr bázisán, valamint a közeli nagy- és középvárosok kapcsolatára is építve nagyon szilárd projektszintű határközi együttműködés formálódik *Centropo region* néven (2. ábra).

Összegzés

Az elmúlt évtizedben gyökeres változás, ha tetszik, *paradigmaváltás vette kezdetét a határon átnyúló kapcsolatok jellegét, tartalmát és formáit illetően*. A határmentiség új dimenziói elsősorban a kisebb, konkrét bi- és trilaterális intézményesült interregionális együttműködések előtérbe kerülését jelentik, mindenekelőtt a schengeni belső határok mentén. A kiterjedt határközi szervezeti rendszerek (eurorégiók) keretében és/vagy mellett, esetleg helyett *felértékelődik a kisebb léptékű határ menti együttműködések*, kistérség-kistérség, kistérség-város, város-város kapcsolatok, város- és településszövetségek – kvázi „*mini-eurorégiók*” –, valamint a nagy- és középvárosok „*kapuvárosi*” (*gateway*) tranzitfunkcióinak és az *egyéb településközi kapcsolatoknak* a szerepe.

A különböző megújult határközi együttműködések és intézményi struktúrák, interregionális szervezetek, főként az újabb kisregiók szerveződésük, köztük az *európai területi együttműködési csoportosulások (EGTC)*, minden problémájuk ellenére a határon átvélő kapcsolatok olyan új típusú intézményesült keretei, amelyek *eredményesen szolgálhatják az uniós források megszerzését, hatékonyabb felhasználását*. Túl ezen, mindenekelőtt a közvetlen kapcsolatok, a *helyi erőforrások és a határregiók szinergiáinak kiaknázásában rejlő lehetőségeket*, amelyek mérsékelhetik a schengeni övezet ma még nem teljes jogú tagjait érintő, illetve a schengeni külső határok kedvezőtlen hatásait. A határon átnyúló kapcsolatok jellegében tapasztalható *paradigmaváltás*, Magyarország esetében a „*határon átvélő régiókban*” zajló együttműködések révén a határ menti perifériák felzárkóztatása mellett, hatékonyan szolgálhatják a határregiók közötti *összekötő (híd-) szerep* megszilárdulását, hajdanvolt *integrációs kapcsolatok*, valamint a Trianonban *széttöredezett térszerkezeti egységek „újjaszerveződését”* is. Mindez pedig optimális esetben talán a nem

is annyira távoli jövőben hozzájárulhat egy új Kárpát-medencei transznacionális nagy gazdasági térség létrejöttéhez, de legalábbis *erősítheti a Kárpát-medence gazdasági-társadalmi kohézióját*.

Az utóbbi irányba mutató biztató jel, hogy az interregionális kapcsolatokban a nagyrégiós együttműködések helyett már ma is erősebben érvényesülnek kisebb léptékű nagyvárosi, kistérségi vagy éppen megyei érdekek, mint a kevésbé vagy egyáltalán nem létező magasabb szintű regionális akaratok. Az érdekérvényesítés konkrét és hatékony képviselőjére a *külső (határ menti) perifériákon* is elsősorban a határ menti térségi és települési önkormányzatok, középszintű intézmények és szervezetek az alkalmasak. A Schengen-folyamat pozitív következményeként végső soron a jövőben radikálisan *csökkenhet az államhatárok elválasztó*, miközben jelentősen megerősödhet azok *összekötő jellege*, beleértve az érintkező határrégiók valamennyi gazdasági-társadalmi és kulturális dimenzióját. Mindez feltételezi a Magyarország határrégióiban hálózatszerűen működtetett intézményi együttműködésre épülő kapcsolatok fejlesztését, más szóval az *államhatárok meghalódását, a határon átvívelő integrációk szorosabbra fűzését*, ami végső soron hozzájárulhat a *„határok nélküli Európa” gondolatának kiteljesítéséhez Magyarország szomszédjai viszonylatában*.

Végül, de nem utolsósorban minden eredményes interregionális együttműködés egyik fölöttébb fontos előfeltétele jelenleg, hogy a határrégiók fejlesztésében érintett politikai, gazdasági, társadalmi, tudományos, civil és egyéb szervek-szervezetek közreműködésével készüljenek tartalmas és megvalósítható, a területpolitikát hatékonyan szolgáló és a határon átnyúló kapcsolatok paradigmaváltását szem előtt tartó közös fejlesztési dokumentumok a szomszédos határrégiókra vonatkozóan. Mindennél fontosabb azonban az elképzelések megvalósítását szolgáló kölcsönös szándék és akarta a határtérségekben együttműködő partnerek között.

Irodalom

- BARANYI BÉLA (2007): *A határmentiség dimenziói*. 2. jav., bőv. kiad. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó (Dialóg Campus Szakkönyvek, Studia Regionum, Területi és Települési Kutatások, 24.).
- BARANYI BÉLA (2009): Paradigmaváltás a határon átnyúló kapcsolatokban. *Tér és Társadalom*, 2. 25–43.
- ENYEDI GYÖRGY (1996): *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület (Ember, település, régió).
- GOLOBICS PÁL (1996): A határ menti térségek városainak szerepe az interregionális együttműködésben Magyarországon. In PÁL ÁGNES – SZÓNOKYNÉ ANCSIN GABRIELLA (szerk.): *Határon innen – határon túl*. JATE Gazdaságföldrajzi Tanszék, Szeged – 224–230.
- HAJDÚ ZOLTÁN (2000): A határon átnyúló együttműködés potenciális lehetőségei Magyarország EU-csatlakozása után. In HORVÁTH GYULA (szerk.): *A régiók szerepe a bővülő Európai Unióban*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 163–173.

- HARDI TAMÁS (2000): Államhatárok és regionális együttműködések. In HORVÁTH GYULA – RECHNITZER JÁNOS (szerk.): Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 595–615.
- HARDI TAMÁS (2004): Az államhatárokon átnyúló régiók formálódása. Magyar Tudomány, 9. 991–1001.
- HARDI TAMÁS – HAJDÚ ZOLTÁN – MEZEI ISTVÁN (2009): *Határok és városok a Kárpát-medencében*. Győr–Pécs, MTA RKK.
- ILLÉS IVÁN (2002): *Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó (Dialóg Campus Szakkönyvek) (Studia Regionum) (*Területi Kutatások*, 19).
- KONCZ GÁBOR (2008): Településközi kapcsolatok sajátosságai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és Kárpátalja határ menti régiójában. In BARANYI BÉLA (szerk.): Magyar–ukrán határregió. Együttműködés az Európai Unió külső határán. Debrecen, MTA Regionális Kutatások Központja, 125–144.
- MAJOROS ANDRÁS (2009): A többszintű területi együttműködés lehetőségei és akadályai. A Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió esete. Műhelytanulmány 40. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, Budapest.
- PALOTÁS ZOLTÁN (é. n.): A békeszerződések katasztrofális következményei. Szenci Molnár Társaság.
- PÁSZTOR SZABOLCS (2013): *A határmentesülés folyamata Kelet-Közép-Európában – Magyarország és keleti határainak esete*. Egyetemi doktori (PhD-) értekezés tézisei. Debreceni Egyetem Ihrig Károly Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola, Debrecen.
- RECHNITZER JÁNOS (1999): Határ menti együttműködések Európában és Magyarországon – Az osztrák–magyar határ menti együttműködések a kilencvenes években. In NÁRAI MÁRTA – RECHNITZER JÁNOS (szerk.): *Elválaszt és összeköt – a határ*. Pécs–Győr, MTA Regionális Kutatások Központja, 9–128.
- RUTTKAY ÉVA (1995): Határok, határmentiség, regionális politika. *Comitatus*, 12. 23–35.
- SOÓS EDIT – FEJES ZSUZSANNA (2009): *Határon átnyúló együttműködések Magyarországon*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány.
- TÓTH JÓZSEF (1996): A Kárpát-medence és a nemzetközi regionális együttműködés. In PÁL ÁGNES – SZÓNOKYKÉ ANCSIN GABRIELLA (szerk.): *Határon innen – határon túl*. JATE Gazdaságföldrajzi Tanszék, Szeged, 27–43.

A HATÁROK NÉLKÜLI EGYÜTTMŰKÖDÉS DILEMMÁI A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN MAGYARORSZÁG SZEMSZÖGÉBŐL

Bevezetés

Kellően ismert és feltárt tény ma már, hogy az első világháborút lezáró Párizs környéki békeszerződések radikális geopolitikai átrendeződést eredményeztek, új államok és államhatárok sokaságát hozták létre a Kárpát-medence egészét is magában foglaló Közép-Európában. A nagyhatalmi alkuk eredményeként kialakított új nemzetállami keretek hosszú időre a regionális fejlődés, az interregionális kapcsolatok kiszélesítésének gátjává, mi több legfőbb akadályává váltak Köztes-Európa államai, mindenekelőtt Magyarország határ menti kapcsolataiban. Túl ezen, az új helyzettel együtt járó ellenséges viszony és a bizalmatlanság légköre nem kedvezett a szomszédsági kapcsolatoknak sem.

A Kárpát-medence térképét drasztikusan átrajzoló trianoni békeszerződés (1920) által húzott, erősen elválasztó jellegű államhatárok, a példátlan nagyságrendű terület- és népességvesztés mellett ugyanis gazdasági-társadalmi, infrastrukturális és etnikai értelemben addigra már szervesen összetartozó térszerkezeti egységeket, régiókezdemenyeket, sőt valóságos régiókat szabdaltak szét. Magyarországnak az elkövetkező évtizedekben emiatt a határ menti kapcsolatrendszerét újra kellett pozicionálnia. A határokon átívelő együttműködést máig hátráltató legsúlyosabb következménye a gazdasági-társadalmi viszonyrendszerek szinte minden összetevőjét érintő korábbi, viszonylag egységes térszerkezet „szét-töredezése”, következésképpen a külső (határ menti) perifériák kialakulása lett az államhatárok mindkét oldalán (Baranyi 2007; 2014a; 2014b).

A perifériajelleg felszámolása, a Kárpát-medencét korábban megosztó politikai államhatárok elválasztó szerepének mérséklése, a hajdanvolt gazdasági-társzerkezeti és települési vonzaskapcsolatok helyreállítása, a határrégiók kohéziójának erősítése, főként pedig a jó szomszédsági viszony, közelebből a magyar-magyar és az interetnikus kapcsolatok javítása régtől fogva kölcsönösen fontos nemzetpolitikai érdek a szomszédos országok együttműködésében. A felsorolt elvárások megvalósítását szolgálhatja a jövőben az európai integrációs és a Schengen-folyamat kibontakozása nyomán jelenleg zajló paradigmaváltás, azaz a határ menti szerep újraértelmezése és a jövőalternatívák felvázolása az érintkező határrégiók kapcsolatában.

Az európai közösség országaiban zajló, a határon átívelő kapcsolatok tartalmában és minőségében egyre erőteljesebben megmutatkozó *paradigmaváltás*, más szóval az interregionális együttműködés új típusú intézményi struktúrái nemcsak

a külső (határ menti) perifériák felszámolásához, az elmaradott határrégiók felzárkóztatásához és a kohéziós folyamatok elmélyítéséhez jelenthetnek hatékony hozzájárulást Kelet-Közép-Európa rendszerváltó országaiban, hanem optimális esetben a *határok nélküli együttműködés* erősítéséhez, távlatilag pedig a „határok nélküli Európa” gondolatának kiteljesedéséhez is.

A magasztos közösségi célok megvalósítása érdekében az európai integráció új kihívásainak az „egységesülő Európa” az interregionális együttműködés és integráció különböző intézményesült formáival igyekezett megfelelni az elmúlt évtizedekben Kelet-Közép-Európa rendszerváltó, később az európai integrációhoz csatlakozó országaiban. A radikális változások pedig kedvező helyzetet és új lehetőségeket teremtettek az államhatárokon átvívelő együttműködés számára is ebben a súlyos történelmi-politikai, gazdasági-társadalmi és etnikai problémák által terhelt térségben, különösképpen Magyarország és a Kárpát-medence országainak szomszédsági kapcsolataiban. Teljesen természetes tehát, hogy a határon átnyúló együttműködések jelentősége, az *államhatárok funkcióinak és a határrégiók szerepének az újraértelmezése* nemcsak a területi tudományok művelői körében értékelődött fel, hanem legalább ennyire az európai regionális politika formálói számára is. Az európai együttműködést és egyesülés ügyét ugyanis a múltból öröklött – esetenként újrateremtődött problémák nehezítik Kelet-Közép-Európa politikai államhatárai mentén, ahol rendezetlen történeti, területi, gazdasági-társadalmi, etnikai és kulturális kérdések maradtak fenn mind a mai napig. A Kárpát-medence Magyarországot övező határrégióinak számottevő részében a helyzet annyival bonyolultabb, hogy az ország államhatárai mentén – a *nagyszámú tömb- és szórványmagyarság* jelenléte miatt – etnikai és kulturális problémák meglétével is számolni lehet. Többek között ezért is megkülönböztetetten fontos *tudományos – és nemzeti – érdek* a határmentiség és a határon átvívelő együttműködés kérdéseinek további tudományos, egyszersmind gyakorlati szempontú vizsgálata, valamint a fejlődés, a határrégiók közötti kapcsolatépítés erősítése, a határok légiesítését célzó Schengen-folyamat támogatása.

További gondok forrása, hogy a Kárpát-medencében érintkező határrégiók számottevő része gazdaságilag-társadalmilag elmaradott, *periferikus terület*. Kézenfekvő tehát, hogy a részben történeti, részben pedig az ugyancsak korábbi kedvezőtlen makro- és mikrogazdasági tényezők és hatások következményei (az egyoldalú gazdaság szerkezet; a gazdaság alacsony jövedelemtermelő képessége; a krónikus tökehiány; az akut foglalkoztatottsági válság; az életképes gazdasági programok hiánya; az elavult infrastrukturális és közlekedési rendszerek; a vontatottan fejlődő határon átvívelő kapcsolatok) miatt az államhatárok merev elválasztó szerepének oldódása, a kelet-közép-európai határok spiritualizálódása a rendszerváltó országok, köztük Magyarország és szomszédjai számára alapvető nemzeti érdek. Miként az is, hogy az ország tevékenyen hozzájáruljon a nagy elődök, a francia *Jean Monnet*, valamint a német *Robert Schumann* által megálmodott „*határok nélküli Európa*” eszményének megvalósításához. A korszak két nagy hatású politikusa, korát megelőzve a határok abszolutizálása helyett már a soknem-

zetiségű és kultúrájú, föderalisztikus elven működő, nemzetek feletti kontinens terveit dolgozta ki, mi több, az államhatárok átjárhatóságának ügyét képviselte (Ruttkay 1995; Baranyi 2007).

Történelmi örökség

A harmadára zsugorodott Magyarország létrejötté közismerten az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés következménye. A magyar államiság évezredes történelmi távlatához viszonyítva az azóta eltelt bő kilenc évtized ma sem tűnik különösen hosszú időszaknak. A Magyarországot övező, ma mintegy 2242 kilométer hosszúságú politikai államhatárok születése történelmi léptékkal mérve ugyanis rövid múltra tekint vissza. A kezdetben négy (Ausztria, Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia), az 1989–92-es kelet-európai rendszerváltó folyamat eredményeként jelenleg már hét ország (Ausztria, Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szerbia, Horvátország és Szlovénia) között húzódó határszakaszok is voltaképpen igen fiatal politikai képződmények. Ám az új politikai államhatárok kialakulásának körülményei nemcsak emiatt vésődték mélyen a nemzet kollektív tudatába, hanem azért is, mert az első világháborút követően kialakított új nemzetállami keretek hosszú időre az interregionális kapcsolatok kiszélesítésének legfőbb akadályává váltak a Kárpát-medencében. Az erősen elválasztó jelleggel funkcionáló új, úgynevezett *vasút szabta politika államhatárok* (Palotás é. n.), a példátlan nagyságrendű terület- és népességvesztésen túl ugyanis gazdasági-társadalmi, infrastrukturális és etnikai értelemben addigra már szervesen összetartozó térszerkezeti egységeket, valóságos régiókat, kiépült regionális kapcsolatokat, természeti tájakat, gazdaságföldrajzi egységeket, infrastrukturális hálózati rendszereket szabdaltak szét.

Az újonnan létrejött államhatárok nem elhanyagolható sajátossága lett továbbá, hogy a határrégiók szinte mindegyikében, bár fogyatkozó létszámban, de mind a mai napig nagy lélekszámú magyarság él kiterjedt etnikai tömbökben. A velük való viszony folyamatos ápolása, a magyar-magyar kapcsolatok ellehetetlenülésének a megakadályozása miatt is Magyarországnak az elkövetkező évtizedekben újra kellett pozicionálnia határ menti kapcsolatrendszerét, miközben az új államhatárok közé kényszerített országnak tulajdonképpen a nulláról kellett indulnia, a határforgalom megszervezéséhez szükséges teljes intézményi és infrastrukturális feltételrendszer (határátkelők, határőrizet, intézményesült kishatárforgalom stb.) kiépítését is beleértve. Mindazonáltal a határokon átfelölő együttműködést máig hátráltató legsúlyosabb következmény a korábbi viszonylag egységes térszerkezet „széttöredezése”, következésképpen a külső (határ menti) perifériák kialakulása lett az államhatárok mindkét oldalán (Baranyi 2010).

Azon túl, hogy az integrálódó Európában határrégiók általában a tagországok közötti történelmi, regionális, gazdasági, társadalmi, etnikai, kulturális és környezeti problémák és konfliktusok területei, az Európai Unióban, mindenekelőtt a keleti

bővítést követően meglehetősen általános sajátosság a *határmentiség* és a *periferikus jelleg* egybeesése. Régtől fogva nyilvánvaló tény a nyugat- és a kelet-európai határrégiók közötti *centrum–periféria viszony kontinentális jelenléte*, ami természetesen abban mutatkozik meg, hogy míg Nyugat-Európában a határrégiók perifériaszerepe kevésbé súlyos társadalmi-gazdasági gond, fejlettségi szintjük a kontinens keleti feléhez képest kedvezőbb, addig Kelet-Közép-Európában a hátrányos helyzet akkumulációja erős, az átlagosnál súlyosabb következményekkel jár, többnyire perifériák – nem ritkán a még hátrányosabb helyzetű „perifériák perifériái” – találkoznak a perifériákkal, halmozottan hátrányos helyzetű térségekkel, mint például az öt ország (Lengyelország, Magyarország, Románia, Szlovákia, Ukrajna) határrégióinak metszéspontjában elhelyezkedő Kárpáti régió esetében (Illés 2002; Baranyi 2004).

A ma már hét szomszédja által körbevett Magyarország földrajzi, geopolitikai értelemben a Kárpát-medence, Kelet-Közép-Európa, sőt az egész kontinens centrumában elhelyezkedő ország esetében a határrégiók szerepe gazdasági, társadalmi, kulturális és etnikai szempontból egyaránt nehezen relativizálható, különösen nem a történelmi előzmények ismeretében. Számára a kérdés kiemelt nemzetpolitikai jelentősége több mint nyilvánvaló. Az érintkező határtérségek közül, mintegy előrevetítve a „*határok nélküli Európa*” vízióját, az úgynévezett *schengeni belső határokat*, immár a Schengen-övezet teljes jogú részeként a magyar–szlovák, a magyar–osztrák és a magyar–szlovén határszakaszok képviselik. A *külső határokat* pedig a szigorúan ellenőrzött magyar–ukrán, a kevésbé korlátozó jellegű magyar–román, magyar–szerb és magyar–horvát államhatárok alkotják (1. ábra). Közülük legkorábban várhatóan a magyar–román relációban szűnik meg a hagyományos szerepkörű államhatár, míg a 2013-tól már EU-tag Horvátország, illetőleg a csatlakozás előtti magyar–szerb viszonylatban erre még éveket kell várni. Mindazonáltal az államhatárok leépülése, a legújabb leleményes szófordulattal a „*határmentesülés*” (Pásztor 2013) folyamata is aktuálissá teszi ma már a határon átnyúló kapcsolatokban zajló folyamatok újraértelmezését (Baranyi 2014a).

Az államhatárok lebontása fölöttébb vonzó cél az integrálódó Európában, mert közel egy évszázada az első világháború után a Kárpát-medencében keletkezett politikai államhatárok mentén szomszédsági viszonyba került országok határrégiói csak a szerves folyamatokat fékező politikai korlátok között fejlődhettek. A belső kapcsolatrendszer intenzitása és textúrája sokkal nagyobb, erősebb, illetve sűrűbb lett, mint a határ menti térségeké, nem is szólva a határon átvéelő regionális együttműködés fejlődésének egyéb gazdasági-társadalmi korlátairól. Eközben szinte törvényszerű és intenzív folyamattá vált az államhatárok mindkét oldalán zajló sokirányú perifériaképződés. Aligha véletlen, hogy a Magyarországot övező határrégiók többségében a *határmentiség* – részben a perifériaképződés sajátosságai miatt – általában az *elmaradottság szinonimája* ma is. Ez a körülmény szinte jótétehetetlenül megterhelte a határon átvéelő együttműködések ügyét, megnehezítve a jó szomszédsági kapcsolatok kialakulását (Ruttkay 1995; Tóth 1996; Golobics 1996; Baranyi 2015).

1. ÁBRA. Magyarország külső és belső államhatárai, 2015

Forrás: Saját szerkesztés.

A határmentiség problematikája tehát Magyarországon legjellemzőbb módon az országot övező határszakaszok túlnyomó többségében a periféria-helyezettel, azaz a halmozottan hátrányos helyzettel illusztrálható, amely nyomán a határrégiók többnyire *kettős értelemben is perifériákká váltak*. Ez egyfelől azt jelentette, hogy a korábbi országon belüli, úgymond „mélységi” elhelyezkedésből egy – elválasztó szerepet betöltő – új politikai államhatár „szélére”, valaminek a „végére” szorultak, másfelől pedig elveszítették egykori, a határ túloldalára szakadt centrumukat, ami újfent a periféria-helyzet akkumulációját idézte elő. Ezek az államhatárok szomszédos oldalain húzódó területek Trianon után kevésbé voltak képesek integrálódni az ország gazdasági életébe, nehezen tudtak – és tudnak – bekapcsolódni a területi munkamegosztásba, következésképpen ma még nem elég erősek a közvetlen kapcsolatok a szomszédos határrégiókkal, a határon túl fekvő jelentősebb városokkal. Így a határrégiók között nagy fejlettségbeli különbségek alakulhatnak ki, amelyek az elkövetkező évtizedekben sem kedveznek az államhatárokon túlnyúló interregionális együttműködéseknek és az egyéb szomszédsági, illetve lakossági kapcsolatoknak (Hardi 2000; Baranyi 2007).

A határ menti szerep alakulását tekintve a Trianontól máig eltelt időszak téma-specifikus megközelítésben hozzávetőleg négy nagyobb belső korszakra osztható:

- a) 1920–1944: Az újrakezdés és az elszigeteltségből való kitörési kísérletek negyedszázada; a határmentiség és a határon átnyúló kapcsolatrendszer újrakezdésének időszaka.
- b) 1945–1989: A stagnálás évtizedei; az elszigetelődés folytatódása, tétova megoldáskeresés új geopolitikai helyzetben.

- c) 1990–2004: Az útkeresés másfél évtizede; elmozdulás az európai integráció irányába.
- d) 2004-től: EU-tagság; paradigmaváltás a határmentiségben; a Schengen-folyamat kiteljesedése (Baranyi 2014b).

A felsorolt korszakok közül témaspecifikus megfontolásokból az elkövetkező elemzések elsősorban a „keleti bővítés” utáni másfél-két évtized folyamataira koncentrálnak, miután a határon átvélő kapcsolatok jellegében az ezredforduló tájkán vette kezdetét gyökeres változás az integrálódó Európa keleti felén. A periféria-jelleg felszámolása, a határok elválasztó szerepének mérséklése, a hajdanvolt gazdasági-társadalmi és települési vonzások kapcsolatok helyreállítása, a határregiók kohéziójának erősítése, főként pedig a jó szomszédsági viszony, közelebből a magyar-magyar és az interetnikus kapcsolatok javítása ettől kezdve vált kiemelten kölcsönösen fontos nemzetpolitikai érdeké a Kárpát-medence országainak a kapcsolatában. Az elvárások megvalósítását szolgálhatja az európai integrációs és a Schengen-folyamat kibontakozása nyomán jelenleg zajló *paradigmaváltás*, az érintkező határregiók együttműködésében. Éppen a határ menti perifériák felszámolására, terület-, vidék- és településfejlesztési szempontból történő felzárkóztatására, az *átjárható államhatárok* megteremtésére kínálnak manapság jó esélyt a határon átvélő kapcsolatok megújulását szolgáló törekvések az EU-tagországok, illetve a csatlakozásra váró országok kapcsolatában (Enyedi 1996).

Paradigmaváltás a határ menti kapcsolatokban

Az 1980-as és 1990-es évek fordulóján a Kelet-Közép-Európában lezajlott *politikai rendszerváltás nyomán*, később az *EU keleti bővítését (2004, 2007, 2013)* követően, valamint a határőrizeti és -ellenőrzési rendszer teljes leépítését, a határforgalom liberalizálását célzó *Schengen-folyamat* hatására a Kárpát-medencében is olyan újabb lehetőségek teremtődtek, amelyek az államhatárok merev elválasztó szerepének felszámolását, a határon átnyúló együttműködések kiszélesítését ígérték a szomszédsági kapcsolatokban. A határmentiség jellegét érintő új kihívásokra adott megfelelő válaszok megtalálása, mindenekelőtt a „*határokat átvélő régiók*” (Hardi 2004) gazdasági-társadalmi helyzetének erősítése miatt is, Magyarország és szomszédjai kölcsönös érdeke a korábban széttagozott *gazdasági-társadalmi és települési vonzások kapcsolatok* újraszervezése, a Kárpát-medencét megosztó politikai államhatárok elválasztó jellegének mérséklése, a megfelelő módon *átjárható államhatárok* megteremtése, a határon átvélő kapcsolatok fejlesztése a formálódó közös Európában. A folyamat kiteljesedése kedvező hatást gyakorolhat a jövőben a *szomszédsági*, nem utolsósorban pedig a *magyar-magyar és az interetnikus kapcsolatok alakulására is*.

A külső (határ menti) periféria-helyzet felszámolásában, a gazdaságilag-társadalmilag elmaradott határregiók felzárkóztatásában és a kohéziós folyamatok

erősítésében várhatóan megkülönböztetett szerephez jut az a *paradigmaváltás*, amely a határon átnyúló kapcsolatok tartalmában és minőségében bő évtizede elkezdődött a Kárpát-medencében is. Az európai integráció és a Schengen-folyamat kiteljesedésével – Magyarország esetében a *Schengeni Végrehajtási Egyezmény* 2007. december 21-én történt teljes körű bevezetésével – gyökeres változás vette kezdetét a határon átnyúló kapcsolatok jellegét, tartalmát és formáit illetően. A határmentiség új dimenziói elsősorban a kisebb, konkrét bi- és trilaterális intézményesült interregionális együttműködések előtérbe kerülését jelentik, mindenekelőtt a schengeni belső határok mentén. Az új típusú *határközi intézményi struktúrák* kiépülése, interregionális szerepük és funkciójuk erősödése végső soron a határ menti kapcsolatokban Európa-szerte zajló *paradigmaváltás* lényegét érintik (Baranyi 2009).

A határmentiségben és a határon átnyúló kapcsolatokban az európai integrációs és globalizációs folyamatok kiteljesedésével *kettős tendencia* figyelhető meg. Az *egyik tendencia* abban mutatkozik meg, hogy a különféle eurorégiós és interregionális szervezetek – lassan csökkenő szerepkörrel – a jövőben is a határ menti együttműködések, illetve a határon átnyúló kapcsolatok fejlesztésének eredményes formái maradhatnak, különösen ami a szomszédos országok területi és fejlettségi különbségek mérséklésének a lehetőségeit illeti. A korábban intézményesült eurorégió-típusú határközi együttműködések – azon túl, hogy elősegíthetik az uniós források megszerzését és hatékonyabb felhasználását –, jelentős mértékben hozzájárulhatnak Magyarország politikai és gazdasági pozícióinak átrendezéséhez is a Kárpát-medencében.

Az előbbivel egyidejűleg kibontakozó *másik tendencia*, hogy a *nagy ívű, óriási területű, több országra kiterjedő multinacionális határközi szervezeti rendszerek* (eurorégiók) keretében, a *nagyrégiós szerveződések*, mint például a Kárpátok Eurorégió Interregionális Szövetség keretei között és/vagy helyett felértékelődtek a *kisebb léptékű intézményesült együttműködési formák szerepe*. Ilyenek lehetnek többek között a kistérségi, városközi, településszövetségi stb. kapcsolatokon alapuló „*kisregió*” (például Hajdú-Bihar–Bihar eurorégió, Interregio) vagy az úgynevezett *mini-eurorégiós* interregionális együttműködések, valamint a határ menti nagy- és középvárosok „*kapuvárosi*” (*gateway*) és *tranzitfunkcióinak*, illetve egyéb jogi alapokon – vagy anélkül – működő település- és intézményközi kapcsolatoknak a szerepe (Rechnitzer 1999; Baranyi 2007).

A jövőt tekintve tehát a hatékonyabb határokon átnyúló kapcsolatépítés érdekében a gyakorta formális tevékenységet folytató, óriási kiterjedésű, ma már erősen formális jellegű úgynevezett *bizottsági típusú együttműködési formák*, mindenekelőtt a *Kárpátok eurorégió* (1993), s részben a *Duna–Körös–Maros–Tisza eurorégió* (1997), illetőleg a három nagyrégiós modell közül a legkisebb, de területét és működési feltételeit tekintve a legéletképesebb nyugat-magyarországi *West/Nyugat-Pannónia eurorégió* (1998) gyökeres megújulására, szervezeti struktúrájuk átalakítására és/vagy a helyükbe lépő kisebb határközi struktúrák, az úgynevezett *projektjellegű megyei és/vagy kistérségi együttműködések* szerepének növekedésére

lehet számítani a közeljövőben. Ehhez kedvező alapot teremt a Schengen-folyamat, amelynek pozitív következményeként, főként a belső határok mentén radikálisan csökken az államhatárok elválasztó szerepe, kedvezőbbé válik és jelentősen bővül az interregionális együttműködések feltételrendszere.

A Magyarországon megvalósult határon átnyúló interregionális együttműködésekben, illetve a potenciális eurorégiók szerveződésében már jelenleg is egyre erőteljesebben érvényesülnek a nagyvárosi, kistérségi vagy éppen megyei érdekek, mint a kevésbé vagy egyáltalán nem létező magasabb szintű regionális akaratok. A nagy eurorégiók keretei között már korábban kialakult – vagy részben kialakulóban lévő – különféle kisebb határközi struktúrák, euroregionális együttműködések és a hozzájuk kapcsolódó vállalkozói övezetek, ipari parkok, egyéb logisztikai bázisok stb. működési területén a határon átnyúló kapcsolatok fejlődése újabban felgyorsult, sőt nem egy esetben új irányt vett. Az intézményi keretek között zajló kulturális, oktatási kapcsolatok egyaránt bővültek, és jelentős elmozdulás történt a gazdasági kooperációk terén is (Baranyi 2014a).

Az *interregionális együttműködés egyéb lehetséges szintjeit* tekintve a magyar területi tudományok képviselői közül sokan már a kilencvenes évek derekán megkülönböztetett hangsúlyt helyeztek a *határ menti nagyvárosoknak*, regionális centrumoknak és paracentrumoknak a nemzetközi, illetőleg regionális-interregionális együttműködésben játszott szerepére, valamint a potenciális eurorégiók létrejöttében várható közreműködésére (Golobics 1996). Az osztrák–magyar határ menti együttműködés, valamint a Nyugat-Dunántúl egészére vonatkozó vizsgálatok alapján a potenciális eurorégiók összekapcsolásának lehetséges szintjeit illetően pedig olyan fontos és újszerű megállapítások születtek, amelyek érvényessége feltétlenül kiterjeszthető az ország államhatárai mentén formálódó együttműködésekre is. Az újabb tudományos elemzések és tapasztalatok is egyaránt amellett szólnak, hogy az országhatárok mentén „*mini-eurorégiók*” hálózatának a létrejöttét célszerű ösztönözni (Rechnitzer 1999).

A *határok nélküli kapcsolatépítés* irányába mutató kisebb határközi struktúrák, kvázi mini-eurorégiók operatívabb és hatékonyabb együttműködések tartós alapját, szilárd pillérét teremthetik meg az interregionális kapcsolatok megújításának. Nyilvánvaló ugyanis, hogy bármilyen már működő vagy éppen szerveződő (potenciális) eurorégió esetében a valós regionális fejlesztő hatások indukálására és konkrét képviselőitőre leginkább a határ menti települési és térségi önkormányzatok, középszintű intézmények és szervezetek alkalmasak. A határon átnyúló kapcsolatokban lejátszódó *paradigmaváltás területpolitikai kifejeződésé*ként a közelmúltban új, sokat ígérő intézményesülési folyamat vette kezdetét Magyarországon is. A területfejlesztési tevékenységek teljes körére kiterjedő együttműködések fejlesztése céljából újabban a határon átvívelő településközi kapcsolatok bővítése érdekében az Európai Parlament és a Tanács 1082/2006/EK rendelete (2006. július 5.) új jogintézményt hívott életre. Az *Európai Területi Együttműködési Csoportosulás* (European Grouping of Territorial Cooperation), az EGTC létrehozásával, jogi kereteinek kiépítésével a határrégiók kapcsolatrendszerében a tagállamok regio-

nális és helyi önkormányzatainak jogi személyiséggel rendelkező együttműködéseinek a megerősödését kívánta elősegíteni. Magyarországon 2008-tól jöttek létre a szomszédos települések, önkormányzatok, határ menti kistérségek, mikrorégiók és gazdasági szervezetek részvételével közös területfejlesztési céllal, az összehangolt fejlesztések és az európai uniós és hazai pénzügyi források közös felhasználásának, valamint a partnerségi kapcsolatok erősödésének a szándékával az első EGTC-k a magyar–szlovák határtérségben – az *Ister-Granum*, az *Abaúj-Abaújban*, a *Bodrogközi*, az *Ung-Tisza-Túr-Sajó*, illetve a *Karszt-Bódva EGTC*, vagy újabban a magyar–román határrégióban, az Érmellék térségében létrejött *Európa-kapu EGTC/ETT*, és most formálódik Szeged–Szabadka hasonló jellegű együttműködése a magyar–szerb államhatár térségében (Baranyi 2014a; Soós–Fejes 2009; Majoros 2009).

A területfejlesztési tevékenységek teljes körét érintő új típusú együttműködések, az Európai Területi Együttműködési Csoportosulások (EGTC) vagy újabb megnevezéssel Európai Területi Társulások (ETT) jogi kereteinek megjelenésével egy időben pedig fokozatosan erősödnek a tagállamok regionális és helyi szervezeti keretei közti új típusú közös tevékenységek a határtérségekben, amelyekből néhány év eltelte után is mára már mintegy tizenöt található a Magyarország trianoni határait övező határrégiókban. Kivételes jelentősége ennek az intézményszerűségi folyamatnak elsősorban abban rejlik, hogy az EGTC-k olyan új típusú jogi személyiséggel rendelkező intézményi formák, amelyek az érintett határrégióban együttműködő települések, különböző szintű önkormányzatok, kistérségek, állami intézmények, mikrorégiók, gazdasági szervezetek közvetlen és önkéntes államközi szerződések nélkül is teljes jogképességgel rendelkeznek, kvázi határon átnyúló megyék, hatósági jogkörök nélkül (Baranyi 2014b).

Az első tapasztalatok alapján máris érzékelhető, hogy a rendelkezésre álló jogi eszközök közül az EGTC, illetve az ETT azok a szervezett együttműködési formák, amelyek mérettől és a résztvevők számától függetlenül a legeredményesebben tudják megvalósítani a közös regionális és lokális célokat. Ez egyben azt is kifejezi, hogy a határon átnyúló regionális együttműködésben az euroregionális szerveződések mellett – akár annak keretei között – meghatározó szerephez juthatnak a *határrégiók egyes kistérségei, településegységei és -szövetségei*, de leginkább a határ mentén szomszédos nagyvárosok, úgynevezett *centrumvárosok*. Ezért annyira fontos, hogy a nagy ívű határközi szervezeti rendszerek (eurorégiók) helyett vagy annak keretei között a *kistérség-kistérség, város-város érintkezések* vagy *településszövetségek* új intézményi keretei jöjjenek létre. Ezek hálózatokba szervezése különösen nagy lendületet biztosíthatna a határ menti együttműködések ügyének, előmozdítva a perifériajelleg felszámolását vagy legalábbis mérséklését az érintett határrégiókban.

A magyarországi határrégiók szomszédos oldalán ugyanis hasonló nagyságú, szerepkörű, korábban *egymást jól kiegészítő városgyűrű* található a határ két oldalán, ezek hálózatba szervezése – elsőként az infrastrukturális rendszerek megújításával – lehetséges, ami önmagában is nagy lendületet biztosítana a határ menti

együttműködések ügyének. A határon átnyúló kapcsolatok építésében érthető módon egyre erőteljesebb szerep hárul a gazdasági-társadalmi szempontból stratégiai helyzetben lévő *nagyvárosok együttműködésére*. Térszerkezeti pozícióik révén a növekedési tengelyek mentén elhelyezkedő városok az európai integráció révén megnyíló új lehetőségek közepette mindenképpen előnyösebb helyzetbe kerültek az elmúlt időszakban a kapcsolataikat régóta építő, azonban szűkösebb anyagi erőforrással rendelkező településeknél.

Együttműködés határok nélkül – illúzió és/vagy valóság?

Egészen friss történet, hogy az Európai Unió, illetve a Schengen-övezet külső határait érintő tömeges migráció újabban kétségeket ébreszthet sokakban a határmentiség és a „határok nélküli Európa” szerepének és történelmi perspektívájának a megítélésében. Ám ez vélhetően csak átmeneti válsághelyzet, amely aligha teszi semmissé a több évtizedes kutatási tapasztalatok alapján leszűrt tudományos következtetések igazságtartalmát, amelyek tézisszerűen a következőkben összegezhetők:

1. Az elmúlt évtizedben gyökeres változás következett be a határon átnyúló kapcsolatok jellegét, tartalmát és formáit illetően. A határmentiség új dimenziói elsősorban a kisebb, konkrét bi- és trilaterális intézményesült interregionális együttműködések előtérbe kerülését jelentik, mindenekelőtt a schengeni belső határok mentén. A kiterjedt határközi szervezeti rendszerek (eurorégiók) keretében és/vagy mellett, esetleg helyett *felértékelődik a kisebb léptékű határ menti együttműködések*, kistérség-kistérség, kistérség-város, város-város kapcsolatok, város- és településszövetségek – kvázi „*mini-eurorégiók*” –, valamint a nagy- és középvárosok „*kapuvárosi*” (*gateway*) *tranzitfunkcióinak és az egyéb településközi kapcsolatoknak a szerepe*.

2. A különböző megújult határközi együttműködések és intézményi struktúrák, interregionális szervezetek, főként az újabb kistérségi szerveződések, az *új típusú EGTC-k, illetve ETT-k* – minden problémájuk ellenére a határon átvívelő kapcsolatok olyan új típusú intézményesült keretei, *amelyek eredményesen szolgálhatják az uniós források megszerzését, hatékonyabb felhasználását*, mindenekelőtt pedig a közvetlen kapcsolatok, a *helyi erőforrások és a határrégiók sinergiáinak kiaknázásában rejlő lehetőségeket*, amelyek mérsékelhetik a schengeni övezet ma még nem teljes jogú tagjait érintő, illetve a schengeni külső határok kedvezőtlen hatásait.

3. A határon átnyúló kapcsolatokban bekövetkező, egyre nyilvánvalóbb *paradigmaváltás* nyomán Magyarország és mindenekelőtt a belső államhatárok mellett elhelyezkedő szomszédjai esetében a „*határon átvívelő régiók*” és a határon átnyúló együttműködések a határ menti külső perifériák felzárkóztatásán túl hatékonyabban segíthetik elő a határrégiók közötti összekötő (*híd-*) *szerep* megszilárdulását, hajdanvolt *integrációs kapcsolatok*, valamint a Trianonban *széttörédezett térszerkezeti egységek „újjaszerveződését”,* optimális esetben pedig távlatosan egy új Kárpát-

medencei transznacionális makroregionális gazdasági térség létrejöttét, *erősítve a Kárpát-medence gazdasági-társadalmi kohézióját*. Az utóbbi irányba mutató biztató jel, hogy az interregionális kapcsolatokban a nagyrégiós együttműködések helyett már ma is erősebben érvényesülnek kisebb léptékű nagyvárosi, kistérségi vagy éppen megyei érdekek, mint a kevésbé vagy egyáltalán nem létező magasabb szintű regionális akaratok. Az érdekérvényesítés konkrét és hatékony képviselőjére a *külső (határ menti) perifériákon* is elsősorban a határ menti térségi és települési önkormányzatok, középszintű intézmények és szervezetek az alkalmasak.

4. A Schengen-folyamat pozitív következményeként végső soron a jövőben radikálisan *csökkenhet az államhatárok elválasztó*, miközben jelentősen megerősödhet azok *összekötő jellege*, beleértve az érintkező határrégiók valamennyi gazdasági-társadalmi és kulturális dimenzióját. Mindez feltételezi a Magyarország határrégióiban hálózatszerűen működtetett intézményi együttműködésre épülő kapcsolatok fejlesztését, más szóval az államhatárok meghalódását, a határon átvívelő integrációk szorosabbra fűzését, ami végső soron hozzájárulhat a „*határok nélküli Európa*” gondolatának beteljesüléséhez Magyarország szomszédsági kapcsolataiban. Az államhatárok merev elválasztó jellegének mérséklése, esetleg felszámolása, a határok spiritualizálódása ugyanis minden kelet-közép-európai rendszerváltó ország elemi érdeke. Különösképpen a Kárpát-medencében, ahol Magyarország szomszédsági kapcsolatainak újragondolása már csak a történelmi örökség hátrányos következményeinek a csökkentése, a határmentiségben rejlő előnyök kiaknázása miatt sem mellőzhető. Ezt a törekvést kedvezően befolyásolhatja az államhatárok „lebontása”, légiesítése, a jó szomszédsági viszony kialakítása. Még akkor is, ha a „határok nélküli”, „közös Európa” létrejötté ma még inkább csak egy vágyott vagy elvárt jövőalternatíva, semmint egyik napról a másikra megvalósítható realitás. Ám erről a célról itt a Kárpát-medencében eleve lemondani több mint hiba, az európai integráció és a Schengen-folyamat felkínálta nagy történelmi esély elszalasztása.

Irodalom

- BARANYI BÉLA (2004): Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről és következményeiről. *Tér és Társadalom*, 2. 1–21.
- BARANYI BÉLA (2007): *A határmentiség dimenziói*. 2. jav., bőv. kiad. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó (Dialóg Campus Szakkönyvek, Studia Regionum, Területi és Települési Kutatások, 24.).
- BARANYI BÉLA (2009): Paradigmaváltás a határon átnyúló kapcsolatokban. *Tér és Társadalom*, 2. 25–43.
- BARANYI BÉLA (2010): Külső (határ menti) perifériák Magyarországon. In FÁBIÁN ATTILA – LUKÁCS AMARILLA (szerk.): *Párbeszéd és együttműködés – Területfejlesztési Szabadegyetem 2006–2010*. Sopron, Nyugat-magyarországi Egyetem, 113–136.
- BARANYI BÉLA (2014a): Adalékok a határmentiség újraértelmezéséhez Magyarországon. *DETUROPE: Central European of Tourism and Regional Development*, 6. (2) 26–45. <http://www.deturope.eu>.

- BARANYI BÉLA (2014b): A határ menti szerep újraértelmezése Trianon után. *Közép-Európai Közlemények*, 3–4. 50–63.
- BARANYI BÉLA (2015): Alföld-perifériák és a „periféria perifériái”. In TÉSITS RÓBERT – ALPEK B. LEVENTE (szerk.): *A mi geográfiánk – Tóth József emlékezete*. Pécs, Publikon Kiadó, 343–351.
- ENYEDI GYÖRGY (1996): *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület (Ember, település, régió).
- GOLOBICS PÁL (1996): A határ menti térségek városainak szerepe az interregionális együttműködésben Magyarországon. In PÁL ÁGNES – SZÓNOKYNE ANCSIN GABRIELLA (szerk.): *Határon innen – határon túl*. JATE Gazdaságföldrajzi Tanszék, Szeged, 224–230.
- HAJDÚ ZOLTÁN (2000): A határon átnyúló együttműködés potenciális lehetőségei Magyarország EU-csatlakozása után. In HORVÁTH GYULA (szerk.): *A régiók szerepe a bővülő Európai Unióban*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 163–173.
- HARDI TAMÁS (2000): Államhatárok és regionális együttműködések. In HORVÁTH GYULA – RECHNITZER JÁNOS (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 595–615.
- HARDI TAMÁS (2004): Az államhatárokon átnyúló régiók formálódása. *Magyar Tudomány*, 9. 991–1001.
- HARDI TAMÁS – HAJDÚ ZOLTÁN – MEZEI ISTVÁN (2009): *Határok és városok a Kárpát-medencében*. Győr–Pécs, MTA RKK.
- ILLÉS IVÁN (2002): *Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó (Dialóg Campus Szakkönyvek) (Studia Regionum) (Területi Kutatások, 19.).
- KONCZ GÁBOR (2008): Településközi kapcsolatok sajátosságai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és Kárpátalja határ menti régiójában. In BARANYI BÉLA (szerk.): *Magyar–ukrán határrégió. Együttműködés az Európai Unió külső határán*. Debrecen, MTA Regionális Kutatások Központja, 125–144.
- MAJOROS ANDRÁS (2009): A többszintű területi együttműködés lehetőségei és akadályai. A Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió esete. Műhelytanulmány 40. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, Budapest.
- PALOTÁS ZOLTÁN (é. n.): A békeszerződések katasztrofális következményei. Szenci Molnár Társaság.
- PÁSZTOR SZABOLCS (2013): *A határmentesülés folyamata Kelet-Közép-Európában – Magyarország és keleti határainak esete*. Egyetemi doktori (PhD-) értekezés tézisei. Debreceni Egyetem Ihrig Károly Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola. Debrecen.
- RECHNITZER JÁNOS (1999): Határ menti együttműködések Európában és Magyarországon – Az osztrák–magyar határ menti együttműködések a kilencvenes években. In NÁRAI MÁRTA – RECHNITZER JÁNOS (szerk.): *Elválaszt és összeköt – a határ*. Pécs–Győr, MTA Regionális Kutatások Központja, 9–128.
- RUTTKAY ÉVA (1995): Határok, határmentiség, regionális politika. *Comitatus*, 12. 23–35.
- SOÓS EDIT – FEJES ZSUZSANNA (2009): *Határon átnyúló együttműködések Magyarországon*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány.
- TÓTH JÓZSEF (1996): A Kárpát-medence és a nemzetközi regionális együttműködés. In PÁL ÁGNES – SZÓNOKYNE ANCSIN GABRIELLA (szerk.): *Határon innen – határon túl*. JATE Gazdaságföldrajzi Tanszék, Szeged, 27–43.

TERÜLETI KOHÉZIÓ A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN A REGIONÁLIS TUDOMÁNY SZEMSZÖGÉBŐL

A területi politika új kihívásai

A regionális (területi) tudomány szemszögéből készült tanulmány abból indul ki, hogy az első világháborút követő radikális geopolitikai átrendeződés nyomán Kelet-Közép-Európában és a Kárpát-medencében kialakított új nemzetállami keretek hosszú időre a regionális fejlődés, az interregionális kapcsolatok kiszélesítésének, a kelet-európai térszerkezet egységesülésének (kohéziójának), az államhatárokon átívelő együttműködések és a szomszédsági viszony elmélyítésének legfőbb akadályává váltak mindenekelőtt Magyarország esetében. A Kárpát-medence térképét gyökeresen átrajzoló trianoni békeszerződés (1920) legsúlyosabb következménye ugyanis a példátlan nagyságrendű terület- és népességvesztésen, valamint az új helyzettel együtt járó bizalmatlanság légkörén túl, elsősorban az volt, hogy a kényszerített új államhatárok gazdasági, társadalmi, infrastrukturális és etnikai értelemben korábban már szervesen összetartozó térszerkezeti egységeket, valószínű régiókat szabdaltak szét Magyarország és új szomszédjai között, miközben a határ menti kapcsolatok egész rendszerét újra kellett pozicionálniuk.¹

A határon átnyúló együttműködést mindmáig hátrányosan érintő következmény azonban mégiscsak a gazdasági-társadalmi viszonyrendszerek szinte minden összetevőjét addig meghatározó viszonylag homogén térszerkezet „széttöredezése”, következésképpen a kettős periféria helyzet, az úgynevezett külső (határ menti) perifériák kialakulása lett az államhatárok érintkező oldalain. A periféria jelleg felszámolása, az államhatárok elválasztó szerepének mérséklése, a hajdanvolt gazdasági-térszerkezeti és települési vonzaskapcsolatok helyreállítása szempontjaiból sem mellékes tehát az európai integráció és regionalizáció kiteljesedésével, valamint a Schengen-folyamat új kihívásaival összhangban zajló paradigmaváltás és a határ menti együttműködésben várható jövőalternatívák elemzése.²

¹ Lásd erről részletesebben Baranyi Béla (2007): A határmentiség dimenziói. 2. jav. kiad. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó. 49–76; Baranyi Béla (2009): Paradigmaváltás a határon átnyúló kapcsolatokban. *Tér és Társadalom*, 2. 25–43; Baranyi Béla (2014): A határ menti szerep újraértelmezése Trianon után. *Közép-Európai Közlemények*, 3–4., 50–64; Baranyi Béla (2015): A határok nélküli együttműködés dilemmái a Kárpát-medencében Magyarország szemszögéből. In: Otthon a Kárpát-medencében – Területfejlesztési Szabadegyetem 2011–2015. Szerk.: Fábián Attila – Bertalan Laura. Sopron, Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, 467–484.

² Baranyi Béla (2004): Gondolatok a perifériaképződés előzményeiről és következményeiről. *Tér és Társadalom*, 2. 1–21.

Az európai régiók fejlődési irányainak alakításában, a felmerülő problémák ellenére, kedvező feltételeket teremtettek újabban azok a kohéziós politika erősítését szolgáló folyamatok, amelyek távlatos eredménye évszázadokon át formálódott integrációs kapcsolatok modern formában történő újjászerveződése, egy nagy Kárpát-medencei transznacionális makroregionális gazdasági tér létrejötte lehetne. Magyarország eminens nemzetpolitikai érdeke tehát, hogy az EU hasonló hosszú távú területi stratégiai terveit követve a Kárpát-medence is képezzen olyan új transznacionális makrorégiót, amelyben a magyarlakta területek egységes nemzetstratégiai tér részévé válhatnak. A kezdeményezés élére állva, sajátos geopolitikai helyzeténél fogva Magyarország érdemi együttműködések rendszerén alapuló lehetőségeket kínálhatna többek között a Trianon okozta dilemmák és hátrányok kölcsönösen előnyös kezelésére is. Különösen, hogy az Európai Unión belüli kohézió szolgálatában a makroregionális gazdasági stratégiák mellett, azokkal szoros összefüggésben ma már felértékelődött a területi kohéziót erősítő egyéb identitásképző tényezők, mint például a közös történelmi múlt, élmények és hagyományok, a földrajzi összetartozás, kulturális értékrendszerek, az interetnikus kapcsolatok szerepe is. A kedvező változások optimális esetben új jövőalternatívák lehetőségeit vetítik előre a területi kohézió ügyét illetően is.

A kohézió ügye az integrálódó Európában továbbra is a legfontosabb prioritások egyike. Szinte közhely ma már, hogy a 28 tagországot tömörítő Európai Unió kezdetektől fogva nem egyértelműen csak egy nagy integrációs szervezet, hanem olyan értékelvű közösség, amely a szolidaritás, a méltányosság és az igazságosság elvéből kiindulva a regionális egyenlőtlenségek a tagállamok, a különböző régiók és települések közötti fejlettségbeli különbségek mérséklését, az elmaradott térségek felzárkóztatását és fejlesztését tekintette elsődleges céljának. Az elődszervezet, az Európai Gazdasági Közösség (1958) létrejötte óta töretlenül érvényesülő célok az 1970-es évek elején meginduló bővítési politika, az ezredforduló után felgyorsuló keleti bővítések (2004, 2007, 2013) nyomán váltak különösen fontossá, miután az uniós átlaghoz viszonyítva kevésbé fejlett országok nyertek felvételt. Emiatt a fölöttébb heterogén fejlettségűvé vált közösség regionális politikájának stratégiai elveit még inkább a kohéziós politika határozta meg, amelyet a Római Szerződést (1957) módosító Egységes Európai Okmány (1986) a közösség egészének harmonikus fejlődését szolgáló gazdasági-társadalmi és szociális összetartozás legfőbb elvi és gyakorlati alapvetéseként újfent deklarált.³

Maga a „területi kohézió” fogalma, a szó transznacionális határokon átívelő makroregionális értelmében csak később jelent meg az EU 1996-tól időnként közreadott kohéziós jelentéseiben. Legutóbb éppen az EU hatodik, az integráció gazdasági, társadalmi és területi kohéziójáról 2015-ben készített Kohéziós Jelentés kvázi az új dimenziók sorába emeli, illetve a korábbiakhoz képest hangsúlyosabban kezeli

³ Az EU regionális (strukturális) politikájának stratégiai céljaival részletesebben foglalkozik Baranyi Béla (2013) Integrált területfejlesztés c. munkája. Debreceni Egyetem Agrár- és Gazdálkodástudományok Centruma, Debrecen, 186.

a területi kohézió, a regionális kapcsolatok, az innovatív programok, a közös kihívásokra, közös válaszok és megoldások keresésének ügyét. Van olyan markáns álláspont, amely ettől várja a Kelet–Nyugat kohéziójának szorosabbra fűzését az EU közösségi politikájában, többek között például a Duna menti, az Adria–Jón-tengeri, a Balti-tengeri, valamint a közép-európai térség államai és régiói által képviselt európai transznacionális makroregionális stratégiák esetében.⁴

A fentiek előrebocsátása után joggal vethető fel tehát a kérdés, hogy a már működő, országhatárokon átnyúló és egymáshoz kapcsolódó térségi stratégiákra is támaszkodó transznacionális makrorégiók tapasztalatainak figyelembevételével, miért ne lehetne életre hívni valami hasonló intézményesült formát a Kárpát-medence országainak és régióinak gazdasági együttműködésére alapozva? A gondolat megvalósítása azért mégsem ennyire egyszerű, különösen nem a Kárpát-medencében, még abban az esetben sem, ha a nemzetközi integrációk ma már hatékony válaszok lehetnének a geopolitikai kihívásokra a belső kohézió erősítésében érdekelt Európai Unióban. De vajon elégségesek-e ezek a válaszok abban a régióban, ahol éppen Magyarország a formálódó makroregionális stratégiákra tervezett térség centrumországa? Talán éppen emiatt sem érdektelen válaszokat keresni ezekre a kérdésekre, ha csak egy gondolat kíséret erejéig is.

A területi kohézió néhány aspektusa Kárpát-medencei vetületben

Tudatában vagyunk annak, hogy az európai horizont jelentős kitágulása ellenére a területi kohézió kérdése ismért okokból továbbra is kényes, érzékeny és megosztó téma maradt a Kárpát-medence térségében. Ám az is egyre nyilvánvalóbb minden érintett nemzet számára, hogy területfejlesztési szempontokból az integrálódó Európában nehezen tartható fenn az az öröklött helyzet, amely ma már komoly akadályokat képez az európai térszerkezet egységesülésének folyamatában, különösen ami a Kárpát-medencét illeti, ahol korábban kiépült és működőképes természetes kapcsolatok szakadtak meg. Éppen ezért a gazdaság átrendeződésére kedvező hatást gyakorló tényezők sorában megkülönböztetett szerepet kell tehát tulajdonítanunk az európai integrációs kapcsolatoknak a jövőben azokban az országokban, amelyek a közelmúltban az Európai Unió tagjai lettek. A csatlakozás alapkövetelményévé vált ugyanis, hogy az új tagállamoknak hatékony területfejlesztési politika alkalmazására kell felkészülniük, gazdaságpolitikájukban a területi különbségek mérséklését szolgáló célokat és eszközöket kell alkalmazniuk, új intézményeket kell alapítaniuk, illetve meg kell teremteniük a regionális kohézió határokon átnyúló fejlesztésének lehetőségeit.

⁴ Lásd ezzel kapcsolatban dr. Veres Lajos főiskolai tanár, Duna Stratégia Igazgató „A Kelet–Nyugat Kohézió európai és globális dimenziói” címmel a VIII. Regionális Kutatások Konferencián (Szeged, 2015. december 4.) elhangzott előadását. (Megjelenés alatt.)

A területi kohézió gondolata nem egészen új keletű a magyar regionális tudomány művelői körében sem. A Kárpát-medencei makroregionális stratégiai együttműködés ügyét tudományos megközelítésben legmarkánsabban és legkövetkeztesebben mind ez ideig az MTA Regionális Kutatások Központja (RKK, az akadémiai átszervezések után KRTK) képviselte tudományos műhelyeiben, többek között a nemzetközileg elismert határtudomány, a határon átvívelő együttműködés, a területi kohézió kérdéseinek a kutatásában a közelmúltban elhunyt Horváth Gyula egykori RKK-igazgató vezetésével. A Kárpát-medencei területi kohézió helyzetéről és feladatáról általa készített szakmai dokumentumok és tudományos jelentések megállapításai ma is érvényesek. Önmagukért szólnak az azokban felsorolt eredmények is, amelyeket az MTA RKK a magyar regionális tudomány fejlesztésében és a Kárpát-medence térszerkezeti kérdéseinek kutatásában eddig elért.⁵

Részben a fenti dokumentumokból „építkezve” készítette el és bocsátotta rendelkezésemre Horváth Gyula professzor, kvázi segítségül szolgáló, „promóciós” anyagként azt a tézissort, amelyet a már hivatkozott szakmai anyagokkal együtt alkalmam volt felhasználni a „Kárpát-medencei Magyar Képviselők Fóruma Szakmapolitikai Munkacsoportjának” alakuló ülésén, az Országházban tartott előadásomban 2011. november 16-án.⁶ Előadásom hangsúlyozott zárógondolataként fogalmaztam meg már akkor magam is a Kárpát-medencei transznacionális, illetőleg transzregionális-makroregionális gazdasági térség létrehozásának szükségességét.

Hasonló szándékkal szervezte meg a Magyar Regionális Tudományi Társaság (MRTT) kezdeményezésére az MTA RKK Debreceni Osztálya 2010-ben a nagy múltú Debreceni Nyári Egyetem keretei között az országban is első alkalommal a Kárpát-medencei Területfejlesztési Nyári Egyetemet. A határon túli régiókból (Erdély, Felvidék, Vajdaság, Kárpátalja, Muravidék, Szlavónia) érkezett fiatal magyar területfejlesztési kutatók, szakértők és gyakorlati szakemberek számára „A területi kohézió jövője a Kárpát-medencében” címmel meghirdetett kurzus deklarált célja, fontos törekvése ugyancsak az volt, hogy elősegítse a magyar területpolitika versenyképességének erősítését és a Kárpát-medencei területi kohézió feladatainak megfogalmazását. Mint a rendezvény vezetője és házigazdája csak sajnálni tudom ma is, hogy a kivételes és sikeres kezdeményezés a nagy érdeklődés ellenére sem folytatódott a későbbiekben, holott történészként, a regionális, közelebbről pedig

⁵ A rendelkezésre álló terjedelmi keretek nem teszik lehetővé a témához kapcsolódó összes szakmai anyag és kutatási eredmény felsorolását. Közülük az általam két legfontosabbnak ítélt dokumentum: a) A Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központjának eredményei a határon túli magyar regionális tudomány fejlesztésében és a Kárpát-medence térszerkezeti kutatásában. Pécs, 2010. december 15. 15; b) Szakmai beszámoló „A magyar területpolitika Kárpát-medencei és nemzetközi versenyképességének erősítését szolgáló programok támogatására kötött VI-SZ/62/2/2010. sz. szerződés teljesítéséről” c. kormányprojekt zárójelentése. Pécs, 2011. január 25. 7+1 old. (Az első dokumentumot az RKK igazgatójaként, a másodikat az MRTT elnökeként jegyezte Horváth Gyula professzor.)

⁶ Horváth Gyula (2011): Területi kohézió a Kárpát-medencében. Trendek és teendők (Tézisek). Dátumszám nélküli kézirat, 6.

a határtudomány művelőjeként régtől fogva meggyőződéssel, mi több már-már „rögeszmésen” képviseltem a transznacionális, illetve transzregionális együttműködés, valamint a területi kohézió ügyét a Kárpát-medencében. Függetlenül attól, hogy a térség geopolitikai helyzete, az integrációra való érettség változatos formái miatt a kívánatos állapot elérése várhatóan hosszú évtizedekre ad feladatokat politikusoknak, kutatóknak, gazdasági szakembereknek egyaránt.

Mérsékelt optimizmusra ad okot azonban, hogy a fejlődés területi terjedésében a nemzetiségi tényezők a korábbiakhoz képest ma már korlátozottabb szerepet játszanak, jöllehet a széttagolt magyar nemzet egyes részeinek jövőjét manapság is elsősorban a nemzetállamok fejlesztési stratégiai formálják, miközben a magyar kormányzatok támogatáspolitikája csak lassú, kevésbé átütő korrekciókra képes ma még. Az utóbbi viszont hatékonyabbá tehető, amennyiben a magyar fejlesztési koncepciók jobban számításba veszik a határokon átvívelő, több régiót felölelő együttműködések potenciális szükségleteit és hatásait, különösen most, hogy a Magyarországot határoló országok többsége már az EU tagja vagy előrehaladott tárgyalásokat folytat. Mindenekelőtt a két legnagyobb népességű szomszédos ország (Románia és Szlovákia) uniós csatlakozása teremtett kedvező feltételeket a hosszú távú stratégiaalkotás számára. Az Európai Unió regionális strukturális politikája ugyanis nagy távlatú transzregionális (országhatárokon átnyúló, egymáshoz kapcsolódó) térségi stratégiákra is támaszkodik. Jelenleg kilenc-tíz makrorégióra készülnek uniós tervek, formálódnak közös fejlesztési elképzelések, stratégiai együttműködések, amelyek révén a magyarlakta területek jelentős része egységes stratégiai térré válhatna, a területi kohézió ügye pedig összekapcsolható lenne a magyar lakosságú területek kohéziójának programjával.

A Kárpát-medencei makrorégió mellett – a modern kori európai történelemben már többé-kevésbé sikereket eredményezett integrációs tapasztalatokon kívül – az alábbi érvek szólnak:

- Közel 25 millió fős térség kohéziós problémái (nehézkes megközelíthetőség, korszerűsítésre váró gazdasági szerkezet, fővárosközpontú modernizációs térségek) sok hasonlóságot mutatnak, a modern európai fejlesztési irányok meghatározását, a programok megvalósításának finanszírozását a közös célok elősegíthetik.
- A Kárpát-medence környezetének egységes védelme, a közös árvízvédelmi programok hatékonysága fokozható.
- Az új területfejlesztési hajtóerők (magas szintű üzleti szolgáltatások, kutatás-fejlesztés) méretgazdaságossági követelményei jobban teljesíthetők, a gazdaság versenyképességi elemei előnyösebben fejleszthetők.
- A térség regionális centrumainak (nagy- és középvárosainak) hálózatos együttműködése hozzájárulhat a policentrikus fejlődés európai uniós célkitűzésének megvalósításához, a többközpontú regionális fejlődés stratégiai igényének érvényesítéséhez.
- A határ menti együttműködésekben új célok fogalmazhatók meg, a szomszédos területek kooperációjában erősödhet a lokális munkaerőpiacok és szolgáltatási hálózatok optimális hasznosításának követelménye.

- ♦ A térség – Európában egyedüli etnikai összetétele következtében – a demokratikus hatalomgyakorlás, a regionális autonómiák új típusú működésének kísérleti terepe lehet. A transznacionális makrorégió intézménye hozzájárulhat a decentralizált és regionalizált államberendezkedésre való áttérés nemzeti akadályainak leküzdéséhez.

Regionális politikai szempontból egy Kárpát-medencei tervezési együttműködés, azaz makroregionális gazdasági tér létrejöttéhez és megerősödéséhez az út jelentős mértékben a határrégiók kistérségi és településközi kapcsolatainak fejlesztésén, a már működő interregionális együttműködések további elmélyítésén át vezet. E tekintetben pedig a Magyarországot övező határrégiók – ismert okokból – régtől fogva kedvező helyzetben vannak, különösen ami a városközi kapcsolatokat illeti.

A területi kohézió erősítését, azaz a határ menti térségek fejlettségi színvonalbeli különbségeinek mérséklését sok más tényező mellett elsősorban a határon átnyúló infrastruktúrafejlesztés, a munkaerőpiaci együttműködés és szerteágazó vállalkozásélénkítés szolgálhatja a leghatékonyabban. A jelenlegi gyakorlattól eltérően különösen figyelemmel kell lenni a határhoz közeli nagyvárosok (Miskolc, Nyíregyháza, Debrecen, Szeged, Békéscsaba, Pécs, Győr, Kassa, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad, Temesvár, Újvidék, Szabadka, Eszék) együttműködésének fejlesztésére. E térség egyik gyenge pontja az üzleti szolgáltatások alacsony teljesítőképessége, ám ezek fejlesztése a tudásalapú gazdaság kibontakozásának előfeltételeként kizárólag nagyvárosi terekben képzelhető el. A felsorolt határközeli nagyvárosok egyszersmind versenyképes tudásközpontokká válhatnak a jövőben az európai tudáspiacon, amennyiben a határon átnyúló intézményi együttműködések révén a tudományos-képzési potenciáljuk „méretarányosan” is jelentősen megerősödhetne a kutatás-fejlesztés, a felsőoktatás és a szakemberképzés terén egyaránt.

Hasonlóan eredményes együttműködés kínálkozik a határ közelében működő vagy tervezett regionális repülőterek fejlesztésében, mindenekelőtt Kelet-Magyarország, illetve Debrecen és régiója megközelíthetőségének javításában. Ma több romániai nagyváros működtet harmadik kategóriás regionális repülőteret, Magyarországon Debrecen repülőtere alkalmas arra, hogy magasabb kategóriájú repülőtérré váljon. Ehhez azonban vonzáskörzetének a közel egymillió lakosságú romániai bihari és szatmári térségekre is ki kellene terjednie. Temesvár nemzetközi repülőterének piaci körzete felölelhetné a délkelet-magyarországi megyéket is, Kassáé pedig az észak-magyarországi régió keleti térségeit.⁷

További példák említése nélkül is több mint nyilvánvaló, hogy a területiségben még kiterjedtebb Kárpát-medencei tervezési-stratégiai együttműködés keretét egy olyan új európai makrorégió adhatná, amelyek között a kooperációs kapcsolatok gazdasági és területfejlesztési hatásai megtervezhetőek, kohéziós következményei

⁷ Uo., 3–5.

becsülhetőek, a programok operacionalizálhatók lehetnének. E munkában valamennyi ország regionális tudományi műhelyei jelentős feladatokhoz juthatnak. A kutatási, tervezési és fejlesztési programok európai uniós támogatásokra is számíthatnak. Többek között emiatt is indokolt, hogy már a 2014–2020 közötti uniós programozási periódusban a magyar fejlesztéspolitika a korábbiaknál sokkal markánsabb álláspontokat képviseljen a Kárpát-medencei gazdasági tér kohéziójának erősítését szolgáló intézkedések körét és tartalmát illetően, amelynek meg kell mutatkoznia a magyar támogatáspolitikai különböző formáiban is. A Kárpát-medence formális regionalizálásának intézményesítése, optimális esetben a létrejövő transznacionális stratégiai együttműködések eredményeként gazdasági fellendülést eredményezhetne az érintett országokban, erősíthetné a Kárpát-medence gazdasági-társadalmi kohézióját, a régiók fejlődését felgyorsíthatná, közvetett módon pedig akár elő is mozdíthatná a térségi autonómiák ügyét. A transznacionális makrorégió kialakításában többek között ezért is lenne indokolt Magyarországnak kezdeményező szerepet vállalnia.

A jövőalternatívák tervezésekor azonban nem hagyhatók figyelmen kívül fontos geopolitikai realitások és egyéb külső tényezők sem (például az egymás iránti gyanakvás légkörének továbbélése a szomszédsági kapcsolatokban), amelyek globalizálódó világunkban is késleltethetik a nemzetközi regionális integrációk eredményességét, különösen egy olyan sajátos helyzetű térségben, mint amilyen a Kárpát-medence. Ismert okokból máig nem vált ugyanis az együtt élő népek közös tértudatának a hordozójává. Márpedig az érintett államok közös legitimációja és kooperáció nélkül a területi kohézió ügyét nem koronázhatja siker, még az integrálódó „közös Európában” sem. Erre a súlyos következményre hívja fel nyomatékosan a figyelmet újabban Hajdú Zoltán, miközben maga sem zárja ki a területi kohézió lehetőségét a Kárpát-medence interregionális kapcsolataiban. Következtetéseivel aligha lehet vitatkozni: „Meg lehet ugyan fogalmazni hangzatosan – írja –, hogy a Kárpát-medence magyar belgazdasági tér, de ennek a gyakorlatba történő, egyoldalú érvényesítésére sem a magyarság egészének, sem a mindenkor magyar kormányoknak nincs lehetősége. Ugyanakkor az EU, a Duna stratégia, a szomszédsági kapcsolatok, a határokon átnyúló alrendszerek, a magyar szállásterületek együttműködése ténylegesen kínál egy valós, nem konfrontációra, hanem az együttműködések rendszerére (településközi, régióközi, államközi) épülő lehetőséget a jövőben.”⁸

⁸ Hajdú Zoltán (2015): A Kárpát-medence geopolitikai helyzete. In Otthon a Kárpát-medencében – Területfejlesztési Szabadegetem 2011–2015. Szerk.: Fábíán Attila – Bertalan Laura. Sopron, Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, 67.

Transznacionális makrorégió – illúzió vagy valós esély?

Végül mit üzen a téma és a hozzá kapcsolódó gondolatkísérlet a regionális tudomány művelőinek? A Trianon utáni Magyarország összességében a kényszer szülte nehéz körülmények közepette is képes volt alkalmazkodni az új helyzethez, újraértelmezni, újrapozicionálni és kezelni a határ menti együttműködést az utódállamokkal a legszükségesebb kapcsolattartás szintjén, itt a Kárpát-medencében. A legutóbbi időig nem volt képes azonban megoldani a határmentiség és/vagy határrégiók dilemmáját, az államhatárokon átívelő kapcsolatok értelmezésében és gyakorlati megvalósításában. Nemcsak az országon múltott, hogy a határokon átnyúló együttműködése ne egyszerűen csak „határmentiséget”, az államhatárok szomszédos oldalain elhelyezkedő térségek és települések esetleges kapcsolatait jelentse, hanem annál jóval többet, „...transznacionális interakciót szomszédos régiók és szereplők között egy közös élettér megőrzése, irányítása és fejlesztése érdekében”.⁹

A regionális tudományban széles körben elfogadott értelmezésből következik tehát, hogy a határrégiót mint határon átnyúló együttműködést magában foglaló kategóriát, a transznacionális regionalizmust szomszédos vagy nem szomszédos régiók és szereplők – nemzetállamok közvetítése nélkül – határon átnyúló interakciójaként határozza meg a definíció. Ennek a normatív elvárásnak a teljesülését ígéri manapság az integrálódó Európában a határok nélküli együttműködés irányába mutató paradigmaváltás, amely minden ismert problémájával együtt is elvezethet a transznacionális és interregionális együttműködések olyan új intézményi kereteinek a létrejöttéhez, mint amilyenek az újabban már szép számmal létrejött európai együttműködési társulások (EGTC és/vagy ETT), vagy amilyenek a területi kohéziót legmagasabb szinten megvalósító Kárpát-medencei transznacionális gazdasági makrorégió létrejöttét gondoljuk.

A területfejlesztési tevékenységek teljes körét érintő, 2006-tól Európa-szerte megjelenő új együttműködési formák, az Európai Területi Együttműködési Csoportosulások (EGTC) vagy Európai Területi Társulások (ETT) jogi kereteinek megjelenésével egy időben fokozatosan erősödnek a tagállamok regionális és helyi szervezeti keretei közti új típusú közös tevékenységek a határtérségekben, amelyekből néhány év eltelte után is mára már mintegy tizenöt található a Magyarország trianoni határait övező határrégiókban. Kivételes jelentősége ennek az intézményszerűsítési folyamatnak elsősorban abban rejlik, hogy az EGTC-k olyan új típusú jogi személyiséggel rendelkező intézményi formák, amelyek az érintett határrégióban együttműködő települések, különböző szintű önkormányzatok, kistérségek, állami intézmények, mikrorégiók, gazdasági szervezetek közvetlen és önkéntes államközi szerződések nélkül is teljes jogképességgel rendelkeznek, kvázi határon átnyúló

⁹ Schmitt-Egner, Peter funkcionális megközelítés tükröző definícióját idézi: Baranyi Béla (2007): i. m., 38.

megyék, hatósági jogkörök nélkül. Az EGTC előnye tehát más hasonló intézményi megoldásokkal szemben, hogy államközi szerződések nélkül is teljes jogképességgel rendelkezik, és eljárhat az illetékes hatóságoknál minden érintett EU-tagállamban. Hozzáteve ehhez, hogy az EGTC-k funkcionalitása szempontjából létrehozható négy nagy szervezeti formája (közvetlen határ menti területfejlesztési, hálózati, programozási, valamint projekt típusa) közül külön-külön és/vagy együtt kiváló lehetőséget nyújt transznacionális makrorégiók, stratégiai együttműködések létesítéséhez. Az új típusú határközi intézményi struktúrák kiépülése, interregionális szerepük és funkciójuk erősödése végső soron a határ menti kapcsolatokban Európa-szerte zajló paradigmaváltás lényegét érintik.¹⁰

A szándékok eredményes megvalósítása természetesen feltételezi Magyarország határ régióiban hálózatszerűen működtetett intézményi együttműködésre épülő transznacionális irányokba történő fejlesztését, más szóval az államhatárok meghalódását, a határon átvéelő integrációk szorosabbra fűzését, ami végső soron hozzájárulhat az egykor széttörédezett térszerkezeti struktúrák megújításához, nem utolsósorban pedig egy új Kárpát-medencei transznacionális gazdaságstratégiai makrorégió létrejöttéhez.

Az államhatárok merev elválasztó jellegének mérséklése, esetleg felszámolása, a határok spiritualizálódása ugyanis minden kelet-közép-európai rendszerváltó ország elemi érdeke. Különösképpen a Kárpát-medencében, ahol Magyarország szomszédsági kapcsolatainak újragondolása már csak a történelmi örökség hátrányos következményeinek a csökkentése, a határmentiségben rejlő előnyök kiaknázása miatt sem mellőzhető. Ezt a törekvést kedvezően befolyásolhatja az államhatárok „lebontása”, légiesítése, a jó szomszédsági viszony kialakítása. Még akkor is, ha a határok nélküli „régiók Európája” létrejötté ma még inkább csak egy vágyott vagy elvárt jövőalternatíva, semmint egyik napról a másikra megvalósítható realitás. Ám erről a célról itt a Kárpát-medencében eleve lemondani több mint hiba, az európai integráció és a Schengen-folyamat felkínálta nagy történelmi esély elszalasztása. Ebben pedig megvan a felelőssége és teendője a régiótörténeti kutatásokat végző szakembereknek is. Kutatási téma és tennivaló bőségesen akad majd. A régiótörténet művelőin is múlik immár, hogy a Horváth Gyula sorozatszerkesztésével, az MTA RKK kiadásában megvalósult nagyszabású vállalkozás, „A Kárpát-medence régiói” monográfiásorozat folytatásaként mihamarabb elkészüljön a vele egyetértésben korábban tervbe vett önálló régiótörténeti tematikus kiegészítő kötet is.¹¹

¹⁰ Baranyi Béla (2009): i. m., 25–43; Ocskay Gyula – Jaschnitz Mátyás (2010): Tradicionális vonzáskörzeti és funkcionális kapcsolatok a Kárpát-medencében – a kiterjedő kapcsolatok új perspektívái. Falu-Város-Régió, 2–3. 80–85.

¹¹ A Kárpát-medence régiói című monográfiásorozatot az MTA RKK és a Dialóg Campus Kiadó közös kiadásában, Horváth Gyula indította útjára 2003-ban a Székelyföld c. könyvvel, amelyet kötet szerkesztőként is jegyzett. A tizenöt kötetesre tervezett sorozatból eddig tizenhárom jelent meg. Az előkészületben lévő Észak-Magyarország, valamint a Burgenland című kötetek is hamarosan elérhetők lesznek.

MELLÉKLETEK

DUPress szabadon letölthető

DUPress szabadon letölthető

PROF. BARANYI BÉLA 70 ÉVES¹

A magyar regionális tudományterület meghatározó és méltán elismert egyénisége 2016. július 19-én ünnepelte 70. születésnapját. A professor úr munkatársaiként és ezen ünnepi kiadvány szerkesztőiként nagy örömmel és megtiszteltetést érezve írjuk le ezeket a sorokat a professor úr születésnapja alkalmából, hiszen olyan iskolateremtő, vezető személyiséget ünneplünk, aki iránymutatást és példát mutatott és mutat napjainkban is számunkra. A kerek évfordulók alkalmasak részletesebb áttekintésre, lehetőséget biztosítanak arra, hogy rohanó életünkbe egy kis pihenőt iktassunk be, és a barátok, kollégák a regionális tudományterületen dolgozó munkatársak kifejezhessék tiszteletüket, megbecsülésüket és jókívánságaikat.

Baranyi Béla egyetemi tanár, az MTA doktora (DSc) lassan fél évszázada, egészen pontosan negyvenhat éve tevékeny résztvevője Debrecen tudományos életének és felsőoktatásának. A két fontos terület szakmai pályafutása során egymástól szinte elválaszthatatlanul összefonódott személyében, miután többnyire főhivatású kutatói munkája mellett, de azzal szoros összefüggésben mindvégig aktív szerepet játszott a város felsőoktatásában is. A Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Regionális Kutatások Központja (RKK) Alföldi Tudományos Intézet (ATI) Debreceni Osztályának egykori kutatóprofesszora és vezetője, egyszersmind a Debreceni Egyetem (DE) Földhasznosítási, Műszaki és Területfejlesztési Intézet Terület- és Régiófejlesztési Tanszékének alapítója és vezetője, hosszú ideig a Kerpely Kálmán Doktori Iskola tisztagja, a regionális program kidolgozója, oktatója és szakmai irányítója volt. Jelenleg a DE Mezőgazdaság-, Élelmiszertudományi és Környezetgazdálkodási Kar (MEK) Víz- és Környezetgazdálkodási Intézet professzoraként, a Gazdálkodástudományi Kar (GTK) Ihrig Károly Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola tisztagjaként, valamint a DE Társadalomtudományi Doktori Tanács tagjaként kapcsolódik össze munkásságában a tudományos és az oktatási tevékenység. Életművében meghatározó jelentőséggel bír tehát egyfelől a regionális (területi) tudományok kutatásának és oktatásának a meghonosítása

¹ A Baranyi Béla életútját és munkásságát bemutató előadás elhangzott a 70. születési évforduló alkalmából, a Debreceni Egyetem Böszörményi úti Campus Nagytanácstermében, a tiszteletére rendezett jubileumi tudományos konferencián, 2016. április 27-én. A Popp József doktoriiskola-vezető és Tamás János intézetigazgató professzorok által írt köszöntő tanulmányt lásd *Baranyi Béla 70. A Kapocs* (szerk.: Tamás J., Popp J.), Debreceni Egyetem Gazdálkodástudományi és Vidékfejlesztési Kar; Mezőgazdaság-, Élelmiszertudományi és Környezetgazdálkodási Kar. Debrecen, 2016, 17–28.

a Debreceni Egyetemen, másfelől a regionális tudomány egyik hazai bázisának és egy nemzetközileg elismert határtudományi kutatóműhely megteremtése és működtetése az MTA RKK keretei között. Vezetése alatt az RKK Debreceni Osztálya a terület-, a vidék- és a településfejlesztési tárgyak oktatásának is bázisintézményévé vált a DE agrárkarain a graduális, a posztgraduális és a doktorképzésben egyaránt. Legmagasabb állami elismerése a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztje kitüntetés, amelyet tudományos és felsőoktatási tevékenységéért érdemelt ki 2006-ban.

A nagy ívű életpályák jellemzője, hogy nehéz lenne szigorú időrendben követve azt tárgyalni, másrészt a tisztelgő válogatás is majdnem meghaladná a kereteinket. A professzor úr életpályájának indításában, tudományos elkötelezettségében jelentős és meghatározó szerepet játszott a családi háttér. *Baranyi Béla* 1946. július 19-én született a korabeli (Csonka-) Bihar vármegye Furta nevű településén. Tipikus első generációs értelmiségi sors és pálya az övé. Középiskolai tanulmányait megkezdve, vagyis tizennégy éves korától már minden Debrecenhez köti. *Tanulmányait* a Kossuth Lajos Tudományegyetem Gyakorló Gimnáziumában kezdte, ahol 1964-ben érettségizett. Egyetemi tanulmányait pedig 1970-ben fejezte be magyar-történelem szakon, s vehette át *magyar nyelv és irodalom – történelem szakos középiskolai tanári oklevelét* az akkori Kossuth Lajos Tudományegyetemen. Egyetemi éveit alatt – részben nyelvtanulási céllal – egy szemesztert a Leningrádi (ma Szentpétervári) Egyetemen töltött, később pedig immár ösztöndíjas kutatóként az MTA nappali aspirantúrája keretében négy hónapot Kelet-Berlinben, az akkori NDK Tudományos Akadémia Gazdaságtörténeti Intézetében (Institut für Wirtschaftsgeschichte) folytatott tanulmányokat 1978–79-ben.

Tudományos előmenetelének fontosabb mérföldkövei voltak az *egyetemi doktori (dr. univ.)* cím (1972), a *kandidátusi (CSc) fokozat* (1980), 2004-ben a DE *habilitált doktora (dr. habil)*, 2007-ben pedig az MTA *doktora (DSc)* cím megszerzése. Az utóbbi eredménye volt 2007-ben tudományos tanácsadóvá történt előléptetése az MTA Regionális Kutatások Központjában, majd pedig 2010-ben *egyetemi tanári kinevezése a Debreceni Egyetemre* további jogviszonyban, 2013 júliusától már főfoglalkozásban és teljes munkaidőben. Az általa művelt fő kutatási területek az új és jelenkori magyar gazdaság-, társadalom- és köztörténet; a regionális tudomány; az Alföld-kutatás, a perifériakutatás és a határkutatás.

A gazdag és változatos szakmai életút főbb állomásai között említhető, hogy az egyetemi évek után nyomban a KLTE *Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanácskének tudományos segédmunkatársaként*, 1975 és 1978 között *ösztöndíjas aspiránsaként*, majd *tudományos munkatársaként* folytatott tudományos és oktató tevékenységet. Az 1980-as években a köz- és felsőoktatás, valamint a tudomány-irányítás különböző területein is dolgozott, de szakmai-tudományos kapcsolata az egyetemmel és más tudományos műhelyekkel töretlen maradt, rendszeresen folytatta korábbi oktató-, kutató- és publikációs munkáját. Az 1990-es évek elejétől az MTA RKK ATI Debreceni Osztályának vezetőjeként (2012. január 1-jétől a jogutód szervezet, az MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regioná-

lis Kutatások Intézete alkalmazásában) dolgozott előbb tudományos főmunkatársként, 2007-től pedig *tudományos tanácsadóként* 2013. február 28-ig, a főállásából történt nyugdíjba vonulásáig. Ekkor belső pályázat eredményeként az egyetemmel fennálló további jogviszonyú (félállású) egyetemi tanári beosztása teljes munkaidőjűvé változott. Előbb a Debreceni Egyetem Agrár- és Gazdálkodástudományok Centruma (ma MEK) kutatójaként és oktatójaként a *Földhasznosítási, Műszaki és Területfejlesztési Intézetben* tevékenykedett, ahol az általa korábban alapított *Terület- és Régiófejlesztési Tanszék* vezetőjeként, valamint a *Kerpely Kálmán Doktori Iskola törzstagjaként* a regionális program szakmai irányítója és oktatója volt hosszú ideig. Ma a *DE MEK Víz- és Környezetgazdálkodási Intézetének* professzora, a *DE Gazdálkodástudományi Kar (GTK) Ihrig Károly Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola törzstagja*. Mindez egyben jelzi a szakmai életút egyik sajátosságát, hogy tudományos pályafutásában mindvégig szorosan összefonódott az oktatói és tudományos tevékenység.

A *tudományos kutatómunka* iránti vonzalma már az egyetemi évek alatt megmutatkozott. Tudományos pályafutása is ekkoriban vette kezdetét, s a Ránki György akadémikus által fémjelzett, később méltán fogalomná vált debreceni történelemszkolában teljesedett ki. A nagy tekintélyű professzor keltette fel érdeklődését az új- és legújabb kori *magyar gazdaság- és társadalomtörténet* iránt. Irányításával egy, Magyarországon akkoriban még egészen új kutatási területtel, az *elitszociológiával* ismerkedhetett meg már egyetemistaként, amelyhez „útravalóként” szilárd és modernnek számító kutatómódszertani alapokat is biztosított. Fiatal kutatóként kezdetben a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban az 1870 és 1930 közötti időszakból rendelkezésre álló debreceni legtöbb adót fizetők listáját és adatbázisát, az úgynevezett *virilista névjegyzékeket* dolgozta fel analitikus és összehasonlító módszerrel. Ily módon próbálta általános érvénnyel megrajzolni egy nagyvárosi elit jelentős politikai hatalommal, társadalmi tekintéllyel és presztízzsel rendelkező csoportjainak, azaz egy helyi elit legjellemzőbb és a korabeli magyar viszonyokra is általánosítható vonásait és „karakterét”. Mindeközben sort kerített arra is, hogy kritikailag elemezze a különböző polgári elitelméleteket, illetőleg elsajátítsa és alkalmazza a legelterjedtebb és legismertebb angolszász *elitszociológia* fontosabb eredményeit és módszereit. Így születtek meg első dolgozatai és publikációi, illetőleg készült el az egyetemi szakdolgozata, amellyel 1970-ben a IX. Országos Diákköri Konferencián első díjat nyert, s amelyet hamarosan egyetemi doktori disszertációvá fejlesztett. Végzése után nem sokkal nyújtotta be és védte meg „summa cum laude” minősítéssel a *Gondolatok az uralkodó elitről, valamint egy helyi elitről a debreceni virilizmus kapcsán (1870–1930)* című egyetemi doktori értekezését 1972-ben, amely egyidejűleg napvilágot látott a *KLTE Magyar Történeti Tanulmányok* (Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae) ötödik kötetében.

A társadalomtörténet kérdéseinek kutatása mellett megkülönböztetett figyelmet szentelt a *gazdaságtörténet* tanulmányozásának. Ebből a témakörből is több önálló tanulmányt publikált, a *Századok*, a *Hajdú-Bihar Megyei Levéltári Évkönyv*, a *Tanulmányok és források*, a „régii” *Debreceni Szemle* című periodikákban, folyó-

iratokban és más kiadványokban. Az országos *Alkotó Ifjúság pályázaton*, 1975-ben a történettudományi szekcióban első díjat nyert *Debrecen 1944 utáni ipartörténetét* feldolgozó munkájával. Emellett tudományos tevékenysége részét képezte egy időben a regionális és a helyi *politikai-társadalmi mozgalmak történetének* a kutatása is, amelynek során életrajzokat, forrásokat és egyéb kortörténeti dokumentumokat tárt fel, illetve szerkesztett kötetekbe. E témakörből számos tanulmányt és közleményt jelentetett meg az 1970-es évtizedben. Aktív szerepet vállalt egyebek mellett a KLTE és a Lublini Egyetem történeti tanszékeinek, a sok szempontból hasonló helyzetű két nagyváros (Debrecen, Lublin) történetét összehasonlító többéves kutatási programjaiban, az elért eredmények konferenciákon történő ismertetésében, publikálásában is.

Az 1970-es évek derekától munkásságában ismét a *társadalomtörténet* foglalt el jelentősebb helyet. Ezt tükrözte az ösztöndíjas aspirantúrára való jelentkezése, illetőleg a kandidátusi disszertáció témaválasztása is, amellyel az MTA által meghirdetett hároméves *nappali ösztöndíjas aspirantúrára* nyert felvételt az 1975. szeptember 1. – 1978. augusztus 31. közötti időszakra (aspiránsvezető *Ránki György* professzor). A téma fontos szakmai aktualitásaira tekintettel kandidátusi értekezése tárgyául a kelet-magyarországi régióban, a Tiszántúl öt megyéjében az 1945 után lejátszódott társadalmi átrétegződés sajátosságainak a bemutatását választotta. A kandidátusi értekezését 1980. január 18-án sikeresen megvédte. Az értekezés témaköréből tanulmányokat tett közzé helyi és országos folyóiratokban, egyetemi évkönyvekben és egyéb kiadványokban. A disszertáción alapuló munkája pedig „*A Tiszántúl átalakuló társadalmá 1945–1978*” címmel az *Akadémiai Kiadó* gondozásában jelent meg 1985-ben.

Az 1990-es évektől figyelme az európai integrációs folyamatok kibontakozásával szoros összhangban fokozatosan a *regionális (területi) tudományok*, a *terület- és vidékfejlesztés*, főként az Alföld nagyrégió – benne az Észak-alföldi régió – gazdaság- és társadalomtörténeti, valamint terület- és településfejlesztési szempontú komplex kutatása irányába fordult erőteljesebben. Az *MTA RKK ATI Debreceni Osztályának* tudományos főmunkatársaként, majd tudományos tanácsadójaként és vezetőjeként több alap- és alkalmazotti kutatási feladat végzésében és publikálásában vett részt, főként *regionális gazdasági, terület- és településfejlesztési, kistérségi, településtörténeti és településföldrajzi kutatások* terén. Közreműködésével számos kötet, nagyobb és kisebb lélegzetű tanulmány, szakmai cikk és tudományos projekt, regionális és helytörténeti munka jelent meg, illetve készült el a regionális tudományok, valamint a gazdaság- és helytörténet tárgykörében.

Tudományos pályafutásának jelentős időszaka volt, amikor az *MTA* hároméves (1997–1999) nagyszabású *Stratégiai Kutatási Programja* keretei között folyó, úgynevezett *Alföld Kutatási Programban* vehetett részt. Az Alföld-program ugyanis komoly szakmai támogatást biztosított neki a határmentiség és a határon átnyúló kapcsolatok kutatásához, mindenekelőtt az Északkelet-Alföld magyar-ukrán és magyar-román határrégióit érintően, különös tekintettel a perifériaképződés sajátosságaira, a külső (határ menti), halmozottan hátrányos, periferikus térségek

(„periféria perifériája”) irányuló részletes vizsgálatok végzéséhez. Így készülhettek el szerkesztésében és szerzői közreműködésével, sok egyéb munka mellett a két legjelentősebb vállalkozás, a tizenöt kötetesre tervezett *Kárpát-medence régiói monográfiasorozat* (sorozatszerkesztő: Horváth Gyula) 8. és 11. köteteként, az *Észak-Alföld (2008)*, illetve a *Kárpátalja (2009)* című tanulmánykötetek, amelyek az MTA RKK és a Dialóg Campus kiadásában jelentek meg.

A felerősödő európai integrációs folyamatok hatására tudományos érdeklődése homlokterébe került az *államhatárok és határrégiók elméleti és módszertani kérdéseinek a kutatása* is, előbb Magyarország keleti államhatárait, az ezredfordulót követően pedig már Magyarország államhatárainak, határrégióinak az egészét illetően is. Határtudományi kutatásai immár magukban foglalták a határmentiség és a határokon átívelő társadalmi-gazdasági kapcsolatok komplex vizsgálatát, kiemelten az eurorégiók, az euroregionális szervezetek és egyéb interregionális szerveződések, határközi struktúrák, határokon átnyúló együttműködések szerepének és a kapcsolatok jellegében zajló paradigmaváltás folyamatának elemzését is. Irányítása mellett az *MTA RKK Debreceni Osztálya* fokozatosan a hazai *határtudományok, a belső és külső (határ menti) perifériakutatások* egyik fontos, külföldön is elismert *műhelyévé fejlődött*. Részben mindezt reprezentálják a témakörben megjelent nagyobb lélegzetű publikációi is, amelyek közül időrendben elsőként az általa szerkesztett – és részben írt – *A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön* (Pécs, MTA RKK, 2001) című könyv emelkedett ki. Ezt követte *A határmentiség dimenziói – Magyarország és keleti államhatárai* (Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2004), később bővített kiadásban *A határmentiség dimenziói Magyarországon* (Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2007) című nagymonográfiája, amelyek az egyetemi oktatásban, illetve a doktori képzésben jegyzetként is használatosak. A témából további három nagyobb lélegzetű munka jelent meg angol nyelven, kvázi önálló kötet formájában az MTA RKK *Discussion Papers* című angol nyelvű kiadványsorozat részeként, valamint számos tanulmány és tudományos közlemény magyar és idegen nyelven egyaránt.

A *határkutatás* területéről is több hazai és külföldi folyóiratban jelentetett meg tanulmányokat, vett részt hazai és külföldi tudományos kutatási programokban. Az utóbbiak közül legjelentősebb volt a tizenegy ország egyetemi és akadémiai kutatóintézeteinek együttműködésével, 2003–2005 között zajló úgynevezett *EXLINEA (Lines of Exclusion as Arenas of Cooperation: Reconfiguring the External Boundaries of Europe – Policies, Practices, Perceptions)* EU 5-ös Nemzetközi Kutatási Program, amelynek regionális koordinátoraként és kutatójaként a magyar–román és a magyar–ukrán külső államhatárait érintő kutatásokat irányította. Ennek eredményeit rendezte nyomda alá az *Európai Unió külső határán – Együttműködések Magyarország keleti államhatárai mentén* (MTA RKK Debrecen, 2005), illetve később a *Magyar–ukrán határrégió – Együttműködések az Európai Unió külső határán* (MTA RKK Debrecen, 2008) című tanulmánykötetekben. Ugyancsak ennek a programnak az eredményeit adta közre a neves angliai Ashgate Kiadó gondozásában megjelent, az *EU Enlargement, Region Building and Shifting Borders of*

Inclusion and Exchision (Ed. J. W. Scott, Aldershot, Ashgate, 2006, 149–162) című kötetben közölt tanulmánya is.

A határkutatások témakörén túl tanulmányokat készített és publikált a *jelenkori regionális gazdaság-, társadalom- és településtörténet* tárgykörében is, kiemelten az Alföld nagyrégióra, az Alföld belső régióira (Észak-Alföld, Dél-Alföld), kistérségeire (Bihar, Erdőspuszták, Tisza mente, Debrecen és környéke), valamint településeire (Debrecen, Berettyóújfalu, Hajdúsámson, Mátészalka, Létavértes, Nagyrábé, Nyíradony stb.) tekintettel. Szerkesztői és szerzői közreműködésével több önálló helytörténeti jellegű településmonográfiát is közreadott (Berekböszörmény, Furta, Sáránd). Tanulmányai és tudományos közleményei önálló formában, szerkesztett munkákban, tanulmánykötetekben, hazai és nemzetközi konferenciakiadványokban, illetve folyóiratokban láttak és látnak napvilágot. Az utóbbiak sorában egyaránt előfordulnak hazai és külföldi folyóiratok, periodikák (Magyar Tudomány, Századok, Tér és Társadalom, Területi Statisztika, Ezredforduló, Beszélő, Comitatus, Alföld, Debreceni Szemle, Közép-európai Közlemények, European Spatial Research and Policy, Discussion Papers, Regio, Lumina, Eurolimes).

Publikációs tevékenységét illetően összes tudományos közleményeinek száma megközelítően 400, amelyből önálló és/vagy szerkesztett könyv 43 (7 monográfia, 36 társszerzős és/vagy szerkesztett munka). Az idegen nyelven megjelent publikációk száma 40, tudományos publikációira történt és eddig ismertté vált független hivatkozások száma megközelítően 1000. Alkalmazott jellegű kutatásai részét képezték azok a nemzetközi és hazai regionális és településfejlesztési projektek, egyéb tervezési-fejlesztési dokumentumok is, amelyekből irányításával és/vagy részvételével több mint 60 nagyobb kutatási program valósult meg 1993 és 2013 között. Jó részük tudományos publikáció, könyv és/vagy tanulmány, illetve intézeti jelentések formájában is hasznosult, akárcsak az elkészült 30 tudományos zárójelentése.

Több *hazai és külföldi kutatási támogatást* nyert el pályázati úton, egyszer a Nagyalföld Alapítvány, háromszor az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA), két alkalommal Innovációs Program az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások Közalapítvány (OKTK), kétszer pedig az Országos Foglalkoztatási Közalapítvány (OFA) részéről. Ugyancsak két projekt támatelelőseként és kutatóként vett részt 2006–2009 között az Asbóth Oszkár Húzóágazati Innovációs Program által támogatott, a Károly Róbert Főiskolán létesített és a Bioenergetikai Innovációs Klaszter Centrum (BIOENKRF) által koordinált, K+F szerepe a biomasz-sza hasznosítása területén elnevezésű tudományos programban, amelynek eredményei főleg a későbbi kutatások empirikus megalapozásához nyújtottak segítséget, szabtak új irányokat, többek között a környezetkímélő alternatív energiaforrások és eljárások feltárása és hasznosítása terén. A kutatások eredményei szerkesztett tanulmánykötetekben is megjelentek: *The role of environmental industry in the régióál reindustrialisation in Hungary* (Ed.: B. Baranyi – I. Fodor, Debrecen–Pécs, Centre for Regional Studies, 2009; *Bioenergetika – társadalom – harmonikus vidék-fejlesztés*, Baranyi Béla szerk., MTA RKK, DE AMTC, Debrecen, 2010; *Környezetipar*,

újraiparosítás és regionalitás Magyarországon, Baranyi Béla – Fodor István szerk.. MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs–Debrecen, 2012). De jelentős hazai támogatással, a TÁMOP-4.1.2.A/1-11-2011-0029 program keretében tudományos jelleggel készült el és jelent meg 2013-ban magyar és angol nyelven az *Integrált területfejlesztés* című tankönyve, amely online formában is elérhető. Az említett könyvekkel együtt ez a munka is kiválóan használható a felsőoktatásban. Az elnyert *külföldi kutatási támogatások* közül a már hivatkozott *EU 5-ös EXLINEA projekt* tekinthető a legjelentősebbnek. A különféle hazai és külföldi kutatási támogatások többek között ahhoz is hozzájárultak, hogy közel egy évtizednyi kutatómunka eredményeként 2007 júniusában sikeresen megvédte akadémiai doktori értekezését.

Tudományos-szakmai pályafutásának részét képezte *tudományszervező* tevékenysége is. Az 1980-as években titkára volt az MTA DAB Történettudományi Munkabizottságának, jelenleg a Terület- és Településfejlesztési Munkabizottságban munkálkodik. Számos alkalommal működött közre hazai és nemzetközi tudományos rendezvények és konferenciák szervezésében, azok írásos anyagának köteté szerkesztésében. Rendszeres résztvevője és előadója hazai, nemzetközi tudományos fórumoknak, konferenciáknak. A szerkesztőbizottsági tagja és rovatvezetője volt 1981 és 1989 között megjelenő társadalompolitikai jellegű kiadványnak, a „rég” *Debreceni Szemlének*. Jelenleg tagja a Debreceni és a Nagyvárad Egyetem közös kiadványának, az angol nyelvű *Eurolimes*, illetőleg az *Agrártudományi Közlemények* (Acta Agraria Debreceniensis) folyóirat szerkesztőbizottságának, rovatvezetője a Szegeden megjelenő, a történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány, a gazdálkodás- és szervezéstudomány művelőinek publikálási fórumot biztosító *Közép-Európai Közlemények* szerkesztőbizottságának. Tagja továbbá az *MTA Köztestületének*, valamint a IX. osztályon belül működő *Regionális Tudományos Bizottságnak*, illetőleg a *Régiótörténeti Kutatások Albizottság* elnöke. Tagja még a *Magyar Regionális Tudományi Társaságnak*, amelyen belül az Északalföldi Tagozat elnöki tisztét is ellátja mind a mai napig.

A felsoroltakon túl, a legutóbbi időkig több országos és regionális *tudományos tanácsadó testületben és szakértői bizottságban* is aktívan tevékenykedett. Kezdeményezésére jött létre a DE AGTC és az MTA Regionális Kutatások Központja között 2001-ben, majd 2006-ban megújított hivatalos szintű, akkoriban modellértékű oktatási és tudományos együttműködési megállapodás, amely a két intézmény tudományos és oktatási kapcsolatainak elmélyítését és egy közös tanszék létesítését célozta. Ennek részeként jött létre vezetésével a terület- és vidékfejlesztési képzés ellátására alapított közös *Terület- és Régiófejlesztési Tanszék*, amely irányításával a két intézmény közös kiadványainak megjelentetését és szerkesztési feladatait is ellátta. Szerkesztői tevékenysége eredményeként, kvázi periodikajelleggel öt tanulmánykötet látott napvilágot a DE Földhasznosítási, Műszaki és Területfejlesztési Intézet Terület- és Régiófejlesztési Tanszéke, valamint az ugyancsak általa vezetett MTA RKK Debreceni Osztály kutatóinak a közreműködésében, a regionális tudományok tárgykörében.

A professzor úr mindig szívügyének tekintette szakterületén a minőségi felsőoktatás megteremtését és színvonalának javítását. *Oktatási tevékenységét* illetően, közel fél évszázados szakmai pályafutása során, főhivatású tudományos kutatói munkája mellett, azzal szoros összefüggésben, többé-kevésbé folyamatos jelleggel aktív szereplője Debrecen felsőoktatásának, 2004-től már úgy is, mint a Debreceni Egyetem habilitált doktora. A Terület- és Régiófejlesztési Tanszék vezetőjeként és oktatójaként, illetve a Kerpely Kálmán Doktori Iskola törzstagjaként, a regionális tudományi alprogram felelőseként több tárgy tantárgyfelelős tanáraként folyamatosan részt vett a regionális tudomány, közelebbről pedig a különböző terület- és vidékfejlesztés kérdései iránt érdeklődő hallgatók graduális, posztgraduális oktatásában, PhD-képzésében. Hosszabb ideig tagja volt a DE Agrártudományi Doktori Tanácsának is. Oktatómunkája elsősorban a regionális tudomány körébe tartozó tárgyak, például európai uniós ismeretek, európai és hazai terület-, vidék- és településfejlesztési, valamint agrártörténeti stúdiumok tartására irányult. Nagyszámú hallgatói nemzedékek oktatásán túl, közvetlenül is több száz egyetemi hallgató konzulens tanáraként sokak érdeklődését keltette fel a tudományos kutatás iránt, témavezetőként pedig sok PhD-hallgatót sikerült közvetlenül is tudományos pályára terelnie, publikációs tevékenységüket előmozdítania.

Az oktatás mellett sokirányú *oktatásfejlesztési tevékenységet* végzett és végez mind a mai napig. Aktívan közreműködött új szakok indításában, szaktárgyi programok akkreditációra való előkészítésében, jelentős szerepet vállalva a regionális (területi) tudományok oktatásának és kutatásának a meghonosításában a debreceni agrárképzésben. Hosszú időn át volt szakágvezetője a terület- és településfejlesztési szakirányú továbbképzési szaknak. Közreműködésével elkészültek a településfejlesztési szakirányú továbbképzési BSc-szak, a terület- és vidékfejlesztési BSc szakirányú továbbképzési szak, illetve a terület- és településfejlesztési szakirányú továbbképzési MSc-szak, valamint a területfejlesztés MSc tantárgyi programjai. Tárgyfelelősként bekapcsolódott a Víz- és Környezetgazdálkodási Intézetben folyó környezetgazdálkodási agrármérnök MSc-szakos képzésbe is, ahol hosszú ideje a területfejlesztés című tantárgy oktatója. A DE MEK kurzusain oktatott fő tárgyai jellemzően az agrártörténet és EU-ismeretek és a területfejlesztés. Tárgyfelelősként a nagyváradi Partiumi Keresztény Egyetemen ugyancsak az agrártörténet és EU-ismeretek tantárgy oktatójaként vesz részt évek óta az ottani agrármérnök szakos hallgatók BSc képzésében.

A *doktorképzésben* tárgyfelelősként oktatott tématerületek, illetve tárgyak döntően a regionális (területi) tudomány, az európai és a hazai terület-, vidék- és településfejlesztés kérdéseit érintik. Közülük is hangsúlyosabban kezelt tárgyak és tématerületek a következők: regionális gazdaságtan; regionális kutatómódszertan; európai uniós ismeretek; európai regionális politika; az EU regionális és struktúra politikája; támogatási rendszerek az EU-ban; euroregionális és interregionális együttműködések; terület- és településfejlesztés alapjai; területfejlesztés és regionális politika; területfejlesztés és humán erőforrások; területfejlesztés, vidékfejlesztés és regionalitás.

Az iskolateremtő hatások tekintetében a regionális tudományterületnek az egyetemi és a doktori képzésben való meghonosításán, valamint a nemzetközileg elismert határtudományi műhely megteremtésén túl kiemelt szerepet játszott az a kivételes szakmai és személyes affinitás, amellyel a vele kapcsolatban álló hallgatókhoz közelített. Ennek az elmélyült, egyénekre szabott sajátos módszertani viszonyulásnak, azaz nevelőmunkának az eredményei elsősorban annak a kutatói attitűdnek az érvényesítésében mutatkozott meg, amely a minőségelvűségre való törekvésben és az ehhez szükséges kutatás-módszertani készségek és alapok kifejlesztésében, illetve megszilárdításában nyilvánult meg. Rendszeresen vállalta konzulensként egyetemi hallgatók, PhD-hallgatók diplomadolgozatainak, tudományos diákköri munkáinak, doktorjelöltek értekezéseinek szakmai irányítását, témavezetését. Szakmai irányításával nagyszámú diplomamunka és tudományos diákköri pályamunka készült el, miközben több PhD-hallgató témavezetője is volt. Az utóbbiak közül 12 fő már doktori címet szerzett, többen pedig védelem előtt állnak. Több PhD-hallgatója tudományos előmenetelét sikeresen szakmailag is megalapoznia. Közülük néhányan máris ígéretes tudományos karrier előtt állnak, mi több, tanítványaiból egy markáns tudományos team szerveződött körülötte a perifériakutatás és a határkutatás művelése terén. Rájuk alapozva bocsátotta útjára sorozatszerkesztőként a közelmúltban a „*Végzett doktoranduszok értekezései a regionális tudományok köréből*” című sorozatot, amelyből három kismonográfia már megjelent, a negyedik pedig nyomdában van.

Jórészt oktatási tevékenységéhez kapcsolódóan *egyéb feladatokat* is ellát a doktori szigorlati bizottság tagja és/vagy elnökeként, doktori értekezések opponenseként, illetve bírálóbizottsági tagjaként és/vagy elnökként rendszeresen részt vesz PhD-eljárásokban, habilitációs és akadémiai doktori bizottságok munkájában, különböző új, illetve már működő szakok, regionális tudományterületi programok akkreditációjában. A hazai és külföldi folyóiratokban publikált tanulmányai, az itthon megjelent témaspecifikus monográfiái egy része tananyagként is használható a felsőoktatásban. Mellettük az oktatás-képzés céljait, valamint a módszertani alapok megszilárdítását számos tananyagként és segédletként funkcionáló jegyzet, szerkesztett munka, prezentáció, dokumentum-összeállítás és lexikonszerű szövszedet segíti. Kifejezetten felsőoktatási tankönyv funkcióit tölti be a már hitvatkozott TÁMOP támogatási program keretében készült és 2013-ban megjelent, *Integrált területfejlesztés* című egyetemi jegyzete, amely magyar és angol nyelven, online formában is szolgálja a hazai és a külföldi hallgatók képzését.

Nyugdíjba készülve is a jövőre vonatkozó tudományos és szakmai terveket dédelget. Ezek sorában megkülönböztetett jelentőséggel bír a graduális és posztgraduális képzésben való tevékeny részvétel igény szerint, egyszersmind a minőségi szempontok előtérbe helyezése az agráregyetemi hallgatók oktatásában.

Amikor születésnapja alkalmából Baranyi Béla professzor úrnak gratulálunk és a további sikereihez jó egészséget kívánunk szeretett felesége, gyermekei és öt unokája körében, reméljük, hogy még hosszú időszakon át számíthatunk bölcs tanácsaira. Kívánjuk, hogy hátralevő tervei között teljesüljön a részvétele a nappali és

doktorképzésben a regionális tudományterület oktatási-tudományos pozícióinak erősítése céljából, illetve a minőségi szakemberképzés és a tudományos utánpótlás biztosítása érdekében. Publikációival erősítse a terület- és vidékfejlesztési képzés gyakorlatorientáltságát, az elméleti ismeretek hasznosíthatóságát.

Baranyi Béla professzor eredményekben gazdag szakmai életútja mögött sok tapasztalatszerzéssel, tanulással és szorgalmas munkával eltöltött év áll, amely kiegészült céltudatos szorgalommal és esetenként áldozatvállalással. Reméljük, hogy eddigi életútja is már példaként szolgál a fiatal generációk számára, illetve a professzor úr az eddigiekhez hasonlóan biztos „KAPOCS”-ként szolgál a régiók és szakterületek, intézmények és azok alkotó közösségei között.

Professzor úr, a kötet szerkesztői és szerzői nevében kívánunk további számos sikerekben és jó egészségben eltöltött esztendőket.

A TANULMÁNYOK ÉS KÖZLEMÉNYEK KORÁBBI MEGJELENÉSÉNEK HELYE

- Az Észak-alföldi régió múltja és fejlődési pályája. In *Észak-Alföld* (szerk.: Baranyi B.). MTA RKK, Dialóg Campus Kiadó, Pécs, Budapest, 2008. 51–131.
- A Tiszántúl. In *A Tiszántúl átalakuló társadalma (1945–1978) – A társadalmi átrétegződés fő folyamatai és történeti összefüggései a Tiszántúlon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985. 31–43.
- Gondolatok a paraszti polgárosodás sajátosságairól és lehetséges területi típusairól az Alföldön. In *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. (Szerk.: Rechnitzer J., Horváth Gy.) MTA RKK, Pécs, 2000. 509–523.
- Új folyamatok és várható tendenciák az Alföld társadalmában – *Ezredforduló*. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. 1999/3. 17–22.
- A vállalkozás-élénkítés szerepe az Alföld mezőgazdaságában – Felzárkózás, vagy leszakadás? In *A vállalkozás-élénkítés agroökonómiai, szociológiai és szociálgeográfiai problémái hátrányos helyzetű alföldi térségekben*. (Szerk.: Süli-Zakar I.) KLTE Társadalomföldrajzi Tanszék, Debrecen, 1994. 7–16.
- Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről és következményeiről. *Tér és Társadalom*, 2004/2. 1–21.
- Alföld-perifériák és a „periféria perifériái”. In *A mi geográfiánk – Tóth József emlékezete*. (Szerk.: Tésits R., Alpek B. L.) Publikon Kiadó, Pécs, 2015. 343–351. (*Geographia Pannonica Nova*, 18.)
- A „periféria perifériáján” – a határmentiség kérdőjelei egy vizsgálat tükrében az Északkelet-Alföldön. *Tér és Társadalom*, 1999/4. 17–44.
- A Tisza-térség fejlesztésének új kihívásai. In *A társadalom terei, a tér társadalma – Megújulás és fenntarthatóság a város- és térségfejlesztésben – Tanulmánykötet Szirmai Viktória születésnapjára*. (Szerk.: Berki M., Halász L.) Art Webber Studio Kft., Budapest, 2014. 133–152.
- Debreceni újjászületés. In *Debreceni újjászületés*. (Szerk.: Oláh L.) Debrecen: Hazafias Népfront Városi Bizottsága, 1985. 5–9.
- A földreform és társadalmi hatásai – Az 1945. évi földreform. In *Rendszerváltások kortársai és kutatója – Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára*. (Szerk.: Feitl I., Sipos B., Varga Zs.) ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2013. 231–238.
- A polgárosodás lehetőségei és esélyei egy alföldi nagyváros társadalmában (debreceni példa). *Alföldi Tanulmányok*, 1998–99/17. 162–178.
- Az ipar Debrecen városföldrajzában. In *Tanulmányok Debrecen városföldrajzából I.* (Szerk.: Süli-Zakar I.) KLTE Társadalomföldrajzi Tanszék, Debrecen, 1994. 103–132.
- Fejezetek a debreceni tömegközlekedés történetéből. *Debreceni Szemle*, 1988/2. 17–27.
- „Maradék Biharország.” In „*Maradék Biharország*” – Berettyóújfalu megújuló szerepben. (*A Bihari kistérség és a negyedszázada várossá nyilvánított Berettyóújfalu a regionális*

tudomány szemszögéből.) (Szerk.: Baranyi B., Porkoláb L.) Nadányi Zoltán Művelődési Központ, Berettyóújfalu, 2005. 27–44.

Város a határon. In *Létavértes története 1970–2010 – Megmaradás és megújulás.* (Szerk.: Erdei G.) Életvonal Alapítvány, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2014. 437–451.

Határok, határmentiség és határrégiók. In *A határmentiség dimenziói Magyarországon.* 2. jav. bőv. kiad. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs, 2007. 27–47. (Dialóg Campus Szakkönyvek, Studia Regionum, Területi és Települési Kutatások, 24.)

Euroregionális szervezetek és új interregionális szerveződések Magyarország keleti államhatárai mentén. *Magyar Tudomány*, 2002/11. 1505–1518.

A magyar–román interregionális kapcsolatok sajátosságai. *Pro Minoritate*, 2007/Nyár. 98–137.

A magyar–ukrán határ menti együttműködés új kihívásai. *Pro Minoritate*, 2007/Nyár. 138–171.

Paradigmaváltás a határon átnyúló kapcsolatokban. *Tér és Társadalom*, 2009/2. 25–43.
Adalékok a határmentiség újraértelmezéséhez Magyarországon. *Deturope*, 2014/2. 26–45.

A határok nélküli együttműködés dilemmái a Kárpát-medencében Magyarország szemszögéből. In *Otthon a Kárpát-medencében, Területfejlesztési Szabadegyetem 2011–2015.* (Szerk.: Fábíán A., Bertalan L.) Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron, 2015. 467–484.

Területi kohézió a Kárpát-medencében a regionális tudomány szemszögéből. *Debreceni Szemle*, 2016/1. 37–47.